LIGETI LAJOS

A MAGYAR NYELV TÖRÖK KAPCSOLATAI ÉS AMI KÖRÜLÖTTÜK VAN

II.

BUDAPEST · 1979

A MAGYAR NYELV TÖRÖK KAPCSOLATAI ÉS AMI KÖRÜLÖTTÜK VAN

II.

BUDAPEST ORIENTAL REPRINTS

SERIES

A 2

EDITORS: E. SCHÜTZ - É. APOR

LIGETI LAJOS

A MAGYAR NYELV TÖRÖK KAPCSOLATAI ÉS AMI KÖRÜLÖTTÜK VAN

II.

BUDAPEST · 1979

Kőrösi Csoma Társaság — Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára

Kőrösi Csoma Society — Library of the Hungarian Academy of Sciences

Szerkesztette: Schütz Ödön

Technikai szerkesztő: Horváth Anna

ISBN 963 7301 62 3

TARTALOM

Magyar kutatóút Mongolországba [MNy XXIV/1928/, 265–270.] 1
Ligeti Lajos első jelentése mongolországi kutató útjáról [Akad.Ért. XL/1929/, 172–176.] 6
Ligeti Lajos második jelentése mongolországi kutató útjáról [Akad.Ért. XL/1930/, 255–259.] 10
Afganisztán mongol és török nyelvei [MTA I.O.K. III/1953/, 231–248.] 15
A magyarság keleti kapcsolatai [Minerva XI/1932/, 49–71.] 33
Gyarmat és *Jenő:* Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből [Nytud.Ért. XL/1963/, 230–239.] 56
Álmos [MNy XXII/1926/, 80–82.] 67
Kündü [NyK XLVIII/1931/, 53.] 70
A kazár *Sarkel* név jelentéséhez [MNy XXXII/1936/, 45.] 71
A magyar nép mongol kori nevei (*magyar, baskír, király*) [MNy LX/1964/, 385–404.] 72
A magyar rovásírás egy ismeretlen betűje [MNy XXI/1925/, 50–52.] 92
Újabb magyar rovásírásos „emlékek" [MNy XXI /1925/, 218–219.] 95
A kazár írás és a magyar rovásírás [MNy XXIII /1927/, 473–476.] 96
Pordenonei Odoricus budapesti kézirata [MNy XXXII/1936/, 160–168.] 100
Egy XVIII. századi kínai munka a magyarokról [KCSA I.kieg.k./1936/, 129–138.] 108
Attila családfája [Eötvös Füzetek V/1926/, 1–17.] 120
A Krisztus születése előtti húnok [KCsA II/1926/, 1–20.] 134
Dengizikh és *Bécs* állítólagos kun megfelelői [MNy LVIII/1962/, 146–152.] 155
Dzsingisz khán neve [Nyk XLVIII/1933/, 338–341.] 162
A jugarok földje [MNy XXVII/1931/, 300–314.] 165
Egy karluk törzs neve kínai átírásban [MNy XLV /1949/, 168–170.] 180

A kitaj nép és nyelv [MNy XXIII/1927/, 293–310.] 183
A kínai-átírásos barbár nyelvi glosszák kérdése [NyK LI/1941/, 174–207.] 201
A 'phags-pa írásos nyelvemlékek [Melich Eml. /1942/, 222–237.] 235
Egy XII. századi mandzsu-tungúz írás. A "kis" dzsürcsi írás értelmezése [Ért. a Nyelv- és Szép-tud. Ö. kör. XXVI/9/1948/, 1–43.] 250
Egy XVIII. századi kínai forrás és szolon nyelvi glosszái [NyK LXI/1959/, 161–191.] 290
A mandzsu nyelv régi mongol elemei [MTA I.O.K. XVII/1961/, 31–46.] 321
Tibeti források Közép-Ázsia történetéhez [KCsA I. kieg.k./1936/, 76–103.] 337
A tun-huang-i barlangok [KCsA II/1927/, 326–329.] 365
Keletkutatásunk helyzete [Keletkutatás/1973/, 5–13.] 368
Deskó Endre csuvas-magyar nyelvhasonlítása [KCsA I/1924/, 319–320.] 377
A magyar-mongol nyelvhasonlítás történetéhez [MNy XXXVII/1941/, 336–338.] 379
Gyarmathi Sámuel és a nyelvhasonlítás [MNy XLIV/1948/, 127–128.] 381
A kevert nyelvrendszer kérdéséhez. (Hozzászólás Németh Gyula előadásához) [MTA I. Oszt.Közl. II/1952/, 332–338.] 383
Gombocz Zoltán mint turkológus [MNy LXXIII /1977/ 395–401.] 389
Az Akadémia Könyvtára és az orientalisztika [Magyar Könyvszemle /1977/ 1. sz. 3–13.] 396
Régi török eredetű neveink I. [MNy LXXIV/1978/, 257–274.] 407
Régi török eredetű neveink II. [MNy LXXV/1979/, 26–42.] 425
Régi török eredetű neveink III–IV. [MNy LXXV /1979/, nyomás alatt] 442
Ligeti Lajos műveinek bibliográfiája. Összeállította Horváth Anna 470

Magyar kutatóút Mongolországba

Szeptember hónap folyamán a magyar közoktatásügyi minisztérium és a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával hároméves kutatóútra indulok Mongolországba. Folyóiratunk szerkesztőségének felszólítására nagy vonásokban a következőkben ismertethetem mongolországi utam programmját. Azaz hogy programm helyett csak bizonyos irányelvekről szólhatok. Hiszen szigorúan meghatározott terv szerint ily helyen eljárni rendszerint nem is lehet, mert száz meg száz előre nem látható körülmény keresztezheti a kutató útját, s rendesen keresztezi is. Másfelől keleti kutatóutak legérdekesebb s — tegyük mindjárt hozzá — legértékesebb anyaga előre ki nem számítható, sőt sokszor szinte nem is sejthető.

Bizonyos meggondolásokat azonban tehetünk.

A terület, melyen kutatásaimat végezni fogom, s mely ma a Mongol-népköztársaság *(bügüdä nayiramdaqu monγol arad ulus)* nevet viseli, kezdettől fogva gócpontja volt a mongol műveltségnek és katonai hatalomnak. A közelmultban még szerves részét képezte a kínai birodalomnak. Bizonyos kínai kapcsolatokra s talán befolyásra is utalhatunk itt már a Kr. utáni első évszázadoktól kezdve. A mai mongol lakosság buddhista; a férfi lakosságnak majdnem több mint fele buddhista pap, láma. Ez a lamaista buddhizmus erős szellemi kapcsolatot jelent Tibettel.

Közvetlenül a mongolok fellépte előtt a türköknek, majd az ujguroknak volt szervezett birodalmuk e területen. Itt fekszenek az orkhoni stb. türk és ujgur rovásírásos sziklafeliratok, továbbá a jeniszeji inskripciók jókora része. A kínaiakon kívül élénk érintkezést tartottak a szogdokkal, nemcsak mint ügyes kereskedőkkel, de mint a manichaeismus importálóival is. Szólni lehet a tokhárokról és az eftalitákról is. Ez utóbbiak nyelvéről mindeddig alig tudunk valamit.

Még régebben a *žuan-žuanok* (igazi avarok?) s előttük a *hiung-nuk* (húnok) éltek itt. A hozzájuk fűződő problémák fejtegetését ez alkalommal mellőzhetjük.

Kutatásunk materiális anyaga: kéziratok, könyvek (xylographiák), néprajzi tárgyak, archaeologiai emlékek.

Vegyük először a kéziratokat. A felmerülő kérdések részletesebb tárgyalása eléggé megvilágíthatja módszertani felfogásunkat, s így egész röviden fogunk csak megemlékezni a néprajzi tárgyak, archaeologiai emlékek gyüjtéséhez fűződő problémákról.

Kéziratok és xylographiák dús lelőhelyei a lámakolostorok kisebb nagyobb könyvgyüjteményei és könyvtárai. Előrelátható lag mongol és tibeti nyelvűek. Alakjuk hosszú téglalap, az össze nem fűzött papírlapok mindkét oldala beírt. Egy-egy kézirat egy darab szövetbe vagy selyembe van csavarva. A régi tibeti kéziratokat tekercsbe göngyölték. A tekercs alak kb. a X. század óta eltűnt. Tekercsformájú mongol kéziratokat, az Argun-féle leveleket leszámítva, nem ismerünk.

A mongol kéziratok íródhattak ujgur, mongol, *'phags-pa*, kínai, sőt esetleg tibeti írással is. Ujgur írással csak néhány mongol feliratunk van s egy-két okmányunk. Az ú. n. mongol írás, mely az előbbinek módosult formája, a XIV. századtól kezdve használatos. A ma ismert mongol kéziratok és könyvek csaknem kizárólag ezzel az írással készültek. Legtöbbjük azonban a XVII—XIX. századból való. XIV. és XV. századiak ritkaság számba mennek. Jellemző, hogy a gazdag leningradi Ázsiai Múzeum is csak kb. három ilyen kéziratot őriz. Minden effajta emlék értékes, tekintet nélkül a tartalomra, elsősorban persze mint nyelvemlék. A *'phags-pa* írás jóformán csak ötven évig volt használatban, nagyjában ebből az időből valók a *'phags-pa* írásos mongol és kínai feliratok, *p'ai-tsek*. El nem tűnt egészen azután sem, hogy helyébe a mai, *Čhos-kyi 'Od-zer* nevéhez fűződő mongol írást tették meg hivatalos írásnak a mongol császárok. Valószínűleg az ötven éves virágzás utáni időkből való a Mannerheim-fragmentum, mely valamelyik buddhista *sutra* fordítását tartalmazó könyvnek egy közbülső lapja. Néhány kiadatlan *'phags-pa* van Pelliot birtokában, néhányat *Lo Tšen-yü* közölt egyik munkájában. Hozzávehetjük azt a pár feliratot, melyet különböző használati tárgyak őriztek meg, s mint különösen érdekes adalékot itt sem hallgathatjuk el, hogy az utolsó Yüan-dinasztiabeli uralkodó, *Toyan Tämür*, pénzeinek egy része az egyik oldalon szintén *'phags-pa* feliratot hord. Kínai írásos mongol szövegeink a XIV—XV. századból valók, különösen nagy a nyelvtörténeti becsük. Kínai és tibeti írásos mongol szövegek eddig nem kerültek elő Mongolországban.

Tibeti szövegeket Felső- és Középázsiából eddig csak tibeti írással ismerünk. Tartalomra való különös tekintet nélkül becses minden VIII—X. századi tibeti kézirat. Felismerésüket különben bizonyos grafikai sajátságok is megkönnyítik. A londoni és párizsi Stein Aurél-, illetőleg Pelliot-féle gyüjtemények őriznek belőlük igen szép specimeneket. Néhány darab akad Berlinben is a turfáni expediciók kéziratai közt.

Tibeti írással nemcsak tibeti szövegek íródtak. IX—X. századi türk fragmentumok kerültek elő a berlini és párizsi gyujteményekből. F. W. K. MÜLLER már fel is dolgozta a berlinieket, de még nem adta ki. A londoni Stein Aurél-gyüjteményből tibeti írásos ismeretlen nyelvű szövegeket adott ki THOMAS, a berliniből FRANCKE. Ezek a szövegek, töredékek — mint kiderült — nem is egy, de három ismeretlen nyelvet képviselnek, s bizonyos feltevések szerint köztük volna a *bruźa* és az *'a-źa (tu-yü-hun)* nyelv is.

Mármost, ami a tartalmukat illeti, a mongol nyelvűek közt érdeklődésünkre tarthat számot minden lexicographiai munka. Sajnos, a mongolok nagyon keveset foglalkoztak saját nyelvükkel, s egyetlen nyelvtan, jobban mondva filológiai-fajta munka a XIV. századi *jirükän-ü tolta*, amelynek csak egy XVII—XVIII. századi átdolgozását ismerjük. A mai Mongolország területén csak tibeti-mongol kétnyelvű szótárakra számíthatunk (egyebütt ismerünk kínai, koreai, arab, georgiai stb. nyelvű mongol glosszáriumokat). Eddig mindössze mintegy négyről tudunk; hozzájuk sorolhatjuk azonban azt a sereg buddhista szójegyzéket, amelyből eddig csak néhányat ismerünk valóságban, legtöbbjét csak cím szerint.

Minden mongol nyelvű történeti munkára kiterjed kutatásunk. Nagy számmal van képviselve Csingisz khán és közvetlen utódainak epikus történetírása. Tudjuk, hogy eddig a legrégibb mongol nyelvű történeti munka a *Moŋ;ol-un ni;uča tobčiyan* 'A mongolok titkos története', melyet 1240 táján fejeztek be. Ránk csak a XV. század legelejéről maradt, még pedig kínai átírásban, egyébként mongol nyelven. Két évvel ezelőtt megtalálták mongol írásos redakcióját is (vagy egy hozzá nagyon közelállóét) Mongolországban. E területen tehát nagy lehetőségekre számíthatunk. *Sanaŋ Sečän* munkája végén egy jegyzékben közli azoknak a történeti munkáknak a címeit, melyeket forrásul használt. Ezek egy-kettő kivételével ismeretlenek. A későbbi idők történeti irodalma különösen nagy. Érdekes munkák kerülhetnek elő a tibetiből fordított történeti irodalomban is.

A mongol nyelvű földrajzi irodalom, buddhista zarándokok útleírásai, samanizmusra vonatkozó művek felkutatása elsőrangú fontosságú.

A mongol irodalomnak igen nagy hányadát buddhista munkák, illetőleg fordítások szolgáltatják. A buddhista kánonikus művek gyüjteményét, a *Kanjurt K'ang-hi* idejében teljes egészében lefordították mongolra, sőt már előbb is történtek próbálkozások. Európában két példányról tudok: az egyik Párizsban a Bibliothèque Nationale büszkesége, egy 115 kötetes nyomtatott kínai kiadás, amely száztizenöt kötetével is csonka. A másik a leningradi egyetemi könyvtár kéziratos példánya, mely a párizsinál jóval archaikusabb, de kisebb terjedelmű.

Fontos kérdés az, hogyan viszonylanak egymáshoz ezek a különböző kiadások; alább még majd lesz róla szó a tibeti kiadásokkal kapcsolatban. Körülbelül három évvel ezelőtt megtalálták a buddhista kánon kánonikus értékű kommentárait, a kétszáz kötetnél többet számláló *Tanǰur*-t, szintén Mongolországban. A mongol *Tanǰur*-ról ugyan voltak irodalmi értesítéseink, de mongolisták, buddhista szakemberek egyaránt szkeptikusan fogadták, s bizony alig tulajdonítottak ezeknek valami hitelt. A kutató szempontjából mindenesetre érdekes terület az, ahol még kétszáz kötetes munkákat lehet „találni." Erről a mongol *Tanǰur*-ról az oroszok (Poppe, Vladimircov) röviden már beszámoltak, részletes tudósítások azonban még hiányoznak. Számos *dhāraṇī*- és *sutra*-gyüjtemény forog közkézen, hogy úgy mondjuk: mindennapi használatra. Ezek átvizsgálása érdemes eredményekkel járhat, mint arról a párizsi Institut de France *Sungdui*-ának átvizsgálása meggyőzött.

A tibeti munkákról mondottakhoz még hozzáfűzhetjük, hogy itt minden történeti munka érdekel bennünket, mely Közép-, vagy netalán Felsőázsia történetével kapcsolatos. A régebbiek közül jóformán csak a Khotan *(Li yul)* történetéről szóló elég terjedelmes tractatust idézhetjük, amely a *Tanǰur*-ba van bekebelezve. (A *Kanǰur Khotan-sūtrā*-ja nemcsak rövidsége miatt jelentéktelen, de azért is, mert csak prédikáció, *vyākaraṇa*). A középázsiai újabb tibeti kéziratok közt több igen becses történeti szöveg is van a IX—X. századból. Nagyon sok a buddhizmus történetéről, buddhista szentek, reformátorok életéről szóló munka. Különös figyelmet érdemelnek a különféle tibeti *Kanǰur*- és *Tanǰur*-kiadások. Mint tudjuk, az a közfelfogás, hogy van egy 100 kötetes *Narthang*- és egy 108 kötetes *Derge*-kiadás, valamint különböző kínai kiadások. Ezeknek egymáshoz való viszonya, a különbséget kitevő tractatusok jegyzéke kielégítően még korántsem ismeretes. Egyet azonban érdemes jelezni már most is (s erre már H. Beckh is figyelmes lett): nem minden százkötetes kiadás *Narthang*, hanem köztük igen nagyok a különbségek. Így például az ismert Csoma- és Schmidt-féle *Kanǰur* kötetszáma ugyanaz, tartalmilag azonban korántsem egyeznek. A *Tanǰur*-kutatás pedig még P. Cordier (különben befejezetlen) katalógusai és a leningradi kéziratos index után is csak bölcsőkorát éli, minden adat új adat, s ennek következtében becses is.

Ujgur, szogd. tokhár stb. nyelvű kéziratok előkerülése esetleges; róluk itt szólni tehát felesleges.

Az utamba kerülő valamennyi inskripcióról (a már ismertekről is) pacskolatot és fényképet készítek.

A néprajzi és archaeológiai kutatásokról csak röviden ennyit. Míg kéziratokat — amennyire csak lehetséges — minél nagyobb számban szándékozom magammal hozni vagy előre küldeni, addig itt kutatásaim jegyzeteken kívül csaknem kizáró-

lag fényképekre fognak szorítkozni. Az eddigi néprajzi kutatások meglehetősen szórványosak. Nagy általánosságban történtek bizonyos megállapítások, megfigyelések, mint pl. POZDNEJEVnek Mongolia és a mongolok c. szép művében, azonban részletekbe rendszeresen eddig nem mélyedtek. Tervbe vettem a mongol halászat eszközeinek és használatuknak pontos leírását, lefényképezését, ugyanígy összegyüjtését mindannak (amennyiben módomban lesz), ami a mongol vadászattal, pásztorélettel (állattenyésztés), földmíveléssel (nem sok lesz róla a mondanivaló), háziiparral, építkezéssel, településsel, táplálkozással, viselettel kapcsolatban az ethnografust érdekelheti. Kétségtelen, hogy a történész is becses adalékokat találhat majd itt a maga munkájához. Anyagom feldolgozásában egyik kiváló ethnografusunkra számítok.

Itt említem meg, hogy hasonlóképen kiterjesztem gyüjtésem a samanizmus és lamaizmus szertartásaira és szertartási eszközeire is.

A régészeti problémák közül csak egyet emelek ki. Ez a *noin-ūla*-i ásatások. Urgától mintegy 100 km-re fekvő *Noin-ūla* hegységben KOZLOV 1925-ben teljesen berendezett földalatti sírokat ásott ki, melyek a Kr. u. I—II. századból származnak, s valami török vagy mongolfajta nép fejedelmi temetkezési helyéül szolgáltak. Az ásatásokat most a Mongol Tudományos Társaság folytatja. Mint az újabb archaeológiai kutatások mind nyomatékosabban hangsúlyozzák: a magyarországi archaeológiai leletek egy részének interpretálásában igen jelentős szerepet játszik a mongolországi, eddigelé sajnos csak igen gyöngén ismert, régészeti anyag.

Kutatásomnak tehát vannak és lehetnek bizonyos közvetett magyar vonatkozásai. Bármily kicsinyek és távoliak legyenek is ezek a vonatkozások, magyar orientalista nem mehet el közönbösen mellettük.

Ligeti Lajos első jelentése mongolországi kutató útjáról*

Peking, 1929 február 28.

A pekingi mongolok legnagyobbrészt lámatemplomokban élnek, ahová igen fiatalon kerülnek Belsőmongoliából rendszerint a qarčinok és čaqarok közül. Nyelvüket az új környezetben is megtartják, a mellett kínaiul tökéletesen megtanulnak, vannak, akik kínai iskolában kínaiul tanítanak. Irodalmi mongol nyelvi ismereteik ezzel szemben szegényesek. Mongolul írni nem tudnak olvasni is csak annyit és úgy, amennyit a vallási szertartások megkövetelnek, melyek nyelve néhol, mint pl. a *Yung ho kung*-ban, mongol. Érteni azonban egészen még így sem értik a gépiesen ledarált szent szövegeket.

A pekingi lámakolostoroknak nincsen kizárólagosan mongol jellegük. Papjaik sorában nagy számmal találunk nemcsak kínaiakat, de tibetieket is, ezenfelül a szertartásokban a tibeti nyelvnek a mongol rovására mindinkább nagyobb szerepe van.

A kolostorok mindegyikében találunk kisebb-nagyobb könyvgyüjteményt, mely legtöbbször kizárólag kánonikus szövegekből áll. *Yung ho kung*, a legfontosabb lámatemplom könyvtára, ha ugyan szabad ezt a nevet adni a templomban minden rendszer nélkül egymásra halmozott könyvcsomónak, csak tibeti xylográfokból áll, eltekintve egyetlen négynyelvű szövegtől, melyben a mongol is előfordul. A gyüjtemény legértékesebb darabja a tibeti Tanjur és Kanjur, azonban mindakettő jóformán használhatatlan, annyira össze van keverve. A Tanjurnak még a tartalomjegyzéke is hiányzik,

* *Ligeti Lajos* orientalista 1928. őszén a m. kultuszminisztérium támogatásával hosszabb tanulmányútra indult Mongolországba. A fiatal magyar kutató főcélja a lámakolostorokban őrzött kéziratok és xylographiák tüzetes tanulmányozása s minél nagyobb számban leendő megszerzése, másodsorban néprajzi és régészeti búvárlatok.

a Kanjurban való eligazodást legalább valamennyire megkönnyíti az index. A Kanjur 108 kötetes u. n. vörös kiadás (vörös színű festékkel nyomtatták), beosztása az eddig katalógusokban leírt példányokétól lényegesen eltér, e mellett azonos a párizsi Bibliothèque Nationale egyik példányával. A *Yung ho kung* könyveiről, szertartási tárgyairól (mongol vagy tibeti nevével együtt) pontos jegyzékem van. Egy másik lámatemplom, a *Mahākāla miao* könyvtárának magva egy 118 kötetes mongol nyelvű nyomtatott vörös Kanjur, melynek egy 114 kötetes csonka példánya Párizsban látható s egy másik teljes példányát Urgában őrzik. A *Mahākāla miao*-ban ezenfelül számos kéziratot láttam, köztük nem egyet mandzsu nyelven. A másik két lámatemplom, a *Sung tšu se* és a falakon kívül fekvő *Huang se* az Élő Buddhának volt egy ideig tartózkodási helye.

A pekingi és peking-vidéki lámaista hívők és lámakolostorok számára a könyveket két lámaista nyomda gyártja és árusítja. Ezeken kívül működik egy világi mongol nyomda is, a *Mongγol bičig-ün qoriy-a*, melynek kiadványai különleges figyelmet érdemelnek.

A sino-mongol lexicographiai munkák egyik legértékesebbike a mongol ábécé szerint rendezett két kötetes *Mongγol nangkiyad üsüg-ün toli bičig*, mely voltaképen új kiadása a tíz kötetes *Mong wen tse tien*-nek, mely szintén modern kiadás, de ez a gyenge litográfiai termék meg sem közelíti a mozgó mongol és kínai írásjegyekkel nyomtatott, tartalom- és hibajegyzékkel ellátott munkát. Hasonlóképen értékes a tárgyi csoportok szerint rendezett, szintén két kötetes mongol-kínai szótár, a *Mongγol udq-a-yin jüyil qobiyaγsan toli bičig*. Új kiadása jelent meg az ismert *Se t'i ts'ing wen kien* című négynyelvű szótárnak, de a kopott falemezekről már csak közepes levonatot tudtak adni. Valamivel jobb az az öt nyelvű szótár, mely Buddha ezer nevét tartalmazza s amelyet nemrégiben adott ki Weller ilyen pekingi eredeti után.

A fontosabb tibeti-mongol szótárak mind megtalálhatók. Sajnos, az annyira fontos s amellett ritka *Mkhas pa'i 'byuń gnas* falemezei már olyan rossz állapotban vannak, hogy a szótárnak egyetlen olvasható oldala sincsen. Ezzel szemben a Tao-kuang idejéből való és az eddigi irodalomban ismeretlen *Brda yig miń don gsal bar byed pa'i zla ba'i 'od snań* igen szép és talán a leghasználhatóbb tibeti-mongol szótár.

Az egyetlen mongol nyelvű félig-meddig nyelvtannak nevezhető munkának, a *Jirüken-ü toltá*-nak igen érdekes példányára akadtam, u. i. nemcsak a *t* és *d*, hanem pl. a *ke* és *ge* között is különbséget tesz. A mongol helyesírással foglalkozik az egyes nyelvtani kategóriákat sorra véve, a szintén Tao-kuang idejéből való *Mongγol üsüg-ün yosun-i sayitur nomlaγsan kelen-ü čimeg*. A lantsa, tibeti és mongol írás összehasonlító táblázatait adja az *Egesig üsüg kiged geyigülügči üsüg-üd orusiba*. Jelentékenyebb a *Rgya dkar nag rgya ser ka smi ra bal bod hor gyi yi ge* (etc.), mely több mint húsz, nagyobbára a szanszkrit és tibeti íráson alapuló ábécét közöl tibeti magyarázatokkal. Érdekes mutatványt találunk benne a mongol *'phags-pa* írásból is (sajnos ábécé nélkül) és a 18 r° oldalon egy 32 ismeretlen, kínaira emlékeztető írásjegyből álló szemelvényt. Kotwicz a Rocznik Orjentalistyczny egyik legutóbbi kötetében a kitaj írásról írott megjegyzéseiben, úgy gondolom, ugyanezt a szöveget fényképben közölte és kitaj írásnak minősítette. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy ez a 32 ismeretlen írásjegy a kitaj-dzsürcsi-tangut íráscsoport valamelyikéhez tartozik.

A történeti szövegek közül a legbecsesebb talán a *Yeke yuwan ulus-un manduγsan törü-yin köke sudur* 12 fejezetben Cingis khánról és a legrégibb mongol történetről. A *Cinggis qaγan-u čedig* két különböző szöveget foglal magába. Az első, mely a végén olvasható colophon szerint a *Qad-un ündüsün goriyangγui altan tobči neretü sudur* nevet viseli, a mongolok történetét tárgyalja egészen a XVII. századig. A második rész minden különösebb cím nélkül a Cinggis-cyklussal foglalkozik. Ugyanebbe a csoportba tartozik a *Činggis boγda-yin durasqal-un teγübüri*. A kitaj történetet tárgyaló *Liyoo ulus-un eki adaγ-un kereg-i temdeglegsen šastir* és a dzsürcsik történetét magában foglaló *Altan ulus-un eki adaγ-un kereg-i temdeglegsen šastir* kínaiból való fordítás.

A mongol nyomtatványok túlnyomórészt, száz közül kilencvenöt, buddhista kánonikus szövegeknek rendszerint tibetiből, nagy ritkán kínaiból készült fordításai. Ehhez hozzávehetjük annak a néhány buddhista szentnek az életrajzát, legendáját, akik közül a legnépszerűbbek Milaraspa, Padmasambhava és Bcoṅkapa. Ha végigtekintünk a tibeti és mongol buddhista szövegeken, szembeszökő, hogy menynyire nem változott a középázsiai buddhista hívők ízlése hosszú századok alatt sem. Nagyjában ma is ugyanazok a legismertebb és legolvasottabb szövegek (pl. *Altan gerel*, *Üliger-ün*

dalai), mint amelyeknek töredékei különböző eleddig alig ismert, vagy teljesen ismeretlen nyelveken a különböző középázsiai expediciók során előkerültek.

Pekingi tartózkodásom alatt két ujgur kéziratnak a fényképmásolatához jutottam. A két kézirat Urumči vidékéről került vétel útján az egyik pekingi nyilvános könyvtár birtokába, melynek igazgatója lekötelező módon megajándékozott a kéziratoknak 14 lapot kitevő fényképmásolatával és az egyik kézirat hátlapján olvasható kínai szövegnek a másolatával, valamint a kéziratok közlési jogával. Az egyiket, a hosszabbikat egy hosszú tekercsre ragasztották fel, miáltal a másik oldal kínai szövege ugyan elveszett, de legalább az ujgur szöveget további rongálódástól megóvták. A másik töredék, nagyobb betűkkel egy más kéz írása, viszonylag jó állapotban van, s a hátlap kínai szövege hozzáférhető. Mindkettő egy-egy buddhista sūtra töredéke.

Hozzájutottam egy szép példány sino-török szótárhoz is, melynek egy erősen megrongálódott, csonka példányát Párizsban láttam, amelyet Pelliot középázsiai útjáról hozott haza s ma a Bibliothèque Nationale Fonds Pelliotjában őrzik. A szótár tárgyi csoportok szerint van rendezve s az arab írásos török szavakat kínai átírás és jelentés-magyarázat kíséri.

Beszereztem néhány klisé-levonatot a Ker által felfedezett és a Bulletin Catholique de Pékinben közölt egyik kitaj feliratról, melyek jóval olvashatóbbak, mint magában a Bulletinben megjelent másolat.

Egy másik felirat-levonatom egy jade-tárgyról készült, melyet az egyik kitaj főváros (öt volt) romjaiban találtak s amely az alján 11 ismeretlen, szintén kínaira emlékeztető, meglehetősen durva, de éles vonalú írásjegyet tartalmaz. A jade-edény belső oldalán Kien-lung magyarázata olvasható kínai nyelven, aki az egyes írásjegyeket régi kínai jegyekkel próbálja megfejteni. A Ker-féle levonat segítségével, mely tudvalevőleg az egyetlen komoly kitaj írásos emlék, minden nehézség nélkül azonnal sikerült megállapítani, hogy a két írás teljesen azonos.

Meg kell emlékeznünk a pekingi sino-arab kiadványokról is, melyekkel annak idején Broomhall, Deveria, Vissière és mások foglalkoztak. Az általuk adott bibliográfia ma erősen kiegészítésre szorul (a *Li pai se* mellett egy könyvkereskedés kizárólag ezeket a könyveket árúsítja), erre a munkára azonban nem vállalkozhattam, meg kellett elégednem három arab-kínai szójegyzékkel.

Ligeti Lajos második jelentése mongolországi kutató útjáról

Kuku khoto, 1929 május 1.

A tümed-mongoloknál.

A tümed[1]-mongolok ma pusztulóban vannak. A nagy tümed síkságon, a Huang-ho északkeleti felső kanyarulatánál, a síkságot északról határoló Ts'ing šan hegységben még élnek tümedek, de nyelvüket már alig tudják, régi szokásaikat többé nem ismerik. A tümed *wang* régen elvesztette királyi hatalmát jelképező királyi pecsétét. A kinai közigazgatás, kinai nyelv, kinai szokások kérlelhetetlen hódítók.

A tümed síkság a történeti kor kezdetétől fogva sokat beszéltet magáról. Erre futottak azok az utak, melyek az északi barbárokat Šan-siba s onnan Kina belsejébe vezették. *Tou-man* és *Mao-tun* hún fejedelmek csapatait számtalanszor látjuk hódító szándékkal erre végigvonulni. A «sárga szél», a mindent betemető homok nem hagytak emléket erről a rég letűnt időről. Itt-ott látni egy magányos tumulust, a néphit azt tartja, hogy az *Tšao kiün* hercegnőnek, a hún fejedelem kinai feleségének a sírja. Feng tš'eng és t'ao t'ou között nem egy, de legalább három ilyen halmot ismerünk. Köztük van-e az igazi? Amikor a húnok eltűnnek erről a vidékről, egy török-fajta nép, a to-pa rendezkedik be helyükön, bámulatos középázsiai civilizációt hozva magával. Valamivel délkeletebbre, Ta t'ung fu közelében, máig sértetlenül állnak uralkodóik sírjai, máig láthatók Yün-kang barlangjai, a buddhista művészetnek oly gazdag és eredeti emlékeivel a Kr. u. V. századból, melyeket Kinában azóta sem tudtak sem felülmúlni, sem megközelíteni.

Mongolokról azonban sokáig nincsen szó. Úgy látszik, jóval Činggis után telepedtek ide a tümedek, csakúgy, mint

[1] Olvasd *t'umət*.

az oiradok Alašan vidékére. Történetüknek egyetlen kimagasló mozzanata van: *Altan qaγan* uralkodása, amelyhez viszont az egész mongolság történetében egyetemes jelentőségű esemény fűződik. Ez az esemény a reformált buddhizmusnak a felvétele, mely azóta a buddhizmusnak a mongolok közt egyetlen ismeretes formája.

Barsu Bolodnak, Ordos fejedelmének halála után idősebbik fia örökölte a fejedelmi méltóságát, illetőleg *jinong* címét, a fiatalabbik pedig Tümedet kapta örökségül. Ez a fiatalabbik fiú Altan qaγan volt, aki diadalmas hadjáratai-val csakhamar kellemetlen szomszédja lett a körülötte lakó törzseknek, sőt magának Kinának is. 1552-ben az oiradok ellen vezetett megsemmisítő győzelemmel végződő hadjáratot. 1571-ben a kinai császár wang címmel és királyi pecséttel volt kénytelen magának békét vásárolni. Végül 1573-ban történt az a következményeiben nagyjelentőségű tibeti hadjárat, melyből nagyszámú fogollyal tért vissza. A foglyok közt több tibeti s egyéb Amdo-vidéki buddhista pap volt, akik körül három *šira üüγur* szerzetesnek a nevét is feljegyezte a történelem. Ez a három láma Altan qaγant a lamaizmusnak egy új szektájára térítette, melyet éppen akkoriban alapított Bcoń kha pa. Altan qaγan vakbuzgó proselytának mutatkozott. Egész sereg új törvényt adott ki az új vallás szellemében az új rend védelmére s a régi babonák üldözésére. Meghívta a dalai lámát, aki 1575-ben csakugyan útra is kelt. Számos kolostort építtetett fővárosában: Kuku khotoban, ahová a dalai láma utasítására két Élő Buddha is jött székelni. Az egyik *Maitreya* inkarnációja, tibeti nevén *Rje bcun hyams pa*, aki azóta Urgába költözött, a másik egy kisebb jelentőségű *qubilγan*, *Mañjuśri* inkarnációja.

A lámakolostorok száma az idők folyamán tovább növekedett, ma azonban valamennyi elhagyatott, omladozik s legfeljebb hajléktalan koldusok tanyája.

Maga Kuku khoto is, az egykor gazdag és fontos város, hanyatlóban van s rovására gyarapodik a tőle körülbelül öt lire fekvő «Új város»: Šui-yüan, melyet még K'ang-hi idejében alapítottak a mandzsu helyőrség számára s amely ma a hasonló nevű tartomány székhelye.[2] Közigazgatásilag a két várost *Kui-sui* néven egyesítették.

[2] A nankingi nemzeti kormány nemrégiben négy új provinciával gyarapította Kina hagyományos 18 tartományát s ezek: *Jehol* Tše-li északi részében, *Čaqar*, vagy *Chakhar*, melynek fővárosa Kalgan, *Suiyüan* és *Ning-hia*. Itt jegyezzük meg, hogy Se-tšuan a kinai forradalom első évei óta két részre van osztva, amiről azonban, úgy látszik, még a legújabb európai térképek sem vesznek tudomást, így pl. a francia hadügyminisztérium aegise alatt a háború után kiadott francia atlasz sem.

A tümed síkság három másik városa *Salatsi* vagy *Qaγan kuren*. *Pao t'ou* és *T'okt'ao* semmivel sem mongolabb, mint Kuku khoto.

A tümedek régi hatvan «nyíl»-ra voltak beosztva bizonyos számú *qalita*, *janggi* és *bočo* fennhatósága alatt. Ma minderről már csak a feliratok beszélnek.

Az itt található mongol könyvek legnagyobbrészt kinai kiadványok. A legbecsesebbek közül való a *San ho pien lan*, ez a 12 kötetes mandzsu-mongol-kinai szótár, amelynek különös becset ad a mongol szavak kiejtését pontosabban jelölő mandzsu átírás. Sajnos, a szótár használhatóságát erősen megnehezíti az, hogy a mongol szavak s az azok átírását kísérő mandzsu átírás csak fordítása az abécérendes mandzsu szótárnak. A mongol szavakat tehát csak akkor találjuk meg benne, ha ismerjük mandzsu megfelelőjüket. Az első kötet rövid mandzsu és mongol nyelvtan, melyet itt iskolai kézikönyv gyanánt használtak s máig is számos kéziratos másolata forog közkézen.

Iskolák használatára mandzsu és mongol beszélgetésgyüjteményeket is készítettek, melyek azonban kevésbbé terjedelmesek, mint pl. a *Tanggu meyen* s nyomtatásban sohasem jelentek meg.

Itt még lehet látni néha egy-egy példányt az oly ritka *Mongol-un üsüg quriyaγsan bičig*-ből, mely a sino-mongol lexicographia egyik legszebb terméke s mely először 1896-ban jelent meg. Ez a szótár különben azonos a *Mong wen tse tien*-nel és a *Mongγol nangkiyad üsüg-ün toli bičig*-gel. A különbség köztük mindössze annyi, hogy az 1896-i szótárban minden mongol szót s annak kinai fordítását mandzsu magyarázat is kiséri s ez a későbbi kiadásokból hiányzik. Ugyanennek a *Mongγol-un üsüg quriyaγsan bičig*-nek több kéziratos másolatát láttam más-más címmel.

Sok mongol-kinai szószedet szintén iskolai célra készült, de legtöbbször csak töredékesek.

Az «Új Város»-ban a kormányzóság egy mongol hetilapot ad ki, címe *Süi-yüwan-u mongγol üsüg-iyer dolγan edür-büri γarγaqu sedkül*, kinaiul *Sui yüan mong wen tsou pao*. Valamennyi cikknek a mongol címét kinai magyarázat kiséri.

Egyetlen történeti tárgyú muukára akadtam, a *Qaγan-u šara debter*-nek meglehetősen modern másolatára.[3] Ez a kb.

[3] Sajnos, a tulajdonosa, egy *Wang* nevü mongol láma oly összeget kért érte, amit nem állott módomban megadni.

400 oldalas kézirat a *Sanang Sečen* művének valami újabb átdolgozása, amint azt rövid tanulmányozás után meg lehetett állapítani. A bevezetés, a kronológia (pl. *bing ulayan bars jil*), a mongol dinasztia története stb. szószerint azonos azzal, amit Sanang Sečen ír. A végén azonban hasztalanul kerestem Sanang Sečen ismeretes forrásjegyzékét, ezzel szemben, úgy látszik, a *Qayan-u sara debter* utolsó fejezete jóval részletesebb és jóval tovább terjed, mint az előbbié.

A lámakolostorok közül csak a *T'ai p'ing tsao*-nak van mongol nyelvű könyvtára, melyet az utóbbi évek zavaros eseményei erősen megtizedeltek. A gyüjtemény legfontosabb munkája a *Prajñāpāramitā* mongol fordítása: E mellett természetesen megtaláljuk a lámaista irodalom legismertebb és mindenütt visszatérő termékeit. Egy másik lámakolostorban, a *Ta tsao*-ban egy 108 kötetes tibeti Kanjurt őriznek.

A buddhista irodalom terméke az a három szép mongol kézirat, melyet Kuku khotoban szereztem. Mind a három Altan qayan idejéből való s a mongol kalligrafiának valóban nem válnak szégyenére. Ez a három kézirat a *Pañcaraksā*, a *Suvarnaprabhāsa* és a *Thar pa čhen po* fordítása, tehát igen ismert szövegek. Mindamellett mint fordítások is figyelmet érdemelnek, mert a K'ang-hi, K'ien-lung idejében készült hasonló termékektől merőben eltérnek, a legtöbb mongol nyelvű buddhista munka pedig ide tartozik. Ami azonban voltaképen értékessé teszi ezeket a kéziratokat, az a fordítások végén olvasható colophonok. *Pañcaraksā* pl. a legrégibb mongol nyelvű fordítások egyike s amint a *Jirüken-ü tolta* állítja, magának *Chos-kyi 'Od-zer*-nak a műve. Valamennyi pekingi xylograph végén (az Institut de France példánya sem kivétel) terjedelmes colophon beszéli el a buddhizmus sorsát Mongolországban s Kinában a mongol khánok alatt. Nos, a mi kéziratunk ezt a különben becses colophont nem ismeri, ezzel szemben még ennél is érdekesebb megjegyzésében a *Pañcaraksā* mongol fordításainak történetét beszéli el hosszasan. Már itt is jelezhetjük, hogy a *Pañcaraksā* egyik mongol fordítása egy *Erkegüd ulus-un yeke noyan buyan-tu eǰen daryan noyan* buzdítására készült. Ez az adat már magában is a legnagyobb mértékben meglep bennünket. E mellett a kereszténynyeket csak a mongol dinasztia idejében hívták *erkegüd*-nek, ez a név azóta eltünt s kizárólag kinai, 'phags-pa és arab átirásban maradt ránk. Kéziratunk az első mongol irásos szöveg, mely az *erkegüd*-öt említi.

Kuku khotoban a következő feliratokról készítettem levonatot *(estampage, Abklatsch)*. 1. A *Tšung fu se*, vagy a *Siao tšao* feliratai; első kő mongol és tibeti nyelven, második kő kinai és mandzsu nyelven, a templom előtti bronzedény feliratai mongol nyelven. 2. A *T'ai p'ing tšao* feliratai; első kő déli oldala mandzsu és mongol nyelven, északi oldala mandzsu és kinai nyelven, második kő mindkét oldala mongol nyelven. Két példányban. 3. A *Wu t'a se* feliratai; homlokzat mongol, tibeti és kinai nyelven, két példányban; a stūpa négy oldalának feliratai mongol és tibeti nyelven, 41 lap. Valamennyi felirat kiadatlan.

A kuku khotoi nagyszámú muzulmán telepnek saját iskolája van, ahol az arab nyelven kívül a perzsát is tanítják. Arab könyveiket állításuk szerint Egyiptomból kapják.

AFGANISZTÁN MONGOL ÉS TÖRÖK NYELVEI

I.

Nyelvészeti szempontból Afganisztán kétségtelenül egyike a legérdekesebb területeknek: oly nagyszámú és oly változatos típusú nyelveket beszélnek itt, hogy az határozottan Kaukázus gazdag nyelvi térképére emlékeztet. Nem feladatunk most e nyelvek és nyelvjárások megoszlásának a taglalása,[1] sem pedig a velük kápcsolatban végzett legújabb kutatások ismertetése. Szólnunk kell azonban ebben az általános összefüggésben — ha vázlatosan is — e hallatlanul gazdag nyelvi anyag két csoportjáról, amelyek közül az egyik szervesen összefügg jelen beszámolónk tárgyával, a másik meg amavval bizonyos vonatkozásban igen szoros kapcsolatban áll. Az egyik a török-mongol, a másik az iráni nyelvek csoportja. Kezdjük a sort az utóbbival.

Az iráni nyelvek, amelyek Afganisztán legrégibb ma élő nyelvei közé tartoznak, igen változatos képet nyújtanak. Az ú. n. pamíri nyelvek, továbbá az afgán, vagy pastu, végül az afganisztáni perzsa az iráni nyelveknek egymástól világosan elkülönülő típusait képviselik, amelyeknek más és más a nyelvészeti, a történeti jelentősége, de különböző az a mérték is, amelyben a tudományos kutatások rendelkezésére állnak.

Hosszú ideig a pamíri nyelveket ismerték a legkevésbbé kielégítő módon. E nyelveknek különben csak egy részét beszélik Afganisztánban, nehezen hozzáférhető völgyekben, alig megközelíthető hegyi szállásokon, aránylag kis létszámú nyelvi közösségek; más, nem éppen jelentéktelen részük India és a Szovjetunió földjén járatos. A tudományos érdeklődés akkor kezdett fokozatosan feléjük fordulni, amikor a belsőázsiai felfedezések során több fontos, korábban nem ismert iráni nyelv került elő, és nyilvánvaló lett, hogy az iráni nyelvek története szempontjából fokozott figyelmet kell szentelni a kisebb, elszigetelt nyelvek kutatásának. Valóban, rövidesen kiderült, hogy pl. a szogdnak a tanulmányozása szempontjából mekkora segítséget nyujt a jagnóbi. Ily körülmények közt aligha véletlen, hogy a pamíri nyelvek kutatása, tudományos feldolgozása az utóbbi évtizedekben komoly lendületet vett; eredménye máris az, hogy Zarubin, Klimčickij, Vavilov, Morgenstierne Sköld, Lentz és mások munkái az iranisztika számára megbecsülhetetlen

[1] Afganisztán különböző nyelveiről jó tájékoztatást nyujt G. Morgenstierne, Report on a linguistic mission to Afghanistan (bevezetés), Oslo, 1926. (Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning, Serie C, I, 2.)

segítséget jelentenek, ugyanakkor pedig komoly távlatokat nyitottak a további kutatások számára.

Az afgán természetesen a régóta, többé-kevésbbé rendszeresen kutatott nyelvek egyike, amely nagy általánosságban valamennyi afganisztáni nyelvnél kielégítőbb módon ismeretes. A legutóbbi évtizedekben is eredményesen folyt tovább a kutatás; elég, ha utalunk az afgán nyelvjárásokról végzett legutóbbi nyelvészeti és folklorisztikai gyűjtésekre, az afgán etimológiai szótárra, stb. Mégis tévedés volna azt gondolni, mintha itt nem is volna nagyon mit tenni. Ellenkezőleg, éppen most terelődik rá egyre jobban a figyelem az eddigi kirívó hiányosságokra, most, hogy az afgánok maguk is elkezdték anyanyelvük tudományos vizsgálását, egyben megkezdték annak fejlesztését, ápolását.

Az afgán nyelv tanítása az iskolákban, használata az államéletben, az irodalomban, a tudományban új, nem könnyű problémák megoldását jelenti, különösen, ha figyelembe vesszük a speciális afgán viszonyokat. A nyelvi járásilag annyira tagolt afgán számára mindenekelőtt egységes irodalmi és köznyelvről kellett gondoskodni. Az első kísérlet ezen a téren megtörtént, az új nyelv lényegében a kandahári nyelvjáráson alapul. Az új irodalmi nyelvről kitűnő tájékoztatást nyújt különben Zudin és Bertels 1950-ben megjelent afgán-orosz szótára.[2] Igen figyelemreméltó, hogy az afgán Tudományos Akadémia megkezdte az új afgán irodalmi nyelv normatív nyelvtanának a közzétételét.

Merőben más a helyzet az afganisztáni perzsa kutatását illetően. Ez a nyelv sokáig igen nagy szerepet játszott az államéletben, irodalomban, stb. az afgán mellett, sőt azzal szemben. Mégis igen érdekes, hogy nem igazodott a perzsának Perzsiában használt köznyelvi formájához, hanem attól a részletekben gyakran nagyon is eltérő formában, főleg a kabuli nyelvjárás alapján, afféle irodalmi koinét alakított ki magának. Igaz, e sajátságos afganisztáni perzsa irodalmi nyelv nem újkeletű, kivéve természetesen a modern, technikai, stb. terminológiát; előzménye századokra visszamenőleg megtalálható afganisztáni perzsa nyelvű művekben.

Az afganisztáni perzsa irodalmi nyelv sajátságai, amelyek egyaránt érintik a szókészletet és a grammatikai strukturát, a helyi perzsa nyelvjárások alapján magyarázhatók. Sajnos, az afganisztáni perzsa nyelvjárások kutatása terén eddig alig történt valami. Nem számítva a *kábulí*nak nevezett irodalmi perzsáról, valamint a bakhtiari, a badakhsáni és madaglasti nyelvjárásokról szóló kisebb monográfiákat, továbbá néhány elszórt, legtöbbször csak általánosságokban mozgó megjegyzést, jóformán az egész hatalmas anyag isme-

[2] Краткий афганско-русский словарь. Составил П. Б. Зудин, под редакцией члена-корреспондента АН СССР, проф. Е. Э. Вертельса. Москва 1950. Az afgán irodalmi nyelv kialakításáról, ebben az afgán Tudományos Akadémia szerepéről, vö. e kitűnő szótár bevezetését (1—5. l.).

retlennek tekinthető.[3] Ez pedig annál nagyobb kár, mert a perzsának az afgánra, a pamíri nyelvekre, a török és mongol nyelvjárásokra gyakorolt nyelvtani és szókészleti hatása sokszor csak az afganisztáni perzsa nyelvjárások tádzsikos sajátságai révén érthetők meg teljesen.

Az afganisztáni perzsa nyelvjárások sajátos fejlődéséről, különleges helyzetéről persze csak akkor alkothatunk magunknak helyes képet, ha figyelemmel kísérjük a többi, legfontosabb nyelvjárásokat is. Ezek közé tartoznak elsősorban bizonyos perzsiai és indiai perzsa nyelvjárások, valamint a Szovjetunió területén, mindenekelőtt a Tádzsikisztánban beszélt perzsa, illetőleg tádzsik dialektusok. Kétségtelen, hogy az Afganisztánon kívül beszélt perzsa nyelvjárások kutatása tekintetében lényegesen jobb a helyzet, azonban nem vitás, hogy e téren a legnagyobb segítséget a tádzsiktól várhatjuk. A Tádzsik Szövetséges Köztársaság, amelynek népe előtt a sztálini alkotmány megnyitotta a kulturális felemelkedés minden lehetőségét, anyanyelven műveli a szépirodalmat, a tudományt; ez a gazdag és felettébb becses anyag nyelvtudományi szempontból valósággal kimeríthetetlen kincsesbányát jelent. Mindenek előtt azonban különös figyelmet érdemelnek az újabban napvilágot látott lexikográfiai művek, amelyek közül messze kiemelkedik a Szovjetunió Tudományos Akadémiája tádzsik filiáléjának kiadásában megjelent nagy tádzsik-orosz, továbbá orosz-tádzsik szótár.[4]

A török nyelvek aránylag elég későn jelennek meg a mai Afganisztán földjén. Igaz ugyan, hogy már a nyugati türk birodalom idején Afganisztán északi és északkeleti részeit kisebb türk törzsfők hódoltatják. W. Barthold feltevése szerint pl. a karlukok már a VII. vagy a VIII. század folyamán tele-

[3] L. Bogdanov, Stray notes on Kābuli Persian: Journal and Proceedings of the Asiatic Society of Bengal (New Series), Vol. XXVI (1930), 1—123. — D. L. R. Lorimer, The phonology of the Bakhtiari, Badakshani and Madaglashti dialects of modern Persian. With vocabularies. (Royal Asiatic Society Prize Publication Fund, London 1922.) — G. Morgenstierne, Persian texts from Afghanistan: Acta Orientalia VI (Oslo 1928), 309—328.

[4] A tádzsik dialektológiára vonatkozó orosz és szovjet kutatásokat részletesen ismerteti: В. С. Расторгуева, Очерки по таджикской диалектологии. Выпуск 1, Варзобский говор таджикского языка (Введение, 1. Обзор литературы по таджикской диалектологии, 9—19). Выпуск 2, Северные таджикские говоры: Полосышайдан-Аштчуст-Кассансай. Москва 1952 (Академия Наук СССР). — Таджикско-русский словарь, под общей редакцией академика Е. Н. Павловского, члена-корреспондента АН СССР Е. Э. Бертельса, Джалона Икроми и Рахима Джалила, Том I, А—Н, Сталинабад — Ташкент 1946 (Государственное издательство Таджикской ССР). E fontos szótárnak, sajnos, csak ezt az első kötetét ismerem. — Русско-таджикский словарь, под редакцией А. П. Дехоти и Н. Н. Ершова, главный редактор член-корреспондент АН СССР Е. Э. Бертельс. Таджикский филиал Академии Наук СССР, Институт истории, языка и литературы. Москва—Сталинабад, 1949. E nagyszabású mű negyedrét alakban, 880 lapon 45 000 szót tartalmaz.

pedtek volna be ide,[5] azonban úgy látszik, hogy a mai török nyelvű lakosság egyik csoportja sem vezethető vissza ilyen régi településre. A mai helyzet mindenesetre lényegesen később alakult ki, végső formájában csak a mongol hódítást megelőző és követő időkben jegecesedhetett ki.

Afganisztán török nyelvei nyelvészeti osztályozás szerint a kipcsak, úz és a turki típusú nyelvek között oszlanak meg; valamennyi kisebb-nagyobb mértékben iranizált. A legjelentősebb közülük az özbég és a turkomán. Mind a kettő természetesen szorosan összefügg a Szovjetunió területén beszélt hasonló török nyelvekkel, azoknak igen érdekes, legtöbbször ismeretlen nyelvjárásai. Különös figyelmet érdemel a Kabul közelében beszélt, közelebbről eddig szintén ismeretlen kizilbas nyelvjárás. Számolnunk kell végül, főleg az északi részeken, néhány közelebbről meg nem határozott török nyelvvel, ill. nyelvjárással.

Az afganisztáni török nyelveket korábban nem vetették alá nyelvészeti kutatásoknak: gyakorlatilag ismeretlennek számított valamennyi. Az első anyagközlés a harmincas évek második feléből, G. Jarringtól származik, aki az andkhuji özbeg nyelvjárásból közzétett egy kötet szöveget, valamint egy általános tájékoztatót, — főként a korábbi ,útleírások, etnológiai művek alapján — az afganisztáni török nyelvek megoszlásáról.[6]

Mint ismeretes, Afganisztán északi részein beszélt török nyelveket egyszerűen lehetetlen elválasztani az afgán határtól északra beszélt török nyelvektől és nyelvjárásoktól.[7] Kutatásukban, tudományos feldolgozásukban természetszerűleg nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a hatalmas anyagot, amelyet a szovjet turkológia nyújt az özbeg, kirgiz és turkomán nyelvről.

A mongol nyelv, illetőleg mongol nyelvjárások még később kerültek Afganisztánba mint a törökök. A kérdés önmagában igen érdekes: vajjon eljutott-e Afganisztánba valamilyen mongol nyelv a mongol hódítást megelőzően, vagy pl. valóban a mongol típusú nyelvek közé tartozott-e az eftalita? Gyakorlati jelentősége ezúttal azonban semmiképp sincs, mert az afganisztáni mongol nyelvjárások megállapítható módon mind a mongol hódítás korából valók.

Az afganisztáni mongol nyelvet illetően hosszú ideig a legnagyobb zűrzavar uralkodott. Egyesek mongol nyelvűeknek tartották az aimakokat,

[5] W. Barthold, 12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens (Berlin 1935),100. Barthold e nézetét egyéb munkáiban is hangoztatja, pl. Enzycl. Islam, 766, s. v., Очерк истории Семиречья, Фрунзе 1943, 21. Vő. még: A. Ю. Якубовский, Вопросы Этногенеза туркмен в VIII—X вв.: Советская Этнография 1947 3/53.

[6] G. Jarring, Uzbek texts from Afghan Turkestan. With glossary. Lund—Leipzig 1938, V, 246 l. (Lunds Universitets Årsskrift, N. F. Avd. 1. Bd. 34. Nr 2.) — Uő., On the distribution of Turk tribes in Afghanistan. An attempt at a preliminary classification. Lund-Leipzig 1939, 104 l. (Lunds Universitets Årsskrift, N. F. Avd. 1. Bd 35. Nr 4). — Vö. továbbá K. Menges, Zum Özbekischen vom Nord-Afghanistan: Anthropos XLI—XLIV (1946—49), 673—710.

[7] G. Jarring, On the distribution of Turk tribes, 11.

mások a hazarákat, ismét mások ezt a nyelvet kizárólag a mogaloknak vagy mogoloknak tulajdonították.

Az első valóságos mongol nyelvi anyag Afganisztánból Leechtől származik, aki azt több mint száz évvel ezelőtt jegyezte fel és tette közzé.[8] Ezt az 1838-ból való, nem is egészen másfélszáz szót és néhány példamondatot tartalmazó anyagot, 1866-ban Gabelentz feldolgozta és beigazolta, hogy az — a feltűnően sok perzsa elem ellenére — világosan mongol jellegre mutat.[9] Újabb felkutatására csak 1903-ban történt kísérlet, amikor Ramstedt, akinek különben nem sikerült Afganisztánba bejutnia, az afgán-orosz határ közelében két mogoltól gyűjtött alig öt nap alatt némi anyagot.[10] Az afganisztáni mongol nyelvről természetesen ezek után is csak felettébb vázlatos, távolról sem kielégítő képünk maradt. Annál nyugtalanítóbban hatottak azok a helyszínen megforduló kutatóktól származó híradások,[11] amelyek szerint a mongol nyelv után való minden érdeklődésük eredménytelen maradt, és az afganisztáni mongol nyelv ily módon kihaltnak tekinthető.

II.

Ilyen előzmények után vállalkoztam 1936—37-ben arra, hogy a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából megkíséreljem felderíteni, vajjon valóban eltűnt-e teljesen Afganisztán mongol hódítóinak a nyelve, ha pedig nem,

[8] R. Leech, Epitome of the grammars of the Brahuiky, the Balochky and the Panjabi languages, with vocabularies of the Baraky, the Pashi, the Laghmani, the Cashgari, the Teerhai, and the Deer dialects: Journ. of the Asiatic Society of Bengal VII (1838), 538—556, 608—620, 711—732, 780—787. E folytatásokban megjelent dolgozat tartalmazza a mogol anyagot a 785—787. lapokon, »A vocabulary of the language of the Moghal Aimaks« címen. E dolgozat, kissé átalakított formában, megjelent külön is a bombayi Földrajzi Társaság kiadásában, még pedig »Vocabularies of seven languages, spoken in the countries west of the Indus« címmel.

[9] H. C. v. d. Gabelentz, Über die Sprache der Hazâras und Aimaks: ZDMG. XX (1866), 327—334. Vö. ugyane kötetben (612—613): Ergänzungen und Berichtigungen von Prof. Fleischer.

[10] G. J. Ramstedt, Mogholica. Beiträge zur Kenntnis der Moghol-Sprache in Afghanistan: JSFOu. XXIII 4 (1906), 1—60.

[11] Dr. E. Trinkler, Afghanistan, eine landeskundliche Studie auf Grund des vorhandenen Materials und eigener Beobachtung: Ergänzungsheft Nr. 196 zu »Petermanns Mitteilungen« (Gotha 1928), 53—54: »Trotz meiner Nachforschungen konnte ich keinen Hinweis auf das Vorhandensein mongolischer Dialekte finden. Wohl aber sprachen zur Zeit Baburs (1483—1530) die Hesareh noch mongolisch.« Meshedben, sőt Heratban a mogol nyelv után való kutatásaim során jóideig magam is csak negatív válaszokat kaptam. G. Morgenstierne (Report on a linguistic misson to Afghanistan, 6) szerint azonban: »While the Mongol Hazaras have generally adopted a peculiar dialect of Persian, Mongolian is still spoken by the Taimanis about Rud-i-Gas and Adraskand near Sebzawar (the villages of Mir Mana, Bédak, Hazi kuh, Karez Sultan, Pir Surkh, Gaza and Chashma Khuni were mentioned), and possibly also between Maimana and Herat«. Morgenstierne értesülései szemmelláthatólag másodkézből származnak, így nem is lehetnek pontosak. Az ilyen irányú értesítések ugyanis könnyen félrevezetők, még ha a helyszínről, mogaloktól származnak is, mert mogolnak tartanak olyan településeket is, amelyek már rég elvesztették eredeti nyelvüket, vagy mogol falunak mondanak olyan helységet is, amelyben legfeljebb egy-két család vagy személy ismeri a mogol nyelvet, azt is erősen korlátozott funkciójú második nyelvként.

összegyűjtsem belőle mindazt, amit az adott körülmények között, a rendelkezésemre álló idő alatt összegyűjteni tudok.

A mogol nyelvet sikerült megtalálnom, sőt annak több nyelvjárásával is megismerkednem. Eredeti folklór-anyagra azonban a leggondosabb kutatás után sem tudtam ráakadni. Meglepetéssel láttam, hogy a mogolok jóformán mind bilinguisek, a saját nyelvükön kívül kifogástalanul beszélik a helyi perzsa nyelvjárást, és mogol nyelvi tudásukat szinte titkolják: ezért is oly nehéz a nyomukra jutni. Az egykori mogol törzsek jelentékeny része ma már egyáltalában nem használja a mogol nyelvet, csak a helyi perzsa nyelvjárást ismeri. Ilyen körülmények között nem volt nehéz megállapítani, hogy a mogol nyelv csakugyan a kihalás útján van. Erről a folyamatról tanúskodik különben az is, hogy ahol még él a mogol nyelv, ott is tele van tömérdek perzsa nyelvjárási szókészleti, sőt bizonyos számú nyelvtani elemmel is.[12]

Afganisztáni utam főcélja a mogol nyelv felkutatása volt, ez a munka a sajátos körülmények miatt igen nagy nehézségekkel járt. Mégis sikerült összegyűjtenem több mint 4000 szóból álló szótári anyagot, megfelelő példamondatokkal, valami kevés szöveget, végül az egyik nyelvmesteremtől megszereztem az egyik fiatalon elhúnyt, perzsául, arabul és mogolul verselő mogol költőnek, *Qâdər*-nak egyik autográf verses füzetét.[13]

Az afganisztáni mogol nyelvvel kapcsolatban végzett kutatásaim során megpróbáltam tisztázni azt is, vajjon él-e ez a nyelv a korábban mongoloknak tartott hazaráknál és ajmakoknál.[14] Ez irányú vizsgálódásaim teljesen negatív eredménnyel zárultak, másfelől viszont igen érdekes megfigyelésekkel jártak.

Mogol nyelvi tanulmányaim mellett nem hárítottam el azokat a bőven kínálkozó lehetőségeket — bár nem szerepelt eredeti programmomban —, amelyek az afganisztáni török nyelvek tanulmányozására nyíltak. Ezekben az időkben e nyelvekről úgyszólván még semmi sem volt ismeretes (Jarring említett könyve is csak 1938-ban jelent meg); úgy éreztem, bármennyire is vázlatosak és nem kimerítő jellegűek lesznek feljegyzéseim, a további turkológiai kutatások szempontjából mégis csak hasznos szolgálatot tehetnek.

[12] A mogolok kétnyelvűségével kapcsolatban fontos elvi kérdések merülnek fel: mit jelent a mogol esetében a nyelvkereszteződés, mi az eredménye e nyelvkereszteződésnek? A kérdéssel a sztálini tanítás alapján részletesebben foglalkoztam a Magyar Tudományos Akadémia 1951. évi nagygyűlésén Németh Gyula, A kevert nyelvrendszer kérdéséhez (Az oszmán-török nyelv kettős rendszere) című előadásával kapcsolatban elmondott hozzászólásomban. Vö. I. Oszt. Közl. II (1952), 332—342.

[13] Qâdər költeményei forma és tartalom tekintetében a perzsa és az arab költészet hatását mutatják. Nyelvi tekintetben az általa kialakítani szándékolt költői nyelv szintén tele van arab és perzsa szókészleti elemekkel. Ezek az idegen elemek azonban egészen más természetűek mint azok, amelyekkel a beszélt mogol nyelv él. Qâdər az arab és perzsa szavakat költeményeiben irodalmi alakjukban használja, minthogy azonban grammatikai, helyesírási iskolázottsága ezekben a nyelvekben nem volt eléggé mély, a legtöbbször erősen torzított formában jelentkeznek nála az idegen szavak.

[14] A mogolokra, hazarákra, ajmakokra vonatkozó korábbi irodalmat vázlatosan ismerteti G. Jarring, On the distribution of Turk tribes, 79—81.

Első részletesebb feljegyzéseimet egy özbeg nyelvjárásról készítettem, amelyet a maimenei Kúhí törzs beszél (kb. 200 ház), de amely ennél lényegesen nagyobb területen él; pontos nyelvjárási határokat, sajnos, sem itt, sem máshol nem sikerült megállapítanom. E nyelvjárásból egy kötetre való folklór-anyagot gyűjtöttem, köztük több prózában elmondott *dastân*-t; hozzá elég terjedelmes szójegyzéket, nyelvtani megjegyzéseket, stb. készítettem.

A másik nagyobb terjedelmű török nyelvű anyagom szintén egy özbeg nyelvjárásból, a kongrátból való. Ez az anyag azonban nyelvészeti szempontból lényegesen érdekesebb és ritkább nyelvjárást képvisel mint az előbbi. A kongrát az ú. n. kipcsak típusú özbeg nyelvjárások közé tartozik. E nyelvjárásból főleg szóanyagot és kisebb dalokat gyűjtöttem.

A többi özbeg, turkomán stb. nyelvjárásból, valamint a Kabul környéki kizilbasok nyelvéből csak törmelékanyagot hoztam haza. Minden nyelvjárást igyekeztem megnézni, ami elém került, de tanulmányozásukra sokszor csak pár nap állt rendelkezésemre, olykor mindössze néhány óra. Az ilyen anyag természetesen nem igen állhat másból, mint hosszabb-rövidebb szójegyzékekből, néhány kisebb prózai szövegből vagy dalból.

III.

Afganisztáni nyelvészeti kutatásaim eredményeit három, különböző terjedelmű kötetben szándékozom közzétenni. Az egyik tartalmazná a mogol anyagot, egy másik a maimenei-kúhí nyelvjárásra vonatkozó vizsgálódásaimat, egy harmadik pedig az általános tájékoztatót, amely egyúttal számot adna a kisebb gyűjtésekről is. Végleges feldolgozásukat, sajtó alá rendezésüket most kezdem meg, még pedig az utoljára, harmadiknak említett kötettel: mai beszámolómnak ez ad aktualitást.

Ez a kötet, amennyiben másirányú kötelezettségeim e munkában nem gátolnak, belátható időn belül napvilágot lát. E régóta tervbe vett műről (Une mission lingistique en Afghanistan), annak néhány fontosabb eredményéről szeretnék most magyar nyelven röviden beszámolni.

Mogol nyelvi kutatásaim tulajdonképpeni anyagát külön kötet tartalmazza majd, itt érdemben ezzel most nem foglalkozom. Ellenben tárgyalom mindazt, ami a történeti források és saját helyszíni gyűjtésem alapján a mogol nyelv afganisztáni megjelenésére vonatkozik. Kétségtelen, hogy a mogol nyelvet a mongol hódítások során mongol garnizonok hozták magukkal Afganisztánba, amelyek ott megtelepedtek, és lassanként teljesen akklimatizálódtak a környező iráni lakossághoz.

A mogol nyelv Afganisztánba való behatolásának korát pontosan meghatározni ez idő szerint nem igen lehet. Nagyon valószínű azonban, hogy e

folyamat általánosságban a perzsiai ilkhánok alatt zajlott le, az is felettébb valószínű, hogy az afganisztáni mongolok nem egyszerre, hanem több egymást követő hullámban érkeztek, utóljára talán már az ilkhánok bukását követő időkben. Mindenesetre igen érdekes, hogy a helyi hagyományok szerint *Darmân χân*, *Zɛ̨nal χân*, *Aryun χân* és *Buryut χân* vezetése alatt jöttek volna a mogolok Afganisztán földjére.

Nyelvészeti szempontból az afganisztáni mogol az ú. n. perem-nyelvjárások közé tartozik ugyanúgy, mint az északmandzsúriai dahúr, vagy a kanszui mongol nyelvjárások. Ez annyit jelent, hogy a mogol is aránylag korán kiszakadt a közmongol nyelvközösségből, attól elszigetelten, önállóan fejlődött tovább. E sajátságos fejlődés következményeként a mogol is megőrzött számos olyan közép-mongol korra jellemző tulajdonságot, amelyek a közmongol nyelvjárásokban teljességgel ismeretlenek, másfelől, részben a környező nyelvek hatása alatt, olyan újításokat hajtott végre, amelyek a többi, közmongol nyelvjárásokban idegenek. Ez a körülmény önmagában is eléggé magyarázza az afganisztáni mogolnak a mongol nyelvészet szempontjából való nagy jelentőségét.

De a bőségesebb nyelvi anyag segítségével ma már azt is meghatározhatjuk, melyek azok a közép-mongol nyelvjárások, amelyek az afganisztáni mogollal közelebbi összefüggésbe hozhatók. Ha a nyelvi kritériumokat nézzük, akkor nehézség nélkül megállapíthatjuk, hogy az afganisztáni mogol lényegében ugyanazokat a jellemző vonásokat tartalmazza, mint a XIII—XV. századból való arab és perzsa nyelvű mongol szójegyzékek (Leideni Névtelen, Ibn Muhannā, Muqaddimat al-adab, a kiadatlan isztanbuli és párizsi szójegyzék), továbbá Rašīdu-'d-Dīn, J̌uwainī, Qazwīnī, Evliya Čelebi és mások mongol nyelvi glosszái. E mohamedán szerzők az általuk leírt nyelvet *mogal*nak vagy *mogol*nak nevezik, tehát ugyanúgy, mint ahogy a mohamedán környezetben mohamedánná lett afganisztáni mogolok magukat nevezik.

Kétségtelen, hogy a mongol hódítások során Perzsiába és a környező területekre vetődött mongol egységek a legkülönbözőbb törzsekből kerültek ki, következésképp nincs semmi okunk arra, hogy azt higyjük: valamennyien ugyanazt a nyelvjárást beszélték, vagy éppen hogy olyan nyelvjárásokat beszéltek volna, amelyek eleve lényegesen különböztek volna a többi keleti mongol nyelvjárástól. De ugyanakkor nem vitás az sem, hogy a nyugatra sodródott mongol nyelvi közösségek, kiszakítva a nagy mongol nyelvközösségből, állandó érintkezésben a környező török és iráni nyelvekkel, lassanként külön életet kezdtek és önálló fejlődésnek indultak.[15]

[15] Igazat kell adnunk Szanszejevnak, amikor rámutat arra, hogy a XIII–XIV. században a mongol nyelvjárások között a különbség lényegesen kisebb volt, mint a maiak között. Vö. Г. Д. Санжеев, К некоторым вопросам изучения исторического развития языков: Изв. Ак. Наук (Отд. лит. и яз.), X (1951), 76. Ez természetesen távolról sem jelenti azt, mintha a XIII—XIV. századi mongol nyelv egységes lett volna teljesen, amely még nem ismerte a nyelvjárásokat. Elegendő utalnunk az egykorú feljegyzésekre,

Ebben az értelemben, úgy vélem, nem helytelen, ha ezt a tágabb értelemben szintén mogolnak nevezhető nyugati csoportot a közép-mongol külön egységének tekintjük ; ennek a nyugati közép-mongol nyelvjárás-csoportnak egyik leszármazottja a mai afganisztáni mogol. Hangsúlyoznunk kell természetesen azt is, hogy e csoport már a közép-mongol kortól kezdve nem tekinthető nyelvi szempontból teljesen egységesnek : a nyelvjárások kialakulásának tendenciái igen korán megmutatkoztak ; a nyelvjárási tagoltság jól megfigyelhető magában a kihalóban lévő afganisztáni mogolban is.

Utalnunk kell arra is, hogy a mogol nyelv közép-mongol korszakból való emlékeinek felderítése terén még igen sok a teendő : e munka során különös súlyt kell vetni a perzsa, csagatáj stb. nyelvek mongol elemeinek a feldolgozására.[16]

Az afganisztáni mogol nyelvre vonatkozó vizsgálódásaim ismertetése során részletesen foglalkozom elődeim anyaggyűjtésével, megkísérlem kiigazítani tévedéseiket, a lehetőség szerint kiegészíteni hiányos adataikat. Ramstedt érdemes munkája után jóformán senki sem használta Leech különben meglehetősen nehezen kezelhető korábbi szójegyzékét. Ez pedig annál sajnálatosabb, mert a két feljegyzés két egymástól merőben eltérő mogol nyelvjárás alapján készült. Igaz, ebben jelentős szerepe lehetett annak is, hogy a Gabelentz-féle feldolgozás alapján, amelyet még leginkább figyelembe vettek, a Leech-féle anyaggyűjtés nem sok bizalmat gerjesztett : a tömérdek félreértés, elírás, sajtóhiba valóban inkább visszariasztott, mint vonzott. Meg kell azonban mondani, hogy ezért inkább Gabelentz, mint Leech volt a felelős.

A Leech-féle mogol anyag, mint jeleztem, annak idején két helyen is megjelent : a Bengáliai Ázsiai Társaság Journal-jában és a Bombay-i Földrajzi Társaság kiadásában külön is, állítólag mint az előbbi cikknek a különlenyomata. Ezt a különnyomatot használta és adta ki Gabelentz. Nos ez a »különnyomat« semmiesetre sem a JASB-ban megjelent cikk lenyomata : más benne a szavak elrendezése, más a helyesírása.[17] De ami a legfőbb, e »különnyomat« valósággal hemzseg a sajtóhibáktól, olyan hibáktól, amelyeknek nyoma sincs az említett folyóiratban megjelent cikkben (bár az sem ment teljesen a sajtóhibáktól). Érdekes, hogy a hibák jórésze sokkal inkább magya-

amelyek tudatosan beszélnek ebben a korban mongol nyelvjárásokról, azok közti különbségekről (pl. Rašidu-'d-Dın). A magam, kitaj nyelvre vonatkozó, eddig kiadatlan kutatásaim alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a nyelvjárási különbségek a mongolban a XIII. századnál is régebbiek, sőt mi több: nyelvjárási különbségekkel kell számolnunk már a IX—X. századi kitajban is.

[16] Hangsúlyoznunk kell, hogy nem minden mai török nyelv mongol jövevényei származnak a közép-mongolból. A török nyelvek egy csoportjának — a szibériainak — mongol elemei renézve vö. Hasan Eren, Sibiriya türk dillerinde moğol unsurları (kny. egy közelebbről nem jelzett folyóiratból, 35—43).

[17] A Gabelentz által használt »különnyomathoz« nem tudtam hozzáférni, így azt sem sikerült megállapítanom, hogy a két változat közül melyik a korábbi. A JASB-ban közölt változatban nemcsak hogy kevesebb a sajtóhiba, de fonétikai jelzése is pontosabb. Egyedül ez jelzi a hosszú *ā*-t (*à*). Egyéb hosszú magánhangzói : *î* (olykor *ì*), *û* ; ez utóbbiak a Gabelentz által használt különnyomatban: *ee*, *oo*.

rázható egy rossz kézírás félreértett olvasásából, mint nyomdai szedéshibákból: *eeknia* 'esik' *(îkina* helyett*)*, *modar* 'ma' *(inodar* h.*)*, *koma* 'után' *(koinà* h.*)*, *kujunu* 'nyak' *(kujunn* h.*)*, *inchman* 'vendég' *(mehmàn* h*)*. *unutar* 'alszik' *(nuntar* h.), *odwe* 'nap' *(odur* h.), *oknya* 'meghalt' *(okuja* h.), *nunoo* 'felszáll (lóra)' *(unnù* h.*)*, stb. Az ilyen hibákból adódó zavart az is növelte, hogy néhány esetben a szavak értelmezésébe hiba csúszott, ami a kérdéses mogol szavak helyes azonosítását gátolta meg: a *kala* szót GABELENIZ 'Kette'-nek fordítja, a JASB-ban viszont értelmezése helyesen 'chin' (GAB. szövegében talán 'chain' állott?); *konghan* értelmezése GAB. szerint 'Licht', a valóságban az angol 'light' kétértelmű, nemcsak 'fényt', de 'könnyű'-t is jelent, a mogol szónak csak ez utóbbi a helyes értelmezése; *chah* GABELENTZ szerint a. m. 'gut, wohl', az angol 'well' szó azonban itt 'kút'-nak értelmezendő.[18]

Ami a RAMSTEDT-féle mogol anyagot illeti — igen érdemes munka, és csak bámulni lehet, hogy oly rövid idő alatt ilyen terjedelemben létre tudott jönni. Az csak természetes, hogy maradt benne meg nem fejtett, félreértett szó is, hogy a fonétikai feljegyzésekben itt-ott ingadozás, sőt olykor pontatlanság mutatkozik. Valóban meghökkentő az az idegenszerű benyomás, amit a mongol nyelvek felől érkező kutatóra tesz az afganisztáni mogol iranizált fonetizmusával, olykor szinte érthetetlen nyelvtani sajátságaival és nem utolsó sorban a szókészletében mutatkozó nagyszámú iráni elemmel.

A legfőbb nehézséget persze RAMSTEDT számára is az jelenthette, hogy igen gyakran olyan perzsa nyelvjárási szavakkal került szembe, amelyeket semmilyen eddigi forrásban nem talált feljegyezve. Íme néhány példa.

Egyik szövegében RAMSTEDT (Mogholica, 11) három szót ad — *sapčā*, *malda*, *masqa* —, egyiket sem fordítja le, a szójegyzékben, kérdőjellel, 'etwas Essbares' jelentéssel kíséri mindegyiket. Mind a három szó a helyi perzsa nyelvjárásból való. A *sapča* szót feljegyeztem magam is a mogol mangut nyelvjárásából, ahol 'apró, még zöld dinnye-fajta, amelyet megesznek' a jelentése, ugyanebben az alakban és jelentésben ismeretes a heráti perzsában is; J. E. T. AITCHISON[19] a szót a következőképpen jegyezte fel: *sabcha* 'the gourd of Benincasia cerifera, was eaten as a vegetable' (178). A *malda*, úgy látszik, a ritkább szavak közé tartozik, bár iráni etimológiája ennek is világos. Magam a marda és a mangut nyelvjárásban szintén *malda* alakot hallottam, értelmezése 'apróra vágott kenyér, zsírral, cukorral összegyúrva (leginkább a nők kedvelik)'. Informátoraim szerint a mogol szó jelentése teljesen meg-

[18] E tévedések kiküszöbölése mindjárt megadja a rejtélyesnek gondolt mogol szavak helyes magyarázatát is. 1° *kala* 'áll'~haz. (Dzs, Dz, T) *kalla* 'áll', per. K *kalla* 'ua.', afg. Z *kala* 'голова (скота)', özb. Qt, KM *kalla* 'fej', oszm. *kelle* 'abgeschlagene Kopf; Kopf auf den eine Prämie gesetzt ist'; per. *kala* 'the face or cheek (St), *kalla* 'the head' (Haim); 2° *kongàn* 'könnyű'~ mog. R *kùngŏn*, M *kùŋgân*, *kùŋgə̂* 'ua.'; IM, MA, AI *köngen*; mong. *könggen* 'ua.'; 3° *chah* 'kút'~ mog. Mr *čā* 'szakadék; kút' M *čā*, *ča* 'kút'; per. *čāh* 'a well, pit; a prison, dungeon; a snare' (St).

[19] J. E. T. AITCHISON, Notes on the products of Western Afghanistan and of North-Eastern Persia: Transactions of the Botanical Society, Edinburgh XVIII (1890). Megjelent különnyomatként is; idézetem ez utóbbiból való.

egyezik a heráti perzsában is jól ismert *čaŋgâli*-éval, ami STEINGASS szerint a következő: 'hot bread, syrup or honey and butter made into a cake'. A *maska* szó (ez a helyes alak, a *masqa* téves feljegyzésen alapszik) ezzel szemben, azt mondhatjuk, közismert. A fontosabb adatok a következők: mog. Mr, M *maska* 'vaj'; özb. KM *maska*; szárt *maska* 'свежее коровье масло' (NALIVKIN, 82); turki *mäskä* 'frische Butter' (RADL. IV, 2108); csag. ﻣﺎﺳﮑﺎ 'beurre frais' (PDC 499); per. *maska* 'fresh butter' (STEINGASS 1238); per. H *maska* 'vaj'; per. Mes *mäskä*; per. Kab *maska* 'butter' (BOGDANOV, 92); jidga *masko*, mundzsi *maska* 'butter' (MORGENSTIERNE, 229); wakhi *maska* 'ua'. (MORG., 530); hind. *maska* 'butter' (PLATTS, 1035).

Könyvem második részében az ajmak, hazara és általában az afganisztáni perzsa nyelvjárásokról gyűjtött anyagomat dolgozom fel. Nem lévén iranista, ilyen anyag gyűjtése eredetileg nem volt szándékomban, amit mégis gyűjtöttem, elsősorban a magam tájékoztatására szolgált. Az ajmakok és hazarák nyelvét a mogol miatt kellett ellenőriznem; a mogollal folytatott munkám közben egyre jobban láttam, hogy a helyi perzsa nyelvjárások ismerete nélkül, igen sokszor lehetetlen lesz boldogulni magával a mogollal is. Igaz, ott a kutatások helyszínén a dolgok lényegesen egyszerűbbeknek látszottak, mert a heráti nyelvjárást tanultam meg, s kutatásaim egész ideje alatt ez a nyelv szolgált a nyelvmestereimmel való érintkezésben kisegítő nyelvként és nem a perzsiai »hochpersisch«. Valójában csak hazatérésem után láttam, hogy az afganisztáni perzsa nyelvjárásokról még mindig nem állnak rendelkezésre megfelelő segédeszközök. Hosszas habozás után így határoztam el magam arra, hogy ezeket a jegyzeteimet is közrebocsátom, bármennyire is rendszertelen és véletlen gyűjtés eredményei. Egyre azonban gondosan ügyeltem: soha nem bíztam magam emlékezetemre, utólag nem bővítettem anyagomat, csak annyit és csak olyan formában közlök mindent, amint ott a helyszínen feljegyeztem.

Iranisztikai gyűjtésem külső körülményei eléggé magyarázzák azt is, hogy ezen a területen nem gyűjtöttem, sajnos, szövegeket, hanem kizárólag lexikográfiai természetű anyagot.

Az ajmakok körül végzett kutatásaim eredményeként rövidesen tisztázódott, hogy nyelvileg semmi közük a mogolokhoz. Az *aimaq* vagy *čâr aimaq* 'négy ajmak' RAMSTEDT informátorai szerint a *jamšīdī*, *hazara*, *firuzkūī* és *teǰmanī* törzsekből áll. Az én értesüléseim szerint a hazarákat nem számítják az ajmakokhoz, a *jamšīdī*k viszont perzsa területen élnek, így róluk nem igen esik szó. Anyagom a *firuzkūī* és *teǰmanī* törzsek nyelvéből származik, még pedig az utóbbi két változat: a *Zeǰ əuγân* és a *Γōr*-ban lakó *teǰamnī*k nyelve szerint.[20]

[20] Az ajmakokat régebben többen Afganisztán mongol nyelvű lakosságához számították. Legutóbb a 'négy ajmak' közé tartozó *teǰmanī*kkal kapcsolatban merült fel ez a feltevés (vö. 11. jegyzetemet). Kutatásaim alapján ezt a feltevést is el kell utasítanom.

Az általam megvizsgált ajmakok nyelve félreérthetetlenül perzsa nyelvjárás, amely elég jelentékenyen eltér pl. a herátitól, szókészlet szempontjából azonban semmi feltűnőt nem tartalmaz. Kétségtelenül találni benne török elemeket, itt-ott egy-egy mongol szót is, mindez azonban általánosan jellemző az afganisztáni perzsa nyelvjárások túlnyomó részére, így a kérdéses török és mongol szavak jórésze általánosan ismert a herátiban is.

Ami a hazarákat illeti, első felületes vizsgálódásra is meg lehetett állapítani, hogy ezek sem valamilyen mongol dialektust, hanem perzsa nyelvjárást beszélnek.[21] A hazara szókészlettel mégis rendszeresen és egész afganisztáni tartózkodásom alatt állandóan foglalkoztam.

A szakácsom ugyanis egy fiatal hazara volt a Dai zengi törzsből, aki bár igen jól ismerte a heráti nyelvjárást, mégis — mindjárt munkám elején — konkrét tárgyakkal, szerszámokkal kapcsolatban a szokásos helyi elnevezések helyett azok hazara nevét említette. Ily módon sok olyan szót kevert a beszédébe, amelynek mongol jellege első hallásra is feltűnt, vagy pedig más vonatkozásban lényegesen eltért az általában használt perzsa nyelvjárási elnevezésektől.

Ettől kezdve tervszerűen gyarapítottam hazara szókészleti anyagomat, persze csak a ritka vagy erősen eltérő hangalakú szavakra korlátozva magamat. Gyűjteményem végül is több mint ezer szóra gyarapodott és a következő hazara törzsek nyelvére terjedt ki: *Bēsut*, *Jâγurt*, *Dâikundī*, *Dâizangī*, *Orazγân*, *turkman hazara*, *Γazniči*.[22]

A legfeltűnőbbek a hazara szókészletben kétségtelenül a mongol elemek. Ezek nagy része olyan, hogy a mogol sem ismeri, sőt akad köztük nem egy, amelyet ez idő szerint semilyen más környező perzsa nyelvjárásból nem tudok kimutatni. Íme mutatóba néhány mongol eredetű hazara szó: *âluya* Dz 'kalapács', *âl'ya* B, T ~ mong. *aluqa*; *qâdur* Dz 'sarló' ~ mong. *qaduγur*, ord. *χaduγur*; *bēlεi* B, Dz, T 'bőrkesztyű' ~ mong. *begelei*, kalm. *bēlē*; *buryasu* B '(fehér) fűzfavessző' ~ mong. *buryasun*; *čeiji* Dz 'mell', *čējin* B, T, *čēji* Dj ~ mong. *čegeji*, ord. *tš'ēnži*; *yuja* B, Dz, O, T 'comb' ~ mong. *yuya*; *sûdri* B,

[21] A hazarákra vonatkozó újabb irodalomból figyelemreméltó: Э. Г. Гаффердерг Формы брака и свадебные обряды у джемшидови хезарэ: Советская Этнография 1936. —, Elizabeth E. Bacon, An inquiry into the history of the Hazara Mongols of Afghanistan: Southwestern Journal of Anthropology VII (1951), 230—247.

[22] Téves az a nézet, amely szerint a hazarák két nagy csoportra oszlanak: Dai-Kundi és Dai-Zengi (vö. G. Jarring, i. mű 79; a Dai-Sengi helyesírás, angol szövegben, semmiképen sem helyeselhető). H. W. Bellew, The races of Afghanistan, being a brief account of the principal nations inhabiting that country (Calcutta 1850), 114—115 szerint eredetileg a hazaráknak tíz csoportja volt. Közülök a következőket sorolja fel, amelyek a mult század közepén is ott éltek: *Jâghurí*, *Bihsúd*, *Dâhi Zangí*, *Dâhi Kundí*, *Gaur*, *Dâhi Rawâd*, *Dâhi Chopân*, *Dâhyá*. E törzsnevek közül a fentieken kívül kutatásaim során még csak a *Dâhi Chopân*-nal találkoztam, amelyet magam *Dai-Čoppân* alakban hallottam. E törzsbe tartozó hazarákra azonban nem sikerült bukkannom, így ilyen szavak gyűjtésemben nem szerepelnek.

Dz, T 'dér', *šüdri* Dj, G, O ~ mong. *sigüderi*, kalm. *šüdr*, ord. *šüner*. E mongol elemeknek különös jelentősége van a további kutatások szempontjából, és nem kis tanulsággal szolgálnának abban az esetben, ha beigazolódnék, hogy a hazarák vagy azoknak jelentős részei valóban a mongol nyelvű népek közé tartoztak.

Mongol szavak megléte valamely afganisztáni nyelvben ebben a vonatkozásban meglehetősen semmitmondó: ilyen elemek bőségesen kerültek az afganisztáni nyelvek szókészletébe az egykori mongol hódítás emlékeiként. E mongol szavak többsége azonban műveltségszó, vándorszó, s bár végső eredetük világos, a közvetlen átadót a legtöbbször lehetetlen megjelölni. Vegyük a következő esetet: haz. B, T *jauji* 'zabla'; mog. MA *jūjai* (a szó az afganisztáni mogolban ismeretlen); mong. *jaγujai*, *juujai* < *jaγu-* 'harap, rág'; ord. *džuDžā*; kh. *Dzūdzā*; csag. MA *jūjai*; turki, kirg. *jojay* (Bellev); wakhi *jauji*; bur. *jauji* (az utóbbi kettőre vö. Benveniste: Journ. As. 1948, 179). Anélkül, hogy a közvetlen átadó nyelvek kérdését felvetnők, a felsorolt adatok (teljességre nem törekedtünk) hangtani szempontból világosan két csoportot mutatnak. Az érdekesebb kétségtelenül az a csoport, amelyet a hazara, a pamiri wakhi, valamint a burusaszki képvisel, ez a csoport ugyanis végső fokon a mongol szónak egy sajátos afganisztáni változatát őrizte meg.

Természetesen nem minden hazarából is kimutatható vándorszónak lehet a végső eredetét megjelölni. Ezek a szavak számos eddig nem tisztázott probléma megoldásához nyújthatnak hasznos segítséget. Példaképen hadd utaljak két olyan szóra, amelyek megfelelői megtalálhatók már a XI. sz.-i Maḥmūd al-Kāšγari török szótárában, anélkül azonban, hogy ezáltal török eredetük minden kétséget kizáró módon biztosítottnak volna tekinthető.

Haz. B, Dj, O, T *kēzlik* 'kés' (kétes, hogy etimológiailag idetartozik-e haz. Dz *kiljik* 'ua.'); Kāš. *käzlik* 'kleines Messer, wie es die Frauen am Mantel tragen' (Br., 107); Abū Hayyān *käzlik* (Caferoğlu, 48); csag. *kezlik* 'kis zsebkés' (Radl. II, 1180, *PdC* 459); kirg. *kizdik* (Radl., uo.); oszm. *kizlik* 'ein kleines Messer, das Federmesser, die krumme Spitze der Säbelklinge' (Radl. II, 1391), *gizlik* 'a small sheath-knife; an eastern pen-knife', *gezlik* 'a clasp knife, also a kind of sabre' (Redhouse, 1544); per. *kizlik* 'a knife, penknife, scarper, clasp-knife, razor; the curved point of a sword' (Steing., 1027), *gizlik* 'a small long-handled knife; a sort of penknife with a crooked point and narrow at the other end, chiefly brought from Egypt' (Steing., 1088), *kazlak*, *kizlik*, *gazlak*, *gizlik* 'a long-handled knife, a knife-poniard' (Haim II, 632, 714); tdzs. *gizlak* 'маленький нож с длинной ручкой для подчистки написанного чернилами; складной нож' (Pavlovskij I, 120).

Haz. B, Dj, Dz, T *ögrä* 'durva liszt, ebből készült étel (más néven *dalda*)'; Kāš. *ögrä* 'Fadennudel; Nudeln, Suppe' (az első szótagban bizonyos meggon-

dolások alapján *ö*-t olvasok: BROCKELMANN a szótárában kétszer is előforduló szónak nem ismerve fel az azonosságát *ökrä* és *ügrä* olvasatokat ad: BESIM ATALAY egységesen *ügre*-t olvas); ujg. *ögrä* 'Brei' TTT VII, 26: RACHMATI a szót *ügrä*-nek olvassa, azonban GABAIN, Alttürk. Gramm., 323, már helyesen *ögrä*-t ad): csag. *ögrä* (MA, 151, jelentése azonos a mong. *ečkeksen budān*-éval); szag., kojb., kacs. *ügrä* 'die Suppe, Brühe, Suppe mit feiner Grütze' (RADL. I, 1813: ezekben a nyelvjárásokban a szókezdő *ü* szabályosan korábbi török *ö*-nek felel meg, vö. szag., kojb., kacs. *ügrän-* 'lernen' <*ögrän-*); mis., szimb., tuba, sór *ürä* 'ein dünner Grützbrei; Brei aus feiner Grütze mit Milch (tuba, sór)' (RADL. I, 1826); per. *ugrā* 'gruel, pottage' (STEING., 90, a szót eredetinek tartja); afg. *ūgrá* 'кушанье из масла, риса и зелени' (ZUDIN, 49); hinduszt. *ogrā* és *oghrā* 'a mixed mess, a dish like khičri, gruel, pottage' (PLATTS, 106, szerinte a szó hindi eredetű).

A hazara szókincsben találunk olyan elemeket is, amelyek világosan iráni eredetűek ugyan, de nem tartoznak a tulajdonképeni (nyelvjárási) perzsa szókészlethez. Ilyennek látszik pl. a haz. B *allâša* 'áll', amely nem mutatható ki az irodalmi perzsából, viszont megtalálható a badakhsáni perzsa nyelvjárásban *alauša* alakban, egybevethetők vele a következő pamíri adatok: szgl. *alašē*, *alašɛ*, *alåša*; isk. *alaχšā*, *alāša*; wakhi *alaša*, *aγlaχå̄*, *ala(χ)šā*. Ezeket az iráni adatokat különben JAKOBSOHN finnugor alakokkal is összekötötte.[23]

Ha nem is nagy számmal, de akadnak a hazarában olyan szavak is, mint *oqra* B, Dz, T 'szem', amelynek ez idő szerint lehetetlen megjelölni közelebbi eredetét vagy rokonságát. A hazara szókészletnek e csoportba tartozó része tartalmazhat olyan elemeket is, amelyek Afganisztán, esetleg más területek eltűnt nyelveiből valók.

Az afganisztáni perzsa nyelvjárásokból gyűjtött szókészleti anyagom főként Herátból és Kabulból származik. E két helynév ezúttal inkább általános tájékoztatást jelent, semmint pontos nyelvjárási területet; gyűjtésemben nem korlátoztam magamat Herátra és Kabulra, figyelembe vettem a közeli környékről szolgáltatott adatokat is, arra azonban ügyeltem, hogy a távolabbi vidékről származó, vagy kellően nem ellenőrizhető eredetű szavak gyűjtésembe bele ne kerüljenek. Meg kell jegyeznem, hogy kabuli adataim nem azonosak azokkal, amelyeket BOGDANOV említett monográfiájában közölt. BOGDANOV ugyanis hangsúlyozza, hogy célja a kabuli perzsa irodalmi nyelv, a kabuli »hochpersisch« leírása és mellőz mindent, ami megállapíthatóan

[23] H. JACOBSOHN, Arier und Ugrofinnen (Göttingen 1922), 218. Vö. G. MORGENSTIERNE, Indo-Iranian frontier languages II (Oslo 1938), 380; I, 233, 387 (par., or., sgn., pas. adatok). Vö. H. SKÖLD, Materialien zu den iranischen Pamirsprachen (Lund 1936), 141, n° 99 (šd).

nyelvjárási jellegű. Ezzel szemben magam elsősorban a nem köznyelvi, nyelvjárási természetű anyagra terjeszkedtem ki Kabulban is.[24]

Könyvem harmadik és utolsó részében afganisztáni török gyűjtésem anyagát szándékozom kiadni és feldolgozni, még pedig — mint azt már jeleztem — a kúhí-maimenei rész kivételével.

Török anyagom legjelentékenyebb része az **özbeg** nyelvből, pontosabban annak kipcsak típusú nyelvjárásaiból származik. Feljegyzéseim zöme a *qoŋrât* törzs nyelvéből való, lényegesen kisebb terjedelmű az, amit a *qataγan*, *dôrmân*, *laqai* törzsek nyelvjárásaiból összeszedtem.[25] Ez esetben is a szókészlet kutatását tartottam főfeladatomnak és csak mellékesen gyűjtöttem verses és prózai szövegeket.

A kipcsak nyelvtípusra jellemző lényeges hangtani sajátságok mind a négy nyelvjárásban megtalálhatók, nevezetesen : a szókezdő *j-* a köztörök *y*-vel szemben, a szóvégi és szótagvégi *γ-* (*-g*)-nek *-ų* (*-ū*)-vá válása, az intervokalikus *-k-* (*-q-*) és *-p-* zöngésülése (ez utóbbi jelenség itt sem általános, csakúgy, mint ahogy nem az a kipcsak nyelvek túlnyomó részében). Íme néhány példa : Qr, Qt, D, L, *jürâk* 'szív' (Käš. *yüräk)*, Qr, Qt, D, L *jaq* 'állkapocs' (K *yangaq ; yaγaγ)*, Qr, Qt, *jîl* 'év' (K *yïl)* ; Qr, Qt, L *taų* 'hegy' (K *taγ)*, Qr, Qt *jaų* 'zsír, vaj' (K *yaγ)*, Qr, L *âzū* 'zápfog' (K *azïγ)*, Qr, Qt *ajū*

[24] A megvizsgált afganisztáni perzsa nyelvjárásokban szép számmal találunk török és mongol jövevényszavakat (engem főleg ezek érdekeltek elsősorban), melyek nemcsak a nyelvkereszteződés törvényeinek a vizsgálata szempontjából jelenthetnek komoly segítséget, de olykor függőben lévő problémák tisztázását is elősegíthetik. Bogdanov, Stray notes, 117 a kabuli irodalmi perzsából feljegyezte az *uγur* 'mortar' szót, ezt én Kabulban *oγor* alakban hallottam. Morgenstierne, Frontier languages I, 232, a paracsiból *ôγur* alakot jelez. Ezekhez csatolandók : hazara *oγor* T 'kölyű, famozsár', *oγur* B 'ua.' (saját feljegyzésem) ; csag. ; [illegible] 'mortier de bois' (PDC 68) helyesen *oγur*-nak olvasandó, vö. csag., turki *oγur* 'ein hölzerner Mörser' (Radl. I, 1011) ; tádzsik-*ûgur* 'ступа' (Бертельс 740). A szót Morgenstierne perzsa eredetűnek tartja, Bogdanov kételkedik ebben, de eredetét nem tudja megjelölni. A szó kétségtelenül mongol eredetű, vö. mong. *oγur*, *oγuur* 'mortier, vase à piler, moulin à pilons' (Kow. I, 366), kalm. *ŭr*, kh., ord. *ûr*, bur. *ŭr*, *ur*. Az intervokalikus *-γ-* tehát a mai nyelvjárások nagy részében eltűnt, a közép-mongol bizonyos nyelvjárásaiban még meg kellett lennie, mint azt az itt felsorolt török és iráni adatokon kívül a mandzsu *oyo* 'ua.' is mutatja. A közép-mongolban van a szónak még egy sajátságos alakja : *a'ur* (Mongolok Titkos Története, Hua-yi yi-yü), ami egy korábbi *aγur* alakra megy vissza, valóban, az irod. mong. szintén ismeri ezt a változatot (vö. Kow. I, 37). Érdekes, hogy a szónak ez utóbbi változata is behatolt jövevényként a török nyelvekbe, vö. szárt *aγïr* (Nalivkin 258). A mongol szóról l. Б. Я. Владимирцов, Сравнительная грамматика монгольского языка и халхаского наречия (Ленинград 1929) 231, 247.

[25] E törzsek G. Jarring idézett művében a korábbi irodalom alapján *Koungrad*, *Qungrad*, *Qungrat*, *Qongrat*, *Qataghan*, *Qattaghan*, *Kattaghan*, *Durmen* és *Lokai* alakban szerepelnek. Közülük a *qongrat* és a *dôrman* törzs jól ismeretes a török történetírókból és költői művekből ; vö. Vámbéry Á., A török faj ethnológiai és ethnográfiai tekintetben (Budapest 1885), 421—422. A *Qataγan* tulajdonképen földrajzi név, a *Laqai* pedig egy kisebb törzsi egységnek a neve, amely Logofet özbeg törzsi listáján kívül eddig nem így fordult elő máshol. Annál nagyobb a jelentősége a legújabban megjelent következő kitűnő monográfiának : Б. Х. Кармышева, К вопросу о происхождении Локайцев : Совет. кая Этнография 1952, 4/11—29, amely különben kitűnően megvilágítja a Tádzsik Szövetséges Köztársaság területén lakó laqaiok összefüggéseit afganisztáni szomszédaikkal is.

‚medve' (K *aδïγ)*, Qr, Qt *aččə̂* 'keserű' (K *ačïγ)*, Qr, D, L *ǰau̯rə̂n* 'lapocka', Qt *ǰau̯run (*K *yaγrïn)*; Qr *ēgin* 'gabona' (K *äkin)*, Qr, Qt *ǰoγarə̂* 'felfelé' (K *yoqarï)*, Qr, Qt *ǰə̂γə̂l-* 'összetörik' (K *yïqïl-)*; Qr, D, L *qaβaq* 'szempilla' (K *qapaq*, Br. *qabaq* olvasata helytelen), Qr, D *tȯβȧ* 'fejtető' (K *töpä)*.

Az egyes adatcsoportok közt az általános egyezéseken túl bizonyos kisebb nyelvjárási különbségek is megfigyelhetők, mint pl. Qr *ǰambə̂z* 'lágyék', L *ǰamə̂z*, D *ǰâmbə̂δ* (K *yamïz)*.

Szókészleti szempontból is találunk elég érdekességet. Általában az iráni fonétizmus köntöse alatt igen bőséges régi török szóanyaggal állunk szemben; a megvizsgált kipcsak típusú özbeg nyelvjárások szókészlete különben a közeli török nyelvek közül erősen emlékeztet a kirgizre.

Ritkább szavai közül megemlítjük itt a következőket: *ǰau̯γan* 'vegetáriánus' (K *yavγan aš* 'Suppe ohne Fleisch'), *ǰuŋurčqa* 'lucerna' (K *yurïnča*, *yurïnčγa*; a szó igen érdekes, monográfiát érdemelne[26]); *ēšəl-* 'lerázni magáról (homokot)' (K *äšil-*), *mùnȧ-* 'faragni (fát)' (K *münä-* 'an den Rändern beschneiden'); *pəlâk* 'bél, kanóc (mécsesben)' (K *bälik*, mong. *bilta)*; *ùmgȧn* 'a nyak elülső része' (K *ümgän* 'Halsvene'), stb.

Az eddig ismeretlen afganisztáni kipcsak típusú török nyelvjárások új anyagukkal természetesen hozzájárulnak a régi kipcsak nyelvek magyarázatához is. Így, többek között, a magyar szempontból annyira jelentős kún nyelvi szókészlet egyik-másik problémájának a tisztázásához közelebb visznek az afganisztáni özbeg adatok, bár, jól tudjuk, az özbeg ág nem tartozik a kún legközelebbi rokonaihoz. Ilyenek pl.: *erinčäk* 'lusta, henyélő' (CC *erinček* 'faul, Faulheit'), *bijȧ* 'kanca' (CC *bej* 'Stute'), *bezgȧk* 'hideglelés' (CC *bezgek* 'das kalte Fieber'), *bùi* 'tarantella' (CC *böv* 'Spinne'), stb.

Másfajta, bonyolult kérdéseket idéz fel a következő adat: özb. Qr *očar*, *u̯očar* 'vásár, bazár'. E szó így külön is, de a *bâzâr očar* 'ua.' kifejezésben is használatos. A kongráton kívül feljegyeztem a parhanacsiból is, még pedig *učar* alakban. A szó nem teljesen ismeretlen a törökségben, megvan a kumükben, ahol *učar*-nak ejtik (Németh GY.: KSz. XII, 152), a csagatájban, ahol az اوجار írásmódot (PcD 47) ugyancsak *učar*-nak olvassák (Radl. I, 1723 'der Markt'), sőt a törökből átkerült a mongolba is ugyanebben az alakban (*učar*, a kiadatlan isztanbuli mongol szójegyzék, 156 b, szerint). A török szó etimológiailag összefügg az új-perzsa *bāzār*-ral, illetőleg a közép-perzsa *vāčār*-ral. (Ide tartozik, nyilván közvetve, a magyar *vásár* szó is.) Az etimológia helyessége aligha vonható kétségbe, és, ami mindennél fontosabb, újra ráirányítja figyelmünket a török nyelv régi, közép-perzsából származó, jövevényszavaira. A kérdést már többször, többen is érintették, megnyugtató eredményekre azonban eddig még nem jutottunk; érdemes volna, ha az eddig kel-

[26] B. Laufer, Sino-Iranica (Chicago 1919), 214—215, a lucerna egyéb nevei közt csak röviden foglalkozik néhány idetartozó adattal, anélkül azonban, hogy a szó eredetét tisztázná.

lően nem tisztázott problémákat iránistáink és turkológusaink újra vizsgálat alá vetnék.[27]

Az özbeg nyelv turki típusába tartozik említett maimene-kúhi anyagom, valamint az a kevés feljegyzés, amelyet a *Parχanači* és a *Qarlâq*, ill. *Dārâna-qarlâq* törzsek nyelvéből gyűjtöttem. Ez a nyelvtípus megőrizte az eredet-szókezdő *y*-t, a szóvégi és szótagvégi *-γ* (*-g*)-t, illetőleg azt *q-* (*-k*)-ra változtatta. A határt nem is mindig könnyű megvonni a turki típusú özbeg nyelvjárások és a turki dialektusok között. Különösen kétséges ebben a tekintetben a *qarlâq* helyzete; alighanem az az álláspont a helyes, amelyik a *qarlâq*-okat teljesen el kívánja választani az özbegektől (vö. JARRING, i. mű 72). Meg kell jegyeznünk, hogy sem a *qarlâq*ok nem tekintik magukat özbegeknek, sem az özbegek nem sorolják őket saját törzseik közé.[28]

Az egyes özbeg nyelvjárások között nem nierevek a határok, s különösen az egymással közvetlenül érintkező dialektusokban találkozunk nyelvjárásilag idegen elemekkel. Annál meglepőbb, hogy ezzel szemben az özbeg és a turkomán között mindkét nyelv beszélői éles különbséget tesznek. Nem egy özbeg tanítóm sorozatosan figyelmeztetett arra, hogy a kérdezett szót náluk így és így mondják, ezzel szemben a turkománok — helytelenül — ugyanazokra a fogalmakra egészen más szavakat használnak. Ezt az elutasító álláspontot megtaláltam a turkománoknál is; mindkét esetben tudatossággal állunk szemben, amely egy sajátságos (özbeg, illetőleg turkomán) nyelvhelyességi felfogással van egybekapcsolva. A jelenséget nem tarthatjuk puszta kuriózumnak, sem pedig olyasvalaminek, amely a kérdéses nyelvek fejlődésének csupán mai állapotára volna jellemző. Ellenkezőleg, nyomai régen megtalálhatók: a XIII—XIV. századi kipcsak-arab (perzsa) szótárak számos esetben a kipcsak szóval párhuzamosan feltüntetik a megfelelő kipcsak szó úz vagy turkomán változatát is. Ez a párhuzamosság, ill. ellentét ugyanezekben a szavakban jelentkezik a mai kipcsak típusú özbeg és a turkománnyelv szókészletében is[29]

Úz típusú anyagom felettébb szerény. A turkománból az *Aqča*, *Naχorlâ* és *Qâzâl ayaq* törzsek nyelvéből gyűjtöttem egy egészen kis terjedelmű szó-

[27] A török nyelvek régi iráni elemeire vonatkozó eddigi kutatásoknak turkológus szemmel megírt igen jó kritikája: J. NÉMETH, Probleme der türkischen Urzeit - Bibliotheca Orientalis Hungarica V (Budapest 1942—47), 89 köv. Az eddigi kutatások során nem választották el elegendő gonddal a feltehető indo-iráni jövevényeket az irániaktól, általában nem vetettek súlyt a kölcsönzések kronológiájára.

[28] Az afganisztáni karlukokról az eddigi irodalom alapján vö. G. JARRING, i. mű 71—73. Az általam hallott *Dārəna* nyilván összefügg egyik települési helyük ismert nevével, a *Deraim*-mal.

[29] Ilyenek pl. a leideni névtelen kipcsak szótárból (M.TH. HOUTSMA, Ein türkisch-arabisches Glossar, Leiden 1894): kipcsak (=k.) *quyaš* 'nap'~ turkomán (=t) *günäš*; k. *kärtmä* 'körte'~ t. *armut*; k. *kökän* 'kökény'~ t. *alu*; k. *borla* 'bor'~ t. *yüzüm*; k. *qoćqar* 'kos'~ t. *qoč*; k. *äćki* 'kecske'~ t. *käči* (HOUTSMA ezúttal sem jelzi egyik szónál sem a nyelvjárási különbséget a kipcsak-német részben, csak az arab írásos rész tájékoztat helyesen); k. *čiyit* 'sajt'~ t. *bänir*; k. *kindik* 'köldök'~ t. *göbäk*; stb.

jegyzéket és néhány dalt. Terjedelmesebbek azok a feljegyzéseim, melyeket a *qïzïlbaš*ok, pontosabban az *aušar*ok nyelvéből készítettem.[30] Nyelvészeti szempontból különösen ez utóbbi nyelvjárás figyelemreméltó.

Rövid beszámolómban megpróbáltam számot adni arról, mit tartalmaz majd készülő művem afganisztáni nyelvészeti kutatóutam eredményeiből, néhány jellemzőnek gondolt példa segítségével megkíséreltem bemutatni gyűjtésem természetét, igyekeztem kibogozni azokat a szálakat, amelyek új gyűjtésem a közelebbi és távolabbi területek problémáihoz fűzik. Hangsúlyoznom kell azonban itt is, hogy magam vagyok az első, aki tisztában van e vállalkozás korlátaival és hiányosságaival. De úgy érzem, a nyelvtudománynak e széles, szerteágazó területén, ahol a legtöbb esetben a számbavehető előmunkálatok is hiányzanak, érdemes vállalni az úttörés szinte elkerülhetetlen tévedéseit és botlásait.

Anyagom végleges formájában sem ad teljes és végleges képet egyik megvizsgált nyelvről sem; a későbbi kutatások feladata ezt az anyagot kiegészíteni, sőt nem egy esetben ki is igazítani. Gyűjtésem azonban jelenlegi töredékes formájában is módot ad több, általános nyelvészet szempontjából fontos elvi kérdés felvetésére. Ezek tárgyalását most mellőztem, nemcsak azért, mert szétfeszítenék beszámolóm kereteit, hanem azért, mert ezek mindegyike külön monográfiát érdemelne. E téren, úgy vélem, többeknek is lesz mondanivalójuk. E problémák közül egynek, az afganisztáni mongolnak a nyelvkereszteződés szempontjából kínálkozó tanulságainak a megvizsgálását Sztálin nyelvtudományi tanításai alapján egy más alkalommal magam is megkíséreltem.

[30] Az afganisztáni *qïzïlbaš* település legfontosabb irodalmát l. G. Jarring, i. mű 76—78.

A MAGYARSÁG KELETI KAPCSOLATAI

— Egy készülő szintézis alapelvei. —

KÜLFÖLDÖN csaknem általános az a nézet, hogy a magyarság Ázsiából jött, mongol fajú nép. Ez a hiedelem — nem mindig valamelyes pejorativ mellékíz nélkül — otti kísért, talán a majdnem speciális szakmunkákat kivéve, a középiskolai tankönyvektől kezdve[1] egészen a lexikonok megfelelő címszavaiig, és legvégső fokon ennek a gyümölcse az, hogy oly bizarr érdekesség még ma is a nálunk megforduló idegen szemében a magyar puszta, a csikós, a gulyás és a velejáró egyéb rekvizitum.

Származásunk e jellemzőnek tartott kettős sajátsága közül legalább is az egyiknek, az ázsiai eredetnek a felvetése kétségtelenül nem idegenben született meg. Igaz ugyan, hogy a IX—X. század nyugati krónikásai szemében a honfoglaló magyarság csakoly félelmetes ázsiai nép lehetett, mint a húnok, vagy az avarok; hiszen ugyanolyan váratlanul, fenyegetően hódítva jelent meg a Duna-Tisza közén, mint azok, sőt külsőben, belsőben (hadi és törzsi szervezetben) is hasonlított a nyugati világ e rettegett ellenfeleihez. De a kereszténység felvételével belépve az ő kultúrközösségükbe minden ázsiai jelző lassan mintha feledésbe kezdett volna menni. A magyarság élete az új hazában azonban oly különösképen alakult, hogy minden kereszténység és Nyugat-követés mellett is megőrződtek az ázsiai rokonságnak és kapcsolatoknak az emlékei, ha ilyenek csakugyan voltak, vagy pedig talán valami vékony, idegenből ideszakadt hagyomány duzzadt gazdag mondává — ma már ezt kétségtelenül megállapítani nem igen lehet. Annyi mindenképen világos, hogy ezek a

[1] Pl. Fallex-Mairey-Gilbert: L'Europe (moins la France). Nouveau cours de géographie. Programme du 3 juin 1925. Vö. Olay Ferenc, Magyarország a francia tankönyvek torzító tükrében. Magyar Paedagogia 1931. XL. 90. l.

mondák, melyek a honszerző magyarokat Attila királlyal és népével rokonították, egyszer írásba kívánkoztak és bármilyen is volt az eredetük (könyvmondák voltak-e, vagy nem), élni és hatni kezdtek. Lassan-lassan a hún, besenyő, kún, jász, sőt szittya-magyar atyafiság tudatának terebélyes fája sarjadt belőle.

Annyit beszéltek és írtak aztán erről az ázsiai rokonságról, hogy a külföldnek is újra tudomásul kellett vennie. Most nem vizsgálhatjuk végig fejlődésének útját, de két érdekes s meglehetősen jelentős pontjára még így is fel kell hívnunk a figyelmet. Az egyik Deguignesnek Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols, et des autres Tartares occidentaux című korszakot alkotó műve, mely 1756-ban jelent meg s a húnok, törökök, mongolok és egyéb nyugati tatárok sorában a magyarokkal is egész külön fejezetben foglalkozik (I. köt., második rész 510—518). Ez a munka, melyet 1771-ben németre is lefordítottak, volt az első, mely Középázsia és Keleteurópa hódító nomád népeinek összefoglaló történetét tárgyalta az eddigiektől teljesen eltérő, új alapokon: maguknak a keleti, leginkább kínai forrásoknak megszólaltatásával. Magasan kora felett álló teljesítmény lévén hatása, tekintélye igen nagy volt; érthető tehát, hogy a magyarok ázsiai mivoltában való hitet külföldön jó időre biztosította. Itthon talán még nagyobb lelkendezéssel fogadták azok, akik tudomást szerezhettek róla hiszen kiderült, hogy a rokonnak tartott Attila húnjai Ázsiából kijőve már nagy, dicsőséges multat hagytak maguk mögött: Krisztus születése előtt a második században hatalmas birodalomnak voltak az urai, mely Középázsia jókora darabját foglalta magában, s nem egyszer a kínai birodalmat fenyegette megsemmisüléssel.

A második munka, melyről meg akarunk emlékezni, az egy kínai földrajzi, ethnographiai encyclopaedia, a Huang ching si kung thu 1751-ből, jezsuiták szolgáltatta adatok alapján. Megvan benne szinte valamennyi európai nép leírása röviden, mindegyik leírást egy-egy ábra is illusztrálja, még pedig valami jellemző motivum kiemelésével, így pl. az angol whiskis üveget tart a kezében, a lengyel medvét táncoltat, stb. A magyarokról szóló rész (I. fejezet 36—37) kiemeli, hogy a magyarok (wong-ja-li-ja kuo ji zsen) a mongolokhoz hasonlítanak. Ez a jezsuita, tehát európai forrás-

ból származó információ nem maradt egy régi encyclopaedia kuriózuma, hanem nyomában hol itt, hol ott felbukkan a távol-keleti irodalomban, hogy a magyarok ázsiai nép.

Ez a nézet tudományos külsőbe öltöztetve újra megjelent egy kínai egyetemi tanár nagy munkájában. Csang Hszing-lang, az egyik pekingi egyetem dékánja Csung hszi csiao thung si liao hui pien „Adalékok a kínai-nyugati érintkezések történetéhez" című hat kötetes munkájában azt bizonyítgatja, hogy a magyarok az ázsiai húnok (hsziung-nu) leszármazottjai.

Idehaza a XVIII. század második felében már világosan ki volt alakulva a hún rokonság és az ázsiai származás tudata. Attila király s húnjai az idegennek csak a barbárság, a pusztítás szimboluma, Isten ostora voltak, nálunk megtisztulva minden földi salaktól, a bátorság és nagyság eszményképeivé lettek. A monda és a hagyomány, vagy amint akkoriban mondták, a történet tanuságán kívül lassan megszólaltattak egyéb vélt bizonyságokat is a keleti származás mellett. Ez a magyar nyelv keleti eredete volt. A magyart török, mongol s egyéb keleti nyelvekkel próbálták hasonlítani. Nyilt szembehelyezkedés volt ezzel a beidegződött tudattal szemben Sajnovics vállalkozása, mikor a magyart a lapp (finn) nyelvvel akarta hasonlítani. Mindenki érezte, hogy most rést akarnak ütni a keleti származáson. Nem azt kérdezték, hogy igaz-e, amit Sajnovics mond, hanem csak azt, hogy az előkelőnek tartott keleti rokonság helyett holmi „halszagú atyafiságot" akar rájuk tukmálni. Ezt pedig határozottan visszautasították. Ezért adott igazat a kortársak nagyobbik fele Vámbérynak legsúlyosabb nyelvészeti botlásai és módszertelensége ellenére is, mikor a magyar nyelv török eredetét tanította. Ezeknek beszélhetett Budenz, csak azt értették belőle, hogy egy kedves délibábot akar szertefoszlatni. Pedig egyszer mégis csak bele kellett nyugodni.

A Budenzcal kezdődő modern magyar nyelvtudomány a mesternél nem kisebb utódok kezében európai színvonalra emelkedett. Legfontosabb feladata természetesen a magyar nyelv helyének meghatározása volt. És itt világosan, nagy vonásaiban megváltoztathatatlanul megállapította, hogy a magyar nyelv az uráli nyelvek nagy csoportjába tartozik és

hogy ez a nyelvcsalád finnugor s szamojéd nyelvekre oszlik; a finnugor csoportnak ugor ágát a vogul, az osztyák és a magyar alkotja. Megállapította továbbá, hogy a magyar nyelvet, melynek születése az ugor nyelvi egység megszakadásának időpontjára esik, külön életében különféle nyelvi hatások érték. Ezekről tanuskodnak a bolgár-török, az alán (egy neo-iráni nyelv), kazár, besenyő, kún, különböző rétegű szláv, német, latin (neo-latin) nyelvekből vett kölcsönszavaink.

A nyelvészeti vizsgálódások mellett csakhamar felvetődött annak a gondolata, hogy a nyelv eredetének a tisztázása nem mindenkor fedi az azt beszélő népnek, hogy úgy mondjuk, faji eredetét. Bizonyos esetekben népek, vagy törzsek nyelvet cserélnek, átveszik a hódító, vagy a meghódított nyelvét. Ma már meglehetős határozottsággal állítják, hogy a finnugor lappok eredetileg nem voltak finn-ugorok, a szamojédok egy része valamikor török volt, a török baskirok pedig részben finnugor nyelvet beszélő nép lettek volna. Ezeknek a példáknak a számát bátran szaporíthatnók.

Itt jön segítségünkre a „legfiatalabb tudomány", az anthropologia. A kezdetben csak faji külső sajátságok (bőr színe, haj színe, finomsága stb.) szerinti osztályozást csakhamar pontosabb, méréseken alapuló megfigyelések (anthropometria) követték. Ezek alapján a fajoknak néhány nagyobb és számos kisebb alcsoportra való osztása lehetséges. Mindnyájan egyet értenek azonban abban, hogy a faj szónak az az értelmezése, amellyel a közbeszédben találkozunk rendesen, anthropologiailag nem szabatos. Anthropologiai szempontból nem beszélhetünk germán vagy szláv, német vagy francia fajról, hanem csak népről, amely bizonyos, különböző faji elemekből tevődött össze.

A magyarságnak a rasz-elemeiről végzett kutatásait Bartucz tekintélyes mennyiségű anthropologiai anyaga alapján, melyben honfoglaláskori és árpádkori adatokat is figyelembe vett, a következőképen foglalta össze.[2] Először is megtalálható nálunk is az az öt rasz-elem, melyre Európa mai lakosságát bontani szokás: 1. az északi (Homo nordicus), 2. a nyu-

[2] A magyarság faji összetétele. Természettudományi Közlöny 1927.

gati (H. mediterraneus), 3. az alpi (H. alpinus), 4. a keleti, vagy kelet-balti (H. balticus), 5. a dinári rasz-elem (H. dinaricus). Közülük a keleti vagy kelet-balti rasz-elem nagy százalékkal van képviselve a magyarságban, egyes helyeken az 50—60 százalékot is eléri. Az eddigi kutatások szerint ez a magyarság finnugor, ill. ugor alaprétege.

De kimutatott Bartucz más elemeket is. A 15—20 százalékot kitevő kaukázusi vagy előázsiai rasz (H. caucasicus) szerinte a törökös magyarságot képviseli (kúnok, besenyők, stb.); végül 4—5 százaléknyi mongol, illetve mongoloid elem és valami kevés rjazan-típus is kimutatható a magyarságban.

Az anthropologia eredményei tehát nagyjában megerősítik azt a képet, melyet a nyelvtudomány is megrajzolt. Mind a kettő beszél bizonyos keleti elemekről, kapcsolatokról, ha nem is olyan mértékben, hogy az a mondákat igazolná. Ezeknek a keleti kapcsolatoknak a firtatása még sem kuriózum-keresés. A finnugor eredetű magyarság, ha a történet folyamán nem került volna kapcsolatba bizonyos keleti, leginkább török népekkel, akkor, minden valószínűség szerint, megmaradva régi életmódja mellett ma valahol ott a legközelebbi rokonai, a vogulok és osztyákok szomszédságában élne, azok primitív életmódját folytatva. De az ugorhoz képest magasabb keleti civilizációs körbe kapcsolódva nagyobb fejlődési és terjeszkedési lehetőségekhez jutott. Ebben a körben élt mintegy ezer évig, egészen a kereszténység felvételéig. Ekkor a nyugati műveltség szférájába kerülve le kellett mondania a régi életformákról, hacsak nem akart az avarok, a besenyők, majd a kúnok sorsára jutni. A keresztségre tért magyarság azonban hiába fordult el az ősi pogány vallástól és hiába hagyta ott a régi harcos életmódot, ez csak egyoldalú szakítás maradt Kelettel. Keleti kapcsolataink korántsem értek véget a kereszténység felvételével, még kevésbbé a honfoglalással. Újabb meg újabb hullámok érkeztek hozzánk a délorosz steppékről és még messzebbről, ezek pusztító folytonossága eredményezte azt, hogy a magyarság mai hazájában voltaképen Kelet és Nyugat között őrlődött, hogy a magyar nép, a magyar nyelv, a magyar irodalom, a magyar művészet élettörténete másként fejlődött, mint pl. a biztonságosabb földön élő németségé. De ha figyel-

mesen végig fogjuk kísérni e keleti kapcsolatok történetét, látni fogjuk azt is, hogy pl. a pásztoréletnek ez vagy az a megnyilvánulása bizony nem Ázsiából való, de eredete sokkal közelibb, kora sokkal fiatalabb, s hogy egy itt vagy ott feltűnő, imponálóan mongoloid arc nem az őshazából ideszakadt ősmagyar keveredés nélküli tiszta leszármazottja, hanem esetleg csak egy kései, török eredetű kún telepesé. És alig lehet kétséges, hogy ezek a meg-megújuló keleti érintkezések a kereszténnyé lett magyarság keleti származásának tudatát befolyásolták, fejlesztették.

Ezeknek a kapcsolatoknak a feldolgozása keleti szövegek, keleti régészeti anyag, keleti művelődési folyamatok interpretálása által történhetik csak, tehát orientalista feladat. S valóban, magyar orientalisták mindenkor kiválóan figyelembe vették, ha szaktudományukon belül olykor egy-egy részletkérdésük magyar szempontból értékesíthető volt. Éppen ez indít bennünket most arra, hogy ez érdemes részletek közt lévő hiátusokat is kitöltő, a magyarság keleti kapcsolatainak maradék nélküli összefoglalásának megírását javasoljuk. Mielőtt rátérnénk e kapcsolatoknak korok, vagy talán inkább tárgyi csoportok szerinti jellemzésére, legyen szabad előrebocsájtanunk két elvi jelentőségű megjegyzést.

1. A tervezett szintézis célja nem hipotézisek kiélezése vagy azokon nyugvó értékelés, hanem a ma elérhető s számbajöhető teljes keleti forrásanyagnak ismertetése és feldolgozása — még pedig mindenkor csakis első kézből.

2. A keleti kapcsolatoknak ez az összefoglalása, mely a későbbi korokban természetszerűleg a magyar történet egy szerves darabjának a lefejtését jelenti, minden kontinuitás mellett is elsősorban a keleti anyag feldolgozásában rejlő közös módszertani eljárás alkalmazásából sarjad; önmagában nem tartalmaz tehát a priori ítéleteket, mint amilyen pl. az említett későbbi korokban Kelet túlhangsúlyozása, vagy Nyugat fölé való helyezése volna.

*

Bárha ma már mindinkább kétségesebb, hogy a magyarság valaha Ázsiában élt volna, vagy ha élt is, hogy ottani tartózkodása huzamosabb, vagy jelentősebb lett volna, az mégis bizonyos, hogy azok a népek, melyekkel keleteurópai

életének során érintkezésbe került, nagyrészt Középázsiából származtak el, hogy az az életmód, műveltség, melynek ott hosszú századokon át részese volt, nagyrészben szintén középázsiai eredetű. Keleteurópa s így őstörténetünk helyes megértése és értékelése céljából tehát mindenekelőtt ismernünk kell azt a földdarabot, amely sok tekintetben a forrás itt: Középázsiát, s Középázsia történetét, nagyjában a Kr. u. V.—XI. századig.

Ilyen vállalkozás nem lehet háládatlan feladat ma, amikor az utolsó ötven év expedíciói, ásatásai egy új Középázsiát fedeztek fel nekünk homokba temetett civilizációival s nem remélt emlékeivel. Ettől a kutatástól a pozitív eredményeken kívül mást is várunk: mi az, amit Középázsia történetében nem találunk meg, s mi az, aminek feltevését mai ismereteink nem engedik meg. Kezdettől fogva szinte napjainkig Középázsia a magyar őstörténeti kutatások mindent tartalmazó misztikus háttere volt, ahová mindenki félelem nélkül fordult hipotézisekért. Itt az ideje, hogy végre megismerkedjünk ezzel a Középázsiával úgy, amint az a történeti emlékek fényénél most már egyre világosabban bontakozik ki előttünk.

Középázsiáról szóló legrégibb nyugati ismeretek a latin és görög feljegyzésekkel kezdődnek; először alig egy-egy névből álló glosszák ezek, később, bár terjedelemben növekednek, de teljes, többé-kevésbbé kielégítő képet egy nagyobb területről sohasem adnak. Ismeretes, hogy rendszerint csak akkor rendelkezünk ilyen feljegyzésekkel, ha történetesen ez vagy az a nép érintkezésbe, összeütközésbe került pl. Bizánccal. A tudósítás ilyen esetben csak azt fogja tartalmazni, ami bizánci szempontból fontos vagy érdekes, s a barbár nép történetének igazi nagy eseményeiről, életüket mozgató nagy momentumokról szó sem fog esni.

A klasszikus források értesítéseit követték az arab, perzsa feljegyzések, majd a hatalmas terjedelmű kínai irodalom megismerése a XVII. és XVIII. században revelációt hozott Középázsia régi történetére is. A teladat most már az volt, hogy ezeket a disparat feljegyzéseket valahogyan egyeztessék. Világos volt ugyanis, hogy nem egy esetben, nagyjában ugyanarról az eseményről szóltak most már bizánci, arab és kínai források is. Ez nem ment minden nehézség

nélkül, s a főnehézség nem mindig az volt, hogy a különböző források más-más néven emlékeztek meg esetleg ugyanarról a népről, törzsről vagy személyről.

A mult század végén a források köre kezdett tágulni s az új emlékek rohamosan vitték előre Középázsia történeti ismeretét. A türk rovásírásos emlékek megfejtése nemcsak egy ismeretlen írást és ismeretlen nyelvet fedett fel, hanem fontos történeti eseményeket is új oldalról világított meg. Sorra követték újabb inskripciók, újabb papyrusok eddig nem ismert írással, rég elfeledett nyelveken. És ezeknek az új nyelveknek, felfedezett írásoknak csakhamar lehetetlen volt át nem érezni igazi jelentőségét: biztosították rég eltünt népeknek, hogy úgy mondjuk, a személyazonosságát. Az írásos emlékek bizonysága rövidesen kiegészült tárgyi emlékekkel is. A kínai annalesek sokszor annyira terjedelmes, de tárgyi alátámasztás híján eddig valahogy oly vértelen, élettelen tudósításai egyszerre megelevenedtek, érthetetlennek látszó rejtélyek egy csapásra megoldódtak.

Középázsia a periferiákkal együtt, tehát a Kína, India, Perzsia, Európa, Északszibéria és Mandzsuria közt elterülő földdarab (a német Hochasien, a francia Haute Asie) földrajzilag távolról sem mondható egységnek, de még csak azt sem mondhatjuk, hogy önálló, nagy civilizációt tudott volna teremteni. Mégis lehetetlen itt meg nem látnunk egy kezdettől fogva jelentkező, egyetemesen átfogó, kiválasztó nagy erő megnyilvánulását. Ezen a hatalmas földterületen népek és műveltségek kerültek egymással érintkezésbe s a köztük folyó örökös küzdelem és presztizs-harc lett a megindítója az innen nyugat felé áramló népvándorlás kisebb-nagyobb hullámainak.

Itt talált egymásra az iráni, az indiai és a kínai műveltség meg a török-mongol nomád-kultúra.

Legcselekvőbb, legátformálóbb ereje az iráni civilizációnak volt. A bennünket most közelebbről érdeklő legrégibb időkben iráni népek lakták a két Turkesztán földjét, sőt szórványos nyomukat még messzebbre is követhetjük: Északmongoliába és Nyugatkínába.

Lovas nomád iráni népek mély hatással voltak először is az útjukba kerülő török-mongol fajta nomádokra, visele-

tükre, fegyverzetükre, harcmódjukra. Ez a hatás érdekes módon nem állt meg náluk, de tovább folytatódott Keletre. A kínaiak a Kr. sz. e. III—IV. századtól kezdve török-mongol népekkel érintkezésbe kerülve ismerkedtek meg, legalább részben, ezzel a közvetített iráni hatással. Így cserélték fel a kínaiak bő ruhájukat nadrággal, így vették át a nomádok övét, csizmáját, rövid kard helyett ők is hosszút használtak, mint ellenfeleik. A kínaiak a török-mongol lovas nomádokkal való érintkezés előtt lovas hadikocsikon vonultak harcba. Azok hatása alatt most már elvetették a nehézkes hadiszekér alkalmazását, s lóra szálltak ők is.

Ennek az iráni civilizációnak messze elhatoló útját most részleteiben nem követhetjük, néhány főbb pontját legalább egy szóval érintsük.

Iráni eredetű a theriomorphikus ábrázolású szkíta-szibériai kisplasztika. Ennek az eddig nem értett ornamentikának szakrális és szociológiai értelmét most kezdi megfejteni Alföldi András, éppen a középázsiai anyag segítségével. Ez a szkíta-szibériai művészet is ugyanazon az úton, (török-mongol fajta népek közvetítésével) jutott Északkínába a Kr. e. II. század körül.

Bizonyos, közelebbről is meghatározható korban Középázsiában a kereskedelemnek egy iráni nyelv, a szogd volt a „lingua franca"-ja.

A buddhizmus első idegen proselytái irániak voltak: az új vallást ezek közvetítették eleinte Kelet felé is. Buddhista művek első kínai fordításait irániak (indoszkiták, pártusok, szogdok) készítették. Az iránias befolyástól áthatott graeco-buddhista művészetet az indoszkíták terjesztették tovább a kínai Turkesztánban.

Ma már meglehetősen világosan tudjuk követni az iráni köntösben terjeszkedő mazdeizmus és manicheizmus útját és hatását. A középázsiai íráskultúra egyik legfontosabb ága iráni forrásból táplálkozott. A szogd (és talán eftalita) írásból való a türk rovásírás és annak egy későbbi formájából az úgynevezett ujgur írás: ez utóbbinak a változata a ma is élő mongol és mandzsu írás.

Az iráninál jóval később kezdődött az indiai civilizációskör hatása Középázsiában. Rendszeresen ez a műveltség csak akkor lett e sajátságos középázsiai civilizációs gyűjtőmedence

szervesen ható részévé, amikor a fiatal, alig megalapított buddhizmus Indiából kénytelen volt menekülni. Közép-ázsiában termékeny talajra talált az új vallás, rohamosan fejlődött, csakhamar felvirágzott s jóidőre mindent átható szerephez jutott. Még a manicheizmust is annyira átszínezte, hogy szinte alig mondhatjuk azonosnak azzal a manicheizmussal, melyet a Földközi-tenger mellékéről ismerünk.

A buddhizmus adta az inspirációt egy nagy, már monumentális alkotásokban sem szűkölködő művészetnek, amelynek kezdeteit különben a hellenisztikus és iráni hatások jellemzik a kifejezési formában.

A Kr. u. VII. században újabb civilizációs hullám indult meg Középázsia felé. Ekkor vezették be Tibetbe a buddhizmust, az írást és az írásbeliséget Indiából. Itt Tibetben helyi samanisztikus és középázsiai tantrikus elemek érvényrejutásával a buddhizmusnak újabb formája keletkezett, a lámaizmus. Az új vallásnak, vagy inkább szektának nagy történetformáló ereje lett: Tibetnek később pedig Mongóliának arculatát ez alakította ki.

A kínai civilizáció expanzív ereje Középázsia felé nem volt olyan nagy, mint akár az irániié, akár az indiaié. Ezzel szemben tökéletesen elnyelte a közvetlen közelébe kerülő nomádokat. Igaz, hogy ezek a nomád népek viszont nemcsak a kínai ethnikumnak adtak valamelyest új tónust, hanem rányomták sajátos bélyegüket a kínai műveltségre is nem egy esetben. Zenében a fuvola, a művészetek közül a szobrászat, a ruhaviselet, a fegyverzet mindmegannyi idegen hatásról beszél. Általában a bizonyítékok mind súlyosbodó nyomása alatt nem beszélhetünk többé a kínai műveltség izoláltságáról, „kínai fallal való elzártságáról", mint ahogy még egy-két évtizeddel ezelőtt is tették.

Az egyetlen, többé-kevésbbé bennszülötteknek nevezhető, török-mongol nomádkultúra egészen sajátságos helyet foglal el Középázsia érintkező civilizációi között. Meglehetősen nagyarányú iráni és kínai befolyás mellett bizonyára kell valamikor majd még bizonyos paleoázsiai alapréteggel is számolnunk benne. De mindezen heterogén elemek felett világosan uralkodik az az alapvető fontosságú réteg, amely a többiektől megkülönbözteti s félreismerhetetlenül jelzi, hogy mindenekelőtt: államszervező, hadi kultúra.

Először a hsziung-nu birodalomban jutott kifejezésre. S ennek a szervezetében és összetételében iráni (esetleg még valami más nem-iráni, de indo-európai) elemektől átitatott konföderációnak csak elenyésző hányadát alkotó hsziung-nu (eredete szerint valószínűleg török) ethnikum adta meg először azt a sajátosan nomád nagyhatalmi jelleget, melyet egyfelől a szervezetében rejlő erőkön nyugvó gyors terjeszkedéssel, hódítással, másfelől a stabilitás hiányával jellemezhetnénk. Ez az első középázsiai nomád nagyhatalom is alig kétszáz évi virágkor után felbomlott. Keleten kisebb törzsekben a kínai birodalomba olvadtak, nyugati ága pedig később mint húnok Keleteurópában jelent meg. Ez a nagy népvándorlási hullám, bár kétségtelenül söpört magával bizonyos török, s talán nem lehetetlen, hogy mongol elemeket is, jellege szerint mégis inkább iráni-indoeurópainak mondható.

A Kr. u. ötödik században újabb nomád birodalom támadt a régi hsziung-nuk helyén. Ezek valószínűleg mongol eredetű zsuan-zsuanok, bár Középázsia történetében korántsem játszottak olyan kimagasló szerepet, mint elődeik a hsziung-nuk, mégis nemkevésbbé fokozott érdeklődésünkre tarthatnak számot: a zsuan-zsuanok leszármazottjainak tartják az avarokat. Nagyjában velük egyidőben jelent meg több más mongol politikai alakulat is. Ilyen volt a tu-jü-hun-oké (a tibetiek történeti feljegyzéseiben a-zsa néven olvashatunk róluk) Tibet és Nyugatkína közt és mongolok voltak Pelliot szerint Afganisztánban az eftaliták is.

A zsuan-zsuan birodalomban élő türkök a hatodik század közepén újra nagy nomád államot alakítottak, mely csakhamar kiterjedt az egykori hsziung-nu birodalom egész területére. Igaz, hogy az egység nem sokáig tartott, előbb keleti és nyugati részre bomlott, majd különféle török törzsek vetélkedése során más nevek homályosították el a türk nevet, de az utánuk következő ujgurok, kirgizek, karlukok épúgy törökök voltak, mint a megelőzőek. Ez a kor Középázsiában a török hegemónia kora, amikor Turkesztán eddigi iráni jellege megváltozik, ez a kor az Európa felé meginduló török népvándorlás kezdete is.

A magyar őstörténet korában tehát két nagy középázsiai áramlattal kell számolnunk Keleteurópa földjén: az egyik iráni, melyhez itt-ott más indoeurópai elem is járul:

a másik török. Vizsgálódásainkban azonban nem szorítkozhatunk kizárólag erre a két körre. A kínai történet és történetírás nagy informatív jelentőségét bizonyára felesleges hangsúlyoznunk. De gondosan figyelembe kell vennünk még a legkisebb, legtávolabb állónak látszó középázsiai problémákat is. Még az olyan kívül esőnek tetsző tibeti irodalom is sokszor szolgál becses útmutatással. A sok közül példaképen elég említenünk egy eddig még kiadatlan nyolcadik századi kéziratot ezen a nyelven; ez egy északi országokban végzett felderítő utazásról részletesen beszámoló jelentés s felsorolja egyebek között a türköknek (dru-gu) 12 törzsét s ezek közt van a magyar őstörténeti kutatásokból jól ismert Parsil és Hebdal is.

*

Szükségesnek tartjuk részletesen foglalkozni Középázsia történetével s az onnan Nyugatra induló áramlásokkal, e kutatások eredményeire nélkülözhetetlen szükségünk van a nem egy-két évtizedet, de évszázadokat felölelő magyar őstörténet vizsgálásában.

Nem lehet most szándékunk átfutni a magyar őstörténet gazdag irodalmát, elég ha hangsúlyozzuk, hogy a magyarság keleti kapcsolatainak ez első egységes nagy csoportjában számos részletnek többé-kevésbbé végleges érvényű megállapítása éppen a keleti anyag elsőkézből való helyes interpretálásából ered. Ezért van olyan ereje annak a képnek, amelyet pl. Németh Gyula könyvében a török törzsi szervezet nagyszerű ismeretéből, a török nyelvészet segítségével, a törökös műveltségű honfoglaló magyarság kialakulásáról megrajzol.

A keleti anyag leltárszerű áttekintése helyett most szükségesebbnek tartjuk néhány általánosabb szempont felvetését, melyek szerint a magyar őstörténet-kutatás részletekre is kiterjedő összefoglalása történhetik.

A legelső kérdés, melyet természetszerűleg fel kell vetnünk: mi is voltaképen a magyar őstörténet. Világos, hogy speciálisan magyar szempontot kell figyelembe vennünk és nem fogadhatjuk el az őstörténet szokásos értelmezését. nem vizsgálhatjuk a magyar őstörténet korát a neandervölgyi emberével azonos elvek alapján. Már csak azért sem. mert kétségtelen, hogy a magyar őstörténet csak magyar szempontból őskor és hogy ez a magyar őskor az emberiség történetének egy már igen kései, fiatal szakaszába iktatódik

be. Évezredekkel azelőtt már civilizációk éltek és pusztultak el, államok alakultak és állottak szemben egymással s ezek közül többnek a történeti kora, melyet saját írott emlékeiből is ismerünk, már jóval előbb lezárult, mint megkezdődött volna a magyar őskor. Nem lehet kielégítő ennek a kornak azon kritérium alapján való meghatározása sem, mely szintén az általános „őstörténet" értelmezéséből ered, hogy őstörténeti kutatásainknak nincsen speciális anyaga s következtetései csak feltevések lehetnek. Nem az a feladat, hogy az általános őstörténethez igazodva ahhoz tartalmat, anyagot keressünk magyar területről is, hanem az, hogy attól teljesen függetlenítve magunkat, bonckés alá vegyünk egy elég pontosan meghatározható kort, amely kezdődik a magyarság sajátos ethnikumának a kialakulásával: a magyarok eredetével és tart szerintünk a kereszténység felvételéig, ami nem egészen véletlen módon majdnem egybe esik az írástudás bevezetésével, a magyarság első önmaga készítette feljegyzéseivel. Az írásbeliség bevezetésének különösen nagy szerep jut Jacques Morgan elméletében. Szerinte egy nép őstörténete csak akkor ér véget, amikor saját feljegyzései megkezdődnek. Ily módon csak őstörténete van a húnoknak, az avaroknak, stb., tekintet nélkül arra, hogy idegen forrásból történetük jókora darabját ismerjük.[3]

Midőn így valamennyire eltérünk a magyar őstörténet alsó határának meghatározásában a hagyományos eljárástól, mely azt befejezettnek tekinti abban az időben, mikor a magyarokról már olvashatunk más népeknél írásos tudósí-

[3] On doit entendre le mot préhistorique en lui accordant toute sa valeur dans le temps comme dans l'espace, l'étendre à tous les peuples, à toutes les questions relatives à l'existencesde l'homme pour lesquelles des documents écrits émanant des peuples eux-mêmes ne nous renseignent pas, aussi bien pour les époques les plus anciennes que pour celles qui sont presque nos contemporaines... Les Germains que décrit Tacite, les Gaulois dont parle César, les Huns sur lesquels Ammien Marcellin nous fournit tant de détails, les Silures et autres insulaires dont Hérodien nous entretient, les Kamtchadales de Pallas, les Tahitiens de Cook et de Bougainville, sont des peuples préhistoriques, quoique appartenant à des temps dans lesquels d'autres nations écrivaient déjà leur histoire. — Jacques de Morgan, L'humanité préhistorique. Esquisse de préhistoire générale (Bibliothèque de synthèse historique. L'évolution de l'humanité, dirigée par Henri Berr). Paris 1924, 24. l.

tásokat, figyelembe vettük, hogy ez a körmegállapítás voltaképen önkényes: lehet ajánlatos a történetkutatás kényelme szempontjából, de mi sem igazolja belső tartalmi okokból. A magyarság életmódja, sorsa, műveltsége bizonnyal nem változott meg csak azért, mert arab, nyugati és bizánci írók feljegyzéseket kezdtek készíteni róluk és viselt dolgaikról; sejtelmük sem volt róla. Hasonlóképen csak látszat szerint jelentette új éra kezdetét, hogy megjelentek a Duna-Tisza közén: hiszen hasonló okok következtében, hasonló körülmények közt mehetett végbe honfoglalásuk és berendezkedésük Lebediában és Etelközben is. Az igazi nagy, korokat elhatároló esemény a kereszténység felvétele volt, amely nemcsak mintegy ezeréves multtal való gyökeres szakítást jelentett, hanem jelentette a maroknyi magyarság életének biztosítását is Európa szívében.

A magyarság kialakulásától a kereszténység felvételéig terjedő nagy idő belső tagoltsága mellett is tagadhatatlanul összetartozó egész, melynek név kell: ezt nevezzük mi jobb elnevezés híján, de nem egészen alaptalanul a magyar őstörténet korának.

Ez a magyar őstörténet geografiailag csaknem teljesen Keleteurópa földjéhez fűződik, szerves része az ott végbemenő történeti folyamatnak, abból kiszakítani súlyos tévedések veszedelme nélkül nem lehet. Nem elégedhetünk meg szemelvény-irodalommal, hanem figyelemmel kell lennünk e földdarab mondott korának egész történetére.

Tüzetesebb vizsgálódásunk tárgya Keleteurópa finnugor, iráni, török és részben kaukázusi népei lesznek.

A magyar nép finnugor eredetét a nyelv alapján határozták meg. Tudjuk, hogy ennek nincsen abszolút bizonyító értéke s hogy népek nyelvcseréje történeti példákkal igazolható. Legújabban Zichy István gróf a magyar esetében is hasonló cserét tesz fel: a török eredetű magyarság később kapta volna finnugor nyelvét. Megvalljuk, mi nem látjuk ilyen feltevés kényszerítő szükségét. Mindenesetre érdekes, hogy Setälä és Wiklund már régebben rámutatott arra, hogy a magyarok legközelebbi nyelvrokonai, az obi-ugorok (a vogulok és osztyákok) nem finnugor faji eredetűek.

Ma mindezek ellenére is minden okunk megvan arra, hogy a magyar őstörténet első, alapvető kérdése még mindig

az legyen, hol és milyen körülmények közt történt, hogy az egységes ugor nyelvet beszélő nép egy része, bizonyára valami külső, török, vagy talán iráni hatás alatt kettészakadt. Az egyik, idegen hatás alá került s tovasodródott néprészből lett külön életében a magyar. E kettészakadást megelőző minden más esemény már a magyar őstörténet keretén kívül fekszik.

A magyar őshaza kérdése egyet jelent tehát azzal, hogy hol történt az ugorok kettészakadása, s ez nem szükségszerűen azonos az ugor őshazával. Ezt a magyar őshazát egyesek az Ural középső, vagy déli vidékein, mások, mint Wiklund a Tobol, Isim, Irtis és Ob mellett elterülő földön keresik. Ezt az ugor népet intenzív iráni hatás érte, mint azt a nyelvtudomány bizonyítja.

A magyar őstörténeten mondhatni elejétől fogva vörös fonálként húzódik végig nem is egy, de több török érintkezés története.

Szinte általánosan elfogadott felfogás szerint az ugor egység felbomlása már török hatás alatt ment volna végbe. Míg ez a feltevés nagyobbára történeti meggondoláson nyugszik, addig a további bizonyítás alapjául szolgáló anyag inkább nyelvészeti természetű. A kérdés abból áll, hogy helyes történeti következtetéseket vonjunk le a magyar nyelv legrégibb török jövevényszavainak vallomásából. Ezek a jövevényszavak egészen speciális török nyelvből valók; a ma ismert számos török nyelv és dialektus közül csak a Kazán közelében, Csebokszári vidékén lakó csuvasok nyelve mutat hasonló hangállapotot. Most már az a kérdés, hogy abban a korban, amelyben a magyar nyelv ezeket a sajátos jellegű török jövevényszavait kapta, milyen néven szerepelt a mai csuvas nyelvtípust beszélő török nép? Nem beszélték ezt a nyelvet esetleg más törökök is? Megint felmerült annak a gondolata, hogy a kazárok egy része is ismerhette ezt a nyelvet. A valóságban azonban akár a kazár, akár más ma már nem ismert bolgár-típusú nyelv közvetítésének a felvetéséhez ma még hiányzik a kétértelműséget kizáró, elengedő súlyú új adatok kényszerítő erejű bizonysága. Addig persze nem ejthetjük el azt a régibb feltevést, hogy a mondott érintkezés korában ezt a nyelvet a törökségnek egy sajátos műveltséggel rendelkező s itt egyedül számításba jöhető, nyugati ága, a bolgár-törökök beszélték, akiket bizonyos történeti okok alapján ogur-törököknek is szokás nevezni.

Abban a korban, amikor ez az érintkezés végbemehetett, az Ural nyugati, esetleg keleti oldalán, mai történeti ismereteink alapján csak egy, töröknek mondható politikai alakulat jöhet szóba, a húnoké; ezeknek legalább egy része jóval a 375-i hún népvándorlás előtt, hozzávetőlegesen már a Kr. sz. körüli időkben elérhette az Ural vonalát.

Természetesen felvetődött az a gondolat, hogy az ugor egység megszakadása hún befolyás alatt történt, s hogy a magyar nyelv legrégibb török jövevényszavai voltaképen hún nyelvi hatás emlékei. Ez a feltevés, eltekintve bizonyos kronológiai nehézségektől is, nem sokáig tarthatta magát éppen az itt súlyosan latba eső nyelvészeti meggondolások miatt. A hún nyelvnek ugyan meglehetősen gyér, s nem abszolút értékű szórvány-nyelvemlékeivel rendelkezünk csak, de még ezek alapján is bizonyítva van annak a valószínűsége, hogy a hún török-féle nyelv volt. Tovább folytatva a vizsgálódást ebben az irányban Németh Gyula határozottan igazoltnak tekinti, hogy a hún nem-bolgár típusú nyelv. Ha már most figyelembe vesszük a hún politikai alakulatok konföderációs jellegét, akkor semmi nehézsége nincs annak a feltevésnek, hogy a magyarságnak az ugor egységből való kiválása (ha ez csakugyan török befolyás alatt ment végbe), nem a hún nép, de annak egyik szövetséges törzse, a bolgár-töröknek a hatása alatt történhetett.

Nem érdektelen, hogy a nyelvtudomány a bolgár-török kölcsönszóknak kronológiai vagy geographiai okokra visszavezethető két rétegét állapította meg. Ezen kívül Melich János újabb kutatásai szerint még egy, utolsó bolgár-török érintkezés már a mai Magyarország területén ment végbe.

De tartós, következményeiben nagyjelentőségű kapcsolatai voltak a magyarságnak más, nem-bolgár típusú török népekkel is, mint amilyenek a besenyők s főleg a kazárok voltak. A honfoglaló magyarság félreismerhetetlenül egy nem-bolgár, köztöröknek nevezhető nép törzsi és hadi szervezetével felvértezve jelent meg a Duna-Tisza közén.

A magyar őstörténet török kapcsolatai a legjobban feldolgozottak közé tartoznak. Távolról sem olyan kielégítő, összefüggő az a kép, amely az eddigi kutatásokból őstörténetünk iráni érintkezéseiről adódik. Pedig teljességgel lehetetlen, hogy a magyarság mindjárt története elején ki-

vonhatta volna magát az alól a nagy, uniformizáló erejű iráni műveltség és politikai erő hatása alól, amelyet már a Kr. e. IV. századtól kezdve történetileg is pontosan kimutathatunk Európa legkeletibb és Középázsia legnyugatibb részén s amelynek csak a meglehetősen későn kezdődő török népvándorlás vetett teljesen véget.

Mindenesetre tudjuk azt, hogy ilyen intenzív, hosszantartó iráni hatás a finn-ugor népek történetében nyelvészeti úton is megfogható. Vannak iráni jövevényszavai a finn-ugor alapnyelvnek, az ugor alapnyelvnek és kimutattak ilyeneket a magyar nyelv külön életéből is. Ezek az utóbbiak a mai iráni nyelvek közül a Kaukázusban beszélt oszét nyelvhez állnak a legközelebb; ezeknek az oszétoknak és nyelvüknek összefüggése a szkítákkal, az alánokkal (sőt a későbbi jászokkal is) kétségtelen. A kérdés nyelvészeti oldalának vizsgálásában különösen jelentős szerep vár még a szkíta-oszét nyelvtípushoz legközelebb álló iráni nyelvre, a nálunk eddig még figyelembe nem vett szogdra, amely a középázsiai ásatások során került napvilágra. Ennek az új iráni nyelvnek, valamint a hozzá közel álló, ma is élő jagnóbi dialektusnak a tanulmányozása serényen folyik.

*

A magyarság keleti kapcsolatai, mint említettük, nem értek véget a kereszténység felvételével. Mindössze sorsának egykori osztályosai és ellenfelei most már egy neki idegen, ellenséges világnézet képviselői is.

Egy csoportba foglalhatjuk mindazon keleti kapcsolatainkat, amelyek az őstörténet korának befejeződésével kezdődnek, de nem érnek véget a hódoltság megkezdődésével sem, hanem jóideig azzal párhuzamosan folynak. Szinte valamennyi hulláma Kelet felől érkezik (az oszmán-törökök délről), s középpontjában a mongolok kora áll. Célkitűzésünk itt más, az előbbiektől lényegesen eltérő lesz. Ezek a keleti kapcsolatok már nem adnak olyan összefüggő képet, hogy az teljes egészében tartalmazná a magyar történet egyik korát, mint előbb láthattuk, hanem csakis egy részletet az egyetemes, nyugatra tekintő magyar történetből. Hogy mennyiben befolyásolták, módosították ezek a keleti kapcsolatok további történetünket, azt eldönteni nem lehet feladata a

keleti kapcsolataink e tervezett szintézisének. A mongolok kora körül csoportosuló keleti érintkezéseink vizsgálatában csak arra törekedhetünk, hogy azoknak helyét megkíséreljük megkeresni abban a nagy keleti egészben, melyből hozzánk szakadtak, számba vegyük a rájuk vonatkozó írott és íratlan keleti forrásokat, hogy aztán az ilyetén megmért, kihámozott magyar vonatkozású keleti anyagot átadhassuk az egyetemes magyar történet értékelésének.

Keleti kapcsolataink e második nagy csoportjának a középpontjában, mint említettük, a mongolok XIII.—XIV. századi története áll; ezt a kort Keleteurópa és Középázsia történetében a mongolok korának szokás nevezni. Valóságban csak egy kisszámú mongol vezetőréteg hegemóniájáról volt szó, úgyannyira, hogy éppen ez a kor szüntette meg teljesen és véglegesen Középázsia és Keleteurópa jókora darabjának eddigi iráni jellegét s helyette ugyanott egy új, nem mongol, de török világot teremtett.

Mongolokról beszélve mindenek előtt szabadulnunk kell az alól a hatás alól, amelyet az anthropologusok a mongol faj elnevezéssel teremtettek. Figyelembe kell vennünk, hogy csak bizonyos faji, mondhatnók, anatómiai sajátságok eredője a mongolnak nevezett faji jelleg, amely tisztán, keveredés nélkül természetesen magát a mai mongol népet sem jellemzi. Tudnunk kell, hogy az anthropológusok mongol elnevezése történetileg nemcsak hogy nem szabatos, de félre is vezet, amikor egy történeti, még pedig a történetben meglehetősen későn fellépő népnévvel jelöltek meg egy emberfajt.

A mongol név először egészen bizonytalanul, minden nagyobb tartalom nélkül a Kr. u. VIII. században jelenik meg egyetlen egyszer egy kínai történeti munkában. Az ilyen nyelvű, vagy ethnikumú népek régebben más, különböző neveken szerepeltek. A mongol nevet viselő mongol nép története azonban voltaképen csak Dzsingisz khán korával kezdődik.

Jiszügei fia, Temüdzsin 1155 táján született az Onon folyó felső folyásánál, egy kijat nevű jelentéktelen kis mongol törzsből. A környező kisebb-nagyobb törzseket meghódítva, mintegy negyven éves korában az összes mongolok nagykhánjává kiáltották ki; ekkor vette fel a Dzsingisz khán nevet. A meghódított nagyobb mongol törzsek: a tatár,

merkit, kereit, najmán után rákerült a sor a környező idegen népekre is. Hódító seregei elárasztották Északkínát és Középázsiát. A dzsürcsik után rátámadt a karakitajokra, majd Hvárezmre s végül Tangutra.

Megint megjelent, szóhoz jutott tehát a nomád, államszervező, hadi kultúra, amelyet először a hsziung-nuk idejében láttunk életre kelni a maga impozáns, félelmetes nagyságában s amely ettől fogva elválaszthatatlan alkotó része lett Középázsia arculatának. Mindenkori fenntartója, mozgatója — mint mondottuk — nemcsak a harc volt, hanem egy másik, nem kevésbbé fontos alkotó eleme is: a szervezetében rejlő rend.

A mongolok korának ma legalaposabb ismerője, Pelliot így jellemzi Dzsingisz khán vadnak, vérengzőnek tartott uralmát: „mindenütt, amerre megfordultak a mongolok, erős kézzel rendet teremtettek, elhallgattatták a helyi civódásokat, véget vetettek a rablóvilágnak; egy félszázadon át a mongol béke uralkodott Ázsián."

Halála után négy fia közt oszlott meg ez a hatalmas birodalom. Keleteurópa Dzsucsinak jutott, de korai halála miatt fiának, Batunak kezére került. Középázsia Almalik fővárosával Csagatáj öröksége lett. A voltaképeni Mongólia, Karakorum fővárossal megmaradt névleg az így megosztott birodalomnak még mindig a középpontjának, feje Ögödei egyúttal az összes mongolok nagykhánja is volt. Tuluj kapta Távolkeletet, de ezt az örökséget előbb még meg kellett (legalább részben) hódítani. Egyik utódjának, Kubilájnak teljes mértékben sikerült ez a nehéz feladat: egész Kínát hatalmába kerítette (1280), s mint egy új, mongol dinasztia megalapítója a kínai császári trónra került.

A mongol terjeszkedés sikere ennél nem volt kisebb nyugat felé sem. 1256-ban a mongol nagykhán bátyja, Hülegü leverte az izmaelitákat, 1258-ban a bagdadi kalifátust megdöntve megalapította a mongolok uralmát Perzsiában. A Batu khán népe, az Aranyhorda a Volga mellől több mint két századon át tartotta kezében Déloroszországot s uralkodott az oroszokon. Legutolsó hajtásuk a krimi tatár khánság volt, melynek csak a XVIII. században tudtak véget vetni.

Középázsiában is, Keleteurópában is csakhamar eltünt a mongol vezető osztály, beolvadt a túlnyomó török alatt-

valókba, akik lassan már csak a tatár nevet, egy egykori vezető mongol törzs nevét, őrizték meg a mongol hódítás korából.

Valójában már török volt maga Timur Lenk is. Dzsingisz khán kései leszármazottja, aki a XIV. század legvégén még egyszer fel akarta támasztani az egykori mongol birodalmat régi félelmetes nagyságában. Bár halála meggátolta terve teljes végrehajtásában, de sikerrel harcolt az Aranyhorda ellen, Kisázsiában az oszmánlik ellen, s győzelemmel tértek vissza seregei Indiából is. Timur Lenk nemzetségéből származott Baber, az indiai „nagy mogul" birodalom megalapítója (1525).

A magyarság letelepedésétől, illetve a kereszténység felvételétől a tatárbetörésig eltelt kb. másfélszáz év alatt keleti szomszédaink korántsem szüntek meg beszéltetni magukról.

Az első volt közöttük természetesen az egykori veszedelmes ellenfél, a besenyő. Kelet felől meg-meginduló támadásairól, beütéseiről azonban mind kevesebb szó esik, míg végre meghódítva, vagy a diplomácia fegyvereivel leszerelve ártalmatlan telepes csoportokban kezd megjelenni nálunk, hogy azután gyökeret eresztve teljesen eltűnjék, felszívódjék a kereszténnyé lett magyarságban.

Már a XI. századtól fogva (sőt Anonymus szerint Taksony vezér korában is) egy új keleti, mohamedán nép jelenik meg nálunk, a böszörmény vagy más néven káliz, szerecsen, miszir. Egy részük délről, valószínűleg Sziriából, a másik nem kevésbbé fontos ág a Volga melletti Bolgariból jött. Bolgari akkoriban, egészen a tatárdúlásig, igen jelentős kereskedelmi gócpont volt. Ezek az alkalmazkodni nehezen tudó, vagy egyáltalában nem is akaró böszörmények rövid idő alatt kezükbe kaparították a magyar pénzügyek intézését, illetve az adók behajtását és ezzel épolyan szemérmetlenül visszaéltek, mint az oroszországi egykorú böszörmények hasonló természetű engedményeikkel. Erről a böszörmény érintkezésről, sőt mondhatnók, inváziójról nemcsak írott emlékek beszélnek, hanem numizmatikai gyüjteményeink tekintélyes keleti anyaga is.

Számarányánál fogva az összes eddigieknél sokkal nagyobb helyet foglalt el a kún nép. Folyton megújuló s növekedő telepedése hovatovább egészen a gyarmatosítás jel-

legét kezdte magára ölteni. Ennek betetőzése volt Kuthen vezetése alatt a tatárok elől húzódó 40.000 kún család bejövetele. Ez a valóságos kún honfoglalás nem mehetett végbe súlyos megrázkódtatások nélkül. Nemcsak azért, mert ez a szilaj, nyugalomhoz még nem szokott nomád nép felborítással fenyegette a már kötött életmódhoz idomult magyarság békéjét és rendjét, hanem azért is, mert mindez olyan időben történt, amikor az legkevésbbé lett volna kívánatos: közvetlenül a tatárjárás küszöbén.

Említettük, hogy a tatárjárás Déloroszország legnagyobb részében csak névleg volt mongol. Pontosan ezt mondhatjuk a magyarországi tatárjárásról is. Csak a vezérkar volt mongol. Ennek a mongol vezérkarnak azonban a legkipróbáltabbjai közül került ki még a magyarországi csoportja is, pl. Szubutaj előzőleg már nagy, távolkeleti hadjáratokban (Kínában és Koreában) tanúságot tett hadvezéri képességéről. A tatár seregek zömét ezzel szemben leginkább meghódított népek alkották, a legnagyobb része ezeknek különféle török törzs volt. Úgy hogy mikor megjelentek nálunk a tatár seregek, a lakosság minden nagyobb ethnographiai vagy nyelvi ismeretek nélkül is láthatta, hogy a betelepedett török nyelvű kúnok jól értik egymást nemcsak a tatár seregben harcoló kún testvéreikkel, hanem a tatár sereg nagy részét kitevő többi török törzzsel is. Innen eredt azután az a híresztelés, hogy a kúnok voltaképen a tatárok előre küldött kémei.

Pelliot azt hangsúlyozza, hogyha nem következik be oly váratlanul Ögödei halála s nyomában azonnal nem sietnek vissza Ázsiába a mongol vezérek személyesen résztvenni a meginduló nagy dinasztikus viszálykodásban, akkor a mongolok könnyen itt maradtak és berendezkedtek volna a Duna-Tisza közén, akárcsak a húnok, az avarok, vagy pedig a honfoglaló magyarok. Az előfeltétele, mondhatni csírája egy olyan külszín szerint mongol, de velejében tiszta török államalakulatnak, mint a volgai Arany Horda, vagy a krimi tatár khánság, ebben az időben mindenesetre nálunk is megvolt: a betelepedett, hatalomért versengő kúnok.

A magyarországi tatárjárásról szólnak mongol, perzsa, török, kínai források is; ezek még tagadhatatlanul szegényes informáló anyagukban is tartalmaznak egy-két igen érdekes.

eddig megfejtetlen problémát (pl. a k e l e r népről). Érdekes, hogy mindezen források saját nevünkön emlékeznek meg rólunk (madzsar).

A mongol hódítás következtében, annak mindenesetre nagy liberalizmusa mellett, a XIII. és a XIV. század nagy jövés-menések kora: ekkor került Nyugat szárazföldi úton először intenzív érintkezésbe Közép- és Keletázsiával. Egymást érték kisebb-nagyobb vallási, politikai és kereskedelmi követségek, amelyek bántatlanul, sőt biztonságban járhattak a szinte Csendes Oceántól Magyarországig terjedő nagy mongol birodalomban. Mindennek a mongol uralom bukása után századokra vége lett.

Julián barát és társai, Rubrouck, Piano Carpini, Marco Polo példáját, mondhatni, százával követték kisebb utazók és misszionáriusok. Ezek az utazók, Julián baráttal az élén, mint erre Cholnoky Jenő rámutatott, a geográfiai felfedezések történetében új korszakot jelentenek: nyomukban összedőlt az antik, ptolemeusi világ. Erről az ekkor feltárt új világról számos egykorú útleírás, úti jelentés maradt ránk. Ez az irodalom magyar szempontból is tartalmaz nem egy igen érdekes feljegyzést, számos inkább kuriózumnak tetsző magyar vonatkozása mellett, mint amilyen pl. az, amikor Rubrouck beszámol arról, hogy Karakorumban egy francia ötvösnél vacsorázott, akinek a felesége magyarországi szerecsen nő volt s aki jól tudott franciául meg kúnul, vagy hogy több magyarral találkozott a nagykhán fővárosában, hogy útközben látta Batu sátrait, melyeket a magyar királytól zsákmányolt, stb.

Ezek az utazások fedezték fel újra Magna Hungariát, ahol ebben az időben még élhettek a magyarság Déloroszországban maradt töredékének a leszármazottai. Belőlük kerültek ki azok a magyarok, akik már 1241 előtt szerepelnek egyéb kaukázusi népekkel együtt a tatárseregben egy mongol forrás szerint.

A pápa által küldött misszionáriusok közt is találunk magyarokat. Az 1338-ban Kínába irányított négy ferences egyike, György, magyar volt. Egy pápai követet, Marignollit Középázsiába utaztakor Rómában ellátták levelekkel

s ezek nemcsak Özbekhez és fiához, Tanibekhez szóltak, de volt köztük egy, Éliás magyar franciskánus címére is, aki különösen nagy kegyeiben állott Tanibeknek.

A mongolok korabeli kapcsolataink utolsó fázisát a krimi tatárok erdélyi betörései képezik. Az ezekről szóló keleti forrásokhoz nálunk még nem nyúltak, de hogy itt még van mit találnunk, azt bőségesen bizonyítja Veljaminov-Zernovnak már régebben kiadott krimi-tatár okmány-gyüjteménye.

*

Keleti kapcsolataink harmadik csoportjának tekintjük az oszmán-törökökkel való érintkezéseink történetét. Időben az előbbieknél ez jóval közelebb állván korunkhoz érthető, hogy a rendelkezésre álló keleti anyag óriási. Feldolgozása korán megkezdődött: a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában 1863-ban megindult a Török-magyar kori Történeti Emlékekből egyelőre az Okmánytár, majd 1893-ban sorra került az Irók sorozat is. E kettős gyüjteménytől függetlenül is számos defter- és okmánytár látott napvilágot, mindazonáltal még távolról sem tekinthetjük befejezettnek a keleti anyag felkutatásával és számbavevésével járó előmunkálatokat. De talán most sem ez volna a cél, hanem inkább valami megbizható tájékoztatóra, vezérfonalra van szükségünk e keleti anyag olyannyira egyenlőtlen értékű forrástömegében.

Az oszmánli érintkezések keleti anyagának feldolgozásánál, különösen mikor későbbi korról van szó, megint egy egészen speciális szemponttal kell számolnunk: ezt a sajátos, magyar részről erősen befolyásolt magyarországi oszmántörök világot forrásaival együtt csak az egykorú magyar viszonyok, intézmények legteljesebb figyelemmel tartásával magyarázhatjuk helyesen.

Gyarmat és *Jenő*

1. A baskír—magyar kapcsolatok annyit vitatott kérdését máig nem sikerült megnyugtató módon tisztázni. Ez nem is csoda, hiszen még e kapcsolatok természetének a meghatározása körül is megoszlottak a vélemények: voltak, akik szerint a baskír voltaképpen egy keleten maradt magyar töredék, amely a történelem során eltörökösödött; mások viszont úgy vélekedtek, hogy csak egy keletre szakadt magyar töredék csatlakozott a török baskírokhoz, amely hamarosan beleolvadt az őt befogadó népbe. Akadtak persze olyanok is, akik a baskírok és magyarok közt minden néven nevezendő kapcsolat feltevését kereken elutasították.

Nos, a baskír—magyar kapcsolatok tézise hármas feltevéspilléren nyugszik. E három feltevés, valljuk meg, kevés ahhoz, hogy belőlük egyértelműen valóságot hámozhassunk ki, és sok ahhoz, hogy a feltevések lehetőségét fenntartás nélkül elháríthassuk magunktól.

A kiindulópontul szolgáló három feltevést röviden a következőképpen határozhatjuk meg: a) a baskír *(baǰyir)* és a magyar *(maǰyar)* népnév hasonlósága, összekeverése; a baskír mint a magyar nép neve; b) „Magna Hungaria" és a Julianustól ott fellelt magyar töredék; c) két magyar és baskír törzsnév aronossága.

Ez utóbbi ponthoz kívánok néhány megjegyzést fűzni az alábbiakban, anélkül, hogy — akár erre az egy pontra vonatkozólag is — a végső tisztázás hitelére tartanék igényt; úgy vélem azonban, hogy érdemes felhívni a figyelmet néhány olyan kérdésre, amelyet eddig indokolatlanul elhanyagoltak, vagy amelynek megítélésében nem tudok egyetérteni az eddigi felfogással.

A baskír és a magyar törzsnevek egyeztetése meglehetősen régi keletű. Még Pauler Gyula mutatott rá, hogy a honfoglaló magyar törzsek nevei közül a *Gyarmat* megegyezik a baskír *Jurmaty*-val, a *Jenő* pedig a baskír *Jenej*-jel.[1] Németh Gyula letakarította a port Pauler egyeztetéséről, a nyelvész-filológus szigorú mérlegén megmérte azt, elegendő súlyúnak találta, beleillesztette a magyar őstörténet forrásanyagába, és megkísérelte, hogy egy s más őstörténeti tanulságot maga is levonjon belőle.[2]

[1] Pauler Gyula, A baskír—magyar rokonságról: BpSz. CIII, 337—56; Melich János, A baskír—magyar rokonság: Nyr. XXIX [1900.], 455—61 (Pauler cikkének bírálata; 456. l.: Fessler, Marczali, Szalay—Baróti és Chvolson baskír—magyar rokonságot tárgyaló munkáiról); Pauler Gyula, A magyar nemzet története Szent Istvánig (1900.), 126; Pauler Gyula, Nyílt levél: BpSz. XIV, 469—476 (Pauler válasza Melich bírálatára); Melich János, A baskír—magyar rokonság: Nyr. XXX, 23 (Melich viszonválasza).

[2] Németh Gyula, HonfKial. (Bp., 1930.), 298—315. Pauler szerint a baskírok és magyarok azonosak voltak, egy részük ott maradt az óhazában, ezek eltörökösödtek; más részük levonult a Fekete-tenger vidékére, s onnan a mai hazába. Németh Gyula szerint a baskír-magyarok az onogur őshazából, a Kaukázus vidékéről vándoroltak északra

Hogy a kérdéses baskír törzsnevek megértéséhez közelebb férkőzhessünk, nem árt, ha előbb a megfelelő magyar törzsnevek értelmezését közelebbről szemügyre vesszük.

2. Konstantinos Porphyrogennetos szerint a negyedik honfoglaló törzs összetett nevének második fele *γερμάτου*. NÉMETH (HonfKial. 253—4) szerint ezt a nevet *Gyërmat(u)*-nak kell olvasni. NÉMETH a régiségből három adatot emel ki: 1153 kör.: *Gormot;* 1156: *Gurmot;* 1367: *Germath.* Ilyen nevű helyekre hivatkozik a következő megyékből: Arad, Bács, Bars, Békés, Esztergom, Győr, Hont, Nógrád, Nyitra, Pest, Somogy, Szatmár, Temes, Vas, Zala. Mindezen adatok alapján megállapítja: „E név eredeti alakja tehát *Gyormatu*."

A *Gyormatu* nevet NÉMETH a törökből eredezteti, s kiindulópontul egy *j*-török **jormatï*-nak megfelelő „bolgár-török" **jormatï* alakot vesz fel (vö. még: GYÓNI, A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei 70—2; MORAVCSIK, Byzantinoturcica II², 169—70; PAIS: MNy. XXXVIII, 191; NÉMETH: MNy. XXXV, 65—6). E török név a *yor* 'elfáraszt, elfárad' ige *-matï* képzős származéka volna; e képző a türk és ujgur emlékekben gerundialis jelentésben jól ismeretes, de feltehetően volt emellett participialis jelentése is. A magyar *Gyormat(u)* jelentése tehát ezek alapján nem volna más, mint 'fáradhatatlan'.

3. Ilyen hangalakú és jelentésű szó sem a török régiségből, sem a mai török nyelvek anyagából nem mutatható ki. Feltevése — legalább elvileg — persze nem lehetetlen; a feltevés mérlegeléséhez azonban nem felesleges figyelembe venni a következőket.

A) A *yor-* 'elfáraszt' ('elfárad' jelentése nem igazolható) ige nem tartozik a török szókészlet általánosan ismert és elterjedt elemeihez: nincs meg sem a türkben, sem az ujgurban (THOMSEN, GABAIN, MALOV), sem Kāšγarīban, sem a csuvasban, sem a jakutban. Ezzel szemben jól ismerjük az oszmánliból: *yor-mak* 'tire, fatigue' (HONY, A Turkish—English Dictionary² 405) 'ermüden (tr.), matt machen, langweilen, belästigen' (RADL. III, 420); származékai: *yorgun* 'tired, weary', 'schlaff, müde, ermüdet', *yorma* 'act of tiring', 'das einmalige Ermüden, Erschöpfen', *yorucu* 'fatiguing, wearisome', *yorulmak* 'be tired, tire oneself out in vain', 'müde werden, schlaff machen', *yoruš-* 'sich gegenseitig ermüden', *yoruš* 'eine Art des Ermüdens', *yorušu-* 'sich selbst ermüden, entkräften', *yoryunluq* 1. 'die Mattigkeit, Ermüdung', 2. 'das Ausruhen auf dem Wege'.

Egyéb török nyelvekből az oszmánlihoz vonhatjuk a következő adatokat: azerbajdzsáni *jormag* 'utomljatj, vybitj iz sil; kifáraszt, kimerít', *joryun* 'ustalyj, utomlennyj; fáradt, kimerült', *joryunlug* 'ustalostj, utomlennostj, utomlenie; fáradtság, kimerültség, kifáradás', *jorulma* 'utomlenie; fáradtság', *jorulmag* 'ustavatj, utomljatjsja; kifáraszt, elfárad', utoljára, de nem utolsósorban: *jorulmadan* 'neustanno, bez ustali, neutomimo; szüntelenül, fáradtság nélkül, fáradhatatlanul' ([ŠIRÄLIEV—ORUĴOV,] Azerbajdžansko-russkij slovarj. Baku, 1951. 105). Ide tartozik még: türkmen *jormak* 'jadatmak; kifáraszt', *jorulmak* 'jadamak; kifárad', *jorgun* 'jadav; fáradt', *jorgunlik* 'jadavlik;

a volgai bolgárokkal együtt, nyelvileg eltörökösödtek, viszont az őket beolvasztó török nép tőlük örökölte a *baskír* nevet. NÉMETH nézetét számos kutató vitatja (D. SINOR, MOLNÁR ERIK stb.) Vö. még ÊRIK MOLJNAR: Problemy êtnogeneza i drevnej istorii vengerskogo naroda (Studia Historica 13.). Bp., 1955. 100.

fáradtság' (M. Ja. Chamzaev, Türkmen diliniŋ sözlügi. Ašgabat, 1962. 302); krími *yorult-* 'müde machen' (Radl. III, 424);[1] csagatáj *yoryun* 'schlaff, müde, ermüdet' (Radl. III, 426),[1] 'malade, fatigué' (PdC. 524); kumük *jormaq* 'utomitj; elfáraszt', *jorulmaq* 'utomitjsja; elfárad', *joruluv* 'utomlenie; fáradtság', *jorulyan* 'utomlennyj; fáradt' (Z. Z. Batmanov, Russko-kumykskij slovarj. Moszkva, 1960. 1071).

A ma rendelkezésre álló szókészleti anyag alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a *yor-* 'kifáraszt' ige jellegzetesen úz nyelvi szó: megvan az oszmánliban, az azerbajdzsániban, a türkmenben, a krímiben; ebből a csoportból került át más török nyelvekbe, többek közt a csagatájba és a kumükbe.

B) A *-matï* képzővel így áll a dolog.

Az orkhoni feliratokban valóban előkerült egy *-matï*, *-mäti* formans és annak *-matïn*, *-mätin* változata. Thomsen szerint egy olyan gerundium-formansról van szó, amelynek csak tagadó *(-ma-, -mä-)* alakja van, más szóval a tagadó *-matï(n)*, *-mäti(n)*-nel nem áll szemben egy állító *-tï(n)*, *-ti(n)* gerundium; ez utóbbi funkcióban a (később adverbium vagy converbum copulativumnak nevezett) *-p*, illetőleg *-pan* járatos. E gerundiumformans körül éles vita alakult ki Thomsen és Radloff között, amelyből Thomsen nézete került ki győztesen, minthogy az ő nézetét végső soron elfogadta maga Radloff is (a vitáról l. J. Deny, Grammaire de la langue turque 945 és Thomsen, Turcica 10—1, jegyzet).

A vita voltaképpen két pont körül zajlott. Az egyik az volt, hogy Radloff határozottan elutasította azt a Thomsennek tulajdonított nézetet, amely szerint a *-ti* (ebben: *ölürti)* állító gerundialis alak volna szemben a tagadó *-mäti*-vel; az alaptalanul neki tulajdonított nézetet Thomsen energikusan elutasította. Érdekes, hogy e végeredményben mindenkitől megtagadott felfogás megjelenik Ramstedtnél, a *Toñuquq*-felirat egyik passzusának a magyarázatában: *tün udïmatï, küntüz olurmatï, qïzïl qanïm tökti, qara tärim yügürti, išig küčig birtim ök* 'ohne (meine) Nächte zu schlafen, ohne (meine) Tage zu sitzen, mein rotes Blut vergiessend, meinen schwarzen (= stark triefenden) Schweiss fliessen lassend, gab ich ja meine Hilfe und meine Kräfte'. Ramstedt értelmezése szerint a mondatban egyetlen verbum finitum volna *(birtim)*, a többi igei származék mind adverbialis, illetőleg gerundialis alakot képviselne, beleértve a *tökti*-t és a *yügürti*-t (vö.: G. J. Ramstedt, Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei: JSFOu. XXX, 3: 50; Ramstedt—Granö—Aalto, Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei: JSFOu. LX, 7: 60—1). Ramstedt nézetét átvette Malov (Pamjatniki drevnetjurkskoj pisjmennosti 47, 71—2).

A vita másik pontját a *-mati(n)* elemzése képezte. Thomsen (az ő nyomán Bang és Melioranskij) szerint itt egyszerűen egy *-tï(n)*, *-ti(n)* gerundiummal van dolgunk, amely a tagadó ige tövéhez *(-ma-, -mä-)* járul. Radloff a *-ma-*, *-mä-* értelmezésében egyetért ugyan, de a *-tï(n)*, *-ti(n)* formansban egy *-t* igei névszóképzőt és egy *-in (-in)* instrumentalis ragot lát. Melioranskijjal szemben Radloff nézetét változatlanul lehetségesnek tart-

[1] Itt jegyzem meg, hogy a Radloffnál (III, 426) olvasható *yorul-* 'müde werden, ermüdet sein, schlaff werden, ermatten' ige mellett a „Kom. (=kun)" jelzet puszta tévedés, alighanem sajtóhiba „Krm (=krimi)" helyett. A kunban ugyanis csak *jorala-* '(Träume, Omina) deuten' igét ismerünk (K. Grönbech, Komanisches Wörterbuch. Kopenhagen, 1942., 126). A „Krm." javítás mellett szól, hogy ily módon Radl. krm. *yorult-* alakja mellől nem hiányzik a hozzá szervesen tartozó *yorul-* sem.

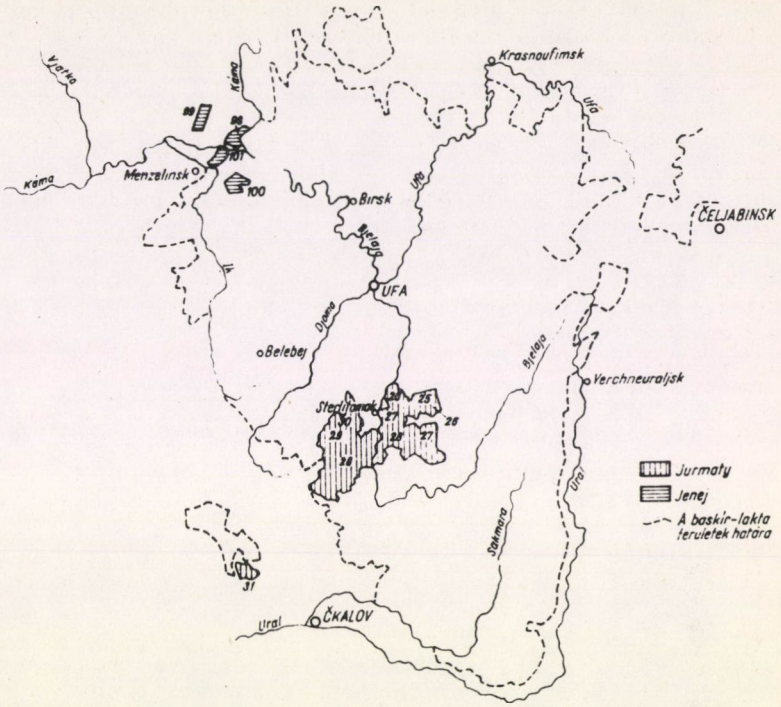

Ryčkov szerint

Földmérő bizottság adatai,

Rudenko feldolgozása

Nogaj megye *[doroga]*:

Jurmaty, 521 udvar; nemzetségei (hadai):

Mešer-Jurmaty vö. 31
Tälti [Tjalti] 29
Baka[ev]
Arlar
Biš-Kazan
Makarov vö. 26

Jurmaty, Janzegit[ov] had 25
Jurmaty, Karamyš had *[Makarov* falva*]* 26
Jurmaty, Ilčektimir had 28
Jurmaty, Aznaev- és *Tätigačev* had 28
Teltim-Jurmati, Ilčektimir had 29
Teltim-Jurmaty, Akčulqa[ev] had 30
Mišar-Jurmaty 31

Kazáni megye *[doroga]*: *Jenej*, 400 udvar, hadai:

Jenej, Kambar és *Jenej* had 98
Jenej, Tuguz had 99
Jenej, Tuguz had 100
Jenej, Bagad[in] had 101

ja DENY (i. m. 945) és az ő nyomán SINOR (D'un morphème particulièrement répandu dans les langues ouralo-altaïques: T'oung Pao XXXVII [1944.], 139).[1]

A turkesztáni ujgur írásos emlékekben is jól ismeretes a *-matï(n), -mätï(n);* ezekben az emlékekben azonban megjelenik e formansnak egy újabb változata: *-madï(n), -mädi(n)* (vö. A. v. GABAIN, Alttürkische Grammatik 124 [235. §], 180 [434. §]). Ez utóbbi alak teljesen kiszorítja a korábbi *t*-s változatot a korai mohamedán török emlékekben, majd, bizonyos emlékekben, megjelenik mellette újabb változatként a *-mayïn, -mäyin* (vö.: C. BROCKELMANN, Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens 252—4 [193. §]; A. M. ŠČERBAK, Grammatičeskij očerk jazyka tjurskich tekstov X—XIII vv. iz Vostočnogo Turkestana [M.—L., 1961.] 160—1). Az egyes nyelvekre vonatkozólag íme néhány adat: a karakhanidában *-matï, -mätï, -madï(n), -mädi(n)* (M. MANSUROĞLU, Das Karachanidische: Philologiae Turcicae Fundamenta I, 105), a khvárezmi törökben *-madïn, -mädin*, ritkán *-mayïn, -mäyin* (a két változat fonetikai összetartozására vonatkozólag megoszlanak a vélemények; J. ECKMANN, Das Chwarezmtürkische: uo. 154), a csagatájban *-mayïn, -mäyin* (J. ECKMANN, Das Tschaghataische: i. h. 154), az óoszmánliban *-madïn, -mädin* és *-mayïn, -mäyin* (M. MANSUROĞLU, Das Altosmanische: i. h. 174), az oszmánliban *-madïn, -mädin* és *-madan, -mädän* (J. DENY, Grammaire de la langue turque 943—7), az azerbajdzsániban *-madan, -mädän* (A. CAFEROĞLU—G. DOERFER, Das Aserbeidschanische: i. h. 303). (Vö. még M. RÄSÄNEN, Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen 192.)

Végeredményben egy percig sem lehet vitás, hogy a türkben és az ujgurban meglehetett a *yormatï* mint gerundium: 'el nem fárasztván, anélkül, hogy elfárasztana' jelentéssel (participialis jelentés feltételezésére ez idő szerint nincs kellő alapunk). Abban a török nyelvjárásban azonban, amelyikből a kérdéses magyar törzsnév származik, megvallom, nemigen tudnék egy **jormatï* alakot elképzelni, sokkal valószínűbbnek látszik ott egy **jormadï(n)*, ha ugyan nem kell számolnunk — a *d* tekintetében — egy még ennél is fejlettebb alakkal (vö. LIGETI: MNy. LVI, 299).

4. Ha a magyar *Gyarmat* törzsnév forrása egy török **jormatï*, akkor az első szótagban *o* > *a* fejlődéssel kell számolnunk.

Honfoglalás előtti török jövevényszavainkban az első szótagbeli *o* általában megmarad (most figyelmen kívül hagyjuk a legrégibb magyar emlékek esetleges *u* írásmódjának a magyarázatát; vö. BÁRCZI, Htört. 55): *bocsát (bocsánik, búcsú* < *bocsú)* < *bošat- (bošan-, bošuy); bosszan-* < *bosan-; koporsó* < *qopurčay, olló* < *oylay; or, orv* < *oyur, oyrï; toklyó* < *toqlïy; bor* < *bor, borz* < *borsu, gyom* < *jom, kos* < *qoč*. Szláv jövevényeinkben meglehetősen ritka (s bizonyos más körülményekhez kötött) ez a megfelelés: *gomba* < *goba, konc* < *kosъ, szombat* < *sobota, szomszéd* < *sosed; gomolya* < *gomolja; kopja* < *kopьje, mocsár* < *močar* (a szláv példákban KNIEZSA, SzlJsz.-ra támaszkodom).

[1] A *-matïn* és a *-matï* elválaszthatatlan egymástól: a *-matïn* nem más, mint a *-matï*-nak *n* instrumentalis raggal bővült alakja. Ebből következően elfogadhatatlan RADLOFF *-ma-t-ïn* magyarázata; ez esetben ugyanis kielégítő magyarázat nélkül maradna a *-matï*. Ugyanezt kell mondanunk ŠČERBAK (i. m. 161) magyarázatáról, mely szerint *-madïn* > *-maδïn* egy korábbi *-maδ* (> *-may*) alakra menne vissza.

Ezzel szemben szláv jövevényszavaink bőségben ontják a példákat az első szótagbeli *o* > *a* nyíltabbá válásra: *ablak* < *oblok*, *abrak* < *obrokъ*, *abroncs* < *obročь*, *akna* < *okъno*, *akó* < *okovъ*, *dajka* < *dojka*, *gabona* < *gobino*, *galamb* < *golǫbь*, *halom* < *cholmъ*, *kaba* < *koba*, *kakas* < *kokošь*, *kalács* < *kolačь*, *kapor* < *koprъ*, *kasza* < *kosa*, *labda* < *lopъta*, *panasz* < *ponosъ*, *tanya* < *tonja*, *kas* < *košь*, *pad* < *podъ* stb.

Ilyen jellegű példát a törökből keveset ismerünk csak: *karám* (LIGETI: NyK. XLVIII, 336—8; SZALAY: MNy. XL, 128) és *Balmaz* (GOMBOCZ, TörSzn. 28);[1] érdekes: mindkét esetben aránylag kései török (kun) jövevényszóval van dolgunk. Az *o* > *a* fejlődésnek ez a honfoglalás utánra utaló kronológiája talán összeegyeztethető az *o* > *a* szláv kronológiájával is.

Ilyen körülmények között felmerül a kérdés, vajon nem *a* magánhangzóból kell-e kiindulnunk a magyar törzsnév első szótagjában? Valóban a 950 tájáról való *Gyermat* körül sorakozó *Gyormat (Gyormot)*, *Gyurmot* és *Gyarmat* alakok ebben az irányban látszanak vallani; mindenesetre feltűnően emlékeztet ez a fejlődéssor — a köznyelvi alakok különbözősége ellenére — a *gyertya*, *gyertyán* példájára, ahol pedig GOMBOCZ (BTLw. 148; ÖM. II, 1: 90) a következő szótag vagy szótagok disszimiláló hatását látja. BÁRCZI (Htört. 78) meg az *á—á (á)* > *è(i)—á(á)* elhasonulás példái közé felveszi a *γερμάτου (Germath)*-ot is.

Bármi legyen is a *Gyarmat* etimológiája, nagyon valószínű, hogy azt a törökben kell keresnünk. A szókezdő *(gy* < *ǰ)* vallomásán elindulva alapos okkal feltehetjük, hogy e név ugyanabból a csuvasos jellegű török nyelvből származik, mint a többi honfoglalás előtti *gy* szókezdős török jövevényszavunk.

5. Konstantinos Porphyrogennetosnál a hatodik magyar törzsnek a neve *Γενάχ*. NÉMETH GYULA e nevet *Jeney*-nek olvassa, hozzákapcsolja az oklevelekből: *Jeneu*, *Jenew*, *Jenw*, valamint egy sor *Jenő* helynevet Arad, Bács, Baranya, Bihar, Csanád, Csík, Fejér, Krassó, Nógrád, Pest, Pozsony, Szolnok-Doboka, Temes, Veszprém és Zala vármegyéből. (Vö. még: GYÓNI, A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei 40—1; MORAVCSIK, Byzantinoturcica II², 109.)

NÉMETH e törzsneveket is a törökből magyarázza, méltóságnévnek tartja (mint a *Tarján*-t), s a *j*-török *inaq* 'bizalmas, tanácsadó, miniszter' magas hangú **inäk* párjának „bolgár-török" változatául feltett **jänäχ*-re vezeti vissza.

6. NÉMETH GYULA megfejtése — kisebb nehézségek ellenére is — elfogadhatónak látszik. Az egyezés néhány sajátságára, s a belőlük kínálkozó tanulságra azonban hadd mutassunk rá ezúttal is.

A) A török *inaq* méltóságnév megtalálható Árpád-kori török eredetű személyneveink között *Inak* alakban, sőt a vele etimológiailag összetartozó *inanč* (szintén méltóságnév) is megvan *Ináncs* alakban (vö. GOMBOCZ, TörSzn. 31—2, 46—7). Az *Inak* s vele együtt *Ináncs* határozottan elválik a *Jenő*-től

[1] Az *arat* török etimológiája (< *ora-*) kezdettől fogva bizonytalan volt. GOMBOCZ (Das tschuwassische Praesensfuturum: KCsA. I, 262—6) ugyan megkísérelte a problematikus *-t-* magyarázatát, de az etimológiát ez a magyarázat sem tudta megmenteni. A helyes magyarázat: HORGER ANTAL: *Irt*, *arat*: MNy. XXXVIII, 11—6. Hangtani és jelentéstani nehézségek állnak az *apró (aprú)* < **opray* útjában.

abban, hogy nincs rajta semmi csuvasos jelleg, ellenkezőleg tipikusan köztörök mind a kettő. Nem is okvetlenül kun (besenyő) eredetűek ezek a nevek, mint ahogy nem azok a honfoglalók ilyen típusú nevei sem; gondoljunk csak a *Tas*-ra meg a *Jutocsú*-ra. Valóban, a *Jenő*-t csuvasos típusú jövevényszavainkhoz kapcsolja a szóvégi *aq* > *äk* > *ő* megfelelés; ilyenek: *borsó* < *burčaq; ünő* < *inäk, bölcső* < *bišik* stb. Ellenben élesen elválasztja tőlük a szókezdő *j*. Csuvasos jellegű jövevényszavainkban kétféle képviselete is van az őstörök *yi*-nek: 1. *yï-* > *ji-* > *gyi-*: *jïsnay* > *gyisznó* > *disznó; jïyay* > *gyivó* > *dió;* 2. *yï-* > *ï-* > *i-*: *ir-* < *ïr-* (őstörök *yaz-*; csuvas *śir-* < **jir-*); *író* < *ïray* (őstör. *yazaq); ildom* < *ïldam* (őstör. *yïldam)*. Csuvasos jellegű jövevényszavaink közt azonban egy sincs, amely *j*-vel kezdődnék. De ellentmondásban látszik lenni a *Jenő* — a szókezdő tekintetében — a *Gyarmat*-tal is. Az ellentmondás látszólagos, a *Jenő* „rendhagyó" jellege azonban nem. De a magyar törzsnevek közt nem ez az egyetlen török eredetű törzsnév, amely csuvasos jellege ellenére lényegesen eltér csuvasos jellegű jövevényszavaink megszokott hangtani normáitól.

B) „Szabálytalan" fonetikai fejlődést tükröz az ötödik törzs neve, a *Taρlavov*, azaz *Tarjan(u)*. Ezt a nevet NÉMETH GYULA kétségtelenül helyesen a törökből származtatja, s forrásául — végső soron — a türk feliratokból jól ismert *tarqan* méltóságnevet jelöli meg. Ez az alak azonban nem lehet a *Tarján* törzsnév közvetlen forrása, mert csuvasos török jövevényszavainkban az *rk* változatlanul megőrződött *(boszorkány, serke)*, csakúgy, mint a honfoglaláskori és Árpád-kori személy- és helynevekben *(Tarkacs, Tárkány)*. E török szónak van egy iráni közvetítésű *tarχan* alakja is; ez utóbbi körülményre itt nyomatékosan utalnék. (A mongol *darχan* aránylag kései alak, mely a XIII—XIV. században még *darqan*-nak hangzott.) Mint NÉMETH helyesen mutatott rá, a magyar *Tarján*-nak csak ez a *tarχan* lehet a forrása. A magyar hangtörténet számára mindenesetre érdemes feljegyezni az *rχ* > *rj* fejlődésnek ezt a korai, IX. század végére mutató példáját.

Hasonlóképpen „szabálytalan" a nyolcadik törzsnek Konstantinos Porphyrogennetostól feljegyzett *Kaσή*, azaz *Kesz(i)* alakja, szemben a szabályos, csuvasos típusú **käsäy*-re visszamenő, helynevekben megőrzött *Keszö* változatával. Alighanem igaza van PAISnak (MNy. XXVI, 298—9) abban, hogy a kétféle magyar változat mögött kétféle török alakot kell keresnünk.

7. Ezekhez csatlakozik harmadik rendhagyónak a *Jenő* törzsnév.

A) A *Jenő* szókezdő *j*-je másodlagos, ezért nem összeegyeztethetetlen a *Gyarmat* szókezdő *gy* < *ǰ*-jével. Arról van ugyanis szó, hogy a két törzsnév egyformán csuvasos jellegű nyelvből való (legfeljebb nyelvjárási különbség lehet közöttük), azonban ebben a csuvasos jellegű nyelvben az őstörök *j* > *ǰ* stb. fejlődés már rég lezajlott, amikor a — bizonyos szókezdő magánhangzók előtt — másodlagos *j* kezdett feltűnni. Szempontunkból most tehát nem az a kérdés, van-e a török nyelvekben *j* protézis (köztudott dolog, hogy van), hanem ez: az anyagunkból levonható következtetés megtámogatására tudunk-e hivatkozni élő török analógiákra? Más szóval: van-e olyan török nyelv, amelyben az őstörök *j*-ből *ǰ* fejlődött, viszont a *j* protézis megmaradt *j*-nek? (A NÉMETHtől idézett dunai tatár *jïrak* 'messze', oszmánli *ïraq* 'ua.' nem tartozik ide, a *jïraq* alak ugyanis az — ujgur, Kāšγarī stb. — *yïraq*-hoz csatolandó, nem pedig az oszmánli *ïraq*-hoz.) Szórványos példákat bőségben idézhetnék; most csak a magam gyűjtéséből származó egyik özbeg nyelvjárás tanulsága

mellett maradnék. Ebben a nyelvjárásban (a Qongrat törzsében) a szókezdő őstörök *j* > *ǰ* fejlődés már lezajlott: *ǰē-* 'enni', *ǰēr* 'föld', *ǰip* 'fonál', *ǰipäk* 'selyem', *ǰəpar* 'egy virág; mosusz', *ǰəraq* 'messze'; stb. Ugyanakkor megtaláljuk a *j* protézises alakokat, igaz, vagylagos változatokként, az eredeti magánhangzós szókezdet mellett: *jēs, ēs* 'ész', *jētik, ētik* 'csizma', *jēšit-, ēšit-* 'hallani' stb.

B) Van azonban egy török nyelv, amelyben a *j* protézis nem játszik ilyen alárendelt, variáns szerepet, s ez a csuvas. Ismert tény, hogy ebben a nyelvben — bizonyos körülmények között — a magánhangzós szókezdő előtt protézist találunk: illabialis magánhangzó előtt *j*-t, labialis előtt *v*-t (vö.: G. J. RAMSTEDT, Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen: JSFOu. XXXVIII, 1: 52; N. POPPE, Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türksprachen: KCsA. II, 70—1; M. RÄSÄNEN, Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen 188—90; J. BENZING, Das Tschuwaschische: Philologiae Turcicae Fundamenta I, 70—1). Ilyenek: *jĕvəš, jəvəš, (ayač)* 'fa'; *jəner* 'nyereg' *(eŋər); jus* 'hölgymenyét' *(as); jət* 'név' *(āt)*, de *ut* 'ló' *(at); jar-* 'küld' *(id-;* jak. *it); valak* 'vályú' *(oyluq); vat* 'epe' *(ōt); vyt* 'tűz' *(ōt)*, de *uvə* 'széna' *(ot); vyχə* 'nyíl' *(oq)* stb.

A csuvas *j* protézis persze nem kerülte el NÉMETH GYULA figyelmét; magam azonban úgy vélem, hogy a csuvas példák tanulsága lényegesen több annál, mint amit egy puszta analógia nyújthat. A csuvas *j* és *v* protézis aránylag kései fejlemény, azonban a volgai bolgár feliratok révén *(van* 'tíz', *vatur* 'harminc') visszavihető egészen a XIII. századig; bizonyosra vehető, hogy két-háromszáz évvel korábban is megvolt, legalábbis bizonyos nyelvjárásokban.

Ebből a szempontból egy bennünket közelebbről érdeklő korábbi példára is hivatkozhatunk.

C) Árpád második fiának a neve Konstantinos Porphyrogennetos szerint **Iέλεχ*, azaz *Jeleγ* (vö.: GYÓNI 58; MORAVCSIK II, 136—7). Ez a név nem más, mint a török *ilig* 'király, fejedelem' szó török nyelvjárási alakjának, **jäläγ*-nek az átvétele. GOMBOCZ (TörSzn. 47—8) lényegében helyes úton járt, amikor az *Üllő* helynevet ebből a személynévből akarta magyarázni.[1] A magyarázat kifogástalan, ha *Üllő*-t *Ilig*-ből akarja levezetni, elfogadhatatlan, ha *Jeleγ*-ből. A *Jeleg*-et felesleges GOMBOCZcal „tökéletlen" átírásnak tartani, az egyszerűen a szónak (csuvasos típusú) kazár alakja, szemben a köztörök típusú *Ilig*-gel. Több példa igazolja, hogy a honfoglalók járatosak voltak mindkét török nyelvben; a *Jeleg* ~ *Ilig* (> *Üllő*) meg éppen arra is rávilágít, hogy ugyanannak a névnek kétféle török neve is békésen megfért egymás mellett (l. az imént említett *Keszi* esetét).

Ami pedig a *Jeleγ* alak kazár jellegét illeti, nem vagyunk puszta feltevésre utalva.

Egy kazár főméltóságnak, a kagán helyettesének يلك *Jeleg* az egyik címe (vö.: GOMBOCZ, TörSzn. 48; A. ZEKI VALIDI TOGAN, Ibn Fadlān's Reisebericht. Leipzig, 1937. 257).

Ugyanebben a korban a protetikus *j* megvan a bolgár-törökben is.

[1] Nem lehet egyetérteni GOMBOCZcal (TörSzn. 48), amikor a Leideni Névtelen kipcsak adataiban a szókezdő *y*-t *i*-nek akarja olvasni. A valóságban ezeket az adatokat — HOUTSMAval ellentétben — helyesen így kell olvasnunk: *yekindü* 'Nachmittag', *yeki* 'zwei', *yekiz* 'Zwillinge', *yinčü* 'Perle' stb.; a párhuzamos adatokat ezúttal nem a Codex Cumanicus szolgáltatja, hanem olyan kipcsak nyelvjárások, mint a karacsáj.

Példaként idézhetjük a jól ismert يلطوار méltóságnevet, melyet *yilṭavär*-nak szokás átírni, s amely egy *yel-tevär* kiejtést tükröz. Ide tartozik még a ينال méltóságnév is, melyet *Yinal*-nak vagy *Yanal*-nak szokás értelmezni. (Vö.: ZEKI VALIDI TOGAN i. m. 45—6 és 162—4; CZEGLÉDY KÁROLY, Egy bolgár-török *yiltavar* méltóságnév: MNy. XL, 179—86; A. P. KOVALEVSKIJ, Kniga Achmeda Ibn-Fadlana o ego putešestvii na Volgu v 921—922 gg. Charkov, 1956. 160.)

8. A mondottak alapján nemigen vitatható, hogy a csuvas *j* és *v* protézis megvolt a IX—X. században a mai csuvas előzményeiben, a bolgár-török és a kazár ilyen jellegű nyelvjárásaiban. Úgy látom, nincsen többé akadálya annak a feltevésnek, hogy a protetikus *j*-vel számoljunk a honfoglalást közvetlenül megelőző idők török eredetű törzs- és személyneveiben, sőt — alkalmasint — csuvasos jellegű jövevényszavainkban is. A *v* protézis kérdése már korábban felmerült *(vályú, vejsze, ver* stb.). NÉMETH (HonfKial. 126—7) az ilyen típusú jövevényszavakban a bolgár-török hatás honfoglalás utáni emlékeit kereste, később — 1948 táján — egy akadémiai előadásban visszatért a kérdésre, kár, hogy az előadás szövege kéziratban maradt (vö. BÁRCZI, Szók.[2] 76; vö. még: M. K. PALLÓ, Zur Frage der tschuwaschischen *v*-Prothese: AOr. XII, 33—44). Kellő mérlegelés után ma úgy látom, hogy a *j* és *v* protézist tartalmazó nevek és szavak nem állanak magukban, hanem összetartoznak azokkal a (szintén nem nagyszámú) szavakkal, amelyek a normális *gy* szókezdőtől eltérőleg *sz*-et tartalmaznak *(szél, szűcs, szőlő; ? szérű)*. Úgy látszik, ezek a rendhagyó jelenségek mind egy és ugyanazon török nyelvjárásnak a sajátságai. Ezt a nyelvjárást, melyet régi török jövevényszavaink *sz*-nyelvjárásának neveznék, a szókezdő *s (ɔ: sz), j, v* mellett persze egyéb neologizmusok is jellemeztek.

Megállapíthatjuk tehát — s ez eleve valószínű volt —, hogy a *Gyarmat* és a *Jenő* törzsek neve két különböző csuvasos nyelvjárásból származik.

9. A baskír hagyomány szerint a baskíroknak a mongol hódítás (1229., illetőleg 1236.) előtt 12 törzsük volt; ezek közül 7 az egykori ufai kormányzóság területén, 5 pedig annak Uráltól keletre eső részein lakott. A baskír törzsek és nemzetségek összetétele az Oroszországhoz való csatlakozáskor már meglehetősen bonyolult volt; a legrégibb értesítések a nemzetségek egy részét törzsökösnek, más részüket idegenből odaszakadt jövevénynek tartják. A „törzsökös" baskír nemzetségek között kezdettől fogva ott találjuk a *Jurmaty* törzset. (Vö. S. I. RUDENKO, Baškiry. Istoriko-ètnografičeskie očerki [Moszkva—Leningrád, 1955.] 50.) Érdemes megjegyezni, hogy a baskírok, a két nagy baskír nyelvjárás közül az egyiket, a délit vagy délnyugatit korábban *jurmaty*-nyelvjárásnak is nevezték (vö. Z. GH. KIEKBAEV, Baškort dialektärä häm ularnyŋ tarichenä qysqasa ineš: Učenie Zapiski III [Ufa, 1958.], 77).

A jelenleg ismert orosz feljegyzések közül a legrégibb *Juchnev* baskírföldi utazásairól (1725—1726.) szóló beszámoló; ez 60 nemzetséget említ. A nemzetségek neveit, sajnos, nem ismerjük. Második forrásunk az ufai tartományi kancellária regesztája 1730-ból. E regeszta szerint, melynek adatait RUDENKO más egykorú források alapján kiegészítette és kiigazította, a harmadik törzs a *Jurmaty*, amely a Belaja, az Igenj, az Aškadar és más kisebb folyók mentén, valamint erdőkben és pusztákon lakik. KIRILLOVnak (1735.), az orenburgi expedíció parancsnokának jegyzéke 7 *jurmaty* nemzetséget említ.

Fő forrásunk azonban ma is Ryčkov Topografija orenburgskaja (1735.) című műve. (Ez a munka volt különben Mijatev Péter, Adalékok a baskír törzsnevek magyarázatához. Bp., 1931. című értekezésének is a fő forrása.) Rudenko ezenkívül azonban felhasználta a földmérő bizottságok adatait (1898.), valamint saját, helyszínen szerzett kiegészítéseit is (1907.).(Vö. Rudenko i. m. 41—60.) Mindezen adatok alapján készült a mellékelt térkép, melyet — magyarázataival együtt — Rudenko után közlünk, megtartva a nemzetségeket feltüntető eredeti számozást is. Figyelmet érdemel a térképen a *Jurmaty* és a *Jenej* törzsek periferiális, nyugati elhelyezkedése.

10. Ha helytálló az a feltevés, hogy a baskír *Jurmaty* és *Jenej* magyar törzsek nevét őrizte meg, akkor a két név a honfoglalás előtti magyar nyelv bizonyos hangtani jegyeit tartalmazza, tartalmazza persze a baskír fonetika történeti fejlődésének egynémely sajátságát is.

Ami a *Jurmaty*-t illeti, Németh Gyula (HonfKial. 309) már helyesen rámutatott arra, hogy a baskír szókezdő $j < gy < ǰ$ baskír sajátság, tudniillik idegen *ǰ*-ből a baskírban *j* lesz (vö.: N. K. Dmitriev, Étude sur la phonétique bachkire: Journ. As. 1927. I, 241—2 és Bašqort telene grammatikahy [Ufa, 1950.] 34—5; Räsänen, Lautgeschichte 186). Közismert baskír fonetikai sajátság az $u < o$ is (vö.: Németh i. m.; Dmitriev: Journ. As. 1927. I, 216—7 és Bašqort t. gr. 15; Räsänen i. m. 86). Viszont magyar hangtani sajátság a szóvégi velaris *i*, akár valóságos, akár másodlagos tővéghangzóról van szó. Feltűnő magyar hangtani sajátság az első szótagbeli *o*, ha csakugyan *a* az eredeti magánhangzó.

A *Jenő* szókezdő *j*-je baskír szempontból nem jelent problémát; ez a magyar szókezdő eredeti alakjában őrződött meg a baskírban. A szóvégi *ej* korábbi magyar $äγ < äk$-ből fejlődött, ugyanúgy mint az őstörök *äg*-ből a baskír *äj* (vö. Räsänen, Lautgeschichte 118).

11. Összefoglalva a mondottakat megállapíthatjuk, hogy a baskíriai magyar törzsnevek, a *Gyarmat* és a *Jenő* aránylag kései eredetről vallanak. Ebben a tekintetben félreérthetetlen a *Jenő* tanúságtétele, amely a csuvasos jellegű szavaink és neveink *sz*-nyelvjárásból származó, legfiatalabb rétegére látszik utalni. De ebben az értelemben vall a *Gyarmat* törzs neve is, nem ugyan a baskírföldi, hanem a honfoglaló hét törzs kötelékébe tartozó: a *Kürt-Gyarmat* név, pontosabban a *Gyarmat*-nak a *Kürt* törzzsel való egyesítése nyilvánvaló módon a *Gyarmat* törzs létszámának komoly megcsappanásával magyarázható, ami csak a baskíriai *Jurmaty*-részleg kiválásával következhetett be. A kettős törzsnév ideiglenességet tükröz, és aránylag friss emlékű eseményre utal. De ezenkívül figyelembe kell vennünk azt is, hogy a honfoglaló magyar törzsek szervezeti felépítésében komoly szerepe volt a kazároktól nyert tanácsoknak. Végül, de nem utolsósorban Julianus az új hazában élő hagyomány szaván indult el a baskíriai magyar töredékek felkutatására; megtalálta őket, és magyar nyelven beszélni tudott velük.

Mindezeket a tényeket nehéz — ha ugyan nem lehetetlen — megérteni és megmagyarázni, ha elfogadjuk azt az eddigi feltevést, amely szerint a baskíriai magyar töredék a VII. században vonult délről északra, a kaukázusi részekről Baskíria földjére. Kellő mérlegelés után magam inkább úgy gondolnám, hogy a nyugatra induló magyar törzsek elválása a keleten maradó töredékektől nem igen tehető korábbra, mint a IX. század első harmada.

12. Felmerül a kérdés, vajon nem kell-e számolnunk Baskíriában a *Gyurmat*-on és a *Jenő*-n kívül más magyar törzsek töredékeivel is? Könnyen meglehet, hogy a *Kürt* törzs egy része szintén itt élt valaha, ám semmi emléke ennek nem maradt, mint ahogyan nem maradt a többi magyar törzsek szórványainak sem. Egynek azonban maradt, nem is a legkisebbnek, hanem a későbbi névadó törzsnek, magának a *magyar*-nak.

Ezek a töredékek a törzs nevének mindkét változatát fenntartották: *Megyeri*-ből lett a *miser* (< *meǰer* < *megyer*), a *Mogyeri*-ből a *možar, možarjan* stb. (felsorolásukra vö. NÉMETH, HonfKial. 325—7). E nevek mint törzsek, nemzetségek nevei (részben mint helynevek) máig fennmaradtak, viselőik régen beleolvadtak a környező török és szláv lakosságba. Különös figyelmet érdemelnek az úgynevezett helyi vagy baskír miserek, akiket egyes kutatók a Baskíriában maradt magyarok leszármazottainak tartanak (vö. G. V. JUSUPOV, Vvedenie v bulgaro-tatarskuju êpigrafiku [M. — L., 1960.], 136—8; ugyanitt további bibliográfia; szó van egy legendáról is, amely szerint a *jurmaty*-baskírok a magyaroktól származnak).

E kérdések taglalása azonban már kívül esik mondanivalóm keretein. De arra rá kell mutatnom itt is, hogy a *magyar* és a *megyer* nem összefoglaló neve a keleti szórványoknak, hanem csak a vezértörzs töredékeinek a megnevezése. A nyugatra induló és a keleten maradó magyar törzsek közt támadt konfliktus komoly méreteire következtethetünk abból, hogy nemcsak a csatlakozott (részben idegen) törzsek között, hanem magán a vezértörzsön belül is szakadásra került a sor.

Álmos.

Árpád apjának, Álmosnak a nevét az EtSz. még kétkedve, Gombocz Zoltán: MNy. XI, 146 azonban már egész határozottsággal török eredetűnek vallja. E szerint *Álmos* a tör. *al-* 'venni' nomen verbaleja (*almyš*), és minden valószínűséggel azonos a 920. táján élt bolgár fejedelem nevével, amelyet Ibn Fadlān, الامس (*alms*), Ibn Rusta الامش (*almš*) alakban tartott fenn.

Melich János: MNy. III, 167, majd Gombocz Zoltán: MNy. X, 243, újabban pedig Pais Dezső: MNy. XVIII, 28 nyomatékosan rámutattak arra, hogy legrégibb török eredetű személyneveink kivétel nélkül *j*-török nyelvekből valók, s egy sincs köztük, amely abból a bolgár-török nyelvből származnék, amelyikből a magyar nyelv legrégibb török jövevényszavait kapta.

Helytálló ez a megállapítás természetesen szűkebb körre, Árpád fejedelmi családjára vonatkoztatva is. Itt sem találunk bolgár személyneveket. *Tas* (Ταση̃ς— Konst. Porph. De adm. imp. 40. fej.) világosan *j*-török nyelvi elnevezés; összefügg a tör. *taš* 'kő' szóval, melynek szabályos csuvas (< bolgár) megfelelője *tăš'ul* (vö. Melich: MNy. III, 167). *Jelech* ('Ιέλεχ, Árpád fia — Konst. Porph. i. h.) nevének a kazár يلك *jelek*-kel[1] való pontos egyezése az egyéb török nyelvekből ismert *ilk*, *ilik*, *ilig* 'király, fejedelem' szóval szemben aligha véletlen.

Bár *Álmos* magyarázatában sem merült fel kimondottan az a gondolat, hogy bolgár-török volna, az الامش névvel való összekapcsolása legalább is nem zárta ki ennek a lehetőségét. Bizonyos nehézségekre azonban már az eddigi irodalom is utalt; jelesül: hogyan függ össze *Álmos* Σαλμούτζης: *Szalmucs(i?)*-val, vagy csakugyan *Almyš*nak kell-e olvasni a szóbanforgó bolgár fejedelem nevét!

Rámutathatunk most arra is, hogy ez az *al-myš*, amely pedig egyetlen lehetséges magyarázata *Álmos*nak (ha csakugyan török eredetű), nyelvi okokból bolgár-török aligha lehet.

[1] Ez van Ibn Fadlānnál; Qazvininál az يلك íráshiba.

Az *almyš*, mint ismeretes, az *al-* 'venni' nomen verbaleja. Ezt a *-myš* képzőt RAMSTEDT MSFOu. XIX, 97 (Über die Konjugation des Khalkha-mongolischen) összeveti a khalka *-mol*, *-məl* nomen exacti képzőjével. Elfogadja és a csuvas-mongol lambdacizmus esetei közt tárgyalja GOMBOCZ: NyK. XXXV, 265 (Az altáji nyelvek hangtörténetéhez).

A csuvasban sem a *-myš*, sem a *-mal*, *-mel* nem élő képző, helyette *nę* (*nə*) használatos. (BUDENZ, Csuvas közlések és tanulmányok. NyK. I, 416 s köv). Pl. *pęlatńįk tūnę ukšā turвaspā sirвənzē pəpət* 'az ács kereste pénz a forgáccsal együtt szétszóródik' (MÉSZÁROS, Csuvas népköltési gyüjtemény II, 14); *šānnę χęvàrā kājęk śuk* 'a remélt bokorban nyul nincsen' (17); *tuɒar lārnę sak šńē savalz ā lar* 'a tatár ült padra legyalulva ülj' (26); *aσar jįttęm aššа pirat, ajakki vīɒəŕ χəvəl' pęχat* 'agár kutyám keresztül gázol, lábán keresztül nap süt' (32) stb. Újabb jövevényeknek látszanak az ilyen szórványosan (csak bizonyos összefüggésben) fellépő alakok, mint *tuχātmęš* (MÉSZÁROS i. m. IV. l.), *anɒratməš*, *salatməš*, *kəlt tyrtməš*, *tületməš* (PAASONEN, Csuvas szójegyzék 5), amelyből őscsuvas, bolgár állapotra következtetni nem lehet.

A *-mal*, *-mel* képző csaknem az egész mongolságban elterjedettnek mondható.

Megvan a k h a l k á b a n (RAMSTEDT MSFOu. XIX, 38): *almol maχχo* 'geschlachtetes fleisch, d. h. fleisch von schlachtvieh' [mong. (klasszikus) Kow. I, 72 *ala-* 'tuer, faire mourire']; *χīməl χuχət* 'gemachtes kind, d. h. puppe' [mong. *ki-* 'csinálni']; *ɒzassomol mor*? 'verschnittenes pferd' [? mong. Kow. III, 2268 *dzasa-* 'corriger, réparer, etc.']; *вi'tšįməl* 'handgeschrieben' [mong.Kow. II, 1148 *bič̌i-* 'écrire, inscrire', *bičimel* 'écrit, manuscrit'; vö. tör. *bitimiš bitig* 'document écrit' DENY, Gramm. 1113]; *ɒarmol* 'gedruckt'; *ɒoвɒomoļ χaɒās*' geschmiedete nägel' [mong.Kow. : *dabta-* 'battre, forger, aplatir'].

Hasonló képzések, de az igével már nem világos az összefüggésük (RAMSTEDT i. h.): khal. *tš'aŋgāmol* 'zubereitete hirse', khal. *iŋgəməl* 'grütze' [vö. mong.Kow. I, 281 *inggümel talaq* 'boule de pâtes avec différentes figures', *inggümel* 'ciselure, ouvrage modelé', *ts'andanu inggümel* 'différentes figures ciselées en bois de sandal', *inggü-lce-* 'troubler, jeter la confusion, mettre en désordre, faire revolter'], khal. *χonɒomol* 'rotgeschminkt' [mong.Kow. II, 868 *qondo* 'le minium, poudre rouge'], khal. *t'ụnomol* 'durchsichtig' [mong.Kow. III, 1791 *tunumal* 'clair, transparent' < *tunu-* 's'abaisser, se rasseoir (d'un liquide), devenir clair'; *tunuγa-* 'laisser rasseoir, filtrer, clarifier'].

Általánosan használt a kalmükben (RAMSTEDT i. h.; POPOV, R. idézi, előttem ismeretlen). BOBROVNIKOVnál (Grammatika mongolьsko-kalmyckago jazyka. Kazanь, 1849. 63) találjuk a

következő példákat: kalm. *ölgü-* 'pověsь', mong. *elgü-* [Kow. I, 212 'pendre, être suspendu, être accroché; suspendre, accrocher'], kalm, *ölgümel* 'pověšennyj, visjaščij', mong. *elgümel* [Kow. i. h. 'pendu, accroché'; kalm. *ärü-* 'vyroj', mong. *ärü-* [Kow. I, 257, 'creuser, bêcher (la terre)'], kalm. *ärümäl* 'vyrytyj', mong. *ärümäl* [Kow. I, 256. 'déterré, creusé, bêché', *ärümäl usun* 'puits']; kalm. *öüsχe-* 'načni', mong. *ägüsäkä-* [Kow. I, 239 'donner le commencement, commencer'], kalm. *öüsχemel* 'načatyj', mong. *ägüsäkämäl* [Kow. i. h. 'commencé, entrepris']; kalm. *badara-* 'pylaj', mong. *badara-* [Kow. II, 1069 'jeter des flammes, flamboyer, brûler, s'enflammer'], kalm. *badaramal* 'pylajuščij', mong. *badaramal* [Kow. II, 1070 'flamboyant, brulant']; kalm. *nis-* (*nisü-*) 'letaj', mong. *nisä-* [Kow. II, 652 'voler'], kalm. *nisümäl* 'letučij' mong. Kow. *nisümäl* 'volant'.

Mint már az eddigi példákból látható, nyomai megtalálhatók a klasszikus mongolban is.

Ramstedt szerint (i. h.) a jakut *kičämäl* burját jövevény lehet.

Megvan tehát minden okunk arra, hogy a *-myš* képzőnek a bolgár-törökben is a lambdacizmusos alakját tételezzük fel.

Kündü

Kündü. E régi magyar méltóságnevet már régebben egybevetették az alt., tel., leb. *kündü* 'tisztelet, becsülés' szóval, s megjegyezték azt is, hogy e dialektusokban ezenfelül egy kisebb előljáró címe is.

Megvan a szó a mongolban is, vö. Kov., Dict. III, 2568 kk.: *kündü* 'pesanteur; lourd; difficile, pénible; grave, sérieux, respectable', *kündüsiyekü* 'respecter, estimer', *kündütü* 'lourd, grave, respectable', *kündülig* 'respectueux; poli, serviable'. Már csak a *kender* *χāqān* conjecturája miatt is megemlítjük, hogy Ibn Muhannā mongol szótárában (konstantinápolyi kiadás ۴. ٨ l.) is megvan a كُنْدُو *kündū*, jelentése الثقيل 'nehéz'. A budapesti négy nyelvű kéziratos szótár a mong. *kündülel* 'tisztelet'-et egybeveti a mandzsu *kundu*, török *kündü* szóval (I, 54 r°). A mandzsuból melléje vonhatjuk még: *kundule-* 'tisztelni', *kundun* 'tisztelettel teljes'.

De mint méltóságnevet is megtaláljuk szinte valamennyi mongol törzsnél. A mongol törzs, tudjuk, 'nyilak'-ra (mo. *sumun*, harcsin *s'om*) oszlik. A 'nyíl' élén áll a *kündü* és a *janggi*. Magam a harcsinoknál és ognutoknál *χunda*-t hallottam, a harcsin nyelvjárásról készült japán munka, a *Mongyol kelen-ü qarilčin kelelčikü üges* meg *kündü*-t ír a törzs hivatalnokainak felsorolásában; különben ma már egészen kis tisztség, pontosan megfelel a kínai *p'ai ch'ang* katonai rangnak, tehát afféle káplár. Hatáskörének leírásával a *Li fan yüan* mongol törvénykönyve foglalkozik (T'oung Pao 1930, 178). A mongol *kündü*-ről az európai szakirodalomban is olvashatunk, pl. Baranov, Slovarj mongol'skich terminov I, 92. s. v. *Kyndo*.

A kazár'Sarkel'név jelentéséhez

A kazár Σάρκελ **név jelentéséhez.** A kazárok Don-melletti városának, amelyet a bizánci Petronas vezetése mellett építettek, Konstantinos Porphyrogennetos szerint tudvalevőleg Σάρκελ, azaz ἄσπρον ὸσπίτιον 'fehér tanya' volt a neve kazár nyelven (PAULER, MHK. 131; VÁMBÉRY, A magyarok eredete 440; MELICH, HonfMg. 9, 50; NÉMETH, HonfKial. 214). A kevésszámú kazár nyelvi szórványemlék közt ez egyike a legbecsesebbeknek. A legkülönfélébb módon magyarázták: tartották finnugornak (FRAEHN, KLAPROTH stb.), köztöröknek (GOMBOCZ stb.), bolgár-törökös jellegűnek (NÉMETH; magunk is e nézethez csatlakozunk). Konstantinos Porphyrogennetos adata mellett azonban teljesen háttérbe szorult egy másik érdekes értelmezés: Theophanes Continuatus-é, ahol a kazár város nevét λευκὸν οἴκημα 'fehér ház' fordítás kíséri (ed. Bonn. 122). VÁMBÉRY a forrás megnevezése és pontosabb megjelölése nélkül futólag „A magyarok eredete" című műve mindkét kiadásában említi ugyan (1. kiad. 84, 2. kiad. 70), azonban mindkét esetben sajtóhibával λευκὸν υἴκημα-t ír. Theophanes Continuatus és Konstantinos Porphyrogennetos *Sarkel*-re vonatkozó helyének egymáshoz való viszonyáról vö. MORAVCSIK, A magyar történet bizánci forrásai 119, 167—9.

A magyar nép mongol kori nevei

(magyar, baskír, király)

1. A következőkben tárgyalandó kérdések nem teljesen ismeretlenek; egyikükről-másikukról szó volt már korábban a magyar nyelvű szakirodalomban – ha nem is mindig első kézből –, a legtöbbjét meg éppen alapos vizsgálatnak vetette alá nemrég P. PELLIOT egyik posthumus munkájában.[1] Úgy vélem, e kérdéseket érdemes napirendre tűzni mégis: PELLIOT részletekbe hatoló megjegyzései érthető módon elsiklottak a közös, magyar szempontból nem jelentéktelen összefüggések felett. Talán nem lényegtelen az sem, hogy az ő gazdag forrásanyaga tovább bővíthető.

Mielőtt tulajdonképpeni mondanivalómra térnék, legyen szabad néhány rövidre fogott megjegyzést előrebocsátanom.

2. A *magyar*, *baskír* és *király* természetesen e nevek mai magyar változatait képviselik. A probléma éppen az, hogyan hangzottak ezek a mongol kori forrásokban, honnan, esetleg milyen közvetítéssel kerültek oda, nem utolsósorban pedig az, hogy milyen nép megjelölésére szolgáltak eredetileg. Végül pedig: miként lehetséges, hogy egy és ugyanazon forrásban egyszerre több nevet is használtak a magyar nép megjelölésére?

3. A nevek a tatárjáráskor s az azt megelőző és követő népmozgalmak során kerültek előtérbe, és úgy jutottak a mongol kor, azaz a XIII—XIV. század eseményeit megörökítő keleti forrásművekbe. E forrásművek közül alább a következők vallomását vesszük leginkább figyelembe.

A mongol nyelvűek közül kétségtelenül „A mongolok titkos története" a legfontosabb. Az ismeretlen szerző műve ujgur-mongol írásos eredeti redakciójában nem maradt fenn, csak egy arról készült kínai átírásos változatában hozzáférhető napjainkban. Ez az átírás 1390 tájáról származik. Maga a mű általános felfogás szerint 1240-ből való, de bizonyos meggondolások alapján egyesek e dátum helyett 1252-t, sőt 1264-et javasolták a keletkezés évéül. Magam nemrégiben arra az eredményre jutottam, hogy az 1264-es dátumot mindenképpen el kell vetnünk, ellenben a másik két évszám mellé még az 1228-at is felvehetjük: e három évszám ugyanis a mű három változatát, eredeti formájának, majd interpolációkkal bővített redakcióinak létrejöttét jelzi.[2]

---

* Előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1964. június 30-án tartott LX. közgyűlésén.

[1] P. PELLIOT, Notes sur l'histoire de la Horde d'Or, suivies de Quelques noms turcs d'hommes et de peuples finissant en „ar". Paris, 1949.

[2] A mongolok titkos története, közreadja LIGETI LAJOS (Gondolat; Bp., 1962.) 210—3. „A mongolok titkos történeté"-nek mongol szövegét és fordítását E. HAENISCH,

„A mongolok titkos történeté"-nek eredeti, ujgur-mongol írásos változata közvetett formában mégis megőrződött: egy mongol klerikus, Blobzań bstan-'jin „Altan tobči" című krónikájában (1655.) egy azóta elveszett kéziratból átmásolta az ősi „Titkos történet" jó háromnegyed részét, a legtöbb esetben egyetlen betű megváltoztatása nélkül. A hiányzó részek nem mindig a válogatás önkényének estek áldozatul, így egyes szakaszok kimutathatóan azért hiányoznak az „Altan tobči"-ból, mert azok „A mongolok titkos történeté"-nek abból a kéziratából, amelyből a másolás történt, szintén hiányoztak. Más szóval ez annyit jelent, hogy a Blo-bzań bstan-'jintól használt kézirat a „Titkos történet"-nek más redakcióját tartalmazta, mint az, amelynek alapján 1390 körül a kínai átírást készítették.[1]

A perzsa nyelvű források sorát egy levéllel kezdjük. A levelet, Güjük mongol nagykán válaszát, Plano Carpini hozta 1246-ban IV. Ince pápának. Régóta ismeretes volt, hogy a levél eredetileg mongol nyelven íródott, arról készült egy „szaracén" meg egy latin fordítás. A latin változatot jól ismerték, hitelességét (legalábbis szó szerinti szövegét illetőleg) talán kissé kétségbe is vonták. Ez a kételkedés teljesen elenyészett, amikor 1920-ban felfedezték „szaracén", azaz perzsa nyelvű változatát. Úgy látszik, hogy a mongol eredeti szöveg elküldésére nem is került sor, minthogy ezt a nyelvet a pápa környezetében nem ismerték.[2]

A következő két közismert nagy forrásról vajmi csekély a mondanivalónk. J̌uvainī, a „Tārīḫ-i J̌ahān-gušā" szerzője a perzsiai mongol dinasztia szolgálatában állott, s művét 1252-ben vagy 1253-ban kezdte írni, amikor Aryun kíséretében Karakorumba érkezett, és azt egészen 1260-ig, Bagdad kormányzójává történt kinevezéséig folytatta. J̌uvainī, a perzsa stílus művésze, leginkább a mohamedán világ, elsősorban Perzsia története iránt érdeklődik, s a régi mongol eseményeket csak futólag említi. Szerencsére így is egy önálló rövidke fejezetet szentelt a magyarországi tatárjárásnak.[3] Rašīdu-'d-Dīn, a híres „J̌āmi' ut-tawārīḫ" szerzője, szintén a perzsiai mongol kánok, az ilkánok udvarában tevékenykedett s viselt magas tisztséget, míg kegyvesztetten ki nem végezték. Műve a XIV. század elejéről való, igen sok szóbeli és írásos mongol forrásra támaszkodik; ez utóbbiak közül való az „Altan debter" című elveszett mongol krónika is.[4]

S. A. Kozin, P. Pelliot, K. Shiratori kiadásában, valamint A. Mostaert újabb magyarázatait, l. fentebbi művemben, 235—8. Vö. legújabban: Ligeti Lajos, A monlok titkos története (Mongol Nyelvemléktár III.). Bp., 1964. 1—225.

[1] Walther Heissig, Die Familien- und Kirchengeschichtsschreibung der Mongolen, I. 16—18. Jahrhundert (Wiesbaden, 1959.). 50—60. Blo-bzań bstan-'jin „Altan tobči" című művét egy hosszabb bevezető tanulmány kíséretében rövidesen közrebocsátani szándékozom.

[2] Paul Pelliot, Les Mongols et la Papauté: Revue de l'Orient Chrétien III (1922—1923.), 3—28.

[3] A perzsa szöveg kiadása: Mirza Muhammad Qazwini, The Tárikh-i Jahán-Gushá of 'Alá'ud-Dín 'Atâ-Malik-i Juwayní, 3 kötet. Gibb Memorial Series XVI/1, 2, 3. London, 1912., 1916., 1937. Angol fordítása: John Andrew Boyle, 'Ata-Malik Juvaini, The History of the World-Conqueror I—II. Manchester, 1958.

[4] Perzsa szövegkiadások: I. N. Berezin, Sbornik letopisej. Istorija mongolov. I. rész: Vvedenie; o tureckich i mongoljskich plemenach: Trudy Vostočnogo Otdelenija Archeologičeskogo Obščestva V (1858.); II. rész: Istorija Čingiz-chana do vosšestvija ego na prestol: TVOAO. XIII. (1868.); III. rész: Istorija Čingiz chana ot vosšestvija ego na prestol do končiny: TVOAO. XV. (1886.). E. Blochet, Djami el-tévarikh. Histoire générale du monde par Fadl Allah Rashid eddin. Tarikh-i moubarek-i Ghazani. Histoire

A kínai nyelvű források közül a legfontosabb a mongol eredetű Jüan-dinasztia (1280—1368.) történetét magában foglaló „Jüan-šï", melyet egykorú feljegyzések alapján a XIV. század második felében, a dinasztia bukása után szerkesztettek egybe. Az egész mű lefordítására óriási terjedelme miatt nem gondoltak soha; egyes részeinek a fordítását viszont többször is megkísérelték. A bennünket érdeklő részeket nem a császárok történetét tárgyaló fő fejezetek tartalmazzák, hanem az életrajzok, elsősorban Sübütej (121. fej.). Jól ismert, de pontatlan fordítása BRETSCHNEIDERtől származik, melynek JANKÓ JÁNOS buzgólkodásából nálunk is visszhangja támadt. A kínai szöveg korszerű, kifogástalan fordítása PELLIOTnál olvasható.[1]

A Plano Carpini (1245—1246.) és Rubrouck (1253—1255.) mongolokhoz tett utazásairól szóló jelentéseket WYNGAERT kiadása után idézzük.[2]

magyar

4. A mongol kori forrásokban ez a név *maǰar* alakban jelentkezik.

Ez idő szerint a legrégibb „A mongolok történeté"-nek az adata (270. szak.), feltéve persze, hogy csakugyan 1240 az egész mű keletkezési éve. Az adat akkor is figyelemre méltó, ha az a feltevésem szerinti második interpoláció során, azaz 1254-ben került a műbe. A nevet az ujgur-mongol írásban *m'č'r* alakban írhatták csak, vagyis a szóban két több hangértékű betű is előfordul: az ' (aleph) *a*-nak is, *e*-nek is olvasható; a *č* jegye pedig *č*-nek is, *ǰ*-nek is. Gyakorlatilag, a szó lehetséges formáit figyelembe véve, csak két lehetőség állna fenn: *maǰar* és *meǰer*. A mongol szöveg XIV. század végi kínai átírói nem ismerték minden népnév helyes olvasási módját; példaképpen idézhetjük ugyanezen szakasz *sesüt* népnevét, melyet a 262. szakaszban *sasut*-nak olvastak. Nos, ez esetben a XIV. század végi kínai átírók a helyes *maǰar* (kínai átírásban *ma-ča-r)* olvasat mellett döntöttek.

A helyes választásnak a puszta véletlenen kívül oka lehetett, hogy e népnév a kínai forrásokban sem ismeretlen. Valóban, a „Jüan-šï" 121. fejezetében (4a) Sübütej életrajzában a magyar nép nevét *ma-ča-r* (olv. *maǰar)* „törzs" (kín. *pu)*-nek említi, s ugyanazokkal az írásjegyekkel írja át, mint „A mongolok titkos története" Ugyanebben az életrajzban szó esik a

des Mongols. Tome II, contenant l'histoire des empereurs mongols successeurs de Tchingkiz Khaghan. F. J. W. Gibb Memorial Series, Vol. XVIII. Leiden—London, 1911. E. QUATREMÈRE, Histoire des Mongols de la Perse. Tome I. Paris, 1836. Fordítások. BEREZIN amúgyis nehezen hozzáférhető régi fordításait figyelmen kívül hagyhatjuk; helyettük újabb kitűnő orosz fordítások állnak rendelkezésünkre: Rašid-ad-Din, Sbornik letopisej. Tom I, kniga pervaja (L. A. CHETAGUROV—A. A. SEMENOV), M.—L., 1952.; tom I, kniga vtoraja (O. I. SMIRNOVA—B. I. PANKRATOV—A. A. SEMENOV), M.—L., 1952.; tom II (J. V. VERCHOVSKIJ—B. I. PANKRATOV—I. P. PETRUŠEVSKIJ), M.—L., 1960.; tom III (A. K. ARENDS—A. A. ROMASKEVIČ—E. V. BERTELJS—A. JU. JAKUBOVSKIJ), M.—L., 1946.

[1] ABEL RÉMUSAT, Souboutai, général mongol: Nouveaux Mélanges Asiatiques I, 89—97. — E. BRETSCHEIDER, Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources. Fragments towards the knowledge of the geography and history of Central and Western Asia from the 13th to the 17th century I (London, 1888.), 330—2. — P. PELLIOT, Notes sur l'histoire de la Horde d'Or 130—3.

[2] P. ANASTASIUS VAN DEN WYNGAERT, Sinica Franciscana. Volumen I. Itinera et relationes fratrum Minorum saeculi XIII. et XIV. Quaracchi—Firenze, 1929.

ma-č'a (nép) városáról, amely a *T'u-na* (*? Tuna, Duna)* folyó mellett fekszik. Pelliot (i. m. 132, 3. jegyz.) jól látja, hogy itt Pest (nála: Buda-Pest) városáról van szó, de a *ma-č'a* átírást kétszeresen is szabálytalannak tartja, egy eredeti *maǰar*-ral szemben. Az is, de a szóvégi *r* hiánya puszta figyelmetlenséggel is magyarázható (ilyesmire kínai átírásokban bőségesen találunk példát); a *č'*, amely egy eredeti *č*-t tükröz, szintén érthetővé válik, ha az életrajz forrását mongol eredetiben keressük: ujgur-mongol írásban, mint az imént láttuk, egy betű szolgál a *č* és *ǰ* (kínai átírásban *č'* és *č)* rögzítésére.

Lényegében ebben az értelemben vallanak a perzsa emlékek adatai is. A Plano Carpini-féle „szaracén" levélben *māǰar* alakot lelünk. Az első szótagban kiírt aleph természetesen nem jelent hosszúságot, az *a* hangértéket azonban félreérthetetlenül biztosítja. A második szótagban is lehetséges persze az *a* magánhangzó, de lehet más is, pl. *i*. Rašīdu-'d-Dīn kétértelműségtől mentesen *māǰār*-t ír (így Blochet i. m. 43 is; az 54. oldalon megadott *māčār* viszont Blochet értéktelen emendációja); ez ugyanis világosan *maǰar*-nak értelmezendő. Hasonlóképpen *māǰār*-t ad Berezin szövege (III, 217) is.

Érdemes felhívnunk a figyelmet „A mongolok titkos története" egyik sajátságos adatára, ez a 262. szakaszban olvasható *maǰarat*. A *maǰar* név szempontjából nem tartalmaz ez semmi különöset, talán csak azt, hogy „többes számi alak", legalábbis ez volt többek véleménye, így Pelliotéé is (vö. Notes, 129). Azt azonban nem tette szóvá senki, hogy ilyen többes számi alak a mongolban nincs. Ebben a nyelvben ugyanis teljesen szabályosan egy *maǰat* alakot várnánk többes számként, esetleg kevésbé szokásosan egy *maǰarut*-ot, de semmi esetre sem *maǰarat*-ot. Amennyiben mégis mongol többessel volna dolgunk, akkor egy *maǰaran-* egyes alakból kellene kiindulni; vö. *qongqotad* < *qonggotan, buda'at* < *buda'an; tümet* < *tümen, ǰürčet* < *ǰürčen*. A *maǰarat -at* többesjeléről azonban korai volna messzebb menő következtetéseket levonni (így pl. egybevetni az arab-perzsa *āt* többesjellel), ugyanis alkalmasint csak szövegromlásról van szó. Ebből a szempontból felettébb tanulságos szemügyre venni az „Altan tobči" kéziratát, amely történetesen tartalmazza a kérdéses 262. szakaszt (f. 117b). Nos, ebben az ujgur-mongol írásos kéziratban a meghódított népek felsorolásában az *orusud* 'oroszok' helyett *orusad*-ot olvasunk, pontosan azzal az íráshibával, amellyel a *maǰarut*-ból *maǰarat* lett. Úgy látszik, a hiba sem jár egyedül, mert ugyanebben a szakaszban kéziratunk expressis verbis megmondja, hogy tizenegy népről van szó, a felsorolásban mégis csak tízet találunk. Végül, ugyanitt az *orusud (orusut)* és *asud (asut)* között kellene állnia a **maǰarud (maǰarut)*-nak (a környező két népnév is *-ud*, *-ut* többesben áll!), ez az alak azonban hiányzik, helyette egy ismeretlen, meglepő *sangqud*-ot találunk. Valójában egyszerű torzítással van dolgunk, amely főleg a szó elején erősen meghaladja a szokásos mértéket, de így is visszavezethető az eredeti *[maǰ]arud*-ra; az emendációból az *°arud* visszaállítása alig szorul magyarázatra.

5. A mongol kori *maǰar* végső soron egy magyar nyelvi *magyar* alakra megy vissza, e mellett, gondolom, sem a *mogyer*, sem a *magyër* nemigen jöhet szóba. Bizonyos körülmények alapján eleve el kell utasítanunk a közvetlen átvétel lehetőségét. A lehetséges közvetítések közül hangtani okokból el kell hárítanunk a szláv közvetítést. Ha viszont figyelembe vesszük, hogy a mongolok nyugati hódításaik során két nagy idegen nyelv, a török és a perzsa segítségére támaszkodtak, és ha azt is tekintetbe vesszük, hogy a magyarországi

tatárjárás során e két nyelv közül is a török, közelebbről a kun volt az, amelyik a nyelvi érintkezés eszközéül szolgált, akkor aligha tévedünk, ha feltesszük, hogy a *magyar* > *maǰar* átvétel szintén kun közvetítéssel ment végbe. Igaz ugyan, hogy a szóbelseji *ǰ* a kun (általában a kipcsak) nyelvjárásokban szokatlan, ám idegen szavakban jól igazolható.[1]

A *maǰar* szó — ha idegen köntösben is — a magyar szókészlet nevezetes eleme, minthogy azt a megnevezést jelenti, amelyet a magyar nép önmaga megjelölésére használt, legalább a IX. század óta; nemzetség- és törzsnévként ennél az időnél sokkal-sokkal régibb, hiszen ősi örökségként magával hozta az ugor egységből való kiváláskor.

Különös figyelmet érdemelnek a perzsa források arab írásos adatai: a *māǰar* és a *māǰār*, mivel ezek élesen elkülönülnek e neveknek a mohamedán források által szolgáltatott korábbi alakjaitól. A IX—X. századi arab és perzsa források, valamint azok későbbi leszármazói a magyar nép nevét ugyanis — magánhangzók nélkül — *mǰrǰa* alakban hagyományozták ránk. A név helyes olvasata körül hosszú vita folyt, melynek során NÉMETH GYULA (HonfKial. 246) Ibn Rusta egyik kéziratában az első szótagban jelölt *u* alapján *muǰrǰa* > **moǰerǰa* olvasat mellett döntött (ugyanakkor figyelmen kívül hagyta, hogy nemcsak ebben, de a legtöbb kéziratban a *γ* helyett *f* olvasható). CZEGLÉDY KÁROLY azonban rámutatott, hogy a kézirat e jelölésmódjának nem tulajdoníthatunk nagyobb jelentőséget, mert mögötte egy másolói „népetimológia" rejtőzik *(muḥaffarīya)*, s helyette ő nem is *maǰarǰa*, de *maǰerǰa* olvasatot javasol.[2] Ibn Rusta *u*-s olvasatának elhárításában CZEGLÉDY érvelése annyira világos és meggyőző, hogy lehetetlen vele egyet nem érteni. A *maǰerǰa* olvasat is feltétlenül lehetséges, bár második szótagbeli *i* magánhangzója elsősorban egy **baǰerǰa* olvasathoz igazodik (nem is helytelenül), a *magyer* zárt *ë*-jéhez csak másodsorban, minthogy e magánhangzó zártsága legalábbis vitás. Ha viszont *magyer*-t teszünk fel, azaz nyílt *ä (ɛ)*-t a második szótagban, akkor a *maǰarǰa* olvasat sem lehetetlen, mert a nyílt *ä*-t az arab írás semmiesetre sem értelmezné *i*-nek, sokkal inkább *a*-nak.

A név olvasásában még egy lényeges ponton eltérnék NÉMETH GYULÁtól. Ősmagyar fokon a **mańśi-* > *mogy-* megfelelést nem látom megnyugtatónak, s az első szótagban eredeti *o* helyett inkább *a*-ból indulnék ki; a *megyer* változat nemcsak *mogyer*-ből, de *magyer*-ből is jól megmagyarázható, sőt közvetlenül ugor előzményből is.[3]

Az igazi nehézség nem is itt van, hanem ebben: hogyan magyarázzuk a korai arab-perzsa források adatában a *γ*-t? NÉMETH GYULA véleménye szerint névkeveredéssel, azaz a *bašγir* és a *mogyeri* összekeveredéséből keletkezett a *moǰyeri*.[4] Megvallom, nem tudom zavartalanul követni ezt a gondolatmenetet. Kiknek a nyelvében következett be ez a névkeveredés? Az arab és perzsa szerzőkében? De hiszen ők nem ismerték, legalábbis nem használták a *mogyeri*

[1] ANNEMARIE VON GABAIN, Die Sprache des Codex Cumanicus. Philologiae Turcicae Fundamenta, I (Aquis Mattiacis, 1959.), 54.

[2] CZEGLÉDY KÁROLY, A *magyar* népnév legrégibb előfordulásai a forrásokban: Pais-Eml. 274—5.

[3] LOTZ JÁNOS, A *magyar* szó etimológiájának kérdéséhez: NyK. LXV, 385—9.

[4] NÉMETH GYULA, A honfoglaló magyarság kialakulása 314: „Eredetileg a pontusi magyarság neve *mogyeri*, a baskíriai magyarság neve *bašγyr*: a baskíriai magyarság azonban *mogyeri* néven is nevezte magát, mint ez a fent tárgyalt s a baskíriai magyarok

nevet. A szomszédokéban? A magyarokéban? A további kutatások dolga utat keresni a megoldáshoz. Ezen az úton talán nem lényegtelen egy újabb, kétségtelen hitelű párhuzamot jeleznünk: a *maǰyirīja* mellett van *baǰyir* adatunk.

6. A mongol kori források *maǰar* adatát a Duna Tisza menti magyar népre és földre szokás vonatkoztatni. Valóban, az adatok egy része világosan ilyen értelemben magyarázható.

A Plano Carpini-féle perzsa levélben a magyarokra való utalás nem más, mint a pápa általánosságban tett szemrehányásának konkrét megismétlése, illetőleg elhárítása: itt a *maǰar* csakugyan a magyarországi tatárjárás során megölt magyarokra vonatkozik.

Ugyanezt mondhatjuk Rašīd-u'd-Dīn ama passzusáról is, amelyben a nyugati hadjáratról szól: „és a hercegek ezen az említett öt úton előnyomultak és elfoglalták a baskírok *[bāšyird]*, a magyarok *[māǰār]* és a szászok *[sāsān]* minden tartományát, királyukat, a *keler*-t megfutamították. A nyarat a *Tisza* és a *Duna [ʔdnjā, thā, tnhā]* folyók mellett töltötték. Kádán *[Qadān]* megindult seregével és elfoglalta *Makut [Māqūt; Tāqūt, Tāyūt]*,[1] *Azbarak [Arbrq, Aūbraq*, a *b* pontozatlan; *Azbrq]* és *Szarán [Srāf, Srān, Asrāf]* tartományokat *[vilāyāt]*, és a királyt *[kerel]*, ezeknek az országoknak az uralkodóját *[pādšāh]*, a tenger partjáig üldözte. Minthogy az *Milikin [Mīlīkīn; Tlnkīn]* városában, amely a tenger partján fekszik, hajóra szállt

maradványaira vonatkozó *možerjan* névből is látszik. A baskíriai magyarok *bašyyr* neve a Pontusnál lakó magyarok nevével, a *mogyeri*-vel összevegyült és így állt elő a *modžyeri* név. Mivel a baskírok és a magyarok eredetileg azonosak (ennek a körülménynek a nevek keveredésénél is döntő fontossága volt), hol *bašyyr*, hol pedig *modžyeri* néven emlegetik őket — részint együtt, részint külön-külön."

A teljesség kedvéért megemlíteném, hogy a *mańśi* név állítólag igen korán előfordulna az egyik rovásírásos türk feliratban, nevezetesen Toñuquqéban. Ramstedt hagyatékából igen jó levonatok és fényképek alapján (ezeket V. Thomsen is használta annak idején) újra kiadta P. Aalto ezt a korábban valóban nem kielégítően ismert feliratot. A felirat 45. sora így hangzanék: *T'(ä)m(i)r q(a)p(ï)γqa: t(ä)gi: irt(i)m(iz): (a)mta j(a)nturt(ï)m(ï)z: in(ė)l q(a)γ(a)nqa: (ä)ñ(i)p m(a)nčud: s(a)qa: t(ä)zik: toq(a)r n(i)d:* „bis zum Tämir-Qapyγ zogen wir weiter. Dann kehrten wir zurück. Zu Inil-Qayan, herabgestiegen seiend (unterworfen bzw. sich unterworfen habend?), Mančud, Saqa, Täzik, Inid." (Vö. Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei, gesammelt von G. J. Ramstedt, J. G. Granö und Pentti Aalto, bearbeitet und herausgegeben von Pentti Aalto: JSFOu. LX/7. (1958.), 44—5. A kérdéses passzus valóban megrongálódott, s például Malov kiadásában csak ennyi olvasható belőle: *Tämir qapyγqa tägi irtimiz, anta janturtymyz, Inäl qayanqa ... (... γqa) täzik toqrγsyn* (vö. S. E. Malov, Pamjàtniki drevnetjurkskoj pisjmennosti [M.—L., 1951.], 64—5. Vö. még P. Aalto, G. J. Ramstedt und die Inschriften von Tonjukuk: Jean Deny Armağanı, Mélanges Jean Deny (Ankara, 1958.), 19—24. — A kérdéses szó Aalto kiadásában *mančud*-nak hangzik, és Ramstedt szerint valamely uráli nép neve; alkalmasint az obi-ugorok őseiről van szó, akik közül a vogulok máig *mańśi, mäńśi* néven nevezik magukat. A magyarok ugyan hasonlóképpen nevezik magukat, de ebben az időben már jóval nyugatabbra kellett lakniuk (i. m. 59). A kérdéses reprodukción, sajnos, alig lehet a *m(a)nčud* olvasat helyességét ellenőrizni. Ha feltesszük, hogy az olvasat kifogástalan, az azonosítás akkor sem tekinthető többnek puszta ötletnél. Nyelvi szempontból a „mongolos" többes a régi török (rovásírásos és ujgur írásos) emlékekben nem *-d*, hanem *-t*, ami nem is magánhangzós, de mássalhangzós *(n-)* tövekhez járul: *tarqat* < *tarqan*, *tigit* < *tigin*. Az obi-ugorok kétségtelenül délebbre lakhattak valamikor, mint ma; ez a régi lakóhely — mai ismereteink szerint — azonban semmiesetre sem lehetett annyira délen, hogy az arabok *(täzik)* és a tokhárok *(toqar)* szomszédságában feküdt volna.

[1] *Makut* azonosításáról l. Rásonyi László, Makut = Maklár: MNy. XXXVII, 116—7.

és a tengerre ment. Kadán visszafordult és útközben sok harc árán elfoglalta *Ulakut [Ulāqūt]*, *Kirkin [Qīrqīn]* és *Kila [Qīla, Qbīla; Qsla]* városát." (Blochet 55; Verchovskij 43.)

Nem vitás a *maǰar* népnév értelme abban a leírásban sem, amelyet a Jüan-šï a magyarországi csatáról nyújt. Íme a szöveg: „[A mongolok] átkeltek a *Ha-ca-li* [Kárpátok] hegységén, megtámadták *Kerel*-t *[k'ie-lien]*, a *maǰar*-ok *[ma-ča-r]* törzsének urát. Sübütei *[Su-pu-t'ai]* volt az elővéd. [Ő], *Batu [Pa-tu]*, *Hüi-li-wu [Hürdü? Ordu?]*, *Siban [Ši-pan; ez Sejbán]* és *Qadān [Ha-tan]* hercegek öt úton külön-külön nyomultak előre. Mindenki azt mondta, a *kerel [k'ie-lien]* serege hatalmas, nem szabad könnyelműen előrenyomulni. *Sübütei* kitűnő hadiselhez folyamodott. A magyar sereget a *K'uo-ning* [?] folyóhoz csalták. A hercegek serege a folyó felső folyásánál állott, ahol a víz sekély volt és ahol a lovak átgázolhattak. A középen volt egy híd is. Az alsó folyásnál a víz mély volt. Sübütei tutajokat akart készíteni, hogy rajtuk titokban átkeljen és egy oldalozó mozdulattal az ellenség hátába kerüljön. Mielőtt átkelt volna, a hercegek már előbb átgázoltak a folyón és harcba kezdtek. Batu serege a hídért küzdött, de őt visszavetették, 30 páncélos testőrét elvesztette és elesett egyik generálisa, *Baqatu[r] [Paha-tu; Bochetor?]* is. Amikor átkeltek a folyón, a hercegek azt gondolván, hogy az ellenség nagyszámú, rá akarták bírni Sübütei a visszatérésre és részletesen előadták neki [érveiket]. Sübütei azonban ezt mondta: ha a hercegek vissza akarnak vonulni, csak vonuljanak vissza, én a magam részéről nem fordulok vissza, míg csak meg nem álltam a *Duna [T'u-na]* folyó *Ma-č'a [Maǰar?]* városánál. És előrenyargaldott *Ma-č'a* városához, a hercegek is követték őt; végül is megtámadták és bevették [a várost], aztán visszafordultak. Amikor a hercegek [győzelmi lakomára] összegyűltek, Batu így szólt: A K'uo-ning folyó menti csata alkalmával Sübütei segítsége késedelmes volt és hagyta, hogy megöljék az én *Baqatu[r]*omat. Sübütei erre így válaszolt: »A herceg csak azt tudja, hogy a felső folyásánál a víz sekély volt, meg hogy volt rajta még egy híd is, ezért átkelt és harcba bocsátkozott. De nem tudta, hogy az alsó folyásnál a tutajokkal még nem készültünk el és most csak azt mondogatja, hogy elkéstem, de arra is kellene gondolni, mi volt az oka.« Erre Batu is megértette a dolgot. A nagy [győzelmi] összejövetelen kumiszt és szőlő-bort nyújtott neki inni és a *kerel* elleni hadjárat idejének a dolgairól beszélve ezt mondta: »Amit akkor elértünk, az teljesen Sübütei érdeme.«" (Vö. Jüan-šï 121. fej. 4a; Pelliot i. m. 130—3.)

7. A perzsa levélnek van még egy tanulsága. A bennünket itt érdeklő passzus egy része a Plano Carpini-féle latin változatban így hangzik: „Ad aliud quod etiam in tuis litteris habebatur, scilicet quod miraris de tanta occisione hominum et maxime Christianorum et potissime Pollonorum, Moravorum et Ungarorum, tibi taliter respondemus, quod etiam hoc non intelligimus." IV. Ince eredeti latin levele külön-külön nem említi egyetlen nép nevét sem. Hogy mi volt az eredeti mongol nyelvű válaszban, azt persze nem tudjuk. Azt azonban tudjuk, hogy a perzsa fordításból hiányzik a *Pollonorum* és a *Moravorum: dīgar suḫan firistādīt vilāyathā'i māǰar va kiristān-rā ǰumla giriftīt marā 'aǰab mē-āyad ēšān-rā gunāh čist mārā bigūyīd īn suḫan-i turā ham ma'lūm na kardīm.* „Más. Ezeket a szavakat küldtétek nekem: »a magyarok és a keresztények területeit mind elfoglaltátok; meg vagyok lepődve; mi az ő bűnük, mondd meg nekünk«. Ezeket a szavakat nem értettük."

A megmaradó kettő közül az egyik *kiristān*, ezt a mongolból jól ismerjük; előfordul *kiristan irgen* 'keresztény nép' összetételben Aryunnak IV. Miklós pápához intézett levelében.[1]

A másik az *Ungari*-val azonosított *maǰar*. Az azonosítás kétségtelenül Plano Carpinitól származik. Jelentősége kettős: a *magyar* = *Ungarus* azonosítás kétségkívül igen régi, ám a Plano Carpini-féle adat egyike a legrégebbi jelenleg ismert adatoknak egyfelől, másfelől különösen érdemes szemünk előtt tartani, hogy a mongoloknál utazgató szerzetesek ismerték a *magyar (= Ungarus)* népnevet, nyilván akkor is előttük volt ez az azonosság, amikor *Magna Hungariá*-ról beszéltek.

8. Van a *maǰar* előfordulásoknak még egy sajátos csoportja, amelybe azok az esetek tartoznak, amikor a *maǰar* népnév felsorolásokban vagy címekben fordul elő. Ilyenek például Rašīd u-'d-Dīnból az egyik fejezet címe: „Azoknak a háborúknak az elbeszélése, amelyeket a herceqek és a mongol hadsereg a kipcsak pusztán *[dašt-i qipčāq]*, a bolgároknál *[bulyār]*, oroszoknál *[orūs]*, *Mekes*-ben [a *mokša* olvasat felettébb kétes], alánoknál *[alān]*, magyaroknál *[maǰar]*, *bular*oknál [bulgárok] és a baskíroknál *[bašyird]* viselt." (Blochet 43; Verchovskij 37.) Egy másik helyen meg arról olvasunk, hogy *Joči*, Dzsingisz kán legidősebb fia eredetileg négy ezredet kapott apjától, később megnövekedett a számuk azokkal, akik az oroszok *[urūs]*, a cserkeszek *[čerkes]*, kipcsakok *[qibčāq]*, magyarok *[maǰar]* közül vagy máshonnan csatlakozott hozzájuk (Berezin III, 217; Smirnova 275).

Ide sorolandó természetesen „A mongolok titkos történeté"-nek már idézett két helye: 262. szak.: *basa Sübe'etei-ba'atur-i ümekši kanglin kibča'ut baǰigit orusut maǰarat asut sasut serkesüt kešimir bolar raral [= kerel] ene harban niken ayimaq qarin irgen-tür gürtele Idil Jayaq usutan müret ketülün Kiva Men-kermen balaqasun-tur gürtele Sübe'etei-ba'atur-i ayala'ulba*: „[Ami pedig] Szübeetej-baaturt [illeti], őt észak felé küldte hadjáratra egészen a kanglin, kibcsaut, badzsigit, oroszut, madzsarat, aszut, szaszut, szerkeszüt, kesimir, bolar, kerel, e tizenegy törzs, állam és nép földjére, általkelve az Idil meg a Dzsajak vízben gazdag folyóin, egészen Kiva és Men-kermen városáig." (Vö.: Haenisch 92; Pelliot 108; Kozin 309; Shiratori XI 49a—b; Ligeti 126, 183—4.) Ez a szakasz Dzsingisz kánra és az 1221—1222. évi eseményekre vonatkozik. Ezt a szakaszt részben megismétli, részben kiegészíti a 270. szakasz, amely Ögödei utasítását tartalmazza az 1228. és 1231. évek eseményei közé iktatva. Szövege ez: *basa urida Sübe'etei-ba'atur-i kanglin kibča'ut baǰigit orosut asut sesüt maǰar kešimir sergesüt buqar kerel irgen-tür gürtele Adil Jayaq usutan müret Meket Men-kermen Keyibe teri'üten balaqat-tur ayalaqsan Sübe'etei-ba'atur tede irgen-e berkeldükdeǰü Sübe'etei-yin geǰige Batu Büri Güyük Mönggе teri'üten olon kö'üd-i morila'ulba*: „Korábban Szübe'etej is hadba indult s eljutott egészen a kanglin, kibcsaut, badzsigit, oroszut, aszut, szeszüt, madzsar, kesimir, szergeszüt, bukar, kerel népig, átkelt az Adil meg a Dzsajak bővízű folyóján s Meket, Men-kermen és Kejbe, valamint a többi város ellen vonult; ott azonban ezek a népek feltartóztatták Szübeetej-baaturt. Most Szübeetej megerősítésére útnak indította Batut, Bürit, Güjüköt, Mönggét és rajtuk kívül még sok más herceget is." (Vö.: Haenisch 45; Pelliot 111; Kozin 312; Shiratori XII, 15b—16a; Ligeti 130, 186.)

[1] Ligeti Lajos: Preklasszikus emlékek I, XIII—XIV. század (Mongol Nyelvemléktár I [Bp., 1963.]), 93.

A 270. szakasz jó része a 262.-nek hanyag másolata; úgy ahogy van, a 270. a 262.-hez képest utólagos interpoláció. Nem az egyetlen az Ögödejről szóló részekben (ilyenek pl. a testőrökre vonatkozó szakaszok bizonyos részletei). Nem véletlen tehát, hogy a 270. szakaszt hiába keressük az „Altan tobči"-ban. Sajnos, a 262. szakasz szövege sem kifogástalan: anakronisztikusan olyan hódításokról is beszél, amelyek csak később, Ögödej alatt következtek be (vö.: PELLIOT, Notes 128, 5. jegyz.; LIGETI i. m. 186). Interpoláció puszta feltevésével ezúttal aligha oszlatnánk el minden nehézséget. Nem hárithatjuk el ugyanis azt a lehetőséget, hogy a *maǰar* (és *bašyird* meg a *kerel)* keleti magyar töredékekre vonatkozik. Ilyennek véli mindenesetre PELLIOT (Notes 151) Abu-'l-Γāzī Oguz-mondájában szereplő — mongol korra visszanyúló — együttesben *(ōrūs, ūlāq, māǰār, bašyird)* a *māǰār*-t.[1] Ez azonban már a Magna Hungaria kérdéséhez vezet.

9. A *magyar* név a tatárjárás következményeként személynévként, mint *Maǰar* jól ismeretes, és származékai: *Maǰartai, Maǰaqan* is elég gyakran fordulnak elő ilyen funkcióban; a névadásra az indítékot egyaránt szolgáltathatta a dunai és a baskíriai magyarok hódoltatása. Hangtani szempontból valamennyi adat egybehangzóan *a* magánhangzót nyújt mindkét szótagban.

Egyetlen adat volna, amely nem illik a névadás körülményei közé: NÉMETH GYULA (HonfKial. 327—8) szerint a merkit *Tokta-begi [= Toqtā beki]* egyik fiát szintén *Maǰar*-nak hívták. NÉMETH azonban kételkedik e név hitelességében, minthogy csak bizonyos források ismerik, s mert a „közelkorú Rašīdeddīn felsorolja Tokta-bigi fiait s felsorolásában Madžar nem szerepel". Valóban különös ez a név a messzi merkitek között, jóval a tatárjárás előtt. Való az is, hogy a források egy részében, így „A mongolok titkos történeté"-ben ismeretlen, Rašīdu-'d-Dīn viszont éppen nem ártatlan ebben a származtatásban. A perzsa történetíró — a D kéziratban — az egyik fiút *Maǰar*-nak nevezi; Toktai-beki különös temetésében (levágott fejét magukkal viszik, minthogy eltemetni nem tudják) négyen vesznek részt: testvére *Qodu*, fiai *Čilaun, Maǰar* és *Tüsegen* (BEREZIN I, 96; CHETAGUROV 116). Az epizód a szereplők neveivel együtt bekerült a „Jüan-šī"-ba is (122. fej., 2a), ahol a nevek a következők: *Toqtō, Daidu* (az első írásjegy hibás, helyesen Huo = *Qo*, tehát *Daidu = Qodu), Čila'un, Maǰar, Tüsegen*. A perzsa forrás anyaga a szokásos úton került a kínai évkönyvbe, persze megvan a *C'in-čeng lu*-ban is (73b) ugyanígy, legfeljebb a *Qodu* alakja hibátlan. Az értesítés hitele ennek ellenére nem kétségtelen, ugyanis a merkit *Toqtoa* genealógiájában zavar mutatkozik (vö. PELLIOT—HAMBIS, L'histoire des campagnes de Gengis khan I, 285—6). Ha csakugyan Rašīdu-'d-Dīn tévedéséről van szó, akkor annak az a magyarázata, hogy Batu egyik utódát *Toqtai*-nak hívták, s ebben a családban gyakori név a *Maǰar*. A perzsa történetíró Joči családjában négy *Maǰar*-t (VERCHOVSKIJ 224) és egy önggüt származású *nöker*-t Gazan ilkán udvarában (ARENDS 322) ismer.

Maǰartai a. m. 'magyar népből, törzsből származó', a *maǰar* szó *-tai, -tei (-dai, -dei)* képzős származéka; a képző jelentése 'valamely törzsből szár-

[1] Abū-'l-Γāzī PELLIOT idézte DESMAISONS-féle kiadása mellett utalnunk kell arra, hogy ugyanez a monda — azonos szöveggel — megtalálható Abū-'l-Γāzī egy másik munkájában is (vö. A. N. KONONOV, Rodoslovnaja turkmen. Sočinenie Abu-l-gazi chana chivinskogo. [M. L. 1958.] 43, 87 török szöveg).

mazó férfi' (nőnemű változata *-ǰin*, *-čin*; vö. Pelliot—Hambis, Histoire des campagnes de Gengis khan I, 10). A „Jüan-šï" nem kevesebb, mint 15 *Maǰartai* nevű személyről emlékezik meg.[1]

Maǰaqan szintén gyakori név a mongol korban. A *-qan* inkább kicsinyítő képző, mint 'kán' jelentésű cím; ez utóbbi esetben ugyanis nem tűnt volna el előtte a szóvégi.[2]

baskír

10. A mongol kori források, úgy látszik, nem függenek közvetlenül a IX—X. század eseményeit tárgyaló korábbi arab és perzsa forrásoktól; velük való egyezéseik, tőlük való eltéréseik ezért megkülönböztetett figyelmet érdemelnek. Éppen ez ad különös jelentőséget forrásaink annyi megoldatlan problémát nyújtó baskír anyagának.

E név sajátos alakban jelentkezik „A mongolok titkos története"-ben. Ebben a forrásban ugyanis négy helyen (230, 262, 270, 272) fordul elő, mindenütt *baǰigit* alakban. A név ebben a formájában három mongolos sajátságot is tartalmaz. Először is mongol többes szám, mégpedig *-t* többesjellel, úgy, ahogy ez a kéttagú *-r*-re végződő névszóknál szabályos; ilyen pl. — szintén kínai átírásban — a *qaǰar* 'föld', a *qaǰat* többese is (vö. E. Haenisch, Sino-mongolische Dokumente 52). Másodszor, a mongol nem kedveli a mássalhangzótorlódást, szótaghatáron sem, s egy magánhangzó betoldásával rendszeresen feloldja azt. Így keletkezett a *kešimir* is egy eredeti *kešmir*, pontosabban *kašmir* alakból. Végül pedig a preklasszikus *qi*, *yi* helyett *ki*-t és *gi*-t találunk nemcsak a klasszikus emlékekben, de már a XIV. századi kínai átírásokban is. Ily módon tehát megállapítható, hogy a mongolos köntösben jelentkező *baǰigid* egy eredeti *baǰyir* vagy *baǰÿr* mongol nyelvű többes száma.

Az „Altan tobči"-ban a négy passzus közül kettő eleve hiányzik, mert olyan szakaszokban fordulnak elő (270, 274), amelyek 1240 és 1252 közt kerültek a szövegbe interpolációként. A 262. szakaszról már fentebb említettük, hogy a tizenegy meghódított nép közül a másoló hibájából csak tíznek a nevét tartalmazza: a hiányzó népnév éppen a *baskír*. A negyedik, sorrendben az első (239. szak.), hiba nélkül megtalálható az „Altan tobči"-ban (87a) *baǰigid*, illetőleg gyakori íráshibával *biǰigid* alakban.

A név klasszikus alakja *bāšyird*. Így találjuk meg J̌uwainīnál (l. alább). *Bāšyird* alakot használ az esetek többségében — népnév és tartománynév gyanánt egyaránt — Rašīd-'d-Dīn is, mint az előbb már említettük, és mint arról még szó lesz. Félreértések elkerülése végett megjegyezzük, hogy a Chetagurov-féle fordításban a *baškir* (73, 103) a névnek az orosz alakja, a perzsa eredetiben ezúttal is *bāšyird* olvasható. Abū-'l-Rāzī Oγuz-mondájában előforduló *bašÿrd (bāšyird)*-ról már szóltunk.

A perzsa források alakjaihoz közel állnak a szerzetes utazók úti jelentéseiben található olvasatok. Íme: Plano Carpini: *Baschart (Biscart, Bascart), Bascart (Bashart, Bistart), Bastard(os)* (ez utóbbi szokványos hiba *Bascart-os* helyett); Benedictus Polonus: *Buscard-os*, Rubrouck: *Pascatur (Pascatir)* és *Pascatu* idetartozása rendhagyó jellege ellenére sem vonható kétségbe.

[1] Tamura Jitsuzō (szerk.), Genshi goi shūsei II (Kyoto, 1962.), 1472. L. Hambis, Le chapitre CVIII du Yuan che (Leiden, 1954.) 183. E. Haenisch, Sino-mongolische Dokumente vom Ende des 14. Jahrhunderts (Berlin, 1952.) 15, 24.

[2] Előfordulásaira vö. Tamura és Hambis idézett helyeit, értelmezésére: Pelliot, Notes 109.

11. Forrásaink jó része a *baskír* néven is a Duna–Tisza menti magyarokat érti.

Így használja a *bāšyird* nevet mindenekelőtt Juwainí. Meg kell jegyeznünk, hogy ez a történetíró egyáltalában nem ismeri a *magyar (= mājar)* elnevezést, helyette mindig a *bāšyird* (és a *kelār)* jelentkezik. A magyarországi csatát különben így mondja el Juwainí: „Amikor a *rūs*, a *qifčāq* és az *alān* [nép] megsemmisült, Batu elhatározta, hogy hozzákezd a *kelār* és a *bāšyird* [nép] megsemmisítéséhez: ezek keresztény vallású, nagyszámú népek, és azt mondják róluk, hogy szomszédosak a frankokkal *[farang]*. Ezzel az elhatározással rendbe szedte seregeit és az új évben megindult. És azt a népet büszkévé tette csapatai sokasága, hatalmának nagysága és fegyvereinek ereje. Amikor meghallották Batu közeledésének hírét, ők is kivonultak, hogy szembeszálljanak vele 400 000 lovasukkal, akik mindnyájan híresek voltak a csatában és szégyennek tartották a futást. Batu saját testvérét, *Šibaqān*-t [= Sejbán] előreküldte 10 000 emberrel, hogy kikémlelje számukat, és híradással legyen erejük és hatalmuk mértékéről. Šibaqān e szerint a parancs szerint kivonult és egy hét múlva visszajött és jelentette, hogy kétszer annyian vannak, mint a mongol sereg, és mind harcra, háborúra termett férfi. Mikor a seregek egymás közelébe értek, Batu felment egy domb tetejére, egy éjt s napot senkihez nem szólt, keserves siratói imákat mondott és a mohamedánoknak meghagyta, hogy gyűljenek össze és ők is imákat mondjanak. Másnap felkészültek a csatára. Egy nagy folyó volt közöttük, éjnek idején egy sereget átküldtek, azután Batunak magának a serege is átkelt a folyón. Šibaqān, Batu fivére személyesen is harcba elegyedett és egymásután támadott, de az ellenség serege erős volt, és nem moccant helyéről. S ekkor a fő sereg hátulról megérkezett, Šibaqān is minden erejével egyszerre támadásba lendült. Rázúdultak sátraikra és kardjaikkal a sátor-köteleket összeszabdalták. Amikor pedig sátraikat összezúzták, a *kelārok* seregei félelembe estek és futásnak eredtek. És az ő seregükből senki meg nem menekült és földjeiket leigázták. Legnagyobb cselekedeteiknek, legdicsőbb harcaiknak ez volt az egyike." (Vö.: Mirza Muhammad Qazwíní 225–6; Boyle I, 270–1.)

Juwainí szövegét kisebb torzítással átvette Rašídu-'d-Dín. A fő torzítás az, hogy az eredeti *kelār bāšyird* szinonima-pár helyét a *bulār bāšyird* vette át – nem tárgyi meggondolásból (mint eddig többen is gondolták), hanem egyszerű írástorzulás következményeként. Rašídu-'d-Dín szövege, mely több okból is figyelmet érdemel, fordításban a következőképpen hangzik: „A *bulār [= kelār]* egy népes nemzet volt és keresztény vallású; földjük határa a frankokkal *(farang)* szomszédos. Meghallván a híreszteléseket Batunak és az emireknek a mozgolódásáról, 40 tümenből álló nagyhírű sereggel hadba indultak. Šibān 10 ezer főnyi lovassal képezte az előhadat, hírt küldött [Batunak], hogy az övéké [a *bulāroké = kelāroké*] kétszerese a mongol seregnek, és valamennyien vitéz katonák *[bahādur]*. Mikor mindkét sereg felállott egymással szembe, Batu Činggiz-ḫān szokása szerint felment egy domb tetejére, s egész éjen s napon át alázatosan könyörgött istenhez, s keserves siratói imákat mondott és meghagyta a mohamedánoknak, hogy gyülekezetben imádkozzanak. Egy nagy folyó volt közöttük, és Batu meg Būrūldāi éjjel átkeltek a folyón és csatába kezdtek. Šibān, Bātū fivére személyesen beleavatkozott a csatába és minden erejével egyszerre támadásba lendült. Rázúdultak a *kelārok* sátraira és kardjaikkal [a sátortartó] köteleket összeszabdalták; erre seregeik félelembe estek és elmenekültek. És a mon-

golok mint a félelem nélküli oroszlán, mely zsákmányára csap, utánuk vetették magukat, rájuk zúdultak s megölték őket, úgyhogy megsemmisítették ennek a seregnek a legnagyobb részét. Földjüket leigázták, és ez a győzelem egyike volt a nagy cselekedeteknek." (BLOCHET 43—4; VERCHOVSKIJ 37.)[1]

12. Természetesen ez a név is több ízben szerepel Rašīd-u-'d-Dīn-nál címben vagy a meghódított népek és országok sorában, anélkül, hogy pontos értesítéseket tartalmazna, vagy éppen arról tájékoztatna, vajon a *bāšyird* név mögött ez esetben is a Duna—Tisza menti magyarokat kell-e érteni, esetleg a mai Baskíria vidékén kell megpróbálni keresni azt a népet, amely ezt a nevet viselte.

Juwainī példájához igazodva a Duna—Tisza menti magyarokra vonatkoztatnánk Rašīd-u-'d-Dīn mindama helyeit, ahol *kelār* és *bāšyird* párosan, ugyanebben a sorrendben jelentkezik. Ilyenek a következők. A török népek és országok felsorolásában olvassuk: *qibčāq, rūs, čērkēs, kelār, bāšyird, Talās, Sairām, Ibir-Sibir, polā [= bulār]* (BEREZIN I, 2; CHETAGUROV 73). A tatár törzsekről szóló fejezetben a *tatár* nevet megbecsülő északi népek közt olvassuk: *qirqiz, kelār, bāšyird, dašt-i qipčāq* (BEREZIN I, 64; CHETAGUROV 103). Az Ögödei alatt meghódított népek sorából sem hiányzik: *kelār, bāšyird, pōlō [= bular], dašt-i qipčāq, orus, čerkes, ās* (BEREZIN II, 122; SMIRNOVA 67). Egy nagy fejezet címében, amely BEREZIN szövegkiadásából ugyan hiányzik, de amely megvan abban a kéziratban, amelynek alapján SMIRNOVA a fordítását készítette, szintén megtaláljuk: *kelār, bāšyird, qipčāq, rūs, čerkes, ās* (SMIRNOVA 76).

Ebből a szempontból figyelmet érdemelnek azok a helyek, ahol a *kelār* helyét a *bolar (pōlō)* foglalja el: *dašt-i qipčāq, bulyār, orūs, magas, alān. māǰār, bulār, bāšyird* (BLOCHET 43; VERCHOVSKIJ 37; címben); *bulār, bāšyird, ōrūs, čerkes, dašt-i qipčāq* (BLOCHET 132; VERCHOVSKIJ 79). A magyarországi *bulār* és *bāšyird* névpárról már korábban szóltunk (BLOCHET 55; VERCHOVSKIJ 45). PELLIOT (Notes 139) úgy véli, hogy a *bolar* és *bāšyird* névpár eredetileg a volgai bolgárokat és a tulajdonképpeni (török) baskírokat jelentette, mielőtt

[1] A tárgyalt perzsa mondat egy részlete tárgyilag nem teljesen világos. A nehézséget a *sarā-parda* szó értelmezése okozza, aminek kétértelmű a jelentése: 'a curtain, especialy at the door of a royal palace or pavilion; a wall of canvas surrounding a cluster of tents; a royal court' (STEINGASS 667). PELLIOT szerint (123) „*Sarāpārdā* désigne tantôt une enceinte de toile tendue autour de la tente royale, tantôt la tente royale elle-même; on a l'impression que les deux sens chevauchent dans le texte de Juwainī". A fordításokban ez az ingadozás mindenesetre megfigyelhető. Így BOYLE a *sarā-parda'i ēšān-t* „their royal pavilion"-nak fordítja, lejjebb pedig a *sarāparda-hā* többest egyszerűen „their pavillions"-nek értelmezi. PELLIOT a fenti megjegyzés előrebocsátásával megtartja fordításában a perzsa szót, így voltaképpen megkerüli a nehézséget. VERCHOVSKIJ ezzel szemben mindkét esetben következetesen a „király sátrá"-ról, illetőleg a „királyi sátor"-ról beszél. A kétértelműséget Rašīd-u-'d-Dīn szövegében növelte az is, hogy a *sarāparda'i ēšān* helyére *sarāparda'i kerel* került, és a szakasz végén ott olvasható a magyarázat, hogy a *kerel* nem más, mint e nép királyának a címe. Az íráshibával kezdődő változatból tehát végső soron értelmi változat keletkezett. A *bāšyird* és *kelār* névpárból ily módon a *bāšyird* és *bular* változat szemtesítődött. Ez persze újabb nehézségek forrása lett: a *bular* népről bajos volt elhinni, még inkább elhitetni, hogy keresztény, éppen ezért egyesek azt a nézetet kezdték védeni, hogy a *bular* nem a bolgárok neve, de a lengyeleké. BLOCHET még tovább ment: a *bular* helyett a *pōlō* olvasatot fogadta el. Valójában e rossz nyomon BLOCHET elődei, D'OHSSON és BEREZIN példáját követte. PELLIOT (Notes 125—6) igen helyesen rámutatott arra, hogy a lengyelek nevének beiktatására itt sem mód, sem lehetőség nincs, mert az egyedül helyes alapszöveg Juwainī-é, ahol *bāšyir* és *kelār* áll a magyarok neveiként, s az elbeszélt esemény minden kétséget kizáró módon a magyarországi csata leírása.

az utóbbi a magyarok nevévé vált volna. A szellemes magyarázatnak gyengéje, hogy ez a névpár aránylag ritka, akkor is másodlagos, s mindig a *kelār* helyét foglalja el.

Mindezeket az eseteket kirekesztvén Rašīd u-'d-Dīnnál mindössze két olyan felsorolást találunk, amely a *bāšyird*-ot tartalmazza, s amely az iménti két típustól eltér. Az egyik: *qipčāq, orūs, pōlō [= bular], māǰār, bāšyird, ās, Sūdaq* (Blochet 41; Verchovskij 36); lehet, hogy a *māǰār* név szomszédsága nem véletlen, s a *bāšyird* itt is a magyarokra vonatkozik. Kétségtelen, hogy Abū-'l-Γāzī már említett Oγuz-mondájában a *māǰār bāšyird* ugyanezt az előzményt tükrözi.

Egyetlen egy adata van Rašīd u-'d-Dīnnak, amelyben a *bāšyird* név a magyar nép egyéb neveitől elszigetelten jelenik meg, a meghódított helyek felsorolásában: *Ibir-Sibir, bulār, dašt-i qipčāq, bāšyird, rūs, čerkes.* A *dašt-i qipčāq* és a *rūs* szomszédsága megengedné, hogy az Urál menti baskírokra gondoljunk, ám ez a mechanikus eljárásra támaszkodó puszta feltevés semmivel sem vinne bennünket közelebb a baskír probléma felderítéséhez.

Bárhogyan is áll a dolog, a baskír-kérdés egyik nem jelentéktelen tételét a következőképpen fogalmazhatjuk meg: J̌uwainī (és a nyomdokain járó Waṣṣāf), továbbá Rašīd u-'d-Dīn (a hozzá csatlakozó Abū-'l Γāzīval együtt) valamennyi lényeges és azonosítható baskír-adata a Duna – Tisza menti magyarokra vonatkozik.

13. „A mongolok titkos története"-ben, mint említettük, csak két olyan szakasz van, amely forrásértékű adatot tartalmaz (239, 262), a másik kettő (270, 274) későbbi interpolációként került a műbe. E két utóbbi szakasz utólagos jellege mellett szólnak azok a torzítások is, amelyeket ezek tartalmaznak. A 270. szakaszról a *maǰar* népnév kapcsán fentebb már szóltunk. Hogy a 274-ről akkor hallgattunk, annak az az oka, hogy a kései betoldás egyik hanyagságaként kiesett belőle a *maǰar* név, amelynek pedig benne kellett volna maradnia. De a benne maradt nevek egyike-másika sem mentes a hanyag interpolálás külső jeleitől. Íme a szöveg: *Sübe'etei-ba'atur-un geǰige ayalaqsat Batu Büri Güyük Möngge teri'üten olon kō'üt ḳanglin kibča'ud-i baǰigid-i oro'ulju Eǰil J̌ayaq Meget balaqasu ebdeǰü orusud-i kiduju ülüttele talabai, Asut Sesüt Bolar Men-kermen Kiwa teri'üten balaqad-un irgen-i dawuliju else'ülǰü daruqačin tammačin-i talbiju qariba:* „A Szübeteej-baatur megsegítésére hadba küldött hercegek, Batu, Büri, Güjük, Möngge és sok más herceg meghódították a kanglinokat, kibcsautokat meg a badzsigitokat, feldúlták Edzsilt, Dzsajak és Meget városát, az oruszutokat leigázták és kirabolták, mind egy szálig. Az Aszut, Szeszüt, Bolar, Men-kermen, Kiwa meg a többi város lakosait leigázták s megadásra kényszerítették; parancsnokokat és helytartókat hagytak hátra s visszatértek." (Vö.: Haenisch 97; Pelliot 114; Kozin 314; Shiratori XII 27a—b: Ligeti 132.) Talán mondani is felesleges, hogy ez a szakasz sincs meg az „Altan tobči"-ban.

A 274. szakasz felületességből fakadó tévedéseire nem kell sok szót vesztegetni. A szakasz maga a 270. és nem a 262. szakaszra támaszkodik, *Eǰil* és *J̌ayaq* nem városok, hanem „bővizű" folyók. Hasonlóképpen *Asut, Sesüt, Bolar* nem városok, de népek.

Ha mármost az egyedül hiteles 262. szakasz névanyagát, azon belül a *baǰigit*-ot tekintjük, lehetetlen meg nem állapítani bizonyos rokonságot közte és a perzsa történetírók névsorai között, ugyanakkor azonban meg kell állapítanunk e fejezetnek „A mongolok titkos története" legkorábbi redakciójá-

hoz képest anakronisztikus jellegét. Egyes elemei mindenképpen keletebbre utalnak; így éppen a *baǰigit* a perzsa nomenklatúrától eltérő módon talán nem a Duna Tisza menti magyarokra vonatkozik, s talán nem is az Urál vidéki magyarokra, hanem a török baskírokra céloz.

Ezt a feltevést (amely persze semmi esetre sem több feltevésnél) látszik megerősíteni a 239. szakasz, amely Jočinak az 1207-ben az erdők népei *(hoiyin irgen)* ellen vezetett hadjáratáról tudósít. Ebben olvassuk: *Joči oyirat buriyat barqun ursut qabqanas qanggas tubas-i oro'ulu'at tümen-kirgis-tür gürü'esü . . . šibir kesdim bayit tuqas tenlek tö'eles tas baǰigit-ača inaqši hoi-yin irgen-i oro'ulǰu . . .*: „Miután Dzsocsi az ojratokat, burjatokat, barkunokat, urszutokat, kabkanaszokat, tubaszokat meghódította, megérkezett a tümen-kirgiszekhez . . . Miután Dzsocsi a sibir, keszdim, bajt, tukasz, tenlek, töelesz, tasz, badzsigit néptől innen élő erdei népeket meghódította . . ." (Vö.: Haenisch 79; Pelliot 43; Kozin 293; Shiratori X 14b—15a; Ligeti 109 és 177.)

14. A mongol kori források egy sajátos csoportja, a szerzetes utazók útijelentései a *baskír* nevet félreérthetetlenül a baskíriai magyarokra vonatkoztatják.

Plano Carpini a tatárjárás útját ismertetve elmondja, hogy előbb elpusztították a magyarokat, majd visszafordulva leverték a mordvinokat, aztán a *biller*-eket, vagy „Bulgaria magna" lakosait, végül északra fordultak és *Baschart*, azaz „Hungaria magna"-t is legyőzték: „. . . et Ungariam destruxerunt. Inde revertentes venerunt in terram Morduanorum, qui sunt pagani et eos bello vicerunt. Inde procedentes contra *Billeros*, id est »Bulgariam magnam« et ipsum destruxerunt omnino. Inde procedentes ad aquilonem adhuc contra *Baschart*, id est »Hungariam magnam«, et eos etiam devicerunt." (Wyngaert 72—3.) A többi előfordulás puszta említés valamely felsorolásban, így például: a meghódított népek sorában, ahol minden rend nélkül szeszélyes össze-visszaságban követik egymást a nevek: „. . . Huyur, Sumoal, Merkyti, Sarihuiur, *Bascart* id est »magna Hungaria«, Kergis, Cosmir, Sarraceni, Bisermeni, Turcomani, *Byleri* id est »magna Bulgaria«, Catora . . ." (I. h. 88—9.) Később ugyanez a „magna Hungaria" megnevezés Kunországot északról határoló népek és országok közt fordul elő: „Comania vero habet ab aquilone, immediate post Rusciam, Morduynos, *Byleros*, id est »magnam Bulgariam«, *Bastarcos*, id est »magnam Hungariam«; post *Bastarcos* Parositas et Samogetas; post Samogetas illos qui dicunt habere faciem caninam in oceani lictoribus, in desertis." (I. h. 111.)

Benedictus Polonus alig tesz valamit e képhez, amikor a barátok visszafelé vezető útját leírja. A már ismert népek és országok közt említi a *Bascardos*-okat vagy *antiqui Hungari*-t: „in Ruscia vero in antea habuerunt Morduanos a sinistris hi sunt pagani et habent capud retro rasum pro maiori parte: postea Byleros et hii sunt pagani; postea *Bascardos* qui sunt »antiqui Hungari«; postea Cynocephales capud caninum habentes." (I. h. 138.)

Rubrouck az előbbieknél egyéb kérdésekben lényegesen több új ismeretet nyújtó úti jelentésében a tatárok ruházata kapcsán az északi, prémeket szolgáltató népek közt említi a „*Pascatu* = maior Hungaria" immár nem új adatot: „De Ruscia, de Moxel et de maiori Bulgaria et Pascatu que est maior Hungaria et Kerkis que omnes sunt regiones ad aquilonem et plene silvis . . ." (131.) Ha a korábbi adatok számát lényegesen nem szaporítja is, részletesen kifejti és érdemben magyarázza azokat. Így például elmondja, hogy útjuk során 12 napig tartott, míg a Volgától (Etilia) az Urál folyóig

(Iagac) eljutottak, ez utóbbi északról a baskírok földjéről *(Pascatur)* jön, és a Káspi-tengerbe ömlik. A baskírok nyelve azonos a magyarokéval, pásztorok, nincsenek városaik, és nyugatról Nagy-Bulgáriával határosak. Ezen az északi vidéken ettől az országtól keletre nincs több város, és Nagy-Bulgária az utolsó ország, amelynek városai vannak. Erről a baskír-földről jöttek ki a húnok, a későbbi magyarok, ezért hívják ezt a földet Nagy-Magyarországnak: „Postquam iveramus XII diebus ab Etilia, invenimus magnum flumen quod vocant Iagat, et venit ab aquilone de terra *Pascatur*, descendens in predictum mare. Idioma *Pascatur* et *Ungarorum* idem est, et sunt pastores sine civitate aliqua et contiguatur maiori Bulgarie ab occidente. Ab illa terra versus orientem in latere illo aquilonari non est amplius aliqua civitas. Unde Bulgaria maior est ultima regio habens civitatem. De illa regione *Pascatur* exierunt Huni qui postea *Hungari*, unde est ipsa maior Hungaria." (I. h. 218–9.) — Ebből a Nagy-Bulgáriából jöttek ki azok a bulgárok, akik a Duna túlsó oldalán, Konstantinápoly közelében laknak, és *Pascatur* közelében vannak az *illak*-ok *(Illac)*, ami ugyanaz, mint a *blak*-ok, csak a tatárok nem tudják kiejteni a *b*-t; tőlük jöttek azok, akik Assan földjén élnek. Mindkettőjüket, ezeket is, azokat is *illak (Illac)*-nak hívják: „De illa enim maiori Bulgaria venerunt illi Bulgari qui sunt ultra Danubium propre Constantinopolim. Et iuxta *Pascatur* sunt *Illac*, quod idem est quod *Blac*, sed *B* nesciunt Tartari sonare a quibus venerunt illi qui sunt in terra Assani. Utrosque enim vocant *Illac* et hos et illos." (I. h. 219.)[1]

Végül, de nem utolsósorban érdemes megjegyezni, hogy amit a baskírokra vonatkozólag mondott, annak forrását a tatárjárás előtt ott járt dominikánusoktól merítette: „Hoc quod dixi de terra *Pascatur* scio per fratres Predica-

[1] Rubrouck tehát *Bascardia* mellett is elhelyez egy *Illak*-ot *(Illac)*, ez utóbbi — egyesek szerint — nem más, mint a Havasalföld török neve. Ebből a körülményből arra következtettek, hogy *Bascardia* = Magna Hungaria csupán tudóskodó, minden tárgyi alapot nélkülöző azonosítás, és hogy ebben a tekintetben Rubrouck keleti *Illac*-ja teljesen aláássa az ő tudós hitelét (vö. Perényi: MNy. LV, 340–91). A dolog azonban nem ilyen egyszerű. Amennyiben a baskír–magyar azonosítás és vele párhuzamosan a keleti *illak* felvetése tudós konstrukció, azért semmi esetre sem Rubrouck (és Plano Carpini) a felelős. Pelliot (Notes 144–59) széles dokumentációs anyag bevonásával vizsgálat alá vette a kérdést. Mindenekelőtt rámutat, hogy az *Illac* nevet megtaláljuk a Rubrouckot másoló Roger Bacon-nál (Nam populus ille dicitur nunc a Tartarus Ilac; quod idem est quod Blac. Sed Tartari nesciunt sonare B litteram.) Rubrouck kétségtelenül Havasföldre, Valachiára gondolt; kommentátorai éppen ezért két ponton kezdettől fogva kifogásolták állítását. Először is az *Illac Ilac* nevet *Iflac*-ra javították (Risch); rámutattak természetesen arra is, hogy az Urálban soha sem éltek oláhok (románok). Pelliot szerint azonban arról van szó, hogy a domonkos információk szerint (ez volt Rubrouck forrása) a török és mongol világban az Urálban és a Havasalföldön két azonos vagy hasonló nevet viselő nép élt, s ezeket azonosította valaki (vagy valakik), természetesen helytelenül. Az Urál menti *Illac*-ra, akik az ottani baskírok mellett éltek, egyéb források is utalnak. Ezek: *Lac* Marco Polonál (vö. még P. Pelliot, Notes on Marco Polo II [Paris, 1963.], 760); *Olachi* Marignollinál, az Oyuz-monda *ūlāq*-jai (az *orus*, *majar* és *bašyird* mellett). Pelliot végül is (158) arra a feltevésre jut, hogy az *Illac* íráshiba egy korábbi *Ulac* helyett, s ez az *Ulac* egybeesett az oláhok egykorú nevével: az *ulaq*-kal: „Autrement dit, l'usage mongol confondait en une même forme deux noms de peuples étymologiquement différents, celui des Ulaq de l'Ural, qu'ils soient ou non de langue turque, et les *Ulaq* < *Vlah*, c'est-à-dire les Valaques ou Roumains." Egyszerűen szóbeli értesülésből származó tárgyi tévedésről van tehát szó, nem pedig puszta levegőben lógó tudós konstrukcióról. (Vö. még Tamás Lajos, Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában [Bp., 1935.], 95–9.) Meg kell még jegyezni, hogy Rašīd-u'd-Dīn *ūlāūt* népe nem az oláhokra vonatkozik, mint azt korábban többen gondolták, hanem a lengyelekre.

tores qui iverunt illuc ante adventum Tartarorum." (I. h. 320.) Nyilván ugyanerre a forrásra támaszkodott Plano Carpini és Benedictus Polonus is. Nyilvánvalónak látszik, hogy Rubrouck itt szóbeli értesülésre utal.[1]

15. A mongol kori forrásokban kevés példát találunk arra, hogy a baskír népnevet személynévként is használták volna. Ilyen mindenesetre az ilkánok szolgálatában élő *Bāšyurd*, helyesen *Bāšyird*, aki *Čoban* társaságában leverte *Sulamiš*-t (ARENDS 181).

Talán még érdekesebb, hogy a kevés példa között egy nevezetes személy is található, aki ilyenféle nevet viselt. *Orda* fiának, *Sartaqtai*-nak első fia *Qoničі*, róla beszél *Conci* néven Marco Polo (vö. P. PELLIOT, Notes on Marco Polo I, Paris, 1959. 404). *Qoničі* második fiának a neve egyes kéziratok szerint *Bāǰyirtai*; mások szerint *Bāšyirtai* (vö.: BLOCHET 95; VERCHOVSKIJ 67). A név jelentése „baskír nemzetségbeli", s ugyanolyan típusú név, mint a *Maǰartai* vagy a nagyapától viselt *Sartaqtai*, ahol a *Sartaq* a. m. 'mohamedán', a *Sartaqtai* pedig a. m. 'mohamedán népből való'.

Persze bajos volna eldönteni, hogy ez esetben a *Bāšyird* és *Bāšyirtai (Bāǰyirtai)* személynevek a magyar vagy a török baskírokra utalnak-e.

16. A mongol kori mongol, perzsa (török) források, valamint a szerzetes utazók jelentései alapján megállapítható, hogy a *baǰyir, bašyir* név ebben a korban szintén ama nevek egyike, amelyik a magyar nép megjelölésére szolgált, mégpedig nemcsak a baskíriai, hanem a Duna Tisza menti magyarokéra is. E névhasználatnak különösen az ad jelentőséget, hogy két, egymástól független forráscsoportban jelentkezik, a perzsában és a latinban.

Nem kevésbé meglepő az a körülmény, hogy a *baskír* név mint a magyar nép egyik neve, jóval korábban megjelenik a IX—XII. század eseményeit tárgyaló mohamedán forrásokban. Ezeket az arab—perzsa forrásokat nem ismerik, legalábbis nem használják a XIII—XIV. századi mongolok történetével foglalkozó perzsa történetírók. A kérdéses források értelmezésével és értékelésével CHWOLSON óta számos alkalommal foglalkoztak. Magyar őstörténeti szempontból NÉMETH GYULA sorra vette valamennyi adat vallomását; CZEGLÉDY meg éppen a „Magna Hungaria" kérdése szempontjából foglalkozott velük. Részletes tárgyalásuk most messze vezetne; néhány fontosabb adatra azonban nem lesz felesleges itt is emlékeztetnünk.[2]

[1] Messzire vezetne most Julianus és társai utazásának és Richardus útijelentésének az elemzése. A Magna Hungaria kérdésében annyit idézett és vitatott (ellene is, mellette is), azonban itt sem hallgathatunk a Richardus-féle jelentésnek arról a kijelentéséről, hogy az ottani magyarok értették a nyugati magyar nyelvet: „et quecumque volebat tam de fide quam de aliis eis proponere, diligentissima audiebant, quia omnino habent Ungaricum ydioma; et intelligebant eum, et ipse eos". A gazdag újabb irodalomból ezúttal is utalnék ezekre: GOMBOCZ ZOLTÁN, A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány: NyK. XLVI, 1—33. F. RISCH, Johann de Plano Carpini (Leipzig, 1930.), Anhang IV. Die Baschkiren, 305—11. NÉMETH GYULA, A honfoglaló magyarság kialakulása 299—315. CZEGLÉDY KÁROLY, Magna Hungaria: Századok 1943., kny. 1—32. GYÖRFFY GYÖRGY, Krónikáink és a magyar őstörténet (Bp., 1948.), 68—87. D. SINOR, Un voyageur du treizième siècle: Le Dominicain Julien de Hongrie: Bulletin of the School of Oriental and African Studies XIV (1952.), 589—602. HEINRICH DÖRRIE, Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionareisen des fr. Julianus O. P. ins Uralgebiet (1234/5) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tataren: Nachrichten der Akad. d. Wiss. in Göttingen, Jahrg. 1956. Nr. 6. 125—202. PERÉNYI JÓZSEF, A Magna Hungaria kérdéséhez: MNy. LV, 385—91 és 488—99.

[2] D. A. CHVOLJSON, Izvestija o chozarach, burtasach, bolgarach, madjjarach Abu-Ali Achmeda ben Omar Ibn-Dasta (St. Pbg., 1869.), 101—16. NÉMETH GYULA,

A magyarok *baskír* neve, úgy látszik, először B a l ḫ ī-nál (megh. 934.) jelentkezik. Szerinte kétféle *basǰirt* van. Az egyik közülük a bolgarok mögött a gúzok földjének a szélén lakik; ez a baskíriai baskír-magyar. A másik a besenyők szomszédságában él; az a honfoglalás előtti magyar nép. B a l ḫ ī értesítését átvette egész sor arab (perzsa) geográfus, így I b n Ḥ a u q a l, I ṣ ṭ a ḫ r ī, I b n F a ḍ l ā n, G a r d ī z ī (XI. sz.), I d r ī s ī (XII. sz.) és még mások. A mohamedán geográfusok egy másik csoportja anélkül, hogy a *baskír* nevet említené, a baskír földre lokalizálja a magyarokat; ezek J̌ a i h ā n ī és a hagyományát fenntartó I b n R u s t a, B a k r ī, G a r d ī z ī. A kép nem volna teljes, ha nem szólnánk arról, hogy a korai mohamedán szerzők is többször nevezik baskíroknak a Duna–Tisza menti magyarokat is. Így M a s ʿ ū d ī *baǰyird*-nak nevezi a 934-ben Bizánc elleni támadást végrehajtó magyarokat; a *bašyird* elnevezés J ā q ū t nál, Q a z w ī n ī nél szintén a nyugati magyarokra vonatkozik.

17. Mi lehet a magyarok *baskír* nevének a magyarázata? NÉMETH GYULA (HonfKial. 300) szerint ebben a kérdésben három vélemény alakult ki: a) Baskíriában soha nem voltak magyarok, névhasonlóság alapján keleti írók konstruálták meg a baskír—magyar elméletet; b) Baskíriában igenis éltek magyarok; c) a magyarok eredetileg azonosak a baskírokkal. A helyzet e téren lényegében ma sem változott, legfeljebb élesebben úgy fogalmazhatnók meg a helyzetet, hogy a baskír—magyar kapcsolatoknak vannak hívei és vannak ellenzői.

A kialakult vélemények kritikája helyett a megvizsgált anyag alapján próbálunk a kérdéshez néhány megjegyzést fűzni.

A mongol kori *bašyird* adatok szervesen kapcsolódnak a korábbi mohamedán források *bašyird*, *bašǰird*, *basǰirt*, *bašqird* adataihoz. Ide tartozik természetesen K ā š γ a r ī XI. századi *bašγïrt* adata, a baskírok maguk használta *bašqort* neve, továbbá a kazáni tatár *baškort*, a csuvas *pušk̆rt*. NÉMETH GYULA (HonfKial. 312—3) a *bašγïrd*, *bašγïrt* alakból indul ki, és a szóvégi *d (t)*-t magyar kicsinyítő képzőnek fogja fel, a *bašγïr*-t pedig — MUNKÁCSI (Ethn. VI, 332) nyomdokain — török *bäš-oγur*-nak, 'öt oγur'-nak értelmezi. A magyarázat merész, és, mint PELLIOT (Notes 138) rámutat, ezen kívül még figyelmen kívül hagyja a *baǰγïr* alakot is.

Egy *baǰγïr* kiindulópontnak kétségtelenül megvolnának az előnyei. Egy olyan török nyelvben például, amelyben az idegen szóbelseji *ǰ*-ből *š* lesz, szabályosan *bašγïr* lenne; ugyanebben a török nyelvben a *meǧer* > *meǰer* alakból szabályosan *mišer* fejlődött volna. A volgai török nyelvek történetét, sajnos, túlságosan kevéssé ismerjük ahhoz, hogy a feltevésnek ezt a szálát érdemes volna tovább követni. Az utóbbi időben megnőtt az érdeklődés a baskír—magyar kapcsolatok iránt, a megújult kutatásoktól még további új eredmények várhatók.[1]

A honfoglaló magyarság kialakulása 300—6. A. ZEKI VALIDI TOGAN, Völkerschaften des Chazarenreiches im neunten Jahrhundert: KCsA. III, 40—76 CZEGLÉDY KÁROLY, Magna Hungaria 16—26.

[1] M. RÄSÄNEN, Gibt es im Baschkirischen etwas Ugrisches?: Acta Orient. Hung. XII (1961.), 73—8. B. A. SEREBRENNIKOV, K voprosu o svjazi baškirskogo jazyka s vengerskim. Aktualjnye problemy baškirovedenija 1—23. Ufa, 1963. LIGETI LAJOS, Gyarmat és Jenő: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből 230—9: NytudÉrt. 40. sz.

Az eddigi anyag alapján nyugodtan megállapíthatjuk, hogy sem a *baǰyir*, sem a *bašγïrd* nem tartozott a magyar szókészlet anyagába. Ez a körülmény egyben magyarázza is a *maǰar* és *baǰyir*, *bašγïrd* egyidejű használatát; a magyar nép saját és idegenektől használt neve jól megfér ma is egy idegenektől rólunk írt műben.

király

18. A magyar népnek ez a rövid életű mongol kori neve aránylag egyszerűen magyarázható: ismerjük az eredetét, s tudjuk, hogy csak idegenek használták.

„A mongolok titkos története" a 262. szakaszban őrizte meg, mégpedig romlott *raral* alakban. A torzítás az eredeti ujgur-mongol írásos alak alapján világosan érthető: a szókezdő *k*+aleph kapcsolat annyira eltorzult, hogy *r*+aleph-nek lehetett olvasni. Minthogy az aleph a mongol szó belsejében *a*-t is jelenthet, *e*-t is, a XVI. századi kínai átíró vaktában az *a* mellett döntött. Ugyane fejezet az „Altan tobči"-ban átvett szövegében a kifogástalan *kerel* alakot tartalmazza. De maga „A mongolok titkos története" is megőrizte az eredeti *kerel* olvasatot; ezt az alakot tartalmazza ugyanis a 262. szakasz alapján utólag megszerkesztett és interpolált 272. szakasz.

G ü y ü k Ince pápához küldött levelében kétszer is előfordul ez a szó, mind a kétszer közszóként, először a 6. sorban *kerel* alakban, másodszor a 27.-ben *kerellān* szabálytalan többes alakként *kerelān* helyett (de ugyanilyen szabálytalan többes ebben a levélben a *rasūllān* is *rasūlān* helyett).

J̌ u w a i n ī és az ő nyomán W a ṣ ṣ ā f következetesen a *kelār* alakot használja, R a š ī d u-'d-D ī n pedig hol *kerel*-t, hol *kelār*-t (ez utóbbi nála is J̌uwainī hatásáról árulkodik). A többi mohamedán feljegyzésben mutatkozó adat ezek valamelyikét követi.

Szólni kell a „Jüan-šï"-ben olvasható *k'ie-lien* átírásról, amely félreértéstől mentesen biztosítja, hogy *keler*-t kell olvasnunk. A mongol kori kínai átírásokban a kínai *lien* szótag elején ugyanis olvashatunk *l*-t is, *r*-t is, de a végén az *n* saját értékén kívül csak idegen nyelvi *l* átírására szolgálhat, *r*-ére soha.

19. A *kerel*, *kelār* forrásainkban 'király'-t, közelebbről 'magyar király'-t, 'a magyarok király'-át, végül pedig 'magyar'-t jelent. Legtöbb adatunk már előfordult vagy a *magyar*, vagy a *baskír* név tárgyalása során. Összefoglalóan ezeket most a következőképpen tekinthetjük át.

G ü j ü k perzsa levelében, a 6. sorban, a *vilāyathā'i kerel* 'a király területei' kifejezésben fordul elő; bár a kifejezés teljesen világos, összefüggése az előzményekkel korántsem az, minthogy az 5. sor két utolsó szavát nem lehet kifogástalanul elolvasni és értelmezni. A 27. sorban a *bar sar-i kerellān* 'a királyok élén' összefüggése is jól érthető; arról van szó, hogy a pápa a [keresztény] királyok élén jelenjék meg előtte hódolásra.

A magyarországi csata J̌ u w a i n ītól átvett elbeszélésében R a š ī d u-'d-D ī n a *kelār* 'magyar' népnevet *bular*-ral helyettesíti, de az elbeszélés szövegében egy ízben megtartja a *kerel* elnevezést '(magyar) király' értelemben (Blochet 44; Verchovskij 37). Ugyanitt pár sorral lejjebb azt olvassuk, hogy „az itteniek királyát *keler*-nek hívják *(va pādšāhān-i ānǰā-rā keler mē-ḫwānand)*". A magyarországi csatáról, illetőleg IV. Béla megfutamításáról szóló részben azt írja, hogy a királyukat *(kelar)* megfutamították, majd lejjebb, hogy a királyt *(kerel)* a tengerpartig űzték (Blochet 55; Verchovskij 43).

Végül gondoljunk a „Jüan-šï" már idézett szövegére, amely leírja a magyarországi csatát, s kiemeli, hogy a *kerel* serege hatalmas (Jüan-šï 121, 4a).

A 'magyar nép' értelemben használja a *kelār*-t mindenekelőtt Juwainī (Qazwini 225—6; Boyle I, 270 -71) és az ő nyomán Waṣṣāf (Pelliot, Notes 128). Végül ide tartozik Rašīd-u-'d-Dīn művének egy sor helye, ahol *kelār* és *bāšyird* páros kifejezés együtt jelenti a magyar népet: a) Berezin I, 2; Chetagurov 73; b) Berezin I, 64; Chetagurov 103; c) Smirnova 76. Érdemes jelezni, hogy *kerel* és *bāšyird* található: Berezin III, 122; Smirnova 67. Nem kevésbé feltűnő, hogy Blochet (132) *pulār* olv. *bulār* és *bāšyird* kifejezésével szemben Verchovskij (78—9) kézirata *kelār* és *bāšyird*-ot tartalmaz.[1]

20. Már igen korán észrevették (d'Ohsson, Berezin), hogy a *kerel (kelār)* összefügg a szláv *korol, kralj* 'király' szóval. Pelliot rámutatván arra, hogy a szó mindig a magyar (sohasem a lengyel) királyt vagy népet jelenti, határozottan arra gondolt, hogy a magyar nyelvben kell keresnünk az eredetét.

A szó magyarázata valóban nem ütközik nagyobb akadályokba. Az eredeti alak (Baibars adatát is figyelembe véve) *kirel, kerel;* ebből keletkezett a másodlagos *kelēr*, ahol az *ē* nyílt hosszú *e*-t *[= ā]* jelent; az *r* és *l* megcserélődése a mongolban, esetleg a törökben ment végbe. A *kerel* szó forrása végső soron a magyar *kerály*, amelynek ilyen alakját az 1233-ból a ránk maradt emlékből valóban ismerjük. Különben e mellett a *király* alak is igen régi: 1213-ból a VR.-ban, 1229-től kezdve pedig az emlékek hosszú sorában megtalálható. A magyar szó vegyes hangrendű alakja nyilván ez esetben is török, pontosabban kun közvetítéssel jutott a mongol, perzsa és kínai forrásokba. A magyar szó maga szláv eredetű; közvetlen forrása a délnyugati vagy északnyugati szláv *kralj*, fontosabb megfelelői csa-horvát *králj*, sto-nyj. *krâlj*, kaj-horvát *kralj;* szlovén *králj;* cseh *král;* szerb *kràl*, ószorb *krol;* lengyel *król;* ukrán *koróль;* orosz *korólj*. Kniezsa István kitűnő monográfiájában (SzlJsz. I/1, 268—9) rámutatott arra, hogy a szó mint az állami terminológia része valószínűleg déli-szláv eredetű a magyarban. Igen érdekes Kniezsának az a megjegyzése, hogy a szó az ukránban és az oroszban a. m. 'lengyel király'.

A mongol kori keleti források *kerel (> kelār, keler)* adatát tehát a magyar szókészlet idegenbe szakadt elemei közt kell számon tartanunk.

21. Pelliot (Notes 199) abból kiindulva, hogy — szerinte — a *bolar* és *bašyird* a volgai bolgárok és a baskírok nevét jelentette, mielőtt a magyarok megjelölésére kezdték volna használni, arra gondolt némi kétkedéssel, hogy a *keler* és *bašyird* névpárnak is hasonló lehet az eredete. Más szóval: eredetileg a *kerel* is valamilyen keleti (Volga környéki) népnek lehetett a neve. E feltevést támogatná nézete szerint, hogy a forrásokban található néha olyan adat, amely erre az eredeti „*kerel*"-népre utalás. Így Plano Carpini a meghódított népek sorában említi a *Cotora* (Karola, Korola, Cörotn, Colona) népet. Wyngaert kérdőjellel utal d'Avezacra, aki szerint ez egy „Magna Hungaria" mellett élő törzsnek volna a neve. E magyarázat alapja a névnek *Corola, Korola* változata. Pelliot teljes joggal elhárította Bretschneider és az ő nyomán Risch magyarázatát, amely szerint itt a karluk népről volna

[1] Rukn-u-'d-Dīn Baibars (megh. 1325.) krónikájában és Nuwairī (megh. 1333.) enciklopédiájában előforduló egyik nevet egyesek *karak*-nak olvasták, és Krakkó nevével próbálták azonosítani, mások szerint *kirel* vagy *krul* volna a helyes olvasata, és a lengyel király címét jelentené. Az erre vonatkozó adatokat, a róluk szóló részleteket részletesen tárgyalja Pelliot, Notes 115 kk.

szó. D'Avezac a név magyarázata alkalmával utal Albertus Campense egyik levelére, amelyet VII. Kelemenhez intézett (1523—1534.), s amelyben a Moszkvától északra a tengerig lakó népek közt szó van ezekről a „bálványimádók"-ról: *li Iuhri, li Coreli, li Baschirdi et li Czeremissi*. Egyedül a *li Coreli* kétes a népnevek közül. Földrajzi és történeti okokból Pelliot elhárítja a Karéliával való egybevetést; helyette egy olyan kisebb népre gondol, amely a baskírok közelében élt, s velük együtt került volna a mongolok meghódított népei közé. Eredetileg a mongolok azt a népet nevezték volna *kerel*-nek, s innen került volna aztán később a magyar nép mongol kori nevei közé.

Pelliot feltevése kétségtelenül szellemes, de a feltevésnek alapvető nehézségei vannak. Plano Carpini jegyzékében a meghódított népek olyan szeszélyes geográfiai sorrendben következnek egymás után, hogy pusztán a jegyzék alapján alig volna lehetséges közelebbről meghatározni e népek valóságos lakóhelyeit. Bár a karjalaiakkal való egyeztetés valóban nem magától értetődő, a *Corola (Coreli)* = *kerel* egyeztetést el kell hárítanunk.

Befejezésül rá kell mutatnunk a *kerel (kelār)* egyik sajátos jegyére, ami a Pelliot-féle érvelés szempontjából sem közömbös: a *király* a magyar nép alkalmi, kései neve, csak a mongol korban nyerte ezt a jelentését, ellentétben a *magyar* és a *baskír* nevekkel, amelyek ezt az időpontot jóval megelőzve, már a IX—X. századi történeti forrásokban a magyar nép nevei voltak.

A magyar rovásírás egy ismeretlen betűje.

A magyar rovásírásnak már meglehetősen nagy irodalma van, de amellett még mindig számtalan probléma vár a megoldásra. Ez alkalommal csak egy ilyen kérdésre akarok rámutatni.

Rovásírásos emlékeinkben van egy betű, amely látszólag nincs a helyén. A Marsigli-emléken olvashatjuk (SEBESTYÉN által megállapított olvasatokat közlöm): *inch* (673 l., III. mell.), *ur szineh* (675. l., IV. mell.), *emreh* (675. l. IV. mell. és 677. l. V. mell.), *bütlehen* (679. l., VI. mell.). A csikszentmiklósi feliraton van többek közt egy szó, amelyet a Marsigli-emlék fent idézett szavaiban követett olvasásmód szerint *esztendőbeh* volna. Ezt az írásmódot találjuk pontosan és világosan a Szilágyi-féle (MRHE. 58. old.), a Simonchicz-féle (MRHE. 59. old.) és a marosvásárhelyi másolatban (MRHE. 60. old.) is. SEBESTYÉN kijavítja e szót *(esztendőbe)*, de e javításnak csak logikai támpontjai vannak. Ennek a különös *h*-nak a jegye ᛉ. Ez a betű Telegdi miatyánkjában és hiszekegyében is kísért. SEBESTYÉN ebben az esetben csillaggal jelöli az átírásban, de semmi nagyobb jelentőséget nem tulajdonít neki: egyszerű elírásnak tartja. Telegdiből a következő szavakat jegyezhetjük fel (rövidség céljából mindjárt *e*-vel írjuk át, ahogyan az értelem szerint olvasni kell): *menyegben, szenteltessék, miképen, azonképen, kenyerünket, bűneinket, megbocsátunk, ellenünk, véteteknek, ne, kisirtetben, tied, öröké* (a Miatyánkból); *hiszek* (a *h* is ᛉ-vel van írva, viszont előfordul e szó mégegyszer: *eiszek* alakban is), *terehtüőében, és, Jézsus, születék, kinzaték, meg, meghala, eljövendő, elereneket, közönséges, egyházat, egyességet, bűnünknek, életet* (a Hiszekegyből). A többi emlékben ilyen helyzetben ismeretlen e betű.

Mi lehet hát ez az ᛉ? Elírásnak semmiesetre sem lehet tartanunk: 1. igen nagy számban fordul elő, 2. az emlékeknek csak egy részében ismeretes.

Valamennyi fennmaradt ábécében a ᛄ értékéül *h*-t találunk, de hogy a felsorolt példákban nem annyit jelent, az kétségtelen. Hogy Telegdi ezeken az ábécéken indulva *h* értékben is használja, voltaképen nem zavarja az eredeti helyzet képét. Valószínűleg régibb formulákat is szem előtt tarthatott, melyet azonban már nem értett s így kerülhetett a nála közölt imádságokba a sok ᛄ. Három esetben *(menyegben, terehtüében)* maga is kijavítja a sor felett ᛇ-re, de az esetek nagy zömét érintetlen hagyja.

Sajnos, a magyar rovásírásnak nincs igazi emléke, így nem tudhatjuk, hogy mennyi a hiteles emlék, mennyi az ismert emlékek korából való tudós hozzászerkesztés, belemagyarázás, félreértés.

Minthogy a *h* tulajdonképeni jele a görög eredetű ᚺ, könnyű arra a feltevésre jutnunk, az ᛄ nem a glagolita ábécé-ből származó ᛇ *e* elírása (a fenti példákban), hanem egy meg nem értett betűt (ᛄ) használnak ábécéink a hozzá hasonló ᚺ *h* értékében. Ha csak a magyar rovásírás vallomására hagyatkoznánk, annyit mondhatnánk, hogy a régi (eredeti) ábécé-ben meglehetett ez a ᛄ betű is és *e*-t kellett valószínűleg jelentenie.

Azonban szerencsénkre van egy más támaszpontunk is arra nézve, hogy itt csakugyan egy elfeledett betűről van szó.

Tudjuk, hogy a magyar rovásírás a kök-török ábécé-vel van közelebbi rokonságban, még pedig annak jenisszeji ágával. A főbb kritériumok, melyek a magyar rovásírás speciális hovatartozását meghatározzák, a következők: jen *š* ⌣ magy. *š*, jen. *š* ⌣ magy. *ž* (orkh. *iž*), jen. *p* ⌣ magy. *p*. Ez utóbbi megfelelésére vö. gör. *l* ⌣ magy *l*.[1] Ezekben az esetekben ugyanis a magyar betűk megfelelői a kök-török írásnak csak a jenisszeji csoportjában találhatók meg.

A jenisszeji feliratok meglehetősen elhanyagolt állapotban vannak. Behatóbban egyedül Radloff foglalkozott velük, ő adta ki, persze egy csomó problémát hagyott a háta mögött. Ezekben a feliratokban is előfordul az ᛄ betű. Az orkhoni feliratokban *b* az értéke, így olvasta Radloff itt is. Ennek a következménye azonban az lett, hogy egyetlen szót sem lehet símán elolvasni és értelmezni, amelyikben ez a betű előfordult. Az esetek nagy részében, (ahol világosan más betűt kellett olvasni) persze a felirat készítőjét okolta s nem késett az „elírást" kijavítani.

A kérdésre teljes világosságot derített Thomsen.[2] Rámutatott arra, hogy az ᛄ sohasem váltakozik ezekben a fel-

[1] Németh Gyula, A régi magyar írás eredete: NyK. XLV, 36.

[2] Une lettre méconnue des inscriptions de l'Iénissei. Journ. de la Soc. Finno-Ougr. XXX. 4: 1—9. old.

iratokban a *b*-nek másik (általánosan használt) alakjával, ami elképzelhetetlen volna — a többi hasonló esetből ítélve —, ha csakugyan *b*-t jelentene. E betű valódi értéke *ė* (zárt *e*), ezt teljes határozottsággal bizonyítja mindenekfelett két szám (t. i. ezek az emlékek nagyobbára rövid sírfeliratok, amelyeknek csaknem mindegyikében előfordul egy-egy szám: meddig élt, stb.): *bėš (bėš qīrq* '35' az emléken), *yėtmiš* '70' [az emléken: *üč yėtmiš yašīmqa adīrīltīm* '63 éves koromban elváltam (meghalt)]'. Ugyanez áz *ė* megvan az említetteken kívül még a következőkben *ėl* 'nép, törzs', *ėki* '2', *ėš* 'barát', *ėt-* 'tenni; szervezni', *bėl* 'derék', *kėš* 'öv'. Ennek a hangjelölési módnak hangtörténeti alapja is van. T. i. kizárólag oly szavakban fordul elő, amelyek a török nyelvek egy részében *e*-vel, a másikban *i*-vel ismeretesek. Ezekben az esetekben eredeti zárt *e* tehető fel.

Valósággal a tények kényszerítenek tehát arra, hogy a jenisszeji feliratokban a zárt *e* jelölésére szolgáló Ꝺ betűt a magyar rovásírás Ꝺ *e*-jével azonosítsuk. Az ily módon nyert olvasási mód pontosan megegyezik a szó értelemszerinti olvasatával. Tehát helyesen: ***ince***, ***ur szine***, ***emre***, ***bütleen*** (vö. kétszer ***miály)***, ***esztendőbe*** stb.

Ez a betű természetesen csak újabb bizonyíték amellett, hogy a magyar rovásírás a jenisszeji íráscsoporttal mutat közelebbi kapcsolatot.

Hogy a magyarban is zárt *e* jelölésére szolgált-e ez a betű eredetileg, valóságos emlékek híján aligha lehetséges eldönteni.

Újabb magyar rovásírásos „emlékek"

Újabb magyar rovásírásos „emlékek". A magyar rovásírás romantikája még mindig nem szűnt meg, legalább is ezt bizonyítják az újabban előkerült leletek. Az egyik a baranyamegyei Mánfán volna (l. Magyarság c. napilap 1925 júl. 25-i szám), a másik a Margitszigeten található (l. A Nép 1925 jún. 14).

Az elsővel röviden végezhetünk. A mánfalvi kápolna keresztelőkútján semmiféle rovásírás nincs, és minden valószínűség szerint sohasem volt; ilyet csak rajongó hozzá nem értők láthatnak rajta.

A margitszigeti rovásírásos emlék ügye is átlátszó. A kápolnától alig néhány lépésnyire, az egyik rombadőlt falon körülbelül embermagasságban található az emlék, a felfedező buzgólkodása következtében ma már üveglap védi az idő viszontagságai ellen. A kő, amelyen a rovásírásos jegyek vannak, nem tartozik a rom eredeti anyagához, csak egy későbbi restaurálás következtében kerülhetett a falba.

A téglaalakú kőlapnak jobb és bal szélén láthatók a függőleges irányban haladó rovásjegyek. A sorokat alulról fölfelé kell olvasni. A jobboldali jegyek értelme: 3. sor *Szabo*, 2. sor *Jocsef*, 1. sor *sz*. A baloldalt lévőknek nincs összefüggő értelmük, a jegyek (alulról fölfelé) a következők: *r* (?), *p*, *i*, *u*, *f*, *s*, *i*, *c*, *b*. A legutolsó jegy a Tar Mihály-féle ábécé szerint *h*. Ugyanabból a betűsorból való a *b* (a *Szabo*-ban), az *o* és az *s* jegye is.

Nyilvánvaló, hogy az egész felirat a Tar Mihály-féle ábécé nyomán készült, ami viszont elvitathatlan bizonyítéka annak, hogy újabban gyártott, értéktelen leírással van dolgunk.

A kazár írás és a magyar rovásírás.

Évekkel ezelőtt a londoni könyvpiacról egy értékes perzsa kézirat került A. G. Ellis, az India Office könyvtártisztjének birtokába. Rá egy évre (1913) Sir E. Denison Ross[1] leírta a Journal Asiatiqueban (I, 521 kk.), majd The Genealogies of Fakhr-ud-Dín, Mubárak Sháh címen az عجب نامه *'Adžab-nāme* (A Volume of Oriental Studies, presented to E. G. Browne... on his 60 th birthday; edited by T. W. Arnold and R. A. Nicholson. Cambrige 1922) 392—413 lapjain, u. o. a bevezető, történeti fejezet fordítását is adta. Végül a James G. Forlong Fund-sorozatban Ta'ríkh-i Fakhru'd-Dín Mubárak-sháh being the historical introduction to the Book of Genealogies of Fakhru'd-Dín Mubáraksháh Marvar-rúdí completed in A. D. 1206 (Edited from a unique Manuscript by E. D. Ross) címmel megjelent a Royal Asiatic Society kiadásában (London 1927) a bevezetés teljes perzsa szövege is, megtoldva egy bevezető tanulmánnyal, tartalomjegyzékkel (amely azonban fordításokat is tartalmaz), jegyzetekkel és javításokkal (I—XIX l.).

Az Ellis-féle kézirat a mű egyetlen eddig ismert példánya, 125 nagy 8° lapból áll, az eredetiről a XV. században másolták elegáns *nesta'līq* írással. Címe nincs (Sir E. D. Ross 1927.-i szövegkiadásának a címe nem egyéb, mint az angol szöveg perzsa fordításának az átírása, mely természetesen távolról sem azonos az eredeti címmel), a szerző neve Faχru'd-Dīn Muhammad ibn Manṣūr al-Marwar-Rūdī aṣ-Ṣiddīqi, Mubārakšāh. Életéről, működéséről Sir E. D. Ross összegyűjtött néhány adatot. Így Ibnu'l Aθīr megemlíti, hogy Mubārak Šāh a híres arab és perzsa költő, aki nagy kegyben állott Ġijās'ud-Dinnál, Ġazna, Herāt stb. uránál, a hidžra 602. évében meghalt. Az ő befolyásának tulajdonítja, hogy Ġijāṣu'd-Dīn a *Karrāmī* szektát odahagyva *šāfi'ita* lett. Minhādž Sirādž Džūzadžānī, a Tabaqāt-i-Nāṣirī szerzője ezt a megtérést részletesen elbeszéli, de írónkról hallgat; egy másik

[1] A londoni School of Oriental Studies igazgatója, Kőrösi Csoma Sándor dolgozatainak kiadásáért 1912-ben a Magyar Tudományos Akadémia kültagjává választotta. Ő volt az, aki a japáni Zuicho Tachibana közép-ázsiai kutatóutjának kéziratanyagát megvizsgálta és róla beszámolt.

helyén azonban megemlíti, hogy a H. 602. évében látta Faχru'd-Dīn Mubārak Šāh genealógiai munkáját a királyi család egyik tagjának könyvtárában. Egy másik művével kapcsolatban futólagosan említi a Ḥabību's-Sijar a H. 599. évében. Ibnu'l Aθīr a szerző atyját *Abu'l-Ḥasan*nak nevezi, Faχru'd-Dīn Mubārak Šāh saját családfájában *Manṣūr*nak mondja. Sir E. D. Ross Ibnu'l Aθīr adatát tévesnek tartja s szerinte kéziratunk szerzőjének és az idézett helyek személyének azonosságához nem fér kétség. U. i. Dżūzadżānī azt is megmondja, hogy Mubārak Šāh könyve, melyet H. 602-ben látott Mu'izzu'd-Dīnnek volt dedikálva, viszont másfelől szerzőnkről tudjuk, hogy művét csakugyan Mu'izzu'd-Dīnnak akarta ajánlani, mielőtt azonban ezt személyesen is megtehette volna, Mu'izzu'd-Dīnt megölték s így helyette utódának Quṭbu'd-Dīnnak ajánlotta fel munkáját.

Faχru'd-Dīn Mubārak Šāh művét 1206-ban fejezte be. Tartalma: 1b.—38b. Bevezetés; 39a. térkép Kínáról, Turkesztánról és Māwarāu'n-Nahrról, az Ellis-féle másolatból hiányzik; 39b.—48a. Dibāča; 48b.—49a., a próféta családfája; 49b. üres; 55a.—55b. mithikus (bibliai) családfa, befejezetlen; 56a.—124b. 136 családfa, amely Mulūk-i Dżibāllal (a *γūridok*) végződik.

Ez az 1b.—38b.-ig terjedő Bevezetés igen becses adatokat tartalmaz. Így pl. egy török törzs (nép)név-jegyzéket ad, amelyből érdemes megemlíteni itt is[1] اغز *oγuz*, خزر *χazar* [خزار *χozār*], قراخزر *qarāχazar*, بجناك *bidžināk*, غز *γuzz*, قراغز *qarāγuz*[?], تغزغز *taγuzγuz* (sic!), اغور [Ross, Szövegkiad. XIV. l. kérdőjellel „Oghuz or Uygur"-ral egyezteti], اغراق *iγrāq* v. *uγrāq*.

Elmondja, hogy a törökök két írást használnak, az egyik a szogd, a másik a toγuzγuz-írás. A szogd-ábécének 25 betűje van, jobbról balra kell olvasni és a legtöbb betű nem kapcsolódik a másikhoz. Következik az ábécé az arab megfelelőkkel (a lap fac-similéje megjelent Journ. As. 1913. I.: L'alphabet sogdien d'après un témoignage du XIIIe siècle, par Sir E. D. Ross et Robert Gauthiot). A toγuzγuz ábécének 28 betűje van, melyeket jobbról balra írnak s nem kapcsolódnak egymáshoz. Következnek a betűk és a *Bismillāhi'r-Raḥmāni'r-Raḥīm* ezzel az írással. Mindakettő teljesen hasznavehetetlen a másolatban (vö. 'Adżab-nāme 406 l.). A toγuzγuz-írás egész világosan azonos a türk rovásírással, amelyről minden turkológus tudja, hogy nemcsak a (keleti és nyugati) türkök, hanem az ujgurok *(toquz uj;ur = toquz oγuz)* és a kirgizek is használták.

Teljes mértékben új az, amit ezek után a kazárok írásáról mond. Álljon itt a perzsa szöveg maga, a fordítással (l. a

[1] Ross perzsa szövegkiadásában tv l.

kézirat 30a. lapja, Ross kiadásában ٤٦ l., ez utóbbi alapján idézem).

و خزریان‌را هم خطست و این خط بروسیان منسوبست و طائفه از روم که بدیشان نزدیك اند بدین خط نوسند و ایشان‌را رومروس خوانند و از سوی چپ بسوی راست نویسند و خروف بایکدیگر نه پیوندد و خروف ایشان بیست و یك خرف بیش نیست برین جمله

ث ت ش ر ق ف ع س ن م ل ك ی ط ح ز و ه د ج ب ا[1]

و این طائفه از خزریان[2] که این خط نویسند بیشتر جهودانند

Fordítását l. Sir E. D. Ross, ʾAdžab-nāme 406; Szövegkiad. XI. l. Magyarul: A kazároknak is van ábécéjük, melyet az oroszoktól *(rūs)* vettek át. Ezt az ábécét egy bizonyos bizánci *(rūm)* nép is használja, amely közelükben él s amelyet *rūm-rūs*-nak[3] neveznek. Balról jobbra olvassák; a betűk száma, amelyeket írás közben nem kötnek össze, huszonegy:[4] *a*, *b*, *dž*, *d*, *h* (így olvassa Ross, értéke *e* is lehet), *v* (*o*, *u*, *ö*, *ü*-nek is olvasható), *z* (Ross, Szövegkiad. XI. l. tévesen *a*-t ír), *ḥ*, *ṭ*, *y* (= magy. *j*), *k* (palatális), *l*, *m*, *n*, *s*, ʾ (nem lehetetlen, hogy az *ʾaint* ع *ʿain*nak [g?] kell olvasni, hogy nem az eredeti, arab értékét jelöli, az bizonyos. Ross, Szövegkiad. XI. l. tévesen, sajtóhibából *t*-t ad), *f*, *q* (veláris *k*), *r*, *š*, *t*, ϑ. ***Azok a kazárok akik ezt az írást használják, leginkább zsidók.***

Forrásunk jólértesültségét nincs okunk kétségbevonni. R. Gauthiot, id. dolg. rámutatott arra, hogy ami a szogd írást illeti, elsőrendű forrással állunk szemben, melyet szerencsére a másoló sem torzított el. A szogd írást, régibb, ú. n. első állapotában mutatja be, amikor még igen közel állott forrásához, az aramaeus-íráshoz s amikor valóban még nem kapcsoltak össze minden betűt. Hasonlóan elsőrangú forrásértéke van — ha nem is az eltorzított másolatnak, — de az eredetinek a toɣuzɣuz rovásírásra vonatkozólag. Ha a véletlen úgy hozta volna magával, hogy ötven évvel ezelőtt került volna napfényre Faχru'd-Dīn Mubārak Šāh könyve, kulcsa lehetett volna az orkhoni, stb. türk rovásírásos feliratok megfejtésének. Még ma sem közönbös, hogy az egyes rovásjegyeket mily arab megfelelőkkel vetette egybe. Hitelt kell tehát adnunk annak is, amit a kazárok írásáról mond. Sajnos a közölt kazár ábécé a másoló keze alatt szintén teljesen használhatatlanná vált.

Vajjon milyen lehetett a kazár írás? Helytálló-e Sir E. D. Ross (Szövegk. XI. l.) feltevése: The alphabet refferred to is

[1] Ez a két sor balról jobbra olvasandó.
[2] Rossnál sajtóhibából خزریان.
[3] Ross szerint valószínűleg a bolgárok.
[4] A valóságban 22-őt ad, mint már Ross is megjegyezte.

probably Cyrillian, certainly not Hebrew? A kazár írás pozitív ismerete nélkül egyelőre nyilt kérdés marad.[1]

Egy azonban bizonyos: ennek az írásnak döntő fontossága van a magyar rovásírás eredetének kutatásában. Az eddigi ily irányú vizsgálódások, mint ismeretes, arra jutottak, hogy a ma ismert türk rovásírások közül az ú. n. jenisszeji csoporttal van legközelebbi rokonságban. Hogy azonban ennek közvetlen átvétele volna, azt senki sem állította s nem is állíthatta az áthidalhatatlan történeti és írástörténeti nehézségek miatt. Melyik tehát a kettő közt még hiányzó láncszem, mely a közvetlen forrás lehet? MÜLLER KONRÁD: KSz. XIV, 14—16, legújabban pedig MELICH JÁNOS: MNy. XXI, 159 a kazár írásra gondoltak. Most már bizonyos, hogy ilyen írás valóban volt. A jövő fogja eldönteni, hogy csakugyan ez volt-e, akár teljes egészében, akár csak részben is rovásírásunk forrása, avagy a kazár közvetítés kikapcsolásával más irányban kell-e keresnünk eredetét.

Suresnes.

[1] SIR E. DENISON ROSS szíves szóbeli közlése szerint, akivel párizsi látogatása alkalmával, 1925. karácsonyán P. PELLIOTnál találkoztam, a megfelelő kazár betűk helye üres.

Pordenonei Odoricus budapesti kézirata.

A bécsi gyüjteményekből Magyarországnak jutott történeti emlékekkel hazakerült többek között egy „negyedrétű, 127 leveles, XIV. századi, latin nyelvű, rubrikált, magyarországi hártyakódex, arany kétfejű sasos, új fehér pergamenkötésben",[1] melyet jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchenyi Könyvtárának kézirattára őriz *Cod. 1.* jelzés alatt. Ez a híres Acephalus-kódex, amelynek első, elől csonka darabjával, a Budai Krónika családjába tartozó egyik legfontosabb, a XIV. század közepe tájáról való krónikával legkiválóbb történészeink foglalkoztak,[2] s amelynek variánsait részletesen felhasználják a SZENTPÉTERY IMRE szerkesztésében megjelenő Scriptores Rerum Hungaricarum című sorozat Gesta Hungarorum-kötetében.

Az Acephalus-kódex 127 leveléből mindössze 35 jut a magyar krónikára, a többin kisebb jelentőségű orvosi, fizikai, aritmetikai feljegyzésen, Dávid próféta Somniariusán, Frater Gentilis jövendelésein stb. kívül még két igen fontos szöveg olvasható. Az egyik közülük a középkorban annyira kedvelt Nagy Sándor-történet (Gesta Alexandri Magni, 48ª—78ª), a másik pedig az, amit a Nemzeti Múzeum kiállítási katalógusa röviden így nevez: „a Friauli (Foroiuliensis) Odorik: »A világ csodáiról« című regényes ázsiai útleírása".

A következőkben erről a „regényes ázsiai útleírásról" lenne néhány megjegyzésünk.

A XIII—XIV. század, amit Ázsiában a mongolok korának szokás nevezni, gyökeres változást jelentett Európa és Ázsia viszonyában. A nagy világfelfordulást hozó tatárjárás után intenzív érintkezés indult meg egymás számára eladdig ismeretlen nyugatiak és keletiek közt. Egymás után keltek útra bátor és kegyes hittérítők, első sorban ferencrendiek és dominikánusok, hogy a veszedelmes tatárokat megpróbálják a

[1] A bécsi gyüjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban. Bp., 1933. 25. l., 4. tétel.

[2] DOMANOVSZKY SÁNDOR, A Dubniczi Krónika: Századok 1899 : 238 és A Budai Krónika: Századok 1902 : 616, 729 kk. HÓMAN BÁLINT, A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. Bp., 1925. 60, 95 stb.

keresztény hitre téríteni. A pápa és a francia király követein kívül egyre gyakrabban jelentek meg vállalkozó szellemű kereskedők, sőt kalandorok is, akik a mongol világbirodalom óriási területén belül próbáltak szerencsét. De rajtuk kívül is rengeteg nyugati élt elszórtan a tatárok közt, javarészt olyanok, akik nem jószántukból kerültek oda, hanem a tatárjárás visszavonuló seregeivel sodródtak keletre. A nyugatiak hatalmas arányú érdeklődése, követségjárása nem volt egyoldalú, elszigetelt jelenség. A mongol birodalomból, annak legtávolabbi pontjairól is egymásután érkeztek a jelentősebbnél jelentősebb követségek, hogy csak a legfontosabbakat említsük, a kínai taoista Cs'ang Cs'un, a pekingi nesztoriánus Rabban Çauma, a pekingi alán keresztények követsége a pápához, a perzsiai ilkhánok szövetségkérő követei stb.

Ezekről az utazásokról rengeteg útleírás számol be, amelyekből kiderül, hogy e szakadatlan jövés-menésnek a diplomáciai, vallás-politikai és kereskedelmi próbálkozásokon kívül korszakalkotó jelentősége van mindenekelőtt a nyugatiak földrajzi ismeretei szempontjából: ezekkel a XIII—XIV. századi utazásokkal lezáródott a ptolemaeusi világ kora, s a Föld részletes megismerésének a történetében új, nagy fejezethez jutottunk.

Ezeknek az utazó szerzeteseknek a sorában a legkiválóbbak és a legtöbbet tanulmányozottak közé tartozik a ferencrendi Odoricus, akit pordenoneinak vagy friaulinak is szoktak nevezni; ugyanis Pordenoneban (Portu Naonis) született, pontosan nem tudni, mikor, Udinében halt meg; mindkét hely Friaulban (Forum Julii) fekszik.

Pordenonei Odoricus távolkeleti útjára Velencéből indult, pontosan nem tudjuk, mikor. Konstantinápolyon, Trapezunton és Örményországon keresztül Perzsiába ment, Ormuzban hajóra szállva Indiába kelt át. Innen, Tana városából Cejlon, Madrasz, Szumatra, Jáva, Borneo, Csampa érintésével Dél-Kínába, Kanton kikötőjébe érkezett. Kantonból Jang-csouba utazott, onnan kezdve pedig a híres ú. n. Császár-csatornán jutott a mongol dinasztia székhelyére, Cambalec-ba (Peking). Pekingből három évi tartózkodás után visszaindult Európába, mégpedig most már szárazföldi úton. A visszafelé vezető út részletei ismeretlenek, csak annyi bizonyos, hogy Sanszi, Senszi tartományokon keresztül haladt. Bizonyos az is, hogy a régi feltevésekkel ellentétben, Odoricus sohasem járt Tibetben. 1330-ban visszaérkezett Olaszországba; hazatérése után előljárója, Guidotto kívánságára úti tapasztalatait tollba mondta Udinében még 1330-ban Guillelmus de Solagna-nak. 1331 januárjában Odoricus meghalt. 1755-ben a katolikus egyház boldoggá avatta.[1]

[1] Pordenonei Odoricus életrajzi adatainak kritikai megtárgyalását a teljes bibliographia felsorolásával egyetemben l. WYNGAERT alább idézett könyvében Külön jelezzük P. TAKÁCS INCE „Pordenonei Boldog Odorik napkeleti utazása a XIV. században" című magyar nyelvű ismertetését a Szent István-Akadémia Értesítőjében (1934 : 28—32).

Pordenonei Odoricus útleírása igen becses, mert töméntelen új adatot tartalmaz azokról az országokról, városokról és népekről, ahol megfordult. Kezdettől fogva nagy volt az érdeklődés munkája iránt; ez magyarázza meg azt is, hogy aránylag a legtöbb kéziratban fennmaradt hasonló természetű munkák közé tartozik. Odoricus útleírása felé változatlan nagy érdeklődéssel fordultak a modern nyugati kutatók is, ennek eredményeképen ma több tudományos értékű magyarázatos kiadás áll a rendelkezésünkre. A legkiválóbbak közt kell megemlítenünk H. CORDIER, YULE—CORDIER és A. VAN DEN WYNGARRT kiadását.[1] Különösen WYNGAERT kiadása mintaszerű, amely hét kézirat figyelembevételével készült, s teljes áttekintést ad valamennyi ma ismert kódexéről, mégpedig nemcsak az olasz, angol, osztrák, belga, francia, német, svájci, spanyol, holland gyüjtemények latin nyelvű Odoricus-kéziratairól, hanem az olasz, francia és német nyelvű fordítások kódexeiről is. A kéziratok leírása javarészt másodkézből származik, érthető tehát, hogy nem mindig pontos és kielégítő.[2]

A budapesti Odoricus-kézirat is szerepel WYNGAERT jegyzékében, természetesen régi jelzésével, mint a bécsi Udvari Könyvtár 545-ös kódexe.[3] Megjegyzendő, hogy a Tabulae Codicum-ban jelzett terjedelem téves; 80^a—106^b helyett 80^a—103^b a helyes jelzet; a 104^a—106^b t. i. egy Odoricustól független szöveget tartalmaz, mely Európa geografiájával foglalkozik.

Odoricus-kéziratunkat az eddigi kiadásokhoz nem használták fel, noha a részletekben érdekes eltéréseket mutat az álta-

[1] H. CORDIER, Les voyages en Asie au XIVe siècle du bienheureux frère Odoric de Pordenone, Religieux de Saint François. Paris, 1891. — H. YULE, Cathay and the Way thither. London, 1866. II, 1—162 (csak fordítás és magyarázat). — YULE—CORDIER, Cathay and the Way thither (az előbbi bővített új, négykötetes kiadása, 1915—6.); az egész II. kötetet Odoricusnak szentelték. — P. ANASTASIUS VAN DEN WYNGAERT, Sinica Franciscana I (Quaracchi—Firenze, 1929.), 379—495.

[2] Egyik-másik téves vagy szükszavú leírását már ma is módosíthatjuk, illetőleg kiegészíthetjük. WYNGAERT (i. m. 405) a nikolsburgi német fordításáról pl. RÖHRICHT „Bibliotheca geographica"-jára hivatkozva ezt írja: „Duo codices in Archivio civitatis (?)". A „Bibliothek Fürst Dietrichstein Schloss Nikolsburg" című 1933-ban megjelent árverési katalogusban (H. Gilhofer und H. Ranschburg. Luzern) a 396. sz. alatt Rudolf von Ems verses világkrónikájának függelékeként (536—58) „Odericus de Pordenone: De mirabilibus orientalium Tartarorum germanice" címen Chonrad Stekkel von Tegernsee német fordítása olvasható. E kéziratos fordítás teljes, és valószínűleg 1450 körülről való. Jelentéktelen töredékeket nem számítva a német fordítás kiadatlan. — Megjegyezzük, hogy Odoricus egy másik bécsi kéziratának a száma WYNGAERTnál sajtóhibából 3559 az eredeti 3359 helyett; hasonló zavaró sajtóhiba „Jean de Plan Carpin: Descriptio itineris in legatione ad Tartaros" című kézirat 521-es jelzése is 512 helyett.

[3] Tabulae codicum manu scriptorum praeter Graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum. I. Vindobonae, 1864.

lában ismert szövegtől. Különösen figyelemreméltó a prologusa. YULE (Cathay. 1866. I, 43—4) angol fordítása alapján megállapítható, hogy a budapesti kézirat prologusa megvan pl. a régi Farsetti-gyüjteményből a velencei Szent Márk-könyvtárba került egyik XIV. századi kéziratban is.

A budapesti Odoricus-kézirat eltérő prologusa a következő:[1] (80[a]) „INCIPIT PROLOGUS SUPER SCRIPTA FRATRIS ODORICI ORDINIS MINORUM. Quamvis multa et varia condicionibus huius mundi enarrentur a multis, tamen sciendum est, quod frater Odoricus ordinis Minorum, de natione Forumjuli, volens transfretare et ire ad partes infidelium, ut fructus aliquos lucrifacerem animarum, multa magna et mirabilia audivi et vidi, quae possum veraciter enarrare. Praesens itaque opusculum in capitula dividens, de multis gestis quae vidi et audivi in oriente, septentrione, et meridie, intendo aliquo sub brevi conpendio modo ystorico indagare, nec intendo de singulis reddere racionem. Multa nichilominus praetermittens, quoniam aput multos incredibilia viderentur, neque enim ego illa crederem, nisi proprius occulis vidissem. Quaturodecim annis cum dimidio[2] in habitu almi confessoris Christi Francisci, in illis partibus sum moratus. Ad peticionem reverendi patris, fratris Guidoti, tunc temporis provincialis ministri sancti Anthonii, hoc breve opusculum in Padua conpilavi. Siquid igitur studioso lectori in hoc opusculo utile visum fuerit, divine bonitati, et non mee inpericie inputetetur (sic). Siquid autem nimis incredibile vel a veritate devium fuerit visum, diligentis lectoris caritas non mordax insultus, aut latrans dente canino corrigat et emendat."

A mű vége így hangzik: (103[b]) „Praedicta autem fideliter frater Guillelmus de Solagna in scriptis redigit sicut praedictus frater odoricus ore proprio exprimebat. Anno domini MCCCXXX die [üresen maradt] mense Madii, Padue in loco sancti Anthonii. Nec curavi de latino difficili et ornato. Sed sicut ille narrabat sic iste scribebat, ad hoc ut omnes facilius intelligerent quae dicuntur. Supradictus autem frater Odoricus postea ex hoc seculo transivit ad dominum in conventu utini Anno domini MCCCXXXI die XIIII januarii, qui post mortem multis et magnis miraculis corruscavit. Deo gratias."

Örömmel mutathatunk tehát arra, hogy az Acephalus-kódex most tárgyalt darabjával egy XIV. századi híres Ázsia-utazónak nemzetközi viszonylatban is fontos kézirata került hozzánk. De mindezen kívül is megfelelőnek tartottuk e kézirattal ezen a helyen is részletesebben foglalkozni, hogy vele kapcsolatban nyomatékosan rámutassunk a XIII—XIV. századi

[1] Latin szövegemet DR. BARTONIEK EMMA lekötelező módon az eredeti kézirattal egybevetette és ellenőrizte.

[2] Más kéziratok szerint Odoricus 16 esztendőt töltött Keleten (vö. WYNGAERT I, 382).

keleteurópai és ázsiai utazásoknak és útleírásoknak magyar szempontból való jelentőségére.

Mindenekelőtt nem teljesen véletlen, hogy egy a Budai Krónika családjába tartozó magyar történeti mű mellé ugyanabba a hártyakódexbe ugyanaz a kéz egy mongolkori útleírást is másolt. Mint már GOMBOCZ ZOLTÁN éles szeme észrevette[4] — ha azt nem is fogalmazta meg ily határozottan — a magyar őshazára vonatkozó hagyomány kialakulását, legalább is annak azt a formáját, amelyben az krónikáinkból kitapintható, nagy mértékben befolyásolták a mongolkori utazások során felszínre került új földrajzi, néprajzi és történeti ismeretek. Az új anyag ú. n. őshaza-hagyományunk két jelentős csoportjára vonatkozik: 1. Scythia, 2. Magna Hungaria.

GOMBOCZ említett munkájában rámutatott arra, hogy krónikáink két különböző típusú Scythia-leírást adnak.[5] Az első a régi, klasszikus leírást szinte változatlanul adja tovább; krónikáink közül ezt találjuk Anonymusnál. A másik a régi Scythia-leírást új nevekkel bővíti ki, melyek a mongolkori útleírásokból terjedtek el a nyugati krónikaírók között. Idesorolhatjuk a mai Kézai-kivonat és a vele rokon szövegű krónikák Scythia-leírását (a környező országok felsorolásával együtt).

A Kézai-típusú krónikáknak a klasszikus Scythia-leírásban nem található neveiről régebben jeles tudósok is azt tartották, hogy azok a megőrzött nemzeti őshaza-hagyomány emlékei. GOMBOCZ világosan és meggyőzően bebizonyította ezek könyvi eredetét is. Íme a fontosabbak: A *regnum Iorianorum (r. Juricnorum)* a kaukázusi *Georgiani* nép nevével összefüggő szó vulgáris latin írásváltozata. *Corosmenia, gens Corosmina, g. Corosmoia* nem más mint a későbbi khívai khánságnak a régi neve, *Khvārezm*. A *gens Kytanorum* a mongol nyelvű *kitaj*-okra vonatkozik. *Tarsia* egy középázsiai nesztoriánus török, „ujgur" területet jelent. *Ethyopia quae minor India dicitur* szintén a mongolkori földrajzi nevek legismertebbjei közé tartozik. *Mongalia* (Mongolia), *gens Alanorum, Bessi, Cumani Albi* és *Susdalia* nem szorul bővebb magyarázatra a mongolkori utazók földrajzi neveinek ismerete nélkül sem (de persze ott is mind megtalálható). A *kerecset* madárnév magyarázatát nem tekintve mindössze két név állott ellen GOMBOCZ megfejtéseinek, de ma már ezek körül sem lehet kétség. Az egyik a *Togora, Togata* folyónév, melyről FEHÉR GÉZA kimutatta,

[4] GOMBOCZ ZOLTÁN, A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány: NyK. XLV, 129—94. XLVI, 1—33.

[5] GOMBOCZ i. m. 130—53. Tárgyalásunkban GOMBOCZcal egyetértőleg nemcsak a tulajdonképeni Scythiát vizsgáltuk (amely *Bascardia, Dentia* és *Mogoria* részekre oszlik), hanem a környező földrajzi neveket is sorra vettük. A szorosabb értelemben vett Scythiára vö. DEÉR JÓZSEF, Szkithia leírása a Gesta Ungarorumban: Magyar Könyvszemle XXXVII, 243—63. A hun-krónika földrajzi neveinek nyugati tudós eredetéhez l. ECKHARDT SÁNDOR alapos tanulmányait: A pannóniai hún történet keletkezése: Századok 1927—8: 465—91, 605—32, továbbá: Sicambria: Minerva VI, 157—201.

hogy klasszikus eredetű elnevezés, a ptolemaeusi *Ottorokorra* romlott alakja, melynek útja szépen követhető a középkori földrajzi leírásokban.[1] A másik szintén folyónév, az *Ethul id est Don*. Az azonosítás helyességét többen kétségbevonták (FEHÉR GÉZA, GOMBOCZ ZOLTÁN), de MELICH JÁNOS adatai után[2] nem lehet semmi kétségünk az iránt, hogy ez az elnevezés a késő mongol-korig élt Dél-Oroszországban, s szintén a mongolkori utazók révén került hozzánk.

Már a XII. században, Gotifredus Viterbiensisnél előfordul az *Ungaria vetus* és *Ungaria nova* elnevezés, a XIII. században pedig Vincentius Bellovacensis (Vincent de Beauvais) *Hungaria maior*- és *Hungaria minor*-ról ír, mégis a XIII. századi magyar domonkosrendi Julianusszal kezdődik el az a nagyméretű érdeklődés a keleteurópai *Hungaria Magna* iránt, amely teljesen átragad a többi mongolkori utazóra is, s amelynek eredményeképen a *Magna Hungaria*-kérdés teljes egészében kibontakozik. Körülötte megjelenik az annyi bonyodalmat okozó *Bascardia*, amelyhez fűződő *Bascart id est Magna Hungaria* megjegyzésről (GOMBOCZ adataihoz csatolandó: Rubruck XXIX, 46, WYNGAERT 269: *Pascaver que est maior Hungaria*) a baskír—magyar rokonság elmélete sarjadt,[3] a *Blaci*, melynek alapján egyesek Kelet-Európában, *Magna Hungaria* szomszédságában is oláhokat kerestek.[4]

GOMBOCZ idézett dolgozatából jól ismeretesek azok az útleírások, amelyek Julianusnak és társainak keleti utazása után *Magna Hungaria*-ról szólnak, így Johannes de Plano Carpini, Benedictus Polonus, Guillemus de Rubruck, Albericus Trium Fontium, Mathaeus Parisiensis stb. művei. Érdekes, hogy Plano Carpiniről, Benedictus Polonusról, Rubruckról eddig is ismeretes volt, hogy értesüléseik egy részét (minden valószínűség szerint ezek közé kell sorolnunk Magna Hungariát is) magyar papoktól nyerték. Újabban ugyanezt állapították meg teljes részletességgel Albericus Trium Fontiumról is.[5]

Nem meglepő ez, ha figyelembe vesszük, hogy a tatárjárás hírére meginduló nagy térítő munkában a magyar papok is jelentős részt vettek. Mindenekelőtt meg kell említenünk a magyar domonkosok tevékenységét. A Richardus-féle jelentés szerint már Julianus utazása előtt felkerekedett négy magyar

[1] GÉZA FEHÉR, Beiträge zur Erklärung der auf Skythien bezüglichen geographischen Angaben der ungarischen Chroniken: KCsA. I. 40—58.

[2] J. MELICH, Etél: KCsA. II. 237—8.

[3] GOMBOCZ: NyK. XLVI. 29—33; NÉMETH GYULA, A honfoglaló magyarság kialakulása 299—315.

[4] TAMÁS LAJOS, Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában 95—100.

[5] HÓMAN BÁLINT, A Szent László-kori Gesta Hungarorum 18. LATZKOVITS LÁSZLÓ, Alberik világkrónikájának magyar adatai. Forrástanulmány. Szeged, 1934. 92. MACHOVICH VIKTOR, A magyar—francia ciszterci kapcsolatok történetéhez: EPhK. 1935: 269—88.

domonkosrendi szerzetes, Ottó és három társa, hogy felkeresse a Keleten maradt pogány magyarokat. 1235-ben Julianus vezetésével újabb három dominikánus indult a magyarok felkeresésére. 1237-ben megint útra kelt Julianus, de a közelgő tatár veszedelem miatt nem közelíthette meg többé célját. Az 1237. évnél Albericus Trium Fontium krónikájában is említés történik egy négytagú dominikánus követségről, amely a Régi Magyarországba indult *(missi sunt de Hungaria quatuor fratres Predicatores qui usque ad veterem Hungariam per 100 dies irerunt)*. Ez az értesítés minden valószínűség szerint magyar forrásból származik, csak az a kérdés, hogy Ottó vagy pedig Julianus első útjára vonatkozik-e. Rubruck is hivatkozik dominikánusainkra: *hoc quod dixi de terra Pascatur scio per fratres Predicatores qui iverunt illuc ante adventum Tartarorum* (WYNGAERT 220).[1]

A franciskánusok közt is találunk magyarokat, az ő szerepük azonban, úgy látszik, jóval később kezdődött meg. Az 1338-ban XII. Benedek pápa által Kínába irányított négy franciskánus egyike Gregorius de Hungaria. Ugyanebben az évben indult Marignolli útnak (egyesek a két követséget egynek tartják), aki a pápától külön ajánlólevelet vitt egy Elias nevű magyar franciskánushoz, aki Üzbek khán különös kegyeiben állott.

A mongolkori utazók feljegyzéseiben, útleírásaiban, leveleiben, melyek teljes feltárása koránt sincs lezárva, igen sok a magyar vonatkozású adat.

A legnagyobb visszhangot természetesen a tatárjárás pusztításai és a vele kapcsolatos események keltették a XIII. századi szerzetes utazók körében. Vegyük például csak Plano Carpini értesítéseit: felsorolja a magyarországi tatárjárás vezéreit (V, 21: WYN. 67), utal a tatárjárás pusztításaira (VIII, 57: WYN. 95), beszél a tatárok közt élő magyarokról (IX, 39: WYN. 122—3), Batu sátrairól, melyeket a magyar királytól zsákmányolt: *Tentoria autem de panno lineo habet magna et satis pulcra, que regis Ungarie fuerunt* (IX, 17: WYN. 110) stb. Hasonló, de még terjedelmesebb feljegyzéseket találunk pl. Rubruck útleírásában is.[2]

Külön meg kell emlékeznünk arról, hogy abban a latin nyelvű levélben, amelyet a pápa Plano Carpinival küldött a tatár nagykhánnak, felhánytorgatja a magyarok s egyéb keresztények megöletését (ez a híres „Cum non solum"-bulla). Plano Carpini és Benedictus Polonus részletes értesítéseiből világosan tudjuk, mint fogadták a pápai üzenetet a tatárok.

[1] B. ALTANER, Die Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts. 1924. 151—5. MORTIER, Histoire des Maitres généraux de l'Ordre des Frères Prêcheurs. Paris, 1903. I, 377—9.

[2] YULE, Cathay II, 337. H. CORDIER, Histoire générale de la Chine II. 423. WYNGAERT, Sinica Franciscana I, LXXXIV. 1.

s mint adták át nekik a pápa számára, s mint magyarázták el apróra és kérdezték vissza az új khánnak, Güyük-nek a válaszát. Ennek a Güyük-féle levélnek a misszionáriusok által készített latin nyelvű szövege régóta ismeretes. Ezen kívül szó volt még egy mongol eredetiről s annak „szerecsen" nyelvű fordításáról is; ezek meglétét azonban egyre jobban kétségbe vonta a modern kritika.

E kétkedésnek, legalább részben, el kellett tűnnie, amikor 1920-ban a Vatikáni Könyvtárban felfedezték Güyük „szerecsen" nyelvű válaszát, amely nemsokára meg is jelent PELLIOT magyarázatos kiadásában.[4] Mindenekelőtt az tisztázódott, hogy a „szerecsen nyelv" *(lingua Sarracenorum)* nem az arab, hanem a perzsa. Güyük perzsa nyelvű válaszából most csak azt az egyet emeljük ki, hogy benne is szó esik a keresztényekről *(Christiani)* és külön a magyarokról *(Hungari)*, de míg a kereszténveket perzsául ***kiristan***-nak fordítja a levél, a *Hungari* helyett nemzeti nevünket (مجار ***mājar***) használja. Ez utóbbi körülmény ékes bizonyítéka annak, hogy a mongoloknak pontos, közvetlen értesüléseik lehettek a magyarokról, mint azt perzsa, kínai, mongol nyelvű történetíróik munkáiból is seithetjük.

[4] P. PELLIOT, Les Mongols et la Papauté: Revue de l'Orient Chrétien 1922—1923. XXIII, 3—30.

Egy XVIII. századi kínai munka a magyarokról.

Kína újkori kapcsolatai a Nyugattal a XVI. sz. elején kezdődtek. Perestrello vezetésével 1516-ban elsőnek a portugálok jelentek meg a kínai partokon. A nem éppen barátságos fogadtatás miatt azonban rövidesen vissza kellett húzódniok Kantonból Macaoba. A portugálok után hamarosan jelentkeztek a spanyolok is, akik 1575-ben először hittérítőket küldtek Fukienbe. Az utánuk érkező hollandusok eleinte a portugálokat próbálták kimozdítani nehezen megszerzett, több-kevesebb előnnyel járó állásaikból. Kudarccal végződő kísérleteik után 1624-ben vigaszképen Formosát *(T'ai-wan)* vették birtokba. Ezek után az első, itt-ott erőszakosan fellépő nyugatiak után jöttek a franciák, az angolok, később az amerikaiak, és lassanként megérkeztek a kisebb hajósnépek képviselői is. Az egyre nagyobb számban, egyre gyakrabban megjelenő nyugati hajós kereskedőket lassanként mind egy helyre irányították a kínai császárok: Kantonba. Itt külön privilégiumokkal felruházott kínaiak, az ú. n. *hong*-kereskedők bonyolították le az európaiakkal való kereskedést. Kantonnak ezt a fontos szerepét K'ien-lung 1757-ben újabb dekrétummal még jobban megerősítette. Lényeges változás nem is történt 1842-ig.

Ez a dátum, az ópium-háborút befejező nankingi béke éve, ugyanis igen fontos fordulópontot jelentett Kína és a nyugatiak kapcsolataiban. Eddig az időpontig az európaiak a kínaiak szemében adófizető nyugati barbárok voltak, fölöttük tökéletes impériumot gyakoroltak, s csak követségek, ajándékok, gyakran megalázó külsőségek árán nézték el, hogy —' korlátok közé szorítva — kereskedjenek Kína földjén. A nankingi békével teljesen megfordult a kocka: egymás után kényszerítették az euró-

paiak Kínára az előnytelen szerződéseket, és mind több és több engedményt erőszakoltak ki maguknak. A kínai történelemben kétségtelenül egy szégyenletes korszak kezdete ez a békekötés : a kínai nagyhatalom átmenet nélkül politikai depressziós területté, nyugati hatalmak versengésének tárgyává alakult át.

A XVI. sz.-ban meginduló kereskedelmi, politikai kapcsolatok egyszerre felcsigázták a Nyugat érdeklődését a távoli Kína furcsaságai, gazdagsága iránt. Persze Kínában — ha lenézéssel is —, de azért szintén csodálkozással fogadták a messze tengerentúlról érkező nyugati barbárokat.

Meg kell vallanunk, Nyugat gyorsan és alaposan tisztába jött Kínával, népével, történetével, vallási rendszereivel, szokásaival, stb., nem úgy, mint Kína az európai népekkel, amelynek az ópium-háborúra, s az azt követő keserű tanulságokra volt szüksége, hogy nagyobb érdeklődést kezdjen tanusítani e kellemetlen idegenek szokásai és intézményei iránt.

Az ismerkedés különben mindjárt a XVI. sz.-ban megkezdődött, amikor kereskedőkön, katonákon, politikai ágenseken kívül misszionáriusok is érkeztek Kínába. Magától értetődött, hogy e hittérítők — jelentős részük igen képzett jezsuitákból állott — csak úgy foghatnak hasznosan munkájukhoz, ha előbb alaposan megismerkednek a néppel, elsajátítják nyelvét, stb. Tanulmányaikról, kutatásaikról az otthon lévők okulására részletesen beszámoltak ; lelkiismeretes, alapvető tudományos munkát végeztek, a modern sinológia az ő fáradozásaikból sarjadt.

A jezsuiták ezenfelül hamarosan tisztába jöttek azzal is, hogy a térítés sikere érdekében feltétlenül szükséges megnyerniök az uralkodó és az udvar kegyét. Ebből a célból elsősorban nyugati ismereteiket használták fel.

Tudásukkal rövid idő alatt csakugyan nélkülözhetetlenekké tették magukat az udvarban. A csillagászati megfigyeléseket a mohamedánok kezéből kivéve rájuk bízta a császár. Matematikai ismereteiket hasonlóképen igen méltányolta az „Ég fia". Később pedig a kínai birodalom és kapcsolt részei térképének az elkészítését is az ő feladatukká tette ; 1708—17 között Bouvet jezsuita vezetésével el is készült ez a munka. A festészet terén is buzgólkodtak, megismertették a kínaiakkal a nyugati módszereket, rámutattak a kínai festészetben hiányzó perspektivára,

árnyékra és olajfestésre. Az első misszionáriusok szemében a kínai festészet, szobrászat mélyen alatta állott a nyugatinak, az európai festészet elveit, módszereit tehát tanító célzattal kezdték ismertetni. Különben hittérítő munkájukhoz is szívesen használtak festményeket és metszeteket, melyeket útmutatásaik nyomán később már kínai tanítványaik készítettek. Igen sok ilyen eredetű kínai tárgyú albumot ismerünk, jórészüket fanyomattal, vagy egyéb eljárás útján sokszorosították is. Csak a leghíresebb egyik ilyen képsorozatra utalunk, a K'ien-lung császárnak középázsiai győzelmét megörökítő 16 képre, melyet négy misszionárius: J. Castiglione, D. Attiret, J. Sichelbart, J. Damscène festett kínai ízlés szerint felsőbb parancsra, s amelyről 1767—1774 között Cochin vezetése alatt Párizsban készítettek metszeteket. Érdekes, hogy még építészeti téren is érvényre juttatták tudásukat, a régi császári nyári palotának, a *Yüan-ming-yüan*-nak egy szárnyát európai stílusban építették meg. Az ú. n. európai szárny a nyári palota többi részével együtt 1860-ban ugyan elhamvadt, de még a romokból is kivehető régi szépsége.

A jezsuiták Nyugat-megismertető tevékenységéről kínai és nyugati nyelveken terjedelmes források, kötetekre menő részletes összefoglaló tanulmányok beszélnek.

E néhány rövid megjegyzés után talán érthetőbb lesz előttünk a kínaiak XVII—XVIII. sz.-i földrajzi irodalmában az európai forrásokra visszamenő értesülések nagy tömege, nem is beszélve kínai nyelven író európai szerzők munkáiról. Ez a földrajzi irodalom is túlságosan gazdag — és bizonyos vonatkozásokban speciális is — ahhoz, hogy itt részletesebben foglalkozzunk vele. Egy-két munkát mindenféleképen elő kell azonban vennünk, hogy lássuk, hogyan jelentkezik ezekben a földrajzi forrásokban az európaiak ismerete a XVII—XVIII. sz.-i Kínában.

Minden misszionárius segítség nélkül készült a *Hai yü*, mely a Kínával kereskedelmi összeköttetésben álló országok közül egy-kettőt röviden ismertet. Megjelent 1537-ben, szerzője, Huang Čung értesüléseit a kikötők európai matrózaitól gyüjtötte, persze alaposan eltorzítva adja tovább olvasóinak. (Vö. Wylie, Notes on Chinese Literature 58.)

Hasonlóképen kikötői információk alapján készült a *Tung*

si yang kao is; 12 könyvében 38 országról emlékezik meg, amelyek kereskedelmi összeköttetésben állottak Kínával a Ming dinasztia alatt. Ez a könyv sem hizeleg túlságosan az európaiaknak, a hollandusokat pl. *hung mao fan* ‚vörös hajú barbár' néven ismerteti meg olvasóival. A szerző, Čang Si 1618-ban írta művét. (Wylie, i. m. 58.)

Ugyanilyen hangnemben ír Wu Čen-fang is a XVII. sz.-ban *Ling nan ca ki* c. munkájában a macaói portugálokról. (Wylie, i. m. 63.)

Tárgyilagosabb munkák is akadnak azonban, persze inkább már csak a XVIII. sz.-ban. Ilyen pl. a *Hai kuo wen kien lu*, melyben a kínai tengerpartról és a tengerentúli országokról közöl érdekes megjegyzéseket a szerző, Č'en Lun-kiung a saját és atyja visszaemlékezései alapján. A szerző előszava 1730-ból való, az új kiadásé 1793-ból. A mű két kötetből áll, ezek egyike térképeket tartalmaz. (Wylie, i. m. 59, Courant, Catalogue des livres chinois I, nº 1903). You T'ung műve, a *Wai kuo ču či ce* a XVII. sz.-i Kínával kereskedő európaiakról beszél röviden (Wylie, i. m. 64). A *Hai tuo yi či*-nek, mely 1791-ben jelent meg, a szerző, Wang Ta-hai mind a 6 kötetét az idegeneknek szenteli. (Wylie, i. m. 65.)

A misszionáriusok földrajzi munkái közül egyike a legismertebbeknek a *Či fang wai ki*; ez a kompendium-szerű földrajzi mű röviden az egész ismert világot leírja s annak idején mintegy magyarázatul szolgált a Ricci-féle térképhez. E mű magja Pantoja olasz jezsuitától származik, halála után kibővítette Aleni, s az ő neve alatt jelent meg 1623-ban. (Wylie, i. m. 58.) A *Či fang wai ki* igen népszerű munkának bizonyult, számos kiadása jelent meg, s felvették két nagy vegyes gyüjteménybe is, a *T'ien hio č'u han*-ba, a római katolikus misszionáriusok XVII. sz.-i gyüjteményébe és a *Šou šan ko č'ung šu*-ba, melyet Tsien Hi-cu adott ki 1844-ben.

Az Aleni-féle munkát újra átalakította, kibővítette egy másik igen ismert, nagy tekintélynek örvendő misszionárius, F. Verbiest és *K'un yü t'u šuo* címen adta megint közre. A Verbiest-féle compiláció megrövidítve, csak a fantasztikumok meghagyásával, ill. azok kiemelésével *K'un yü wai ki* címen számos kiadást látott. (Wylie, i. m. 58—9; Courant, Catalogue I, nº 1526;

大西洋翁加里亞國夷人

翁加里亞國在波羅泥亞國南其人彷彿蒙古衣服甚短束縛緊襯有如行滕性極獷悍尚勇鷙幼習馳馬狃獮善佩常帶彎刀長四尺每在馬上舞試婦人能通文字刺繡工巧出門必護紗縷蔽面物產極豐牛羊可供他州之用金銀銅鐵等物取之不竭

H. Cordier, L'imprimerie sino-européenne en Chine, nº 8, 345.) Aleni neve alatt ismerjük az európai országok leírásával foglalkozó *Si fang ta ven*-t is; ez először 1637-ben, másodszor 1642-ben jelent meg. (Courant, Catalogue I, nº 1816, 1817, 1818; Cordier, L'imprimerie 23.) Nyugat leírását tartalmazza a császárnak ajánlott *Yü lan si fang yao ki* is, mely 1669-ben jelent meg L. Buglio, G. de Magalhães és F. Verbiest ajánlásával. (Courant, Catalogue I, nº 1882; Wylie, i. m. 64; Cordier, L'imprimerie 57.)

Mindezek a munkák vagy európaiaktól származnak, vagy pedig a velük való érintkezés eredményeként keletkeztek, de mindenképen magukon hordják a kuriózum bélyegét, és épen ezért jóideig meglehetősen idegenül állottak a kínai irodalom kijegecesedett, szinte megmerevedett műfajai között. Ha nem is teljes egészében, de legalább részben, utat találtak mégis ezek a nyugatiakról szóló leírások egy megszokott, ízig-vérig kínai irodalmi anyaggyüjtésbe: a barbár adófizetőkről szóló enciklopédiákba. Említettük, hogy az 1842-i nankingi békéig ez európaiak is csak olyan barbárok voltak a kínaiak szemében, mint a tibetiek, malájok, vagy a jávaiak; a nyugati kereskedők ajándékai pedig mindjárt biztosították a „nyugati barbárok" adófizető jellegét is.

Egy ilyen barbár adófizetőkről szóló encyklopédiára kívánjuk felhívni ma a figyelmet, melynek megvan az a nem mindennapi érdekessége, hogy a nyugati adófizető barbárok között megemlékezik a magyarokról is.

A mű címe *Huang c'ing či kung t'u*, azaz 'A felséges mandzsu dinasztia adófizetőinek albuma'. 1751-ből keltezett császári dekrétum alapján fogott megírásához egy nagyszámú bizottság. A császár 1761-ből származó költeményével kezdődik az album, s utána a császár rímére továbbverselő mandarinok kínrímei következnek. Az anyagot nem tudták egyszerre összegyüjteni, ezért lassanként, darabonként készült a munka, az utolsó dátum 1788, a császár befejező utószava azonban ennél előbbről, 1775-ből való. Mindjárt az összeállitása után, a XVIII. sz. végén fanyomatként megjelent a mű egy *t'ao*-ban, 6 kínai kötetben *(pen)*, 9 fejezetben. A fanyomatos kiadás egy példányát a párizsi Bibliothèque Nationale-ból (vö. Courant, Catalogue

l, n° 1819—22), egy másikat pedig az Ecole des Langues Orientales Vivantes könyvtárából ismerem.

A bennünket érdeklő európaiak az első kötetben találhatók, még pedig nem együtt, hanem elszórva a japánok, koreaiak, malájok, birmánok, tibetiek és egyéb ázsiai népek között. Minden népet egy-ugyanazon schema szerint tárgyal a *Huang c'ing či kung t'u* : először az illető népből egy férfi, majd egy nő egyszerű vonalas rajzát közli, végül pedig a harmadik oldalon néhány általános megjegyzést ad mind a kettőről kínai nyelven.

Az ázsiaiakat figyelmen kívül hagyva, az európaiak ebben a sorrendben következnek : az európai (*ta-si-yang kuo yi-žen* ; valóságban az olaszról szól, és megemlíti a híres olasz misszionáriust, Li Ma-tou t, azaz Ricci-t is ; 32—3), svájci (*ho-lei-wei ci-ya* ; nem ország, csak tartomány ; 34—5), magyar (36—7), lengyel (*po-lo-ni-ya* ; 38—9), európai pap és apáca (42—3), angol (*ying-ki-li* ; 46—7), francia (*fa-lan-si* ; 48—9), svéd (*sui* ; 50—1), hollandus (*ho-lan* ; 60—1), orosz (*wo-lo-si* ; 62—3), orosz paraszt (64—5), portugál (*liü-sung* ; 70—1).

A rajzok jellegzetesebb vonásai közül megemlíthetjük, hogy a svájci magas alabárdot tart a kezében, a lengyel prémes kucsmát visel és két lábon álló medvét tart kötélen, nyilván táncoltatja, az angol kimondhatatlan nosztalgiával szemlél a jobb kezében egy whiskys üveget ; a többinek viszont semmi ilyen feltűnő ismertetőjele nincs. Talán mondanom sem kell, az európai arcok a kínai véső alatt nagyon elkínaiasodtak.

H. Cordier, Le consulat de France à Canton au XVIIIe siècle : T'oung Pao IX, 1908 c. cikke végén a 96. l. után számozatlan mellékleteken egyetlen mondattal bevezetve* közzétette az angol, a francia nő, a francia férfi, a hollandus, az orosz és a svéd rajzát, a nélkül, hogy akár a kínai magyarázatoknak, akár magának a műnek további néhány megjegyzést szentelt volna.

Mint az előbb már mondottuk, a magyarokról a 36—7. l. szól. A 36r° egy magyar férfi, a 36v° egy magyar nő rajzát közli vázlatosan, meglehetősen kezdetleges módon az előttem levő kiadásokban egyes részletek, így pl. a kard, a pipa tel-

* Je donne d'après le Houang Ts'ing tche-kong t'ou, 16e année de K'ien-loung, 1751, les figures des étrangers qui fréquentaient le port de Canton.

翁加里亞國在波斯泥亞國南其人彷彿蒙
古衣服甚短束縛袴襪有如行縢極頼悟尚
禮貌幼習馳馬短頸善弄常帶彎刀長四尺
每在馬上舞試婦人能通文字刺繡工巧出
門必設紗綾蔽面物産極豐牛羊可供他州
之用金銀銅鐵等物取之不竭

A *Huang-ying ci kung lu* kínai szövege a magyarokról

jesen elmosódott. A 37v^0 következik a kínai szöveg ; ez magyar fordításban a következőképen hangzik :

„Magyarország (*Weng-kia-li-ya kuo*) Lengyelországtól* délre fekszik. Lakói a mongolokhoz hasonlítanak. Felsőruhájuk igen rövid,** nadrágot hordanak és szűk harisnyát, amely azokhoz a szalagokhoz hasonlít, amelyeket a lábra csavarnak [Kínában] a járáshoz. Igen értelmesek és becsben tartják az udvariasságot. Gyerekkoruktól lovagolni tanulnak. [Lovaik] rövid nyakúak és kiválóak a futásban. Övükben mindig görbe kardot viselnek, melynek hossza négy láb, és ügyesen forgatják lóháton. Az asszonyok írni-olvasni tudnak, ügyesek a hímzésben ; mikor kimennek a házból, arcukat mindig vékony selyemfátyollal kell elfedniök. Kiváló termékekben [ez az ország] igen gazdag. Szarvasmarhájuk, juhuk annyi van, hogy még más országoknak is elegendő volna. Arany, ezüst, réz, vas stb. itt annyi van, hogy kifogyhatatlan."

Weng-kia-li-ya, azaz *Ungaria* és *Polonia* önmagában is eléggé mutatja latinos alakjával, hogy nyugati, valószínűleg francia vagy olasz jezsuita értesítésre visszamenő adatokkal van dolgunk. Nyugati eredetű — eléggé érdekes módon — a magyaroknak mongolokhoz való hasonlítása is. (Mellesleg megjegyezve, ugyanezt állítja a *Huang c'ing či kung t'u* a lengyelekről is.) Ez alkalommal a rendelkezésemre álló forrásokból nem tudom pontosan megállapítani a magyarokra vonatkozó kínai szöveg forrását; nagyon valószínű azonban, hogy a XVII. esetleg XVIII. sz.-i nyugati metszetek ismerőjének még a kínai könyvben közölt* magyar férfi és nő rajzának a forrását sem volna lehetetlen meghatározni.

A *weng-kia-li-ya* különben a hàrmadik kínai elnevezés, amely a magyarok jelölésére szolgál. Az első, a legrégibb még XIII. sz.-i és mongol közvetítéssel került a kínaiakhoz : *ma-ča-rh*, *ma-kia-rh*, eredeti szövegében, a mongol nyelvű Mongolok Titkos Történetében : *maǰar*. Időrendben ekkor következik a *weng-kia-li-ya*~*Ungaria* név. A harmadik, mely mai napig használ-

* *Po-si-ni-ya kuo*, a második írásjegy, a *si* a másoló vagy véső tévedése *lo* helyett, tehát nem *Bosnia*, hanem *Polonia*, mint később még majd máshol is látjuk.

** Nem hosszú, kaftánszerű, mint a kínaiaké.

latban van, a *Hiung-ya-li-ya* azaz *Hungaria*, szintén nyugati eredetű, ennek ellenére egyes kínai tudósok összekötik az ázsiai húnok vagy *hiung-nu*-k nevével.

Nem érdektelen talán, hogy a *Huang c'ing či kung t'u* eredetijét, vagy egyik eredetijét röviden *Či kung t'u* címen a párizsi Bibliothèque Nationale-ban őrzik (Département des Estampes, B_7 b réserve; vö. Courant, Catalogue I, n° 1823—4). A mű ugyan csonka, csak két kötete van meg, azonban a szerencsés véletlen folytán a bennünket érdeklő első kötet éppen nem hiányzik. A fanyomatos kiadástól teljesen eltér fényűző külsejével. Ez az album csakugyan album. Sárga selyemlap borítja a könyv első és utolsó lapját; az egész különben harmonika-módra összecsukható egyetlen hosszú selyemlap, melynek szövegek és képek csak az egyik oldalát borítják. A képek színesek és kézzel festettek, a kísérő szöveg mindenütt gyönyörű kalligráfiával készült kézírás.

A szöveg teljesen azonos a fanyomatos kiadásével (egyetlen különbség, hogy itt pl. *Po-si-ni-ya* helyett hibátlanul *Po-lo-ni-ya*-t találunk), ezt a szöveget azonban mandzsu fordítás is kíséri, nem úgy, mint a fanyomatos kiadását. Íme a magyarokra vonatkozó kínai szöveg mandzsu fordítása:

Ung-giya-lii-ya gurun. Bo-lo-ni-ya gurun-i julergi ergide bi. tubai niyalma mongγoso-de adulišambi. etuku adu umesi foχolon. faqôri fomoči kiyab seme eturengge. χôsitun χôsiχa adali. umesi sure ulxisu. doro yoso-de amuran ajiγan-či morin feksire-be tačimbi. meyifen foχolon. sujure mangγa. daruχai mudangγa loχo asχambi. γolmin iči duyin jušuru bi. kemuni morin-i deleri maqsimbi. xexesi bitxe xergen-be ulximbi. ufire seolere mangγa. duqa tučiči urunakô čeče suberi-i dere-be dasimbi. tubede tučire jaqa umesi elgiyen. iχan χonin xeô seme γôwa ayiman-i bayitalara-de ačabuči ombi. ayisin menggun teyišun sele-i jergi jaqa bayitalaχa seme wajirakô.

Ez a mandzsu szöveg pontos fordítása a kínai eredetinek. A szövegek különben itt nem kerültek külön lapra. A kínai rész pl. a férfi rajzától jobbra ugyanazon a lapon található; első sora (*ta-si-yang weng kia-li-ya kuo yi žen* ‚Európa; magyarországi barbár férfi', megjegyzendő a *Huang c'ing či kung t'u*-ban barbár az angol, a francia, s a többi európai is) magára a rajzra

vonatkozik. A másik lapon a magyar nő festménye foglal helyet, tőle jobbra egy sor kínai felirat jelzi, hogy magyar nő képe áll előttünk, mellette pedig mandzsu nyelvű fordítása *(Amba si-yang-ni ung-giya-lii gurun-i xexe)* található. A képtől balra olvasható a nagy kínai szöveg mandzsu fordítása, az első mondat az első sorban: *amba si-yang-ni ung-giya-lii-ya gurun-i niyalma* 'Európa; magyarországi férfi' az előző lapra vonatkozik.

A kézirat képanyaga, elrendezése, kivitele általában véve azonos a fanyomatos kiadáséval. Természetesen nem elnagyolt, vázlatos, mint amaz, hanem művészibb megoldású, gondosabb és mint már említettük, színes. Megjegyezzük, az arcok is kevésbbé kínaiasak. Minden valószínűség szerint az eredeti rajzokat, ill. festményeket tartalmazza a Bibliothèque Nationale csonka példánya, mely különben a császári nyári palotából származik.

Ebből a kéziratból mutatjuk be mellékletünkön a magyar nő és férfi képét. A két kép színezése a következő:

A férfi kucsmájának alsó része barna színű prém, elől középen aranyos gombból szürke toll emelkedik ki, felső része vászonnak látszik, színe ultramarin kék, bojtja okkersárga. Bajusza barna. A vállára dobott ruhadarab ultramarin kék színű, a szélét ott, ahol a gombok szoktak lenni, fekete-aranyos sáv díszíti. A visszája barna színű prém. Alatta az atillája bíborvörös, aranyos zsinórzattal és gombokkal, alsó szegélyét sötétzöld és aranyos díszítés élénkíti. Az öve lila. A válláról keresztbevetett, zöldszárú táska lóg. A kardmarkolatra támaszkodó kéznél kilátszó atilla-uj szintén biborvörös színű, aranyos díszítéssel. A nadrágja világoskék, csizmája barna színű, felső szegélye aranyos díszítésű. A bal csizma szárába dugott pipa aranyos szárú. A kard tokja zöld, aranyos díszekkel telefuttatva, markolata sötétkék.

A magyar nő fejdísze, fátyla fehér, a felső ruha rózsaszín, itt-ott sötétebb árnyalatokkal, a visszahajtott kézelőket barna prém borítja. A rózsaszínű ruha alsó szegélyét aranyos minta és barna prém díszíti. Alatta egy újabb zöldszínű szoknya következik, az első, felsőbb sáv sötétzöld, világoskék és vörös színű díszekből áll, az alsó sáv zöld színű, rajta dús fekete és vörös díszítés.

Attila családfája

F. Hirth *Die Ahnentafel Attilas nach Johannes von Thurócz* című dolgozatában merész, de egyben nagyjelentőségű feltevést kockáztatott meg.[1] A magyar szakirodalomban kezdettől fogva hirdetett és általánosan elfogadott nézettel szemben azt állította, hogy Thuróczi János Chronica Hungarorumában található, több mint harminc nevet tartalmazó családfa korántsem kései apokryph összeszerkesztés, nem is a legenda mesés hagyománya, hanem igen értékes történeti emlék, mert kétségtelen összefüggés áll fenn Attila itt hagyományozott családfája és a kinai évkönyvek hiung-nu šen-yüjeinek névsora közt. Ettől fogva nem egyszer a hiung-nu ∽ hún azonosság bizonyítékai közt lehetett ezzel az elmélettel találkozni,[2] a legnagyobb hiung-nu fejedelem nevének *Maotun*-nak *Baktur* alakban való rekonstruálásában pedig a legfőbb bizonyíték volt.

Ilyen családfa valóban igen értékes volna. Megbecsülhetetlen szolgálatot tenne a hún šen-yük nevének eredeti alakjukba való visszaállításában, amelyek a kinai irás természeténél fogva tudvalevőleg a felismerhetetlenségig elváltozott alakban maradtak ránk. Másrészt azt is bizonyítaná, hogy nyugaton (ha csak egy kis népnél is) a húnok ázsiai szereplésének az emléke élt és nem kis ideig fenn is maradt, azután meg, hogy ez a kis nép épen a magyar volt, az sem volna jelentéktelen körülmény.

[1] Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. Petersbourg. V^e série. Tome XIII. No. 2. St. Pbg. 1900. 221—261. o. Sinologische Beiträge zur Geschichte der Türkvölker I. Vö. Keleti Szemle I. 1900, 81. o. — Allgemeine Zeitung (München) 1900. 177. szám.

[2] Legújabban vö. F. E. A. Krause, Geschichte Ostasiens I. (Göttingen, 1925.) 304 o.

Sajnos azonban a dolog nem igy áll.

Hirth anyagismeretével, nagy általánosságban véve módszerével a modern sínologia úttörői közt megbecsülésre méltó helyet vivott ki magának. Nagy skálájú tudása mellett zseniális ötletei is vannak, amelyekkel a legnehezebb problémákat is igen szellemesen, tetszetős és sokszor meggyőző formában tudja magyarázni.

Attila családfájának kérdésében azonban kétségtelenül tévedett.[1]

Szerinte Attila családfájának közvetlen forrását nem ismerjük, de hihetőleg valami gót, vagy bizánci krónika, feljegyzés lehetett, ami nyomtalanul elveszett.

Mivel a feljegyzett neveken a görögös végződéseknek nyoma sincs, kénytelen volt a görög közvetítést maga is elvetni. Ugyanakkor kétségbevonta Thuróczi magyar származását, hogy egy szláv krónika esetleges közvetítését valószínűbbé tehesse.

Ami Bonfiniusnak a családfa eredetére vonatkozó megjegyzését illeti (ezt Hirth nem ismeri), az oly naiv töprengés, amelyhez hasonlót korának akárhány krónikásánál találhatunk.[2]

A családfa eredete korántsem oly misztikus, mint azt Hirth képzelte.

[1] E kérdést illetőleg a külföldi irodalomban egyedül Marquart tett ily értelmű megjegyzést — azonban nem épen sine ira et studio: »Noch schlimmer steht es übringens leider mit dem missglückten Versuche von F. Hirth und W. Radloff, den fabelhaften, von den durch und durch verlogenen ungarischen Chronikern fabrizierten Stammbaum Attilas auf linguistischem Wege zu beglaubigen, wodurch sie sich den Dank jenes Teils der Magyaren, denen ihre vermeintliche hunnische Abstammung ans Herz gewachsen ist, verdient gemacht haben.« A jegyzetben: »Hirth scheint übrigens noch in seinem neuestem, sehr verdienstlichen Werke an diese Verwirrung festzuhalten; S. The ancient history of China and of the Chou dynasty, New-York 1908, p. 185 f.« — T'oung Pao XI. 657. Hirth hipotézisét legújabban Bury (l. Alföldy András ismertetését a Protestáns Szemlében XXXIII. [1924.] 449—453.) tette magáévá.

[2] Genealogiam hanc unde scriptores annalium Ungaricarum expiscati fuerint, nisi aut commenta ediderunt aut a maioribus per aetates ad posteriorum congnitionem ista pervenerint, nondum compertum habeo. Rerum Ungaricarum Decades. Basileae 1568, 162 o.

Ugyanaz a családfa megtalálható a Bécsi Képes Krónikában,[1] a Pozsonyi Krónikában,[2] a Budai Krónikában,[3] a Dubnici Krónikában[4] s időrendben csak ekkor következik Thuróczi krónikája.[5] A variánsok miatt figyelembe veszünk későbbi irókat is, igy: Bonfinius (Rerum Ungaricarum Decades)[6] Székely István Krónikáját[7], Szenci Molnár Albert feljegyzését,[8] Pethő Gergely Krónikáját,[9] J. F. Behamb Notitia Hungariae c. munkáját[10] és Révai Miklós jegyzeteit.[11]

A legújabb kutatások tisztázták a krónikák egymáshoz való viszonyát és megállapították forrásaikat.[12]

Első pillantásra világos, hogy az Attila családfájával kapcsolatos krónikák valamennyien a Szt. László-kori Gesta Hungarorum (1091—1095) harmadik ágához (* Kézai Gesta Hungarorum 1282—85) tartoznak, annak időben legutolsó ága, amelynek forrása egy elveszett Nagy Lajos-kori Chronica Hungarorum; a családfa itt még meglehetett. A Nagy Lajos-kori Chronica elveszett forrásával (III. András-kori folytatás, 1291—1292) közös eredetű Kézai-féle krónika (ill. kivonat) már nem ismeri.

Hogy már most Hirth nemcsak hogy Thuróczit jelölte meg a családfa legrégibb megőrzőjéül, hanem egyetlen más

[1] Chronicon Pictum Vindobonense. Ed. M. Florianus, Lipsiae 1883, 122 o.

[2] Chronicon Posoniense. Ed. M. Florianus. Budapestini 1885, 23 o.

[3] Chronicon Budense. Ed. J. Podhraczky, Buda 1838, 35 o.

[4] Chronicon Dubniczense. Ed. M. Florianus. Quinque Ecclesiis 1884, 26 o.

[5] Ed. J. G. Schwandtner, Scriptores rerum Hungaricarum I. Vindob. 80—81 o.

[6] Basileae 1568, 162 o.

[7] Székely István Magyar Krónikája, ed. Toldy F. 1854, 10 o.

[8] Alb. Molnár Szenciensis: Novae Grammaticae Ungaricae libri II., ed. Toldy. Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae, Pest 1866, 124 o.

[9] Pethő Gergely, Rövid magyar krónika. Cassa 1729, 12 o.

[10] Argentorati 1776, 70 o.

[11] R. M., A Magyar dákság, ed. M. Rubrinyi. Régi Magyar Könyvtár. 29. sz. 30 o.

[12] Hóman Bálint, A magyar történetirás első korszaka, Minerva 1923. 220. — A Szent László-kori Gesta Ungarorum. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása 1925.

variánst sem ismer, nem magyarázhatjuk másként, mint hogy nem módszeres kutatások során jutott el Thuróczi adatáig, hanem azt egyszerűen Deguignesből vette át, aki, mikor a 443. évhez érve Attiláról kezd beszélni, hozzáfüzi a nevéhez: Thurócz dit que les Huns[1] l'appelloient dans leur langue Ethele et qu'il étoit fils de Bendekucz és innen végig változatlanul adja a Thuróczi-féle genealógiát.[2]

A családfa szövege a Bécsi Képes Krónika szerint a következő.[3]

... Almus. Qui fuit Eleud qui fuit Vgeg qui fuit Ed qui fuit Chaba qui fuit Ethele qui fuit Bendekus qui fuit Turda qui fuit Scemen qui fuit Ethei qui fuit Opus qui fuit Kadicha qui fuit Berend qui fuit Zulta qui fuit Bulchu qui fuit Bolug qui fuit Zambur qui fuit Zamur qui fuit Leel qui fuit Levente qui fuit Kulche qui fuit Ompud qui fuit Miske qui fuit Mike qui fuit Mike qui fuit Beztur qui fuit Budli qui fuit Chanad qui fuit Buken qui fuit Bondofard qui fuit Farcas qui fuit Othmar qui fuit Kadar qui fuit Beler qui fuit Kear qui fuit Keue qui fuit Keled qui fuit Dama qui fuit Bor qui fuit Hunor qui fuit Nembroth qui fuit Thana qui fuit Iapeth qui fuit Noe.

Eleud T-nál hiányzik, *Elendus* BO — *Vegecus* BO, *Ugec* BE, *Ugek* R — *Edus* BO — *Chaba* T-nál hiányzik, *Chabas* BO, *Csaba* R — *Ethele* PO-ban hiányzik, *Atile* BU, *Atila* D, *Ethele* sive *Attila* T, *Atila* B, S, M, PE, *Attila* BE, R — *Wendekuz* PO, *Bendekuz* BU, D, *Bendecucus* BO, *Bendeguz* S, M, PE, *Bendegucz* BE, *Bendeguz* R — *Torda* PO, D, — *Scemen* PO-ban hiányzik, *Scemeyn* BV, D, *Stemens* BO, *Szemein* S, M, PE, BE, R *Ethen* PO, *Etheus* BO — *Opus* PO-ban hiányzik, *Opos (Opus)* T, *Opos* S, M, PE, BE, R — *Caducha* PO, *Cadicha* BU, D, *Cadicha (Kadicha)* T, *Cadica* BO, *Kadicza*

[1] Természetesen nem hún, de magyar nyelven hangzik Etelének Attila.

[2] Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartars occidentaux. Paris 1756, tom. I., II. partie 297 o.

[3] Az app. crit. kizárólag a nevek variánsait tartalmazza. A krónikák és feljegyzések rövidítései: *PO* Pozsonyi Krónika, *BU* Budai Krónika, *D* Dubnici Krónika, *T* Thuróczi, *BO* Bonfinius, *S* Székely, *M* Molnár, *PE* Pethő, *BE* Behamb, *R* Révei.

S, M, PE, BE, *Kadicsa* R — *Berend* PO, *Berendus* BO, *Berénd* PE — *Sulthan (Zulta)* T, *Sulthanus* BO, *Zoltan* S, M, *Zóltán* PE, *Zoltan* BE, *Zoltán* R — *Wulchu* PO, *Bulchus* BO, *Boczu* S, M, *Bóczu* PE, *Boczu* BE, *Bocsu* R *Wobag* PO, *Balugus* T, *Bólug* PE — *Zambur* PO-ban hiányzik — *Zamur* PO-ban, BO-ban hiányzik, *Zámir* PE — *Lehel* PO, *Lechel* BO, *Lechel* PE, BE, R — *Leuenta* PO, *Leuentas* BO, *Levénte* PE — *Kulche* PO-ban hiányzik, *Chulchas* BO, *Külcze* S, M, *Kulcze* PE, BE, *Külcse* R — *Ompudes* BO — *Miska* PO, *Misces* BO — *Miķe* PO-ban hiányzik, *Micas* BO — *Beztur* PO-ban hiányzik, *Bezter (Beztur)* T, *Belztur* PE — *Budli* PO-ban hiányzik, *Budli* vel *Buldy* D, *Rudli (Budli)* T, *Ruldus* BO, *Rudli* S, M, PE, BE, R — *Canadus* BO, *Czanad* S, M, *Czanád* PE, *Czanad* BE, Csanád R — *Wuken* PO, *Bukem (Buken)* T, *Bucenes* BO, *Büken* BE, R, — *Bondofard* PO-ban hiányzik, *Bondofart* BU, *Bondosardus* BO, *Bondosárd* PE — *Farkas* PO, BU, D. *Tarkans (Farkas)* T, *Sarcans* BO, *Farkas* BE, R — *Athmar* PO, *Othmar* PE, R — *Kadar* PO-ban hiányzik, *Cadar* BU, *Radar (Kadar)* T, *Radar* BO, *Rádár* PE, *Radár* R — *Weler* PO, *Beller* S, M, *Bellér* PE, *Beler* BE, *Bellér* R — *Kear* PO-ban hiányzik, *Chear* BO, *Keár* PE, R — *Kewa* PO, *Cenes* BO — *Cheledus* BO, *Keleed* S, M, PE, BE, *Keléd* R — *Damas* BO — *Door* PO, *Boras* BO, *Bór* PE — *Hunnor* BE — *Membroth* PO, *Nemroth* BU, T, *Nembrothus* BO, *Nimroth* S, *Nimróth* PE, *Nimbrod* BE, *Nimrod* M, R — *Chus (Thana)* T, *Chus* BO, S, M, PE, BE, R — *Cham (Iaphet)* T, *Cham* BO, *Ham* S, M, *Hám* PE, *Ham* BE, *Cham* R — *Aba (Noe)* T, *Noé* PE.

Hogy a magyar családfa neveit a kinaiaknál hátrahagyott en-yükéivel hasonlithassa, egy hún családfát rekonstruált Hirth a kinai évkönyvek alapján, még pedig úgy, hogy a hiung-nu fejedelmi családból minden atyának azt a fiát (rendesen a legifjabbikat) vette fel egy nemzedék (tartamát 30 évben állapította meg) határául, aki a testvérek közül legutoljára uralkodott. Ily módon T'ou-mantól (az első hiung-nu uralkodó, akinek a nevét a kinaiak feljegyezték) Tši-tšiig, nem szerepel a tizenöt közül csak nyolc Šen-yü, mig a magyar forrás nevei megszakítás nélkül következnek Budli-

tól Leelig. Kétségtelenül szellemes elgondolás, persze semmi kézzelfogható bizonyítékunk nincs az ilyen és hasonló eljárásmód csalhatatlansága mellett.

Az összefüggés a hún Šen-yük és a magyar családfa nevei között nézete szerint a következő:

T^{c}ou-man ∽ *(Rudli* v.*) Budli.*
*Mao-tun (<*Baktur)* ∽ *Beszter* v. *Beztur.*
Lao-šang ∽ *Mike.*
I-tši-sie ∽ *Miske.*
Ts^{c}ie-ti-hou ∽ *Ompud*
Hu-lo-ku ∽ *Kulche.*
Hiü-liü-k'iüan-k^{c}iü ∽ *Leuente.*
Tši-tši ∽ *Leel.*

Bizonyos esetekben kézenfekvő pontos egyezéseket vesz fel. Főképen ezekre *(Beztur, Mike, Kulche)* támaszkodik az egész elmélet. A mutatkozó ellentéteket a húnok többnevűségével magyarázza, másrészt felteszi, hogy a magyar krónikairó azonkivül is sok nevet eltorzított.

Vegyük csak jobban szemügyre Hirt három legerősebb bizonyítékát.

A legfőbb köztük *Beztur (Beszter)*, amelyet *Baktur*ra javított s azonos volna a *Mao-tun*ból kikövetkeztethető Bakturral. Első pillanatra tetszetősnek látszik ez az összeállítás: kínai *m* jelölhet török *b*-t (a szóbanforgó *mao* sino-japáni kiejtése *bo)*, szóvégi *k*-t ebben az esetben fel lehet tenni, az *n*-et lehet *r*-nek olvasni.

Ezt a *baktur*t Hirth összekapcsolja a török-mongol *bayatur* 'hős, vitéz' szóval. A török-mongol nyelvek hangtörténetében azonban nem találunk olyan törvényt, amely a valószínüségét biztosítaná annak, hogy a *bayatur* ezer évvel fiatabb alakja egy * *baktur* lehetne. A *bayatur* szóról azonban többet is tudunk. Összetétel, amelyet Ramstedt — mindenesetre helyesen — *baya+tur*-nak tagolt. Helytálló, amit a *tur*-ról mond: tiszta mongol képző (a csuvasban is megvan egy-két emléke), vö *sayi-tur* »jó«, *nam-tur* »alacsony« stb.[1] Az összetétel első

[1] Zur Frage nach der Stellung des Tchuwassischen JSFOu XXXVIII. 1, 17.

tagját indokinai jövevénynek tartja s összeveti a kott *baha* »hős«, tibeti *dbaa (!)*, id., dahuri *bua* id. szavakkal. Felmerülhet ugyan az a gondolat is, hogy esetleg ugyanazzal a szóval van dolgunk, amely egyes türk méltóságnevek előtagjaként ismeretes: *baya tarqan, baya Šad* és indogermán eredetű. Ez azonban a dolog lényegét nem érinti.

Figyelembe kell vennünk, hogy a családfa nevei a magyar nyelv törvényei szerint tovább fejlődött alakokat mutatnak. Igy pl. *Attila* szabályos magyar reflexe *Etele*, vö *sacristia* > *sekrestye*.[1] Eszerint, ha egy eredeti *bayatur* alakot vett volna át a magyar nyelv, azt a krónikásnál már *bátor* alakban találnók meg, mint ahogy legrégibb török jövevényszavaink közt is ily alakban ismeretes.[2]

Összegezve tehát a mondottakat. 1.) A török-mongol nyelvek történeti hangtanával nem lehet összhangba hozni a kinai forrásokban feljegyzett *Mao-tun*ból kikövetkeztetett *baktur*. 2.) A magyar nyelv hangtörténete is ellentmond ennek, mert egy *bayatur*nak a reflexe nem lehet *baktur*. 3.) A magyar krónikában nem is ez van feljegyezve, de *Beztur*.

Erről az utóbbi pontról nem lesz felesleges még egy pár szót szólni.

Hirth konjekturája támogatására példákat hoz fel: *Ubzinzur — Ulzingur*, Μάζαροι — *Magar* (sic!) stb. Ezek a példák voltaképen nem bizonyítanak semmit. Itt egy oly hangról van szó mindössze, melynek jelölésére nem volt megfelelő betűje a latin abécének s e két variáns egy és ugyanazon hangot jelöl. Azt még el lehetne képzelni, hogy Thuróczi valami elírást követett el, amire másutt nem találunk példát, azonban nem lehet félretolni a többi krónikák, feljegyzések tanúságát, amelyek kivétel nélkül *Beztur (Bez-*

[1] Gombocz—Metich, Magyar Etymologiai szótár II. f. 173. o.

[2] Ramstedt a *y*-török *batrȋ*-ra hivatkozva a magyart későbbi (nem bolgár) török jövevénynek tartja. Azonban figyelembe kell venni: 1. idetartozó adat 1138'1319 *Bahatur* (Okl. sz.) 2. hasonló változások (az intervokalikus *-ga-* kiesése az előző szótag megnyulásával) a magyar nyelv területén belül kimutathatók: Παγάτζιον — *Bács*, Σαγάρβρυεν — Szárberény, stb. vö. Melich J., NyK XXXIV. 134. — Gombocz Z., Die bulgarisch türkischen Lehnwörter der ungarischen Sprache MSTo XXX., 41. — Ujabban Gombocz Z., MNy.

ter)-t adnak, egyetlen *Bektur* vagy hasonló variáns sincs. Ugyanez a név okleveleinkben is előfordul.

Bestur filius, pulsator eccles. in vil. Gomas 1211 I. 122. Demetr. fil. *Besztur* 1239 XI. 308. — Demetr. fil. *Bezter* de gen. *Oanabezter* de villa Berky 1246. III. 246. — *Bezter* de genere *Nanabezter* de villa Berky 1270 XI. 601.[1]

Szent Gellért és Buld püspökök vértanútársát a Bécsi Képes Krónika szerint (155., 157. o.) *Boztricus, Bestricus, Beztricus*-nak hivták. A többi krónikák következőképen adják e nevet. Budai Kr. *Bestridus* (95. o.), *Beztricus* (97. o., köv.); Vita S. Gerardi *Beztridus;* Thuróczi *Beztritus* (106. o.); Bonfinius (Dec. II. lib. 2.) *Beztertus, Beztritus;* Pető G.: *Bezterus* (24. o.); a Martyrologiumban: *Bezterd;* J. Bollandus[2] (Acta II. 222 és Appendix ad Acta 60. o.) *Beztertus, Beztritus.*

Ide sorolható még: *Peztreus* (1111-ből) és a ma is igen jól ismert *Bezeréd (< Bezdred, Bezdered),*[3]

*Bezterd Bezter*nek magyar (finnugor) eredetű *-d* kicsinyítő képzővel ellátott alakja. *Bezter* nem elírás, hanem úgy viszonylik *Besztur*hoz, mint *Péter* a *Petur*hoz.

A másik két egyezés nem kevésbbé ingatag alapon áll.

A hún Šen-yüt, akiről szó van, *Ki-yo*-nak hivták s afféle tiszteleti cime volt a *Lao-šang*, ami Hirth szerint egy hún szónak a fordítása.[4] Ezt a hún szót egybeveti kaz. *mäygî* 'örök', ujg. tob. krm. *mängü* id (v. ö. még türk *bängü;* mong. *möngke,* kh. *müny*^{k}*xa,* kalm. *möngkö,* burj. *möngxö* id). A *Miké*t pedig kijavítja *Mingi*re.

Csak úgy mint *Bezter*nél, itt is egy sereg hangtani nehézségre mutathatnánk rá. A variánsok közt itt sincsen egy *Mingi*-féle alak sem, ellenben *Mike* a magyar forrásokban igen sokat szerepel.

[1] Wenzel G., Cod. Dipl. Arpad. Cont.

[2] J. Bollandi, Acta Sanctorum Ungariae. Tyrnaviae 1743.

[3] Melich J., M. Ny. II. 52.

[4] De Groot szerint se lehetetlen, hogy a Lao-šang hún szó: »Lo-šang bedeutet in der chinesischen Schreibung alt und höchst« und sieht somit chinesisch aus, kann aber trotzdem ein echt hunisches Wort sein«. Die Hunnen der vorchristlichen Zeit I. 80.

Mike 1211 III. 1, 110. — Comes *Mike*, f. Radun 1296 VI. 2, 33, 34, 37. — *Myke* 1222 VII. 1, 210. — *Myke*, cantor Albensis 1269 IV. 3, 536. — *Myke*, sartor Strigonii 1294 VI. 1, 316. — *Mike*, fil. Lucau 1394 X. 8, 387.[1]

Mike, custos, possessor 1229 VI. 473. — *Mike*, de. generat. Jak. 1259 VII. 511. — *Mike*, com. pater Detrici com. de Zolum 1263 III. 41. — *Mike*, fil. Michaelis, c. 1265 III. 122. — *Mike*, frater Mich. filii Aladar, com. Zalad. 1270 XII. 9. — *Myke* fil. *Myke* de Babyndal 1271 VIII. 363. — *Myke*, servus Ponith bani, c. 1273 IX. 47. — *Myke*, fil. Bened. nobilis de gen. Jac. 1274 IX. 58. — Gwrk, fil. comitis *Myke*, 1274 IX. 97. — Mortunus, fil. *Myke*, possessor 1275 IV. 55., XII. 147. — *Myke*, fil. Martini comitis de gen. Iaak. 1272 XII. 700. — *Mike*, com. 1278 IV. 171. — *Myke*, frater comit. Nicolai dicti Waguch 1288 IX. 482. — *Myke*, filius comitis Martini de gen. Jaak. 1289 XII. 483. — *Myke*, fil. Benedicti nobil. de gen. Jak. 1290 IX. 537, 539. — *Mike*, cognatus Demetrii filii Dobak IX. 554. — Mycolen fil. *Mike* de Sceulus. — *Myke*, com. de villa Cherkuth, c. 1292 X. 107. — *Myke*, fil. Radun, fidelis. 1293 X. 109, 118. — domus *Myke* sartoris, Strigonii 1294 X. 144. — Mauritius fil. *Mike*, commetaneus terrae Murul. 1295 XII. 574. — *Myke*, testis de villa Bachiens. X. 430. — *Myke*, filius Jaac., arbiter X. 461. *Mike* de Louch in iudicio remansit X. 466. — *Myke* cognatus filior. E. X. 467. — *Mike* filius comitis Jak. X. 468. — *Myke* official. comit. Kamini (1290—1295) X. 424. — Nicol. fil. *Myke* et *Myke* fil. Naney de gen. Vigmen iudex 1290—1301 V. 271. — Anton. fil. *Myke* de Zobchyneh. — *Myke* fil. Petri de Blasistrouch, et *Myke* fil. Punek de Myrostyna, praediales et nob. iobagiones castri Reyche. 1419 XII. 281—284.[2]

Nagy Iván két nemes Mike-családot ismer.[3]

Helynévként is előfordul. *Mike*, poss. in Trans. 1380 IX. 5. 446. — *Myke* poss. 1387 X. 1. 388. — *Myke* in C. Bihariensi 1387 X. 8. 223. — *Mike-Buda* poss. in C. Pesth

[1] Fejér, Codex Diplomaticus.
[2] Wenzel G., Cod. Dipl. Arpad. Cont.
[3] Magyarország családai VIII. Pest, 1860, 472. o. köv.

1395 X. 2. 269. — *Mike-Buda* poss. in C. Solth 1395 X. 2. 291. — *Mikehaza*, t. ad fl. Kekulleu 1340 VIII. 5. 276.[1]

Hirth szerint a harmadik kétségtelen egyezés *Hu-lo-ku* ~ *Kulche*. Mindjárt össze is veti a csag. *khalga* 'Herr Beschützer', jak. *χalγa*. 'Schutz, Schirm (vö. mong. *χalγa* id, Schmidt, Wb. 136. c) szavakkal.

Ezzel a névvel is találkozunk okleveleinkben.

Kulche, villa 1138. II. 98. — Nobiles de *Kulche* in C. Zathmar 1344. IX. 1. 201. — Praenobiles de *Kulche* 1382. X. I. 48.[2]

Kulche nobilis de gen. Scenchemagygh, c. 1292. X. 106.[3]

Itt még csak azt kell megjegyeznünk, hogy *Kulchet Kulcse*, illetőleg *Külcse*nek kell olvasni, épugy mint ugyanebben a családfában *Chaba* olv. *Csaba*, *Kadicha* olv. *Kadicsa*, *Bulchu* olv. *Bulcsu*, *Chanad* olv. *Csanád*.

A többi egyeztetés már Hirthnek sem ment simán.

T'ou-man—Budli esetében pl. felteszi, hogy ugyanannak a Šen-yü-nek más nevét jegyezt fel a kinai forrás, mást a magyar krónika.

De lássuk csak. A magyar krónika nevét *Budli*nek kell olvasni (l. a variansokat) és azonos a Szent Gellérttel és Bezterddel vértanuhalált halt magyar püspöknek a nevével (A családfában is egymásmellé került a két püspök — Bezter és Buld — neve). A krónikák a következőképen jegyezték fel e nevet: Bécsi Képes Krónika (155, 157) *Buldi*, Budai Krónika (95, 97) *Budli*, a Vita S. Gerardiban (ed. Endlicher 228, 229 o.) *Budi*, Thuróczinál (106 o.) *Buldi*, Bonfiniusnál (Dec. II. lib. 2.) *Buldus*, Pethő G.-nél (240.) *Buldus*, I. Bollandusnál (1. c.) és a Martyrologiumban szintén *Buldus*.

A Váradi Regestrumban szerepel egy reus *Buldus* (263 o.). Ugyanott olvasunk Saul de genere episcopi *Budlu* (188 o.) nevü emberről is.

I-tši-sie és *Miske* egyeztetésénél *Miskét Mike* alliterációnak mondja. Ugyanannak tartja *Keled*, *Keue*, *Keart*, valamint

[1] Fejér, Cod. Dipl.
[2] Fejér, Cod. Dipl.
[3] Wenzel G., Cod. Dipl. Arpad. Cont.

Zamur, *Zamburt*. Eszerint a Šen-yü neve *Iske* lett volna. Ezt egyezteti *I-sie-ki*-vel (a keleti türkök kagánja). E név magyarázatára idézi kaz. kirg, *izgî* 'gottes fürchtig', csag. *äzgü* 'gut, erhaben', ujg. *ätkü* (helyesen *äδgü*). Ide tartozik még türk *ädgü*, oszm. *eγi*, magy. *egy* (< tör. *äδgü*, vö. Németh Gy. KCsÁ I. 242.) az *egyház* szóban. Az idézett alakok őstörök * *äδgü*-re mennek vissza. A benne előforduló szóközépi *-δ-* reflexei: türk, *-d- (-δ-?)*, ujg. *-d-* (néha *-y-*), oszm. krim. kun, (jaγma, tuχsï, qïfčaq, jabaqu, tatar, qai, čumul, γuzz, vö. KCsA I. 39.) *-y-*, kojb. szag. (jämäk, suwar, bulγar l. c.) *-z-*, csuv. *-r-*, jak. -t-. Következésképen egy ilyen szócsoport *-z-* és alakjáról nem lehet feltenni, hogy türk, de mégkevésbbé, hogy hún.

A másik szóhasonlításról, amelyet Hirth lehetségesnek tart, azt jegyezhetiük meg *(I-tši-sie—äçigi)*, hogy 1. az *äçigi* szó egy török nyelvben sincs meg, sem a mai, sem a régi dialektusokban, 2. minden névhasonlítás nem kinai forrásokból származó biztos adatok híján felettébb illuzórikus.

A *Miske* nevet is jól ismerik okmányaink.

1174(?)-ben szerepel egy Stephanus, filius comitis *Myske*.[1] Nagy Iván is ismer egy Magyar-cseszvei nemes és báró Miske családot.[2]

Mint helynév is ismeretes. Joann. fil. Mor. de *M.* nobilis de comit. Budrug, 1291. XII. 518[3] Miske nevü falu ma is van Arad, Pest és Vas vármegyékben; azonkivül: *Pinke-Miske* (Vas vm.), *Puszta-Miske* (Veszprém vm.).

Nem lesz érdektelen legalább még néhány névnek az eredete után kutatni.

Ompud, amelyet Hirth a hún *Tsᶜie-ti-kou*val egyeztetett és az ujgur *omut* 'Hausherr'-rel[4] vetett egybe, nyugateurópai

[1] Fejér, Cod. Dipl.

[2] Magyarország családai VII. 508. o.

[3] Wenzel G., Dipl. Arpad. Cont.

[4] Ezt az ujgur szót Radloff után idézi az u. n. ujgur-kinai szótárból (vö. Radl., Wb. I. 1169). *Omut* a többi dialektusban ismeretlen. Radloffnak ebből a forrásból származó ujgur adatai is megbizhatatlanok (nemcsak az ismeretes olvasási rendszer miatt; l. legutóbb P. Pelliot, Tᶜoung Pao 1925, 62 o.)

eredetű: *Ampudinus* szabályos megfelelője. A kettő között az a viszony, mint az *Omodaeus* < *Amadaeus*, *Olpar* < *Alpar*, *Opor* < *Apor*, *Oba* < *Aba*, *Ohtum* < *Achtum* stb. között. Forrásainkban is váltakozva fordul elő *Ompud(inus)* és *Ampud(inus)*.

Ampudinus palatinus comes 1166 II. 175. — *Ompodinus* comes palatinus atque banus 1167 II. 179. — *Ampudinus* comes de Zanogh 1199. — *Ompud* de villa Zerk 1208 III. 1. 63. — Jacobus filius *Ompud* 1240 IV. 1. 200. — *Ompud* comes 1252 IV. 2. 169. — *Ompudinus*, filius Omodei comitis 1258 IV. 2. 462. — Terra *Ompodini* 1256 IV. 2. 377. — *Ompud* palatinus comes 1284 V. 3. 254. — Joannes filius *Ompot (Ompoth)* 1385 X. 8. 189. — Possessio *Ompud* 1331 VIII. 5. 200. köv.[1]

Ompud banus c. 1165 VI. 105. — *Ompud* vinitor 1211 I. 124. — Laurentius fil. *Ompud* c. 1228 I. 256. — *Hompudinvs*, vicin. Achillei filii Chud. 1269 XI. 594.[2]

Ujgur-kinai szótáraink az Yüan (1280—1368) és a Ming (1368—1644) dinasztiák korából (sőt még a későbbi időkből is) maradtak fenn, amelyek annak idején a kinai udvarban működő fordító irodák, iskolák számára készültek. Az ujguron kivül más keletázsiai nyelveknek is voltak itt szótáraik. Teljes gyüjteményük pl. a *Hua i yi yü* c. polyglotta szótár. Hasonló gyüjtemények, vagy azok töredékei ismeretesek Pétervárott (anyagának nagyrészét Radloff szótárába felvette), Párisban, Hanoïban (az École Française d'Extrême-Orient könyvtárában), Berlinben (teljes gyüjtemény; az ujgur részhez még egy függelék is járul) és Londonban (University College könyvtárában). Ez utóbbi szóanyaga, mint P. Pelliot szives szóbeli közléséből tudom, az összes előbbiektől lényegesen eltér. Egy ily polyglotta szógyüjtemény két darabja a budapesti Néprajzi Muzeumban is megvan (gróf Zichy Jenő szerzeménye), nevezetesen az ujgur-kinai *(Kao tš^{c}ang Kuan yi šu)* és a tibeti-kinai *(Si fan yi yü)* rész 2—2 *pen*-ben.

A *Kao tš^{c}ang Kuan yi šu* budapesti és párisi példányában egybehangzóan *omuq* található. Mindkettő jelentése azonos Radloff adatáéval. Az ujgur irással is leirt szó kinai átirása *wu-mo;* az itt előforduló *mo* a déli dialektusokban szóvégi *k*-t mutat.

[1] Fejér, Cod. Dipl. V. ö. Dr. Wertner Mór, Ompud nádor és utódai, Turul XII. 91, XVI. 75. Ugyanattól: I. Ampod 1268-i és II. Ampod 1277-i alországbirákról, Turul XIX. 68., 70. o.

[2] Wenzel G., Dipl. Arpad. Cont.

A Váradi Regestrumban fel van jegyezve egy pristaldus nomine *Ompud* (188. o.) és egy *Ombud* nevű joubagio tavernicorum (254. o.).

Leuente a magyar nyelv finnugor eredetű tulajdonnevei közül való. *Leuente* egy eredetibb *Leuenta*ból származik, melyben a szóvégi *a* kicsinyítő képző, vö. *Fehéra, Pénteko,* A szó tőalakja * *Leuenti.* Ami most már a szó jelentését illeti, elválasztandó a magyar *levent* (<< újp. *levend*) és *levente* (nyelvújítás korabeli) szavaktól és összefügg a finnugor *lenni* igével, ennek egy származéka 'atyafi, ivadék' speciális jelentéssel.[1]

Ugyancsak finnugor eredetű a *Leel* is. A forrásokban *Lelu, Leli(us), Lele, Leel, Lel* > *Lehel* alakváltozatai vannak. Jelentése; 'Atem, Seele; Dampf, Ausdünstung'.[2]

Sorra vettük a családfa azon neveit, amelyekkel Hirth operált. Két elvi fontosságú megállapítást tehetünk: 1. Valamennyi név ismert a magyar forrásokban. Csak a legismertebb oklevélgyüjteményeket használtuk, de ezekben is kivétel nélkül mindet megtaláljuk. 2. E gyüjtemény speciálisan magyar jellegű: van benne tiszta magyar (finnugor) *(Bolug, Kene, Farkas),* török *(Túrda, Bor, Beler, Zulta),* szláv és egyéb, nyugati eredetű név. A családfa ebből a szempontból még kutatások tárgya lehet, ez azonban már semmi összefüggésben sincs a hún problémákkal, tisztára a magyar tulajdonnevek kérdése.

Felmerül még az a kérdés, milyen korból származik a családfa. Az a feltevés, hogy esetleg egy meglévő régi családfát illesztettek volna a krónikába, már az eddigiek alapján is teljesen valószinütlen. Az eredet pontos idejét teljes határozottsággal nem tudjuk megállapítani. A családfát tartalmazó krónikák forrása, mint már láttuk, egy Nagy Lajos korabeli Chronica Hungarorum lehetett, mely azonban elveszett. Van ezenkivül egy kronologiai értékü nevünk is, amely egyben a családfa történeti értékére is élénk fényt vet, ez a név *Keled.*

[1] Gombocz Z., Levente. M. Ny. XII. 305. o. Hirth ezt a szót *Hiü-liü-k'iüan-'kiü*-val és teleut *üzän dü* 'Samen habend, Nachkommenschaft habend' szóval egyeztette. Az adatok felsorolását elhagytuk, mert összegyüjtve megtalálhatók Gombocz Z. idézett dolgozatában.

[2] Jakubovich E., Lél és Λεβεδίας. M. Ny. XIV. 225. Az adatok itt is össze vannak gyüjtve.

Keled (< *Cletus)* hospes volt, Péter idejében jött Magyarországra, amint Kézai mondja: tempore Petri regis Kelad et Guth intrant tres fratres ex Genere Sueuorum de castello Stof sunt nativi (96. o.). E név variánsai egyébütt: *Keleed* (Bécsi Képes Krónika), *Keled* (Budai Krónika), *Kelad* (Pozsonyi Krónika), *Keled, Keleed* (Thuróczi). Eddig az ideig teljesen ismeretlen ez a név, ettől kezdve azonban gyakran találkozunk vele.

Keled Privartus, f. Chepani, vir nobilis 1250. IV. 2. 67. — *Keled* filiis t. Kagh. in C. Zobuch a Lad. III. donata VII. 2. 130. — *Keled* test. 1290. VI. 1. 66.[1]

Kinnamosnál: Ἀκούσης καὶ Κελαδὴς ἄνδρες ὀνομαστότατοι παρ' Οὔννοισι.[2]

Keled iob. 106. 1211. I. 123. – *Keled* vicebani Slav. et com. Zagrab. indiciales super terra Mosochana 1234. XII. 681. — *Keled* fil. Petri, pristald. Belae IV. reg. 1245. VII. 188. — *Keled* com. fil. Chepani 1255. XI. 424. — *Keled* fil. *Keled* VIII 265. — *Keled* fil. *Keled* homo reg. 1275. IX. 120. — *Keled* fil. *Keled* comes, possessor in Nychk. 1277. XII. 223. — *Keled* fil. *Keled* c. 1284. XII. 433. — com. *Keled* fil. *Keled* c. 1290. (recte c. 1279.), — mag. Arnoldus et Micael, filii comitis *Keled* 1293. X. 133. — Petr. filius *Keled,* arbiter electus, 1296. X. 218. — fil. *Keled* (1290—1301.) X. 437, 460—466. *Keled* fil. *Keled* in comit. C. Ferrei ut fur convictus X. 463. — *Keled,* duae possessiones 1283, XII. 81, 130.[3]

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy ezt a nevet aligha viselte a *T'ou-man* előtti tizedik nemzedék (Kr. e. VI. sz.-ban) šen-yü-je.

Ez a név terminus post quem: a családfa Péter uralkodása után keletkezhetett.

Még egyszer: az u. n. Attila családfáját a IX—XIII. sz. magyar (történeti) neveiből állította össze valami krónikás, amelytől minden messzebbmenő történeti értéket meg kell tagadnunk.

[1] Fejér, Cod. Dipl. — [2] Ed. Bonn. 8. o. A magyarok Οὖννοι nevét illetőleg vö. Darkó Jenő. Die auf die Ungarn bezüglichen Volksnamen bei den Byzantinern. Byz. Zeitschr. XXI. 472. köv. o.

[3] Wenzel, Cod. Dipl. Arpad. Cont.

A Krisztus születése előtti hunok [1]

Ázsia történetének kutatása az utóbbi években jelentős munkával gyarapodott. J. J. M. De Groot lefordította és bőséges kommentárral ellátva közrebocsátotta a kínai évkönyvek hunokról szóló tudósításait.[2]

Már régebben is történtek ilyen irányú kísérletek. Ezekről De Groot lekicsinylés hangján beszél. Épen csakhogy említi Gaubil, Deguignes, D'Herbelot és Visdelou nevét. A részletmunkákról sines jobb véleménye.[3] Fő kifogásai, hogy a szöveg félreértése miatt nem egyszer hibás képet adnak a történésznek; a nem kínai szavakat és tulajdonneveket helytelenül és következetlenül írják át és így a nyelvészt is csak félrevezetik.

---

[1] J. J. M. De Groot, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens. Erster Teil. Übersetzt und erläutert von — Berlin und Leipzig 1921 4° X, 301 o.

[2] A De Groot által felhasznált források kétfélék: 1. amelyek magával a hún néppel foglalkoznak; 2. amelyek egyéb nyugati népekkel kapcsolatban megemlékeznek a hunokról is. Ezeket kiegészítik életrajzok, kronológiai munkák, stb. Az első csoportba tartoznak: Sě-ma T'an és fia Sě-ma Ts'ién munkája a *Ši ki* (110 fej.). Tart Kr. e. 97-ig. A Pan Ku-nak tulajdonított (élt Kr. u. I. sz.) *Ts'ién Han šu* 94. fejezete az előbbi munkának csaknem szószerinti másolata egy rövid toldalékkal Kr. u. 25-ig. A Konfuciusnak tulajdonított *Ts'un-ts'iu*-ban a hunokról (illetőleg a tik-ekről) Kr. e. 541-ig vannak feljegyzések. Hozzájárul e szent könyv bő kommentárja és kiegészítése, a *Tso-ti'uan*. A második csoportba tartozik a *Ši ki* 123. fej., *Ts'ién Han šu* 96. fej., *Hou Han Šu* 117 fej. és a két előbbi életrajzokat tartalmazó fejezete. Ide tartozik még a *Pěn-ki*, amely főleg kronológiai szempontból fontos.

[3] Brosset, *Ši ki* 123. fej. Nouveau Journal Asiatique 1828. A. Wylie, *Ts'ién Han šu* 94. fej. Journal of the Antropological Institute for Great-Britain and Ireland III. és V. köt. (1874—75). A 96. fej. ugyanott X. és XI. köt. (1880—81). Parker, *Ts'ién Han šu* 94. fejezete The Turko—Scythian Tribes címmel a China Review XX. és XXI. kötetében (1892—95). A. Wylie, *Hou Han šu*, 117. fejezete. Revue de l'Extrême Orient (angolul) I. köt. (1882, 424. oldal).

De Groot könyve magasan felette áll az eddigi munkáknak a szöveg megértése és magyarázása tekintetében. Igen becsessé teszi e munkát, hogy valamennyi feljegyzett tulajdonnév, idegen szó, sőt terminus technikusként használt kifejezés mellett is mindig gondosan közli azok kínai írásjegyeit is.

Hogy az ő átírása mennyivel jobb az eddigieknél, ezt a jövő kutatások fogják eldönteni. Egy azonban már ma is bizonyos: nagy kár, hogy a későbbi, kisebb jelentőségű forrásokat, (Ma Tuan-lin: *Wen-hien-t'ung-k'ao, Lie-tai-ki-su*, stb.) még csak szóra sem méltatja, jóllehet külön hangsúlyozza (i. m. VI. o.), hogy valamennyi kínai forrás minden hún értesítését felöleli munkája.

Ezek bővebb tárgyalásába azonban nem bocsátkozunk, ez alkalommal csak arra kívánunk szorítkozni, mit tartalmaznak ezek a legrégibb források az új gyűjtésben és fordításban. Kétségenkívül sok újat is.

A húnok legrégibb története.

A kínai évkönyvek szerint a hún *(hung-nŏ) nép ősapja* a Hia-dinasztia[1] egyik leszármazottja *Sun (Šun)-ui* volt. Egyes források szerint azonban már a Kr. e. XXIV. század előtt is éltek pásztorkodó hegyi *džong*ok,[2] *hiĕn-un*ok, és *hun-ok*ok. A továbbiakban (a Kr. e. II. sz.-ig) az értesítések szükszavúak és sokszor semmitmondók. Maga a hún *(hung-nŏ)* név is csak nagy időközökben bukkan elő.

Ezeknek a legrégibb feljegyzéseknek a számát lényegesen megnövelte De Groot azáltal, hogy figyelembe vette azt is, amit a kínai évkönyvek az ebben az időközben szereplő egyéb nyugati és északi — szerinte hún népekről és törzsekről (*i, k'iĕn, tik, sü, huan* stb.) jegyeztek fel. Ezek közt a népek közt a főszerepet a *tik*ek játszották.

Ezek a barbárok jóformán fellépésük első pillanatától fogva ellenséges lábon állottak a kínaiakkal, *Tan-fu* (Tšou ura) népével együtt a *K'i* hegységbe menekült előlük. *Wu* azonban (utóda és fia volt *Wĕn*nek, aki a Šang-dinasztiát megbuktatta és megalapította a Tšou dinasztiát) a *džong*okat és az *i*ket a King és Lo' folyóktól északra szorította és adófizetésre kötelezte őket.

[1] A legrégibb kínai dinasztiák: 1. *Hia* (Kr. e. 2205—1766); 2. *Šang* Kr. e. 1766—1122); 3. *Tšou* (Kr. e. 1122—256); 4. *Ts'in* Kr. e. (221—209); 5. *Han* Kr. e. 206 — Kr. u. 220).

[2] Tulajdonképen északi barbárt jelent.

721-től pontosabbak az értesítések: már évszámokhoz kötött eseményekkel találkozunk.

A hegyi dzongok 706-ban megtámadták *Ts'i*-t, 622-ben *Jěn*t Ugyanebben az évben Ts'i megfutamította a tikeket, akik *Hing*et támadták meg. 660-ban és 658-ban a tikek *Wei* ellen fordultak, 652-ben *Tsin* megverte őket *Ts'ai-sang*nál, 650-ben elpusztították *Wěn*t.

E kis becsapásoknak az lett az eredménye, hogy a tikek 650-ben már a Huang-ho partján állottak.[1]

649-ben Tšou királyának, *Siang*nak féltestvére, *Tsě-tai* hatalomvágyból a tikekkel és dzongokkal szövetkezett, mikor mesterkedései napvilágra jutottak, *Ts'i*be menekült.

A barbárok mindinkább veszedelmesebbekké kezdtek válni, ezért 645-ben nagy kínai szövetség alakult ellenük Lu, Ts'i, Sung, Tš'ěn Wei, Tšing, Hü és Ts'ao közt. Minthogy az északkeleti oldal Tšou felé már el volt zárva, támadásaikat a mai Šan-si felé irányították a barbarok: 644-ben megtámadták *Tsin*t, elfoglalták *Hu-tšu*t, *Šou-to*'t, végigvonultak a *Fěn* mellett egészen *Kuun-tu*ig.

Siang most már (640), csakhogy megszabaduljon a tikek támadásaitól, bujtogatójukat *Tsě-tai*t is visszahívta Tšouba.

A nagy szövetség eközben bomlásnak indult: 636-ban Tšing megtagadta a hűbéri engedelmességet, Tšou csak a tikek segítségével tudta megtörni a lázadó vazullust. Efelett érzett hálájában aztán feleségül vette Siang a tik fejedelem nővérét. Az új királynő azonban nem bizonyult érdemesnek erre a kitüntetésre, összejátszott Tsě-taijal. Mikor ez kitudódott, kegyvesztett lett. Erre a tikek megtámadták Siangot, aki kénytelen volt Tšingbe menekülni. 635-ben Tsin segítségével sikerült a tikeket elűznie. Tsě-tait elfogta és kivégeztette.

A barbárok földrajzi elhelyezkedése ezidőtájt a következő volt: a Lung-hegységtől nyugatra laktak a *miěn-tšu hun-dzong*ok, a *tik*- és *huan-dzong*ok, a K'i- és Liang-hegységtől északra és a King- és Ts'i' folyótól északra laktak a *gi-ku-*, *ta-li-*, *ŏ-si- (ŏ-ki?)* és a *hu-jěn-dzong*ok, Tsintől északra laktak *lim-hu*-i és *lou-huan*-i *dzong*ok és Jěntől északra a *tung-hu* (keleti hu) hegyi dzongok. Valamennyien folyóvölgyekben szétszóródva mintegy 100-as csoportokban éltek főnökeik alatt.

[1] Egyes források szerint a *sü-dzong*ok már 989-ben átlépték a Huang-hot, mikor Lo' városába becsaptak.

A tikek 630-ban újra betörtek Ts'ibe és Weibe. 628-ban ugyan békét kötöttek Weijel belső zavaraik miatt, de annál nagyobb erővel fogtak nem sokkal utána — úgy látszik: szerves, központi irányítású — támadásaikhoz. A kiindulópont hihetőleg a mai San-si és Pe'-tši'-li között északról délre csaknem a Huang-hoig húzódó hegység volt, amelynek a déli része T'ai-hang nevet visel. A tikek ekkor már két hatalmas törzsre oszlanak: a fehér és a vörös tikekre.[1]

Támadásaik, melyeket nagyobbrészt Ts'i, Tsin, Sung, Tšu ellen intéztek, igen szerencsétlenül végződtek. A legkeményebb ellenfél, Tsin vezéreiket elfogta, vagy megölte, a fehér tikeket megadásra kényszerítette, a vörös tikek törzseit *(lu, kan-si, liu-hu, tok-sin)* pedig egymás után pusztította el, míg végre 588-ban Wei szövetségében a *ts'iong-kiu-dsu*kkal az utolsó vörös tikeket is kiirtotta. Tsin nagysága azonban nem tartott sokáig: 453 körül Tšao, Wei, Han leverte és területét egymás közt felosztotta.

Tsin nagyhatalmi állását szinte észrevétlenül Ts'in vette át. Már előzőleg is győztesen mérkőzött a barbárokkal: 461-ben 20 ezer harcossal elfoglalta a *tu-li* fővárost, 444-ben elfogta a *gi-ku* királyt, 361-ben nyugaton megölte a *huan*-džongok királyát, 327-ben a *gi-ku*k alattvalói lettek. Növekvő hatalma ellen 318-ban szövetségre lépett Han, Tšao, Wei, Jěn és Ts'i a húnokkal. A Siu-jü-nél történt összecsapásból azonban Ts'in került ki győztesen. A húnokat nem törte meg ez a vereség sem, ellenkezőleg: mindinkább több gondot kezdtek okozni a kínaiaknak. A velük szomszédos tartományokat (Jěn, Tšao, Ts'in) állandóan háborgatták becsapásaikkal.

325—298 közt Tšao behozta a hún ruházetet és szokásokat, csakhogy könnyebben boldoguljon a barbárokkal. Egyrészüket csakugyan sikerült is meghódítania, másrészük ellen védelmül hosszú falat épített.

Jěn a tung-hukkal harcolt, akiket mintegy 1000 li-re sikerült visszavetnie. Jěn is hosszú fallal igyekezett magát a támadások ellen biztosítani.

Nagyobb jelentőségűek azok a harcok, amelyeket ezután Tšao és Ts'in folytatott a húnokkal.

[1] De Groot szerint ennek az elnevezésnek az alapja az, hogy Kínában a világtájak szerint öt uralkodó szín van; kelet: kék, nyugat: fehér, dél: vörös, észak: fekete, közép: sárga. A fehér tikek pedig Tsintől nyugatra laktak, a vörösek meg délre.

Tsao vezére ezekben a harcokban Li Mu' (265—244), egy ritka hadvezéri tehetségekkel megáldott katona volt. Eleinte került minden összeütközést, visszavonuló harcmódjával megfosztotta a húnokat a győzelem lehetőségétől. A hún ok ezért gyávának tartották, sőt saját királya előtt is kegyvesztett lett egyidőre. Végre is seregét kellően begyakorolva, előkészítve megütközött a húnokkal és döntő győzelmet aratott: több mint 100.000 hún lovas esett el. Leverte a tung-hukat is, elfoglalta Tam-lamot és Lim-hut. A hún ok tíz évig még csak közeledni sem mertek Tsao határához.

Ts'in hadjáratának meglepő oka van. Egy jóslat terjedt el, mely szerint a hún ok lesznek a birodalom pusztulásának előidézői.[1] A császár Mung T'ien vezérlete alatt tüstént hatalmas sereget küldött ellenük, mely egész Ordost elfoglalta. Hosszú falat építettek ellenük, 212-ben pedig végre sikerült a hún okat a Huang-hotól északnyugatra visszaszorítani. 212-ben hatalmas hadiútat építettek Kiu-juantól Hun-jangig. 209-ben azonban a császár, Ši-huang meghalt. A vazallusok hirtelen lázadozni kezdtek. Fia és utóda Hu-hiai Mung T'ient börtönbe vetette és halálra ítélte: önmagának kelleti életének méreggel véget szakítani.[2]

A hún birodalom fénykora.

Mung T'ien halála hírére a hún ok átkeltek a Huang-hon és a birodalom régi határáig nyomultak elő.

A hún ok *tan-hu*ját (fejedelmét) ekkor *T'ö-ban*nak hívták. Elsőszülött fia és trónörököse *Mö-tun* volt. Egy kedvelt feleségétől később fia született, ennek a kedvéért *Mö-tun*t mellőzni akarta. Hogy eltegye az útból, elküldte egy hatalmas szomszéd törzshöz, a *goat-sik*hoz kezesül, maga pedig hirtelen rajtuk ütött. Mö-tun azonban lovat kerített magának és hazaszökött. Ez a megmenekülés meglepte T'ö-bant, de elismerve fia kiválóságát, 10.000 lovas vezetését bízta rá.

Mö-tun pedig fütyülő nyilakat készített és betanította katonáit, hogy mindnyájan oda lőjjenek, ahová az ő fütyülő nyílvesszeje száll. Aki csak egy pillanatig is habozott, az az életével lakolt. Így agyon-

[1] Pedig amint mondják, a jóslatot rosszul magyarázták, a benne előforduló *Hu* nem a hún ok at, hanem fiát és utódát Hu-hiai-t jelentette.

[2] A jóslat pedig mégis csak beteljesedett: 209-ben megbukott a Ts'in-dinasztia, helyébe 202-ben Hiang-Jü megalapította a Han-dinasztiát.

lövette először legkedvesebb paripáját, majd kedvenc nejét, egy vadászaton pedig a tan-hu lovát. Mikor pedig már látta, hogy katonái vakon követik, agyonlövette saját apját, mostohaanyját, testvérét: mindenkit aki megtagadta neki az engedelmességet s önmagát tette meg tan-hunak (Kr. e. 209).

*Sun-ut*ól, a húnok ősapjától Mö-tunig több mint ezer esztendő telt el. A birodalom eközben hol kisebb, hol nagyobb lett. Mö-tun alatt érte el nagysága tetőfokát.

Legelőször a hatalmaskodó *tung-hu*kkal mérte össze erejét. A felettük aratott győzelem elég volt ahhoz, hogy valamennyi szomszédja előtt félelmessé váljék a neve. Nyugat felé leigázta a *yuat-si*kat, délre elfoglalta Lou-huant és a Huang-hotól délre fekvő Pe'-jangot. Becsapott Jěnbe és Taiba is.

Visszaszerezte mindazokat a területeket, melyeket Mung T'ien elvett a húnoktól, sőt hatalmát Ts'ao-naig és Fu-šiig terjesztette ki. Délen ugyanott álltak a húnok, ahol *Tan-fu* idejében. Több mint 300.000 nyilas katonája volt.

Meghódította a hún-birodalom északi határán a következő országokat és népeket: *Hun-u, K'ut-ša, ting-ling, kik-k'un, Sin-li*. 200-ban elfoglalta Ma-ji'-t is, délfelé T'ai-juanig és Tsin-jangig nyomult. Magát Kao császárt is bekerítette és hét napig körülzárva tartotta, de felesége közbenjárására, akit a megszorult császár ajándékokkal megvesztegetett, seregestől elbocsájtotta és békét kötött. A tanhu ezen tettének igazi rugóit nem ismerjük.

Kao császár nemsokára meghalt, a hatalmat az özvegy császárné gyakorolta.[1] Bár a húnok iránt békés szándékot mutatott, azok mégis kisebb-nagyobb betörésekkel kellemetlenkedtek.

Hiao Wěn uralkodása idejében (177) a jobb hiěn-király betört Pe'-tibe és megszállta a Huang-hotól délre fekvő vidéket. A méltatlankodó császárnak a tan-hu békítés céljából levelet küldött. Ez a levél igen érdekes, a hún birodalom új határairól tartalmaz fontos megjegyzéseket. Megtudjuk belőle, hogy a jobb hiěn-királyt büntetés-

[1] Kao halála után névleg ha Hiao Hui uralkodott, tényleg azonban az özvegy császárné. 188-ban meghalt Hiao Hui. Ekkor Kaonak egy másik feleségétől született fiát vette maga mellé az özvegy. 184-ben ezt titkon megölte és Hiao Hui fiát tette a helyére. 180-ban azonban a császárnő meghalt, mire az előkelők az özvegy által trónra ültetett császárt megölték és Kao egyik fiát, Hiao Went emelték a trónra.

ből a goat-sik ellen küldte s ez bűnét teljesen jóvátehette, mert elfoglalta *Lő-lant, Ü-sunt, Hő-k'utot* 26 más szomszédos országgal együtt. Büszkén írja a tan-hu: ezek most mind húnok s hogy Kínától északra minden ország az övé. A hún birodalom határai ekkor a *Nan-šan, Altyn-tag, Karakorum* és a *Ts'ung* hegység voltak. 174-ben választ Hiao Wěn a hún *I-iet-tša* által barátságosan, gazdag ajándék kíséretében.

Mő-tun nemsokára meghalt. Utóda fia, *Ki-ok(jok)* lett, akit leginkább *Lo-šang* néven emlegetnek a kínaiak. Hiao Wěn a családjából egy hercegnőt küldött a tan-hunak feleségül. Ezt a leányt Tšung-hang Juě' nevű eunuchja kísérte a hún fejedelemhez. Tšung-hang Juě' sehogysem akarta elfogadni ezt a megbízást és mikor mégis el kellett mennie, bosszút fogadott a császár ellen. A tan-hu mellett maradt s örökösen a kínaiak ellen izgatott. Bujtogatásainak meglett az eredménye: 166-ban beütöttek a húnok Ts'ao-nába és Siao-kuanba. Előcsapataik Jungig és Kan-ts'uanig nyomultak. A kínaiak hatalmas sereggel jöttek ellenük, mire elvonultak. De ezután is évről-évre nagy károkat okoztak, legtöbbet Hun-tšungnak és Liao-tungnak.

Küzdelem a hatalomért.

Ki-ok 160-ban meghalt, utóda fia *Kun-sin* lett. Míg Hiao-Wěn élt, kisebb becsapások és egy nagyobbszerű készülődés volt ugyan, de döntő mérkőzésre nem került a sor. Utóda, Hiao King alatt szintén csak kisebb beütések voltak. Hiao King utóda, Wu azonban tíz évi szünet után támadó politikához kezdett (133). A húnok és a kínaiak közt ettől kezdve a jó viszonynak végképen vége szakadt.

Először Ma-jï'-nál tőrbe akarták csalni a tan-hut mintegy 100.000 főnyi seregével valami ürüggyel. A kísérlet nem sikerült, mire a húnok újabb becsapásokkal feleltek.

129-ben és 128-ban a kínaiak újra támadtak, de eredményt megint nem sikerült elérniök, sőt vezérük, Li-Kuang is hún fogságba esett és csak nagy bajjal tudott megmenekülni.

Kevéssel ezután azonban nemvárt fordulat állott be. A kínaiak 127-ben újra támadtak: vezéreik Hun-tšungból Kao-k'üě' és Hu-li felé nyomultak egészen Lung-siig. Megtámadták a lou-huani és pe'-jangi húnokat. Wei Ts'ing pedig döntő csapást mért a félelmes és hatalmas húnokra, az Ordost visszafoglalta és annyira visszaszorította őket, hogy már a Huang-ho lett a védelmi vonal.

Most már megdőlt az a hit, hogy a húnok saját földjükön legyőzhetetlenek.

Kun-sin 126-ban meghalt, utóda öccse, a jobb kok-le-király *I-ti-ša* lett, aki a jogszerinti trónöröst, Kun-sin legidősebb fiát, *U-tan*-t elűzte. U-tan a kínaiakhoz menekült, itt fejedelemséget kapott, de nemsokára meghalt.

A húnok újra meg újra becsaptak Kína területére. 126-ban megtámadták Tait és Jěn-měnt. 125-ben Tait, Ting-Siangot és Šangot. A jobb hiěn-király Šo'-fang ellen vonult. Bár Wei Ts'ing 124-ben döntő csapást mért a jobb hiěn-királyra (akinek földjét, Ordost nemrégiben vették el), a húnok mégsem hagytak fel portyázásaikkal. Erre 123-ban Wei Ts'ing újra hadat indított ellenük. Első útjáról (Ting Siangból) zsákmánnyal tért vissza. De seregéből Tšao Sin — aki *Hiĕp-hŏ Tšao Sin* hún király volt azelőtt — vereséget szenvedett és megadta magát a húnoknak. A másik vezér Su-Kiěn szintén vereséget szenvedett, Ho' Ki'-ping azonban lefejeztette a tan-hu egyik rokonát: *Ts'ik-džok-hŏ-sant*, egy másikat: *Lo-kŏ-pit* pedig élve elfogta. Azonban a hadjáratból a kínaiaknak nem volt annyi hasznuk, mint amennyi káruk.

Ezek a nyugati harcok végeredményben mégis meglehetősen szerencsétlenül végződtek a húnokra. 121-ben már öt nyugati országot pusztítottak el a kínaiak és kényszerítettek a Han dinasztia szolgálatára.

A húnoknak egyidejüleg (121-ben) keleten is kellett harcolniok a kínai Li Kuang és Tšang Kiěn ellen. Bár Li Kuang vereséget szenvedett, annyi hasznuk mégis volt belőle, hogy lekötve tartották a húnokat keleten is.

119-ben északon is támadtak a kínaiak. Itt is vereség érte a húnokat: Wei Ts'ing leverte a tan-hut s Tin-gan hegységig nyomult, Ho' K'i-ping a bal hiěn-királyt s Long-ki-su hegységig nyomult. A kínaiak átlépték a Huang-hot, a húnok messzire visszahúzódtak. Nem sokkal rá követek keresték fel a tan-hut és felszólították, hogy hódoljon meg a császárnak. Haláláig azonban (ami 114-ben következett be) béke volt.

Utóda fia, Ŏ-ui lett. Uralkodása idejéből csak kisebb-nagyobb portyázásokat és követségjárásokat jegyeztek fel a kínai évkönyvek. De a hún birodalom feltartóztathatatlanul hanyatlott. Ezekben az években már a Kerulen, Tola, Orkhon folyók vidékén és Uliasutai földjén voltak a húnok.

Ŏ-uit fia, a még gyermek *Ŏ-su-li* követte a tan-hui méltóságában. Az új tan-hu nyugtalan és harcias volt: beütött Hun-tšungba, Tsiu-ts'uanba és Tun-hongba. Emiatt összeütközésbe jutott a kinaiakkal, akik elvették tőle Farganát. De összeütközésbe került miatta országa nagyjaival is. A bal főtábornok 103-ban a kinaiak szövetségében meg is akarta támadni, a terv azonban nem sikerült, a főtábornokot a tan-hu megölette. Most pedig személyesen akart egy nagy támadást vezetni a kinaiak ellen, de 102-ben váratlanul meghalt.

Utódja legifjabb nagybátyja — a jobb hiěn király — *Hu-li-hŏ* lett. Ennek uralkodása alatt csak kisebb beütések voltak. A kinaiak is készülődtek retorzióképen a 103-iki eseményekért. Mielőtt azonban bármelyikük is nagyobbszabású vállalkozásba kezdhetett volna, Hu-li-hŏ egy évi uralkodás után meghalt (101).

Utóda öccse, a bal főtábornok *Tsu-tĕ-hŏ* lett (101).

A kinai követet Su-wut elfogta, de nem tudta meghódolásra bírni, ezért a Bajkál-tó mellé űzte (ahonnan csak 81-ben került haza). A császár most már a húnok teljes leigázását tűzte ki célul. 99-ben nagy támadást intézett ellenük, de vereséget szenvedett, vezérei közül Li Kuang-li a T'iěn-šanban csak nagynehezen menekült meg, Li Linget pedig elfogták. Sőt a 97. évben sem tudott semmi eredményt elérni, a tan-huval szemben az U-ngō felső-folyásánál.

A következő évben (96) meghalt Tsu-t'e-hŏ, utóda a bal hiěn király (a legidősebb fia) *Hŏ-lok-kō* lett. Hŏ-lok-kō öccse eddig bal fővezér volt, most bal hiěn király lett. De mikor néhány év múlva meghalt, fiát *Siĕn-hiĕn-tan(tin)*-t már csak džit-tok királlyá tette, a bal hiěn-király Hŏ-lok-kō fia lett.

A kinaiak és a húnok egyaránt kimerültek, egyideig hát béke volt. Annál hevesebben tört ki a harc Li Kuang-li vezetése alatt 91-ben. A húnok beütöttek Šang-kuba, Wu-juanba (két ízben is) és Tsiu-ts'uanba. A kinaiak seregeket indítottak ellenük Wu-juanból és Si-hoból. A bal hiěn király átkelt az U-ngō (Urga?) folyón és megszállta a Tŏ-ham hegységet. A tan-hu megindult az An-hŏ (Orkhon?) folyó mellett, átlépte a Kō-tsu folyót. Az összeütközés Tsun-k'e hegységnél történt. Egy másik sereg ellen (a T'iěn-šanban) a fővezér, Jĕm-ku és a jobb és bal Hŏ-ti király ment, eredményt azonban nem tudtak elérni. Hu-jang-kunál a hún főtábornok és Wei Lü szembeszállt a Dsi-su vezérrel. A húnokat itt leverve tovább vonult észak felé a Dsi-su vezér, a Tsit-ki folyón átkelt, megtámadta a

A HÚN BIRODALOM
MŐ-TUN
IDEJÉBEN.

DE GROOT nyomán tervezte: LIGETI LAJOS.
Rajzolta: DR. IRMÉDI-MOLNÁR LÁSZLÓ.

------ A Hún birodalom föltehető határa.

1925

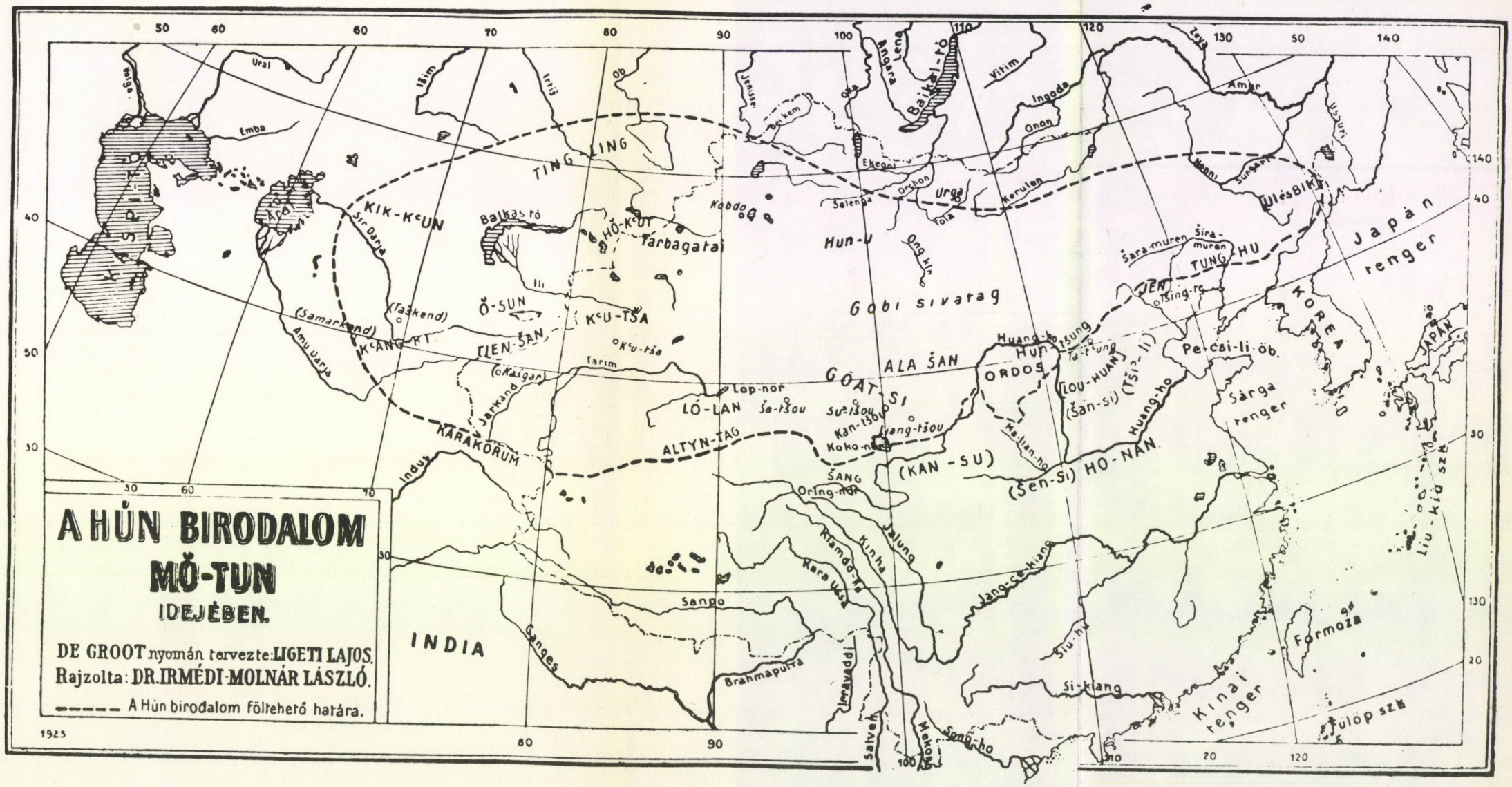

bal hiěn királyt és a bal fővezért. Újabb győzelme után vissza akart vonulni, útközben (a Jěn-dzěn és Sok-ja[ša]-o hegységben) a tan-hu megtámadta és leverte. A Dsi-su vezér megadta magát, jutalmul megkapta a tan-hu leányát feleségül.

A császár halála hírére (87) a húnok becsaptak Kína határába (Šo'-fang). 85-ben meghalt a tan-hu is. Erre Hŏ-lok-kŏ féltestvérét megölték, testvérei pedig elmenekültek. Az elhunyt tan-hu még életében öcsét, a jobb kok-le királyt, jelölte ki utódául. Felesége cselszövései azonban *Ŏ-jěn-t'e*-t, a bal kok-le királyt segítették trónra. A bal hiěn király, a jobb kok-le király és Lŏ-t'ŏ királya ezért megakart hódolni a császárnak, Ŏ-sunt meg akarta hódítani s azon keresztül megtámadni a húnokat. A dólog azonban kitudódott.

Az új tan-hu látszólag békét tartott a kínaiakkal, de azt is csak eleinte. 83-ban nyíltan támadólag lépett fel, 81-ben újra támadott, de próbálkozásának vereség lett a vége. A húnoknak vissza kellett húzodni az U-gŏ (Urga?) tulsó partjára. Most már szívesen hajlottak volna a bal kok-le király tanácsára, aki állandóan a béke létrehozásán fáradozott. Már-már meg is volt a béke, mikor a bal kok-le király hirtelen elhunyt. Halála után újra megkezdődtek a becsapások (Tsang-ji'). a húnok megint véres vereséget szenvedtek. Ez még mindig nem szegte kedvüket, merész vállalkozásaikat tovább is folytatták. 78-ban fellázadtak az ŏ-huanok Liao-tungban, mire a húnok fegyvert fogtak ellenük. A császár pedig, mikor a két barbár nép már eléggé elgyengítette egymást, maga is rajtuk ütött.

Ettől kezdve a húnokat állandóan üldözte a balszerencse. A császár állandóan nyomukban volt. Déli vidékeiket egészen elhagyták, lakhelyüket végleg áttették északnyugatra. Egy nyugati hún birodalom megalapítása ekkor már a közel jövőben volt.

A hún tan-hu megrendült hatalmát nyugati hódításokkal akarta visszaszerezni. 72-ben elfoglalta Ku-jěnt és Ok-sut, megtámadta Ŏ-sunt. 71-ben a császár öt nagy sereggel támadt ellene. Seregei a Pŏ-li-hŏ folyóig, Ŏ-wanig, a K'i-hŏ hegységig, a Ke-tiět hegységig, a Tan-u-gŏ felsőfolyásáig nyomultak; a húnok hanyatt-homlok menekültek. Ŏ-sun a jobb kok-le király udvaráig nyomult, sok foglyot ejtett, közte a tan-hunak több rokonát. Később megtámadták a húnokat a ting-lingek is, keletről Ŏ-huan, nyugatról Ŏ-sun. A birodalom csak még mélyebbre bukott. A hún előkelők nem értettek egyet, a leigázott népek szabadulni akartak, Kina újra három oldalról szorongatta őket.

Ekkor (68) meghalt Ŏ-jěn-t'e, az új tan-hu: öccse *Hi-li-kuan-ku* (a bal hiěn király) lett. 67-ben elvesztette Ku-sut, 66-ban megtámadta Ŏ-sunt, 63-ban pedig a ting-lingek fordultak a húnok ellen. A következő évben a tan-hu vadászat ürügye alatt beütést tervezett Kinába, de egy alattvalója, Te-ti-ku-tong elárulta a tervet. Most már békét akart a tan-hu, követét is elküldte (Tŏ-li-hŏ-ts'ut), de közben meghalt (60).

A jobb hiěn király — Ŏ-ui unokája T'ŏ-ki-tong lett a tan-hu *Ak-jěn-ku-t'é.* néven. Öccsét, Sing-tsit (I-iu-džok-v. Hŏ-liu-džok-királyt) a császárhoz küldötte ajándékokkal. Belső uralkodása kegyetlen és erőszakos volt. Az összes országnagyokat, akik Hi-li-kuan-ku alatt hivatalt viseltek (így Hing-bi-inget is) eltette láb alól s helyükre saját fiait és testvéreit helyezte. Ennek következtében az elégedetlenség nöttön-nőtt. Siěn-hiěn-tan džit-tok király átpártolt a kinaiakhoz. Mindehhez járult még az is, hogy Ŏ-huan 58-ban megtámadta a húnokat. Kŏ-sik királya és Ŏ-šěn-bŏ K'e-hŏ-sant (Hi-li-kuan-ku fiát, a voltaképeni trónörököst) kikiáltották tan-hunak *Hŏ-han-ša(ja)* néven és megtámadták Ak-jěn-ku-t'ét. Mikor saját öccse is elfordult tőle embertelenségei miatt és megtagadta a segítségét, önmaga vetett véget életének.

A hún birodalom bukása.

Hŏ-han-ša lett a tan-hu, de nem sokára riválisa akadt Pok-su-tong džit-tok király személyében, aki *T'ŏ-ki* néven tan-huvá kiáltotta ki magát. Kevéssel utána megtámadta és leverte Hŏ-han-šát. Legidősebb fiát Tŏ-tŏ-ngŏ-sit kinevezte bal kok-le királlyá, a legifjabbat. Kŏ-bŏ-lŏ-t'ŏt pedig jobb kok-le királlyá. A jobb hiěn királyt és az i-lii tong-hŏt állítólagos trónaspirációik miatt megölette. A trónkövetelőktől azért mégsem szabadult meg. A *hŏ-k'ut* király, az *ŏ-kěni* jobb király (*Ku-li* tan-huja lett) és *Ŏ-tsia* tábornoka egymás után léptek fel, úgy hogy a hún birodalomnak egyszerre öt tan-huja volt. T'ŏ-ki legelőször Ŏ-tsia és Ku-li tan-huit támadta meg s döntő győzelmet is aratott felettük. A legyőzöttek most szövetségre léptek Hŏ-k'uttal (Ŏ-k'ut) s Ku-li tan-hu-ját ismerték el uruknak (a másik kettő letette ezt a címet). De a szövetség sem tudta T'ŏ-kival szemben megállni a helyét. Most már a két leghatalmasabb tan-hu közt került kenyértörésre a dolog (56). A mérkőzésből Hŏ-han-ša került ki győztesen, T'ŏ-ki önkezével vetett véget életének. Kisgyermeke, T'ŏ-liong-ki és Kŏ-bŏ-lo-t'ŏ Kinába menekültek.

De a zavarok csak nem értek véget. A hún előkelők közül többen Kínához pártoltak át. Így többek között Ŏ-le-kʿut bal fővezér és apja Hŏ-sok-lui (Ŏ-le-un-tun), aki valószínüleg tan-hu is volt. Újra trónkövetelők léptek fel. Li Ling fia Ŏ-tsia főtábornokát tan-huvá kiáltotta ki (Hŏ-han-ša lefejeztette). Hiu-sun királya megtámadta és megölte a bal nagy tsu-ku-királyt és magát Lun-tsin tan-hujává tette (két év mulva leverte és megölte Tsit-ki). Mindegyiknél jelentékenyebb volt Hŏ-han-ša bátyja, a bal hiĕn király, Hŏ-tʿo-ngŏ-su, aki Kut-tŏ-hŏ Tsit-ki néven lépett fel mint tan-hu. Ez a hatalmas trónkövetelő Hŏ-han-šát leverte, székhelyét (Orkhon?) elfoglalta.

Hŏ-han-ša I-tiĕt-tsʿu tanácsára — bármily hevesen is ellenezték a többi előkelők — meghódolt a kínai császárnak, fiát, a jobb hiĕn királyt (Tsu-lŏ-ku-tongot) elküldte az udvarba s 52-ben maga is megjelent a császár előtt, aki szokatlan nagy kitüntetéssel fogadta. Látogatását 49-ben megismételte.

Tsit-ki ezalatt nyugaton hatalmas hún birodalmat alapított. Meghódította a következő népeket és országokat: I-li-bok, ŏ-kut, kin-kʿun, ting-ling. Ez a nyugati birodalom a hún erőnek és hatalomnak csak igen rövidéletü (és utolsó) megnyilatkozása volt.

Kʿang-ki királya a kin-kʿunok közvetítésével segítségül hívta az ŏ-sunok ellen s csak azt kérte, hogy szomszédságában telepedjék le. Tsit-ki elfogadta a felajánlott szövetséget és útnak indult, de katonái útközben a hidegtől nagyrészt elpusztultak, csak mintegy 3000-en érték el Kʿang-kit. Tsit-ki dölyfösen viselkedett Kʿang-kival szemben, leverte Ta-want, Hap-sŏ-t és még más népeket. A kínaiak csakhamar sereget küldöttek ellene Kan Jĕn-šou és Tšʿen Tʿang vezérlete alatt. A túlnyomó ellenséggel szemben bámulatos erőfeszítést fejtett ki Tsit-ki; a kínai évkönyvek megkapó drámai színezéssel irják le ezt a küzdelmet, amelyben az utolsó független tan-hu elvesztette birodalmát és életét.

Hogy mi lett Tsit-ki megmaradt népével, arról a kínai források hallgatnak. De Groot azt hiszi (persze e feltevésnek semmi bizonyítéka nincs), hogy Hŏ-han-ša alatt újra visszaállt a hún birodalom egysége Orkhontól közel Európa határáig. Hŏ-han-ša továbbra is a császár vazallusa maradt, 33-ban még tett egy látogatást az udvarban, két évre rá meghalt sok fiutódot hagyva maga után (I-tʿŏ-ti-ga-su, Tsu-bok-ku, Long-ti-ga-su, Tiao-to-bok-ko, Tsu-bi-su, Ham, Lok és még több mint tíz más).

Utóda Tiao-to-bok-ko lett *Hok-tsu-lui-dżok-t'e* tan-hu néven. Az új tan-hu fiát a jobb ti-lŏ-dzi-királyt, Hi-kai-t'ŏ-nŏ-hŏt az udvarba rendelte. *Tsu-bi-su* bal hiĕn-király lett, *Tsu-bok-ku* bal kok-le-király, *Long-ti-ga-su* pedig jobb hiĕn-király, 28-ban pedig a jobb ko-lim-királlyal adót küldött (I-ša[ja]-bok-jĕnnek hívták ezt a királyt). Három év mulva nagy ajándékokkal személyesen is megjelent az udvarban. 20-ban bekövetkezett halála után öccse, Tsu-bi-su követte a trónon *Sŏ-kai-dżok-t'e* tan-hu néven.

So-kai fia, Hu-lui-su-hŏ (a bal Tsiok-tŏ-han királya volt) is a kínai udvarba került, Tsu-bok-ku bal hiĕn király lett. A tan-hu a császár látogatására indult, de útközben meghalt. Utóda öccse (Tsu-bok-ku) lett *Ku-ga-dżok-t'e* néven a tan-hu.

Fiát Ŏ-i-tongot (a jobb U-tŏ-siu[kiu]-tĕn-királyt) ő is az udvarba küldte. Long-ti-ga-sut bal hiĕn királlyá nevezte ki. Ku-ga-dżok-t'ĕ halála után (Kr. e. 8) ő lett a tan-hu *Ŏ-tsu-liu-dżok-t'e* néven.

Trónralépésekor neki is első dolga a főméltóságok betöltése volt. Testvérei közül Lokot bal hiĕn-királlyá, U-t jobb hiĕn királlyá tette, a fiát Ŏ-t'e-ga-sut jobb kŏ-nŏ királlyá nevezte ki és a császári udvarba küldte.[1]

Kr. e. 5-ben konfliktus keletkezett az ŏ-suni hiĕp-hŏ, Pi-wan-ti (aki különben szintén kínai vazallus volt) és a húnok között. Később a kínaiak pontokba foglalták, hogy a hún tan-hunak nem szabad alattvalót elfogadni: 1. Kínából, 2. Ŏ-sunból, 3. Kína nyugati alattvalói közül, 4. Ŏ-huanból. Sőt mikor az özvegy császárné azt kívánta, hogy a birodalomban két neve senkinek se legyen, a tan-hu is megváltoztatta a nevét Long-ti-ga-sunból Tire.

9-ben az új császár Wang Mang alacsonyabb rangú vazallussá fokozta le a tan-hut, mire az 10-ben megtámadta Šŏ'-fangot. Hozzápártolt Ku-su egy része meg két kínai vezér, Tšung Tai és Tš'ĕn Liang. A császár pedig elhatározta, hogy a hún birodalmat feldarabolja és Hŏ-han-ša tizenöt fia közt felosztja. Erre a tan-hu (11-ben) a bal kut-tŏ-hŏt, a jobb i-tiĕt-ts'ut és Lokot elküldte Hun-tšung és Ji' šou ellen. Megtámadták Jĕn-mĕnt és Šŏ'-fangot is.[2] Kínai vezérek indultak Wu-juanból, Hun-tšungból, Taiból, Si-hoból, Jü-jangból és

[1] Utódai az udvarban: K'e-liu-k'un (a bal u-tŏ-siu[kiu]-tĕn király), majd a jobb nagy *tsu-hong*, aztán Tŏ. a bal džit-tok-király.

[2] A császár a hung-nŏ tan-hu nevet hang-nŏ hok-hura változtatta. E tettének oka és jelentősége ismeretlen.

Tsang-ji'ből nagy seregekkel a tan-hu ellen, aki azonban 13-ban meghalt.

Ŏ-tsu-liu utóda Ham lett, aki trónralépésekor *Ŏ-lui-dzok-t'e* tan-hu nevet vett fel. Testvérei közül U bal kok-le-király, Sŏ-t'ŏ-hu bal hiĕn-király, Lŏ-hun pedig jobb hiĕn-király lett. Mikor megtudta a tan-hu, hogy fiát, Tinget a császár megölette, guerillaharcot kezdett a kínai határ ellen. 15-ben mégis békét kötöttek.[1] Ting koporsóját a kínaiak elkísérték a határig s az ott várakozó húnoknak gazdag ajándékok kíséretében átadták.

Ŏ-lui tan-hu 18-ban meghalt, utóda U lett *Hŏ-tŏ-dsi-si-to-kao dzok-t'e* néven. Hŏ-tŏ-dsi-si tan-hu uralkodása elején adót küldött a császárnak, de az erővel a jobb kut-tŏ-höt, Tongot akarta a trónon látni, majd pedig mikor az meghalt, Tš'iát szemelte ki helyette. Mindeme kísérletei azonban csődöt mondtak, sőt 24-ben a követeivel már ridegen és elutasítóan beszélt a tan-hu. Ezalatt Kínában nagy belső zavarok voltak.

A húnok életmódja és szokásai.

A húnokról mindvégig mint pásztorkodó népről emlékeznek meg a kínaiak. Állatállományuk javarészt lovakból, marhákból és juhokból állt.[2] Földmíveléssel maguk nem foglalkoztak, de mindegyiküknek volt egy darab földje, melyet idegenekkel műveltettek. Fallal körülvett városaik s megerősített lakóhelyeik nem voltak.

A hún férfit kezdettől fogva nomád és harcos életmódra nevelték. Gyerekkorukban bárányokon és juhokon tanulták a lovagolást, madarakra, menyétre és egerekre nyilaztak, később, mikor már nagyobbak lettek, eleségül szolgáló nyúlra és rókára. Harcosaik mind páncélos lovasok voltak. Békében nyájaikat legeltetve vonultak egyik helyről a másikra, háború idején harcra edzették férfiaikat. Fegyvereik az íj, nyíl, kard és a lándsa voltak.

Harcmódjukról tudjuk, hogy ha fölényben voltak, gyorsan előnyomultak, ellenkező esetben a futásszerű visszavonulást sem tartották szégyennek. Csak teli- és növekvő hold idején harcoltak. Az ellenség bekerítésében különösen ügyesek voltak. Csapatostól támadtak s ha az ellenség többségben volt, egy pillanat alatt szétrebbentek. Aki

[1] A tan-hu címe kung-nŏ šĕn-hu lett.

[2] Különös háziállataik: *kut-ti*, *to-tu* és *to-hi*, ló és szamárfajta állatok.

halottat kivitt a csatából, megkapta a vagyonát. Aki ellenséges fejet levágott, vagy foglyot ejtett, az a tan-hutól egy serleg bort kapott és a foglyokat ajándékképen megtarthatta. Természetesen minden hún harcos azon volt, hogy minél több foglyot ejtsen.

A húnok háziállatnik húsával táplálkoztak, bőreikből készült ruházatot viseltek, mely fölött még egy prémdolmányt is hordtak. Ruháikat jobbról balra gombolták.

Az ifjakat, erőseket megbecsülték, övék volt a táplálék legjava, az öregekkel és gyengékkel azonban kíméletlenül bántak.

Ha az atya meghalt, fiai elvették azokat a feleségeit, kiket egy-egy vérszerinti anyja után vett nőül. Ha egy fiú meghalt, feleségeit testvérei kapták meg. Vannak adataink, melyekből arra lehet következtetni, hogy a húnoknál az exogamia volt szokásban (legalább is a tan-hu családjában).

A köznépnek személyneve volt, második neve ellenben nem (mint Kínában). Írást nem ismertek, megegyezéseket szóbelileg kötöttek, melyet mindig becsületesen megtartottak.

A tan-hu minden napkelte előtt kiment a sátrából és meghajlással üdvözölte a felkelő napot, újholdkor a holdat. A tan-hu temetése pompával történt, közelálló alattvalói és feleségei közül többen követték a halálba.

A hún államszervezet.

Mö-tunról szóló tudósításaikban az egész hún államszervezetet ismertetik a kínai források, arról azonban, sajnos, nem adnak felvilágosítást, vajjon Mö-tun volt-e a megteremtője, vagy már régebben is megvolt a birodalomnak ez a rendje.

A legfontosabb eleme a hún államszervezetnek a jobb- és a baloldalra való beosztás volt, ami kínai eredetű. Ennek megfelelően a méltóságok is jobb és baloldalra voltak beosztva (mindig a baloldal volt az előkelőbb). Volt bal és jobb (hiěn) *t'ö-k'i*-király bal és jobb *kolt-le*-király, bal és jobb fővezér, bal és jobb főtábornok. E méltóságokat rendszerint a tan-hu családjának tagjai viselték. A legelőkelőbb a bal t'ö-k'i méltósága volt, ő volt egyúttal a trónörökös is. A bal hiěn (t'ö-k'i) elnevezést Ö-tsu-liu *hó-hura* változtatta. Összesen huszonnégy főméltóság volt, ezek „tízezer lovas" nevet viseltek, de csak a nagyobbaknak volt valóságban 10.000 lovasa. Voltak 1000, 100 és 10 főből álló hadiegységek, melyek mindegyiké-

nek külön parancsnoka volt. A főméltóságokat örökölték. Kisebb méltóságok voltak a nagy *tong-hò*, a bal és jobb *kut-tŏ-hŏ*, a *dżit-tok*, a *tsu-ku* stb. A bal, jobb hiĕn (t'ŏ-k'i) és kok-le királyokat „négyszögnek" hívták, a bal, jobb dżit-tok, un-gu-t'e és tsiĕm-tsiang királyt pedig „hatszögnek" nevezték.

A hún törvényekről is van egy-két feljegyzésünk. Aki kardot húzott valaki ellen, azt kivégezték. A rablónak a családját is elfogták. Fogságbüntetés is volt, de legfeljebb tíz napig tartott. A súlyos büntetteket halállal büntették.

A hún nyelv.

A kínaiaknál megőrzött hún nyelvi anyag tulajdonnevekből és glosszákból áll. Nagyszámú hún személynéven kívül ismerünk több méltóságnevet, törzsnevet, (hún) népnevet, egy-két földrajzi elnevezést és ezenkívül mintegy tizenöt hún köszót is.

Hún köszavak:

Jo(ŏ)-t'ot ordu
dżok-t'e den Eltern unterwürfig
hu-te a tan-hu felesége
ki-ts'u verheiratete Tochter
kim-liu-li ein Reislöffel
king-lu ein kostbares Messer oder Schwert
kŏ-t'ŏ Sohn
k'ut-t'i pferd-, oder eselartiges Tier
pi-śa (pi-sŏ) Kamm
su-pi (se-pi) Gürtelschnalle
tan-hu Breite und Grösse
t'ing-li Himmel
t'ŏ-hi pferd-, oder eselartiges Tier
t'ŏ-k'i vortrefflich
tò-lok Grabhügel
to-tu pferd-, oder eselartiges Tier
t'ok-t'o Sackkamele.

Méltóságnevek:

Dżit-tok-király
hiĕp-hŏ (= jab;u?)
hŏ-hu (=t'ŏ-k'i)
hŏ-ti-király
i-tiĕt-ts'u
kok-le-király
ku-ong
kut-tŏ-hŏ
t'ŏ-k'i-király
tong-hŏ
tsiĕm-tsiang-király
tsu-ku (tsü-ku)
tsu-hong
ts'uan-ku feleség (rangban első feleség)
un-gu-t'e (un-gu-t'ŏ)-király
u-ts'ik-ti-ki-hŏ (ein niedriges Amt in Hung-no)

Törzsnevek:

Bu-tsiong, džong törzs
hi-lieĕn-t'e Mŏ-tun törzsneve (?)
hŏ(hu)-jĕn
i-pok su-pok
kap-si, vörös tik törzs
k'u-lim
kut-tŏ-hŏ
lan
li
liu-hu, vŏrös tik törzs
lu, vörös tik törzs
luan-t'e = hi-lieĕn-t'e
mao
ŏ-si (ki)
si-tok kut-tŏ-hŏ rangban a kut-tŏ-hŏ után következik
su-bik = su-pok
su-pok
tok-sin, vörös tik törzs
tong-hŏ
ts'iong-ki-dsu, a legutolsó vörös tik törzs.

Hún népek és országok:

Gi-ku egy džong nép
gieĕn-un: hung-nŏ
hi-tok, Hŏ-tŏ-dsi-si-to-kao[1]
hiu-sun, Hŏ-han-ša
hiu-t'ŏ, I-ti-ša
hŏ-hu-t'ŏ I-ti-ša
hŏ-liu-džok, Ak-jĕn-ku-t'e.
hŏ-lŏ-ts'u, Hi-li-kuan-ku
hok-šok, Ak-jĕn-ku-t'e
hun-ok: hung-nŏ
hun-ša (k'un-tš'a) I-ti-ša
hung-nŏ, hún
i-iu-džok: hŏ-liu-džok
ki-tsi (ki-tša), I-ti-ša
kŏ-nò, Ŏ-tsu-liu
kŏ-sik, Ak-jĕn-ku-t'e
ko-lim, Hok-tsu-lui
lŏ-hŏ, I-ti-ša
lun-tsin, Hŏ-han-ša
pe'-jang Mŏ-tun
sŏ-ban, a tik nép, vagy egy része
sok-pok, I-ti-ša
su-gŏ, Kr. e. 590 körül
tan-huan, I-ti-ša
t'e, Hi-li-kuan-ku
tik
ti-lŏ-dzi, Hok-tsu-lui
tsieĕt-lan, I-ti-ša
tsiok-tŏ-han Sŏ-kai
tsiu-tŏ, I-ti-ša
tu-i-kŏ-sik, Ŏ-lui
tun-t'o I-ti-ša
u-tŏ-siu(kiu)-tŏn, Ku-ga

Földrajzi nevek:

He-hŏ vár, v. ö. De Groot 172. o.
Hŏ-nŏ (Hu-nu) folyó, v. ö. De Groot 122 o.

[1] A nép-név mellett annak a tan-hunak a neve áll, akinek az idejében említik a kínaiak.

Személynevek:

a) **A tan-hun:**

T'ò-ban
Mŏ-tun
Ki-(j)ok 174 ? — 160
Kun-sin 160—126
I-ti-ša 126—114
Ŏ-ui 114—105
Ŏ-su-li 105—102
Hu-li-hŏ 102—101
Tsu-t'e-hŏ 101—96
Hŏ-lok-kŏ 96—85
Ŏ-jĕn-t'e 85—68
Hi-li-kuan-ku 68—60
Ak-jĕn-ku-t'e 60—58
Hŏ-han-ša és
Tsit-ki 58—31
Hok-tsu-lui 31—20
Sŏ-kai džok-t'e 20—12
Ku-ga džok-t'e 12—8
Ŏ-tsu-liu džok-t'e Kr. e. 8—Kr. u. 13
Ŏ-lui džok-t'e 13—18
Hŏ-tŏ-dsi-si-to-kao džok-t'e 18 — ?

b) **Egyéb személynevek:**

Ham, a későbbi Ŏ-lui-džok-t'e tan-hu
He-(h)u-tsiĕn, talán I-iĕt-tša, I-tiĕt-ts'u variánsa
Hi-kai-t'ŏ-nŏ-hŏ, Tiao-to-bok-kŏ fia, a jobb ti-lŏ-dzi-király
Hing-bi-ing, Hok-šok királya Ak-jĕn-ku-t'e alatt
Hŏ-gi-lŏ-hŏ-lan-si, hún előkelő Mŏ-tun idejében
Hŏ-lan-ki, Su-ti-li bátyja
Ho-sok-lui, tan-hu Ho-han-ša idejében
Hŏ-tŏ-ngŏ-su, a későbbi Tsit-ki tan-hu
Hŏ-tok-ni, hún alkirály, I-ti-ša alatt
Hong-si, vörös tik vezér
Hu-liu-su-hŏ, Sŏ-kai džok-t'e fia
Hun-dsu, K'iao-dsu öccse
I-bik, hún előkelő Ŏ-tsu-liu alatt
I-tiĕt-ts'u, (I-iĕt-tšu?) hún követ Mŏ-tun idejében
I-t'ŏ-ti-gu-su, Hŏ-han-ša fia
Ing-dsu, tik vezér
Ing-dsi, vörös tik vezér
Ing-pi, hún előkelő I-ti-ša alatt
Jĕm-ku, fővezér Hŏ-lok-kŏ idejében
Jen-su, tik vezér
Kak, Ham fia
Kan-dsu, K'iao-dsu öccse
Kao, a hun-šai király nővérének a fia Tsu-t'e-hŏ alatt

K'e-hŏ-sun: Hŏ-han-ša
K'e-liu-k'ún, a bal U-tŏ-siu(kiu)-tĕn királya
K'iao-dsu, tik vezér
Kim-dzit-ti, v. *Ong-tsik*, Hiu-t'ŏ királyának legidősebb fia
K'im-li, hún alkirály I-ti-ša alatt
K'io'-k'üe', fehér tik vezér
Kŏ-'ŏ-lŏ-t'ŏ, T'ŏ-k'i tan-hu fia
K'u-(h)u-li-siu, Tsit-ki fia
Lŏ-hun, Ŏ-lui džok-t'e öccse, jobb hiĕn-király
Lo-kŏ-pi, I-ti-ša nagybátyja
Lo-šang (?), Ki-ok címe
Long-ti-ga-su, a későbbi Ŏ-tsu-liu džok-t'e tan-hu
Lu, Kim-džit-ti öccse
Ŏ-i-ling, a bal nagy tong-hŏ Ŏ-tsu-liu idejében
Ŏ-i-tong, Tsu-bok-ku fia, a jobb U-tŏ-siu-(kiu)-tĕn királya
Ŏ-lĕ-k'ut, Hŏ-han-ša bal fővezére
Ŏ-lĕ-un-tun (tui): Hŏ-sok-lui
Ŏ-šĕn-bo, Hŏ-han-ša apósa
Ŏ-t'e-ga-su, Long-ti-ga-su fia, jobb Kŏ-nò királya
Ŏ-tsiu-t'ŏ (?) fejedelem Ŏ-sunban
Pŏ-hŏ-lŏ-ts'u, Ŏ-tsu-lui alatt jobb nagy tsu-ku
Pok-su-tong: T'ŏ-k'i tan-hu Hŏ-han-ša idejében
Siĕn-hiĕn-tan(tin), džit-tok-király Hŏ-lok-kŏ alatt
Sing-tsi, Ak-jĕn-ku-t'e öccse
Sŏ, bal Kŏ-sik királya
Sŏ-t'ŏ-hu, Ŏ-lui džok-t'e fia, bal hiĕn-király
Su-lŏ, hún elŏkelŏ Kun-sin alatt
Su-pok Tong, jobb kut-tŏ-hŏ Ŏ-tsu-liu džok-t'e alatt
Su-ti-li, Ku-su királya
Tang-li, nagy tong-hŏ I-ti-ša idejében
T'e: džok-t'e (rövidítés)
Te-ti-ku-tong, hún, Hŏ-han-ša idejében
Ti, Long-ti-ga-su rövidítése
Tiao-ku-lan, tsu-ku Ki-ok alatt
T'iao-sui: Tiu-tiao
Tiao-to-bok-kŏ, a későbbi Hok-tsu-lui džok-t'e tan-hu
Ting, Ham fia
Tiu-tiao: Tang-li (a másik két variáns valószínüleg íráshiba)

Tõ, bal džit-tok-király Ŏ-tsu-liu idejében
T'ŏ-k'i-tong: Ak-jĕn-ku-t'e
Tŏ-li-hõ-ts'u, hún követ Hi-li-kuan-ku alatt
Tŏ-liong-ki, bal nagy tsu-ku Ak-jĕn-ku-t'e idejében
Tõ-tõ-ngõ-si, T'ŏ-k'i tan-hu fia
Tš'ia, nagy tsu-ku Ŏ-lui džok-t'e alatt
Tsiĕm-su-li: Ŏ-su-li
Ts'ik-džok-hŏ-san. I-ti-ša nagybátyja
Tsõ, Ham fia
Tsu-bi-su, a későbbi Sŏ-kai džok-t'e tan-hu
Tsu-bŏk-ku, a későbbi Su-ga džok-t'e tan-hu
Tsu-lõ-ku-tong, Hŏ-han-ša fia, jobb hiĕn-király
Un, Hŏ-tsu-lui leánya
U-tan. Kun-sin legidősebb fia.

Dengizikh és *Bécs* állítólagos kun megfelelői

Mint ismeretes, a kun nyelv ránk maradt legbecsesebb emléke, a Codex Cumanicus 1880 óta KUUN GÉZA kiadásában állott a turkológusok rendelkezésére.[1] Ez a nem könnyen áttekinthető kiadás, amely inkább filológiai, mint nyelvészeti célkitűzéssel készült, minden fogyatékossága ellenére hosszú időn keresztül nagy szolgálatokat tett a turkológiai kutatásoknak. Csak 1910-től kezdve indultak meg azok a vizsgálódások, amelyek során BANG, NÉMETH, SAMOJLOVIČ, MALOV, KOWALSKI és mások egymás után tisztázták a Codex Cumanicus számos problémáját. Ilyen előzmények után látott napvilágot K. GRÖNBECH gondozásában a Codex Cumanicusnak előbb a facsimiléje,[2] majd kun nyelvi szótára,[3] végül A. v. GABAIN gondos feldolgozásában nyelvészeti rendszerezése.[4] Talán felesleges hangsúlyozni, hogy még mindig nem jutottunk a Codex Cumanicus minden problémájának a végére. Nem beszélve a még tisztázatlan turkológiai kérdésekről, hátra van a perzsa anyag korszerű feldolgozása, a kódex török (és perzsa) anyagát értelmező italo-latin és német nyelvi anyagának értékelése, sőt olykor kifogástalan magyarázata is. Egyszóval KUUN GÉZA elavult kiadásának kifogástalan újjal való pótlásához még mindig hiányoznak a feltételek.

Annyi azonban már most is vitathatatlan, hogy a Codex Cumanicus kun nyelvi anyagának a magyarázatában komoly lépést jelent előre GRÖNBECH

[1] COMES GÉZA KUUN, Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum, primum ex integro edidit prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit —. Budapestini, 1880.

[2] K. GRÖNBECH, Codex Cumanicus, Cod. Marc. Lat. DXLIX. In Faksimile herausgegeben, mit einer Einleitung, von —. Monumenta Linguarum Asiae Maioris. Edidit K. GRÖNBECH. I. Codex Cumanicus. Kopenhagen, 1936.

[3] K. GRÖNBECH, Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Monumenta Linguarum Asiae Maioris. Edidit K. GRÖNBECH. Subsidia, volumen I. Komanisches Wörterbuch. Kopenhagen, 1942. A Codex Cumanicusra vonatkozó fontosabb művek bibliográfiáját l. 8—11.

[4] ANNEMARIE VON GABAIN, Die Sprache des Codex Cumanicus: Philologiae Turcicae Fundamenta I (Aquis Mattiacis, A. D. MCMLIX, 46—73. „Kurze Bibliographie" cím alatt (48—9) lényegében GRÖNBECH bibliográfiájának megismétlése található. Kár, hogy elkerülte GABAIN figyelmét: G. GYÖRFFY, Autour du Codex Cumanicus: Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dicata: Bibliotheca Orientalis Hungarica V, Budapest, 1942—1947. 110—37, ahol GYÖRFFY több begyökerezett hiedelem cáfolatával is foglalkozik, például azzal, hogy a Codex Cumanicus Petrarca könyvtárába tartozott volna, s onnan került volna Velencébe. Petrarca 1362-ben csakugyan Velencére hagyta a könyvtárát, a végrendeletet a velencei szenátus szentesítette is, azonban Petrarca 1374-ben bekövetkezett halálakor a Padua melletti Arquában lakott, Padua meg Velence rossz viszonya miatt azonban nem került sor a végrendelet végrehajtására. De a Codex Cumanicus különben sem tartozhatott Petrarca könyvtárába, a nagy költőnek tudvalevőleg kizárólag pergamen-kódexei voltak.

szótára KUUN GÉZÁéval szemben: számos esetben kiderült, hogy a régi kiadásban a kun szónak vagy az alakja, vagy a jelentése hibás (ritkán az ellenkezőjére is akad példa[1]).

A régi hibák kijavítása megkülönböztetett figyelmet érdemel néhány olyan esetben, amikor a KUUN GÉZA által javasolt állítólagos kun alakokat bizonyos tulajdonnevek etimológiai magyarázatában perdöntő bizonyítékokként próbálták felhasználni. Az alábbiakban két ilyen esetre hívnám fel a figyelmet.

**tengizich* 'auster'

I. KUUN G. kiadásában (181) ebben a hibás alakban jelentkezik a 'déli szél' kun nyelvi megfelelője. Ez állítólagos kun szó alapján próbálták magyarázni Attila egyik fiának, *Δεγγιζίχ*-nek a nevét. Az etimológia régi, tudomásom szerint először SCHOTTnál,[2] majd TOMASCHEKnél[3] található meg; újabban némileg korszerűbb formában, NÉMETHnél[4], legújabban pedig PELLIOTnál[5] bukkan fel.

A **tengizich* pontos etimológiáját senki sem kísérelte meg, bár KUUN GÉZA óta mindenki jól látta, hogy a török *täŋiz, täŋgiz* 'tenger' valamilyen származékáról van szó, amely 'tenger felől fúvó szél'-t jelent. A hun *Denggizikh* névvel való egyezése olyan tökéletesnek látszott, hogy szinte felesleges akadékoskodásnak számított a szóvégi *-ikh* képző alaki vagy éppen szemantikai kérdésének a firtatása.

Minden ilyen kísérlet amúgyis kudarcra lett volna ítélve. A kun szó hiteles alakja ugyanis *teŋiz ieli;* ezt az írásmódot tartalmazza GRÖNBECH facsimile kiadása (131, első hasáb, 3. sor), melyet kun szótárában helyesen *teŋiz jeli*-nek olvas.

A kun kifejezés világos, magyarázata nem ütközik nehézségekbe. Első tagja a török *teŋiz* 'tenger', a Codex Cumanicus más helyein is megtalálható: *tengizinä* (139, 9. sor), *tengis* 'mare' (78, 3. sor); *tengisda yururmen* 'nauigo', *tengisda yurdum* 'nauigaui', *tengisda yurugil* 'nauiga', *tengisda yurugan* 'nauigans' (36, 2—5 sor). A *tengiz*-zel szemben a *tengis* szabályos kipcsak nyelvjárási alak, mely jól ismeretes a Codex Cumanicus nyelvében; vö. J. NÉMETH,

[1] Ilyen pl. a 16. lapon a latin szavak oszlopába utólag betoldott *color, varbe* kun megfelelője, melyet GRÖNBECH (Wörterbuch 48) *bayiow*-nak olvas és *bajow*-nak értelmez. KUUN G. (18, 302) helyesen *boyiow*-ot ad. Vö. QB.: *boduγ* 'szín' (S. M. MALOV, Памятники древнетюркской письменности 372), Käšγ. *boduγ* 'Farbe' (BROCKELMANN 39) < *bodu-* 'färben'; oszm., krm., tkm., Khiv. *boya* 'die Farbe, der Lack', kirg. [= kazak] *boyau* 'die Farbe', turki, csag., tar. *boyaq* 'die Farbe', oszm., krm., az., csag., tar., kun, kar. L., T., kirg. [= kaz.] *boya-* 'färben, anstreichen' (RADL. IV, 1657) stb. A nagyszámú előfordulások alapján a török szó első tagjában az *a* magánhangzó elképzelhetetlen (a mongolban ugyane szó szabályosan *buduγ* 'teinture, couleur' < *budu* 'teindre' alakban jelentkezik; vö. VLADIMIRCOV, Сравн. грамм. 391), az *o* olvasatot a Codex Cumanicus egyéb előfordulásai is biztosítják. Az 54. lapon ezt olvassuk: *boyarmen* 'tingo', *boydum* 'tinssi', *boyagil* 'tinge', *boyazi* 'tintor', *boya* 'tinta'.

[2] W. SCHOTT, Altaische Studien III, 143.

[3] W. TOMASCHEK, Kritik der ältesten Nachrichten über die skythischen Norden: Sitzungsber. d. Ak. d. Wiss. Wien, CXVI (1888.), 759.

[4] NÉMETH GYULA, HonfKial. 136.

[5] P. PELLIOT, Notes on Marco Polo I (Paris, 1959.), 301.

Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós 56.[1] A kifejezés második tagja is előfordul a Codex Cumanicus egy másik helyén: *yel* 'ventus' (73, 185. sor). A *ieli*-ben a szóvégi *i* nem más, mint az egyes 3. személyű birtokos személyrag (vö. GABAIN i. m. 61: 3213).

A kun *teŋis yeli* jelentése tehát eredetileg csakugyan 'tengeri szél', s 'déli szél' jelentését nyilván a Dél-Oroszországban élő kunok nyelvében vette fel, akik a Fekete-tenger felől fúvó szelet nevezték el így. GRÖNBECH a 'tengeri szél' → 'déli szél' szemléletet a Krími-félszigethez köti; ez a szűkebb geográfiai meghatározás nem lehetetlen, de nem is szükségszerű.

A déli szélnek ilyenfajta megjelölése nem ismeretlen más nyelvekben sem. Az állandó széljárások irányának megjelölésére ugyanis a világtáj helyett gyakran valamely jól ismert földrajzi pontra történhetik utalás. Ilyen például oszmánli *qibla yeli* 'der Südwind' (RADL. III, 345). Az oszmánli *qibla*, illetőleg *kible* jelentése 'direction to which a Moslem turns when praying, i. e. towards Mecca' (H. C. HONY—FAHIR İZ, A Turkish—English dictionary[2] 198). A *kible* másodlagos jelentése 'dél', sőt 'déli szél' is (uo.). A régi oszmánli nyelvben a *kible yeli* 'délnyugati szél' megfelelője; vö. Tanıklariyle Tarama Sözlüğü II (Ankara, 1954.), 441: *kible yeli* 'lodos'. A Herát környéki tádzsik nyelvjárásokban a 'déli szél' neve *farabāt*. Tükörkifejezésként ugyanez a megnevezés az afganisztáni mogolok mangut nyelvjárásában, melyet szintén Herát környékén beszélnek, *farɛī kɛini*-nek hangzik. Mindkét kifejezés szó szerinti értelme 'Farah-i szél'; Farah Afganisztán délnyugati sarkában fekvő nagyobb város. Hasonló példák felsorolását hosszan folytathatnók.[2]

Mindez azt jelenti, hogy a hun *Dengizikh* összekapcsolása a Codex Cumanicus *teŋiz yeli* kifejezésével tárgytalan, csakúgy, mint ahogy e hun névnek a török 'szél' jelentésű személynevek közé való besorolása is az.

2. Persze a hun névnek a török *tängiz, däŋgiz* 'tenger' szóval való összekapcsolása elvileg továbbra sem lehetetlen. Függetlenül a Codex Cumanicus adatától, erre a megoldásra többen már korábban is gondoltak.

Mindenekelőtt felvetette ezt a magyarázatot már VÁMBÉRY (MEr. 1882. 41) is, de a szóvégi magyarázatlanul maradó *ikh* miatt mindjárt el is ejtette, s helyette egy állítólagos török kifejezés, a **ting-kizik* 'igen tüzes, igen heves' „tökéletlen átírását" kereste benne. MARQUART előbb fenntartás nélkül a török *tängiz, däŋgiz* szóból próbálta magyarázni a *Dengizikh*-et,[3] később azonban újabb, de semmivel sem jobb magyarázathoz folyamodott.[4]

[1] Igen érdekes, hogy GABAIN (Die Sprache des Codex Cumanicus 63) nem jelzi a $z < s$ változást a Codex Cumanicus nyelvében. Hallgatással mellőzi e jelenséget RÄSÄNEN (Materialien zur Lautgeschichte der Türksprachen 177—9) is; ugyanitt azonban ugyanerre a változásra egész sor kipcsak (és egyéb) nyelvi példában utal. A példák közt idézett (178) baskír nyelvjárási alakok: *hɨð* 'ti', *qið* 'leány', valamint *bɨh* 'mi', *üðɨbɨh* 'mi-magunk' természetesen közvetlenül nem *siz, qïz, biz, özibiz*, hanem *sis, qïs, bis, özibis* alakokra mennek vissza.

[2] NÉMETH (HonfKial. 136—7). A példák közt említett *Yäl-timür* nem tartozik ide; e név helyes olvasata *Il-timür* (VERCHOVSKIJ—PANKRATOV—PETRUŠEVSKIJ, Rašid-ad-din. Sbornik letopisej II [M.—L., 1960.], 70). Hasonlóképpen kétes hitelű *Hülegü* leányunokájának a neve, *Yäl-turmïš* is. E név *Il-tüzmïs (turmïš) χatun* alakban ismeretes más forrásokban (ARENDS—ROMASKEVIČ—BERTELJS—JAKUBOVSKIJ, Rašid-ad-din-Sbornik letopisej III [M.—L. 1946.], 320).

[3] J. MARQART, Die Chronologie der alttürkischen Inschriften 77 3. jegyzet.

[4] J. MARKWART, Kultur- und sprachgeschichtliche Analekten: UngJb. IX (1929.),

E szerint a hun név deminitivum volna, melyet a török *yaŋi* 'új' szóhoz kellene kapcsolni. Magyarázata gyengéit maga is jól látta, s ezeket abban jelölte meg, hogy a szó velaris hangrendű, továbbá, hogy nincs 'fiatal' jelentése a javasolt török szónak. Ha lehetséges, még MARQUART második magyarázatánál is gyengébb ARNIM etimológiája, amely szerint a *Dengizikh* név egy török **Dengiz-sig* alakra menne vissza, s a *-siγ* melléknévképzőnek ugyanolyan funkciója volna, mint amilyenben az a *qul-siγ, bäg-siγ* szavakban szerepel.[1]

Ha a hun név csakugyan török eredetű, akkor az csak a *däŋgiz* 'tenger' kicsinyítő képzővel *(-ik)* bővített alakjának fogható fel. Ha a *Täŋgizik (Täŋgiziq)* nem is, de a *Täŋgiz (Dengiz)* kellően van igazolva a török onomasztikonban.[2] Megjegyzendő, PELLIOT ugyanebből a török névből eredezteti magának Dzsingisz kánnak a nevét is (i. m. 301—2).

3. Bármennyire csábító is a hun név javasolt török etimológiája, nem hallgathatom el, hogy hitelét komoly nehézségek veszélyeztetik.

Csakugyan *Dengiziχ* a hun név hiteles alakja? A *Δεγγιζίχ* alakot egyedül Priskos őrizte meg. A Chronicon Paschaleban *Δινζίχ, Δινζίχος* és *Δινζίριχος* változatokat találunk; ezekhez látszik kapcsolódni Jordanes *Dintzic*-je és Marcellinus Comes *Dinzic* írásmódja. Bajos feltenni, hogy Priskos adatának kivételével valamennyi változat romlott volna. Török szempontból nem kevésbé aggályos a *Dengiziχ* mellett egy *Dinzik (Diŋziχ)* olvasat; ez utóbbi csak merész konjektúrának tekinthető. Könnyen meglehet, hogy az utóbbi az előbbinek gót vagy más nem hun nyelvi közvetítésű változata. Mindezek lehetőségek, egyben azonban bizonytalanságok is.

Feltéve, hogy a *Dengiziχ* (> ? gót *Dinzik)* csakugyan hiteles, a török nyelv története szempontjából megint nem lehetetlen, de felettébb elgondolkoztató: miért van a szó végén *χ*?

Török szempontból — figyelembe véve e nyelvek történetét — hasonlóképpen magyarázni való volna a szókezdő *d* a várható normális *t* helyett. NÉMETH GYULA véleménye szerint a *d* a régibb, s e mellett szól a baskír *diŋkez*. PELLIOT viszont azon a nézeten van, hogy az oszmánli és kazáni tatár megfelelőkben jelentkező *d* újabb keletű lehet csak. Nos, a helyzet a következő.

Szókezdő *d*-t találunk az úz nyelvi megfelelőkben: oszm. *deniz* 'sea; wave; storm' (HONY[2] 78), tört. *deŋiz* (a Tanıklariyle Tarama Sözlüğü sajnos nem jelöli az óoszm. szavakban a *η*-t), nyelvj. *deŋiz* (A. CAFEROĞLU, Anadolu agızlarından toplamalar 213), *dengiz* (KEMAL EDIP, Urfa agzı 105), *deŋiz* (ÖMER ASIM AKSOY, Gaziantep ağzı III, 201); krm. *däŋiz* (RADL. III, 1661); az. *däniz* (ŠIRALIEV—ORUǰOV, Azerb.-russ. slov. 68), *deŋiz* (GANIEV, Russ.-tat. slov. 185); tkm. *deŋiz* (ALIEV—BORIEV 155; BASKAKOV—CHAMZAEV, Russ.-tkm. slov. 327).

83. Elkerülte MARQART figyelmét, hogy a magyar *gyenge* kapcsán korábban már felmerült egy török **yängä (*jängä)* lehetősége, egy valóban létező *yängi (yäni)* mellett; vö. Z. GOMBOCZ, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache 77—8. J. MARQART javasolt etimológiája teljesen kalandos és elfogadhatatlan.

[1] H. W. HAUSSIG, Theophylacts Excurs über die skythischen Völker: Byzantion XXIII (1953.), 360, 318. jegyzet.

[2] M. TH. HOUTSMA, Ein türkisch—arabisches Glossar 29, 34. NÉMETH, Honf-Kial. 136. RÁSONYI NAGY, A honfoglaló magyarsággal kapcsolatos török tulajdonnevek: MNy. XXVIII, 102. J. SAUVAGEOT, Noms et surnoms de Mamelouks: JournAs. CCXXXVIII (1950.), 45.

Hasonlóképpen szókezdő *d* mutatkozik néhány kipcsak nyelvben: kaz. tat. *diŋiz* (Radl. III, 1756), *diŋgez* 'море; tenger' (Russko-tatarskij slovarj II [Kazan, 1956.], 212); bask. *diŋgeδ* (Bašk.-russ. slov. 167); kum. *deŋŋiz* (Németh: KSz. XII, 110), *dengiz* (Bammatov, Russ.-kum. slov. 414); uzb. *dengiz* (Abdurachmanov, Russ.-uzb. slov. 380); kirg. *deŋiz* (Judachin, Russ.-kirg. slov. 368). E szókezdő *d* meglelhető bizonyos kipcsak nyelvjárásokban már a XV. század elején: Bulγ. al-mušt. *däniz, däŋiz* (Zajączkowski, i. m. 19).

A többi török nyelv a következő képet nyújtja. Mindenekelőtt feltűnő, hogy a legrégibb török emlékekből ez idő szerint nem mutatható ki ez a szó, helyette — ugyanebben a jelentésben — a *taluy*-t találjuk a feliratokban, az ujgur, brahmi stb. írásos török emlékekben. Vö. *taluy, toluy* 'tenger' (A. v. Gabain, Alttürkische Grammatik 237; S. E. Malov, Памятники древнетюркской письменности 425; W. Radloff, Uigurische Sprachdenkmäler 294; A. Caferoğlu, Uygur sözlüğü 170). A legrégibb adatok a *tängiz* szóra, amelyeket jelenleg ismerek, a XI. századra mennek vissza: Kāšγ.: *tängiz* (Brockelmann 203; Atalay 599); QB.: *tängiz* (Radl. III, 1045 s. v. *täŋis)*. IM.: *täŋiz* (Battal 71). Rabγūzī: *tengiz* (Malov, Памятники 430, s. v. *tingiz)*, az első szótagbeli zárt *é* megtalálható a csagatájban is: *téngiz* 'tenger' (PdC. 268; Radl. III, 1045 s. v. *täŋiz);* az *é* különben kipcsak sajátság a khvárezmi törökben is, a csagatájban is.

Kipcsak nyelvi adatok különben nagy számmal állnak rendelkezésre. E csoport régi emlékei közül említést érdemel: Leideni Névtelen: *tängiz* (Houtsma 63), Abū Hayyān: *täniz* (sic) (Caferoğlu 40), Tuḥfat: *tängiz* (Atalay 255), Qawānīn: *täŋiz* (Telegdi 324). Az élő nyelvek és nyelvjárások közül megemlítendők: kar. T. *téńgiź, téŋgiź* (Kowalski 262), L. *tengiz* (Mardkowicz 62); balk. *teŋŋiz* (Pröhle: KSz. XV, 258); karacs. *teŋŋiz* (Pröhle: KSz. X, 137); kkalp. *tengiz* (Baskakov, Russ.-kkalp. slov. 351); nog. *teŋiz* (Baskakov, Russ.-nog. slov. 309); kazak *teŋiz* (Radl. III, 1045; Sauranbaev, Russ.-kaz. slov. 354)

A szibériai török nyelvek közül csak néhány ismeri e szót: tel., kmd., alt. *täŋis* (Radl. III, 1045); számos más szibériai török nyelv a mongolból kölcsönzött *talai, dalai* szót ismeri. Különben a jakutban is *dalai* járatos (Böhtlingk 115; Pekarskij I, 668; vö. St. Kałużyński, Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache [Warszawa, 1961.], 36).

A csuvas *tinəs* (Paasonen 169), *tinĕs* (Dmitriev, Russ.-čuv. slov. 314) egy korábbi *tängiz*-re megy vissza; így nem tartozik a csuvas ősi szókészletéhez. Ezzel szemben abból való a magyar *tenger* < **täŋir* (vö. Gombocz i. m. 128—9).

Török jövevényszók: mong. *tenggis* 'un grand lac, mer' (Kow. III, 1696); ir. ojr. *tenggis* (Pozdneev 189), ojr. nyj. *teŋgis* (Kara: AOrientHung. VIII, 161), kalm. *teŋgis* (Ramstedt 392); ir. hal. *têngês* (Luvsandêndêv 440). Megjegyzendő, hogy a Bajkál neve a XIII. században már *Tenggis dalai* néven ismeretes (vö. Mongolok titkos története 1. , 199. szakasz).

Azt hiszem, az eddigiek alapján világos, hogy a baskír szónak nem tulajdoníthatunk nagyobb értéket a szókezdő *d* régisége mellett. A baskír zöngés szókezdőnek más a magyarázata. Az úz nyelvek egyik jellegzetes sajátsága, hogy egy sor szóban a többi török nyelvek szókezdő *t*-jével és *k*-jával szemben *d*-t és *g*-t tartalmaznak. A jelenség okait eddig még nem sikerült pontosan fel-

deríteni; a zöngés szókezdők különben az úz nyelveken belül is — tekintélyes számú esetben — meglehetősen sok fejtörést okoznak, ti. ugyanaz a szó az úz nyelvek egy részében zöngés, más részében zöngétlen alakban jelentkezik.[1]

Ami mármost a baskír, kazáni tatár stb. *d*-t (és *g*-t) illeti, ezek úz hatással magyarázhatók. Ez a hatás jól érthető történetileg is, ha meggondoljuk, hogy a történeti források is megemlékeznek bizonyos kipcsak és úz népelemek interetnikus érintkezéseiről.

Lehet-e beszélni úz nyelvi sajátságokról a hunok nyelvében? Ez idő szerint túlságosan kevés hun nyelvi anyag áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy ezt a kérdést érdemben megközelíthessük.

beči el 'huffe hauz'

1. Ebből az állítólagos kun szóból KUUN (300) a *Bécs* és *Pécs* neveket próbálta magyarázni. Etimológiáját GOMBOCZ és MELICH (EtSz. I, 321—2) is megemlítik, anélkül, hogy világosan elutasítanák; inkább mellette, mint ellene, Bécs nevének avar eredetét tartják valószínűnek.[2]

A kérdésnek az utóbbi része bizony bonyolult, megnyugtató feleletet nemigen lehet találni rá. Az elöljáróban felvetett kun szó és annak értelmezése körül a zavar azonban egyszerű, s megoldása is inkább csak mulatságos.

A kun szó német fordítását KUUN GÉZA önkényesen *huffe hauz*-nak olvasta (229), és 'urbs munita, castellum'-nak értelmezte. A kun szó és német értelmezése a Codex Cumanicus utolsó beírt lapján, a 163.-on olvasható, a második hasáb első szavaként. A kézzel írt sor kissé emelkedik vége felé, s a használat folytán megkopott kódex lapszélén valamelyest nehezen olvasható az utolsó német szó, de azért kétség nélkül megállapítható a helyes olvasata: *huffe halcz;* ezt olvassa GRÖNBECH is (Wörterbuch 54). A német szó jelentése 'hüftenlahm'.[1] Ezt az értelmezést fogadja el GRÖNBECH is. Nos, a német szónak ez az értelmezése nem maradt ismeretlen KUUN GÉZA előtt sem. Rövid német—latin szójegyzékében (358) ezt olvasni: „*Huffe hauz*, pag. 229, cf. germ. med. aevi *huffehalz:* hüftenlahm, respond. tamen glossa cum oppidum significare videtur." Miért nem fogadta el KUUN a kínálkozó helyes értelmezést? Nyilván azért, mert nem tudta összeegyeztetni a kun *beči el* szóval.

És itt volt KUUN GÉZA második tévedése. Túl gyorsan olvasta el a nem minden probléma nélkül való sort, s nem vette észre, hogy a kódexben a kun szó nem *beči el*, hanem *bečel*. A tévedés oka ezúttal világos: a *č* után egy kihúzott betű áll, s csak ez után következik a szó folytatása. Felületes szemlélő arra gondolhatna, hogy két szóval van dolga *(beč el)*, arra azonban semmi esetre sem, hogy az első szó *beči*-nek olvasandó. A kun szót különben GRÖNBECH szintén *bečel*-nek olvassa.

2. A kun adat valóban nem tartozik a török szókészlet legismertebb elemei közé, mindazonáltal hitelességéhez nem férhet kétség.

A szót kimutathatjuk ugyanebben az alakban, ugyanezzel a jelentéssel egyes oszmánli nyelvjárásokból: *beçel* 'çolaklık, topallık gibi uzvî maluliyeti olan' (İnebolu „Kastamonu"; Bolvadin „Afyon"; Sinop) (Derleme Dergisi I, 180).

[1] E kérdésre vonatkozólag legutóbb: L. LIGETI, Sur la langue des Afghars d'Afghanistan: AOrientHung. VII (1957.), 127—9.

[2] *Bécs* és *Pécs* városok nevének semmi közük egymáshoz, a felületes összecsengés ellenére.

A Codex Cumanicus adata szempontjából különösen nagy a jelentősége annak, hogy megtaláljuk szavunkat a kipcsak nyelv egy másik forrásában, Abū Hayyān szótárában is: *bičäl* 'kötürüm adam, at ve saire; béna ember, ló stb.' (CAFEROĞLU 18).

Nyilván ez adatokhoz kapcsolandó: kirg. *bečel* 1. 'сидень (ребёнок, не начавший ходить своевременно); otthonülő, magának való (gyermek, aki nem kezdett járni idejében)'; *mālïnan ötköndön kijin eki ǰil bečel qalïptïr* 'он сидел сиднем два года после того, как прошел срок (начать ходить); két évet gubbasztott azután, hogy elmúlt az ideje (, hogy járnia kellett volna)'; 2. 'размазня; pipogya ember'; *ara bečel* 'взрослый, но слабый (парень); felnőtt, de gyenge (legény)' (K. K. JUDACHIN, Kirg.-russ. slov. [Moszkva, 1940.] 79). Aligha választható el a kirgiz szótól a következő özbeg adat: *bečel, bičel* 'болезненный, медленно развивающийся ребёнок; beteges, lassan fejlődő gyermek' (M. NALIVKINA, Sartovsko-russkij slovarj [Kazany, 1884.] 20).

Végül alighanem ide tartozik Kāšγarī egy érdekes adata, a *bäčäl*, bár eddigi értelmezése körül nehézségek mutatkoztak. BROCKELMANN (33) szerint a szó jelentése: 'starkgebaut (Mann, Tier); mit grosser Klitoris (Frau)'. ATALAY alapjában másképpen értelmezi az arab magyarázatot: 'edilmiş erkek; işdiş edilmiş at ve başka hayvanlar'. Mindkét értelmezés hibás. CZEGLÉDY KÁROLY véleménye szerint a helyes értelmezés: 'circumcisa (mulier); circumcisus (vir); castratus (equus)'.

Bárhogyan is van a dolog, annyi bizonyos, hogy a Codex Cumanicus kérdéses szavát *bečel*-nek kell olvasni, jelentése 'csípőben béna', és semmi köze sincs *Bécs* város nevéhez.

Dzsingisz khán neve

Dzsingisz khán neve. A mongolok történetére vonatkozó különféle nyelvű és írásu változatos forrásanyag nemcsak események azonosítását nehezíti meg, hanem gyakran még a legfontosabb nevek körül is olyan tarkaságot teremt, amelyben a távolabb álló alig tud eligazodni. Eleven példa rá a magyarországi tatárjárásban résztvevő mongol vezérek nevei. E variánsoknak, valamint a mögöttük rejlő kérdéseknek a jellemzésére álljanak itt Dzsingisz khán nevére vonatkozó fontosabb adatok.

Mongol írásos forrásokban kivétel nélkül mindig *Činggis qaγan*-t olvasunk,[1]) világosan szókezdő *č*-vel és szóvégi *s*-szel. Az egykoru és közel egykoru kínai munkákban *č'ing-ki-se han* egész pontosan az előbbi mongol alaknak az átírása. A 'phags-pa-írásos emlékek már *jiṅ-gis*-t írnak, de ezekben az emlékekben a szókezdő mássalhangzó zöngésülésére más példáink is vannak: *za-ra* 'hónap' ∾ írott mong. *sara*; *dēṅ-ri* 'ég, isten' ∾ i. mong. *tngri* (< ujgur *tngri*); *γo-rin* '20' ∾ i. mong. *qorin*; *γa̱-'aṇ* 'khán' ∾ i. mong. *qaγan*, stb. Hasonló változások a ma élő dialektusokból is kimutathatók, sőt belsőmongoliai nyomtatványokban és kéziratokban sem ritkák; *čidkür* 'ördög, manó' ∾ *jidkür*; *čalčiya* 'fecsegés' ∾ *jalčiya*; *čibkü-* 'vizbe merülni, befulladni' ∾ *jibkü-*; ordosz *zalk'ịn* 'szél' ∾ i. mong. *salkin*; chalcha *gē'č̣ịr* 'az ijj végei' ∾ i. mong. *kičir* (B. J. Vladimircov, Sravnitel'naja grammatika, 410).

A tibetiben Vladimircov (op. cit. 360) egy közelebbről meg nem határozott forrás alapján — Dzsingisz neve nincs szótározva — *jiṅ-gir*-t mutatott ki, magunk egy más, kevéssé ismert tibeti műből (*mKhas-pa daṅ blun-po brtag-pa'i bstan-bčos dge-ldan legs-bšad padma dkar-po'i čhun-po'i 'grel-ba ñi-ma'i 'od-zer žes-bya-ba bžugs-so*) pedig *čiṅ-gir* alakot irtunk ki. A szóvégi *-r* hitelességéhez nem férhet kétség, de még mindig vitás, vajjon sajátos tibeti jelenséggel van-e dolgunk, vagy pedig összefüggésbe hozható-e a mongolból kimutatható *s∾r* változással, mint Vladimircov próbálja op. cit. 360.

A muzulmán (arab, perzsa, török) feljegyzésekben *čingiz* és *jingiz*

[1]) P. Pelliot szerint, T'oung Pao (1930) XXVII: 25 Dzsingisz khán csak a *qan* címet viselte.

változatokat látunk; ez utóbbi azonban nem hozható összefüggésbe a fenti *jïn-gis*-szel, magyarázata egyszerűen az, hogy az arabban (csak ilyen nyelvű szövegekben fordul elő) nincsen *č*-, csak *j*-. Az ily módon megmaradó *čingiz* szóvégi *-z*-je még mindig magyarázatra szorul. Ez a magyarázat pedig kétféle lehet. Vagy alkalmazzuk jelen esetben Vladimircov ama megállapítását (op. cit. 362), hogy a mongol szóvégi *s* a törökben *z*-vé lesz; — s ez az eset igen valószínű volna itt —; vagy pedig feltesszük, hogy Dzsingisz neve nem mongol, hanem pl. török eredetű s hogy az idegen szóvégi *z* a mongolban szabályosan *s*-szé változott, a mongolban u. i. nincsen *z*, a kalmük *z* eredeti *j*-re megy vissza. Török etimológiára már régebben gondoltak, nevezetesen a *tengiz* 'tenger' szóval akarták összekapcsolni. Valóban ilyen név a török-mongol névadás szabályainak nagyon megfelelne, vö. MNy. XXVIII, 102, sőt Ibn Batutánál (C. Defrémery et le Dr B. R. Sanguinetti, Voyage d'Ibn Batoutah, I—IV, Paris 1854—58) Dzsingisz khán neve pláne تنكز خان *Tengiz χān*. Így magyarázta Dzsingisz nevét Ramstedt, Mogholica, 25, majd Pelliot is, Les Mongols et la Papauté, Revue de l'Orient Chrétien XXIII (1922—23), 25. P. mintegy megerősítésképen hivatkozott az általa kiadott Güyük-féle levél török és mongol nyelvű pecsétjében előforduló *kür (u)l(u)γ ulus n(u)ng taluï nung χan*, ill. *yeke mongyol ulus-un dalai-in χanu jarliγ* kifejezésekben a *talui-nung χan* és *dalai-in χan* 'tenger-khán, nagykhán' címére. Bizonyos nehézségeket azonban lehetetlen észre nem vennünk.

A *tengiz* > *čingiz* magyarázat persze csak egy **tingiz* alakon keresztül képzelhető el; a mongolban u. i. minden *ti*-ből *či* lett s ez a változás a legrégibb nyelvemlékek korában, a XII—XIII. században, nagyjában már befejeződött. Feltéve már most, hogy a XII. században mongolba átkerült *tingiz*-ből (a szó eredetileg *e*-vel hangzik) még egy kései *ti*>*či* változással *činggis* lett, akkor

1. legalább is különös, hogy az ugyanolyan régi mongol eredetmondában hogyan maradhatott meg a *tenggis* hangalak egy híres tó (valószínűleg a Bajkál) nevében? vö. a Mongolok Titkos Története, I. fejezet, azután Blochet, Introduction à l'histoire des Mongols, Gibb Mem. XII, 273, Sanang Sečennél: *tenggis neretü dalai*, ed. Schmidt, 57. Miért hívják a mongol dinasztia hivatalos történetében (*Yüan shih*, 63 fej.) a Kaspitót *K'uan-tengis*-nek? vö. Pelliot Journal Asiatique 1920 I, 166. De a *tenggis* megvan a mongolban mint közszó 'tó, tenger' jelentésben, Kowalewski III, 1697a, s kimutatható már a XIII. századtól kezdve, így Kirakosnál *tangez* alakban maradt fenn, vö. Howorth, History of the Mongols III, 88.

2. Ha már megvan a régi *ti*>*či* változás a *tengiz* feltételezett mongol alakjában, akkor miért nincs meg a *z*>*r*, amint azt a magyar

tenger szó alapján várni lehetne? (MSFOu XXX, 128). A tibeti *jiń-gir*, *čiń-gir*-nek itt csak akkor volna bizonyító értéke, ha hasonló alak mongolból is kimutatható volna.

Minderre nincsen kielégítő felelet, meg kell tehát elégednünk azzal, hogy Dzsingisz khán nevének nincsen elfogadható magyarázata. A régi magyarázatok helytelenségéről vö. már I. J. Schmidt a Sanang Sečen kiadásához írt magyarázataiban 379 l.

Ha pedig már azt keressük, hogy a felsorolt variánsok közül, melyik is a „helyes" alak, melyik az, amelyet Dzsingisz khán és mongoljai használhattak, választásunk természetesen nem eshetik sem az arabra, sem a tibetire, hanem csakis a mongol *činggis* (sporadikusan *jinggis*) olvasatra.

A magyarban semmi okunk sem lehet tehát a *Čingiz* vagy *Csingiz*-féle alak általános használatára (MNy XXVII, 314), hacsak nem kívánjuk vele nyomatékosan jelezni a forrás eredetét. Nem filológiai tárgyú magyar szövegben meg éppen megmaradhatunk a *Dzsingisz khán* írásmód mellett, melyet a közhasználat már szentesített (Acsády, Szalay-Baróti, Marczali, Hóman; történeti tankönyvek), akárcsak a *japán* és a *kínai* szó helyesírását, ami pedig jóval távolabb áll akár az etimológiailag, akár a kiejtés szerinti helyes eredeti elnevezéstől.

A jugarok földje.

KŐRÖSI CSOMA SÁNDOR ázsiai utazásának voltaképeni célja, mint tudjuk, az volt, hogy felkeresse a magyarok legelső lakóhelyeit, összegyüjtse viselt dolgaiknak történeti emlékeit és megfigyelje azt a hasonlóságot, amely több keleti nyelv és a mi nyelvünk között van. Így mondja ezt maga báró Neumann londoni osztrák követségi titkárhoz intézett 1832. április 30-án kelt latin nyelvű levelében.[1] Erről a tervéről akkor sem mondott le, amikor utazásai során a tibeti nyelv és irodalom tanulmányozására kellett adnia magát. Kutatásait tovább folytatta a tibeti írásokban, s itt csakhamar ráakadt egy nép nevére, melyet *jugar*-nak mondott. Ettől kezdve fáradhatatlanul gyüjtött minden kis értesítést, amely erről a népről szólt, s úgy érezte, hogy most már csak egy tennivalója maradt kitűzött célja elérésére: elmenni oda a „*jugar*-ok földjé"-re.

Tervét többször szóba hozta pártfogói előtt is. Az első híradást, úgy látszik, C. P. Kennedy századosnak küldte 1825. május 5-én Subuthból. Levelében három ízben is rátér arra, hogy mit talált tibeti nyelven a *jugar*-okról.

'A Stan-Gyurnak körülbelül 18 lapján útleveleket találni oly buzgó egyének számára, akik Shambhalában levő Kalapsa városát akarják meglátogatni. Minthogy itt említés történik egy húsz napig tartó útról a nagy sivatagon át és valami fehér, homokos területről a Sita, azaz a Jaxartes folyó mentén, nagyon valószínű, hogy a buddhisták Jeruzsáleme — így nevezem — az ősrégi időkben a Jaxartesen túl volt, mégpedig valószínűleg a jugarok országában.' (Vö. DUKA 57.)

'Kun-ga Nyingpo, aki a Teshi Lunpótól két napi járásra nyugat felé fekvő zárdában írt (ez a zárda, t. i. Sa-skya, nevezetes különféle kéziratai miatt), nyolcszáz év előtt ezt

[1] Tudós Kőrösi Csoma Sándor levele eredeti deák nyelven, melyet Kalkuttából írt április hó 30-dikán 1832-dikben méltóságos Neumann Fülöp bárónhoz, a londoni austriai ts. k. követség titoknokához: Tudományos Gyüjtemény 1833. I, 95—8. A levél egy ideig lappangott, majd meglelte és kiadta THURY JÓZSEF, A középázsiai török nyelv ismertetése: Előadások Kőrösi Csoma Sándor Emlékezetére III. (Bp., 1906.) 36. l.

mondta: Keletről, Kínából kaptuk az orvostudományt, a csillagászatot és a csillagjóslást, délről, Indiából az igaz hitet, nyugatról Nepálból és Sokyulból árú- és élelmicikkeket, északról, a horok és jugarok országából a törvénykezést és kéziművészetet.' (Vö. DUKA 57—8.)

Tibeti könyvekben a jugarok nevét jugurnak írják, s hazájukat néha Jugerának mondják. Eddig más érdekest a jugarokról nem tudhattam meg, csak azt, hogy a Stan-Gyur gyüjtemény lajstroma említ egy rövid értekezést, melyet a jugarok nyelvéből fordítottak, és amely röviden elbeszéli egy Sakya szobornak azokon az országokon keresztül való vándorlásait. Ezt a szobrot most Lasszában őrzik, ahová Srong-tsan Gambó királynak Kongcho nevü felesége hozta Kínából.' (Vö. DUKA 58.)

Amint látjuk, CSOMA ekkor még meglehetősen bizonytalanul tapogatódzott e gyér adatok szűkszavúsága mellett. A jugarok földjét még a Jaxartes mellett kereste. Későbbi levelei, beszélgetései alapján arra következtethetünk, hogy pontosabb, részletesebb értesítésekhez is jutott, amelyek véglegesen megérlelték benne a jugarok földjére való utazás tervét.

Campbell, a nagy magyar tibetista haláláról szóló jelentésében, írja kormányának többek közt, hogy CSOMA tudós magyarázatait bizony nem igen értette, annyit azonban kivett a vele folytatott társalgásokból, hogy minden reménye, fáradságos kutatásainak végcélja az volt, hogy felfedezze a *jugar*-ok földjét. Ez az ország szerinte Lasszától és Kham tartománytól északkeletre, Kína nyugati határain fekszik. Ide akart eljutni, hogy végre megtalálja ezt a sokat, de ekkorig hasztalanul keresett népet.[1]

Hasonlóképen ír báró Neumann is az osztrák kormányhoz intézett 1842. július 21-én kelt jelentésében.[2]

Kik hát ezek a *jugar*-ok, akiknek nevére KŐRÖSI CSOMA SÁNDOR tibeti könyvekben bukkant, s akikről azt hitte, hogy valamiképen közük van a magyarokhoz? Hol fekszik ez a „*jugar*-ok országa", melyet az ígéret földjének hitt, de ahová el nem jutott soha?

GRÓF KUUN GÉZA még 1900-ban is a mellett kardoskodott — mint látni fogjuk, nem is alaptalanul —, hogy CSOMA terve korántsem volt olyan kivihetetlen, mint sokan tartották,

[1] DR. DUKA TIVADAR, Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai. Bp. 1885. 143—4. l.

[2] „Das Ziel, welches dem sehr betrauerten Csoma de Kőrös unaufhörlich vor Augen schwebte und dem er in der letzten Zeit sein ganzes Streben und Studium widmete, war das Abkunftsland der Ungarn zu erforschen und er war von dem Vorgefühle innigst durchdrungen, es nordöstlich von Chatta, wo der Stamm der Yoogur wohnet, aufzufinden, eine Meinung, in welcher er nebst vielen gelehrten Gründen sich auch durch die wahrscheinliche Entstehung des Wortes Ungar, aus Yoogur, Yungar bestärkt sah." (KÁRFFY ÖDÖN, Levéltári kutatások Kőrösi Csoma Sándor életéhez: AkadÉrtesítő XXV, 439.)

„mert hiszen Potanin orosz utazó a Nan san hegység északi völgyeiben egy olyan népfajra talált, mely magát jogurnak nevezte".[1]

Csoma első adata, mint mondottuk, a śambhala-i útlevél. Címe tibeti nyelven: Śam-bha-la'i lam yig, másként Śam-bha-lar 'gro chul gyi lam yig.[2] Szerzője Sarat Chandra Das szerint (Tibetan English Dictionary 1231. l.) Pan-čhen rin--po-čhe bLo-bzaṅ dPal-ldan Ye-šes dpaṅ-po, aki bKra-šis-lhun--po-ba való és 1739—1779 közt élt. Az évszámok egyeznek Huth adataival, de mind a kettőt le kell szállítanunk egy évvel, hogy megkapjuk a helyes kelltet, ami ily módon 1740—1780 lesz.[3] Az útlevél Śambhala-ra vonatkozó részét németre fordította B. Laufer.[4] Szerinte a *Sita* se nem a Jaxartes, se nem az Oxus, hanem a Tarim. *Kalapsa* helyett Laufer szövegében *Ka-la-lha* olvasható; mindez természetesen íráshiba *Ka-la-pa* helyett. Csomának azonban azt a feltevését, hogy Sambhala-t a *jugar*-ok országában kell keresnünk, mi sem támogatja, az útlevélben a *jugar*-okról sehol sincsen szó, úgyhogy vele itt most tovább nem is foglalkozunk.

A második munka, amely Csoma szerint a *jugar*-okról beszél, a Gyel-raps-gsal-vahi Mélong (így!), szerzője pedig Kunga Nyingpo. A Hor čhos byuṅ tud[5] Kun-dga' sñiṅ-po-ról, aki 1092—1158 között élt,[6] azonban művét: a Rgyal-rabs gsal-ba'i me-loṅ-ot nem említi. Különben ez a cím: „A királyi genealógiák fényes tükre" meglehetősen általános a történeti munkák körében.[7] Egy másik azonos című munka szerzője egy

[1] Gróf Kuun Géza, Ismereteink Tibetről: Előadások Körösi Csoma Sándor Emlékezetére. (Bp., 1900.) 47. l.

[2] A Csoma-féle Tandzsur-indexben a mDo 133. kötetében; vö. Asiatic Researches XX, 584 és Annales du Musée Guimet II. 376, továbbá Schiefner, Mélanges Asiatiques I. 405, valamint P. Cordier, Catalogue du Fonds Tibétain de la Bibliothèque Nationale, IIIème partie. 1915. 515. l.: mDo 'grel 133: 12.

[3] A tibeti kronológia átszámítása egészen a legújabb időkig több, egyaránt téves rendszer alapján történt, melyek végeredményben mind magára Csomára vezethetők vissza. A tévedésre P. Pelliot lett figyelmes, ő állapította meg a helyes átszámítás kiinduló pontját „Le cycle sexagénaire dans la chronologie tibétaine" című dolgozatában: Journal Asiatique 1913. I. 633—67. Pelliot rendszerét azonnal elfogadta B. Laufer is. The Application of the Tibetan Sexagenary Cycle: T'oung Pao 1913 XIV. A javításoknak persze mindenkor a tibeti eredeti alapján kell történniök.

[4] T'oung Pao 1907. VIII. 404—7.

[5] Geschichte des Buddhismus in der Mongolei, mit einer Einleitung: Politische Geschichte der Mongolen. Aus dem Tibetischen herausgegeben, übersetzt und erläutert von G. Huth. I—II. Strassburg, 1893—1896.; vö. II. köt. 299. l.

[6] Huth i. m. II. 107 szerint: 1091—1157.; F. W. K. Müller, Ein uigurisch-lamaistisches Zauberritual aus den Turfanfunden: SPAW. 1928: 8 Jaescke után 1090-re teszi születése évét. Mind a kettő téves.

[7] E. Schlagintweit, Die Königen von Tibet von der Entstehung königlicher Macht in Järlung bis zum Erlöschen in Ladákh. München, 1866. Abhandl. d. k. bayer. Akad. d. W. I. Cl. Bd. X. Abt. III. Kéziratának eredetileg nem volt címe, de a ladakh-i rgyal-po meghatározása alapján ugyanezt a címet kapta. Schlagintweit a pétervári egyetemi könyvtár és az Ázsiai

Sa-skya-pa bsod-nams rgyal-mchan nevű szerzetes, aki 1327-ben (helyesen 1328-ban) írta művét a híres bSam-yas kolostorban.[1] Általánosan el szokás fogadni azt is, hogy ez utóbbi műnek mongol nyelvű fordítása avagy átdolgozása a Nom ɣarqui todurqai toli, más címmel Gegen toli. Kalmük fordítását Bodhi mör néven ismerte I. J. SCHMIDT és terjedelmes részleteket fordított belőle Sanang Sečen munkájához írt magyarázataiban. Ne gondoljuk azonban, hogy a Bodhi mör többet mond, mint az előbb említett tibeti cím. E néven ugyanis számos munka forog közkézen nemcsak a mongol lámák között, de egyikük-másikuk még Pekingben is könnyen megszerezhető. Mindezek a művek azonban nemcsak hogy nem azonosak SCHMIDT most említett Bodhi mör-évei, de sokszor még csak nem is történeti tárgyúak.

Sajnos, a történeti tárgyú tibeti munkák csak kéziratban járnak kézről-kézre, következésképen igen ritkák. Ezért régebben azt tartották, hogy a tibetieknek történeti irodalmuk nincs is. — A két nehezen hozzáférhető történeti kézirat hiányát európai munkák sem igen enyhítik. Az 1328-as Rgyal-rabs gsal-ba'i me-loṅ-ot ugyan elég részletesen ismertették SARAT CHANDRA DAS és LAUFER. Ennek során pl. már tisztázódott, hogy szerzője eredeti tibeti források mellett számos egyéb kútfőből is merített, így még a kínai T'ang-shuból is, kiadva azonban máig nincs. Minthogy Kun-dga' sñiṅ-po a lámaizmusnak kimagasló alakja, számos reinkarnációjával van dolgunk a későbbi idők folyamán, akik közül legjobban kiválik Anandagarbha vagy Tāranātha, akit egyszerűen Kun-dga' sñiṅ-po néven is emlegetnek. Ennek a Tāranātha-nak, aki 1574-ben született, van egy jól ismert műve, mely a buddhizmus történetével foglalkozik Indiában, s amelyet előbb tibeti nyelven, majd német fordításban SCHIEFNER tett közzé.[2] De ennek a munkának semmi köze a XI. századi szellemi ős Rgyal-rabs gsal-ba'i me-loṅ-jához; ez pedig annál sajnálatosabb, mert ennek az első, igazi Kun-dga' sñiṅ-po-nak a munkáját sehonnan máshonnan nem ismerjük, csak CSOMA szavaiból. Itt tehát nem tudjuk ellenőrizni CSOMA adatát; igaz, hogy sokat úgy sem tudunk meg belőle. A tibetiek a *hor*-októl és *jugar*-októl kapták a törvénykezést meg a kéziművészetet.

Múzeum Rgyal-rabs gsal-ba'i me-loṅ-ját megkülönböztetésül „pétervári Rgyal-rabs" néven idézi, mivel saját kéziratától jelentékenyen eltér (l. 811. és 819. l.). Sőt tovább mehetünk s megállapíthatjuk, hogy a pétervári kéziratok világosan más művet tartalmaznak. Vö. még A. H. FRANCKE, Antiquities of Indian Tibet, Part II. The Chronicles of Ladakh and Minor Chronikles. Texts and Translations, with notes and maps. Edited by F. W. THOMAS 1926. az Arch. Surv. Ind. sorozatban.

[1] B. LAUFER, Skizze der mongolischen Literatur: KelSzemle VIII, 213.

[2] Târanâtha's Geschichte des Buddhismus in Indien. Aus dem Tibetischen übersetzt von A. SCHIEFNER. StPbg., 1869. Vö. még GRÜNWEDEL Tāranāthakiadását a Bibliotheca Buddhica XVIII. kötetében (1914.).

A *hor* elnevezés ebben a korban csak a mongolokra érthető, a *jugar*-okra pedig máshol kell keresnünk a magyarázatot.

Azt az egyet már itt megállapíthatjuk, hogy a *jugar* szónak a tibetieknél hagyományozott alakja, Csoma szerint is, *yugur*, s csak bizonyos okok, talán épen *Jugriá*-val való hasonlósága, késztették az előbbi olvasat általános használatára. Igaz, hogy csak el kell hagyni a *ga* betű alól az *u* diakritikus jegyet, s az eredmény ugyanaz. Ez pedig igen gyakori tévedés tibeti másolóknál.

Messzebbre juthatunk Csoma harmadik adatával. Az a szöveg, amelyet a Tandzsurból, ennek indexe után, jelzett, csakugyan megvan. Címe: Can dan gyi sku rgya nag na bžugs pa'i byon chul, vagyis: „Hogyan érkezett meg a Kínában levő szantálfa szobor".[1] Egy csodatevő, szantálfából készült Buddha-szobor vándorlásait beszéli el, s azt, hogy miképen jutott el ez a szobor messze országokon keresztül Kínába. Hogy ez vagy egy másik Szantál-Buddha csakugyan Lhasszában van-e, amint Csoma írta, bizonyára szóbeli értesülései alapján, nem tudnám eldönteni. De a pekingi templomoknak századokig volt büszkeségük egy szantálfa Buddha-szobor, mely egyúttal valóságos műremek is volt. A Pai t'a ssu nevű lámatemplomból K'ang-hi császár parancsára egy újonnan épített templomba, a Hung jen ssu-ba vitték, amelyet a Szantálfa-Buddha templomának is szokás volt nevezni. Ez a templom 1900-ban a boxerlázadás alkalmával leégett, és a híres szobor is elpusztult.[2] A róla szóló sutra a népszerűbb szövegek közül való. Maga K'ang-hi császár is írt egy munkát kínai nyelven, mely a csodatevő szobor történetével foglalkozik. A pekingi Mongyol bičig-ün qoriya nevű mongol kiadóvállalat nemrégiben szintén kiadott egy kis kőnyomatos kínai nyelvű munkát a Szantálfa-Buddha történetéről.

A Tandzsur imént említett tibeti nyelvű kis szövegének a végén van egy colophon, amelyből megtudjuk, hogy kínai eredetiből fordították, mégpedig nem mindjárt tibetire, de előbb *yugur* nyelvre[3], s csak a *yugur* nyelvből készült a tibeti fordítás. A kínaiból *yugur*-ra Am chan, *yugur*-ból tibetire Danasi fordította. A szövegben több kronológiai fogódzó pont is van. Így pl. említés történik benne a dzsürcsi (Bčur či) dinasztiából származó Da'i thin (Ta ting)-ról, aki 1161—1189-ben uralkodott, valamint Činggis qayan-ról, akit kínai posthumus nevén Da'i čha'u (T'ai tsu)-nak nevez. Maga a *yugur* fordítás valószínűleg nem korábbi a XIV. századnál. — A kínai és tibeti fordításokon kívül jelezhetünk egy mongolt is, amely párhuzamos sorokban kíséri a tibeti szöve-

[1] Rgyud 'grel 85 (ru): 60; vö. Cordier i. m. III, 246—7.

[2] Juliet Bredon, Peking, a historical and intimate description of its chief places of interest. 1922. 199 kk.

[3] *Yo-gur skad-du*, variáns szerint *yu-gur skad-du*.

get. Terjedelme mindössze öt fanyomatos lap. A csahar törzsbeli dge-slon Blo-bzan bsam-'grub kívánságára Blo-bzan bstan-pa'i ñi-ma írta a (pekingi) Szandálfa-Buddha templomában. Másolta gSol-dpon dge-chul Blo-bzan stobs-ldan. — A *yu-gur* fordítás azonban nincs meg.

De a Kandzsurban ismerünk még egy *yugur* nyelvű fordítást, ugyancsak a XIV. századból. Ez a „Nagymedve hét csillag"-áról szóló sūtra. Legrégibb elérhető szövege a szanszkritból kínaira fordított Fo shuo pei tou ch'i sing yen ming king, amely csak az újabb, nem kánonikus értékű fordításokat is tartalmazó tokiói kínai Tripiṭaka-ban van meg, de még nem ismeri pl. a Tripiṭaka Nanjio-féle katalógusa sem.[1] A tibeti fordítást is csak a fiatalabb, kínai eredetű Kandzsurokban találjuk meg, mert a tibeti redakciót még a IX—X. században befejezték. Nincs meg tehát sem a Csoma—Feer, sem pedig a Schilling von Canstadt-féle, közönségesen I. J. Schmidt neve alatt ismert Kandzsur-indexekben. De megvan a pekingi, vörös festékkel nyomtatott palota-kiadásokban. Mint tudjuk, ilyen kiadásnak a másolata a berlini tibeti Kandzsur, amelyet H. Beck írt le nagyszerűen.[2] Az ő munkájáról írt megjegyzései során Pelliot jelezte, hogy a párizsi Bibliothèque Nationale egyik Kandzsur-példánya szintén pekingi palota-kiadás, a sūtra következésképen megvan benne is.[3]

A „Nagymedve hét csillagá"-ról szóló sūtra néhány példánya külön is forgalomba került. Ilyen önnálló kiadásnak három, egy családfához tartozó, példánya után adta ki Laufer a tibeti fordítás colophonját, amely nagyon becses irodalomtörténeti közléseket tartalmaz.[4] Valamennyire zavarólag hat, hogy két egymástól független, sőt részleteiben meglehetősen eltérő colophonból keletkezett, melyek közül az első kötött formában, a másik prózában íródott. Laufer az egyiket *A*-val, a másikat *B*-vel jelzi. E két egymásba olvasztott colophonból megtudjuk, hogy a „Nagymedve sūtrá"-t a híres Hiüan Tsang hozta Indiából Kínába, ahol lefordították kínaira. majd Tuγ temür[5] mongol-kínai császár kívánságára, röviddel trónralépte előtt, 1328-ban a kínaiból lefordították a mongol és a *yugur* nyelvre. A mongol fordítás egy *yugur* írástudó-

[1] Sylvain Lévi, L'original chinois du sūtra tibétain sur la Grande Ourse: T'oung Pao 1908. IX, 453—4.

[2] H. Beckh, Verzeichnis der tibetischen Handschriften, erste Abteilung. Berlin, 1914. 70. l.

[3] P. Pelliot, Notes à propos d'un catalogue du Kanjur: JournAs. 1914. II. 145—6. Vö. továbbá L. Ligeti, La collection mongole Schilling von Canstadt à la bibliothèque de l'Institut: T'oung Pao 1930: 167—8.

[4] B. Laufer, Zur buddhistischen Literatur der Uiguren: T'oung Pao 1907. VIII, 391—409.

[5] Ennek a mongol-kínai császárnak a nevét eddig *Tub temür*-nek olvasták. „Les noms mongols de Wen-tsong des Yuan" címen (T'oung Pao 1930: 57—61) rámutattam arra, hogy ez az olvasat helytelen, s hogy *Tuγ temür*-rel kell felcserélni. Ugyanott foglalkozom Laufer hibás évszámaival is.

nak, Pratira śrī-nak volt a műve, a *yugur* fordítás pedig Alin temür tai si-du-tól származik. A mongol fordítást kétezer, a *yugur*-t pedig ezer példányban kinyomatták s szétosztották az országban. A tibeti fordítást csak jóval később, 1337-ben készítette el a mongol nyelvből Mahāphala és Çrīānandavajra a Gunthan nevű, különben jól ismert kolostorban. — Ez a tibeti fordítás természetesen megvan: maga a tibeti Kandzsurba bekebelezett szöveg. A mongol fordítás, amely nemcsak egyike volna legrégibb mongol nyelvű nyomtatványainknak, de egyben a régibb mongol nyelv egyik fontos emlékét is képezné, mindezideig nem került elő. Néhány kései mongol fordítással azonban még így is rendelkezünk, ezek azonban mind tibetiből készültek. Így például az Institut de France könyvtárának SCHILLING VON CANSTADT mongol gyüjteményében a no. 3588, 3589 egy kétkötetes sūtra és dhāraṇī-gyüjtemény, melynek címe Sungdui (tib. gzuṅs bsdus). Az első kötet 80. fejezete Doluγan ebügen ner-e-tü odun-u sudur címen a Nagymedve-sūtrát tartalmazza, a colophon azonban hiányzik. Ugyanebben a gyüjteményben a 3590. sz. alatt hasonló gyüjteményes munka a Tarnis-un quriyangγui kemegdekü orusibai, melyet Qutuγ-tu tarnis-un quriyangγui sungdui kemegdekü yeke kölgen sudur néven ismerünk. A 431 r°—434 v° lapokon olvasható sūtrához itt már egy rövid colophon is járul, mely a LAUFER-félének csak pár soros kivonata.[1]

Megtaláljuk sūtránkat a nyomtatott mongol Kandzsurban is. A párizsi példányban (Fonds Mongol n° 92) a XXXIII. mDo-kötet 378 v° kk. lapjain olvasható, a teljes szövegű colophonnal együtt. Ismételjük, ez a fordítás is a tibeti alapján készült. VLADIMIRCOV jelzi a pétervári kéziratos mongol Kandzsurban is.[2]

Mármost érdemes figyelmesen elolvasnunk a sūtra mongol fordításának colophonját, nemcsak azért, mert tibeti eredetije meglehetősen homályos, hanem mert itt megtaláljuk a *yugur* szó közelebbi magyarázatát.

A két colophon-részben négyszer fordul elő a *yugur* szó; egyszer a colophon *A* részében s háromszor a *B* részben. A négy eset a következő: 'szövegünk azelőtt csak *yugur* betűkkel volt írva'[3] | 'a sūtrát Pratira śrī *yugur* mester

[1] T'oung Pao 1930: 171. Vö. még KOVALEVSKI, Dictionnaire I. köt. XI. l., azonkívül Katalog knigam, rukopisjam i kartam na kitajskom, man'čžurskom, mongol'skom i sanskritskom jazykach nachodjaščisja v biblioteke Aziatskogo departamenta. StPbg., 1843. (1844.). No. 475.

[2] Y. VLADIMIRCOV, Mongol'skij sbornik razskazov iz Pañcatantra: Sbornik Muzeja Antropologii i Etnografii imeni Petra Velikago pri Akademii Nauk SSSR. 1922. IV, 446. Itt az *Eldeb* (a *mDo* mongol neve) XXXI, 152—62 található.

[3] Mongolul: *ene nom-dur uγiǰ ur üsüg-iyer bisirel törügülügči* stb.

(szó szerint: „a tan ura") fordította mongolra'[1] | 'elterjesztették a szinmongolok és a *yugur*-ok közt'[2] | 'Alin timür tai si du fordította a *yugur*-ok nyelvére'.[3] Az első három esetben a tibeti *yu-gur* szó világosan, félreérthetetlenül *uyiγur*-ral van mongolra fordítva. Az utolsó adatban levő két név és három szótagú kínai méltóságnév után a fordító nem ismerte fel a *yugur* szót, hanem egyszerűen átírta, mintha az is valami idegen szó lett volna. Igy aztán ezt a mondatot ilyen különösen fordították mongolra: *alin ti murti sidu yu gur-un kelen-e orčiγuldžu*. Nemcsak összetartozó szavak helytelen kettéválasztása tűnik itt fel, de az is, hogy viszont össze nem tartozó szavakat olvasztottak egybe; a szintén két szóba írt *yugur* várható velaris *γ*-ja helyett pedig palatalis *g*-t találunk, ami csak idegen szavak átírásában szokás.

Világos tehát, hogy a „*yuγur* nyelv" az „*ujgur* nyelv"-et jelenti, a „*jugar*-ok földje" pedig az „*ujgur*-ok földjé"-t. A tibetiek ily módon a Rgyal rabs gsal-ba'i me-lon szerint törvénykezésüket és kéziművészetüket a mongoloktól és az ujguroktól nyerték, a Szantálfa-szobor vándorlásáról szóló sutrát meg az ujgur nyelvből fordították tibetire, a „Nagy medve hét csillaga" c. sutrának egyszerre készült el mongol és ujgur nyelvi fordítása.

Alig lehet kétség arról, hogy a *yugur* és az *ujgur* ugyanaz a szó, bár hangtani viszonyuk egyelőre nem világos. De érdemes megjegyeznünk, hogy ez a *yugur*-féle alak a tibetiek körén kívül is ismeretes volt. Igy például RUBROUCK *Iugures*, HETHOUM *Yogur*, CHARDIN *Yegury* néven beszélnek az *ujgur*-okról, sőt talán BAR HEBRAEUS *Igur* és ABULFARADZS يغور változatai is e felé mutatnak. E név körül nehézségek már régebb óta voltak. Igy egyelőre nem tudunk mit kezdeni a következő nevekkel sem, amelyek szintén az ujgurokat jelölik, sőt etimológiailag is az *ujgur* névhez kell kapcsolódniok, A kínaiak általánosan a *hui-hu* névvel jelölik az ujgurokat; kétségtelenül rájuk vonatkozik az irodalmi mongol *quyiγur*-ja, PLANO CARPINI *Huires*-e és egy VIII. századi kiadatlan tibeti szöveg *hoyohor*-ja.[4]

Ennek a *yugur—ujgur* azonosságnak az ismerete azonban korántsem jelenthetett valami sokat KŐRÖSI CSOMA SÁNDOR idejében. Hiszen akkoriban folytak azok az ádáz

[1] Tibetiül: *yu-gur-gyi bstan-pa'i bdag-po*; mongolul: *uyiγur-un sadžin-u edžen.*

[2] Tibetiül: *hor dan yu-gur-la rgyas-par byas-šiń*; mongolul: *oor mongγol kiged uyiγur-tur delgeregül-ün üileddüged.*

[3] Tibetiül: *'A-lin thi-mur t'ai-si-du-s yu-gur-gyi skad-du bsgyur-te*; mongolul: *Alin timür tai-si-du yu-gur-un kelen-e orčiγuldžu.* Az utóbbit itt a helyesen tagolt szavak szerint adjuk.

[4] Teljesen elválasztandó ezektől a *Jugria* név, melynek történetét és magyarázatát l. ZSIRAI MIKLÓS, Jugria. (Finnugor népnevek 1.) 122. Kny. a NyK. XLVII. kötetéből.

viták KLAPROTH és I. J. SCHMIDT között az ujgur nyelv hovatartozásáról. És KLAPROTH hasztalanul hivatkozott a ming-kori sino-ujgur szótárra, valamint az azt kísérő okmányokra, amelyeket maga sietett kiadni, továbbá arra a néhány más ujgur emlékre, amelyek az időben kerültek elő. SCHMIDT körömszakadtig állította, hogy az ujgurnak semmi köze a török nyelvekhez, hanem hogy az ujgur voltaképen tangut, tibeti-féle nyelv. Bizonyítani is kívánt. Főbizonyítékát egy mongol kéziratból merítette. Ennek bevezetését, mely a mongol írás történetéről szól, fordításban közzé is tette.[1] Erről a kis mongol munkáról különben csak annyit közölt, hogy Čhos-'kyi 'Od-zer-nek Džirüken-ü tolta („A szív artériája") c. munkája után készült. Ebben a pár lapos munkácskában van az a mondat, hogy: „tere čaγ-tur tangγud ulus-i uyiγur kemegsen bolai", azaz: „abban az időben a tangut népet, országot *ujgur*-nak hívták". Ezzel aztán SCHMIDT elintézettnek is látta a vitát.

Ettől az időtől fogva szokás beszélni Čhos-kyi 'Od-zernak mongol nyelvű grammatikájáról. Čhos-kyi 'Od-zer a XIV. században élt láma, aki a mongol khánok udvarában hittérítéssel foglalkozott. Tudott mongolul, sőt a mongoloknál régebben használt ujgur írásból új írást is készített (ez van használatban ma is). Számos fordítást és néhány eredeti munkát is tulajdonítanak neki. Ez utóbbiak közül volna való grammatikája, a Džirüken-ü tolta is. — Egy ilyen című munkából szemelvényeket közöltek POPOV és KOVALEVSKI chrestomathiáikban, s az egészet teljes terjedelmében később kiadta POZDNEEV a chrestomathiájában. Maga LAUFER is a mellett foglalt állást, bár meglehetősen óvatosan, hogy a fentebbi munka s szemelvényei Čhos-kyi 'Od-zer műve.[2] Pedig ha valaki csak belepillant a POZDNEEVnél kiadott Džirüken-u tolta-yin tayilburi szövegébe — ezt fel kell tennünk LAUFERről, mert hiszen tartalmi ismertetést is ad róla —, és ráakad K'ang-hi (Engke amuγulang degedü qaγan), Lčaň skya qutuγ-tu (Kuan ting p'u šan kuang ts'e ta kuo ši) nevére, s a Kun-dga' 'Od-zer-féle Kandzsurról olvas, annak legkisebb kétsége sem lehet a felől, hogy itt legjobb esetben csak kései apokrif hasonló című munkáról lehet szó. Aki azonban figyelmesebben átolvassa az egészet, az olvashatja benne, hogy a Džirüken-ü tolta-yin tayilburi, mint a cím maga is beszél, csak magyarázata a Čhos-kyi 'Od-zer-féle munkának. Sőt még tovább mehetünk: POPOV, KOVALEVSKI szemelvényei, POZDNEEV teljes

[1] I. J. SCHMIDT, Einwürfen gegen die Uiguren des Herrn Klaproth (megjelent a Fundgruben-ban). Újra kiadta a Forschungen im Gebiete ... der Völker Mittelasiens. St. Pbg., 1824. 127—9. l. és Sanang Sečen-hez írt magyarázataiban, 398. l.

[2] B. LAUFER, Skizze der mongolischen Literatur: KelSzemle VIII. 214 és UA., Očerk mongol'skoi literatury. Leningrad, 1925. 49. l.

szövege tisztára azonosak azzal a kis munkával, amelyet először SCHMIDT használt, de melyet az előbbitől gondosan meg szoktak különböztetni egészen a legújabb időkig, így maga PELLIOT is.[1] — Ez a Džirüken-ü tolta azonban a XVIII. századból való. Ujgur—tangut azonosítását ezért eleve gyanúval fogadhatjuk.

De ránk maradt Čhos-kyi 'Od-zer-nak egyik fordítása, az öt tantrikus szöveget tartalmazó Pañcarakṣā, bár csak kései másolatban áll rendelkezésünkre. A könyv végén hosszabb colophon van, amely a buddhizmus mongolországi történetének kimagaslóbb mozzanatairól emlékezik meg. Nagyjában azonos a POZDNEEV-féle Džirüken-ü tolta-yin tayilburi bevezetésével, amely — mint mondottuk — a mongol írás történetét beszéli el, mégpedig úgy, hogy fejlődését mindenütt a lámaizmus terjedésével hozza összefüggésbe. A kettő közötti hasonlóság meglepő, mindakettő megemlíti, amikor Qayisan Külüg khánról beszél, hogy azelőtt csak ujgurul olvasták a buddhista szent könyveket. Ez után a mondat után jön a POZDNEEV-féle szövegben, hogy „ebben az időben a t a n g u t népet *ujgur*-nak nevezték". Minderről szó sincsen a Pañcarakṣā colophonjában, mely pedig a régibb hagyományt őrizte meg.[2] Így tehát csak kései interpoláció ez a mondat, amely annak idején annyi vizet zavart.

Tangut néven 1032—1227 között tekintélyes birodalom állott Kan-su nyugati határán, attól délre és nyugatra. Népének külön írása volt, melyet a kitaj és dzsürcsi írásmóddal nagyjában azonos elv alapján a kínai írásból származtattak. Gazdag irodalmukban nemcsak kínai klasszikusok, szótárak stb. fordításait adták, hanem megkezdték a terjedelmes buddhista kánonnak, a Tripiṭaka-nak a kínaiból való fordítását is. Ezt a munkát Kubilai császár parancsára abba kellett hagyni. A mongolok hódító hadjárataik során véget vetettek ennek a virágzó tangut birodalomnak. Utána csakhamar teljesen feledésbe ment különben is igen komplikált írásuk, s lassan maga a tangut nyelv és a nép is szinte nyomtalanul eltünt. Az utóbbi évtizedek szerencsés ásatásai során azonban napfényre került egész sereg emlék, kézirat, fanyomatos könyv ezzel a már ismeretlen írással és ismeretlen tangut nyelven. Ma már szép gyüjteményt őriznek ezekből az emlékekből a pétervári, londoni, párizsi, berlini, sőt két év óta a pekingi könyvtárakban is. Ez az írás, bár kibüvelyezése terén érdemes próbálgatások történtek, maig megfejtetlen. A rendelkezésre álló kínai és tibeti írásos anyagból így is kiviláglik, hogy a tangut nem is a tibetihez, de a tibeto-birmán nyelvcsaládnak

[1] P. PELLIOT, Les systèmes d'écritures en usages chez les anciens Mongols: Asia Major II, 285.

[2] T'oung Pao 1930: 130—2.

egy másik, sajnos, nem eléggé ismert ágához, a moszóhoz áll legközelebb.[1]

A *tangut* név azonban nem szünt meg a tangut nép eltüntével. Tovább használták azoknak a nagyobbára tibeti, nomád törzseknek a jelölésére, amelyek a régi tangutok helyén laknak. Ide s tova háromszáz éve, hogy a kínai és mongol nyelvű munkák a 'tibeti' szó synonimája gyanánt használják a *tangut* szót.

Talán nem volt teljesen felesleges ez a kis kitérés, mert láthattuk belőle, hogy az *ujgur* név soha nem volt más, nemtörök nép élő elnevezése.

Az ujgurokról tudjuk, hogy valamikor ott az Orkhon és Szelenga partjain szövetségben vagy legalább is .békességben éltek a türkökkel, míg 745 táján fel nem borították a türk birodalmat, hogy aztán helyébe egy alig száz évig fennálló ujgur birodalmat alapítsanak. 840-ben a kirgizek elfoglalták az ujgur fővárost, véget vetettek hatalmuknak. Ekkor mindjárt meg is kezdődött a szétbomlás. A kínai feljegyzésekből tudjuk, hogy különösen két irányba vándoroltak; egy részük Turfán és Kucsa vidékén telepedett meg, a másik meg Kan-su tartományban, Kínában Kan-chou város táján. És természetesen még maradt belőlük a régi lakóhelyen is.[2] Bennünket itt most különösen a kan-chou-i telepedés érdekel, amelynek történetét megszakítás nélkül követhetjük szinte napjainkig.

Azonban előbb feleletet szeretnénk kapni arra a kérdésre, hogy miképen kerültek érintkezésbe az ujgurok a mongolokkal, s hogy volt-e köztük és a mongolok közt valami szorosabb kapcsolat. E nélkül u. i. nem látjuk világosan, hogy miért említi a Rgyal-rabs gsal-ba'i me-lon az ujgurt és a mongolt együtt, miért készült annak a két buddhista sūtrának ujgur nyelvi fordítása a XIV. században, tehát a mongolok korában, hogyan készülhetett egy mongol nyelvi fordítás ujgur szöveg alapján, miért vett részt egy ujgur mester, Pratira śrī, mongol nyelvi fordításban.

Az első nagy mozzanat a mongol írás, amely ujgur eredetű. Tudjuk, hogy kezdetben minden változtatás nélkül egyszerűen átvették a mongolok ezt az írást és úgy használták nyelvük lejegyzésére. Kínai feljegyzésekből tudjuk, hogy már Csingisz khán megbízta egyik török eredetű miniszterét, Ta-ta tonga-t az ujgur írás terjesztésével. De ez nem csak történeti hagyományozás. A mongol nyelv legrégibb emlékei ujgur írással íródtak. Elég csak a legismertebbekre hivatkoznunk: az ú. n. Csingisz köve, amely a mongol nyelvnek eddig legrégibb emléke, a perzsiai ilkhánok levelei s több kisebb-nagyobb, eddig még ki nem adott rövidebb emlék. Ezután következett a 'Phags-pa

[1] P. Pelliot: T'oung Pao 1923. XXII. 332.
[2] E. Chavannes et P. Pelliot: JournAs. 1913. I. 303.

tibeti láma ú. n. négyszögletű írása, amelyet a tibeti írásból alkotott, magánhangzó-rendszerét a brámi írás hatása alatt határozta meg, de a tibeti írás eredeti vízszintes sorvezetését az ujgur hatása alatt cserélte fel felülről-lefelé haladó ductussal. Végül a mongol írás történetének harmadik állomását jelentő Čhos-kyi 'Od-zer-féle ábécé visszatérést jelent az eredeti ujgur íráshoz, annak csak néhány járulékos jegy hozzáadásával készült változata.[1] Ezt az írást használják a mongolok ma is. Erről a Čhos-kyi 'Od-zer-ről a nyomtatott mongol Kandzsur egy ismeretlen colophonja azt mondja, hogy szintén ujgur volt, és hogy számos ujgur és mongol nyelven beszélő láma segítségével egész sereg szent könyvet fordított a mongolok nyelvére.[2]

De az ujgur írás nem jött magában. Azok, akik tanították, terjesztették, buddhista szerzetesek voltak. Ezek az ujgur buddhista barátok lettek a mongol buddhizmus megalapítói s az első fordítások szerzői. A Pañcarakṣā colophonja és a POZDNEEV-féle Džirüken-ü tolta-yin tayilburi szerint kezdetben a mongolok a buddhista szent könyveket sokáig ujgur nyelven hallgatták. Mondottuk, hogy az első fordításokat ujgur szerzetesek készítették. Érthető tehát, hogy a mongol buddhista terminológia telve van ujgur elemekkel. A buddhista szókincs tohár és szogd jövevényei szintén ujgur közvetítéssel kerültek a mongolba.[3]

Az ujgur barátok később is megtartották befolyásos helyzetüket s tovább is résztvettek a fordítói munkában. 1285—1287 között Kubilai parancsára elkészítették a kínai és tibeti buddhista kánon concordantiáját; ebben a munkában résztvevő ujgur fordítók neveit is jól ismerjük.[4] — Egy mongol kézirat colophonja, melyet MALOV annak idején Kan-su-ból hozott, egyenesen ujgur nyelvű maradt.[5]

Kimutathatóan nagy befolyásra tettek szert a kan-su-i ujgurok és tibetiek különösen Kubilai idejében. Ennek két testvére, Dorta és Godan, Kan-su-ban, Liang chou körül nyert családi birtokot, s érintkezésbe kerülve ujgur és tibeti budd-

[1] P. PELLIOT: Asia Major II, 284—9 és UA.: JournAs. 1927. I, 372.

[2] *Uyiγur-un Čhos-ki 'Od-zer paṇḍita terigüten qoyar kelen-i ögülegčid-ün erketü nöküd-ber sudur dandris-un qamuγ nom-ud-i mongγol-un kelen-dür orčiγuluγad.* Vinaya 16. kötetéhez önálló lapszámozással hozzácsatolt 7. részben a 20r° lapon.

[3] B. Y. VLADIMIRCOV, Tureckie elementy v mongol'skom jazyke. StPbg., 1911. Vö. különösen 162—9. l. Újabb adalékokat közöl újabb munkájában: Mongolica. I. Zapiski Kolegii Vostokovedov pri Aziatskom Muzee Rossijskoi Akademii Nauk 1925. I, 304 kk. Továbbá N. POPPE, Beiträge zur Kenntnis der altmongolischen Schriftsprache: Asia Major I, 674.

[4] Először STANISLAS JULIEN: JournAs. 1849: 366. Utána idézi F. W. K. MÜLLER, Uigurica II, 90—1. Vö. még P. PELLIOT, Notes a propos d'un catalogue du Kanjur 122.

[5] W. KOTWICZ, Quelques données nouvelles sur les relations entre les Mongols et les Ouigours: Rocznik Orjentalistyczny 1919—1924. II, 241 kk., 245.

histákkal, maguk is buddhistákká, sőt buzgó buddhistákká lettek, s nemcsak a buddhizmusnak, de a velejáró ujgur-tibeti műveltségnek is terjesztőivé váltak. Ez a terület lett a mongol írástudomány bölcsőjévé. Itt élt Sa-skya pandita, 'Phags-pa láma és a többi nagy befolyású láma. Innen, az itt lakó mongol hercegi család tagjai segítségével, jutott a tibetieken kívül nagyszámú ujgur láma is a mongol-kínai császár udvarába, ahol igen rövid idő alatt igen jól érezték magukat. Külüg khánt tibeti történészek *yu-gur rgyal-po* 'u j g u r király'-nak nevezték túlságos ujgur barátsága miatt.[1] Az annyira fontos politikai missziót betöltő Činqan szintén ujgur volt. Džiyayatu khán idejében lezajlott trónörökösödési összeesküvésben ujguroknak a keze volt.[2]

A mongol dinasztia idejében Kínában az ujguroknak a hivatalok elnyerése ugyanolyan könnyű dolog volt, akárcsak maguknak a mongoloknak. Nyelvük kivételes figyelemben részesült, a kiü yung kuan-i kapu hat nyelvű feliratának egyike ujgur nyelven szerkesztődött. Középázsiában és Keleteurópában a mongol hatalmat képviselő különböző török népek (csak az uralkodó osztály volt itt mongol, de lassan az is eltörökösödött) hivatalos nyelve, legalább eleinte, az ujgur volt, mint például a kipcsaki és a krími khánok udvarában. A Feketetenger partjain a velenceiekkel és a génuaiakkal való kereskedelmi érintkezésekben a *lingua ugaresca* szerepét csak lassanként vette át a kún.

Perzsiában pedig, amelynek az ujgurokkal azelőtt igazán nem sok dolga volt, az ilkhánok pénzein ujgur betűs feliratokat olvasunk. A perzsiai mongol uralom alatt az udvari nyelvek közé tartozott az ujgur is. Rašīd'u-Dīn történeti művének egyik mongolkori perzsa másolója meg pl. azzal szórakozott, hogy egy üresen maradt lapra arab, perzsa, mongol és u j g u r nyelvű költeményeket írt.

Amikor 1368-ban a mongol uralom Kínában véget ért, s ebben nem kis része volt annak a gyűlöletnek, amely a lámák kegyencuralma miatt keletkezett, a mongolokat Kínából valósággal kisöpörték. Visszavonulva legelőikre elfelejtették a lámaizmust, el az írásukat, s régi sámánkodó mongolokká vedlettek vissza. Ujgur és tibeti lámák fáradsága egy csapásra veszendőbe ment.

Körülbelül kétszáz év telt el így, amikor a Csingisz khán nemzetségéből származó Altan khán, a tümet mongolok ura Kukukhoto, a mai Kuei hua cheng körül, a Huang ho felső kanyarulatánál erős mongol birodalmat alapított. Nemcsak hogy sakkban tudta tartani a kínai császárt, de nyugat felé is számos győztes hadjáratot vezetett. Egy ilyen hadjárata

[1] B. Laufer, Ueber ein Geschichtswerk der Bonpo: T'oung Pao 1911.
[2] Vö. pl. H. Cordier, Histoire générale de la Chine II, 348.

alkalmával Nyugat-Kan-su, Amdo vidékéről hazatérve a magával hozott foglyok között több ujgur láma is volt. Ezek az ujgur lámák, akik közül háromnak a nevét is feljegyezte Sanang Secen, Altan khán közelébe férkőzve megtérítették őt a lámaizmusnak egy új szektájára, az ú. n. sárgafövegesek hitére, amelyet reformációs szándékkal alapított a XV. században Coń-kha-pa a lámaizmus megromlott, elzüllött szektáiból. Altan khán buzgó híve és terjesztője lett az új vallásnak, s az ő műve, hogy Mongoliából a régi szekták még meglévő képviselőinek el kellett tűnniök, s hogy helyüket mindenütt a sárga szekta foglalta el.

A lámaizmus reformátora, Coń-kha-pa, maga is Amdo-vidéki volt; legelső és legfanatikusabb hívei és hitterjesztői közt ott találjuk már kezdettől fogva a kan-su-i ujgurokat, akiknél a buddhizmusnak úgyis nagy tradiciója volt már.

A következő, mandzsu dinasztia idejében sem hanyatlott náluk a lámaizmus sikere, sőt emelkedett. Ebből az időből való az a terjedelmes buddhista kézirat, a Suvarnaprabhāsa ujgur nyelvű fordítása, amelyet MALOV Kan-su-ból hozott, s amelyet RADLOV társaságában adott ki.[1] Ez az ujgur fordítás K'ang-hi kínai császár uralkodása alatt készült 1665—1666-ban.

Egy cseppet sem csodálatos tehát, ha modern utazók, mint POTANIN, MANNERHEIM, majd MALOV, Kan-su-ban Kan-chou és Su-chou környékén találtak egy népet, amely magát *jögur*-nak nevezi, s amelyet a környező kínaiak *huang fan tsu* 'sárga barbárok' néven ismernek.[2] Nyelvük archaikus török nyelv, amely például megőrizte a régi türk-ujgur számolási rendszert (*priyerma*, *bir yigirmi* '11' stb.) is. Maig megvan náluk számos régi türk és ujgur méltóságnév — pl. a *yaγlaqîr* —, amelyek mindenütt máshol eltüntek. Mellettük él még egy, archaikus mongol nyelvet beszélő mongol törzs, amelyet szintén *yögur*-nak neveznek Ez a mongol törzs még a mongol dinasztia idejéből való település, amit különben jól megmagyaráz Dorta és Godan mongol hercegek idejének a története. A mongol települők a török nyelvet beszélő *yögur*-okkal való együttlakás során nyerték *yögur* nevüket.

[1] Megjelent a Bibliotheca Buddhica XVII. kötetében. StPbg., 1913—1917.

[2] G. N. POTANIN, Tangutsko-tibetskaja okrajna Kitaja i Central'naja Mongol'ija. StPbg., 1893. — C. G. E. MANNERHEIM, A Visit to the Sarö and Shera Yögurs: Journal de la Société Finno-Ougrienne XXVII. 2. — S. E. MALOV, Živaja starina 1912: 61—74. — Megemlítjük itt, hogy a Tarikhi Rashidi (XVI. század) bővebben foglalkozik a kansui *sariγ uiγur*-okkal. Vö. The Tarikhi Rashidi, ed. ELIAS and E. D. ROSS; pl. a 60. fejezet: „The Khan's holy war against Sárigh Uigur and the reason for his turning back" (i. m. 348—9.) Ugyanebben a fordításban *sariγ uiγur*-okkal kapcsolatban szó van a „kínai *Kanju* és *Sakju*"-ról, ahol *Kanju* természetesen *Kan chou*, *Sakju*-t pedig helyesen *Sükjü*-nek kell olvasni, s ez *Su chou* neve még ma is a salarok és *jögur*-ok közt (i. m. 406).

Ezek tehát azok a *jugar*-ok, akiknek földje „Lhasszától és Kham tartományától északkeletre Kína nyugati határain" fekszik, és akikről KŐRÖSI CSOMA SÁNDOR tibeti lámák révén hallhatott. A halszerencse nem engedte meg, hogy ide eljusson. Pedig ezt nem sajnálhatjuk eléggé. A keresett rokon népet ugyan, látjuk, nem találta volna meg, de a *jögur* népről bizonyára olyan pontos, részletes tudósítással gazdagította volna Középázsiáról való ismereteinket, mint amilyenekkel mai napig sem rendelkezünk, s amilyenekre, úgy látszik, még sokáig várhatunk.

Egy karluk törzs neve kínai átírásban.

A kínaiak a VI. században kezdenek foglalkozni a karlukokkal. Már ekkor megemlítik, hogy három törzsük van, s azokat névszerint is felsorolják. Az első törzs neve *mou-lo* vagy *mou-la*, a másodiké *č'ï-sï* vagy *p'o-fu*, a harmadiké *t'a-šï-li*.

Egy évvel azután, hogy a nyugati türkök kínai főség alá kerültek, tehát 658-ban, a három törzs területéből kínai kormányzóságokat alakítottak. Ez alkalomból újra előkerülnek a karluk törzsnevek, a kínai hagyományozásba azonban néhány változat is csúszott, így pl. a második törzs *ču-sï* néven szerepel.

A három karluk törzset a kínaiak gyakran *san sing* 'három törzs' néven emlegetik.

A karluk törzsek hármas tagozódását máshonnan is ismerjük; elegendő utalnunk a türk feliratok *üč qarluq* 'három karluk' elnevezésére. A három törzs nevére azonban a kínain kívül más forrásunk ez idő szerint nincs.

Czeglédy Károly fenti dolgozatában, IX. századi mohamedán forrásoknak a karlukokra vonatkozó fontosabb adatait kritikailag átvizsgálva, kitért az ott található törzsnevekre is, s azoknak szinte felismerhetetlenségig romlott arab írásos alakjait kitűnő kritikai készséggel emendálta.

A mohamedán források három helyett kilenc karluk törzset ismernek, de csak ötnek a nevét közlik. A régi törzsi elnevezéseket első pillanatra hasztalanul keressük az öt újabb között. Czeglédy azonban, aki Chavannes „Documents sur les Tou-kiue occidentaux" című munkája alapján ismerte a kínai adatokat, észrevette, hogy a mohamedán források *bulaq* törzsneve erősen emlékeztet a kínai átírásban fennmaradt első törzsnek, *mou-lo*-nak a nevére; a Kőrösi Csoma-Társaságban tartott előadásában erről a megfigyeléséről beszámolt.

Akkor kérdésére szóban közöltem, hogy a kínai átírás nyelvtörténeti előzményeit figyelembe véve mi sem áll az egyeztetés útjában, és a két név megfelelése kifogástalannak mondható. Akkori megjegyzéseimet itt a következőkben foglalhatom össze.

A *mou-lo* átírására szolgáló két írásjegy ó-kínai kiejtése *miəu-lâk*, mint azt Karlgren „Analytic Dictionary" című könyve alapján a távolabb állók is könnyen megállapíthatják.

Ez azonban még nem közvetlen felelet a feltett kérdésre. KARLGREN szótára ugyanis a VI. század végére — a VII. század elejére érvényes ó-kínai anyagot tartalmaz, nem is az ó-kínait, hanem egyetlen mű (C'ie yün) alapján annak egyik nyelvjárását. Egy másik, eltérő, ugyanerre az időre érvényes ó-kínai nyelvjárást tükröznek az ú. n. korai buddhista átírások.

A türk, ujgúr stb. szórványemlékek magyarázásában az ó-kínai nyelvnek legfeljebb tájékoztató szerepe lehet, mert azok lejegyzése későbbi keletű, és értelmezésük kulcsa a VIII—X. század közti közép-kínai. Ennek a nyelvnek ma még nincs összefoglaló szótára, de MASPERO „Le dialecte de Tch'ang-ngan sous les T'ang" című úttörő munkája óta egyre részletesebben kezdjük ismerni a problémáit.

A közép-kínai nyelvből magyarázható a *mou-lo* is.

Ennek a nyelvnek egyik sajátossága, hogy benne az ó-kínai szókezdő nasalis zárhangok oralisokká váltak, feltéve, hogy nem végződött nasalisra *(-m, -n, -ng)* a szó: ez utóbbi esetben ugyanis megmaradtak az eredeti nasalis szókezdők. Így pl. az ó-kínai *ngjię, nuâi, muâ* szavakból a közép-kínaiban *gi, dâi, bâ* lett. Ebbe a kategóriába tartozik a *mou-lo* *m*-je is, a közép-kínaiban ez is *b*-nek hangzott.

A *mi̯ə̯u* szóvége, az *-i̯ə̯u* szintén világos. Ez a szóvég ugyanis, amelynek *-ə̯u* változata is van, a közép-kínaiban *-u*-vá egyszerűsödött. Egy másik szintén *mi̯ə̯u* és *mə̯u* kettős olvasatú írásjegy ebből a korból származó tibeti átírásban *bu* alakban található meg; vö. Töyö gaku sōhen I, 111.

A második írásjegy kérdése még egyszerűbb. Az ó-kínai *lâk* a közép-kínaiban is *lâk*-nak hangzott, legfeljebb a szóvégi *-k* magyarázata körül lehet némi ingadozás. E kor végefelé ugyanis a *-k*, *-p* értékét MASPERO hajlandó zöngésnek, majd réshangnak értelmezni. A kérdés azonban vitás, mert alig egy-két adat látszik támogatni ezt a feltevést, de szempontunkból ez most különben is meglehetősen közömbös.

Mindezek alapján tehát a mai *mou-lo*, ó-kínai *mi̯ə̯u-lâk* átírást a közép-kínaira vonatkozóan **bu-lâk* alakban rekonstruálhatjuk. A kínai **bu-lâk* és az arab írásos *bulaq* egyeztetését ezen az alapon elfogadhatónak, sőt kifogástalannak tartom.

Ami a *Kung-yüe*-t illeti, CZEGLÉDY szerencsés kézzel itt is egy kitűnő, másoktól eddig észre nem vett megoldásra tapintott rá, amikor a kínai átírás mögött az egyéb forrásokból ismert *küngüt*-öt kereste.

A *kung-yüe* ó-kínai kiejtése — KARLGREN rendszerében — *kji̯ung-ngji̯wɐt*. A közép-kínaiban, tehát az átírás korában, a helyzet a következő: A *kji̯ung* főmagánhangzója, az *u*, többé-kevésbbé palatalis jellegű, melyet bizonyos belsőázsiai írások egyszerűen *-ü*-vel írnak át; megfordítva, idegen nyelvek *-ü*-jét ilyen típusú szótagokban ezek a kínai írásjegyek rögzítik. A szóvégi *-ng* gutturalis szókezdő után, ebben a rímben, álta-

lában megmarad (vö. Tōyō gaku sōhen I, 124), egyes nyelvjárásokban azonban az *-ng* nasalis eleme jut túlsúlyra. A szó közép-kínai kiejtése tehát **kʰung (*kʰunᵉ)*, átírási értéke **küng* (ritkán: **kün;* vö. *qunčui !)*. A *ngjɨwɒt* szókezdője, mint fentebb említettük, oralissá vált *(g-)*. A főmagánhangzó itt is palatalis jellegű lett *(ʲu)*, nyelvjárásilag olykor tiszta *i*-vé is válhatott vö. *ć'u-yüe = čigil)*. A szóvégi *-t* ebben a korban általában *-r*-t vagy *-l*-t ír át; kínai értékét *-ð*-nek szokás felvenni. Idegen szavakban azonban még ekkor is szolgálhat szóvégi *-t* átírására, mint azt a *türküt ⌣ t'u-küe* közismert példája bizonyítja: mindkét írásjegy *-t* > *-ð*-re végződik, s közülük az első idegennyelvi *-r*-t, a második *-t*-t ír át. A *ngjɨwɒt* közép-kínai kiejtése ily módon **gʲuð* és **gið*, átírási értéke pedig *güt, git, gür, gir, gül, gil*. A *kung-yüe* tehát, amely a T'ang-korban **kʰung-gʲuð* kiejtést képvisel, szabályosan értelmezhető idegennyelvi *küngüt*-nek. Meg kell még jegyeznünk, hogy a *küngüt* olvasat épannyira szabályos a várható **künggüt* helyett, mint pl. a kínai *ciang-kün*, ó-kínai *tsiang-kjɨuən* szónak az orkhoni feliratokból ismert *sängün* átírása.

A kitaj nép és nyelv.

A mult század végén, körülbelül az orkhoni türk feliratok megfejtésével egyidőben Közép- és Keletázsia nyelveinek és történetének kutatása nagy mértékben feliendült. Egymást érték a tudományos expediciók, ásatások, amelyek még napjainkig sem értek véget, s amelyek eredményekben méltán vetekednek egymással. (A középázsiai kutatásoknak igen ügyes összefoglalása: H. CORDIER, Les fouilles en Asie Centrale. Mélanges d'histoire et de géographie orientales II. Paris, 1920.). Új indogermán nyelvek kerültek elő (az ú. n. tokhár I., II.; szogd), alig vagy csak kevéssé ismert nyelvek becses emlékekkel gazdagodtak (türk, ujgur stb.), kínai, tibeti, szanszkrit stb. nyelveken elveszettnek hitt vagy nem is sejtett munkák, töredékek kerültek napvilágra, amelyeknek nyelvi, filológiai értéke csak a kisebbik, történi, főleg vallástörténeti jelentősége mellett. Igy pl. a manicheizmus, melyet eleddig csak arab és nyugati feljegyzések és polemikus iratok torzításain keresztül ismertünk, igazi valóságában csak most kezd kidomborodni előttünk. (Vö. PROSPER ALFARIC, Les Écritures Manichéennes. Paris, 1918. I. k. Vue générale. II. k. Étude analytique. Publication encouragée par la Société Asiatique.) A nesztoriánizmusnak, mely elterjedettségének tetőfokát Közép- és Keletázsiában a mongol-korban: a XIII—XIV. században érte el, még ezen a területen való megléte is heves viták tárgya volt a *si-ngan-fu*-i nesztoriánus emlék felfedezése óta (XVII. sz.), amelyet hamisítványnak akartak bélyegezni. P. PELLIOT a közép- és keletázsiai kereszténységre, főleg a nesztoriánizmusra vonatkozó új anyagát legalább két kötetre becsüli (P. PELLIOT, Chrétiens d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient. T'oung Pao 1914. XV, 623). Az ujgur buddhizmus, mely azelőtt jóformán csak üres fogalom volt, fordításaival, intézményeinek megismerésével új tartalmat nyert. (Ujgur, fordító buddhista barátok egészen a mongol korig nagy keresettségnek örvendtek.)

Ezekkel a középázsiai kutatásokkal párhuzamosan (sőt valamivel előbb) Keletázsiában, Kínától északra és északnyugatra három nyelvre lettek figyelmesek. Ezek a *kitaj*,[1] a *dsürcsi* és a *tangut*. Mind a három nép kb. a Kr. u. V—VI.

században tűnt fel először, s közvetlenül a mongolok megjelenése előtt jutott el hatalma tetőpontjára. Az utolsó időkben a sűrű diplomáciai érintkezésen kívül egy igen fontos kulturális kapocs fűzte össze őket: a közös írás, melyet eredetileg a kitajok készítettek a kínai írásból saját nyelvük lejegyzésére, s amelyet később a dsürcsik és tangutok is használtak bizonyos (talán lényegtelennek nem mondható) változtatásokkal. A rájuk vonatkozó kutatások azonban nem voltak oly jelentősek vagy legalább is oly szerencsések, mint a középázsiai nyelvekéi, egészen az újabb időkig, amikor is különösen KOZLOV karakhotoi expedíciója lényegesen változtatott a helyzeten, s főleg tangut nyelvanyagunk oly tekintélyesen megnövekedett, hogy szinte vetekedik az előbbiekkel, az érdeklődést pedig egy csapásra újra feléjük fordította. Az általános tudományos szempontokon kívül a kitaj és a dsürcsi már csak azért is megkülönböztetett figyelmünkre tarthat számot, mert az első valószínűleg mongol, a másik meg tunguz (mandsu) típusú nyelv, aminek az altáji filológiában való jelentőségét nem kell külön hangsúlyozni. A tangut pedig rokona a tibetinek, amelynek oly nemes hagyományai vannak a magyar tudomány történetében.

Róluk szóló dolgozataimban megkisérlem összefoglaló áttekintését adni történetüknek, nyelvüknek, úgy amint azt a régi, szétszórt, sokszor igen kis értékű, majd az annál becsesebb legújabb anyag alapján ismerjük. A sort közülük a legszegényebbel, a kitajjal kezdem.

A kitajokat az egykorú kínai feljegyzések először Kr. u. 405 táján említik (vö. már KLAPROTH: Nouveau Journal Asiatique VI, 22). A kínai történetírók szokása szerint visszatekintést kapunk régibb történetükre is. Eszerint a kitajok a *tung-hu* néphez tartoztak, akik Észak-*Liao-tung*ban laktak, ahonnan *Mao-tun* hiung-nu šen-yü űzte el őket. Majd a *Sien-pi* hegységéből nyugtalanították a kínai határvidéket, a Han-

[1] A magyar helyesírás szerint *kitajt* írunk. Filológiailag pontosabb alakhoz való ragaszkodás az egész dolgozat folyamán minden bizonnyal zavarólag hatna, ezért époly meghonosodott szónak vesszük, mint pl. a *kínait*. Az orkhoni feliratokban THOMSEN *kytaj*-t olvas. PELLIOT-t követve, aki (La version ouigoure de l' histoire des princes Kalyāṇamkara et Pāpaṃkara. T'P. 1914: 229) a hagyományos *-aï*, *-oï*, *-uï* helyett *-ay*, *-oy*, *-uy*-t ad, minthogy az ï ez esetben mindig félhangzó, *qïtay*nak kell olvasnunk. A kitaj nyelvben nazális *j*-vel hangozhatott, legalább is a kínai *k'i-tan* erre enged következtetni. A Dai Liyoo gurun-i sudur-i bithe (l. alább) *Cidan*-t ír, a pekingi kiejtés szerint (vö. már GABELENTZ fordítását: Vorwort). Ugyanez a magyarázata ABDULLAH BAIḌĀWĪ جيدان *Džīdan*-jának is (Abdallae Beidavaei Historia Sinensis Persice e gemino Manuscripto edita, Latine quoque reddita ab Andrea Mullero Greiffenhagio. Berolini, 1677. Szöveg 10. l., ford. 14. l.). Téves S. COULING megjegyzése: K'itai or Khitai, a corruption of K'itan. Also given as plural of K'itan in Mongol (S. COULING, The Encyclopædia Sinica. London, 1917. 274. l.)

dinasztia uralkodása végén pedig *Pi-ning* nevű vezérükkel együtt a *Huang-šui* mellé húzódtak vissza, miután döntő vereséget szenvedtek a kínaiaktól. Innen *Liao-si*-be vándoroltak. Újabb vereség után, melyet *Mu-yung Huan* mért rájuk, három részre szakadtak: 1. *yü-wen*, 2. *k'u-mo-hi*, akik azonosak a későbbi *hi*, a türk feliratok *tatabï* népével; 3. *k'i-tan*, kik az előbbi kettőt cserbenhagyva a Huang-ho felé húzódtak.[1]

[1] A következők megértésére tudni kell a kínai történet néhány fontosabb adatát. Kr. u. 420—590-ben *Nan pe ts'ao* déli és északi dinasztiák elnevezés alatt több kisebb uralkodó családról emlékezik meg a történelem. Ezek közül különösebben érdekel bennünket *Ts'i* (479—501.), főleg pedig *Wei* (Északi-Wei 386—532.; Nyugati-Wei 535—557.; Keleti-Wei 534—550.), mely voltaképen idegen, valószínűleg török dinasztia, s melynek a nevéhez fűződik Kínában a buddhista művészet aranykora; 590—618. a *Sui* dinasztia uralkodott, amelyet a *T'ang* követett. 907-ben megbukott a T'ang-ház is. Ez a bukás végét jelentette a kínai történelem egyik nagy korszakának, mely irodalom, művészet, külpolitika, udvari intrika, kegyencuralom dolgában a leghíresebbek és leghirhedtebbek közé tartozik. Utána a birodalom egysége újra felbomlott, a hatalomért öt család küzdött, akik azonban Kínának mindig csak kis része felett rendelkezhettek. Ezt az időt a kínai történelem *Wu-tai* 'öt család' korszakának nevezi. Ez az öt család a következő: *Hou Liang* (907—23., idegen, valószínűleg török dinasztia), *Hou T'ang* (923—36.), *Hou Tsin* (936—47.), *Hou Han* (947—51.), *Hou Tšou* (951—60.). (A dinasztiák neve előtt *hou* a. m. 'későbbi második'.) 960-ban helyreállt Kína egysége a *Sung* dinasztia trónraléptével, amelyet ezúttal külső veszedelem fenyegetett állandóan. Előbb a kitajokkal, majd a dsürcsikkel kellett hosszú harcokat vívnia, míg végül is a dsürcsik elfoglalták egész Északkínát, s a Sung dinasztia a *Yang-tse-kiang*tól délre szorult (1127.). A mongolokkal való harcokban a *sung*ok ereje teljesen felőrlődött, megsemmisült, míg aztán 1280-ban *Kubilai*jal egy mongol dinasztia (*Yüan*) vette át a helyét.

A kitaj történelemmel két monographia foglalkozik kínai nyelven. Az egyik K'i-tan kuo tši 'feljegyzések a kitaj birodalomról', szerzője *Ye Lung-li*, befejezte 1180-ban. H. A. Giles, A Chinese biographical dictionary. London-Shanghai, 1898. 2457. [933. l.] szerint a XIII. sz.-ban keletkezett, azonban a rendelkezésemre álló K'i-tan kuo tšiban, mely a Sao ye šan fang gyűjteményben jelent meg, *Ye Lung-li* előszava *Šun-hi* (*Hiao-tsung* Sung-császár) 7. évéből (=1180.) kelt. A másik a Liao ši 'Liao évkönyvei', szerzője *T'o-t'o* 1313—55., vö. H. A. Giles op. cit. 1944 (738—9. l.). Bő adalékot tartalmaz az R̥-ši-se ši 'a 24 évkönyv', a történeti kánonikus gyűjtemény több darabja (pl. Sung ši, Kiou Wu-tai ši, Wu-tai ši, stb.; ebből a gyűjteményből való különben a Liao ši is), valamint ezen a gyűjteményen kívül álló több történeti és földrajzi mű is, amelyeknek teljes felsorolása most nem célunk. Csak annyit, hogy ez utóbbi csoportból a legjelentékenyebb a T'ung kien kang mu, eredetileg *Se-ma Kuang* (1066.) műve, amelyet *Tšu Hi* (1130—1200.) átdolgozott. Több mandsu fordítása van. Franciául Moyrac de Mailla, Histoire générale de la Chine, ou annales de cet Empire; traduites de Tong Kien Kang Mou, par le feu —; publiées par M. l'abbé Grosier etc. Paris, 1777—83., 12 vol. Meg kell említenünk a mandsu Dai Liyoo gurun-i sudur-i bithe-t, amely azonban nem a Liao ši fordítása, mint B. Laufer, Skizze der mongolischen Literatur. KSz. 1908. IX, 28. l. gondolja. Lefordította H. Conon von der Gabelentz (Geschichte der Grossen Liao. Herausgegeben von H. A. v. d. Gabelentz. St. Petersburg, 1877.).

A kínai szavak átírásánál a pekingi kuan-hua (mandarin nyelv)-hez alkalmazkodtam a szokásos módon; egyébként azt a helyesírást használom, mely az altáji filológiában hagyományos helyesíráshoz legközelebb van. Minden kínai szó egytagú, ha benne több magánhangzó fordul elő, akkor az diphtongus vagy triphtongus.

Előbb a Ts'i, majd 479-ben már az Északi Wei dinasztiának fizettek adót, s ugyanakkor *Mohofo wu kan* nevű főnökükkel a mai Mandsuriában, a *Po Lang* folyótól keletre telepedtek meg. Azonban nem a legbékésebb módon éltek, mire 605-ben *Wei-yün* kínai tábornok nagy sereggel indult ellenük, amelyhez még *T'u-li* türk qaγan húszezer főnyi lovas serege is csatlakozott. Egészen közel férkőztek a kitajokhoz, mert ezek azt hitték, hogy a türkök a koreaiakat akarják megtámadni. A kitajok véres vereségüket lassan kiheverték; 696-ban újra megjelentek a kínai határon, *Ki-tšou*t elfoglalták, kirabolták, az ellenük vonuló két kínai sereget leverték, vezérét *Wang Hiao-kie*t pedig megölték. A következő évben *Me-tš'uo* türk qaγan segítségével sikerült a kínaiaknak elégtételt szerezniök.[1] 751-ben *Ngan Lu-šan* több mint hatvanezer főnyi kínai sereg élén a kitajok ellen vonult. Az élővédet huszezer kitaj lovas képezte, ezek azonban mielőtt még harcra került volna a sor, cserbenhagyták a kínaiakat, és Ngan Lu-šan maga is — aki különben kitaj volt — a vesztett csatából csak alig tudott megmenekülni. A türk hegemónia bukása után a kitajok az ujgurok adófizetőivé lettek, de apró csatározásaikat most is tovább folytatták.

A kitajoknak ezidőtájt nyolc törzsük volt, mindegyik élén egy kán állt. Ezek maguk közül választották a nagykánt, akinek a hatalma csak három évre szólt. *Ye-liü A-pao-ki* azonban a három év elmultával is megtartotta méltóságát. A többi hét kán fegyverrel akart érvényt szerezni a régi szokásnak. A mérkőzésből azonban *A-pao-ki* került ki győztesen, aki hódító tehetségét már korábban a *t'ang-hiang* és a *ši-wei*[2] elleni harcokban fényesen bebizonyította. *Li K'e-yung*nak (a Hou Tsin császára) segítségére volt Hou Liang elleni harcaiban. 907-ben A-pao-ki már háromszázezer főnyi lovas hadsereg felett rendelkezett, 916-ban felvette a császári címet, 918-ban adófizetői közé tartozott Liang, Tsin, Po-hai (a Bajkál tó vidékén, vö. JA. 1897. I, 404.), Korea, az ujgurok egy része, a *t'ang-hiang*ok. Kínai tanácsadójára *(Han Yen-hui)* hallgatva városokat kezdett építtetni, 920-ban pedig írást készíttetett a kitaj nyelvre. 917-ben a kitajok kelet felé *(Pe-tši-li*-ben) egészen *Yung-p'ing-fu*ig nyomultak, ugyanígy 922-ben is. A-pao-ki a *po-hai*ok elleni hadjárata alatt megbetegedett, 926-ban meg-

[1] A kitajokról a rovásírásos türk inskripciók is megemlékeznek számos alkalommal (a két nagy emléken I. E. 2, 4; II. E. S. Vö. V. THOMSEN, Inscriptions de l'Orkhon. MSFOu. V, 6i, 6. jegyz.), anélkül azonban, hogy történetükre valami lényegeset tartalmaznának. Csak a temetési követségek, az ellenségek felsorolása alkalmával van szó róluk leginkább.

[2] Az első tibeti-féle nép, a másik a *mo-ho* (valószínűleg tunguz nép) egyik ága, egyesek szerint mongol nyelvűek; vö. H. H. HOWORTH, The northern frontagers of China. Part. I. The origines of the Mongols, 2. l. — KLAPROTH, Tableaux historiques de l'Asie 91—2. l. — Journal Asiatique 1897. I, 408. l.

halt, a *Mu-ye* hegységben (a *Šara müren* és a *Lao ho* folyók találkozásánál) temették el. Postumus neve *T'ai-tsu*.

Utóda második fia *T'ai-tsung*[1] *(Te-kuang)* lett. Uralkodása alatt (926—947.) a kitaj birodalom hatalomban tovább növekedett. 937-ben dinasztiájának a *Liao* nevet adta, államszervezetét teljesen kínai mintára alakította át. A következő évben *Kao-tsu* (Hou Tsin császára) a *fu-huang-ti* 'atyacsászár' cím adományozásával mintegy hűbéresének ismerte el magát. 941-ben *Nan Tšung-žung* több kitaj követet megöletett, amiért Kao-tsu kénytelen volt Te-kuangnak a legteljesebb elégtételt adni. Nan Tšung-žung azonban tovább folytatta ellenségeskedéseit a kitajokkal, sőt engedélyt kért a császártól hadjárat indítására is, aki *Sang Wei-han* hosszú előterjesztésére az engedélyt megtagadta, mire ez fellázadt. Kao-tsu elfogatta, kivégeztette s levágott fejét Te-kuangnak küldte. Nan Tšung-žungnak azonban követői akadtak. Így *King Yen-kuang*; *Kiao-žung* kitaj követet elfogta, a kitaj kereskedőket sorra megölette, vagyonukat elkobozta. Te-kuang azonnal útnak indított ötvenezer lovast *Tša Yen-šou*val az élén. 946-ban egy kitaj sereget a kínaiak csaknem megsemmisítettek; erre az egész kitaj hadierő megindult, átkelt a *Huang-ho*n és a mit sem sejtő fővárosra rontott. Elfogták magát a császárt is, akit Te-kuang *Huang-lung-fu*ba száműzött; kitaj kézre került minden: a Hou Tsin dinasztia megszűnt. Ugyanez év végén egy kínai tábornok, *Liou Tši-yüan*, császárrá kiáltatta ki magát a *Fen* völgyében. Több városban megölték a kitaj parancsnokot és az új császárhoz csatlakoztak. Te-kuang nem állíthatta már vissza a rendet, mert közben megbetegedett és meghalt.

A trónon *Ši-tsung (Yüan)*, A-pao-ki unokája, követte 947—951., aki a jogszerinti trónörökös mellőzésével kezdett uralkodni. Mindjárt az első évben egy lázadást kellett elfojtania. Rövid uralkodása alatt kimagaslóbb esemény nem is történt.

Utóda *Mu-tsung (King)* 951—969. Hou Tšou ellen Hou Han-nal szövetkezett. Hou Tšou bukása után pedig a Sung dinasztia ellen fellázadt *pai-han*ok pártjára állt. Mu-tsung amellett erőszakos, kegyetlen uralkodó volt. Dorbézolásait és kegyetlenségeit alattvalói megúnták, s mikor egy medvevadászatról hazatért, megölték.

A következő uralkodó *King-tsung (Hien)* volt 968—982. 976-ban *T'ai-tsung* (Sung császára) személyesen vezetett hadjáratában a *pai-han*okat leverte. 979-ben [Hou] Han végleg megsemmisült, s Kína újra egy dinasztia alá tartozott (Sung). A *sung*ok most Liao ellen fordultak, csapataik *T'ai-yüan*ból indultak, de oly szerencsétlenül jártak, hogy maga a császár is csak alig tudott megmenekülni. A védekező műveleteket

[1] Innen kezdve elsőnek a postumus nevet adom minden császárnál.

Liou T'ing-han és *Yang-yi* vezették, azonban a 980- és 982-i nagy vereségeket nem tudták megakadályozni.

Šeng-tsung császár (*Lung-siü*) idejében (983—1031.) a kitaj hatalom még inkább növekedett. A nagy kínai expediciót 986-ban csúfos kudarc érte *Tšuo-tšou*nál. Utána a kitajok elárasztották egész *Pe-tši-lit*. 991-ben meghódoltak nekik a dsürcsik, 994-ben a koreaiak. Kisebb csetepaték után 1004-ben *K'oi-tšou*ig jöttek, s Sung csak súlyos feltételek mellett kapott békét. A következő évben meghódoltak a tatárok (*ta-tan*).[1]

Hing-tsung (*Tsung-tšen;* 1031—1055.) 1044-ben felemelte Sung adóját. Alattvalói közül azonban már többen *Tanguth*oz (*Si Hia*) pártoltak; 1048-ban az ellenük indított hadjárata sikertelen maradt.

Tao-tsung (*Hung-Ki;* 1055—1101.) nevével a kitaj epigraphia tárgyalásánál fogunk talalkozni. Különben az ő uralkodása alatt történt, hogy Japán (*Wu-tse*) adót küldött Liaonak. Innen kezdve a kitaj birodalom rohamos hanyatlásnak indult.

T'ien-tsu (*Yen-hi;* 1101—1125) uralkodása alatt *A-ku-ta* lett a dsürcsi fejedelem (1113.), aki dinasztiájának a *Kin* 'arany' nevet adta. A következő évben már súlyos vereséget mért Liao-ra az Amur mellett. 1115-ben dsürcsi kézre került *Huang-lung-fu*, 1116-ban az egész *Liao-si* a keleti fővárossal, 1120-ban az északi (felső) főváros, 1122-ben *Ta-ting-fu*, a középső főváros. Közben egyesek, családok, törzsek tömegesen pártoltak át a dsürcsikhez. 1125-ben T'ien-tsut detronizálták s többen felvették a császári címet.

A Dai Liyoo gurun-i sudur-i bithe utolsó fejezetében néhány általános megjegyzést olvasunk Liao államberendezéséről, szokásairól stb. Egy északi és egy déli itélőszék volt. Az első a királyi család, a törzs és a vele kapcsolatos ügyekkel foglalkozott, a második a kínai alattvalók, tartományok, városok, vám, adó stb. kérdéseiben rendelkezett. Mindkettőnek számos alosztálya volt. Az öt főváros férfilakossága 1.107.300 lelket tett ki; volt 156 megerősített város, 209 járási hely; 59 vazallus felett rendelkeztek, persze ebben a számban kis törzsek, sőt városok is értendők. Maguk a kitajok 57 törzset számláltak (Liao ši mind felsorolja).

[1] Körülbelül ez volt az az idő, amikor Kína északi tartományainak legnagyobb része kitaj fennhatóság alá tartozott. Ettől a kortól kezdve nevezik az arab, perzsa stb. írók Északkínát róluk ختای *χitāy*-nak (később خطای *χatāy*). szemben Délkínával, amely igazi kínai terület maradt (jelen esetben a Sung dinasztia birtokában), amelynek neve a mongol kortól kezdve مزي *Manzi* (< kín. *man-tse* a.m. 'déli barbárok'), Marco Polo-nál *Mangi; Nangkiyas, Nangkiyat* (< kín. *nan-kia* 'déli család'). Európában a mongol kortól kezdve *Cathay* néven ismerik Kínát. A mongolban *kitat* (a *kitañ* többese), az oroszban *kumaň* mai napig *Kínát* jelenti. Vö. H. Yule, Cathay and the way thiter. London, 1866. (Hakluyt); új kiadás: H. Yule—H. Cordier. London, 1913. 4. köt.

15—50. évig általános hadkötelezettség volt. A katonaság páncélos lovasságból állott. Kiki maga gondoskodott a nyeregről, zabláról, fegyverről (4 íj, 400 darab nyíl, rövid, hosszú lándsa, buzogány stb.), a lónak abrakról, 200 láb kenderkötélről a lovak békóbaverésére stb. Minden hadjárat előtt a császár az összes polgári és katonai méltóságok résztvételével egy fekete ökör- és egy fehér ló-áldozatot mutatott be az égnek, a földnek és az összes (jó és rossz) szellemeknek. Minden csapat 6—7000 emberből állt, 10 csapat alkotott egy osztagot, 10 osztag egy szárnyat. Egy hadbavonuló sereg százötvenezer embernél nem lehetett kevesebb. (Vö. még E. H. PARKER, Kitan customs. China Review 1890. XIX, 60.)

A kitajok a katasztrófális bukás után teljesen szétszóródtak,[1] nagyrészük beolvadt a hódító dsürcsikbe. A fejedelmi család (*Ye-lü*) egyik leszármazottja pedig *Ye-lü Ta-ši* Középázsiában újra keltett egy kitaj birodalmat, melyet a kínaiak *Si-Liao*nak (nyugati Liao),[2] arab, perzsa stb. források *Qara χitāy*nak neveznek.[3]

[1] Közülük való *Džingis qa'an* tanácsadója, *Ye-lü Tš'u-ts'ai* is, akinek a neve a magyarországi tatár (mongol) invázió kutatói előtt sem ismeretlen.

[2] W. SCHOTT a *San ts'ai t'u hui*ra és a *Yüan ši lui pien*re hivatkozik ahol a karakitajok neve nem *Si Liao*, de *He Liao* 'fekete L.' Vö. Kitai und Karakitai. Ein Beitrag zur Geschichte Ost- und Innerasiens. ABAW. 1879.

[3] A karakitajok története már a mongol korba tartozik, melynek nagy irodalmából csak a (karakitaj szempontból is) legfontosabbakat emeljük ki. A kínai források közül a S u n g š i ('a Sung dinasztia évkönyvei', szerzője a már említett *T'o-t'o*) és a Y ü a n š i 'a Yüan dinasztia évkönyvei'. A mongolok közül említenünk kell a M o n g γ o l-un n i'u t š a t o b t š i'a n-t 'a mongolok titkos története', 15 fejezetben, befejezték 1240-ben (B. LAUFER szerint 1242-ben. KSz. VIII, 210. l.). Csak kínai átírással és interlineáris kínai fordítással maradt ránk ez a munka a *Ming* dinasztia trónralépését közvetlen követő valamelyik esztendőből. E kiadás kínai címe Y ü a n t š'a o p i š i (vö. P. PELLIOT: JournAs. 1925. I, 198.). Először PALLADIUS (voltaképeni nevén PIOTRE IVANOVIČ KAFAROV) akadt e munkára, lemásolta, a kínai fordítás alapján lefordította s kiadta a pekingi orosz misszió munkáiban (Труды) 1866. IV, 1—258. l. PALLADIUS másolata a pétervári egyetemi könyvtárba került, amelyet 1882-ben POZDNĚJEV kiadott (a szöveg facsimiléjét fordítással és jegyzetekkel), vö. B. LAUFER, Skizze der mongolischen Literatur. KSz. VIII, 210—1. POZDNĚJEV nehezen található kiadását jól pótolja az új kínai kiadás. A M o n g γ o l-un n i'u t š a t o b t š i'a n megérdemli, hogy hosszasabban foglalkozzunk vele, mert elsőrangú jelentősége van a mongol nyelvtörténet szempontjából is, melyet eddig nem méltattak kellően. Az A l t a n t o b t š i 'aranygomb' 1604-ből (vö. B. LAUFER op. cit. 212.) és végül S a n a n g S e t s e n 1662-ből (ed. I. J. SCHMIDT. St. Pbg., 1829.; kínai fordítása 1777-ben jelent meg.). A perzsa források közül meg kell nézni *Rašidu'd-Din*-t, a legrégibb korról szóló részét BEREZINI a középsőét BLOCHET, a harmadikat pedig QUATREMÈRE kiadásában. DŽUWAINI története megjelent a Gibb Memorial c. sorozatban. Az európai összefoglaló feldolgozások közül: C. D'OHSSON, Histoire des Mongols IV. Amsterdam, 1852. — H. H. HOWORTH' History of the Mongols from the 9 th to the 19 th century. — BARTHOLD kétkötetes „Turkesztán a mongol korban" c. orosz nyelvű munkája (St. Pbg., 1900.).

*Ye-liü Ta-ši*nak eredetileg az volt a szándéka, hogy megfelelő sereget gyüjt, s azzal visszatér harcolni a dsürcsik ellen. Egy *tšaγan tatar* és egy ujgur (*hui-hu*) vezérrel való barátkozás után azonban csakhamar egymásután hódította meg a kisebb-nagyobb szomszédos törzseket. 1125-ben pedig már felvette a *γurχan*[1] címet. Leverte Xorasan szeldsuk urát, *Sultān Sandžart* is. Fővárosa *Hu-se wo-lu-to* volt.[2] Elfoglalta Kašγart, Xotant, Ferganát, Bišbalīqot, majd megtámadta *Atsīz Xwārezmšāht*. Birodalma a kínai határtól a Kaspi-tengerig terjedt.[3] 1136-ban meghalt, posthumus neve *Te-tsung* (1125—43.). Utóda fia *Žen-tsung* (*Yi-lie*) lett (1142—54.), aki mellett kiskorúsága alatt az özvegy császárnő uralkodott. Utána *Tšeng Tien Hou* császárnő (1154—67.), majd az utolsó karakitaj γurχan *Mu-tšu* (*Tši-lu-ku*; 1168—1201.) következett a trónon.

1203-ban Džingis a keleti *naiman*ok főnökét, *Tayang*ot megölette, fia *Qutšluγ* (*Kütšlüg?*) a nyugati naiman főnökhöz, *Buyuruq*hoz menekült. 1206-ban azonban Buyuruqot is hasonló sors érte, mint Tayangot, mire Qutšluγ tovább menekült az Irtišhez, majd az üldöző mongolok elől *Kucsá*ban keresett menedéket, ahonnan a γurχan udvarába ment. 1211-ben az ujgur *īdīqut*, *Bartšuq* is meghódolt Džingisnek, akinek egyik leányát (*Altun Bigi*) B. ezért feleségül kapta. A *qarluq*ok is elpártoltak a γurχantól és *Arslan Xan* nevű vezérükkel szintén a mongolokhoz álltak. Qutšluγ összegyüjtötte naimanjai töredékét, egy merkit főnökkel és Mohammed χwarezmi šāhhal egyetértőleg felkelt a γurχan ellen, s *Mahmud Beg* tábornok

[1] *Rašidu'd-Din*nál és más arab, perzsa íróknál كورخان, a *Liao ši*ben *Ko-r̥-han*, a mandsu átírásban *G'u-el-han*. Ezt a címet *kereit* fejedelmek is viselték, sőt megtaláljuk *Timur* címei között is. Megfejtését P. Pelliot adja. Egy nemrég felfedezett perzsa levélben, melyet *Güyük* küldött a pápának, a török nyelvű pecsétfeliratban van egy kifejezés: *kür (u)l(u)γ ulus*, melyet az 'egész nagy nép'nek fordít, megjegyezvén, hogy *kür gür*nek is olvasható, s összeveti az oszm. *gür* 'abondant, puissant', alt. *kür*-rel, valamint mong. Kow. *kür ulus* 'egész nép' kifejezésével. Ezt a *kür*t azonosítja a *γurχan* első részével (régebben *gür*). A Mongγol-un ni'utša tobtši'an a *γurχan* cím magyarázataként a *γurt* minden egyes alkalommal a kín. *p'u* 'egyetemes' szóval fordítja. Vö. P. Pelliot, Les Mongols et la Papauté. Revue de l'Orient Chrétien. 3e série, tome III (XXIII). 1922—3: 24. l.

[2] H. H. Howorthnál (The northern frontagers of China. Part. III. The Kara Khitai 14. l.) *Hu sun-go-urh-to* tévedés *Hu-su-ngo-urh-to* (H. helyesírása szerint) helyett. Mandsu átírásban *Hôse waeldo*. Másként egyszerűen *Balasaγun* 'város'-nak hívták. Džuwainī azt mondja, hogy *Balāsāgγūnt* (بلاساغون) most (az ő korában) غرباليق *Γurbāliq*nak nevezik. Jos. Marquart (Guwainī's Bericht über die Bekehrung der Uiguren. SBBA. 1912: 487. l.) ezt غزباليق *Γuzbaliq*ra javítja s összeveti a fenti kínai átírással (a *Yüan ši*, 120 fej.-ben *Ko-tsi-wa-r̥-to* variánsa is van), ami szerinte a. m. (*O*)*γuz-ordu*. Vö. Bretschneider, Mediæval researches I, 226.

[3] Több kínai archeológus néhány karakitaj papírpénz-másolatot közöl, valamennyien kései hamisítványok. Vö. H. A. Ramsden, Chinese paper money. Manuel of the Far Eastern numismatics. Yokohama, 1911. 16—18. l. és Davis hasonló tárgyú értekezését a bostoni akadémia *Proceedings*jében 1916. (P. Pelliot szíves közlése).

segítségével elfogta magát Tsi-lu-ku-t is és önmagát kiáltotta ki γurχannak (1211.). Dzingis egyik vezére, *Tsepe Noyan*, azonban nemsokára elfoglalta Kašγart is, Qutšluγ székhelyét, s véget vetett a karakitaj birodalomnak.[1]

*

A kitaj nyelvemlékek kétfélék: 1. olyanok, amelyek kitaj írással megörökítve maradtak fenn; 2. egyéb, kínai források nagyszámú glosszái.

Kitaj írás is kettő van. Az egyiket a kínai források *siao-tse* 'kis írásjegyek'-nek, a másikat *ta-tse* 'nagy írásjegyek'-nek nevezik.

A *siao-tse* feltalálása és behozatala *Tie-la* nevéhez fűződik, aki T'ai-tsu (A-pao-ki) testvére volt. Magáról az írás feltalálásáról s annak körülményeiről a Liao ši (64. fej.) a következőképen emlékezik meg: „Mikor ujgur (*hui-hu*) követség érkezett, nem akadt senki, aki megértette volna nyelvüket, mire T'ai-tsu így szólt: Tie-la okos és értelmes ember, őt küldjétek oda fogadásukra. Ez köztük maradt husz [!] napig és sikerült megtanulnia nyelvüket [!] és írásukat, ennek alapján megcsinálta a kis k'i-tan írásjegyeket, melyekből csak kevés van és (írásközben) egymáshoz kapcsolódnak."[2]

Ez utóbbi kitétel félreismerhetetlenül azt mutatja, hogy betűírásról van szó, s arra lehetne gondolni, hogy a kis kitaj írás lényegileg azonos volna a szogd eredetű ujgur írással.

[1] Egyesek a karakitajokat a keresztény (nesztoriánus) *kereit*ekkel azonosítják, s hozzájuk kapcsolják János pap legendáját: L. Wieger, Textes historiques.[2] 1923. 1619. l.; vö. Kitai, Karakitai und der Priester Johannes; Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland 1865. XXIII, 517—27. l.). A *γurχanok* alattvalói nagyon természetesen kezdettől fogva inkább törökökből, mint mongolokból állottak. A kitaj-elemet a végén jóformán csak az uralkodócsalád képviselte.

[2] A Liao ši-nek erre a helyére először S. W. Bushell lett figyelmes; vö. „Inscriptions in the Juchen and allied scripts" c. dolgozatát (16. l.): Actes du onzième congrès international des orientalistes. Paris, 1897. II. Langues et archéologie de l'Extrême-Orient. Paris, 1898. II=35. l. Majd Shiratori Kurakichi, Über die Sprache des Hiung-nu-Stammes und der Tung-hu-Stämme. Tokyo, 1900. 55. l., ami azonban inkább paraphrasis, mint fordítás. De Groot közreműködésével újra tárgyalta Jos. Marquart, Guwaini's Bericht üb. d. Bekehrung d. Uig Sitzungsb. d. kgl. pr. Akad. d. Wiss. 1912: 500. l. (A. Dai Liyoo guruni suduri bithe-ben ez a passzus nincs meg.) Marquart, illetőleg de Groot *Tie-la* helyett „egy bizonyos" (nagyon is jól ismert!) *Tiet-ts'ik* (= *Tie-ts'e*)-ről beszél. A tévedés onnan ered, hogy a két szó második írásjegye a kínaiban a megtévesztésig hasonlít egymáshoz (egy vonal különbség van a kettő közt). A Dai Liyoo guruni sudur-i bithe is *Diyela*-t ad. Elsietett F. W. K. Müllernek is a feltevése (Marquart, op. laud. 501. 2. jegyz.), hogy ez a *Tiet-ts'ik* kínai átírása a középperzsa *tarsāk* „der Christ"-nek. (Középázsiában a mongol korban valóban *tarsa* a keresztények neve.)

Ezt a feltevést támogatja a Liao ši-nek egy másik, szintén jól ismert helye (2. fej.), ahol azt olvassuk, hogy A-pao-ki 924-ben a régi ujgur fővárosban tartózkodván elrendelte, hogy *P'i-ko k'o-han (Bilgä qaγan)* régi emlékfeliratát csiszolják ki és tetteit véssék be *k'i-tan, t'u-kiüe* és kínai (*han*) írással. A kínai szöveg azonban kétértelmű. Vajjon levakartatta-e Bilgä qaγan régi feliratát, mint DE GROOT (MARQ. i. m. 498), H. HOWORTH (The Khitai or Khitans 55 l.) és E. CHAVANNES (JA. 1897. I, 382 jegyz.) gondolják, vagy esetleg csak helyreállíttatta a megrongálódott emléket (BRETSCHNEIDER, Mediaeval researches I. 256)? Bilgä qaγan vagy saját tetteit vésette be? Azt azonban kétségtelenül tudjuk, hogy Bilgä qaγan azonos azzal a Bilgä qaγannal, aki az ujgur hatalom tulajdonképeni megalapozója volt, s akinek három nyelvű emlékfeliratát (kínai, türk és szogd nyelven) jól ismerjük. A kínai emlék *Ay tängridä qut bulmīš il tutmīš alp külüg bilgä qaγan*[1]-nak nevezi, a szogd emlék a fenti címei helyett megmondja voltaképeni nevét is: *bu γū χāγ ān*[2], igy ismeri (بوقو خان *Būqū χān*) Džuwainī is.

A Liao ši 2. fej.-ben említett három nyelv közül a kínai (legjobb megfejtése SCHLEGELé) és a t'u-kiüe (türk rovásírásos, igen töredékes szöveg; kiadása RADLOFF, Die alttürkischen Inschriften 291) azonossága kétségen felül áll. A harmadik, a szogd írásos, szogd nyelvű szöveg pedig ezek után nem lehet más, mint a Liao ši k'i-tan írásos emléke.

Minden nehézség eltűnik, ha felvesszük azt a lehetőséget, hogy A-pao-ki csak kijavíttatta (akár egészen újra is vésette — a régi szöveggel) *Buqu χan* emlékét, amelyet annak idején azon a három nyelven (kínai, ujgur [türk] és szogd[3]) készítettek el, melyet az ujgur fővárosban, Charabalγasunban és környékén beszéltek. A Liao ši pedig egyszerűen azért nevezi k'i-tannak a szogd írást, mert — mint láttuk — a szogd-ujgur eredetű kitaj írás vele lényegileg azonos.

A Liao ši egy másik helye (30. fej.) azt mondja, hogy

[1] G. SCHLEGEL: MSFOu. IX, 4; vö. F. W. K. MÜLLER, Uigurica II, 95.

[2] F. W. K. MÜLLER, Ein iranisches Sprachdenkmal aus der nördlichen Mongolei. Sitzungsber. der kgl. preuss. Akad. d. Wiss. 1909: 728. RADLOFF a szogd írásos, szogd nyelvű emléket tévesen ujgurnak tartotta. (Utána így E. CHAVANNES is: JA. 1897. I, 383. jegyz.) Ennek megfelelően helyesbítendő, amit „Die Herkunft des Volksnamens Kirgis" címen KCsA. I, 371. l. írtam. *Buqu χan* nevéhez fűződik az ujgur manicheizmus megteremtése. Džuwainīnak erre vonatkozó helyét tárgyalja MARQUART már idézett dolgozata (SBBA. 1912.). Ez új vallás behozataláról beszél különben a fentemlített három nyelvű, *qarabalγasuni* emlék is. G. SCHLEGEL, Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara-Balgassun. MSFOu. IX. a nesztoriánus vallásra vonatkoztatta; ED. CHAVANNES, Le Nestorianisme et l'inscription de Karabalgassoun: JA. 1897. I, 43—85, röviddel rá kétségbevonta. *Buqu χan*nak a manicheizmusban való szerepéről l. P. ALFARIC, Les Écritures Manichéennes I. Le livre de Boucou Khan 89—95. l.

[3] Ma már tudjuk, hogy nem a *qarabalγasuni* szogd telep volt az egyetlen a Távol-Keleten; vö. P. PELLIOT, Le „Cha-tcheou tou tou fou t'ou king" et la colonie sogdienne de la région du Lob nor. JournAs. 1916. I, 113—123.

Ye-liü Ta-ši, a Si-Liao (karakitaj) megalapítója, ismerte a kitaj és a kínai írást egyaránt. MARQUART feltevése (op. cit. 500), hogy ez a kis kitaj írás volt, nem lehetetlen, de még további bizonyítékokra szorul.[1]

Az Aisin gurun-i sudur-i bithe 'a dsürcsi birodalom évkönyvei' (2. fej.) arról emlékezik meg, hogy *T'ai-tsu* (A-ku-ta) 1115-ben tartott vadászatán *Meoliyang'o* véletlenül megsebesült, minek következtében két hónapig az ágyat őrizte és ezalatt *Dailyoo* (=kitaj) kis és nagy írását tanulmányozta.

A kitaj származású *Ye-liü Li* dsürcsi miniszterről tudjuk, hogy ismerte a kis és a nagy kitaj írást. 1164-ben vezetésével a T'ang-dinasztia történetét lefordították kis kitaj írással (kitaj nyelvre?).[2]

Kitaj nyelvemlék ezzel a szogd-ujgur eredetű kis kitaj írással ezideig nem került elő, amit annál inkább is sajnálhatunk, mert a kitaj *ta-tse* a kínai írás alapján készült, s a leírt kitaj szavak hangtanilag pontos visszaadása sok esetben külön probléma.

A *ta-tse* 920-ban készült a kínai *li-šu*[3] írásból bizonyos vonalak hozzáadásával és módosításával. Számuk több ezer volt.

Kitaj *ta-tse* írásos emlék, amit már régóta ismerünk, az az ötszavas *pai-tse*,[4] melyet a Šu ši hui yao tartott fenn. Az öt írásjegy jelentése a párhuzamos kínai felirat szerint: „Császári parancsom postalovak adására. Sürgős." A kitaj szavak olvasatait nem ismerjük. A Liao ši 57. fej. szerint legalább hatszáz hasonló *p'ai-tse* volt használatban a kitaj korban, mindegyiken volt kitaj felírás is. Az öt írásjegyet először HJAKINT (BIČURIN) közölte, majd WYLIE s utoljára DEVÉRIA.[5]

[1] IBN AL-AΘIR szerint (vö. MARQ. op. cit. 501) a karakitajok első turxanja manicheus volt. Ez azonban önmagában nem bizonyít semmit.

[2] Examen de la stèle de Yen-t'ai. Dissertation sur les caractères d'écriture employés par les Tartars Jou-tchen. Extraite du Houng-hue-in-yuan, traduite et annotée par M. G. DEVÉRIA. Revue de l'Extrême-Orient, publiée sous la direction de M. H. Cordier. I. Paris, 1883. 179. l. 3. jegyz.

[3] A *li-šu* a régebbi *tšuan* írásból módosult, nagyrészt az újonnan feltalált szőrecset (a hagyomány feltalálását a hiung-nuk elleni harcairól jól ismert kínai tábornoknak, *Mung-T'ien*nek tulajdonítja) befolyása alatt. Csaknem azonos már a modern (*kiai šu*) írással.

[4] Les *p'ai-tseu* ou tablettes de commandement sont mentionnées pour la première fois par Rubrouck: „Mangkou donna aussi à ce Moal ses tablettes d'or, qui est une plaque d'or, large comme la main et longue d'une demi-coudée, où son ordre était gravé. Celui qui porte cela peut demander et commander tout ce qui lui plaît, et tout est exécuté sans délai." H. CORDIER, Histoire générale de la Chine et de ses relations avec les pays étrangers depuis les temps les plus anciens jusqu'à la chute de la dynastie mandchoue II. Paris, 1920. 331. l. Rubrouck persze csak az első európai, aki említést tesz a *p'ai-tsek*ről. A mongol nyelvű *p'ai-tsek*ről különben l. B. LAUFER, Skizze der mongolischen Literatur. KSz. VIII, 193. l.

[5] Статистическое описание Китайской империи 1842. a végén; WYLIE: Journal of the Royal Asiatic Society 1870. V, 37; DEVÉRIA: Revue de l'Extrême-Orient 1882. I. a füzet végén lévő táblázatban 57—61. — Vö. T'oung Pao 1923. XXII. 292. PELLIOT jegyzetét.

Bushell (op. laud. 18—19. l.) közölt még egy hal-alakú *p'ai-tset*, a rajta levő felírást nagy dsürcsi írásnak tartotta, Terrien de Lacouperie kitaj írást látott benne.

Újabb kínai epigraphusok tévesen több *dhāraṇī* feliratot kitajnak néztek; vö. Devéria: Revue de l'Extrême-Orient I, 167—7, T'P. 1922. XXI, 200.

Nagyon valószínű azonban, hogy kitaj az a négy írásjegy, amely *Lo Tšen-yü* Ku king t'u lu c. művében közölt nyolcszögű tükör közepén található (T'P. XXII, 292. 1. jegyz.).

Ez a meglehetősen szegény anyag legújabban váratlanul meggazdagodott. A kitaj történettel foglalkozó forrásművek több alkalommal beszélnek feliratokról, melyek egy-egy emlékezetes esemény után készültek kitaj írással, kitaj nyelven. Minden kutatás utánuk azonban teljesen eredménytelen maradt (így pl. a *ki-tšou*i nagy felirat után; T'P. l. c.), míg aztán 1922. június 21-én sikerült egy szerencsés misszionáriusnak, L. Kernek egyszerre két kitaj feliratot találnia.

A felfedezés annak köszönhető, hogy kincskereső kínaiak ki akarták fosztani Tao-tsung kitaj császár sírját, amely *Bārin* és *Udžimtšin* határán *Pai-t'a-tse*[1] várostól északnyugati irányban mintegy 25 *li*re, a *Warin-manga* hegységben fekszik.

Maga a sír bejárata gránithegy oldalába vágott nyolcszögalakú földalatti terem, amelyet teljesen hozzáférhetetlenné tett a benne felgyülemlett víz. A víz és a törmelékek eltávolítása után újabb bejáratok tűntek fel, melyeket csak hosszas munka árán sikerült felnyitni. Az egész földalatti kripta áll egy nyolc láb széles, 60—70 méter hosszú folyosóból, melyet közepe táján három kisebb folyosó keresztez. A folyosók egy-egy nyolcszögalakú teremben végződnek, a középső útkereszteződés nagy teremmé tágul. Belülről mindegyik kék téglával van kifalazva, a földtől a boltíves mennyezetig időálló, illatos nemesfa (tujafa) lapok futnak, melyek magassága 3 m, vastagsága 17 cm, szélessége 27 cm, s felül rovátkák segítségével illeszkednek egymásba. A császár koporsója az utolsó teremben volt, felfeszítve s a holttest a földre kiszórva.

A kínai fosztogatók egyebet nem találván, a nemesfagerendákat hordták el, míg ebbeli munkájukat mongol, majd kínai katonák meg nem gátolták. Mikor az utóbbiak elhurcolták őket,[2] Ker három kínaival lemásoltatta a feliratokat. (Fényképezésről vagy levonat készítéséről szó sem lehetett.)

[1] E. Chavannes szerint ez volt a kitaj felső (északi) főváros, *šang king*: E. Chavannes, Voyageurs chinois chez les Khitan et les Joutchen. JournAs. 1897. I, 377—442. — Jos. Mullie, Les anciennes villes de l'empire des Grands Leao au royaume mongol de Bārin. T'P. 1922. XXI, 133 kk. ezt tagadja, s a mai *Boro xotxo* vidékén keresi a *šang king*et.

[2] Ker ezt kb. harminc évvel ezelőtt fosztogató mongolok munkájának tartja. Pelliot a hozzácsatolt jegyzetben jóval régibbnek mondja és szövegekre hivatkozik, melyek a k'i-tan dinasztia bukása után 1124-5-ben a császári sírok feltöréséről beszélnek. Ide kell még csatolnunk az A i s i n g u r u n - i

Az inskripciók közül kettő kínai nyelvű, kettő kitaj írásos. Az utóbbiak közül az első 583, a második 856 írásjegyet tartalmaz. A vésők annak idején, hogy az elmosódástól megóvják a feliratokat, a földre fektették, s mindegyiküknek a tetejét egy másik, díszesen vésett kővel letakarták. A két követ egymástól (a szélén) nagy pénzdarabok választották el. Ezek az érmek *Tao-tsung* uralkodásának évét (1055., 1075.) viselik; PELLIOT szerint voltaképen csak pénzhez hasonló érmek, melyek valamely nevezetesebb esemény emlékére készültek. Tudva azt, hogy Tao-tsung császár kriptájában temették el feleségét, *Yi-te* császárnőt is, PELLIOT arra következtet, hogy az egyik felirat (a hosszabb) Tao-tsung császár emlékét örökíti meg, a másik (a rövidebb) pedig a császárnőét. A két kínai felirat valószínűleg ezek fordítása.[1]

L. KER eredeti dolgozatához a két kitaj felirat másolatának a fényképét is mellékelte (a két kínaiét nem, pedig a megfejtésnél ezek nélkülözhetetlenek), azonban oly tökéletlen a fényképmásolat (a kicsinyítés miatt a vonalak sokszor összefolynak), hogy ennek alapján egyelőre nem lehet mit kezdeni vele. Szerencsére ismerjük a dsürcsi és a tangut írást (már bizonyos fokig). Mindkettőt a kitajból kölcsönözték. Ezek nélkül fel kellene adni minden reményt, hogy a kitajt valaha is megfejthessük, mert nem betűírásról van szó. Így azonban reméljük, hogy a kitaj nyelvnek ez a két becses emléke minél előbb megfejtve világosságot derít majd egy oly nyelvterületre, amelyen — sajnos — még most is csak feltevésekre vagyunk utalva.

Az az egyetlen forrás is, amelyre a kitaj nyelvről való ismereteink eddig támaszkodhattak, t. i. a kínai feljegyzések, teljesen kiaknázatlanul hever. Nemhogy rendszeresen nem gyüjtötték össze ezeket a becses glosszákat, de még a készen kínálkozó anyagot sem dolgozták fel módszeres kritikai eljárással. Még ma is abban az állapotban vannak, melyben a XVIII. és XIX. század különben tiszteletreméltó, érdemes, de még primitív eszközökkel dolgozó, úgyszólván források nélkül magukra maradt kutatói hagyták.

Ebből a szegény s amellett vegyes értékű feldolgozásból

s u d u r - i b i t h e azon helyét (2. fej.) is, ahol A-ku-ta büntetés terhe alatt megtiltja ezeket a sirrablásokat. Vö. még K i n š i 3 fej., 2v°; T'P. 1922. XXI, 199.

[1] L. KER cikke eredetileg a Le Bulletin catholique de Pékin 1923. júniusi (118.) számában jelent meg. Kevés változtatással és saját jegyzeteivel ellátva újra kiadta P. PELLIOT a T'oung Pao 1923. XXII, 292—301 „Le tombeau de l'empereur Tao-tsong des Leao, et les premières inscriptions connuees en écriture K'i-tan" cimen. — Vö. W. L. KOTWICZ, Les „Khitais" et leur écriture. Rocznik Orjentalistyczny. Lwów, 1925. II, 248—50. Nem láttam; idézi S. M. SHIROKOGOROFF, Northern Tungus migrations in the Far East (Goldi and their ethnical affinitas). Journal of the North China Branch of the Royal Asiatic Society 1926. LVII, 181; uo. igen becses (új) tunguz-bibliographia is!

még az sem tisztázódott, hogy a kitaj voltaképen mongol vagy tunguz nyelv-e?

J. KLAPROTH 18 kitaj szót közölt (Asia polyglotta.[2] Paris, 1831. 294—5, ez utóbbi sajtóhibából 195; Nouveau Journal Asiatique VI, 23—4) a forrás megnevezése nélkül, fordítással. Kettőt mandsu, egyet török, mongol, mandsu megfelelővel vet egybe, egyet meg — némettel. Ennek alapján kimondott tunguz-kitaj azonossága a maga idejében sem hangozhatott valami meggyőzően. Tunguz nyelvnek tartotta a kitajt ABEL-RÉMUSAT is, Recherches sur les langues Tartares I. (több nem jelent meg). Paris, 1820. 21. és 81. l. Egy kitaj szójegyzék PALLADIUSTÓL[1] WYLIEhez került, aki azt megküldte H. H. HOWORTHnak. HOWORTH „The northern frontagers of China V, The Khitai or Khitans" c. dolgozatában (megj. Journ. of the Royal Asiatic Soc. XII, 123; a különnyomat után idézem) ezt kiadta KLAPROTH néhány kitaj szavával megtoldva. Ez a szójegyzék 37 szót tartalmaz (és KLAPROTHtól 12-t), forrásul a Liao ši szerepel. HOWORTH e szójegyzék alapján tunguz és mongol keveréknek mondta a kitajt, ez utóbbinak a túlsúlyával. A kitajok utódait látta a *solon*okban, s hivatkozott WYLIE és VASILJEV hasonló véleményére. Sőt: the latter told me that Solon is referred as the dialect by which one or two Khitan words are explained in a Chinese history of the Khitans in his possession (op. cit. 7. l.). A HOWORTH-féle szójegyzék végül W. SCHOTThoz került, aki belőle tizenötöt tunguz eredetűnek, hatot mongolnak, kettőt eltorzított kínainak talált, tizenkettőről pedig nem tudott számot adni. A *2*, *4*, *6* számnevek alapján (melyeket tunguz eredetűeknek mondott) a kitajt a dsürcsi s így a mandsu rokonának nyilvánította (Kitai und Karakitai 6. l.). Az említett valamennyi hasonlítgatásnál előbbre kell helyeznünk K. SHIRATORI kísérletét: Über die Sprache des Hiung-nu-Stammes und der Tung-hu-Stämme 37—58. l., amelyben legalább elsőkézből, a Liao ši, a K'i-tan kuo tši, Liao ši ši yi és a Liao ši yi pu (modern munka; vö. T'P. XXI, 227) kitaj glosszái közül mintegy 48-at magyaráz, s közel 30 egyebet ad fordítással, megfelelő magyarázat nélkül. A legtöbb megfejtése mongolból való. Sajnos SHIRATORI dolgozata nem filológus munka, idézetei nem pontosak, mongol, tunguz nyelvi adatai nem mindig megbízhatóak, hasonlításai módszertelenek, úgyhogy a kérdés ismeretét nem vitte előre oly mértékben, mint azt ezek után várni lehetett volna. Említenünk kell még P. PELLIOT véleményét, mint amelynek súlya van. Szerinte a kitaj mongol nyelv, még pedig palatalizált mongol,[2] vagyis egy-egy mongol szó veláris magán-

[1] Vö. Elucidations of Marco Polo's travels. Journal of the North China Branch of the Royal Asiatic Society X, 25.

[2] Les K'i-tan parlaient d'ailleurs une langue étroitement apparantée au mongol, encore que fortement palatalisée. JournAs. 1920:146.

hangzósora a kitaj megfelelőjében sok esetben palatális sorral van képviselve.

Az eddig közkézen forgó szójegyzékek forrása közvetve a Liao ši utolsó, 116. fejezete, a Kuo yü kiai 'a nemzeti (=kitaj) szavak magyarázatai', szójegyzék, mely magától *T'o-t'o*tól származik. Ez a Kuo yü kiai a rendelkezésemre álló kiadásban, mely *K'ien lung* negyedik évéből (1739.) való, 17 *r*° és *v*° lapot foglal el, fejezetről-fejezetre haladva minden tulajdonnevet és közszót magyaráz. Az 1781-i kiadás az egész Liao-šiben megváltoztatta a kitaj szavak eredeti helyesírását, a 116. fejezetet pedig egyszerűen elhagyta; vö. Bibl. Nat., *Cat. Cour.* 249—252. §; T'oung Pao XXI, 122. Ehelyett azonban külön munkát szenteltek az elhagyott fejezet magyarázására.

Ez a K'in ting Liao ši yü kiai 'a Liao ši szavainak császári parancsra készült magyarázatai', 4 kötet 10 fejezetben. (A régi magyarázóknak voltaképen ez a forrásuk, mint látni fogjuk.) Minden egyes magyarázott szó adva van először a megváltoztatott helyesírás szerint; majd annak megállapítása következik, hogy mandsu (*man-tšou*), mongol (*mong-ku*), vagy tangut (*t'ang-ku-t'e* = *tangut*[1])-e a kérdéses szó. Ennek megfelelően előtte áll a modern mandsu, mongol stb. szó mandsu átírással, melyet újabb, kínai átírás kísér. A mandsu, mongol stb. megállapítás után következik a szó jelentése, majd azoknak a helyeknek a felsorolása, ahol a Liao šiben előfordul; legvégén áll az eredeti helyesírás. Nyelvi magyarázatai teljesen önkényesek, leginkább mandsuból fejt meg mindent.[2] Arról persze szó sem lehet, hogy valami becses anyagot tartalmazna a kitaj nyelv tanulmányozására, mint B. Laufer, Skizze der manjurischen Literatur. KSz. 1908. IX, 45 állítja; vö. már Shiratori op. cit. 39.

A többi kínai történeti munkában, melyek közül a legfontosabbakat említettük, a Liao šiéhez hasonló szójegyzék nincs, a bennük előforduló glosszák összegyüjtésére gondosan át kell tanulmányozni az egész művet. Ennek a munkának az elvégzésére most nem vállalkoztunk, de bemutatunk az egész anyagból néhány szemelvényt e glosszák természetének, valamint az eddigi magyarázatok értékének szemléltetésére.

A Liao ši szójegyzékének talán legérdekesebb anyaga az 53. fejezetből való, mely több naptári kifejezést ad kitaj nyelven. Tisztára a naptárral foglalkozik a K'i-tan kuo tši 27. fejezete, a Sui ši tsa ki. Innen való a következő néhány példa.

[1] Itt egyszerűen csak tibeti helyett.

[2] Bibl. Nat., *Cat. Cour.* I. 10. a mű leírásánál: Ouvrage fait à la suite d'un décret de 1781 et basé sur la langue des Soloen. A *solon* nyelvről az előszó beszél, a szótárban azonban nincs nyoma. Ez lehet az a munka, melyről Vasiljev beszélt Howorthnak (l. fentebb).

Az első hónap első napjának kitaj neve *nai niė-yi-ţ*, Liao ši 53. fej. 6r°, 116. fej. 10v°, K'i-tan kuo tši (*nai nie-li*) 27. fej. 1r°. Mindkét hely expressis verbis megmondja, hogy *nai* egyet (elsőt), *nie-yi-ţ* (*nie-li*) napot jelent. SCHMIDT, HOWORTH, KLAPROTH nem ismerik; SHIRATORI 43. l. ez utóbbit összeveti mongol *nar*[!], *naran* 'nap', solon *nari* [kölcsönszó valamelyik mongol dialektusból], dahuri *nara* szavakkal. Aligha választható el ezektől a koreai *nal* id. A kitaj szó **nă(i?)r*, *nări* lehet. A *nai* SHIR., majd LAUFER (Jurchi and Mongol numerals. KCsA. I, 115) szerint a mongol *nigän* 'egy'-gyel függ össze; hangtanilag nincs kielégítő magyarázata.

Tao-li hua (harmadik hónap harmadik napja), Liao ši 53. fej. 6r°, 116. fej. 10v°, K'i-tan kuo tši 27. fej. 1v°. Az idézett három hely szerint *tao-li* kitaj nyelven a. m. 'nyul'. *hua* a. m. 'lőni'. HOW., SCHM. szójegyzékében: *taula korpookŏ* 'to shoot hares', forrása csak K'in ting Liao ši yü kiai lehet, ahol 10. fej. 2r° *taola yarbuγat* találunk. Mondanunk sem kell, hogy ez a „javítás" teljesen önkényes és így értéktelen. *Tao-li* egyezése a mongol *taulaj*jal szembeötlő (így már SHIR. 44—5); igen becses etimológia, mert a *j*-török *tabïšqan*-nal szemben speciálisan mongol hangalakot mutat (tör. *-š-* ~ mong. *-l-*). Fontosabb török és mongol megfelelőit összeállította GOMBOCZ ZOLTÁN, Az altáji nyelvek hangtörténetéhez. NyK. XXXV, 241 kk. SHIRATORI szerint *hua* a mong. *χar-* 'lőni' szóval egyezik. A középkínaiban, pontosabban a VII—X. századi északkínai dialektusokban a szóvégi dentális, zöngés spiránssal (-ð) van képviselve, amely a közép- és északázsiai átírásokban *-r*, a koreaiban *-l* alakjában mutatkozik, s ugyanezek a szóvégi dentálisok szolgálnak türk, ujgur, pehlevi, szogd szavak szóvégi *-r*-jének a visszaadására.[1] Minthogy azonban ennek a *hua*nak egyáltalában nincs szóvégi mássalhangzója, SHIR. etimológiája — nézetem szerint — nem valószínű.

T'ao sai -yi-r (ötödik hónap ötödik napja), Liao ši 53. fej. 6v°, 116. fej. 10v°, K'i-tan kuo tši 27. fej. 2v°: [*tao*] *sai-li*. *T'ao* jelentése 'öt', *sai-yi-ţ* a. m. 'hold, hónap'. *T'ao* egyezik a mongol *tab-un*nal, dahuri *tabu*val, vö. SHIR. 45; LAUFER: KCsA. I, 115. *Sai-yi-ţ* (*sai-li*) összevethető a mongol *sara* 'hónap', dahuri *sara* id. szavakkal, így már SHIR. A *t'ao sai-yi-ţ* kifejezést a K'in ting Liao ši yü kiai 10. fej. 2r° *tob inenggi*-re javította, ami mandsuul 'az első nap'-ot jelenti. Itt említünk mindjárt egy hasonló elnevezést: *sai-yi-ţ ši* (a hetedik hónap tizenharmadik napja), Liao ši 53. fej. 6v°,

[1] H. MASPERO, Le dialecte de Tchang-ngan sous les T'ang. Bulletin de l'École Française d'Extrême-Orient 1920. XX, 41—2. MASPERO (uo. 10. l.) a kínai nyelvnek három korszakát különbözteti meg: ókínai (régi: ókorban; új: Han és San kuo kor), középkínai (régi: a Hat dinasztia és a T'ang kor eleje, új: T'ang kor vége és Sung), modern kínai, *kuan-hua* (régi: Kin, Yüan és a Ming kor eleje, új: Ming kor vége és Ts'ing).

116. fej. 10v°, K'i-tan kuo tši (*sai-li ši*) 27. fej. 2v°: az első jelentése 'hónap', a második szó (*ši*) a. m. 'jó, szerencsés'. SHIR. 45 a *šit* a mongol *sain*, dahuri *sen* 'jó'-val egyezteti. KLAPR.: *uai i el či* 'guter Tag (glücklicher)', HOW.: *sai i el chi* 'good or lucky day', mindakettő a mandsu *sain* 'jó' *inenggi* 'nap' fordítással magyarázza! Ugyanez az elmés szófejtés megvan már a K'in ting Liao ši yü kiai 10. fej. 2v° lapján, ami persze nem más, mint az eredeti magyarázat meghamisítása.

Nie-ho nai (nyolcadik hónap nyolcadik napja), Liao ši 53. fej. 6v°, 116. fej. 10v°, K'i-tan kuo tši 27. fej. 2v°; *nie-ho* a. m. 'kutya', *nai* a. m. 'fej', ez utóbbi összetartozhatik a *nai* 'első'-vel, l. előbb. SHIR. 46 az elsőt a mongol *noqai*, *noqoi* id., dahuri *nogo*, *nugo*, solon *noχoi* szavakkal egyezteti. HOW.-nál *nai cho nai* or *nai nie nai* (angol helyesírás!) 'great head'-et olvasunk. Hogy a *nie-ho*ból *nai-tšo* lett, csak HOW. elírása, hogy azonban 'nagy'-nak fordítja, annak — hogy úgy mondjuk — komolyabb okai vannak. A Liao ši a *nai k'iüan* 'kutyá'-val fordítja, amit tévedésből *ta* 'nagy'-nak lehet olvasni. A K'i-tan kuo tši minden kétértelműséget kizáróan *yin* 'kutya' fordítást ad. Megjegyzendő még, hogy ez az elnevezés egy fehér kutya-áldozattal függ össze, amelyet az idézett helyek részletesen elbeszélnek. A K'in ting Liao ši yü kiai 10. fej. 2r° mongol kifejezést csinált belőle: *ike nur* 'nagy arc'; ez is önkényes, értéktelen ferdítés.

A legszebb, legvilágosabb kitaj szó *ku-wen*, Liao ši 31. fej. 1v°, 116. fej. 12v°, jelentése 'jade(*yü*)', egyezik a dsürcsi *ku-wen*-nel. Idetartozik a mandsu *gu* 'jade, drágakő, ékszer', összetételekben: *gufan* 'egy drágakő neve', *gugio*, *gugioi* [az *oi* idegen *ü* átírása], *gugui* id., a linfui dahuriban *gu* (A. O. IVANOVSKIJ, Mandjurica I. St. Pbg., 1894. 52). Az egyezés teljesen kifogástalan, sajnos a kitaj nyelv rokonságára nem vonhatunk belőle következtetést, mert a kitajban is, a dsürcsiben is kölcsönszó. — HOW.: *kwawan*, SCHM.-nél sajtóhibából *kwawau* 'jadestone'. A dsürcsi szót is ide vonta már SHIR. 41. K'in ting Liao ši yü kiai 2. fej. 1v° a *ku-wen wo-lu-to* 'jade-palota' kifejezésben a mandsu *gu-i ordot* látja.

Hogy mennyire szeszélyes és rendszertelen ennek a munkának az átírása és szófejtése, elég rámutatni a *niü-ku* 'arany' (Liao ši 116. fej. 12v°), különben nehéz szó, magyarázataira: 2. fej. 1v° *mônggu* (=*münggü*), mongolul a. m. 'ezüst', 2. fej. 4v° *nige*, mongolul a. m. 'egy', 3. fej. 10v° újra *mônggu* 'ezüst', 7. fej. 3v° *nunggu* [sic!] mandsuul a. m. 'hat'.

Csak ebben a díszes gyüjteményben van meg *choor* 'kettő', *tikin* 'négy' és *nungkoo* 'hat'[1] (amit ép most láttunk), amely-

[1] Mind a három szó a HOW.-SCHOTT-féle szójegyzék helyesírása szerint.

nek alapján SCHOTT kimondta, hogy a kitaj a tunguz nyelvek közé tartozik.

Számnevekről lévén szó, meg kell még emlékeznünk a kitaj 'száz'-ról. HOW. és SCHM. szójegyzékében ez a szó *chaou* or *joua*, a K'in ting Liao si yü kiai 2. fej. 22v° szerint *joo* (mandsu helyesírás; olv. *džao*). Csakugyan elég közel áll a mongol *dža'un* 'száz'-hoz, amivel egyeztették. Azonban a Liao si 116. fej. 15r oldalán a százat jelentő kitaj szó *kua*, így SHIR. 97 is (de nem tudja magyarázni), KLAPR.: *gua*. A mutatkozó eltérés itt is grafikai alapon fejthető meg: az első forrása 爪 *tšao*, a másodiké 瓜 *kua*. Hogy melyik a helyes alak, egyedül a Liao si 1739-i kiadása alapján eldönteni nem tudom, de feltűrő és óvatosságra int, hogy a *tšao* csak a K'ien-lung-féle 1781-i kiadásokban fordul elő.

Ha a jelek nem csalnak, a két kitaj felirat megfejtése a mongol nyelvészet eseménye lesz. A legrégibb összefüggő mongol nyelvemlék egy *Džingis qa'an* idejéből való ujgur betűs öt soros inskripció, melynek dátuma 1219—30 között ingadozik, tehát több mint száz évvel fiatalabb a kitaj feliratoknál.

Az altaji népek régibb történelme szempontjából pedig nem kisebb a fontossága annak, hogy már a Kr. u. V. századból kimutathatunk egy minden kétséget kizárólag mongol nyelvet beszélő népet. Egy jelentős lépéssel mindenesetre előre jutunk azon az úton, amelyen annak eldöntését kell keresnünk, hogy csakugyan mongol nyelvű népek voltak-e a *tu-yü-hun*ok, a *wu-huan*ok, a *sien-pi*k és PELLIOT szerint a *žuan-žuan*ok s a mi avarjaink is.

A kínai-átírásos barbár nyelvi glosszák kérdése

1. A kínai történetírás kezdeteitől fogva mind a mai napig lépten-nyomon találkozunk a kínaiaknál az őket körülvevő „barbárok" történetére, szokásaira, nyelvére, stb. vonatkozó becsesebbnél becsesebb feljegyzésekkel. Nagy dolog ez, ha meggondoljuk, hogy pl. a kínai történetírás megszégyeníti még a görögöt is, mert itt az egykorú feljegyzésekben nem évszázadokra, de még csak évtizedekre terjedő megszakítás sem bontja meg a folytonosságot.

Már a kínai „történetírás atyját", a Ši-ki szerzőjét megelőző idők konfuciánus irataiban megjelenik a barbárok négy törzse; az ő nevük jelenti később a négy világtáj nem-kínai lakosságát: *ji* (kelet), *ti* (észak), *žung* (nyugat), *man* (dél).[1] A kezdet szerény négy neve a századok folyamán egyre gyarapodott, mindegyik világtáj végeláthatatlan sokaságban ontotta a megismerésre méltó idegeneket. Ha most a kínai történelem során fölmerült barbár népeknek, törzseknek csupán a neveit próbálnánk felsorolni, a puszta felsorolás többszörösen felülmúlná e dolgozat terjedelmét. De ez most nem is célunk. Arra szeretnénk rámutatni mindössze, hogy a kínaiaknak a barbárokra vonatkozó értékes adat-anyagát, glosszáit — elsősorban a bennünket közelebbről érdeklő belsőázsiai népekkel kapcsolatban — milyen elvek alapján értékesíthetjük nyelvészetileg. Helyes eljárással e vizsgálódásokból az altaji nyelvhasonlítás, az altaji nyelvcsalád egyes ágainak nyelvtörténete számára megbecsülhetetlen értékű új források nyílhatnak meg. Sőt tovább mehetünk: Dél-Szibéria egykori nyelvállapotára is nem egy vonatkozásban nem remélt hasznos útmutatásokat nyerhetünk.

A következőkben elmondandók elvi alapja egyszerű és

[1]) Plath, Fremde barbarische Stämme in alten China: SBAW (München), 1874. H. Maspero, La Chine antique, Paris 1927, 3. kköv.

magától értetődő, annyira, hogy ismételt hangoztatása szinte nyitott kapu döngetése. Mindenki ismeri, elismeri, mégis alig van valaki, aki ne szegné meg úton-útfélen. A sinológusok nem ismerik a barbár nyelvi problémákat, s ez megbosszúlja magát még abban a nem mindennapi esetben is, ha különben magában a kínai nyelvtörténetben otthonosan mozognak. A barbár nyelvek ismerői, így pl. az altaji összehasonlító nyelvészet, a török vagy a mongol nyelvtörténet művelői legtöbbször még a kínai nyelv rejtelmei előtt is tanácstalanul torpannak meg, nemhogy a kínai nyelvtörténet útvesztőiben el tudnának igazodni.

A mindenki által elismert elvi alap: nyelvtörténeti kérdéshez csak nyelvtörténeti módszerekkel szabad nyúlni.

A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a kínai átírásban ránk maradt barbár-nyelvi glosszák rekonstruálásához figyelembe kell vennünk 1. a kínai nyelvtörténetet, 2. a barbár nyelvtörténetet. De nem mindíg ismerjük azt a barbár nyelvet, amelyikből a kínaiak glosszát vagy glosszákat jegyeztek fel, ezért az előbbi két tételhez csatolnunk kell harmadikul egy óvást: óvakodjunk a nem ismert barbár nyelveknek a mai nyelvekkel való apriorisztikus azonosításától.

2. Az első kérdés: a szóbanforgó glosszát mikor jegyezték fel? A Kr. e. III., a Kr. u. II., V., X. vagy XIV. században másmás hangtani értéke volt egyugyanazon kínai írásjegynek. Világos, hogy csak az egykorú kínai szókép pontos ismerete alapján rekonstruálhatjuk magunknak azt a barbár nyelvi alakot, melyet a kérdéses korban hallottak, illetőleg feljegyeztek a kínaiak. Ez persze kínai nyelvtörténeti kérdés.

A kínai nyelvtörténet főbb korszakait már eléggé tisztázták ahhoz, hogy első tájékozódásként nyugodtan rábízzuk magunkat az itt nyert átfogóbb kronológiai keretekre. Henri Maspero-val a kínai nyelvtörténetet a következő főbb korszakokra osztjuk:[1])

[1]) H. Maspero: Bulletin de l'École Française d'Extrême-Orient (= BEFEO), XX, 10. Karlgren a közép-kínai helyett (Maspero-nál chinois moyen) chinois ancien-t, ancient Chinese-t mond, viszont az ó-kínai jelölésére mindkettőnél a chinois archaique, arch. Chinese szolgál. Nagyjában az V. kort ó-mandarin-nak is szokás nevezni, vö. Dragunov: Izv. Ak. Nauk 1930. 627. köv.

I. Ókor (a Kr. e. III. sz.-ig)	régi	}	ó-kínai.
II. Han, Szan-kuo (Kr. e. III—Kr. u. IV. sz.)	új		
III. Hat dinasztia. Korai T'ang (V—VII. sz.)	régi	}	közép-kínai.
IV. Kései T'ang. Szung (VIII—XI. sz.)	új		
V. Kin. Jüan. Korai Ming (XII—XV. sz.)	régi	}	új-kínai.
VI. Kései Ming. C'ing (a XVI. sz.-tól)	új		

Maspero felosztásához az egyes korokat jelentő dinasztiák neve mellé zárójelben odatettem könnyebb tájékozódás céljából azt, hogy nagyjában milyen évszázadokról van szó. A sorokat római jegyekkel megszámoztam, hogy a következőkben röviden csak így hivatkozzam az egyes nyelvtörténeti periódusokra.

Felesleges volna most felsorolni a kínai nyelvtörténet hihetetlenül gazdag közvetlen és közvetett forrásait. Azt azonban nem hallgathatjuk el, hogy teljesen szilárd talajon csak a III. korszaktól kezdve állunk. Természetesen, minél jobban közeledünk korunkhoz, annál teljesebb, aprólékosabb megfigyeléseken alapuló forrásokra támaszkodhatunk.

A nem-sinológus nyelvészt érthetően az érdekli a gazdag kínai nyelvtörténeti irodalomból elsősorban, hogy melyek a számára is hozzáférhető, összefoglaló, lehetőleg szótárszerű feldolgozásai az egyes koroknak. A teljes anyagot, valamennyi korszakot magábanfoglaló kínai nyelvtörténeti szótár elkészítésének még csak a terve sem merült fel, de nem is merülhetett fel, mert hiszen számos, alapvető jelentőségű részletnek a feldolgozása mindmáig hiányzik.

Az I—II. kor egyes problémáival B. Karlgren, a mai kínai nyelvtörténeti kutatások legjelentősebb munkása foglalkozott számos kisebb-nagyobb dolgozatában, eredményei azonban nem teljesen megnyugtatók és sokat vitatják részleteiben.[1]) A III. korról már kedvezőbbet mondhatunk, s ez Karlgren érdeme. Ő tisztázta e kornak szinte valamennyi fontosabb kérdését híres Études sur la phonologie chinoise c. munkájában, s tekintélyes szótári anyagát hozzáférhetővé tette Analytic Dictionary of Chinese and Sino-Japanese c. könyvében.[2]) A IV. korról a legfigyelemremél-

[1]) B. Karlgren, Word families in Chinese: Bull. of the Museum of Far Eastern Antiquities, n° 5. Vö. H. Maspero bírálatát a Bull. de la Société de Linguistique de Paris XXXVI (1935), 175—183.

[2]) Az Études megjelent az Archives d'Études Orientales 15. köteteként (Upsala, 1915—1924). Az Analytic Dictionary megjelent Párizsban 1923-ban.

több H. Maspero monográfiája, címe: Le dialecte de Tch'ang-ngan sous les T'ang.[1]) Az V. kor felé újabban kezd a figyelem irányulni: hálás anyagát összefoglalóan még nem dolgozták fel, de haszonnal forgatható A. Dragunov, The Phags-pa script and the Ancient Mandarin c. dolgozata;[2]) sajnos, teljesen elhibázott Ishijama Fukuji, Kotei chugen on-in c. könyve,[3]) melynek végén található egy latin átírásos mutató is. A VI., azaz legújabb korral eddig különösebben nem foglalkoztak, eligazításul egyedül az u. n. északi mandarin-szótárak és nyelvjárás-tanulmányok szolgálnak.

A választék tehát nem valami bő általában véve sem, szótár meg épen egyetlen egy áll a nem sinológus nyelvészek rendelkezésére, Karlgren Analitic Dictionary-ja. Ezt aztán idézik is derűre-borúra, de persze nincs benne köszönet. Akár Han-kori hiung-nu glosszáról, akár a Ming-kori ujgúr szótárak egy-egy adatáról van szó, a legnagyobb lelkinyugalommal kiírják Karlgren szótárából a megfelelő tételt és mellébiggyesztik, mint „régi kiejtést". (Az a kor szerencsére már a múlté, amikor még nem is olyan régen – a bármely korból való kínai adatok régi olvasatainak rekonstruálásához elegendő volt a mai délkínai, kantoni, stb. alakoknak az idézése.)

Hogy túlzásnak ne tűnjék állításunk, lássunk egy-két tanulságos példát.

W. Bang és A. von Gabain a turkológiai szempontból annyira becses Türkische Turfantexte V. füzetében (Berlin, 1931.) az ujgúr *jipkin* ‚ibolyaszínű' magyarázásához (14. lapon) idézik a Ming-kori ujgúr-kínai szótár *šipkin* adatát, illetőleg annak kínai átírását, mely *ši-kin*-nek hangzik.[4]) Nem elégedtek meg azonban ennyivel, hanem nyomban idézték Karlgrent; e szerint „régi" kiejtése: *šjĕt(!)-kjən*. A zárjelben elhelyezett felkiáltójel tőlük származik, nyilván a „szabálytalanság" láttára megnyilatkozó csodálkozással vegyes megbotránkozásuknak a kifejezésére. Pedig nem

[1]) Megjelent a BEFEO XX. kötetében (Hanoi, 1920). Vö. B. Karlgren, The reconstruction of ancient Chinese; T'oung Pao XXI (1922), 1–42.

[2]) Megjelent az Izvestija Akademii Nauk SSSR (VII serija: Oddelenie gumanitarnich nauk) 1930, 627—647 és 775—797.

[3]) Megjelent a Toyo bunko ronso I. köteteként (Tokyo, 1925). Vö. Pelliot megjegyzéseit a T'oung Pao XXVI (1929), 359 l.; e kritikai megjegyzések túlságosan enyhék, más alkalommal még visszatérek e műre.

[4]) Megjelent a SPAW (Hist.-Phil. Klasse) 1931-es kötetében, 13–14.

történt szabálytalanság, mindössze kár volt megbolygatni KARLGREN III. kori adatait, melyeknek itt ég-világon semmi keresnivalójuk nincsen. Az ujgúr-kínai szólárral az V. kor legvégén járunk, s elegendő tudomásul vennünk a *ši-kin*-t azzal, hogy már a Szung-dinasztia idejében eltűntek az észak-kínaiban a szóvégi zöngétlen zárhangok *(k, t, p)*, s hogy helyette egy ideig úgy jelölték ezeket a barbár szóvégeken feltűnő hangokat, hogy például a jelen esetben a *ši* és a *kin* szótagot jelentő kínai írásjegyek közé, kissé oldalt, főleg pedig kisebb alakban beírtak egy *pu* szótagot. Ez a segédmegoldás idővel elmaradt.

Másik példa. A Türkische Turfantexte VII. füzetében, melyet G. R. RACHMATI és W. EBERHARD (ez utóbbi sinológus) adott ki 1936-ban, többek közt közlik a Göncölszekér-szutrájának ujgúr töredékét.[1]) E töredékből összeállították a hét csillag kínai eredetű ujgúr neveit és persze — mellékelték hozzá a KARLGREN-féle „régi" alakokat. De beszéljen maga a lista:

Ujgúr	Mai kínai	KARLGREN szerint
tamlang	*t'an-lang*	*t'âm-lang*
kumunsi	*kiü-men*	*g'i̯ʷo-muən*
liusun	*lü-c'un*	*luk-dz'uən*
yunkiu (helyesen: *wunkiu*)	*wen-k'iü*	*mi̯uən-k'i̯ʷok*
limčin	*lien-čen*	*li̯äm-t'i̯äng*
vukuu	*wu-k'iü*	*mi̯u-k'i̯ʷok* (RACHMATI *mi̯n*-je sajtóhiba.)
pakunsi	*p'o-kiün*	*p'uâ-ki̯uən.*

Kínai nyelvtörténész rögtön meglátja benne, hogy három kritérium is tiltakozik a korai-T'ang-kori keltezés ellen: 1. a szóvégi *-k* hiánya *(liu, kiu* és *kuu)*, 2. a *mi̯-* szókezdettel szemben szókezdő *w- (wun,* a *yun* alak grafikai tévedés, gyakran vétenek vele), 3. az ujgúr *čin* (a *limčin*-ben) a K.-féle *t'i̯äng*-gel szemben. KARLGREN adatainak felsorolása teljesen felesleges volt tehát, s csak téves irányban befolyásolja azt, aki ebből a mű keletkezésére, ill. fordítására akar kronológiai következtetéseket vonni. Mert hiszen a helyes az, hogy hangtani kritériumok is az V., nem pedig a III. kor mellett szólnak. Nem beszélve arról, hogy másfelől már volt

[1]) Megjelent az APAW 1936-os kötetében, vö. 66. és köv. l.

tudomásunk egy Jüan-kori fordításról, s annak mongol és tibeti eredetijével való összefüggéseiről, ha ez Rachmati és Eberhard figyelmét el is kerülte.[4])

Végnélkül folytathatnók a példák meglepőbbnél meglepőbb sorát, még pedig olyan nevekkel, mint Hirth, De Groot, Laufer, Ramstedt, P. Schmidt.

3. A monoszillabikusnak ismert kínai nyelvben ma annyi az azonos hangzású (egytagú) szó, hogy a megértés biztosítása céljából új eszközökről kellett gondoskodni: egyszerű fogalmakra is szóösszetételeket alkottak, afféle ige- és névragozást fejlesztettek ki. Mai alakjában a beszélt kínai veszedelmesen közel áll a poliszillabikus, ú. n. ragozó nyelvekhez, amelyeknek állapotában a kínaival egy tőről sarjadt tibeti nyelv már szinte megkövesedett, annyira, hogy még zenei hangsúlyát is elvesztette.

Valamikor nem volt ez így. Kezdetben az írott, klasszikus nyelvet nemcsak szemmel lehetett érteni, mint ma, hanem füllel is. A régi kínai hangállománya akkor persze még jóval gazdagabb volt a mainál.

A kínai hangtörténeti problémák szemléltetésére álljon itt néhány eset.[5])

a) A mai kínaiban a szó elején a zárhangok közül csak a következők fordulnak elő: *k-*, *k'-*; *t-*, *t'-*; *p-*, *p'-*. Ezek közül a *k-* és a *t-* sorsa a nyelvtörténetben párhuzamosan haladt a gazdagabb állapotból a szegényebb felé, mint azt az alábbi vázlatos összeállításból láthatjuk:

I—II.	*k-*, *k'-*, *g-*, *g'-*	*t-*, *t'-*, *d-*, *d'-*
III—V.	*k-*, *k'-*, *g'-*	*t-*, *t'-*, *d'-*
VI.	*k-*, *k'-*	*t-*, *t'-*

b) Az ó-kínai *p-*, *p'-*, *b-*, *b'-* párhuzamosan halad a fentiekkel egészen a III. korig, fejlődése a IV. kortól kezdve azonban más irányt vesz. A kínai nyelvtörténet elején a szókezdő zár-

[4]) Ligeti: T'oung Pao XXVII (1930), 60; ugyanott I. B. Laufer és Sylvain Lévi megfelelő helyeit. Az ujgúr, mongol, tibeti fordításról vö. Ligeti: Revue des Études Hongroises XII (1934), 239 köv.

[5]) A tárgyalt hangtörténeti kérdésekre vö Karlgren, Analytic Dictionary 9 köv., Uő., Études 42 köv., Maspero, Le dialecte de Tch'ang-ngan 23 köv.

hangok közül a *k-*, *k'-*, *g-*, *g'-* és a *p-*, *p'*, *b-*, *b'-* lehetett jésített (ha a szókezdő mássalhangzó után *jj* következett),[1]) vagy nem. Míg az előbbi sornál ez nem okozott később különösebb bonyodalmat, a második sor esetében, mint mondottuk, a IV. kortól kezdve a szabályosan háromra leolvadt sor (*p-* *p'-* *b'-*) mássalhangzói, ha jésítettek voltak és azonfelül még *u* vagy *w* következett utánuk, újabb szókezdőkké alakultak. Teljes egészükben ezek sem maradtak fenn napjainkig. A szókezdő *p-*, *p'-*, *b-*, *b'-* fejlődését ezek után a következőkben ábrázolhatjuk:

I—II. *p-*, *p'-*, *b-*, *b'-*
III. *p-*, *p'-*, *b'-*
IV. *p-*, *p'-*, *b'-*; *f-*, *f'-*, *v-*
V. *p-*, *p'-*, *b'-*; *f-*, *v-*
VI. *p-*, *p'-*; *f-*

c) A régi kínai nem ismeri az *r*-t; a mai észak-kínaiban van azonban egy ilyenféle hang, amelyet helytelenül az amerikai ejtésű angol *r*-rel szokás azonosítani. Ennek a hangnak a pontos leírása Karlgren szerint: apico-prepalatalis oralis hang, zöngés, egy, legfeljebb két rezdületű; jele *ʐ*. Elnagyolt rendszerű kínai átírásomban *rh*-val jelöltem.

Ez az *rh* csak a Jüan-kor (V.) végén alakul ki és végső fokon ó-kínai *ńźi*-re megy vissza, mégpedig a következő közbülső fokokon át:

$$ńź > ʐi > ʐī > ʐ̄ > {}^{ö}ʐ > ʐ$$

Ha a szókezdő *ńź-* után nem *i*, hanem más magánhangzó következett, szintén elég későn, *ź*-n keresztül cerebrális *ʐ*-vé fejlődött.

d) A kínai hangtörténet legkorábban felismert sajátságai közé tartozik, hogy a mai észak-kínai magánhangzóra végződő szavainak egy része valamikor három zöngétlen zárhang valamelyikére *(-k, -t, -p)* végződött. E felismerést elősegítette, hogy a kérdéses mássalhangzós szóvégek bizonyos dél-kínai nyelvjárásokban máig megőrződtek.

[1]) A jésítésről, jodizálásról így ír Karlgren: „Le terme „m o u i l l é" a dans la linguistique moderne une signification très spéciale. Comme il est impossible de fixer, pour l'ancien chinois, s'il s'agit d'une vraie palatalisation des consonnes („mouillure", auqel cas la position de „yod" ou *i* est prise par la langue s i m u l t a n é m e n t avec l'articulation normale du son „mouillé") ou d'un yod s u i v a n t la consonne, je préfère, dans la suite, aux termes m o u i l l u r e, m o u i l l é etc., ceux de y o d, y o d i s é" (Études 44, 2. jegyz.).

E mássalhangzós szövégek sorsa meglehetősen világos ma már. Kezdetben a szövégeken zöngétlen és zöngés zárhangok állhattak. Előbb eltűntek a zöngések; hogy milyen előzmények után, azt ma nem tudjuk pontosan rekonstruálni. A zöngétlenek eltűnésének a folyamata adatszerűen követhető: előbb zöngés spiránsokká változtak, majd félhangzón keresztül eltűntek. Kronológiailag ez a hangtörténeti folyamat a következőképen rögzíthető:

I—II. *-k, -t, -p;* *-g, -d, -b*

III. *-k, -t, -p;* a zöngés zárhangú szövégek helyén a III. kortól végig a mai napig tiszta magánhangzós szövégek találhatók.

IV. *-γ, -ð, -β*

V. (semivocalis).

VI. magánhangzós szövég.

c) Az ó-kínai *-ng* (*-ŋ*)-re végződő szavai a mai kínaiban is *-ng*-re végződnek. És mégis, még itt is érdekes probléma húzódik meg. A IV. korban, pontosabban a VIII. században, ugyanis az észak-kínai bizonyos, nem is a legjelentéktelenebb, nyelvjárásaiban az *ng* (*ŋ*) *v*-nek (spirans *γ*) kezdett hangzani, ebből pedig bizonyos hangtani helyzetekben diftongus, illetőleg hosszú magánhangzó keletkezett. Az V. kortól kezdve ez az időben és térben részleges hangtani jelenség újra visszaszorult, s az előbbi *-ng*-s állapot általánosodott.

A fentiekben a kínai hangtörténet szókezdő és szövégi mássalhangzói közül csak néhány nevezetesebbet említettünk. Azt hisszük, ennyiből is sejteni lehet, hogy „régi" kínai alakokat „per analogiam" gépiesen rekonstruálni nem lehet. Nyomatékosan rá kell még mutatnunk arra, hogy a mai kínainak bizonyos, ejtésben, átírásban azonos hangtestű szavakból álló csoportjai nem jelentenek történetileg összetartozó csoportokat: történeti összetartozásról ma csak a kínai szavak írásjegyei, illetőleg az írásjegyek ú. n. fonetikai elemei tájékoztatnak bennünket.

4. Belső-Ázsia nyelveinek, nyelvtörténetének kutatója számára a kínai nyelvtörténet elsőrendű segédtudomány. Eredményei nélkülözhetetlenek ott, ahol a kínai nyelv elemei (esetleg szövegei) a belsőázsiai nyelvterületen előfordultak vagy előfordulnak. Szó lehet itt a belsőázsiai írások valamelyikével megörökített kínai szövegekről, szövegrészekről, vagy puszta glosszákról a nyelvtör-

ténet tanulságai akkor is, amikor Belső-Ázsia „barbár" nyelveinek tulajdonnévi és közszói glosszáit, melyek kínai átírásban maradtak ránk, eredeti kiejtése szerint akarjuk rekonstruálni.

A kínai nyelvtörténet segítségével nyert eredmények helyes értékelésénél nem szabad megfeledkeznünk még valamiről. Akár kínai átírásban megőrzött belsőázsiai glosszákkal van dolgunk, akár valamelyik belsőázsiai írással átírt kínai glosszákat kell magyaráznunk, a legpontosabb kínai nyelvtörténeti rekonstrukció mellett is kell számolnunk — bizonyos esetekben — egy pontatlansági tényezővel: a szembeállított nyelvek vagy épen írások nem alkalmasak ugyanazon hangrendszer pontos visszaadására. Ezen mindenkor a hanghelyettesítéssel segítettek.

Ha példának okáért a kései T'ang-korban egy barbár nyelvi *-rim* szótagot kellett átírni, azt a tibeti és ujgúr nehézség és kétértelműség nélkül meg tudta tenni. A kínai ebben a hangtani helyzetben nem tudott másként segíteni magán, mint hanghelyettesítéssel *-lim*-et írt itt is csakúgy, mint a barbár nyelvi *-lim* szótag átírásakor; ebből persze kétértelműség származhatik, ha nem ismerjük a kérdéses barbár nyelvet és mi magunk nem tudjuk eldönteni, hogy a helyes olvasat *lim*-e, vagy pedig hanghelyettesítéssel *-rim*-et akart-e jelölni a kínai forrás. Hiba volna egyedül a kínai írást kárhoztatni az effajta tökéletlenségekért. A kínai játszva tesz különbséget a cerebralis és palatalis *š* és *č* között (*ś*, *ş*; *č*, *ç*); itt viszont a tibeti és az ujgúr írás mond csődöt, mert egyik hang sincs meg a nyelvében, egy harmadik hang jegyével írja át egyöntetűen mind a kettőt: *š* és *č*.

Ha tehát magunk előtt látjuk a nyelvtörténetileg kikövetkeztetett helyes alakot, figyelembe vesszük hozzá a hanghelyettesítés lehetőségét, akkor semmivel sem vagyunk rosszabb helyzetben, mint amikor egy görög írásos barbár nyelvi glosszát kell megfejtenünk vagy magyaráznunk. Semmiképen sem beszélhetünk arról, hogy a kínaiaknál feljegyzett neveknek, közszavaknak a felhasználását a kínaiak „hallatlanul torz" átírása megakadályozza.[1])

[1]) Gaál László: KCsA. II. 253.

A fentiek szemmeltartásával álljon itt néhány példa annak a megvilágítására, mint viselkednek a kínai nyelv glosszái, régi és új jövevényszavai Belső-Ázsia barbár nyelvi átírásaiban.

Nagyobb, összefüggő kínai szövegek, ill. szövegrészletek ez ideig csak tibeti írással ismeretesek; ezek a kései T'ang-korból valók. A híres *C'ien ce wen* anyagát a kínai nyelvtörténet nem egy kérdésének tisztázásánál már hasznosították. Azóta több más ilyen természetű szöveg is napvilágot látott. Hogy kellő kínai nyelvtörténeti ismeretek nélkül milyen csapdát jelenthet egy T'ang-kori kínai szöveg tibeti átírásban, arra talán elegendő megemlítenünk, hogy az egyiket F. W. Thomas az eddig még ismeretlen *'a-ža* nyelvvel próbálta azonosítani, illetőleg ebből akarta megállapítani, hogy az 'a-ža nyelv indokínai típusú és a kínaival — távolról rokon.[1])

Kínai nyelvi glosszákat szinte minden belsőázsiai nyelv emlékanyagában találunk. Rendszeresen ezeket nem gyüjtötték össze, s így természetesen teljes egészükben sem dolgozhatták fel. E glosszák közt vannak meg nem honosodott vendégszavak, s vannak olyanok, melyeket már jövevényszavaknak tekinthetünk, olyikuk napjainkig megmaradt. Példáinkat gyakorlati okokból kizárólag a glosszák közül vesszük.

Egyike a legérdekesebb sorsú szavaknak a kínai *pi* 'ecset'. Az I—II. korban még *pl-* kettős mássalhangzót találunk e szó elején; a *kl-*, *pl-* stb. szókezdet az ó-kínai legérdekesebb sajátságai közé tartozik, s teljes egészében még nincs felderítve. A III. korban Karlgren szerint *piet*-nek hangzott. Ha az altaji *biti-* 'írni' kínai eredetéről egyáltalában beszélhetünk, csakis e kor jöhet szóba az átvétel hozzávetőleges időpontjául. A III. kor végéről vagy a IV. kor elejéről való jövevény a japán *hitsu*, ez modern fejleménye egy régibb **pitu*-nak, ahol az *-u* sajátos japán fejlemény. A IV. korban a kínai szó *pið*-nek hangzott, s mint jövevény átkerült a tibetibe *pir* alakban[2]) (vö. B. Laufer, Loan-words in Tibetan: T'oung Pao 1916, p. 509, nº 229). A tibetiből tovább vándorolt a szó a mongolba, ahol ma *bir* és *bigir* (= *bïr*) alakban ismeretes. Az V. korban már szóvégi mássalhangzó nélkül

[1]) Ligeti Lajos: KCsA. I. kieg. köt. 86 és 90 l.

[2]) Közvetlenül a kínaiból való átvétel az ujgúr *bir, biir* (A. von Gabain, Alttürkische Grammatik, 302). A mongol szó származhatott az ujgúrból is.

pi-nek hangzik, ezt vette át a dzsürcsi nyelv, s ott később, valószínűleg a Ming-korban, a dzsürcsiben általánosan végbement *p-* ≻ *f-* változás során *fi*-vé lett. Ez a dzsürcsi jellegű *fi* került át a mandzsuba. (Az elmondottak hangtani részéhez vö. a 3. *d*) alattiakat.)

A naptár egyik neve kínaiul (mai ejtés szerint) *li-ši*. A más okok alapján is a kései T'ang-korra tehető ujgúr írásos *Säkiz yükmäk* szövegében *likžir* (*ligžir*-nek is olvasható) alakban fordul elő.[1]) A III. korban a szó *liek-ńźjə̌t*-nek hangzott, a IV.-ben *l'ik-źiə̌*-nek. (Maspero szerint **liγ*-et kellene feltennünk, de nincs tisztázva, hogy minden hangtani helyzetben bekövetkezett-e a kései T'ang-korban a szóvégi *-p* ≻ *-β* ill. *-k* ≻ *-γ* változás.) A IV. kori alaknak felel meg pontosan az ujgúr írás megőrizte változat.

Maspero logikus érvelésének támogatására egy világos ujgúr írásos példát tudnánk felhozni. Ez a kínai *ho* (Karlgren 71. írásjegy), mely a III. korban *γâp*-nak hangzott és a török *alp* (vitéz' (ó-török **'alp* v. **halp*) átírására szolgált a korai T'ang-korban. Maspero szerint a IV. korban **γâβ*-ot kell feltennünk, egy kései T'ang-kori ujgúr átírás szerint *qaw* alakot találunk.[2]) A szókezdő *γ-* normális hanghelyettesítés, a szóvégi *-w* azonban a zöngés spiráns *-β*-vel magyarázható. Az V. korban u. i. már *γa*-nak, majd *γo*-nak hangzik.

[1]) A dolgozatban előforduló kínai írasjegyeket technikai okokból nem tudtuk eredetiben adni. Az eligazodás zavartalansága végett a következő eljárást követtük: ha jelentésének megadásával vagy más módon kellően meg lehetett határozni az írásjegy azonosságát, megelégedtünk ennyivel; ahol ez nem volt lehetséges, megadtuk az írásjegy számát a Karlgren féle Analytic Dictionary szerint. — A Säkiz yükmäk *likžir* szavárol l. W. Bang—A. von Gabain—G. R. Rachmati, Türkische Turfantexte VI. Das buddhistische sūtra Säkiz yükmäk; SPAW 1934, 160 (kny. 70). Már előbb: Ed. Chavannes—P. Pelliot, Un traité manichéen retrouvé en Chine: Journal Asiatique 1913 I. 382, ahol a két szerző közül nyilván Pelliot hivatkozik Haneda Tōru ujgúr töredékének e szavára és kínai hangtörténetileg is magyarázza. Haneda töredéke megjelent a kyōtoi egyetem Geibun c. folyóiratának IV. köt. 2. füzetében. A berlini kiadvány szerzőinek figyelmét elkerülte Heneda e közleménye. Sajnos, a japán publikációk számunkra époly nehezen hozzáférhetők, mint az oroszok, ennek egyik főoka, hogy a japánok is igen kis példányszámban nyomatják folyóirataikat és könyveiket, s mire valamelyik kiadványnak a híre eljut Európába, már hasztalanul keressük, mert addigra teljesen eltűnik a könyvpiacról. Ezt pedig annál inkább sajnálhatjuk, mert a tengernyi japan cikk, kiadvány közt olykor egy-egy igazgyöngy is akad.

[2]) Türkische Turfantexte, Index 36 (a SPAW kötetében 494).

Az általánosabban ismert kínai szavak közé tartozik a *lung* ‚sárkány'.[1]) Már a türk rovásírásos feliratokban találkozunk vele mint jövevényszóval, mégpedig *lüi* alakban. Nagyjában ebben az alakban tovább származott az ujgúr közvetítésével (korai *lu, lü*, kései *luu*) a mongolba, ahol *luu*-nak írják és *lū*-nak ejtik. Ramstedt kalmük szótárában szintén a kínaiban keresi e szavak forrását, azonban tévesen egy nem létező kínai *lui*-ból indul ki. Ha figyelembe vesszük, amit a 4. *e)* alatt mondottunk, világos, hogy a III. kori *lị*^{w}*ong*-ból nem magyarázhatjuk meg a török-mongol *lüi, lü, lū* alakokat, viszont a IV. kori *luv̀* (*lịuv̀*)-ból szabályos folytatásoknak tekinthetjük.

A *lung* ∾ *lüi, lü* megfelelésre, ill. a szóvégi *-ng*-nek sajátos kései T'ang-kori tükröződésére számos példánk van a belsőázsiai-írásos emlékekben. Ilyen a ‚kánonikus könyv' jelentésű *ki*, mai alakja *king*. A *ki* ujgúr szövegekben fordul elő, a tibeti *gyi*-t ír. Az ú. n. ‚tíz törzs', mai nevén *ši-kan* (IV. korból való ujgúr írásos alakjában *šipqan*) tíz neve közül ide tartozik három: *qi* (mai alak: *keng*), *pi, pii* (mai alak: *ping*), *ti* (mai alak: *ting*). Az összetett szavak közül ide sorolandó az ujgúr írás *samtso*-ja, melynek jelentése ‚Tripitaka', mai kiejtése pedig *san-tsang*, és a T'ang-dinasztia egykorú neve *taito* (mai alakban: *ta-t'ang* ‚nagy T'ang'), végül Turfán régi neve: *Qočo*, mai alakban *Kao-č'ang*, stb.[2])

Eddigi példáink között volt olyan is (*pi* ‚ecset'), amely kü-

[1]) Régebben nem ismerték a török-mongol szó helyes etimológiáját és tévesen a tib-ti *klu* ‚sárkány' átvételének tartották; ez azonban nemcsak kronológiai, hanem hangtani okokból sem lehetséges, nem is beszélve arról, hogy számos hasonló kínai-török-mongol megfelelésünk van. Vö. P. Pelliot, Les formes turques et mongoles dans la nomenclature zoologique du Nuzhatu l-kulûb. Bull. of the School of Oriental Studies VI (1931), 569.

[2]) A *king* ‚kánonikus könyv' *ki* alakjára vö. Türkische Turfantexte V, 28 (348); a tibeti *gyi*-t a tibeti Kanǰur indexéből idézem, vö. pl. H. Becch, Verzeichnis der tibetischen Handschriften (Berlin 1914), 102, no 12. A *šipqan* adataira vö. Türkische Turfantexte VII, 62. A *samtso* és *taito* szavakról utoljára a már idézett TT VI, 28 (348); a *samtso* második magánhangzóját kezdettől fogva *o*-val olvasták, a *taito*-t Gabainék azonban — szerintem helytelenül — *u*-val (*taitu*). Itt is, mint minden hasonló esetben *o*-t kell olvasnunk még a második szótagban is, nemcsak mert a kínai hangtörténet ezt kívánja meg, hanem azért is, mert a török ebben a korban is ismert második szótagban *o*-t, mint azt a brahmi-írásos török szövegek mutatják. A *Qočo*-ról vö. P. Pelliot, Kao-tch'ang, Qočo, Houo-tcheou et Qarâ-Khodja: Journal Asiatique 1912 I, 579 és köv.

lönböző korokban — más-más alakban — más-más nyelvekbe került jövevényszóként. Arra is van példánk, hogy ugyanaz a kínai jövevényszó egyazon belsőázsiai nyelvben különböző korokból többször is megtalálható. Legyen szabad csak egy nagyon világos esetre hivatkoznunk. ‚Gyertya, viasz' ma kínaiul *la*, a III. korban *lâp*-nak hangzott ez a szó, vagyis szóvégi *-p*-vel. Mármost a mongolban van egy *la* ‚gyertya' jelentésű szó, ez nyilvánvalóan kései (VI. kori) jövevény a kínaiból: nem kétséges, hogy eredet szempontjából azonos vele a mongol *lab* ‚viasz', azzal a különbséggel, hogy ez régi, III. vagy IV. kori alakra mutató jövevény, amelyhez a mongolok minden valószínűség szerint nem közvetlenül, hanem az ujgúron keresztül jutottak.

Valamennyi előbbi példánkat úgy választottuk meg, hogy a belsőázsiai nyelvekben, írásokban előforduló kínai jövevényszavak, glosszák szóvégi hangtani problémái domborodjanak ki. A kínai szóvég u. i. olyan szembeszökő változásokon ment át fejlődése során, hogy az még a tökéletesnek nem nevezhető belsőázsiai írásokon keresztül is világosan érzékelhető. A kínai szókezdet viszont olyan gazdag épen a régibb, tanulságosabb korokban, hogy ezt a gazdagságot a belsőázsiai írások nem igen képesek jelölni, s egyre-másra kénytelenek a hanghelyettesítéshez folyamodni. Ami ezek mellett a megőrzött finomságokból még szóhoz jutott a tökéletlen írásokon keresztül, az olyan természetű és olyan kisszámú, hogy a távolabb állók számára alig szolgáltatna elegendő tanulságot.

Még egy példát azonban nem hallgathatunk el. Az eddigiekben szóltunk a kínai szókezdet és szóvég történetéről, de nem beszéltünk a kettő közt levő magánhangzóról (vagy diftongusról). Természetesen ez nem jelenti azt, hogy itt nem volna probléma, vagy épen hogy a kínai szónak ez a része változatlan maradt volna a legrégibb időktől a mai napig. Ellenkezőleg. Ha pl. valamelyes bizonytalanságról lehet szó a III. és IV. kor kínai szavainak a rekonstruálásában, az épen a magánhangzó színezetének itt-ott megnyilatkozó bizonytalansága miatt van.

A kínai szó magánhangzója pedig még olyan kései korban is nyújt meglepetést, amelyben a consonantismus már szinte azonosnak tekinthető a maival.

Az V. kor legvégéről való egy nagyterjedelmű mongol nyelvű munkának (maga a mongol szöveg jóval korábbi) kínai írással

átírt szövege. Ez a kínai írásban ránk maradt mongol nyelvű könyv a Mongolok Titkos Története. Három kötetben nemrégiben adta ki latin betűkkel átírt, „visszaállított" mongol szövegét, szótárát, E. Haenisch.[1] Ebben a szótárban és szövegkiadásban találunk ilyen furcsa szavakat, mint *jao'un* ‚bal, balra', *jao'udun* ‚álom', *kecao'u* ‚nehéz'. A furcsaság megértéséhez tudnunk kell, hogy e szavak az irodalmi mongolban a következőképen hangzanak: *jegün* ‚bal', *jegüdün* ‚álom', *kečegü* ‚nehéz'. A nyelvemlékekben *je'ün, jewün, je'üdün, jewüdün, keče'ü, kečewü* alakok mutatkoznak. A Haenisch közölte alakoknak persze a nyelvemlékekben található változatok valamelyikével kellene azonosoknak lenniök. A kritikus *jao* ill. *čao* szótagok alapjául egy-egy kínai *čao*, ill. *č'ao* szolgál: az átírás ezernyi más példájában teljességgel szabályos a kínai *č-* ∾ mongol *j-*, a kín. *č'-* ∾ mong. *č-*, és mégis hibásak a *jao'un* stb. alakok. Hibásak, mert a kínai *čao* és *č'ao* szavak történetét nem vette figyelembe Haenisch. E szavak u. i. a III. korban jodizált (jésített) szókezdetet mutatnak, ilyenkor pedig azt látjuk, hogy a rákövetkező magánhangzó *(i)äu;* a nem palatalizált szókezdet után viszont *-au*-t találunk. Ez a kettősség megőrződött egészen az V. kor végéig. Esetünkben ez annyit jelent, hogy az V. kori kínai nyelvben, melyet ó-mandarinnak is szokás nevezni, a szóbanforgó mai *čao, č'ao* alakja *čieu* és *č'ieu*, az ugyanabból a korból származó *'phags-pa* betűs átírásban pedig *jew* és *čew*.[2] Ha tehát a kínai nyelvtörténetet figyelembe vesszük, akkor Haenisch *jao'un, jao'udun, kecao'u* állítólagos mongol szavak helyett — *u* ∾ *ü* normális hanghelyettesítéssel — *jewün, jewüdün, kečewü* alakokat nyerünk; ezek már összhangban állnak a fentebb idézett mongol nyelvtörténeti alakokkal.

A kínai nyelvtörténeti példák bemutatása a barbár nyelvi glosszákon a legtöbbször alig választható el egy másik nem kevésbbé fontos kérdéstől, a „barbár" nyelvtörténettől, mint az imént tárgyalt esetben is láttuk. Éppen ezért ezzel alább, a barbár nyelvtörténet példaanyagával együtt foglalkozunk.

[1]) E. Haenisch, Manghol un Niuca Tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi). Die Geheime Geschichte der Mongolen. Aus der chinesischen Transkription (Ausgabe Ye Têh-hui) im mongolischen Wortlaut wiederhergestellt. Leipzig 1937. — Uő., Wörterbuch zu Manghol un Niuca Tobca'an. Leipzig 1939. — Uő., Die Geheime Geschichte der Mongolen... erstmalig übersetzt und erläutert. Leipzig 1941.

[2]) Vö. pl. Dragunov: Izv. Ak. Nauk 1930, 790—791.

5. A kínai hangtörténet itt-ott talán bonyolult, de főbb vonásaiban világos, áttekinthető rendszert jelent már mai ismereteink szerint is. Nem ilyen egyszerű a dolog a „barbár nyelvek" hangtörténete körül. Mindenekelőtt nem egy, de igen sok nyelvvel van dolgunk, amelyek egymással gyakran még rokonsági kapcsolatban sincsenek. Ha az egészet együtt vesszük, óriási az anyagunk. De válasszuk ki közülük akár a leggazdagabbat, mindjárt látjuk, hogy az is milyen szegényes torzó a kínai nyelvtörténet pompás épülete mellett. Mégis szinte lehetetlen vállalkozás volna e hatalmas kiterjedésű, de hiányos anyagot akár szemelvényekben is bemutatni akarni, mint azt pl. a kínai esetében tettük.

Ha a déli barbárokat egészen, a keletieket pedig részben figyelmen kívül hagyjuk, akkor is egész sereg nyelvvel van dolgunk. 1. A tibeti, a tangut vagy szi-hia és egy csomó más velük rokon, ú. n. *k'iang*-nyelv volna az egyik csoport 2. A másik csoportba kell sorolnunk Belső-Ázsia Kína által is ismert indoeurópai nyelveit, így a tokhárt, az iráni nyelvek közül a szogdot, a khotanisákát, a perzsának különböző nyelvtörténeti korokat jelentő dialektusait. Az egyes indiai nyelveket figyelmen kívül hagyjuk annak ellenére, hogy kisebb csoportok szent nyelveként egyiket-másikat Belső-Ázsiában is ismerték. 3. Hasonló okból mellőzhetjük a sémi szír, arab, stb. nyelveket is; sem az indiai, sem a sémi nem tartozott u. i. Belső-Ázsia bennszülött nyelvei közé. 4. Végül figyelembe kell vennünk az ú. n. altaji nyelveket: a törököt, mongolt, mandzsutungúzt.

A hazai nyelvtudomány érdeklődéséhez természetesen ez utóbbi csoport áll a legközelebb, s talán ezért a leghasznosabb lesz magunk elé idézni az idetartozó nyelvek történetére vonatkozó főbb problémákat, s számba venni azt, mit várhatunk ezen a téren a kínai feljegyzésektől.

A török nyelvnek legrégibb, maguktól a törököktől származó emléke, mint ismeretes, a VIII. század második negyedéből származó rovásírásos orkhoni feliratok. Lehetséges, hogy a jeniszeji rovásírásos emlékek egyike-másika ennél régibb, kétséget kizáró módon azonban nem lehet megállapítani keletkezésük pontos idejét. A kínaiak türk glosszái már a VI. századdal kezdődnek. Ennél régibb semelyik jeniszeji emlék nem lehet.

A kínaiaknál feljegyzett török glosszákkal kapcsolatban két problémára kell ügyelnünk.

a) Ma negyvenegynéhány török nyelvet, ill. nyelvjárást ismerünk. A török nyelveknek ez a nagy tagozódása nem mai keletű, s figyelemmel kell lennünk a korai nyelvjárási megoszlásra még akkor is, ha a régiségben természetesen nem számítunk a mai hoz hasonló nagyszámú tagozódásra. Nem beszélve a csuvasos jellegű török nyelvről, mely okvetlenül régibb a VIII. vagy akár a VI. századnál, szóba jöhet mint igen régi, különálló nyelvjárás a mai jakut őse is. Az ó-török jellegű orkhoni és jeniszeji nyelvállapot szinte azt a hitet keltette a török nyelvészekben, hogy az ú. n. köztörök nyelvek a VI—VIII. században egységesen ezen a fokon álltak, s nyelvjárási tagozódásuk csak később indult meg. Nos, a kínaiak glosszáiból azt látjuk, hogy már a VI. századtól kezdve az orkhoni feliratok nyelvével egyező szavak mellett „nyelvjárásiakat" is találunk (szókezdő *j*-vel szemben *ǰ*-, orkhoni típusú *āb* ‚ház'-zal szemben *ōi*).

b) Minden turkológust joggal leginkább az a kérdés érdekel a kínai feljegyzésekkel kapcsolatban, vajjon a VI. századnál régebbi időkben tesznek-e említést a kínaiak olyan népekről, amelyek török nyelven beszéltek. Ha igen, milyen volt ez a török nyelv? A felelet nem olyan egyszerű, mint a kérdés. Arra már most rá kell mutatnunk, hogy túlzott reményeket nem szabad táplálnunk. A kínaiak révén csak glosszákat, egyes, nem is nagyszámú, szavakat nyerhetünk. A szavak legtöbbször ritka, barbároknál látott tárgyak nevei, tehát műveltségszók, amelyek nem tartoznak szükségszerűen a kérdéses nyelvek ősi szókészletéhez. Ezekből egy-egy nyelv hovatartozandóságát könnyelműen megítélni nem szabad. A végső szót ma még semmiesetre sem mondhatjuk ki abban a kérdésben, hogy milyen török népeket, ill. nyelveket ismertek a kínaiak a VI. század előtt.

Melyek volnának a török nyelvtörténet főbb korai? Sajnos, az idő szerint erre a kérdésre sem adhatunk olyan megnyugtató feleletet, mint az észak-kínainál tettük. Nem pedig két okból. Először: nincsen elegendő török anyagunk ahhoz, hogy a VI. századtól kezdve napjainkig egyformán pontosan megismerhetnők belőle a teljes török nyelvállapotot; ami van, még az sincs kellően feldolgozva ebből a szempontból. Másodszor: nem egy török nyelvvel van dolgunk, hanem sokkal, s ezek a nyelvek sem mindig futnak egymással párhuzamosan, hanem gyakran keresztezik egymást; az egyik eltűnik szemünk elől, egy másik eddig még nem ismert

nyelv viszont látszólag előzmények nélkül hirtelen felbukkan előttünk.

A következőkben mégis megkockáztatunk egy hozzávetőleges felosztást:

I. Ó-török. A VI—IX. sz.
A türk és ujgúr nyelv kora. Talán ide vehető a régi kirgiz is. Mind a három ó-török jellegű. (Eddig ős-töröknek jelezték, de ezt a nevet egy még régibb nyelvállapotnak a jelölésére tartanám fenn, amelynek a sajátságai közé tartozik többek között a hosszú magánhangzók rendszeres megléte, továbbá a ma már eltűnt szókezdő *h*-).

II. Közép-török. A X—XV. sz.
a) A manicheus és buddhista fordítások, az ujgúr irodalmi nyelv kialakulásának a kora.
b) A csagatáj irodalmi nyelv kora.
c) A kipcsak és úz nyelvű emlékek megjelenésének kora.

III. Új-török. A XVI. századtól kezdve.
A mai nyelvjárási állapot kialakulása.

E felosztásnak két gyengéje van. Csak a VI. századtól kezdve veszi figyelembe a török nyelveket. De ha idővel egy IV—V. századi török nyelv előkerülne, s az azonos volna az orkhoni törökkel, a felső határt elegendő volna egyszerűen kitágítani. Ha pedig merőben más volna az újonnan megismert nyelv, új csoportként jelölnők meg. Ez volna tehát a legkisebb baj, mert hasonló tökéletlenséggel minden nyelvtörténeti osztályozásnál számolnunk kell. A második kifogás már súlyosabb. A felosztás alapjául a ránk maradt, vegyes nyelvjárású anyagot vettük, az ujgúr irodalmi nyelv és a csagatáj meg éppen mindegyik magában is keverék-nyelv — nyelvjárási szempontból. Kifogástalan csak akkor lenne az ilyen felosztás, ha pl. a mai nyelvjárásokból kiindulva külön állapítanók meg a csuvas, jakut, úz, kipcsak, turki, szibériai típusú nyelvek nyelvtörténeti korait (az úzén belül az oszmánli felosztását már könnyebb dolog megcsinálni), vagy felülről lefelé haladva, az ujgúr és a türk történetét próbálnók nyomon követni. Mint mondottuk, elegendő anyag hiányában ez csaknem reménytelen vállalkozás.

Nyelvtörténeti szótár készítése itt is a jövő feladatai közé tartozik, épúgy, mint a többi altaji nyelvnél.

Nyelvemlékek tekintetében a töröknél is kedvezőtlenebb helyzetben van a mongol. A legrégibb mongol nyelvű emlék u. i. a XII. századból való, az is párosros felirat, az igazi bőségesnek nevezhető anyagközlés a XIII. századdal indult meg. A kínaiak mongol glosszái sem sokkal régibbek a XII. (sőt XIII.) századnál, legalábbis mongol néven. Ennél persze korábbi kínai glosszák is vannak, melyek több-kevesebb valószínűséggel a mongol nyelvterület felé mutatnak, minthogy azonban ezek elválaszthatatlanok ama nyelveknek a kérdésétől, amelyeknek a kínaiak tulajdonítják (pl. *szien-pi*), taglalásukba itt nem bocsátkozunk.

A mongol nyelvtörténetnek ma mindössze két korát különböztetjük meg:

I. Közép-mongol. XII—XV. sz.

Legjellemzőbb sajátsága a szókezdő *h-*, amely a XVI. századtól kezdve a köz-mongolban eltűnik, s csak néhány archaikus nyelvjárás őrzi meg: a dahúr és a kanszui mongol nyelvjárások.

II. Új-mongol. A XVI. századtól.

A mongolban is vannak ugyan nyelvjárások, de — legalábbis eddig — még nem okoztak annyi bajt és zűrzavart, mint a törökben.

A mandzsu-tungúz nyelvcsaládból egyedül a mandzsunak vannak írásos emlékei, de azok sem régibbek a XVII. századnál. Ami ilyen anyagunk van, az mind csak új-mandzsunak tekinthető. A tungúz-nyelvi glosszákat a kínaiak, úgy látszik, igen mostohán kezelték, mert számbavehető anyagunk e téren alig van. A helyzetet mégis a kínai források mentették meg.

A mandzsukkal egy népi családból származtak a dzsürcsik (a kínaiak *žu-čen* néven emlegeti őket), a mandzsu és a dzsürcsi legfeljebb nyelvjárási viszonyban állott egymással. A dzsürcsik még a mongolok fellépte előtt érintkezésbe kerültek a kínaiakkal. Kin néven mint idegen dinasztia uralkodtak Észak-Kína jórésze felett 1115—1234-ig. A dzsürcsiknek a kínai írásjegyek alapján készült saját írásuk volt, amelyet csak a kulcsként mellékelt kínai átírás alapján lehet megérteni, ill. elolvasni. Dzsürcsi írásos emlékeink vannak a XII—XIII. századból feliratok formájában és a XV—XVI. századból, ezek a Ming-kori tolmácsiskola dzsürcsi szótárai és szövegei. Tisztára kínai átírásos glossza-anyagunk mellett

meg kell említenünk a Kin si kínai átírásos dzsürcsi-kínai szótárai is. Kínai eredetű dzsürcsi anyagunk tehát meglehetősen tekintélyes mennyiségű, megfejtésénél, magyarázásánál a kínai nyelv történetének V. és VI. korát kell szem előtt tartanunk.[1])

A mandzsu nyelvtörténet korai ezek alapján a következők:

I. Közép-mandzsu. XII—XVI. sz.:
   a) epigráfiai és kínai átírásos anyag. XII—XIV. sz.,
   b) könyv-anyag és kínai glosszák. XV—XVI. sz.

II. Új-mandzsu. XVII. sz.:
   a) mandzsu írásos anyag,
   b) kínai glosszák.

A mandzsu nyelvtörténetnél kaptuk meg tehát azt a segítséget először, amelyet a többi altaji nyelvnél is reméltünk és remélünk: segítségével jelentékenyen kiterjesztettük felfelé a mandzsu nyelv emlékeinek a korát és sikerült elérnünk egyelőre a mongol emlékek felső, ezidőszerinti korhatárát is.

6. Most pedig lássunk egy-két példát annak a szemléltetésére, mint hasznosíthatók a kínai és barbár nyelvtörténeti tények a kínaiaknál feljegyzett barbár nyelvi glosszák megfejtésében.

[1]) A török, mongol és mandzsu nyelvemlékek felsorolását nem tartottuk szükségesnek, mert ezek az altajisták között kellő mértékben ismeretesek. A dzsürcsinél más az eset, épen ezért a legfontosabbakat, illetőleg azokat, amelyek közülük régóta hozzáférhetők, a következőkben idézzük. W. Grube, Die Sprache und Schrift der Jučen. Leipzig, 1896. Grube dzsürcsi adatait feldolgozta gold szótárába is (W. Grube, Goldisch-deutsches Wörterverzeichniss: Reisen und Forschungen im Amur-lande ... hgb. von L. v. Schrenck. Anhang zum III. Bande. St. Phg., 1900.) A Grube-féle dzsürcsi szótár a Ming-kori tolmács-iskola szótárai közül való, s nem hiányoznak mellőle a szokásos szövegek sem. Hosszú ideig ez volt az egyetlen ilynemű munka, melyet nyugaton ismertek. A régóta ismert feliratok közül megemlítjük a következőket. G. Devéria, Examen de la stèle de Yen-t'ai. Dissertation sur les caractères d'écriture employés par les Tartares Jou-tchen: Revue de l'Extrême-Orient I (Paris, 1883.), 173—186. S. W. Bushell, Inscriptions in the Juchen and allied scripts: Actes du onzième congrès international des orientalistes. Paris, 1898. II, 11—35. W. Grube, Vorläufige Mitteilungen über die bei Nikolajewski am Amur aufgefundenen Jučen Inschriften. Berlin, 1896. vö. Schlegel: T'oung Pao VIII (1897.) 114—115. Nem említettem a feliratokra és a Ming-kori szótárakra vonatkozó, legnagyobbrészt japán nyelvű újabb irodalmat. A dzsürcsi eredetű Kin-dinasztia történetet tartalmazó *Kin-si* szójegyzékét kiadta A Wylie, Translation of the Ts'ing wan k'e meng, a Chinese Grammar of the Manchu Tartar Language, with introductory Notes on Manchu Literature (Shanghae, 1855.), LXXVI—LXXX. Újra foglalkozott e szójegyzékkel C. de Harlez: Journal Asiatique 1888. I, 226 és köv. Az egyéb dzsürcsi glosszák természetét érzékelteti P. Pelliot, Sur quelques mots d'Asie Centrale attestés dans les textes chinois: Journal Asiatique 1913. I. 467 és köv.

Hiüan-cang „Életrajzá"-ban szó van egy nevezetes helyről Turkesztánban, ahol a kínai szerzetes a nyugati türkök kagánjával történt találkozása alkalmával megfordult. A hely török nevén szerepel a kínai műben természetesen kínai átírásban: mai kiejtés szerint ezt *P'ing-jü*-nek kell olvasni, jelentése ‚Ezer forrás'. A megfejtésnek ez a jelentés nélkülözhetetlen segédeszköze. Abban a korban, amikor még nem sokat törődtek sem kínai, sem török nyelvtörténettel, amikor még külföldön is akadtak, akik szerint a kínai „hallatlanul eltorzítja" a feljegyzett idegen nyelvi glosszákat, a *P'ing-jü*-t megpróbálták visszaállítani *Ming bulaq* (ezt aztán tévesen mongolnak tartották), *Bïng göl* alakban. A *Ming bulaq* ugyan ‚Ezer forrást' jelent, de még a megközelítő azonosítás korában is kevéssé kielégítőnek látszott a vele való egyeztetés, s így inkább a *Bïng göl* pártjára álltak. Itt viszont először is a jelentéssel van baj, mert *Bïng göl* a. m. ‚Ezer tó', de másodszor török szempontból sem egyszerű a dolog, lévén a javasolt olvasat - - oszmánli (legjobb esetben úz) sajátságú, ezt pedig a nyugati türkök nyelvében mai ismereteink szerint nem lehet feltenni. A nehézségeket betetőzte a kínai átírás, mely a T'ang-korban *B'ieng-ɟuĕð*-nek hangzott, ez pedig annyit jelent, hogy a javasolt *köl* vagy *göl* szókezdő *k-*, *g-*jéről szó sem lehet. A T'ang-kori szóvégi *-ð* képviselhet *-r*-t vagy *-l*-t, s ennek alapján Pelliot szolgáltatta a helyes megfejtést: *P'ing-jü Bïng jul*-nak olvasandó. A *jul* kínai hangtani szempontból kifogástalan megfelelés, az török szempontból is, mert a *jul* ritka ugyan a törökben, de megvan a kojbálban és megvan Kāšγarī ismert török szótárában, ahol a jelentése ‚forrás'.[1])

Másik régi VI. századra érvényes türk glossza a *so-ko*. Értelmezése kínaiul egy olyan szó, amely ‚haj'-at és ‚szakáll'-t jelent egyúttal. A szó régi magyarázói találomra kiválasztották a ‚haj' jelentést és a kínai torzítás elve alapján egyeztették a török *sač* ‚haj' szóval. Holott elegendő megkeresnünk a glossza egykori kiejtését, mindjárt azon az úton vagyunk, ahol senkisem tévedhet

[1]) P. Pelliot, Le nom turc des „Mille sources" chez Hiuan-tsang: T'oung Pao XXVII (1930.), 189—190. Megjegyzendő, hogy a Pelliot idézte kojbál (és lebed) *jul* helyesen *d'ul*-nak olvasandó azzal, hogy a szókezdő *d'*- ezekben a nyelvekben szabályszerű megfelelője a köztörök *j*-nek. Megvan a szó különben a turfáni emlékekben is *yul, yuul* (és *yulaq*) alakban, vö. Türkische Turfantexte, Index 58 (516).

el. *So-ko* a T'ang-korban *sâ-kâð*-nak hangzott, s ez nem más, mint a török *saqal*, jelentése persze nem ‚haj', de ‚szakáll', amit a kínai értelmezés minden további nélkül megenged.[1])

A közép-mongol kínai átírásos szövegei és glosszái meglehetősen késeiek (XIII—XV. sz.), mégis igen becsesek, az ember azt hinné, itt már alig van nehézség. De azért nem egyszer félrevezetik a sinológusok (leginkább ők foglalkoznak ennek az anyagnak a magyarázásával) a gyanútlan, kínaihoz nem értő mongolistát. Ennek legfőbb oka, hogy a mongolt nehezebb problémáiban nem ismerik kellően, de még olykor maga a kínai hangtörténet is megtréfálja őket.

A kínai átírásban ránkmaradt szövegeknek és szótáraknak köszönhetjük a mongol nyelvtörténet, sőt az altaji összehasonlító nyelvészet egyik legnevezetesebb, azóta valósággal divatos hangtörvényét. A mai mongol bizonyos magánhangzóval kezdődő szavai a kínai írásban még szókezdő *h*-t mutatnak a szókezdet előtt (*harban* ‚10', *hon* ‚év', *huja'ur* ‚gyökér, eredet' stb.). Pelliot é az érdem, hogy a kínai írásos anyagból valami száz ilyen szót összegyüjtve általánosan elismertette e nevezetes jelenséget, amelyről csakhamar kiderült, hogy tökéletes összhangban van a mongol hangtörténet eddigi, figyelembe azonban nem vett vallomásával. Megőrizte a szókezdő *h*-t az arab, a 'phags-pa írásos régi mongol anyag is, sőt a tibeti átírásos néhány mongol szóban is megvan, megtalálható a mai archaikus mongol dialektusokban; mandzsu és tungúz megfeleléseit — igen sovány anyagon — már korábban jelezte P. Schmidt és Ramstedt. Mindezen adatok vallomása alapján altaji szókezdő *p*-t veszünk fel a kérdéses szavakban.[2])

[1]) P. Pelliot: T'oung Pao XX. 329. jegyz.

[2]) P. Pelliot, Les mots à h initiale aujourd'hui amuie dans le mongol des XIIIe et XIVe siècles: Journal Asiatique 1925 I. 193 köv. G. J. Ramstedt, Ein anlautender stimmloser Labial in der mongolisch-türkischen Ursprache: JSFOu. XXXII, 2. Elkerülte Pelliot figyelmét: P. Schmidt, Der Lautwandel im Mandschu und Mongolischen: Peking Oriental Society IV (Peking 1898). Von Zach Pelliot-val folytatott durva vitájában alaptalanul lesz szemrehányást Schmidt állítólagos elsőségének elhanyagolása miatt, mert Schmidt rengeteg csodabogara mellett ott van ugyan a nevezetes hangtörvény is, de igen gyér embrionális állapotban, s maga sem sejtette, hogy idővel épen ebből az egyből fejlődik ki a nála nyomaiban sem mutatkozó új és régi nyelvi anyag alapján a jelentősége.

A kínai írásos mongol anyag becsületét az altajisták előtt mindenesetre a szókezdő *h-* felfedezése alapozta meg.

Sajnos nem minden esetben nyújt zavartalan élvezetet a kínai írásos anyag eddigi feldolgozásának az átvizsgálása.

Haenisch a Mongolok Titkos Történetének szöveg- és szótárkiadásában általában nem jelöli a mongol szavakban az *ō*-t és *ü*-t. A kínai ugyanis egy-két eset kivételével ilyenkor hanghelyettesítéshez kénytelen folyamodni, mert van pl. *-du* szótagja, van *no* szótagja, de nincs benne *-dü* és *nö*. Aki ismeri a kínainak ezt a sajátságát, az, bármily kori glosszával is van dolga, tudja, hogy hanghelyettesítéssel áll szemben, és jelen esetben pl. a mongol nyelv ismerete alapján a szükséges szavakban minden további nélkül jelöli az *ö* és *ü* olvasatot. Haenisch ezt nem tette, talán óvatosságból néhány esetben azonban így is elárulta magát.

Előfordul a szótárában az *orlu'ut* szó, jelentése „vitéz, hősies, hős". Igen helyesen megjegyezte, hogy a kérdéses alak — többesszám. Mindjárt meg is konstruálta az egyesszámot: *orluh* (a mi átírásunkban *orluq*). Nyelvtanilag ilyen egyes nominativusi visszaállítás helyes volna, de mégis képtelenség mindenki előtt, aki nem is a mongol nyelvtörténetet ismeri, de aki legalább egyetlenegy mongol történeti munkát olvasott Dzsingisz khánról mongolul, mert az feltétlenül hallott Dzsingisz híres „kilenc hőséről", a *yisün-örlük*-ről. Kínai átírásban a nem létező *orluq*-nak is, meg az itt értendő *örlük*-nek is egyaránt *orlu'ut* volna a többesszáma, csakhogy az elsőt *orlu'ut*-nak olvasnánk, a másikat *örlü'üt*-nek. Nincs is itt probléma, csak a mongol szót kell ismerni.[1])

Még több bajt tud okozni a mongol nyelvtörténet nem ismerése. Igaz, Haenisch igen sokat tanult e téren — Pelliot kritikáiból. Mielőtt u. i. a Mongolok Titkos Történetének szövegkiadására szánta volna magát, a munka egyes részleteit több dolgozatban tárgyalta. Pelliot közben meg-megjelent kritikai megjegyzéseit a következő munkában mindig hasznosította, a nélkül, hogy szükségesnek tartotta volna világosan megjegyezni, hogy kinek vagy minek a hatása alatt változtatta meg korábbi ilyen vagy olyan nézetét. A „fejlődés" még a szövegkiadás és a szótár megjelenése közti időben is tartott, s ennek eredménye, hogy a szövegkiadás olvasatait nem tudván meg nem történteknek tenni, az ő régi hibás olvasa-

[1]) Haenisch, Wörterbuch 126. A *yisün örlüg*-ről szóló szövegekre vonatkozólag vö. L. Ligeti, Rapport préliminaire, 25—26.

tait is felvette és felvette a szótárba a Pelliot hatása alatt elfogadott egyedül helyes olvasatokat is. Az a mongolista, aki nem kísérte figyelemmel e fejlödés menetét, joggal hiheti, hogy a MTT-ben mind a két alak előfordul.[1])

Ilyen pl. a ‚tábor, legelő' jelentésű *nuntuq* szó. A kínai írásjegyek alapján így kell olvasni a szót. Igen ám, de Haenisch azt látta, hogy az irodalmi mongol *nutuq*-ot ír, szövegkiadásában tehát ő is egyszerűen *nutuh*-ot adott, a kínai átírás *nuntuq*-ját hibának minősítve elejtette. Pelliotnak nem volt nehéz kimutatnia, hogy amilyen önkényes ez az eljárás, olyan helytelen is, mert a mongol nyelemlékek és az archaikus mongol nyelvjárások is *nuntuq*-ot ismernek. Erre Haenisch a később megjelenő szótárába felvette a *nuntuh* szót, zárójelben közölte mellette az ő régi *nutuh* olvasatát, majd az ábécé megfelelő helyén regisztrálta a *nutuh*-ot is három másik származékával együtt és rövidítéssel utalt a helyes *-n*-es olvasatra. Az azonban e diszkrét műveletből nem derül ki, hogy a *nutuh*-olvasatnak nyoma sincs a MTT-ben és az ő egyéni magyarázata, helytelen alak és egyszerűen törlendő.[2])

A közép-mongol kínai átírásos anyagának nem ezek a komoly problémái, hanem amikor valóban nem ismerjük a mongol szót, vagy amikor eddig fel nem ismert közép-mongol hangtani problémákkal kerülünk szembe, s azt kell tisztázni: valóban mongol-e a kérdés, vagy valamilyen kínai átírási kényszermegoldással van dolgunk.

Hasonló tanulságok adódnak a dzsürcsi nyelvre vonatkozó kínai írásos anyagból.

Az egyik legszembeszökőbb érdekesség, hogy a XII—XIII. századi dzsürcsi nyelv a XV—XVI. századinál régiesebb állapotot mutat. Elegendő elővennünk a *Kin-ši* dzsürcsi-kínai glosszáriumát, s ott ilyen szavakat találunk[3]) (előbb a kínai átírást adjuk, utána:

[1]) Haenischnek a MTT-re vonatkozó korábbi tanulmányai: *a)* Untersuchungen über das Yüan-ch'ao pi-shi, die Geheime Geschichte der Mongolen: ASAW XLI (Leipzig, 1931.), *b)* Die letzten Feldzüge Cinggis Han's und sein Tod nach der ostasiatischen Überlieferung: Asia Major IX (1933.), 503—511. Pelliot kritikai megjegyzései: T'oung Pao XXX (1934.), 157—167 és T'oung Pao XXXII (1936.), 355—359.

[2]) Haenisch, Wörterbuch 120, Pelliot: T'oung Pao XXXII (1936.), 356—357.

[3]) A Kin-ši szókezdő *p*-jéről l. P. Pelliot: Journal Asiatique 1925. I, 262—263, jegyz.

hogyan kell olvasnunk, végül: hogyan hangzik a szó a mandzsuban):

p'o-lu ‚kalapács', *polu*, ma. *folχo*;
p'u-č'a ‚szárított szőllő', *pulča*, ma. *fulča*;
p'u-lu-hun ‚vászon-zsák', *fulχun*, ma. *fulχô*;
p'u-jang-wen ‚a legfiatalabb fiú', *pujangγun*, ma. *fiyangγô*;
p'u-la-tu ‚szemvörösség (betegség)', *puladu*, ma. *fulata*.

Megjegyzendő, hogy ugyanezek a szavak a késői dzsürcsi szójegyzékben (a Ming-korban) nincsenek meg, ellenben a vele azonos típusúakban már szókezdő *f-* található, épúgy, mint a mandzsuban. Ilyenek (Grube idézem): *fû-léh-kîh* ‚hamu' ~ ma. *fulenggi; fû-lâh-kiāng* ‚vörös' ~ ma. *fulgiyan; fēi-lâh* ‚tányér' ~ ma. *fila*, stb.[1] Más szóval szókezdő *f*-et találunk a mandzsuban, a kései dzsürcsiben, de még szókezdő *p*-t a korai dzsürcsiben, úgy mint ma a mandzsuval rokon goldban és ahogyan ősi fokon *p*-t várunk a mandzsu-tungúzban, továbbá az altaji alapnyelvben, amint azt az imént a mongol szókezdő *h*-nál láttuk.

Grube idézve szándékosan hagytam meg az ő átírását. Igazságtalanság volna egy múlt század végéről való munka szerzőjét megleckéztetni, hogy a legelemibb filológiai követelménynek nem tett eleget, amikor elmulasztotta a kínai írásjegyek betű szerinti átírását értelmezni, azaz nem mondta meg, hogy pl. a *fûh-lâh-kiang* dzsürcsi nyelven *fulgiyang*-nak hangzott. Ha ezt mégis megemlítettem, azért tettem, hogy rámutassak a dzsürcsi studiumok elmaradottságára, mert, sajnos, a múlt század vége óta senki sem akadt, aki ezt a munkát elvégezte volna.

A dzsürcsi glosszáknál sem a kínai átírás okozza a legtöbb nehézséget, hanem a hanghelyettesítés. Ezen pedig csak úgy lehet segíteni, ha ismerjük magát a szót, esetleg a rokonságát vagy a mandzsuból vagy valamelyik hozzá közelálló más nyelvből. Erre számít is minden nyelvész, és fokozott figyelemmel ügyel a kutatott nyelv legközelebbi rokonára. Az igyekezetet itt sem koronázza mindig siker, de az igazi bajt mégis a jövevényszavak okozzák. Haenisch is leginkább az olyan szavakkal nem tud mit kezdeni, amelyek a XIII. század mongol nyelvében éltek ugyan (a maiból már hiányoznak), de eredetük szerint törökök voltak. Dzsürcsi

[1] Grube, Sprache und Schrift 91—92.

szójegyzékében Grube szintén megakad, tanácstalan, mihelyt a szó világosan ki nem mutatható a mandzsuból.

Íme egy-két példa. *Hāh-lì-wúh* ‚tengeri vidra', megjegyzést nem fűz hozzá, nem tudja magyarázni; megfejtése: olv. *χali'u*, mongol eredetű, vö. mong. *qali'u(n), qaliγun*. A *huô-nì* ‚juh' (olv. *χoni*) szót helyesen egyezteti ugyan a mandzsu *χoni*-val, ellenben már tévesen vonja ide a vele azonos jelentésű régi dzsürcsi (a Kin-ši-ből) *huo-li-han*-t (olv. *χoriγan*), mert ennek az előbbiekhez semmi köze, lévén mongol jövevényszó, vö. mong. *quriγan*. A *méh-tih-'óh* ‚hír, jelentés' (olv. *medi'e*) magyarázatául egyedül a gold *modé* szóra hivatkozik, holott megtalálható a mandzsuban is *mejige* alakban; a dzsürcsi *-di-~* mandzsu *-ǰi-* megfelelés szabályos, magából a szótárból számos példával igazolható. Különben a dzsürcsi *medi'e* és a mandzsu *me ige* egyaránt mongol jövevényszó, vö. mong. *medege, mede'e* id. ≺ *mede-* ‚tud'. A példákat folytathatnánk nemcsak Grube, de Wylie és a legtöbb dzsürcsivel foglalkozó japán nyelvész rovására is.

7. A török, mongol, mandzsu glosszákon keresztül jelképesen eddig csak azokkal a nyelvekkel foglalkoztunk, amelyeket teljes bizonyossággal sikerült azonosítani. Ilyen természetesen a tokhár, a szogd, a khotani-sáka, a perzsa, a tibeti, sőt a tangut (szia-hia) is.

Ezzel azonban nem merítettük ki azokat a problémákat, amelyek a kínaiaknál feljegyzett barbár nyelvi anyag körül kavarognak. A kínaiaknál a felsoroltakon kívül még egy egész sereg más nyelvről is esik említés, itt-ott nem is egészen jelentéktelen glossza-anyaggal. A turkológust természetszerűleg elsősorban, sőt csaknem kizárólag az fogja érdekelni, melyik a sok közül az a nyelv, amelyik a törökkel azonosítható a VI. század előtt. A mongolista a XII. század előtti mongol nyelvi nyomok iránt fog leginkább kutatni, s örömmel veszi majd tudomásul Pelliot híradását arról, hogy a IX. századból a pei-lu barbárok nyelvében megtalálta a mongol *γučin* ‚30' szót,[1]) és így tovább. Eddig ez rendben is van, csak az nincs már rendben, ha a turkológus mindenütt török, a mongolista mindenütt mongol nyelvet szimatol. A legfőbb hiba onnan származik, hogy sokan meggondolatlanul vissza-

[1]) P. Pelliot, Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale. VIII. Un mot mongol sous les T'ang: T'oung Pao XXVI (1929.), 250—252.

vetítik Belső-Ázsia mai nyelvi térképét a régmúltba, s 1.500, 2.000 évvel ezelőtt is ugyanolyan nyelveket keresnek rajta, nagyjában olyan elhelyezkedéssel, mint amilyenek ma élnek ott. Holott világos, hogy ez nem szükségszerűen van így, mert hiszen ma általánosan ismert, „nagy" nyelvek akkor jelentéktelenül, perifériákon meghúzódó életet élhettek és nem egy az akkori fontos és nagy nyelvek közül az azóta eltelt tekintélyes idő alatt nyomtalanul a semmibe enyészett.

A kínaiaknál említett, de eddig nem azonosított barbár nyelveket teljesen ismeretlen és kellően nem ismert nyelveknek nevezhetnők. Nem mindig könnyű e két kategória között meghúzni a határvonalat, hiszen valamennyinek közös hibája, hogy összefüggő szöveg egyikből sem maradt ránk, az átlagosan nyelvenként fennmaradt 15—20 glossza alapján pedig nem mindig lehet ítélni.

A kellően nem ismert nyelvek közé azokat sorolnánk, amelyeknél az eddigi előmunkálatok alapján reményünk van arra, hogy belátható időn belül nagy valószínűséggel magyarázni tudjuk majd a ránk maradt glosszák jelentős részét és legalább a nyelvtípusra vonatkozólag vonhatunk belőlük valamelyes következtetést. Ilyen értelemben ma a következő nyelvekről lehet szó: *a)* A k i t a j, úgy látszik, mongol nyelv.[1]) Pelliot szerint erősen palatalizált jellegű; számomra elérhető glosszáit összegyűjtöttem, megfejtésüket tárgyaló dolgozatomat rövidesen szeretném közzétenni. *b)* A s z i e n p i szintén mongolnak látszik, az anyag ugyan elég szegényes, de egy pár igen érdekes és sokat mondó szó akad köztük.[2]) *c)* A t u - j ü - h u n vagy 'a - ž a nyelv a kínaiak szerint azonos volt a szien-pi-vel. A rendelkezésre álló

[1]) Shiratori Kurakichi, Über die Sprache des Hiung-nu-Stammes und der Tung-hu-Stämme. Tokio, 1900. 37—58. P. Pelliot, A propos des Comans: Journal Asiatique 1920. I, 146. Ligeti Lajos, A kitaj nép és nyelv: MNy. XXIII (1927.), 293—310. Willy Barouch, Writing and Language of the K'itan: Salmony, Sino-Siberian art (Paris, 1933.) 24.

[2]) Shiratori, i. m. 15 köv. Pelliot: T'oung Pao: XX (1921.), 326. Pelliot egyik Péterváron tartott elöadását félreértve Barthold többször is azt hangoztatta, hogy Pelliot nézete szerint a szien-pi az török nyelv volt. Vö. W. W. Barthold, Der heutige Stand und die nächsten Aufgaben der geschichtlichen Erforschung der Türkvölker: Zeitschr. d. D. Morgenl. Ges., Neue Folge VIII, 121 és köv., továbbá uő., Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens (Leipzig, 1932.), 25., Uő.: Encycl. de l'Islam III, 948. De Bartholddal szemben vö. W. Kotwicz, Contributions aux études altaiques A—B (Wilno, 1932.), 9. 1. jegyz. Újabban összegyüjtötte a szien-pi glosszákat és

szerény glossza-anyag ennek nem mond ellent.[1]) *d)* A t'o-pa vagy tabgacs nyelvből elég szép számmal maradtak ránk glosszák, s noha a mai napig nem sikerült tisztázni, hogy török vagy mongol lehetett-e ez a nyelv, a közeli megoldás nem reménytelen.[2])

Ennyi az egész, amit a legközelebbi jövőben várhatunk. Valljuk meg, nem sok.

A többi, kínaiaknál említett nyelvről egyelőre alig lehet valamit mondani. A zsuan-zsuan-ok vagy az ú. n. ázsiai avarok nyelvéből is vannak glosszáink, s bár eddig is elhangzottak vélemények, amelyek e glosszák alapján mongol vagy tungúz nyelvet hajlandók látni benne, közelebbi meghatározása ma még kilátástalan.

A tömérdek tulajdonnéven kívül fennmaradt valami 20—25 közszói glossza a Kr. előtti hiung-nu-k nyelvéből is, s hogy ezzel az anyaggal mind a mai napig semmit sem lehetett kezdeni (talán egy szó kivételével), azért aligha okolhatjuk egyedül a kínai átírást. A hiung-nu nyelv körül egyéb nehézségek is vannak. Időben és térben nagy kiterjedésű az anyagunk: a Kr. e. III. századtól a Kr. u. IV. századig terjed a kronológiai határ, geográfiailag pedig Észak-Mongóliától a Barkölig, onnan egész Észak-Kínát magához kanyarítva a Hingan mentén Szibériáig nyúlik a területe. Ki biztosít bennünket arról, hogy e nem megvetendő kronológiai és geográfiai határon belül minden hiung-nu-nak vagy hu-nak jelzett szó Mao-tun nyelvéből való, és egyik sem tartozott a hiung-nu birodalom nem-hún barbár nyelveinek a szókincsébe?

Van a IV. századból egy híres, egész mondatnyi ú. n. hiung-nu glosszánk, amellyel legutóbb Ramstedt foglalkozott,[3]) s

magyarázni próbálta Fang Cung-jo-, Sien-pi jü jen k'ao: Yenching Journal of Chinese Studies 1930. 1429 és köv. Vö. még O Franke, Geschichte des Chinesischen Reiches III (Berlin, 1937.), 177, 170.

[1]) Shiratori, i. m. 15 köv. Pelliot, Les noms tibétains des T'ou-yu-houen et des Ouigours: Journal Asiatique 1912. II. 520—523. Uő., Notes sur les T'ou-yu-houen et les Sou-p'i: T'oung Pao XX (1921.). 321—331. Ligeti Lajos, Tibeti források Közép-Ázsia történetéhez: KCsA. I. kiég. köt. 90. O. Franke, i. m. 250.

[2]) Shiratori i. m. 29 és köv. Pelliot: T'oung Pao XX (1921.), 328. Uő.: Journal Asiatique 1925. I. 254—255, jegyz. P. A Boodberg, The language of the T'o-pa Wei: Harvard Journal of Asiatic Studies II (1936.). 167—185.

[3]) G. J. Ramstedt, Über den Ursprung der türkischen Sprache: SFAW. 1935. 81—91. Vö. Ligeti: MNy. XXXV (1939.), 59.

amelynek alapján azt próbálta bizonyítani, hogy az ázsiai hún nyelv csuvasos jellegű török nyelv volt, mely ősibb alakjában még a szét nem vált altaji alapnyelvvel tekinthető azonosnak. De nem tetszik-e kissé elhamarkodottnak e glosszához fűzött következtetése (a megfejtés helyességéről nem is beszélünk), ha figyelembe vesszük a történeti előzményeket. A Kr. utáni húnok ú. n. déli birodalmából alakult a Pei Han vagy C'ien Csao-dinasztia Észak-Kínában. Ez az uralkodó-család — alappal vagy alaptalanul, az más kérdés — Mao-tun-tól származtatja magát. Ennek az első barbár uralkodó-háznak a helyét a Hou Csao dinasztia foglalta el. A Hou Csao dinasztia-alapító fejedelme valamikor a Pei Han főemberei közé tartozott ugyan, de vérségi kapcsolatban azzal nem állott, sőt nyilvánvalóan más törzsből (vagy népből) származott. A kínaiak még azt is megmondják világosan, hogy ezt a törzset (népet) *ho*-nak hívták. Mármost a Pei Han utolsó és a Hou Csao első barbár uralkodója ádáz harcot folytatott egymás ellen. A Hou Csao fejedelme az egyik döntő csata előtt jóslatért fordult egyik buddhista pap-tanácsadójához, aki Indiából vagy az iráni Belső-Ázsiából 310-ben került az udvarába. A kérdéses glossza nem más, mint ennek a buddhista papnak a tanácsa — *ho* nyelven.

A t i n g - l i n g, w u - s z u n, w u - h u a n stb. nyelvekkel még efféle hibákat is bajos elkövetni, mert ott legfeljebb egy-két glossza áll rendelkezésünkre, abból vajmi keveset lehet és szabad kiolvasni legalább is addig, míg nem próbáljuk tisztázni, hogy miféle nyelveket szabad feltennünk a kérdéses területen, így pl. Külső-Mongóliában, a mongol-szibériai peremterületen és nem utolsó sorban Szibériában.

Vegyük csak Szibériát. Lakhattak-e ott, mondjuk, a minuszinszki medence környékén finnugorok vagy szamojédok? A finnugor nyelvészet és őstörténet művelői ma erre a kérdésre határozott nem-mel felelnek. De az obi-ugorok antropológiájában már hallunk holmi paleoszibériai őslakókról, akik azóta nyomtalanul eltűntek. Kik lehettek azok, miféle nyelvet beszélhettek? Szibériában lakó törökökről, mongolokról az altajisták nem akarnak tudni. A tungúzok substratum nyelvét kik beszélték és hol laktak? Eltűnt nyelvekkel, úgy látszik, mindenképen kell operálnunk Szibériában is, Észak-Mongóliában is. De gondolnunk kell a ma visszaszorult, kipusztulóban levő nyelvekre is. A paleoarktikus nyelvek Amerikából kerültek-e át Ázsiába, ha igen mikor? Vajjon

régen dél és nyugat felé nem volt-e ezeknek a mainál nagyobb az elterjedettségük? Kínálkozik-e a jukagir-problémának most felvetett formájában Bouda és Collinder[1]) hozzászólása után valami elfogadható, kézenfekvő tanulsága? A ma csak kb. 1.000 főt számláló jeniszeji-osztjákok alig pár száz éve húzódtak az Északi Jeges-tenger partjára a Szaján vidékéről, s alig száz éve, hogy legközelebbi rokonaik, a kottok, aszánok, kestimek kihaltak. Vajjon ez az egészen sajátságos nyelvcsalád valamikor nem játszott-e nagyobb szerepet a történelemben, nem állott-e érintkezésben a steppelakókkal, vagy éppenséggel maga is nem nyomult-e be egykor az északi steppevidékre?

Mindezt lelkiismeretesen figyelembe kell vennünk, mert hiszen a Kr. születése körüli és a Kr. utáni első évszázadok északi barbárainak a nyelvéből feljegyzett kínai eredetű glosszák kérdésében Észak-Mongólia és Dél-Szibéria egykorú nyelvi térképének legalább hozzávetőleges tisztázása nélkül érdemleges eredményekre aligha jutunk.

8. Úgy látszik, ezen a nyomon elindulva, maguk a kínai feljegyzésű barbár nyelvi glosszák is szolgálhatnak valamelyes útmutatással.

a) A korán elhunyt kitűnő kínai tudós, Wang Kuo-wei egyik dolgozatában részletesen foglalkozik azokkal a ruházati cikkekkel, amelyekkel a kínaiak a hiung-nukkal való első hadi-érintkezésük során megismerkedtek, s amelyeket a kínaiak a hún haditaktikával együtt átvettek, a hagyomány szerint a Csao-házbeli Wu-ling idejében. A kínaiak feljegyezték az addig ismeretlen, szokatlan tárgyak barbár nyelvi neveit is. Wang Kuo-wei lelkiismeretesen összegyűjtötte ezeket a neveket és nyomon követte a sorsukat a kínai forrásokban: egyikük-másikuk, úgy látszik sokáig élt a kínaiban, mint jövevényszó. Pelliot ezeket a kérdéseket Wang Kuo-wei munkáinak gyűjteményes kiadása alkalmával bőven ismertette és saját, igen becses kritikai megjegyzéseivel új forrásokból származó adalékaival kísérte.[2])

Az átvett ruhaneműek között találjuk többek között a kínai

[1]) K. Bouda, Die finnisch-ugrisch-samojedische Schicht des Jukagirischen: Ung. Jahrb. XX. 71–93. B. Collinder, Jukagirisch und Uralisch. Recueil de travaux publié par l'Université d'Uppsala. Leipzig, 1940.

[2]) P. Pelliot, L'édition collective des oeuvres de Wang Kuo-wei: T'oung-Pao XXVI (1929) c. 113–182. A kérdéses szót a 141. l. jegyzetben tárgyalja.

rövid cipőnél, papucsnál a lovagláshoz sokkal alkalmasabb hosszú szárú csizmát is. Barbár (*hu*) nyelvi neve *so-to*. Shiratorinak a hiung-nu glosszákat tárgyaló művéből, sok mással együtt ez a szó is kimaradt. Egykoru kiejtése Pelliot szerint *sâk-d'âk*, s ebből, ugyancsak szerinte, egy barbár nyelvi **saγdaq*-ra lehet következtetni. De a **saγdaq*-kal már Pelliot sem tudott mit kezdeni, mert a hiung-nu nyelvi magyarázatoknál eddig kizárólagosan figyelembe vett török és mongol nyelvben nyoma sincs ilyen vagy hasonló hangzasu és jelentésű szónak. Némák a tungúz, a szamojéd és a paleoarktikus nyelvek és nyelvjárások is. Egy nyelv azonban nem, s ez a jeniszeji-osztják

Castrén szerint a jeniszeji-osztják imbacki nyelvjárásában *sàgdi* a. m. Stiefel'. Megvan ugyanez a szó a jeniszeji-osztják bachtai nyelvjárásban is, még pedig *šágdi* alakban. Sajnos, ez minden. Hiába keressük megtelelőjét a jeniszeji-osztjákkal rokon kottban, ott ismeretlen, vagy legalábbis nem jegyezték fel. Ez pedig annál sajnálatosabb, mert a tágabb értelemben vett jeniszeji-osztjak nyelvcsaládnak sem Szibériában, sem másutt nem sikerült megtalálni a rokonságát [1]), és igy a szó történetére nem találunk semmiféle támpontot.

Igy ahogy van, mégis érdemesnek tartottuk ezt a különös találkozást jelezni annak a nyomatékos megjegyzésével, hogy ebből korai és téves volna a hiung-nu és a jeniszeji-osztják rokonságára vagy éppen azonosságára következtetni. A hiung-nu **saγdaq* müveltségszó és nyilván nemcsak a kínaiba, hanem más nyelvekbe is eljutott annak idején, amikor maga a tárgy divatjának virágkorát élte. Egy tanulságot azonban leszűrhetünk: a hiung-nu glosszák magyarázásánál nem szabad görcsösen ragaszkodnunk a török és a mongol szótárakhoz. Nézzünk szét távolabb is.

b) A másik glossza, amelyről szólni akarunk, jóval későbbi: hozzávetőlegesen a Kr. u. X—XI. századra tehető.

[1]) A. Castrén, Versuch einer jenissei-ostjakischen und kottischen Sprachlehre. StPbg., 1858. Hgb. von A. Schiefner. Vö. 185. 187 l. Az „indo-kínai" nyelvekkel próbálta rokonítani a jeniszeji-osztjákot: G. J. Ramstedt, Über den Ursprung der sog. Jenissei-ostjaken. JSFOu XXIV. 2, még közelebbről a tanguttal Kai Donner, Beiträge zur Frage nach dem Ursprung der Jenissei-Ostjaken. JSFOu. XXXVII. 1. Mind a két dolgozat elhibázott, s főleg az utóbbi, a terjedelmesebb, tele van mulatságos hibákkal és félreértésekkel. A feltett rokonságot persze nem sikerült igazolniok.

A kitaj nyelv glosszái közt találjuk többek között a következőt: *ho-šu*, jelentése ‚vas'. Shiratori idézett munkájában foglalkozik vele, s egyeztetésül megelégszik annak a közlésével, hogy törökül és mongolul ‚vas' a. m. *temur* (így!), mandzsu nyelven *sele*, a tungúzban pedig *shulle* (így! Klaproth után)[1].) Akaratlanul is O. Franke nem éppen hízelgő véleménye jut az ember eszébe, aki Shiratori efféle eljárását ‚vad etimológizálás'-nak nevezte. Valóban, az idézett alakokból még a nem nyelvész előtt is csak az az egy világos teljes határozottsággal, hogy a kitaj szóhoz semmi közük nem lehet.

Ellenben Shiratorinak mégis érdemes elolvasni a kitaj *ho-šu*-ról írt kis cikkét, mert ha érdemben nem is mond semmit, idéz egy nevezetes helyet a Sin T'ang-šu-ból: a kie-kia-se népről szóló fejezetben arról van szó, hogy valahányszor esik a kie-kia-se népnél (ez a kirgizek neve; Sh. tévesen hia-kia-se-t olvas), az esővel együtt vas is esik, s ennek a neve kirgiz nyelven *kia-ša*. Nem lehet kétséges, hogy a kirgiz *kia-ša* végeredményben azonos a kitaj *ho-šu*-val.

A glosszák egykorú kiejtését nem nehéz megállapítani. *Ho-šu* a feljegyzés idejében, azaz a XII—XIII. században *γa-dž'u*-nak hangzott (a második szótag esetleg már *-šu* is lehetett), s ennek alapján egy kitaj **χaču*-t, esetleg **χašu*-t tehetünk fel.[2]) A T'ang-kori *kia-ša* egykorú ejtése *kâ-ṣa*, a feltehető kirgiz alak pedíg **qaša* v. **qaš*.

[1]) Shiratori i. m. 42—43.

[2]) A szó visszaállítása igen érdekes problémákat vet fel, t. i. az írásjegyek visszaállításánál a nyelvtörténeti határok érintkezését, ill. a kiejtés „szabálytalanságát" is figyelembe kell vennünk. A két írásjegy Karlgren szerinti (III. kori) kiejtése: *γâi-dź'i̯uĕt* (nº 73, 1 és 903, 1). Az ó-mandarinban *γo-ǰ'u*-t találunk, vö. Dragunov, i. m. 795, nº 604 és 635. A 'phags-pa átírásban szabályosan *γo-čü-* olvasható (vö. uo.). A szó kínai hangtörténeti szempontból nem is egy, de két problémát rejt magában. *a)* Az első szótag magánhangzója az ó-mandarin és a 'phags-pa írás egybehangzó vallomása szerint *-o*. Mi mégis kétkedés nélkül, teljes határozottsággal *-a (â)*-t olvasunk, barbár nyelvi *-a* értékében. Tudni kell, hogy a kínai szóvégi *-o* újabb fejlemény a régibb *â*-val szemben. Az átmenet folyamata hosszabb ideig tartott, s ha különböző forrásokat veszünk elő, akkor még kronológiai ingadozásról is beszélhetünk. A mai állapot kijegecesedése, úgy látszik, csak a Jüan-kor legvégén ment végbe, esetleg a Ming-kor elején. A szakirodalomban erről még nem volt szó, de állításunk igazolására már most megemlítjük, hogy bőséges anyaggal bizonyíthatjuk, hogy még a Jüan-korban is *-a*-ra végződtek a mai

Shiratori tanácstalanságát is könnyű megérteni, mert hasztalanul kereskedünk kielégítő mai megfelelő után a törökben, mandzsuban és az egyébként a kitaj esetében oly hálásnak mutatkozó mongolban is. Illetőleg az egyik archaikus mongol dialektusban, a dahúrban, melyet Mandzsúria északi részében beszélnek, mégis megleljük a szót. Ivanovskij dahúr szójegyzékében, melyet már Sh. is idézhetett volna, találjuk ezt: *kasó* ‚vas'. Ivanovskij munkájának a végén, a függelék bargu-mongol szójegyzéke is megemlíti, még pedig *χasú* alakban.[1]) Poppe hailári szójegyzékében, valamint a hailári dialektust képviselő mandzsu írásos dahúr szótárban persze hasztalanul keressük, mert ebből a nyelvjárásból, mint arra másutt már rámutattam, egy sereg archaikus hangtani sajátság és régi szó hiányzik.[2]) Saját dahúr gyűjtésemből idézhetem: a cicikári nyelvjárásban *χaso*-t, a bordóiban *ɣ'asö*-t hallottam és azokban a mandzsu írásos dahúr szövegekben, melyeket Mandzsúriában gyűjtöttem, *qaso* alakot találtam.

Voltaképen mindez egyetlenegy adatot jelent, mert a dahúrok szomszédságában lakó bargák nyelvébe is a dahúrból ment át

-o végű kínai szavak. A kínai írásjegyek használata nélkül nehézkés a példatár felsorolása, ezért csak egy mongol szót idézünk itt Jüan-kori kínai átírásban, amelyben azonban két bennünket érdeklő írásjegy is előfordul. Szavunk a Jüan-kori Či jüan ji jü-ből való, melyet kiadott Ishida Mikinosuke a Tōyō gaku sōhen I. (egyetlen megjelent) kötetében 1—26. l. (Ōsaka, 1934.). A kérdéses mongol szó kínai írásjegyeinek átírásában mai kiejtés szerint: *ho-li-č'ai-ho*, jelentése ‚héja'. A mai irod. mongolban *qarčiyai*-nak hangzik, a Jüan-kori forrás adatát pedig *qarča(i)qa*-nak kell olvasni. Az első *ho* a *ho-šu* első szótagjának a családjába tartozik (Klg. no 73, 2), a harmadik szótag *-ho*-járól már beszéltünk, s azt mondottuk róla, hogy a török *alp* ‚vitéz' átírására szolgált a T'ang-korban. Az ó-mandarinban és a 'phags-pa átírásban egyértelműen *-o*-ra végződik mind a kettő, holott a kétségnek még csak az árnyéka sem férhet ahhoz, hogy a kínai szótár szerzője *-a* értékben használta őket. *b)* A második probléma a kitaj, kin, mongol átírásokban szintén zavart szokott okozni (vö. pl. a mongol *bičeči* ‚írnok, íródeák' szót, Pelliot: Journal Asiatique 1930 II, 257). Az azonban világos, hogy szókezdő mássalhangzója *j'*-, és 'phags-pa átírásban, barbár nyelvi értékben *č*-. Ez az' állapot előzte meg a mai szókezdő *š*- ejtést. Eldönteni nem lehet, hogy kitaj szavunkban *č*-t vagy már az újabb *š*-t akarták jelölni, ehhez a kitaj nyelvet más, nem kínai forrásokból is kellene ismernünk.

[1]) A. O. Ivanovskij, Mandjurica (St. Pgb., 1894.), 50, 76.

[2]) N. N. Poppe, Dagurskoe narečie. Lgd. 1930. Uő., Über die Sprache der Daguren: Asia Major X (1934.), 1—10 és 183—220; vö. különösen a 220. lapot. Ligeti: NyK. XLVIII, 148—159 és uő., Rapport préliminaire, 41—43.

a szó. A mongolságban teljességgel elszigetelt a dahúr *χasō*, *ḳ'asō*, *qaso*, nem is tartozik az eredeti szókészlethez, hanem egy régi műveltségszónak ez ideig meglehetősen rejtélyes csatornán mai időkre történt átszármazása. Az első bizonyosnak látszó támpont a kitaj, amellyel a dahúrnak való kapcsolata más vonatkozásban is félig-meddig igazoltnak tekinthető. A kitajban pedig már voltak jellegzetesen mandzsúriai elemek és egy-két ú. n. „északi" szó is. Ezek közé tartozhatott a ‚vas' neve is.

A második fogódzópont a kirgiz **qaša* v. **qaš* a VI—VII. sz. környékéről. Megjegyzendő, hogy ez a szó nem tartozott a kirgiz később ismert, törökös szókészletéhez, hanem a felvett török előtti régi nyelvhez, melyet próbáltak többek közt a jeniszeji-osztjákkal is kapcsolatba hozni. Egy bizonyos: ‚vas' jelentésében semmiféle hasonló szót nem lelünk sem a jeniszeji-osztjákban (*ê* ‚vas'), sem a kottban (*t'ip* ‚ua.'), de még a többi fémet jelentő szavakat sem vehetjük gyanúba.

Ha pedig a régi kirgiz **qaša, *qaš* szóval földrajzilag már a Szaján-hegység vidékén vagyunk, akkor nem indokolatlan a VI—VII. század táján az esetleg ugyanott feltehető egyéb nyelvek táján is körülnéznünk.

A tágabb értelemben vett jeniszeji-osztják nyelvcsaládról nem lehet szó, mint láttuk, ezért elég bátortalanul, de mégis a szamojéd nyelvek felé tekintettünk. Itt nem kis meglepetésünkre a ‚vas' neve az osztják-szamojédban Castrén szerint *kues*. Első pillanatra csak az a meglepő, hogy a szamojédségben e szó szókezdő *k*-ja jellegzetes külön fejlemény, s mint ilyent a finnugor nyelvészek másodlagosnak s meglehetősen késeinek tekintenek. Valóban Castrén a többi szamojéd nyelvben a vas szónak a következő alakjait jegyezte fel: jur. *jêsea, jêse', wese;* tavgi *basa;* jen. *bese;* kam. *baza.*[1]) Megvan a szó a finnugorságban is, ezek közé tartozik a magyar *vas* is.[2]) Hogy a finnugor nyelvészek eddigi véleménye

[1]) A. Castrén—A. Schiefner, Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen. St. Pbg., 1855. 214. A szamojéd alakok pontos összeállítása megtalálható Kai Donnernél, vö. Über die anlautenden labialen Spiranten und Verschlusslaute im Samojedischen und Uralischen: MSFOu. XLIX, 45. és 132.

[2]) Szinnyei, NyH.[7] 44, 142. E. N. Setälä, Zur Frage nach der Verwandtschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen Sprachen: JSFOu. XXX, 5: 87. H. Paasonen, Beiträge zur finnisch-ugrisch—samojedischen Lautgeschichte 244, 290.

ellenére sem vetjük el a kitaj, kirgiz szóval összekapcsolt szamojéd etimológiánkat, azt azért tesszük, mert: *a)* ellenkező nézettel szemben sem tartjuk kizártnak, hogy a Szaján-hegység környékén a VI—VII. század táján élhettek szamojédek, ill. már ott lakhatott a szamojédségnak egy bizonyos ága; *b)* már régebben felmerültek egyéb nyelvi összefüggések is a mongol és a szamojéd között, amelyek szintén erre a területre mutatnak. Az utóbbi tétel igazolására csak egy példát említünk meg, mely Ramstedttől származik,[1]) s történetesen ugyanezt a hangtani problémát érinti: mongol *gedesün* ‚has, belek', osztják-szamojéd *käd*, *käte*, *kät*, *kättu*, *kätä*, *kete*, *ket'* ‚Darm': jur. *jêđu*, *jiêđu*, *wêtu;* tavgi *beatuṛ;* jen. *bere*, *bede;* kam. *bedü*.

Ezzel az etimológiával sem volt más célunk, mint rámutatni arra, hogy amikor a megszokott, kitaposott török-mongol ösvény zsákutcába vezet, nem árt új utak után nézni. Lehet, hogy olykor el is tévedünk majd minden óvatosságunk ellenére, új, megbízható eredmények érdekében ezt a kockázatot azonban vállalnunk kell.

9. A kínaiaknál feljegyzett barbár nyelvek kutatása körüli megfigyeléseinket a következőkben foglalhatjuk össze. A glosszákat először is a kínai nyelvtörténet figyelembevételével az egykorú kiejtés szerint kell visszaállítanunk. Az egykorú kínai kiejtés nem „torzít", hanem olykor kényszerű hanghelyettesítést alkalmaz, s ezzel bizonytalansági elemet visz be a barbár szó hiteles alakjának a rekonstruálásába. Ezen csak úgy segíthetünk, ha ismerjük a kutatott barbár nyelvet, mégpedig nemcsak mai alakjában, hanem nyelvtörténeti tanulságaival együtt. Eddig ismeretlen barbár nyelvek glosszáinak a magyarázata ezért nem jár mindíg kellő eredménnyel. Ezeknek a nyelveknek a felderítése céljából kutatásainkat ki kell szélesítenünk és vizsgálnunk kell minden rendelkezésre álló eszközzel Észak-Mongólia és Dél-Szibéria régi nyelvi térképét.

[1]) G. J. Ramstedt, Zu den samojedisch-altaischen Berührungen: FUF. XII. Korábbi nézetét újabban is ismétli Kalmückisches Wörterbuch c. könyvében, vö. 135. l., s. v. *gesṇ*. A szamojéd alakokra vö. K. Donner: MSFOu. XLIX, 46 és 130—131.

A 'PHAGS-PA ÍRÁSOS NYELVEMLÉKEK.

A mongol buddhista hagyomány az írástudomány bevezetését három szentéletű tudós láma nevéhez fűzi. A három láma azért vállalkozott volna a nehéz munkára, hogy az írástudatlan mongol népnek írást adva hathatósabban kalauzolhassa az új gyülekezetet Buddha tanaiban. A térítéshez ugyanis elengedhetetlennek tartották a buddhista szent könyveknek minél nagyobb számban való lefordítását a tibeti nyelvből a mongolra. Ebben a munkában jó példával az említett három láma járt volna elől.

A három szentéletű tudós láma: Sa-skya paṇḍita, 'Phags-pa láma és Čhos-kyi 'od-zer. Az első érdeme a legnagyobb, mert ő a semmiből indult el, amikor csodálatos látomás alapján megteremtette az írás alapját és a mongol nagykhán kívánságára felfedezését a nép közt elterjesztette. 'Phags-pa láma Kubiláj khán óhajára folytatta volna tovább az írástudás terjesztésének nehéz művét, méppedig új alapokon indulva el magából a tibeti írásból teremtette meg az új ábécét. Végül mégis Čhos-kyi 'od-zer érdeme a legmaradandóbb, mert felismerve a mongol nyelv igazi természetét, elfordult 'Phags-pa láma érdemes művétől, visszatért Sa-skya paṇḍita kísérletéhez, és azt oly módon sikerült tökéletesítenie, hogy műve a mongol írás alakjában a mai napig fennmaradt.[1]

Némileg megtartottuk a három láma szerepének vázolásában a mongol hagyomány naív hangját. De szinte elegendő a kegyes hagyomány szóvirágait lefejtenünk, hogy megkapjuk: mit tartott a mongol írás bevezetéséről, fejlődéséről maga a nyugati tudomány is egészen a legújabb időkig.

E felfogás szerint a három láma neve csorbítatlanul került ki a hagyomány szemmelláthatóan legendás szövedékéből, legfeljebb a mongol

[1] A mongol hagyományt legterjedelmesebben a Jirüken-ü tolta-yin tayilburi c. mongol nyelvtani munka tartalmazza; vö. I. J. Schmidt, Geschichte der Ostmongolen und ihres Fürstenhauses (St Pbg. 1829), 392—98. — G. Huth, Geschichte des Buddhismus in der Mongolei II (Strassburg 1896), 118, 130, 134, 139, 162—64. — R. Sarat Chandra Das, Introduction of Written Language in Mongolia in the Thirteenth Century: Journ. and Proc. Asiat. Soc. of Bengal III (1907), 109—11.

írásbeliség újabb adataival próbálták összhangba hozni a lámák szerepét. Sa-skya paṇḍita és Čhos-kyi 'od-zer ily módon az ujgúr írás bevezetője, ill. tökéletesítője, 'Phags-pa láma pedig az ú. n. 'phags-pa írás megalkotója.

Végül is P. Pelliot mutatott rá, hogy a mongol hagyomány és a nyomában járó nyugati tudományos felfogás túloz, illetőleg téved, mikor a mongol írás történetét Sa-skya paṇḍita és Čhos-kyi 'od-zer nevéhez fűzi.[1] Az általuk «felfedezett», illetőleg bevezetett írást nem ők alkották meg, mert hiszen az teljes egészében azonos az ujgúr írással. De még csak az írás bevezetése sem az ő érdemük, ismerték a mongolok jóval előttük, sőt használták is a mongol kancelláriákban Dzsingisz khán idejétől kezdve. Pelliot meggyőző és helyes érveléséhez legfeljebb azt fűzhetnők hozzá, hogy a régi nézet azért tarthatta magát oly sokáig, mert a mai mongol írás és a régebben ismert ujgúr írásos ujgúr nyelvű szövegeknek nemcsak a duktusa, hanem az egyes betűi is tagadhatatlan különbséget mutattak. Ez a különbség oly nagy volt, hogy a legegyszerűbben valami mesterséges közbelépéssel, írásreformmal volt magyarázható, melynek analógiája is kínálkozott a mongolból fejlesztett mandzsu írás esetével. Annak meg éppen nem volt semmi akadálya, hogy a fordítói tevékenységéről is jól ismert Čhos-kyi 'od-zer-t fogadják el a mongol hagyomány alapján a reform végrehajtójának.

Az okoskodás eredendő hibája az volt, hogy az összehasonlított ujgúr írásos szövegek a IX—X. századból, a mongol írásosak pedig a XVII., ha nem a XVIII. századból származtak. Ha e nagy korkülönbséghez hozzávesszük még az írószer (ecset, calamus) és a papír különbségét is, akkor könnyű elképzelnünk, hogy az összehasonlított írások között valóban komoly különbség lehetett. Mégcsak rontotta a dolgok helyes felismerését, hogy egynéhány XIII—XIV. századi mongol emléket is ismertek. Ezek közelebb állottak az ujgúr íráshoz (teljesen még mindig nem egyeztek vele), de különböztek a mai mongol írástól is. Az eredmény mindenesetre az lett, hogy még Vladimircov is egymástól élesen elválasztandó ujgúr és mongol írásos mongol nyelvemlékekről beszél.

Ha azonban figyelembe vesszük a megvizsgálandó írásos emlékek kronológiáját, mindezek a látszólagos ellentmondások eltűnnek. Mindenekelőtt azonban rendet kell teremtenünk az ujgúr írásos ujgúr emlékek között, s nem szabad azt a hibát elkövetnünk, hogy korai ujgúr emlékkel kései mongol emlék írását hasonlítsuk. Erre ma már szükségből sem vagyunk ráutalva. Vannak szép számmal XIII—XIV. századi ujgúr emlékeink, sőt egy igen terjedelmes ujgúr buddhista mű másolata

[1] B. Laufer, Skizze der mongolischen Literatur 183—86. — P. Pelliot, Les systèmes d'écriture en usage chez les anciens Mongols: Asia Major II, 184—89.

a XVII. századból való, az ú. n. Ujgúr-kínai Szótár, úgy látszik, valamivel még ennél is későbbi. Nem panaszkodhatunk most már a mongol emlékek hiánya miatt sem. A XIII—XIV. század és a XVII. század közt tátongó űr is kezd eltűnni, s erre a «mongol nyelv sötét korára» is egyre több fény kezd derülni.

Sa-skya pandítának s még inkább Čhos-kyi 'od-zernak az ujgúr eredetű mongol írás körül tagadhatatlanul megvan az a nagy érdeme, hogy ezt az írást használták és másokkal is ezt használtatták az első mongol nyelvű buddhista fordítások leírásánál. Ily módon valóban hozzájárulhattak ahhoz, hogy ez az írás, ha nem is általában véve a mongolok — de legalább is a mongol buddhizmus hivatalos írása legyen. Egy más alkalommal talán arról is bővebben szólhatunk, hogy nem véletlen, ha Sa-skya pandita és Čhos-kyi 'od-zer az ujgúr írást fogadta el a fiatal mongol buddhizmus írásának: a mongol buddhizmus u. i. teljes egészében az ujgúr buddhizmusból sarjadt.

Merőben más irányba mutat 'Phags-pa láma tevékenysége.

'Phags-pa láma, teljes egyházi nevén 'Phags-pa Blo-gros rgyal-mchan, vagy 'Gro-mgon 'Phags-pa, másként Ārya Matidhvaja 1235-ben, vagy 1239-ben (ez utóbbi a kínaiak adata) született. Már 1247-ben megfordul Mongóliában, s igen fiatalon, 18 éves korában, 1253-ban kerül az akkor még trónörökös Kubilaijal érintkezésbe. Hosszú idő mulva, 1276-ban tér vissza Tibetbe, ahol 1280-ban, alig 45 éves korában hal meg.

Kubilai kívánságára «új írást készített» a mongol nyelv lejegyzésére, melyet 1269-ben hivatalos írássá tett meg a mongol-kínai császár. Az új írás, melyet megalkotójáról 'phags-pa-írásnak, alakjáról *dörbelǰin*-nek, «négyszögletű»-nek, vagy sajátos rendeltetéséről *kuo ce*-nak, «nemzeti»-nek is nevezték, tekintélyét és egyeduralmát nem sokáig tudta megőrizni: alig ötven évi virágzás után letűnt, s helyét fokozatosan az ujgúr írásnak engedte át.

Igen korán helyesen felismerték, hogy a 'phags-pa írás nem egyéb, mint a tibetinek az átvétele, azzal a különbséggel, hogy a tibeti vízszintes sorvezetése helyett felülről lefelé haladó, függőleges sorokban írták. Ismereteinket Pelliot itt is érdekes megfigyeléssel gazdagította: a magánhangzók egyes jegyeinek a jelölésében (így az *ü*, *ö*) a brahmī írás megfelelő jelölési elve érvényesül, amennyiben t. i. a 'phags-pa írás megfelelő összetett jegye nem az ujgúr *oy*, *uy* (tehát *waw* és utána írt *yod*), hanem brahmī *yo*, *yu* (tehát az előbbi fordítottja: *yod* és utána írt *waw*) alapján érthető meg.

A 'phags-pa írás eredetét megvizsgálva szintén kitűnik, hogy alapítójának érdeme jóval szerényebb, mint a hagyomány alapján gondolni lehetne. A nevéhez fűződő írás és a tibeti közt ma meglehetősen nagy a különbség. A 'phags-pa írás legtöbb betűje felismerhetően azonos ugyan a megfelelő tibeti jegyekkel, azonban ez utóbbiakból csak annyi maradt

meg, ill. úgy torzíttatott el, hogy az új jegy alakja egy szabályos négyzetbe beférjen ; a követett elv következménye már csak, hogy ahol lehetett, a betű vonalai szögletesre alakultak. Ez az eltérés azonban nem 'Phags-pa láma műve. Betűit ugyanis — mint újabban megállapíthatjuk — nem a mai tibeti *dbu-čan* vagy *dbu-med* írás jegyeiből alakította, hanem teljesen készen kapta az egykorú ú. n. tibeti pecsétírásban. Nem új, helyesebben nem az ő műve a magánhangzórendszer jelölésében megfigyelhető brahmī hatás sem: jóval előtte (mint azt a X. század környékéről származó kéziratokból látjuk) a török nyelvi *ö*, *ü*-t szintén *yo*, *yu*-val jelölték, ha azokat tibeti betűkkel jegyezték le. Ez idő szerint egyedül az ujgúrra (és kínaira) emlékeztető függőleges duktus az, aminek nem tudjuk gazdáját adni. Hasonló sajátságot mutató tibeti írásos emlékeink a mai napig nincsenek; lehet, hogy valóban 'Phags-pa láma újítása ez, de az sem lehetetlen, hogy egy szép napon valamilyen újabb emlékcsoport előkerültével ezt a nézetünket is revideálnunk kell majd.

Több mint száz esztendeje annak, hogy az első 'phags-pa írásos emléket kiadták, s az elmúlt tekintélyes idő alatt szép számmal kerültek elő ezzel az írással hasonló emlékek mongol, kínai, szankrit, sőt török nyelven is, mégis meglepetéssel kell látnunk, hogy a sok kiadvány közt (beleértve a legfrissebbeket is), nem akad egyetlenegy sem, mely minden tekintetben kifogástalannak volna mondható. Bizonyos, hogy a legkisebb idetartozó emlék is határterület-problémákkal van tele. A betűk értékének helyes megállapításakor érthetően tekintettel kell lennünk a tibeti eredetire, mégpedig annak minden írástörténeti vonatkozásával együtt. A mongolista e területen bizonytalanul mozog a legtöbbször, nemcsak mert majdnem mindig kínai párhuzamos szöveg is áll a 'phags-pa írásos mongol emlék mögött, nemcsak azért, mivel szövege tele van tüzdelve kínai nevekkel, hanem mert a lényegbevágó történeti háttér is kínai, forrásaival együtt. Azonban a sinológus sincs sokkal könnyebb helyzetben, hiszen még a kínai nyelvű 'phags-pa írásos emlék is telve van mongol nyelvi, stb. problémával, a mongol nyelv általa legtöbbször nem kielégítően ismert nyelvtörténeti nehézségeivel, de ami már jóval meglepőbb: az emlékekben várható XIII—XIV. századi kínai nyelvi alakok megértéséhez, helyes magyarázásából sem rendelkeznek kellő ismeretekkel. De ez még nem minden. Szinte hihetetlenül hangzik: egy írás emlékeit adták ki nemcsak a régebbi kutatók (őket érheti a legkisebb gáncs, ha meggondoljuk, hogy e téren milyen úttörő érdemeket szereztek), de a legújabbak is, a nélkül, hogy megpróbálták volna az írás egyes betűinek az értékét pontosan megállapítani. Valamennyi újabb publikáló hidegvérrel figyelmen kívül hagyta, hogy a 'phags-pa írás az *o*, *u*, *ö*, *ü* mellett még *ô* és *ŏ* betűt is ismer, a *c*, *ch*, *dz* sor jegyeit pedig úgy összekeverték, hogy ember legyen a talpán, aki el tud igazodni a tökéletes zűrzavarban. Hogy a *th*, *čh* valódi értékéről eddig szó sem esett mongol vonatkozásban,

vagy hogy a tibeti *kha* betűből alkotott jegyet a mongolban *q*, esetleg *χ* értékben kell-e olvasni, szintén nem vizsgálták meg kellő gonddal, az az előzmények után, ha meglepő is, de érthető.

A 'phags-pa írásos emlékek száma végeredményben nem áttekinthetetlenül nagy, terjedelemben sem átfoghatatlan, márcsak ezért is kívánatos volna valamennyit egy Corpusban összegyűjteni és az említett hibaforrások kiküszöbölésével újra kiadni; akadna köztük persze egynéhány eddig kiadatlan emlék is.

Az első feladat természetesen az anyag számbavétele. Ezt kíséreljük meg a következőkben abban a tudatban, hogy az alant következő jegyzék a mai időkben teljes nem lehet. De talán így sem lesz egészen felesleges. Mindenekelőtt közöljük a fontosabb, jegyzékünkben többször visszatérő forrásmunkáknak a jegyzékét ; a szerző neve egyúttal itt említett művének a rövidítése is.

(Prince Roland) Bonaparte, Documents de l'époque mongole des XIIIe et XIVe siècles. Inscriptions en six langues de la porte de Kiuyong Koan, près de Pékin, lettres, stèles, monnaies en écritures ouigoure et 'Phags-pa, dont les estampages existent en France. Paris. 1895 infolio. 15 tábla, 5 lap szöveg.

A. Pozdneev, Leckii po istorii mongolskoj literatury II. StPbg. 1897. (E munka idehaza, sajnos, nem található, külföldön készített jegyzeteimnek csak kis részéhez tudtam hozzáférni, így Pozdneev litografált, ritka könyvét most nem tudtam teljesen figyelembe venni.)

E. Chavannes, Inscriptions et pièces de chancellerie chinoises de l'époque mongole: T'oung Pao V (1904. 357—447). VI (1905. 1—42). IX (1908. 297—428).

B. Laufer, Skizze der mongolischen Literatur: KSz. VIII (1907), 185. 194—201.

G. Devéria, Notes d'épigraphie mongole-chinoise, avec une notice de M. W. Bang: Journal Asiatique 1896. kny. 1—87.

M. Lewicki, Les inscriptions mongoles inédites en écriture carrée: Collectanea Orientalia 12. Wilno 1937. 1—72. l.

E. Haenisch, Steuergerechtsame der chinesischen Klöster unter der Mongolenherrschaft. Eine kulturgeschichtliche Untersuchung mit Beigabe dreier noch unveröffentlicher Phagspa-Inschriften: Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse 92. Band, 2. Heft. Leipzig 1940.

a) Mongol nyelvű emlékek.

1. Kínai-mongol felirat; 1276-ból való. Ez idő szerint ez a legrégibb ismert, datált 'phags-pa írásos mongol nyelvű emlékünk. A Senszi tartományban, a híres lung-men-i barlangok kijáratánál lévő szigeten a

Sen Yü miao nevű templomban fedezte fel 1907-ben CHAVANNES. Facsimiléje megjelent CHAVANNES IX: XIX. tábla; kínai szövege, francia fordítása u. o. 376—378. Mongol szövegét átírásban, fordítással, jegyzetekkel kiadta LEWICKI 16—20. Leírása: CHAVANNES IX: 373, 1. jegyz., LEWICKI 8. Tárgya: Mangala herceg, Ngan-si királya (*wang*-ja) megerősíti a buddhista, nesztóriánus, taoista és mohamedán papság kiváltságait.

2. Háromsoros rövid felirat; 1283. A Senszi (LEWICKI tévesen Sanszi-t ír) tartományban lévő Yung-šou hien-ben maradt fenn. Facsimiléje: BONAPARTE XII, 1. tábla. A felette levő kínai feliratot kiadta, lefordította DEVÉRIA 7—18, a mongol szöveget u. o. BANG 18—30. A feliratot készítő kínai munkás nem ismervén a 'phags-pa írást, sem annak sorvezetését, kínai módra véste fel (tehát fordított sorrendben) a sorait. A megzavart, értelmetlenné vált szöveg eredeti állapotát BANG próbálta meg helyreállítani. A felirattal így is baj van, mert az eredeti teljes szövegnek csak néhány, valószínűleg csak az utolsó sorai kerültek a kőre. Leírása: LAUFER 196, LEWICKI 9. Tárgya: a vele egy kövön helyet foglaló kínai felirat szerint a rendeletet Ananda herceg, Mangala fia, Ngan-si új királya adta ki s egy földügyletet szabályoz. A mongol részre ebből, úgy látszik, csak a dátum jutott.

3. Kínai-mongol felirat; dátuma 1294. San-tung félsziget K'iü-fou városának Konfucius-templomában készített róla levonatot 1908-ban LAUFER. Kiadatlan. Leírása: LAUFER 197—198. Tárgya valószínűleg ugyanaz, mint a többi, Dél-Kínában található, ugyanezen évszámot viselő kínai (részben kínai írásjegyekkel, részben 'phags-pa átírásban) feliratoké: császári rendelet a konfuciánizmusnak tett engedményekről.

4. Három kínai feliraton egy-egy azonos tartalmú mongol sor. A három feliratos kő közül kettőn évszám is olvasható: az egyiken 1306, a másikon 1307. Mind a három kő a már említett K'iü-fou városában, Konfucius kedvelt tanítványának, Yen ce (Yen Hui)-nek a templomában található. Facsimiléje: CHAVANNES IX: II, III, IV. tábla, a mongol szöveg kiadása: LEWICKI 26. A három kő kínai szövegét, fordítását, l. CHAVANNES IX: 320—329. Leírása: CHAVANNES IX: 320. A kínai szövegek tárgya azonos: rendelet, mely megtiltja Yen ce templomának a profanizálását. Az egysoros mongol szöveg a feliratos kő tárgyát jelöli meg: «hirdetmény a semmirekellők távoltartásáról». A második és harmadik kövön két-, illetve egysoros arab írásos perzsa szöveg is található.

5. Mongol felirat; dátuma vitás, BOBROVNIKOV szerint 1309, POZDNEEV 1321-re teszi, PELLIOT a következő ciklus 1333. évére gondol. A mai Hopei tartomány Pao-ting fu nevű városában fedezte fel 1880-ban a pekingi orthodox-misszió egyik papja, AVVAKUM. Facsimiléjét átírással, fordítással együtt először A. BOBROVNIKOV, Gramoty vdovy Darmabalovoj i Bujantu-chana, pisannyja kvadratnym pismom: Trudy Vost

Otd. R. Arch. Obšč. XVI (St. Pbg. 1870). 5—7, 15—30 s függelék. Másodszor kiadta és tárgyalta Pozdneev, 116—129. Leírása: Laufer, 198, Lewicki 10—11. A tárgya: Tarmabala (Dharmabala) császár özvegyének a rendelete különféle vallások papjainak a kiváltságairól.

6. Kínai-mongol felirat 1314-ből. Két változata ismeretes. — *A)* Az első változat a Senszi tartomány Feng-yüan nevű körzetében egy Čung-yang nevezetű taoista templom köve. Kínai és mongol szövegét egy kínai epigráfiai mű (Ši mo ciüan hua) alapján kezdték tárgyalni. Az eredetit csak jóval később találta meg Devéria, levonata alapján a facsimiléje megjelent Bonaparte XII: 3. A mongol szöveget a kínai munka alapján kiadta H. C. von der Gabelentz, Versuch über eine alte mongolische Inschrift: Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes II (1839), 1—21; u. ő, Nachtrag zur Erklärung der altmongolischen Inschrift, u. o. III (1840), 225—227. Újra foglalkozott a felirattal A. Wylie, Sur une inscription mongole en caractères P'a-sse-pa: Journal Asiatique 1862, 461—471. (Wylie fordítását közli G. Pauthier, Le livre de Marc Pol 772—774). Kiadta Bobrovnikov is az előző pontban említett munkájában, 41—50. A kérdés eddigi irodalmát áttekintve ismét kiadta Pozdneev 87—116, de ő már figyelembe vette a Bonaparte-féle hasonmás-kiadást is. Ez egyben lényeges haladást is jelentett, mert a Ši mo ciüan hua szerzője (Čao Han) szintén nem ismerte a mongol írást és kínai módra, hibás sorrendben másolta le s úgy tette közzé a sorokat. Kínai szövegével Wylie és Bobrovnikov alapján Grigoriev foglalkozott (Bobrovnikov, i. m. 30—50), s ennek a nyomán Devéria 40—42. A kínai szöveget újra kiadta és lefordította Chavannes V: 422—426. A felirat leírása: Pozdneev 87—95, Chavannes V: 414—415, Laufer 198, Lewicki 9—10. A felirat tárgya: Buyantu khán rendelete a papi személyek és közületek kiváltságairól. — *B)* A második változat a Honan tartomány Čang-tö járásának Šan-ying nevű falujából került elő. Hasonmását kiadta a kínai fordításával együtt Chavannes IX: a XXIV. táblán; v. ö. még u. o. 407—408. A mongol szöveget Lewicki 20—23 adta ki fordítással és magyarázatokkal; Lewicki figyelembe vette az *A)* változat eltéréseit is. Leírása: Chavannes IX: 407, Lewicki 10. Tárgya azonos az *A)* változatával.

7. Kínai-mongol felirat, Pelliot szerint szintén 1314-ből, Haenisch viszont 1350-re teszi. Lelőhelye ugyanaz, mint a 6. számú *A)* változaté: Senszi tartomány mai Čou-či nevű körzetében Cu-ngan čen közelében levő Čung-yang kung nevű taoista templom. Ismerte és használta már Pelliot, Les mots à *h* initiale aujourd'hui amuie dans le mongol des XIIIe et XIVe siècles: Journal Asiatique 1925 I, 215—216. A kínai és a mongol szöveget facsimilével, fordítással, magyarázatokkal kísérve kiadta Haenisch 58—59, 62—63, 66—70. Leírása: Haenisch 55—56. Tárgya: császári rendelet a taoisták kiváltságairól.

8. Kínai-mongol felirat 1318-ból. A Senszi tartomány (Lewicki tévesen megint Sanszi-t ír) Ho-yang hien helységének Kuang-kuo nevű buddhista templomában állították fel a feliratos követ. Hasonmását Chavannes IX: XXV., XXVI adta ki, kínai szövegét, fordítását szintén Chavannes IX: 408—410. Mongol szövegét Lewicki 20—23 tette közzé. Leírása: Chavannes IX: 408—409, Lewicki 10. Tárgya: Buyantu khán rendelete a buddhisták kiváltságairól.

9. Hatnyelvű felirat 1345-ből. A peking-kalgáni nagyúton fekvő Kiü-yung-kuan híres kapuján szanszkrit, kínai, tangut, tibeti, ujgúr és mongol írással, ill. nyelven terjedelmes feliratok láthatók, melyek meglétéről régóta tudunk. A devanāgarī írásos szanszkrit szöveg kivételével mindegyik felirat világosan két részből áll: egy nagyobb betűs dhāraṇīból (ez mindenütt «szanszkrit» nyelvű) és egy kisebb betűs részből, a fentebb felsorolt nyelvek tulajdonképeni emlékeit itt találjuk. Tekintet nélkül a kisebb és nagyobb méretű betűkre, ill. írásjegyekre, mindegyik nyelv emlékei két csoportra oszthatók még a szerint is, hogy a kapu keleti vagy nyugati oldalán találhatók-e. Ily módon a kiü-yung-kuan-i kapun a mongol, ill. 'phags-pa írásos emlékeknek a következő csoportjait különböztetjük meg: a keleti oldalon nagyobb jegyekkel írt 20 sor és kisebb jegyekkel 8 sor, a nyugati oldalon nagyobb jegyekkel 19 sor, kisebb jegyekkel 14 sor. A teljes mongol feliratos anyag hasonmása igen jó kiadásban könnyen hozzáférhető: Bonaparte, I—VIII. tábla. (A kiu-yung-kuan-i 'phags-pa írásos feliratok jelentős része megvan a M. T. Akadémia könyvtárában, abban a gyűjteményben, melyet mongóliai utamról hoztam haza. A felirat nem teljes levonatát Pekingben sikerült megszereznem.) A mongol nyelvű kisbetűs részből mindössze néhány szót fejtett meg Grube segítségével G. Huth: Note préliminaire sur l'inscription de Kiu-yong-koan. Explications proposées pour quelques expressions des textes mongols en caractères de 'Phags-pa Lama: Journal Asiatique 1894, 364—368. Az egészet teljes terjedelmében kiadta, lefordította, magyarázta Lewicki 37—72. A kisbetűs szöveg keleti és nyugati oldalán egyaránt van néhány sérült, ma olvashatatlan rész. Az sem állapítható meg teljesen megnyugtató módon, hogy a keleti és nyugati rész vajjon egyetlen szöveget alkot-e. Bárhogyan áll is a dolog, kétségtelenül igen nagy jelentőségű a felirat; teljes szöveg versben íródott, s a mongol költészet legrégibb emlékei közé tartozik. A kisbetűs felirat tárgya: három újonnan állított stūpa ünnepélyes megörökítése. Leírása megtalálható Bonaparte és Lewicki idézett helyén.

10. Kínai-mongol felirat, dátuma 1351. Lelőhelye a 6 *A*)-éval azonos. Ismerte már Pelliot, kiadta hasonmással, átírásban, fordítással, magyarázatokkal Haenisch 56, 59—60, 63—64, 70—71. Tárgya: császári rendelet megújítja a taoista templom kiváltságait.

11. Kínai-mongol felirat; valószínűleg 1352-re tehető. Lelőhelye a 6 *A)*-éval azonos. Hasonmással, átírásban, fordítással, magyarázatokkal kiadta HAENISCH 56, 60—61. 65—66. 71—73. Tárgya: császári rendelet a taoisták kiváltságairól.

A fentebb felsorolt 1—11 szám közös tulajdonsága, hogy epigráfiai természetű anyag, amely még majd bővíthető. Szándékosan nem vettük fel külön tételnek az 1335-ös, a Honan tartománybeli Hui hien közelében levő Yi-čen taoista templom kínai nyelvű, kínai írásjegyű feliratát, melynek a tetején nagy betűkkel egy mongol szó olvasható: *jar-liq* «császári parancs». (V. ö. CHAVANNES IX, 27. tábla; a kínai szöveg fordítása u. o. 413—416.) A 11 tétel a 9. kivételével császári rendeleteket tartalmaz különböző kiváltságokról, kőbevésésükről természetesen legtöbbször maguk az érdekeltek gondoskodtak. A császári kancellária eredeti okmánya egyetlen esetben sem maradt fenn. Elegendő az epigrafikus emlékek felsorolását áttekinteni, hogy lássuk: mongol nyelvi, nyelvészeti ismereteken kívül mennyi minden egyébre van még szükség feldolgozásukhoz, helyes megértésükhöz.

12. Buddhista tárgyú töredékes fanyomat. G. E. MANNERHEIM turkesztáni leleteiből kiadta G. J. RAMSTEDT, Ein Fragment mongolischer Quadratschrift: JSFOu. XXVII. 3: 1—4. Ez az eddig közzétett egyetlen ilyen természetű emlék annyira töredékes és oly kisterjedelmű, hogy nyelvi szempontból nem értékesíthetjük legbecsesebb tulajdonságát: szókincsét, mely pedig merőben más területre vezetne bennünket, mint az epigráfiai anyag meglehetősen egyhangú (mert szűk terjedelmű) jogi terminológiája. A mongol buddhizmus szempontjából meg éppen arra volna szükségünk, hogy minél terjedelmesebb és minél nagyobb számú 'phags-pa írásos emlék alapján próbáljuk meg rekonstruálni a mongol buddhizmus kialakulásának körülményeit. A MANNERHEIM-féle töredék csak az egyetlen ilyen természetű kiadott emlék. Nyugodtan számíthatunk a fanyomatos anyag gazdagodására is, mert tudomásunk szerint valami húsz (sajnos, szintén igen töredékes) lap vár kiadásra csak a berlini gyűjteményből.

Itt említjük meg, hogy a mult század végén az orosz mongolisták közt erősen tartotta magát az a nézet, hogy a híres Mongolok Titkos Történetét eredetileg 'phags-pa írással jegyezték le, legalább is annak ma ismert kínai átírásos szövegét ilyen írásos kézirat alapján készítették el. Ma már nem lehet vitás, hogy az 1240-ből, ill. 1242-ből származó MTT.-ét nem jegyezhették le eredetileg az 1269-ben behozott 'phags-pa írással. Amióta pedig az ú. n. kínai-mongol szótárakat ismerjük, a MTT.-ének és a 'phags-pa írásos emlékek hangtani sajátságainak szembetűnő azonosságából sem szükséges messzemenő következtetéseket levonni. Teljesen elhibázottnak kell tehát tekintenünk a japán HATTORI SHIRŌ szenvedélyes vitázását japán kollégáival (leginkább KOBAYASHI-

val), amikor az orosz mongolistáktól már régen cserbenhagyott nézetet újra felelevéníti.

13. Pecsétek. Ez idő szerint csak egyet ismerünk, a Dalai láma pecsétjét, amelyet a XVI. század végét kapott egy mongol fejedelemtől. Vö. P. Pelliot: Journal Asiatique 1927 I. 372. Ez különben a 'phags-pa írás legkésőbbi emléke is.

14. Paize-k. Ezen a néven ismerik leginkább a kínai p'ai-ce elnevezéssel jelölt, fémből készült, többnyire hosszúkás alakú érméket, melyeken röviden, pár szóval a császár parancsa volt olvasható, s birtokában követek, megbízottak, futárok a legnagyobb gyorsasággal utazhattak az egész birodalomban, mert felmutatásukra a hatóságok ellátásukról, továbbá váltott lovakról voltak kötelesek gondoskodni. A legismertebbek a következők.

a) Aranyozott ezüst paize, 1846-ban egy Ananjin nevű orosz kereskedő találta a minuszinszki körzetben. A már említett Avvakum segítségével először V. Grigoriev adta ki, v. ö. V. Grigorief, Lettre sur l'origine et les monuments de l'écriture carrée: Journ. As. 1861, 529—558. Az első paize felfedezését sok hozzászólás követte, a legnevezetesebb I. J. Schmidt, Über eine mongolische Quadrat-Inschrift aus der Regierungszeit der mongolischen Dynastie Jüan in China: Bull. de l'Ac. de St.-Pbg. Vol IV, nº 9, 1846. Schmidt nyomán kiadta Yule, Marco Polo,[2] I. a 352. lappal szemben.

b) Ezüst paize. 1853-ban találták Njukskoe faluban, a verchneudinszki körzetben. Kiadta P. Saveljev: Trudy Vost. Otd. Imp. Arch. Obšč. V, 160—165. Felirata megegyezik az *a)*-éval.

c) Öntöttvas-paize, az írás ezüst berakással készült rajta, a paize formája kerek, s nem hosszúkás, mint az előző kettőé. A tomszki kormányzóság marinszki körzetében találták a földben 1881-ben. Kiadta Pozdneev, Obzjasnenie drevnej mongol'skoj nadpisi na čugunnoj doščečke: Zap. Ak. Nauk XXXIX (1881), 1—13.

d) Egy negyedik kiadott, de közelebbről nem ismert paize. T. i. Devéria Collège des Intreprètes c. könyvéből mindössze egy teljes példány ismeretes (mellékletekkel együtt) a pekingi Pei-t'ang lazaristáinak a könyvtárában, s csak ebben a könyvben van róla szó.

15. Egy rövid felirat a mangut-barlangban. A róla szóló irodalomhoz (Avvakum, Bobrovnikov, Pozdneev) nem tudtam hozzáférni. V. ö. Lewicki 12.

b) Kínai nyelvű emlékek.

1. Mong ku ce yün. Kínai szótár 'phags-pa írással és kínai írásjegyekkel. A négy zenei hangsúly szerint, a szókezdet alapján csoportba szedett szóanyag a kínai írásjegyek legnagyobb részét tartalmazza. Mindegyik oszlop élén 'phags-pa írással a pontos kiejtést találjuk, alatta következ-

nek mindazok az írásjegyek, melyek azonos kiejtésűek. A szótár a Yüan-dinasztia korából való és szerzője Ču Cung-wen. Alapvető mű, melyre eddig sajátságos módon nem ügyeltek. Az eredetit nem láttam, Japánban azonban átvettem egy fényképmásolat alapján az anyagát. Megvolt (esetleg ma is megvan) a koreai császári könyvtárban. A Mong ku ce yün segítségével a Jüan-kor kínai hangtörténetét oly részletesen ismerhetjük meg, mint egyetlen korábbi korszakét sem. A kínai-koreai irodalom számon tart még egy hasonló című, hasonló (esetleg azonos) tartalmú munkát, a Mong ku yün lio-t, melynek a szerzője maga 'Phags-pa láma volna. Ez utóbbi 'phags-pa írásos kínai szótárt idézi, ill. felhasználja a Mong ku ce yün-nel és a Mong ku yün lio-val azonos elrendezésű kínai-koreai szótár, a Să syeng htong kăi, v. ö. M. COURANT, Bibliographie coréenne I (Paris 1895), 46—48.

2. Po kia sing, a kínai családneveket tartalmazó ismert munka 'phags-pa írásos átírása. Régóta ismeretes a King č'uan pai pien c. enciklopédia 81. fejezete után. Ebben a formában azonban annyira eltorzult a mongol írást nem ismerő kínai nyomdász vésője alatt, hogy jóformán hasznavehetetlen. Kiadásai: A. WYLIE, Ancient Inscription in Chinese and Mongol: Transactions of the China Branch of the Royal Asiatic Society, Part V. Honkong 1855, 77—78. Uő. Notes on Chinese Literature, Shanghai 1901, 187. J. EDKINS, Sanscrit and Mongolian Characters: Transactions V (Honkong 1855), 101—108, 4 tábla. Kiadta újra az egészet magyarázat, átírás nélkül POZDNEEV az említett Lekcii-ben. Japánban sikerült kifogástalan Ming-kori kiadásra bukkannom (a császári könyvtár példánya állítólag Yüan-kori), s fényképét is megszereztem. Rövidesen ki szeretném adni a Po kia sing-nek ezt az igen tanulságos szövegét.

Egyéb kínai munkáknak is elkészítették a mongol átírását (v. ö. LAUFER 201), eddig azonban egy sem került elő belőlük.

3. Felirat 1275-ből, lung-men-i kőnek is nevezik, mert ott találták meg, ahol az 1. mongol nyelvű emléket: Senszi tartományban, a lung-men-i barlangok kijáratánál fekvő sziget Šen-Yü miao nevű templomában. Kelte annál egy évvel korábbi, s ily módon jelenleg ez a legrégibb datált 'phags-pa írásos emlékünk. Hasonmását kiadta CHAVANNES IX: XVIII. táblán, kínai szövegét, fordítását ugyanott 373—376. Tárgya: császári rendelet a templom védelméről.

4. Kínai felirat, dátuma 1276. Voltaképpen csak egyetlen sort írtak át 'phags-pa betűkkel, a többi kínai írásjegy. Kiadta CHAVANNES V: VIII. tábla, 404—413 (v. ö. különösen a 409. l.-ot).

5. Kínai felirat, 1288-ból. Származási helye ismeretlen, valószínűleg Belső-Kína valamelyik tartományából való. DEVÉRIA gyüjtéséből kínai és 'phags-pa írásos hasonmását kiadta BONAPARTE XII: 2. Szövegét a 'phags-pa jegyek alapján nem írták át; lefordította DEVÉRIA

30—39. Tárgya: császári rendelet Kiang és Huai kínai írástudóinak a kiváltságairól.

6. Kínai felirat. Az 1294-ben kibocsátott császári rendelet a konfuciánuzmusnak tett különböző kedvezményekről. Kőbe vésve több helyen is fennmaradt Kínában, szövege csekély eltérésekkel mindenütt azonos.

a) A legrégebbről az egyik sanghaji konfuciánus templomban őrzött példánya ismeretes. A kő a feliratot kínai nyelven, de kétféle írásban (kínai írásjegyekkel és 'phags-pa átírásban) tartalmazta. Kiadta A. Wylie, Ancient Inscription in Chinese and Mongol: Transactions V, 65—81. (Vö. Uő. Chinese Researches, Shanghai 1865, 259.; G. Pauthier, Le livre de Marc Pol, 768—771. A kő korábbi sorsáról A. Wylie: Journ. of the Roy. Asiatic Society 1870, 29: 5; Laufer 197.) A sanghaji követ 1928-ban a helyszínen kerestem, de nem sikerult nyomára akadnom. A templom-, illetve iskolaudvarban az egyik fal mellett gondosan restaurálva felállították feliratköveiket, de a 'phags-pa írásos emlék nem volt köztük. Lehet, hogy elkallódott, de az sem lehetetlen, hogy valamelyik kő hátlapján mégis meg lehetne találni, mai állapotában azonban semmiesetre sem, mert oly közel vannak építve a falhoz, hogy a másik oldalukból nem látni semmit.

b) A második példány a Kiangszu tartományban, Sung-kiang-ban került elő, szintén egy konfuciánus templomban. Elsőnek Pauthier: Journ. As. 1865, 768—771 foglalkozott vele (vö. Chavannes IX: 309), majd levonatát kiadta P. Louis Gaillard, Nankin d'alors et aujourd'hui, aperçu historique et géographique (Shanghai 1903): Variétés Sinologiques 23. fordítása u. o. 299—302. Ez a példány különösen érdekes, mert a 'phags-pa betűk legfínomabb árnyalatokat kifejező jegyei is előfordulnak rajta.

c) A harmadik másolatot a santungi K'iü-fou Yen ce-templomában őrzik. Vö. Wyle, Ancient Inscription 77. Laufer 1903-ban új levonatot készített róla és nem egy vonatkozásban helyreigazította Wyle tévedését. A jelzett helyen a feliratnak nem egy, de két változata található. Az egyik pontosan megegyezik a sanghajival, mindössze c s a k kínai nyelvű, s az is csupán 'phags-pa átírásos; a másik kínai és mongol nyelvű, a sanghaji felirat befejező része itt azonban hiányzik, s egyéb kisebb eltéréseket is mutat. V. ö. Laufer 197—198.

Az 1294-i császári rendelet mongol fordítását l. 227 l., 3.

7. Kínai felirat. Császári rendelet 1307-ből, mely posthumus címet adományoz Konfuciusnak. E g y kőre van vésve a 'phags-pa írásos és a kínai írásjegyes szöveg (természetesen mind a kettő kínai nyelvű, mégpedig oly módon, hogy a 'phags-pa sorok között interlineárisan elhelyezett kínai írásjegyek egyben magyarázzák is a 'phags-pa jegyes szavakat. Hasonmását kiadta Chavannes IX: I. tábla, fordítása u. o. 313—314, leírása 310.

8. Kínai felirat. Az 1316. évi császári rendelet Meng ce szüleinek posthumus címéről. Egy Pekingben vásárolt felirat-levonat után lett ismeretessé. A DEVÉRIA gyüjtéséből származó levonat hasonmását közzétette BONAPARTE XIII: 1, fordítását kiadta DEVÉRIA 83—85. Megtalálta később az eredeti követ LAUFER Cou hien Meng ce-templomában, v. ö. LAUFER 199. Újra kiadta a felirat hasonmását CHAVANNES IX: X. tábla, fordítása u. o. 342—345.

9. Kínai felirat. Császári rendelet 1331-ből, mely Yen ce-nek újabb posthumus címet adományoz. A feliratos kő megtalálhato K'iü-fou-ban, Yen ce templomában. A felirat kínai eredetije interlineárisan követi a 'phags-pa jegyes átírást. Minthogy a kínai sorok jobbról-balra, a 'pags-pa sorok balról-jobbra haladnak, az interlineáris elrendezés semmit sem segít a 'phags-pa írásos szavak azonosításában. A felirat hasonmását kiadta CHAVANNES IX: V. tábla, fordítása u. o. 329—330.

10. Kínai felirat; szintén egy 1331-ből kelt császári rendeletet tartalmaz, mely Meng ce-nek posthumus címet adományoz. A követ Cou hien Meng ce-templomában őrzik. A DEVÉRIA-gyűjtésből származik az a hasonmáskiadás, melyet BONAPARTE XIII: 2 tett közzé. A kínai szöveget lefordította DEVÉRIA 85—87. A felirat hasonmását újra kiadta CHAVANNES IX: XI. tábla; fordítása u. o. 345—347.

11. Kínai felirat. Császári rendelet 1334-ből a Yen ce szüleinek adományozott posthumus címről. A követ K'iü-fou Yen ce-templomában állították fel. A felirat hasonmását kiadta CHAVANNES IX: IX. táblán; fordítás u. o. 338—340.

12. Kínai felirat. Császári rendelet 1335-ből, mely Ye ce feleségének adományoz posthumus címet. A felirat K'iü-fou-ban, a Yen ce-templomban található, mégpedig az 1331-i Yen ce-nek posthumus címet adományozó kő másik oldalán. A kínai szövegtől teljesen elkülönítve, utána olvasható ugyanazon szöveg 'phags-pa átírásban. Mindkét szöveg hasonmását kiadta CHAVANNES IX: V. táblán; fordítása u. o. 340—342.

13. Ujgúr írásos sírfelirat mongol és kínai nyelven. Évszáma valószínűleg 1335. 1935-ben fedezték fel Kuo-kung-fu (c'un) nevű faluban, 35 kínai mértföldre az ismertebb Wu-tan č'eng-től, a Zsehol tartományban. Az emlék Čang Ying-žui-nak és családjának a sírfeliratát tartalmazza. Az ujgúr írásos mongol felirat kimagasló «feje» 4 sor 'phags-pa írásos kínai szövegből áll. A felirat hasonmását, kínai szöveggel, japán fordítással, magyarázatokkal kiadta TAMURA: Mōkogaku I (1937), 69—74. A feliratos kő fényképe megjelent még a Tōyōshi kenkyū-ban (I, 1, 1. tábla).

14. Figyelembe kell venni valamennyi mongol nyelvű 'phags-pa írásos epigráfiai emléket, mert valamennyiben találunk több-kevesebb átírt kínai írásjegyet is, így személyneveket, helyneveket, címeket stb. Ez a látszólag könnyen elhanyagolható mennyiségű szórványemlékanyag rendkívül becses kínai nyelvtörténeti szempontból. Az előforduló

írásjegyek közt u. i. igen sok ritka jegy található, mindenesetre olyanok, amilyeneket a kínai nyelvű, stereotip, szinte azonos szövegezésű 'phags-pa átírásos epigráfiai anyagban hasztalanul keresünk.

15. Ide kell sorolnunk azokat a kínai munkákat, melyek a 'phags-pa írásról beszélnek, pl. közlik a betűket, s magyarázatul kínai szavakat adnak átírásban. Ilyen többek közt T'AO CUNG-YI Šu ši hui yao c. könyve, ill. annak 7. fejezete, mely a 'phags-pa írásról szól. (E rész fényképmásolata Budapesten is megtalálható.) T'AO CUNG-YI-nak ezt az anyagát LO ČEN-YÜ is felvette egy kitűnő epigráfiai munkájába, melyet pillanatnyilag nem tudok elérni.

16. Végül ide tartoznak néhány írásjegy átírását tartalmazó kisebb emlékek, mint pl. érmék, papírpénzek, utalványok, pecsétek feliratai. Teljesen még ezeket sem gyűjtötték össze. Nevezetesebb idetartozó dolgozatok: V. KOTVIČ, Iz nachodok P. K. Kozlova v g. Chara-choto III. Obrazcy assignacij Juanskoj dinastii v Kitaje: Izv. Imp. Russ. Geogr. Obšč. XLV (1909), 474—477. A. IVANOV, Bumažnoe obraščenie v Kitae do XV veka: Materialy po etn. Rossii II (StPbg. 1914) II. Vö. még LEWICKI 3—4.

Noha a 'phags-pa átírásos kínai anyagot teljes egészében nem gyűjtötték össze (a legteljesebb POZDNEEV említett Lekcii II c. litografált egyetemi előadása), mégis igen használható monográfia jelent meg e területről, mely főleg POZDNEEV, CHAVANNES és BONAPARTE alapján készült: A. DRAGUNOV, The Phags-pa Script and Ancient Mandarin: Izv. Ak. Nauk 1930. 627—647, 775—797. A részletekben felmerülő tévedések, helyreigazítani valók ellenére is elismeréssel kell adózni ennek a dolgozatnak, mely az eddig csak kuriózumszámba menő 'phags-pa írásos kínai anyagot nyelvtörténeti szempontból értékesítette. Ezzel szemben teljesen elhibázott munka: OSHIBUCHI HAJIME, Chung-yüan yin-yün chū no Paspa ji nite utsusaretaru Kanji-on ni tsuite c. japán nyelvű monográfiája, megjelent az OGAWA TAKUJI-Emlékkönyvben (Kyōto 1930), 601—641. OSHIBUCHI betűket cserél össze, de azonfelül is növeli a zavart azzal, hogy ISHIYAMA FUKUJInak a Yüan-kor kínai kiejtéséről írt nem sikerült olvasatait igyekszik igazolni. Az igazi probléma: a 'phags-pa írásos kínai nyelv jóval archaikusabb állapotot mutat, mint a szintén Yüan-korból származó kínai munkák idegen nyelvi glosszáinak átírásából várható volna. Úgy látszik azonban, lassanként ezt a látszólagos ellentmondást is sikerül tisztázni.

c) Szanszkrit nyelvű emlékek.

1. A legnagyobb terjedelmű ilyen emlék a kiü-yung-kuan-i kapu devanāgarī írásos szanszkrit nyelvű része. Mint mondottuk, éppen itt hiányzik a kisebb betűs rész. A nagybetűs rész két dhāraṇīt tartalmaz.

A keleti falon található szöveg címe: Ārya-sarvadurgatipariśodhanī-uṣṇīṣavijayā-nāma-dhāraṇī. A nyugati falon egy másik dhāraṇī olvasható: Samantamukhapraveśaraśmivimaloṣṇīṣaprabhāsasarvatathāgatahṛdayasamayavilokite-nāma-dhāraṇī. Mind a két szöveget jól ismerjük a tibeti és mongol Kanjurból. (A mongol Kanjur katalógusában az előbbi a 203, az utóbbi a 211. szám alatt található.) Klasszikus szanszkrit nyelv helyett természetesen «Kanjur-szanszkritot» kapunk. Jelentősége inkább csak a tibeti és mongol kánonikus szövegekben található «szanszkrit» részek szempontjából van és persze az sem érdektelen: mint olvasták Észak-Kínában ezt a szanszkritot a XIV. század közepén. Eddig, sajnos, egyik szempontból sem dolgozták fel a két szöveget, mindössze a Bonaparte-féle hasonmás-kiadásra vagyunk utalva; magyarázat, átírás nélkül az egyik dhāraṇīt közölte ismert egyetemi előadásaiban Pozdneev is.

2. Félig-meddig talán ide sorolhatjuk az ismert lamaista formulát is, az *oṁ maṇi padme hūṁ*-ot. Két helyről is ismerjük 'phags-pa átírásban.

a) Az egyiket a Ša-čou-tól délkeletre fekvő Ezer Buddha barlangjaiban fedezte fel Bonin. Kiadta Chavannes, Dix inscriptions chinoises de l'Asie Centrale: Mémoires présentés à l'Ac. des Inscr. et Belles-Lettres 1902, 207, 288—289.

b) A másik Santung egyik buddhista templomából, Ling-yenből került elő. V. ö. Chavannes IX: 399.

d) Török nyelvű emlékek.

Ilyent ez idő szerint egyetlenegyet ismerünk, mégpedig egy pecsét feliratát. Találták a német turfáni expedíciók során Idiqut šähriben. Szövege: *o-ron qud-luq bol-sun*. Vö. G. J. Ramstedt, Mongolische Briefe aus Idiqut Schähri bei Turfan: SPAW. (Berlin 1909) 845 és VI. tábla.

Egy XII. századi mandzsu-tungúz írás

A „kis" dzsürcsi írás értelmezése

A török, mongol és mandzsu-tungúz nyelvek rokonsága, illetőleg az ezen nyugvó altaji nyelvcsalád még mindig csak feltevés. Ez alapvető bizonytalansági tényező miatt egyelőre szinte reménytelen vállalkozás a feltevésszerű altaji nyelvág távolabbi (pl. uráli) kapcsolatainak a firtatása.

Az altaji nyelvhasonlítás pedig jóformán holtpontra jutott. Okát leginkább abban kell keresnünk, hogy a mandzsu-tungúz nyelvészet terén évtizedek óta alig jutottunk előbbre valamit. Hiába gyarapodott a török és a mongol mai és régi nyelvi anyag szinte beláthatatlan mennyiségűvé, hiába sikerült a két nyelv történetét főbb vonásaiban tisztázni, mindez nem volt elegendő ahhoz, hogy segítségével az altaji hipotézis kérdését dűlőre vihessük. A török-mongol leíró, összehasonlító és történeti nyelvészet nagyarányú fejlődésének mégis volt valami haszna: még kirívóbbá vált a mandzsu-tungúz nyelvészet elmaradottsága, egyben végleg bebizonyosodott, hogy az altaji nyelvrokonság kérdése éppen erről az oldalról fogható meg eredményesen.

Ha viszont a régi, kezdetleges helyzeten változtatni akarunk, új, nagyszabású programmra van szükségünk.

Meg kell indítani az eddig ismeretlen vagy nem kielégítő mértékben ismert mandzsu-tungúz nyelvek és nyelvjárások tervszerű feltárását. Ezen a téren újabban egyes kutatók (G. M. Vasilević, V. J. Levin, T. I. Petrova, A. I. Ulitin és mások) máris szép eredményeket értek el; kívánatos volna, hogy a kutatók köre még tovább táguljon. Össze kell gyűjtenünk a szétszórtan, legtöbbször hozzáférhetetlen helyen közzétett régebbi nyelvi anyagot olyanféle összefoglaló műben, mint amilyen Szinnyei József Magyar Tájszótára. E munka elkészítését egyik tanítványom nem régiben meg is kezdte.

Neki kell fognunk a mandzsu-tungúz nyelvemlékek filológiai feldolgozásának, és azokat is fel kell használnunk a jövőben nyelvészeti kutatásainkban. Úgy látom, különösen sokat várhatunk a nyelvemlékektől. A mandzsu-tungúz és a mongol nyelvág egymáshoz való viszonyát ugyanis alighanem merőben másképen kell majd megítélnünk, mint eddig. A két csoport közt kimutatható szókincsbeli egyezés nagy része ugyanis feltűnő módon a mongolra és a tulajdonképeni mandzsura szorítkozik, csak elenyésző számú esetben terjed ki a tungúz nyelvekre is. Ezt a különös jelenséget semmiképen sem magyarázhatjuk azzal a

kétségtelenül helytálló megállapítással, hogy a mandzsu feljegyzett szókészlete a leggazdagabb az egész nyelvágból. A mandzsu-mongol egyezések jelentékeny része nem rokonság, nem is ősi érintkezés emlékét őrzi, hanem a jövevényszavak kategóriájába tartozik; ezeket az altaji nyelvrokonság bizonyítékai közül — az előző kutatóktól eltérőleg — ki kell rekesztenünk. És hogy ez eddig nem történt meg, annak okát éppen abban kell keresnünk, hogy nem fordítottak kellő gondot a mandzsu szókészlet történetének a tisztázására. Az ide vezető úton az első lépés: vallatóra kell fognunk a mandzsu nyelvemlékeket.

A mandzsu nyelv máig legrégibbnek tartott, XVI—XVII. századi emlékeinek eddig nem tulajdonítottak nagyobb fontosságot. A mandzsu írásbeliség első évtizedeinek nyelvét bemutató *Tongki fuqa aqô xergen-i bitxe*-t is inkább afféle kuriózumnak tartották, amely mögött valahogy mindenki ott érezte a K'ien-lung-féle bizottságok archaizáló, apokrífokat gyártó igyekezetét. Mióta azonban Mukdenben és Pekingben előkerültek e mű eredeti, mongol írásos okmányokból álló forrásai, e kérdést is másképen ítéljük meg. De nyelvi tekintetben sem szükséges túlzott igényeket támasztanunk e legrégibb mandzsu emlékekkel szemben, mert ha lényeges különbséget nem is találunk köztük és a későbbi mandzsu nyelv között, mégis kitűnő szolgálatot tesznek a mandzsu előjének tekinthető dzsürcsi nyelv legkésőbbi szakaszának az értelmezésében. Ez pedig semmiképen sem valami mellékes részlet-kérdés.

A dzsürcsi ugyanis az egész mandzsu-tungúz nyelvág legrégibb olyan ma ismert képviselője, amely az írást a XII. század óta használta, és írásos emlékeinek egy része ránk is maradt.

Egyesek a dzsürcsit kereken azonosítják a későbbi mandzsuval; általánosságban magam is helyesnek tartom ezt a nézetet. A részleteket illetően azonban azt gyanítom, hogy a dzsürcsi pontosabban csak az egyik mandzsu nyelvjárásnak az őse, mégpedig nem azé, amelyikből a mandzsu irodalmi nyelv fejlődött: a két nyelvjárás meglehetősen eltért egymástól, hangtani és szókészleti tekintetben egyaránt.

A dzsürcsi vagy, ahogyan a kínaiak emlegetik, a *žu-čen*[1] nép a Kr. u. 480. év körül tűnik fel a történelemben ezen a néven, a mai Mandzsúria területén. A kezdetben jelentéktelen barbár nép lassanként számban és jelentőségben megnövekedett, végül a XII. század elején

[1] *žu-čen* első írásjegyét *nü*-nek is lehet olvasni, illetőleg ez az általánosabb olvasata; az így adódó *nü-čen* olvasatot főleg a régebbi sinológusok használták. A kínai *žu-čen* egy eredeti, barbárnyelvi **jürčin* átírása, ez utóbbinak csonka, *-n* nélküli töve *jürči*, amelyet török (ujgúr) és mongol hagyományozás révén is ismerünk. PELLIOT: T'oung Pao XXVIII, 109 *jurčin* olvasatával nem tudunk egyetérteni, mert az első szótag *ü* magánhangzóját az ujgúr írás is biztosítja (az első írásjegy kiejtése különben még a közép-mandarinban is *žü*, ennek nyelvjárási változata *jü*). A *jürčin* népnév kimutatható a mandzsuból is, mégpedig *jušen* alakban, melyet GABELENTZ 'rabszolga' jelentésben ismer, HANEDA viszont a *jušen*-t, vagy *jušen yalangga niyalma*-t 'mandzsu rabszolgá'-nak fordítja; vö. *Ubaliyambuha suhe gisun kamcibuha Manju i yargiyan kooli*. TORU HANEDA előszavával IMANISHI SHUNJU kiadásában (Kyōto, 1938.), 376, 41. jegyz. Ide tartozik a *jušeri* is, amely GABELENTZ értelmezésében 'egy mandzsu törzs neve'. Végül *jušen*-nek kell olvasni a dzsürcsi-kínai szójegyzék 324. tételeként előforduló *žu-čen* értelmezésű népnevét, melyet GRUBE (id. mű 91, vö. I, 2) *ču-sien*-nek ír át a mai kínai kiejtés alapján. A mandzsu *jušen* egy korábbi **juršen* < **jürčin*-ből keletkezett. Mint még majd szólunk róla, a mai mandzsu *ši* korábbi *či*-ből fejlődött (vö. I, 4), az *r* bizonyos esetekben, egyéb mássalhangzók módjára, mássalhangzó előtt kiesett, a mai mandzsu helyesírás pedig, mint ismeretes, nem tesz különbséget *u* és *ü* között.

magához ragadta a hatalmat Észak-Kína felett is, elűzve onnan a szintén barbár eredetű, mongol nyelvű kitajokat. A nomád hódítók szokását követve *Kin* („Arany") néven kínai dinasztiát alapított, amely Észak-Kínában 1115—1234-ig uralkodott. A dzsürcsi uralomnak a mongolok megjelenése vetett véget[4].

Visszahúzódva régi, mandzsúriai lakóhelyeikre a dzsürcsik a mongol-kort is átvészelték nagyobb bajok nélkül, sőt a rákövetkező tiszta kínai Ming-dinasztia alatt is aligha jelentéktelenedtek el egészen, ami abból is következik, hogy nyelvüket a hivatalos tolmácsiskolákban nemcsak Kínában, hanem Koreában is tanították. Hogy egészen más történt, azt viszont a napnál világosabban bizonyítja, hogy a Kínát a XVI. század második felében megrohanó újabb barbár alakulatok az ő soraikból kerültek ki, s hogy végeredményben belőlük szerveződött meg a mandzsu nép, amely 1644-ben hivatalosan is birtokba vette Kínát, s azt uralkodócsaládja, a *C'ing*-dinasztia hatalmában is tartotta egészen a XX. század elejéig. Jellemző, hogy a mandzsuk kínai hódításaik első éveiben maguk is dzsürcsiknek mondották magukat, s kezdetben dinasztiájukat is dzsürcsinek nevezték, s csak később tértek át ma nem egészen tisztázható okok alapján a *mandzsu* névre.

Érthető tehát, hogy e nagy történeti multtal rendelkező dzsürcsi népnek a nyelve is különös figyelmet érdemel.

A dzsürcsi nyelv ránk maradt emlékei két csoportra oszthatók: 1. kínai átírásos glosszákra, szójegyzékekre; 2. dzsürcsi írásos kisebb-nagyobb feliratokra, okmányokra és egy szójegyzékre. Az emlékek kora a XII. századtól a XVI.-ig terjed, tehát addig az időpontig, amikor a tulajdonképeni mandzsu nyelv legrégibb emlékei kezdődnek. Rendszeresen vagy éppen kielégítő módon egyik csoport emlékei sincsenek feldolgozva.

Az 1. csoporttal most nem kívánunk foglalkozni, minthogy mondanivalónk lényege a 2. csoporthoz kapcsolódik, amelyet talán a nem kínai írásos emlékek csoportjának is nevezhetnénk. Elvileg ugyan valamennyi idetartozó írást ismerték és használták a dzsürcsik, egyikükmásikuk mégsem nevezhető dzsürcsi írásnak.

A dzsürcsik ugyanis a következő írásokat ismerték:

1. A 'kis' kitaj írás. Azonos az ujgúr írással. A dzsürcsik a kitajoktól vették át, akik viszont azt a X. század második tizedének az elején kölcsönözték az ujgúroktól. Sem kitaj, sem dzsürcsi emléke nem maradt fenn; a kínai források szerint azonban az egyik kínai munka dzsürcsi nyelvű fordítása ezzel az írással készült.

2. A 'nagy' kitaj írás. 920 táján készítették a kínai írás alapján. A kínaiak szerint az írásjegyek száma 3000-re tehető. Kitaj emlék ezzel az írással több is maradt ránk, dzsürcsi azonban nem. Az írás megfejtetlen.

3. A 'nagy' dzsürcsi írás. Wan-yen Hi-yin készítette 1119-ben a nagy kitaj írás mintájára, talán azonos is vele, kisebb módosításokat

[4] Minthogy régebbi tervemet (vö. MNy. XXIII, 294) megvalósítani szándékozom, és a dzsürcsi népre, nyelvre vonatkozó kutatások mai állásáról magyar nyelven a hazai altajisták tájékoztatása céljából rövidesen beszámolok, itt csak egészen vázlatosan érintek bizonyos kérdéseket, azokat is csak akkor, ha tulajdonképeni mondanivalóim megvilágításához elengedhetetlenül szükségesek.

nem számítva. Több, valószínű emléke fennmaradt, de az írás máig megfejtetlen.

4. A 'kis' dzsürcsi írás. Ez Hi-cung császár műve 1138-ból (1145-ben használták először). A 'nagy' dzsürcsi írásnál jóval áttekinthetőbb, lehet, hogy annak csak puszta egyszerűsítése, elemeire bontása. Igen nagy népszerűségnek örvendhetett: a kínai klasszikusok, történeti művek fordításait mind ezzel jegyezték le. Több XII—XIII. századi felirat és kisebb emlék maradt ránk ezzel az írással.

A 'nagy' és 'kis' megkülönböztetést a kínaiak használják (valószínű azonban, hogy a dzsürcsik is ismerték), és bonyolultabb, illetőleg egyszerűbb írástípust jelent. Tulajdonképeni dzsürcsi írásnak természetesen csak a 3.-at és a 4.-et tekinthetjük.

A négy írás közül csak az elsőt ismerjük, hiszen azonos az ujgúrral; mégsem vesszük hasznát, mert ilyen írással dzsürcsi emlékünk nincs. A többi írás viszont igen nagy, szinte megoldhatatlan problémák elé állít bennünket, még akkor is, ha ilyen emlékeink vannak is. A legfőbb nehézség abból adódik, hogy az írás nem betűírás, amely jelen esetben nem okozna különösebb gondot: kellő számú emlék áll rendelkezésünkre, a nyelvtípust is kellően ismerjük; az írás síma és gyors megfejtése semilyen akadályba nem ütköznék.

Azonban távolról sem ez a helyzet. Mind a három írás végső forrása a kínai írás, ez pedig annyit jelent, hogy ideogrammokkal van dolgunk, amelyeket önmagukból, kulcs nélkül megfejteni lehetetlen. Valóban, a tudomány sokáig teljesen tehetetlenül állott mind a három írással szemben.

Egy csapásra megváltozott azonban a helyzet, amikor a múlt század végén Kínában előkerült a három közül az egyiknek, a 'kis' dzsürcsi írásnak a kulcsa. Ez a kulcs pedig nem volt más, mint egy Ming-kori, XVI. századi kétnyelvű, dzsürcsi-kínai szójegyzék, melyet annak idején a kínaiak fordító irodáikban a dzsürcsi nyelv tanításához, ilyen nyelvű akták fordításához használtak. Ez a szójegyzék különben a *Hua-yi yi-yü* című ismert sorozatból származik, amelynek ujgúr, tibeti, perzsa stb. szójegyzékeit már régebb óta ismerték. Az újonnan felfedezett dzsürcsi-kínai szójegyzék F. Hirth útján Berlinbe került, ahol röviddel rá kiadta W. Grube[1]

Az elmúlt évtizedek alatt fedezték fel a 'nagy' kitaj írás jelentős emlékeit, azóta jutott napvilágra, illetőleg P. Pelliot birtokába az 1202-ből való terjedelmes 'kis' dzsürcsi írásos felirat, de újabb kulcs azóta sem került elő egyik íráshoz sem, sőt a 'kis' dzsürcsi írást illetőleg ma is ott tartunk, ahol 1896-ban. A további kutatásnak ott kell folytatni a munkát, ahol Grube abbahagyta.

A dzsürcsi-kínai szójegyzék a szokásos kínai tárgyi csoportok szerint (ég, föld, idő stb.) 871 tételt tartalmaz. Minden tétel egy-egy szóból vagy kifejezésből áll, amelyet a szótár megad 1. dzsürcsi írással, 2. a kiejtését kínai átírásban, 3. az értelmezését kínai nyelven. A szótárhoz függelékként 20 minta-okmány (kérvény, beadvány) csatlakozik dzsürcsi írással (a kiejtés jelölése itt hiányzik) és kínai fordítással..

[1] W. Grube, Die Sprache und Schrift der Jučen. Leipzig, 1896.

GRUBE könyvének beosztása főbb vonásaiban különben ez. Egy rövid előszó után mindenek előtt közreadja magát a dzsürcsi-kínai szójegyzéket (1—46), sajnos nem facsimilében, amint azt HIRTH tervezte, hanem csak kéziratos másolatban, mégpedig helykímélés céljából az eredeti anyagot zsúfolva, oszloposan; könnyebb tájékozódás kedvéért a tételeket számozza, az oszlopok tartalmát rövid német felirattal jelzi. A könyv többi része teljes egészében GRUBE személyes munkája. Az első ebben a sorban egy I. index, amely a szójegyzék valamennyi dzsürcsi írásjegyét tartalmazza, szám szerint 698-at (46—79), mégpedig kínai módon, azaz az írásjegyeket alkotó vonások száma szerint. Utána egy II. indexben ugyanezek az írásjegyek a latin betűkkel átírt kínai kiejtés szerint következnek (79—88). Az indexek sorát egy dzsürcsi-német szójegyzék zárja (89—104), mely az egyes tételeket a kínai átírás jelölte kiejtés szerint tartalmazza. A könyvet a húsz dzsürcsi okmány kiadása fejezi be az eredeti szöveg dzsürcsi és kínai írásjegyeivel; ehhez GRUBE hozzácsatolta a dzsürcsi szöveg kínai átírás szerinti olvasatait latin betűs átírásban, továbbá a szövegek német fordítását.

Talán felesleges hangsúlyozni, hogy a dzsürcsi-kínai szójegyzék felfedezése milyen nagyjelentőségű esemény volt. Azok a remények azonban, hogy segítségével most már az összes ismert 'kis' dzsürcsi írásos emlékek megfejthetők, csakhamar lelohadtak. Rövidesen kiderült ugyanis, hogy a szótár nem tartalmazza a 'kis' dzsürcsi írás valamennyi jegyét, sőt még az okmányokban is akad olyan dzsürcsi írásjegy, amelynek olvasási módja a szójegyzék alapján nem állapítható meg. De a megfejtettnek tekinthető 698 írásjegy sem váltotta be a hozzáfűzött várakozást: egy részük ugyanis egyszerű szójel, ideogramm, más részük ugyan szótagjel, de a szótag fonétikai elemeire vonatkozólag éppúgy nem tartalmaznak semmiféle utalást, mint az előbbiek arra nézve, hogy a szó hány szótagból áll, vagy éppen hogy mi a kiejtése. A megfejtett írásjegyek segítségével tehát egyetlenegy újabb ismeretlen írásjegynek sem lehet meghatározni az értékét.

GRUBE még felvette a dzsürcsi anyag egy részét pár évvel később megjelent gold szótárába[1], de többé nem keltett nagyobb visszhangot az egész dzsürcsi-kérdés sem az altajisták, sem a sinológusok között; az elmúlt félszázad alatt senki sem nyúlt a Ming-kori dzsürcsi-kínai szótárhoz, sem azon keresztül a 'kis' dzsürcsi írás problémájához.

Ezt pedig nem sajnálhatjuk eléggé. Ha a 'nagy' dzsürcsi és kitaj írás és a 'kis' dzsürcsi írás között van valami genetikus összefüggés, — mint ahogy mai ismereteink szerint ilyen valóban van, — akkor azok megfejtéséhez az út egyéb segítség híján csak a 'kis' dzsürcsi írás valamennyi problémájának a tisztázásán keresztül vezethet. De e távolabbi kérdésen kívül megoldatlanul maradt egy sokkal közelebbi feladat is.

GRUBE ugyanis a szójegyzék feldolgozásában a fele úton megállt; a dzsürcsi írásjegyek tulajdonképeni megfejtését, amely a szójegyzék anyagából kínálkozik, nemhogy nem végezte el, de meg sem kíséreltе.

[1] W. GRUBE, Goldisch-deutsches Wörterverzeichniss mit vergleichender Berücksichtigung der übrigen tungusischen Dialekte: L. v. SCHRENK's Reisen und Forschungen im Amur-Lande. Anhang zum III. Bande. Zweite Lieferung, linguistische Ergebnisse. (GRUBE előszava 1899-ből való.)

Mikor ezt megállapítjuk, korántsem szándékozunk GRUBE úttörő, sokoldalú érdemeit kisebbíteni. Természetes, hogy ötven esztendővel ezelőtt lényegesen alacsonyabb fokon állottak azok a studiumok (pl. a kínai nyelvtörténet), amelyek e munka eredményes elvégzéséhez szükségesek. Az azonban már akkor is világos lehetett, hogy a GRUBE-féle dzsürcsi-német szójegyzék hajszálra ugyanabban a formában megjelenhetett volna, ha az eredeti szójegyzék egyetlen árva dzsürcsi írásjegyet nem tartalmazott volna. Ma pereze ez utóbbi vonatkozásban is szükségszerűen igényesebbek vagyunk: valamely kínai-dzsürcsi, kínai-mongol, kínai-ujgúr szójegyzéket akkor is vissza kell állítanunk eredeti hangalakjába, ha belőlük az eredeti dzsürcsi, mongol, ujgúr írás hiányzik is, és a kérdéses szóanyag valóban egyedül kínai átírásban áll rendelkezésünkre.

Ma még egyéb is szeget üt a fejünkbe. Hogyan lehet az, hogy GRUBE I. indexében egész sor dzsürcsi írásjegynek több, olykor 4—5 kínai olvasata van? Mi a magyarázata annak, hogy a II. indexben egy-egy kínai olvasatnak nem is 4—5, de néha 14 dzsürcsi írásjegy a megfelelője? Ma lehetetlen nem mérlegelnünk: hiszen ez az írás éppen azért keletkezett, hogy megfelelőbb lejegyzési köntöst kapjon a dzsürcsi nyelv, mint amilyent a kínai írás tűdott volna neki nyújtani. Ha nem ez lett volna a cél, akkor nyilván megelégedtek volna a dzsürcsik is a változatlan kínai írással, mint azt a koreaiak tették; ez utóbbi lehetőség pedig bizonyára nem maradt ismeretlen a koreaiakkal annyira szoros kapcsolatokban álló kitajok és dzsürcsik előtt sem. De sem a kitajok, sem a dzsürcsik nem követték a koreai példát, ellenkezőleg, megalkották külön írásukat, amely nemzeti nyelvük lejegyzésén kívül alkalmas volt a kínai írásjegyek átírására is[1].

Ha pedig ez így van, akkor GRUBE I. és II. indexében mutatkozó rendellenesség és zűrzavar csak látszólagos, és feltétlenül rendet lehet teremteni benne.

Ez a rendteremtés, az esetleges hibák, tévedések kiküszöbölése legelső kötelességünk, hiszen a 'kis' dzsürcsi írás és az azzal lejegyzett nyelv problémáinak a megoldása csak akkor lehet eredményes, ha vizsgálódásainkban megbízható, kifogástalan anyagra támaszkodhatunk. Meg kell tehát tüzetesen vizsgálnunk, vajjon nem csúszott-e valami hiba akár GRUBE, akár a Ming-kori másoló hibájából a szótárba. Kifogástalanok-e azok az azonosítások, amelyekben GRUBE a dzsürcsi írásjegyeket az átírásukra szolgáló kínai írásjegyekkel összekapcsolja.

Mindez csak GRUBE munkájának revizióját jelenti, amely még távolról sem azonos a megfejtéssel. A tulajdonképeni megfejtés: a dzsürcsi írásjegyek dzsürcsi nyelven használt értékeinek a meghatározása. Ehhez viszont egyéb előmunkálatok is szükségesek. Tisztáznunk

[1] Semmiesetre sem elszórt, kuriózumszerű kínai nevek és szavak átírásáról lehetett szó, hanem annál sokkal többről. Ennek megítéléséhez elegendő összehasonlítanuk a *Si-su* vagy a *Si-king* XVII. és XVIII. századi mandzsu fordítását. Mint arra már GABELENTZ rámutatott a XVII. században sokkal több a kínaiból egyszerűen átírt „jövevényszó", mint a XVIII. században, ahol azok jórészét már újonnan alkotott mandzsu szavakkal pótolják. Megjegyzendő, hogy ugyanezeket a műveket annak idején lefordították dzsürcsi nyelvre is. A kínainak azt az állapotát, melyet a dzsürcsi őrzött meg számunkra, sino-dzsürcsinek nevezzük. Ennek az anyagnak későbbi része a közép-mandarint képviseli, korábbi elemei még az ó-mandarinhoz tartoznak.

kell, hogy a dzsürcsi szavak átírására szolgáló kínai írásjegyeknek mi volt az egykorú hangértéke,[1] másként: rekonstruálnunk kell a szótár átírására szolgáló Ming-kori kínai nyelvet, illetőleg nyelvjárást. Minthogy a Ming-kori kínai szavak — csakúgy mint a maiak — nem elégségesek a dzsürcsi nyelv egyes szótagjainak az átírására, meg kell vizsgálnunk a hanghelyettesítés kérdését; meg kell állapítanunk, hogyan járt el a kínai íródeák, amikor olyan dzsürcsi szótagot kellett átírnia, amelyhez megfelelő kínai szótest nem állt rendelkezésére. Fontolóra kell vennünk, miféle segítséget várhatunk a dzsürcsi szavak rekonstruálásához a mandzsu nyelvtörténettől, továbbá a rokon, déli ághoz tartozó mandzsu nyelvektől. Végül, mint majd látni fogjuk, nem árt figyelmünket kiterjeszteni a Ming-kori kínai-barbár szójegyzékek természetére sem, és levonni azokat a tanulságokat, amelyeket a többi ilyenfajta, már ismert szójegyzékekből nyerhetünk.

E részletkérdések felderítése után mi sem áll annak az útjában, hogy az egyes dzsürcsi írásjegyek dzsürcsi nyelvi értékét meghatározzuk. Először a szójeleket tárgyaljuk, majd áttekintjük azokat a fontosabb problémákat, amelyek a szótagjelekhez fűződnek. Magától értetődik, hogy a dzsürcsi-kínai szójegyzék nyújtotta kulcs segítségével a 'kis' dzsürcsi írásjegyeknek első sorban Ming-kori értékét tudjuk kihüvelyezni; többet ettől a forrástól nem is szabad várnunk. Ennek ellenére bizonyos körülményekből, főleg a szótagjelek egymással való összehasonlításából, jelentős számú esetben érdekes következtetéseket tehetünk az írásjegyek Kin-kori kiejtésére vonatkozólag is.

Ezekre a kérdésekre próbálok a következőkben feleletet keresni, mégpedig a rendelkezésemre álló keretek között csak vázlatosan. A fenti problémák tisztázása után sorra kerülő ama kérdés tárgyalását, hogy t. i. mi a 'kis' dzsürcsi írásjegyek grafikai eredete, mint viszonylik ez az írás a 'nagy' kitaj és a 'nagy' dzsürcsi íráshoz, más alkalomra kell halasztanom.

I.

1. A Ming-kori dzsürcsi-kínai szójegyzék vizsgálatában a GRUBE-féle kiadásból vagyunk kénytelenek kiindulni, mert a berlini eredeti példány vagy annak fényképmásolata ez idő szerint hozzáférhetetlen. Nem lehetetlen, hogy GRUBE másolatába is becsúszott egy-két hiba[2], — afféle sajtóhibák, — ezek azonban nagyobb bonyodalmakat nem okozhatnak, mert hiszen gondos összehasonlítás alkalmával ezek amúgy is kiderülnek, s legfeljebb az történhetik meg, hogy az esetleges GRUBE-

[1] G. SCHLEGEL: T'oung Pao IX (1896.), 611—5 felismerte ugyan, hogy nem a mai pekingi kiejtésből kell kiindulnunk, de túllőtt a célon, amikor az átíráshoz bizonyos „régi" kiejtéshez ragaszkodva a mai déli nyelvjárások „régies" állapotában kereste a megoldást. Ez annyit jelentene, mintha a közép-mandarin helyett az ó-kínait tennők meg a rekonstrukció alapjává, vagyis a hibaforrás jóval nagyobb lenne, mintha szintén helytelenül, de a mai kiejtésből indulnánk ki. SCHLEGEL szerint pl. a dzsürcsi *sa-li-'an* 'feleség' szó olvasatának a kiindulópontja egy „régi" kínai *sat-li-gan*, ami dzsürcsi nyelven **sarrigan*-nak volna olvasandó. SCHLEGELlel szemben feltétlenül igaza volt GRUBEnak, amikor ezt a délkínai olvasási rendszert mereven elutasította. A kérdéses dzsürcsi szó olvasata helyesen — legalábbis a Ming-korra nézve — egyszerűen *sargan*, tehát pontosan ugyanaz, mint a mandzsu *saryan* 'feleség'.

[2] GRUBE szótárát szemmelláthatólag nagy gonddal készítette, erre a 88. lapon közölt „Errata"-ból is következtethetünk.

féle másolási hibákat is — a Ming-kori másolónak tulajdonítjuk; ezt később korrigálhatjuk. De már a berlini eredeti példány is másolat, mégpedig nem kifogástalan másolat; a hibákért ezúttal aztán már világosan a Ming-kori íródeák a felelős. De ezek sem főbenjáró akadályok a magyarázatok útjában, noha olykor kemény fejtörést okozhatnak.

A szójegyzék kritikai átvizsgálása során a hibákat két részre oszthatjuk. Az egyik csoportba a grafikai hibákat soroljuk, amelyek úgy keletkeztek, hogy akár a dzsürcsi, akár a kínai írásjegyet másolás közben megcsonkították vagy eltorzították. A hibák második csoportja abból adódik, hogy a dzsürcsi írásjegyet helytelenül azonosították valamely kínai írásjeggyel; ez nemcsak GRUBEval, hanem még a Ming-kori másolóval is megtörtént. Ez utóbbiakat azonosítási hibáknak nevezném.

A grafikai hibáknak megint több fajtájával találkozunk.

Látszólag egyazon dzsürcsi írásjegynek olykor két (esetleg több) olvasata van. A valóságban másolási hibával van dolgunk, amely abból keletkezik, hogy teljesen különböző hangértékű dzsürcsi írásjegyek gyakran csak jelentéktelennek látszó részletekben térnek el egymástól (pl. mindössze egy pont a különbség köztük, vagy az egyik vízszintes vonalkája a másikban függőleges, esetleg ferde stb.). Ilyenek pl.: [258] *ha* ⌒ [443] *čo*, [577] *ti* ⌒ [578] *fei*, [569] *ši* ⌒ [570] *me-rh* stb.[1] Mármost az ilyenféle különbségek elhanyagolása a legjellegzetesebb grafikai hibák forrása; következménye pedig az, hogy látszólag egyazon dzsürcsi írásjegynek homlokegyenest ellenkező olvasatai keletkeznek. GRUBEnál mintegy tíz olyan dzsürcsi írásjegyet találunk, amely két-két írásjegyre bontandó. A legtanulságosabb közülük a [82] *mu-t'a* írásjegy, amelynek GRUBE szerint *fei* olvasata is van; ez a tévedés ugyanis magából a szójegyzékből korrigálható: a [82] írásjegy olvasata kizárólag *mu-t'a*, a *fei* olvasat a hozzá hasonló [81] írásjegyhez csatolandó. A [142] írásjegy állítólagos kettős olvasata *t'i-huo* és *'o-t'u*. Helyesen csak a [142] olvasandó *t'i-huo*-nak, az *'o-t'u* egy hozzá hasonló, de külön írásjegyet alkot ([142a]), amely GRUBE jegyzékéből kimaradt, de amelynek kifogástalan alakját egy régebbi kisebb feliraton sikerült megtalálnom.

A fenti tévedés-típus végeredményben abból származik, hogy a dzsürcsi jegyek forrása a kínai írás, amelyben az egymáshoz hasonló írásjegyek összecserélése szintén nem ritkaság.[2] Számolnunk kell vele

[1] Nyomdatechnikai okokból mellőznöm kellett a dzsürcsi és kínai írásjegyeket. Az ebből eredő nehézségeket a dzsürcsi írásjegyeknél úgy oldom meg, hogy a szövegben az írásjegyeket [] zárójelbe foglalt számokkal jelzem; ezek a számok a GRUBE-féle I. index számaira utalnak. A kínai írásjegyekkel szemben a szövegben hasonlóképen járok el, csakhogy itt () zárójelbe tett számokkal a legkönnyebben hozzáférhető RÜDENBERG, Chinesisch-deutsches Wörterbuch tételeire utalok. A fontosabb dzsürcsi és kínai írásjegyeket a szöveg végén található táblázaton eredeti írással is megadom. A kínai írásjegyek átírásában bonyodalmak kerülése végett GRUBE rendszerét közlöm, mely különben nem az enyém, mindössze kisebb egyszerűsítéseket hajtok rajta végre. Így mellőzöm a kínai szó hangsúlyának a jelzését, ennek az átírás szempontjából nincs jelentősége; *yīn*, *mín*, *lì*, *'á* helyett tehát *yin*, *min*, *li*, *'a*-t írok. Ugyanilyen okból mellőzöm az ő szóvégi *h* jelölését is, a nála előforduló *múh*, *pùh*, *hāh*, *láh* stb. átírás helyett *mu*, *pu*, *ha*, *la* helyesírást használok; az ő *ts* jele helyett *c*-t írok.

[2] A mongol-kori átírásokban állandóan számolni kell a hasonló kínai írásjegyek összecseréléséből származó zavarokkal. Igen gyakori például a (2115) *wo* és (1922) *kan* összetévesztése; vö. PELLIOT, Sur un passage du Cheng-wou ts'ing-tcheng lou: The Ts'ai Yüan P'ei Anniversary Volume (Peiping, 1934.), 908. Hasonló a helyzet a (3032) *yi* és az (5468) *č'i* között is; vö. P. PELLIOT: T'oung Pao XXXVIII, 232—3.

szójegyzékünkben is. Ha a szó értelmezésébe csúszik ilyen hiba, akkor a jelentés körül keletkezik zavar, pl. 630. *yi-ma-ki šang-kiang* tulajdonképeni jelentése 'hófehér', de a 'hó' jelentésű *siüe* helyett tévedésből *yün* 'felhő' áll, a dzsürcsi szó jelentése tehát helytelenül 'felhő-fehér' volna; ezt a hibát észrevette GRUBE (103. l.) is, és kijavította az elírást.

Ha a dzsürcsi szó átírására szolgáló kínai írásjegyekben keletkezik ilyen tévedés, sokkal nagyobb bonyodalmakat okoz, mert a felismerhetetlenségig eltorzíthatja a dzsürcsi szó hangalakját. Ilyen pl. a [347] dzsürcsi írásjegy kiejtését rögzítő kínai *čuen-yo* első jegye, az (1476) *čuen*. A kérdéses dzsürcsi szó jelentése 'szilva'; a kínai átírásban jelzett *čuen-yo* vagy ahhoz hasonló alak teljességgel ismeretlen a mandzsuban és a rokon nyelvekben. Maga az egész szótest ezenfelül idegenszerű a dzsürcsiben is, úgyhogy az eredeti szót az egyetlen egyszer előforduló [347] írásjegy alapján megállapítani lehetetlen volna. Minden nehézség eloszlik azonban, ha a kínai *čuen*-t a hozzá grafikailag közelálló (1849) *fu* írásjeggyel helyettesítjük. Ily módon a [347] írásjegy kiejtése a kínai átírás szerint *fu-yo* lesz, ez aztán már simán egyeztethető a mandzsu *foyoro* 'szilva', *foyori* 'szilvához hasonló gyümölcs' szavakkal.

További, leginkább másolásból keletkező grafikai hiba az előbbi két (voltaképen egy) esetnek a fordítottja. A többször előforduló dzsürcsi írásjegy egyikében-másikában a másoló figyelmetlenségből egy vonást vagy pontot kifelejt. A figyelmetlenség következménye az, hogy valamely dzsürcsi hangtest visszaadására több egymáshoz hasonló írásjegyünk keletkezik. Ilyen GRUBE kiadásában a [47] és [158] írásjegy (az előbbi 4, az utóbbi 5 vonásból áll), mind a kettő értéke *'a;* ilyen a [168] (5 vonásból) és a [282] (6 vonásból) írásjegy, mindkettő kiejtése *ča*.

Figyelmetlenségen alapuló egyszerű másolási hibák sem ritkák a szójegyzékben. A 174. tétel negyedik dzsürcsi írásjegye helyére pl. szemmelláthatóan tévedésből egy kínai írásjegy *(lin)* került a várható dzsürcsi [104] *yin* helyett (ez nyilván GRUBE tévedése, melyet azonban a 88. lap sajtóhiba-jegyzékében nem korrigált); az 510. tétel kínai átírásában *lang* helyett hibásan *po*-t írtak; a 242. tétel második dzsürcsi írásjegye — [104] *yin* — helyett nyilván [393] *k'u* olvasandó; a 641. kínai átírásában a *ču* helyesen *ku*-ra javítandó; a 785. tétel kínai átírásában *ti* helyett *po*-t kell olvasnunk. Hasonló tévedések a dzsürcsi szavak jelentését megadó kínai írásjegyekben is előfordulnak, néhányat közülük GRUBE is jelzett dzsürcsi-német szójegyzékében.[1]

A grafikai hibák sorában említenünk kell végül a dzsürcsi írásjegyek alakjában megfigyelhető kisebb-nagyobb torzításokat, melyek azonban súlyosabb következményekkel nem járnak. Ilyen a [27] *yi*, melynek kifogástalan alakja az egyik XIII. századi dzsürcsi feliraton található meg ([27a]).

A dzsürcsi írásjegyeknek és a kiejtésüket jelző kínai írásjegyeknek az azonosítása körül mutatkozó tévedéseknek a nevezetesebb esetei a következők.

A legtöbb dzsürcsi szótári tétel hosszabb szavakból, kifejezésekből áll. Minthogy egy dzsürcsi írásjegynek gyakran több szótagnyi olvasata

[1] Vö. a *t'e-t'e-hi* 'dort' (101. l.), *t'a-ha* 'Körper' (100. l.), *'o-pu-ši* 'von . . . an' (97. l.) stb. szavak jelentését. Különösen tanulságos a *t'a-ha* esete, ahol a kínai (4911) *t'i* 'Körper' helyett kétségtelenül a (3440) *li* 'Höflichkeit, gute Sitten' írásjegy olvasandó; a két írásjegy csak az ú. n. kulcs alkalmazásában tér el egymástól.

is van, következésképen kevesebb dzsürcsi írásjegy kiejtésének az átírása majdnem mindig több kínai írásjegy segítségével történik: az egymással összetartozó dzsürcsi és kínai írásjegyek összekapcsolása tehát korántsem gépies, magától értetődő művelet. Egyetlen dzsürcsi írásjegy hibás olvasása maga után vonja legalább még egy (de sokszor több) dzsürcsi írásjegynek szintén téves olvasatát. A tévedés külső ismertető jele, hogy egy dzsürcsi írásjegynek több, egymástól eltérő olvasata van.

Ilyenféle hiba keletkezett pl. a [292] írásjegy körül, melyet GRUBE szerint hol *ši-rh*-nek, hol meg *mu-lu*-nak kellene olvasni. A valóságban a [292] értéke olyan hang, amelyet a kínai hol *rh*-val, hol meg *lu*-val ír át[1], s amely egy dzsürcsi nyelvi szóvégi *-r*-t képvisel. A fennmaradó *ši*, illetőleg *mu* a kérdéses szótári tételek megelőző dzsürcsi írásjegyeinek az átírásához tartozik, azaz a 818. tételben a [144] dzsürcsi írásjegy értéke nem *ča*, mint GRUBE gondolja, hanem *ča-ši;* az 599., 614., 868. tételekben előforduló [47] és [158] írásjegyek (ezekről épen az előbb említettük, hogy egy és ugyanazt az írásjegyet képviselik, és GRUBE tévesen választotta őket szét) kiejtése pedig nem *'a*, hanem *'a-mu*.

A tévedéseknek ugyanebbe a kategóriájába sorolandó az [567], a [208] és a [280] írásjegy, ezek láncszerűen kapcsolódnak egymáshoz a sorozatos tévedéseken keresztül; ugyanilyen viszonyban áll egymással a [397] és [548] írásjegy is.[2] Ezek kivétel nélkül mind GRUBE tévedései.

[1] Az *r*-nek az átírásában a kínai *rh* és *lu* között az ingadozás a mongol szavakban is gyakori: *kuo-lu-čen*, a. m. *qorčin* (n° 68); *a-či-rh-hai*, a. m. *ajirqai* (n° 99); *su-lu mu-li*, a. m. *suru muri* (n° 109); *hia-ta-rh*, a. m. *qadar* (n 130); vö. ISHIDA MIKINOSUKE: Tōyō gaku sōhen I, 68—9.

[2] Az [567] írásjegy két tételben fordul elő: 453. *ku-su-lu* 'hanyag' és 673. *wu-lu-hu-hung* 'lágy, puha'. Mármost a 453. tételt két dzsürcsi írásjeggyel kell leírni, az [567]-tel és a [208]-cal. GRUBE az átírásukra szolgáló három kínai írásjegyet helytelenül megosztva arra a megállapításra jut, hogy a 453. tételben a kínai *ku-su* képviseli az [567]-es írásjegyet, a 673.-ban pedig a kínai *ku;* szerinte tehát az [567]-es írásjegynek két eltérő olvasata van: *ku-su* és *ku*. A zavar a 453. tételben előforduló második dzsürcsi írásjeggyel, a [208]-sal tovább nő. Ez az írásjegy ismét két tételben fordul elő. Első előfordulása 453. *ku-su-lu*, itt az értéke véleménye szerint csak *lu* lehet, hiszen a *ku-su* átírást ugyanebben a tételben már lefoglalta az [567]-es írásjegyre. A második tétel az 566. *su-lu-t'o-kuo* 'prémes kabát'; itt a *t'o* és a *kuo* írásjegyeket külön-külön dzsürcsi jegyek tagolják, a [208]-as írásjegy értékéül marad tehát a *su-lu* olvasat. Egyszóval a [208] GRUBE magyarázata szerint megint kettős olvasatú írásjegy: *lu* és *su-lu*. A lánc itt megáll, de tovább folyik a 673. tételben, mert ott még mindig van egy nem azonosított írásjegy. E tétel *wu-lu-hu-hung* szavából a *hung* körül nem lehet semmi zavar, mert számos előfordulás biztosítja az azonosítás helyességét; marad tehát a két első dzsürcsi írásjegy, a [208] és az [567]. Minthogy az [567] -nek már az előbb *ku* értéket tulajdonított GRUBE, a [280]-ra automatikusan *wu-lu* átírás marad. Igen, de ugyanez a [280]-as írásjegy előfordul még a 318. tételben: *meng-ku-lu* 'mongol', ahol az első dzsürcsi írásjegy *meng-ku* átírása biztosítva van, itt tehát csak a *-lu* marad hátra. A [280]-as írásjegy ezek szerint *wu-lu* és *lu* kettős értékkel volna felruházandó. Elegendő azonban kijavítani GRUBE első tévedését, és a három kettős olvasatú írásjegy menten szabályos, egy olvasatú írásjeggyé változik: [567] *ku* (tehát *ku-su-lu* és *wu-lu-hu-hung*), [208] *su-lu* (*ku-su-lu* és *su-lu-t'o-kuo*), [280] dzsürcsi *ul*, melyet a Ming-kori kínai átíró érthetően egyszer *wu-lu*-nak, ír, egyszer meg — *u*-ra végződő szó után — egyszerűen csak *lu*-val, mert a *wu-lu* írásmód az utóbbi esetben zavart okozna (*wu-lu-hu hung* és *meng-ku-lu*).

Hasonlóképen GRUBE tévedésén alapszik a [397] *wu* és *wu-če*, továbbá az [548] *če* és *'o* kettős olvasata. A 396. tétel *wu-če* 'nehéz' szavát éppen e két írásjegy tagolja; GRUBE itt gépiesen *wu* és *če* értéket tulajdonít a két írásjegynek. A 395. tétel *wu-če-pi-mei* 'tisztelni' szavában kétségtelenül azonosítható a *pi* és a *mei* a megfelelő írásjeggyel, a [397]-es írásjegy kiejtése GRUBE szerint ebben az adatban *wu-če*. A 396. tétel állítólagos

A dzsürcsi és kínai írásjegyek azonosítása körüli tévedéseknek egy jellegzetes csoportját alkotják az ú. n. *fan-c'ie*-jelölés feloldásából származó hibák. A *fan-c'ie* a kínaiaknak szinte a mai napig használt kiejtés-jelölő rendszere, amely abban áll, hogy egy írásjegy kiejtését két írásjegy segítségével határozzák meg, mégpedig oly módon, hogy az első írásjegy a kezdő mássalhangzót jelöli az esetleges aspirációval együtt, a második pedig a szó többi részét; a kínai *k'ai* kiejtése pl. a *fan-c'ie* rendszer szerint *k'[o + ng]ai*.

Mármost a dzsürcsi helyesírás alkalmazta a *fan-c'ie* jelölést, mégpedig rendszerint a szóvégi *-n* rögzítésére; használta párhuzamosan átírásában a kínai is, de nem mindig ugyanakkor, amikor a dzsürcsi, természetesen ebből a dzsürcsi és kínai írásjegyek azonosításában gyakran zavar és félreértés származott.

E félreértések egy része abból keletkezik, hogy a kínai a szóvégi *-n*-t szótaggal, a dzsürcsi pedig *fan-c'ie*-val írja. Így pl. a kínai a 'ló' szót *mu-lin*-nak írja át (vö. 138., 168., 170., 171., 174. tételeket), ugyanezt a szót a dzsürcsi pedig az [598] és [104] írásjegyekkel írja le. Grube a kínai átírás alapján az [598]-at gépiesen *mu*-nak, a [104]-et pedig *lin*-nek olvasta, holott világos, hogy a [104] értéke csak *yin* lehet, minthogy a 17 más szótári tételben csak ebben az értékben fordul elő, az [598] pedig ennek következtében nem *mu*, hanem *mu-li* értelmezést kíván. A tévedés tehát abból származott, hogy a kínai *mu-lin*-t adott akkor, amikor a dzsürcsi helyesírást követve *mu-li-yin*-t kellett volna írnia. A [104] dzsürcsi írásjeggyel még egyszer megismétlődik ugyanez a hiba, még pedig az *'o-šen* 'nem' szóban. A helyes értelmezés szerint a [315] írásjegy értéke nem *'o*, mint azt Grube tévesen feltette, hanem *'o-ši*, a [104]-é pedig itt is *yin;* a szónak tehát dzsürcsi helyesírás szerint tagolása *'o-ši-yin*, kínaié szerint pedig *'o-šen* (az átírásban a mai *šen* értéke *šin).*

A *fan-c'ie* körüli zavarok más része abból adódik, hogy a szóvégi *-n*-t a dzsürcsi *fan-c'ie*-val, a kínai pedig sehogy sem jelöli. Ebből származó tévedéssel találkozunk pl. a 239. tétel *mu-la* 'pad' szavában, amelyet a dzsürcsi a [319] és [102] írásjeggyel írt le, s amelyeket Grube *mu*, ill. *la* értékekkel ruházott fel. Ezzel szemben világos, hogy a [102] értéke a szótárban *'an*, (tipikusan *fan-c'ie*-írásjegy); következésképen a [319] írásjegy a kínai átírás ellenére *mu-la*-nak értelmezendő. Az egész szót tehát a dzsürcsi írás *mu-la-'an* a kínai viszont egyszerűen *mu-la* alakban közli.

Arra is van példánk, hogy a dzsürcsi írás teljesen mellőzi a szóvégi *-n*-t, a kínai átírás viszont valamilyen módon, pl. szótaggal mégis jelöli. Így érthető meg a 724. tétel, amelyet a kínai *'an-pan-la* ('sok') átírással kísér, a dzsürcsi ugyanakkor a [322] és [188] írásjegyeket használja; mind a kettő értéke biztosítva van több előfordulás révén,

'e értékű írásjegye, az [548] azonban megtalálható még a 299. tétel *hei-hi-'o nie-rh-ma* szavában is. A *hei-hei* és a *nie-rh-ma* jól ismert szójelek, a gépiesen azonosító Grube számára az [548] értékéül itt az *'o* marad. A megfejtés egyszerű: a [397] értéke *wu-ċe*, az [548]-é *'o (ɔ : e)*. A zavart az okozta, hogy a kínai átírás nem követte pontosan a dzsürcsi helyesírást, amely a következő (egyben ez az ellentmondás megoldása is): 396. *wu-ċe-'o*, 395. *wu-ċe-pi-mei*, 299. *hei-hei-'o nie-rh-ma*.

így az elsőé *'an-pa*, a másodiké *la*. A kínai *'an-pan-la*-val szemben tehát dzsürcsi *'an-pa-la* áll.

Az sem tartozik a ritkaságok közé, hogy a dzsürcsi a szóvégi *-n*-t *fan-c'ie*-val tagolja, a kínai viszont kétszeresen, szótaggal és *fan-c'ie*-val. Ilyen pl. a 286. tétel kínai *'a-hun-wen* átírása, a dzsürcsi eredeti csak *'a-hu-wen*-t tartalmaz; a 155. tétel kínai *kia-hun-wen* 'sólyom' dzsürcsi eredetije *kia-hu-wen;* az 568. tétel kínai átírása, az *'an-č'un-wen* 'arany' a dzsürcsiben *'an-č'u-wen.*

A bemutatott típusú tévedések, amelyek a dzsürcsi és kínai írásjegyek helytelen azonosításából keletkeztek, aránylag igen nagy anyaggal szerepelnek a szójegyzékben. Később térünk majd rá a Ming-kori másoló ama tévedéseire, amelyek a Kin- és Ming-kori dzsürcsi kiejtés eltéréséből származnak.

2. A dzsürcsi-kínai szójegyzék kínai anyaga nyelvtörténeti szempontból a közép-mandarin nyelvet képviseli éppúgy, mint a *Hua-yi yi-yü* mongol-kínai vagy ujgúr-kínai szójegyzéke. A három szójegyzék kiejtést jelölő átírását azonban nem egy és ugyanazon közép-mandarin nyelvjárás alapján készítették: a dzsürcsi és az ujgúr kínai nyelvjárása meglehetősen közel van egymáshoz (ha ugyan nem teljesen azonosak), viszont azokétól meglehetősen eltérő nyelvjárásra támaszkodik a mongol szójegyzék átírása.

Az ujgúr és a mongol szójegyzék alapján elég pontosan rekonstruálhatjuk magunknak a két közép-mandarin nyelvjárást ahhoz, hogy tanulságait a dzsürcsi szótárra nézve kielégítő mértékben levonhassuk. Az igen terjedelmes anyagnak itt csak néhány fontosabb részletét érintjük.

Szókezdők.

Az ó-kínai ú. n. zöngés szókezdői, melyek még az ó-mandarinban is kimutathatók, a közép-mandarinban eltűntek: egy részük (réshangok, dentilabiálisok) beleolvadt a zöngétlenekbe, más részük (explozivák, affrikáták) hangsúly szerint a zöngétlen aspiráltak, és zöngétlen aspirálatlanok közt oszlott meg.

Nem közép-mandarin jelenség, de hangsúlyoznunk kell, mert a közép-mandarinra is érvényes, és nagy szerepe van az idegen szavak átírásában: a zöngétlen aspirálatlanok tulajdonképen zöngétlen mediák. A kínai a zöngétlen mediákat a nyugati sinológusok zöngétlen tenuisokkal írják át; ez barbár vonatkozásban zavart okozhat, ha nem ügyelünk, mert ugyanezeket a hangokat pl. a mongolban a zöngés mediák jegyeivel szokás átírni; kínai *ta* és mongol *da* tehát ugyanazt jelenti. Ugyanígy vagyunk a zöngétlen tenuis aspiratákkal is. A kínai szavak átírásában mind a három mozzanatot szokás jelölni (tehát pl. *t'-)*, a mongolban a zöngétlen tenuisok szintén aspiráltak ugyan, de a filológiai átírásban ezt nem jelölik (tehát *ta*-t írnak).[1] A tanulság belőle tehát az, hogy amikor a kínai átírásban ránk maradt mongol szavakat rekonstruáljuk, akkor a kínai *t*-t *d*-vel, a kínai *t'*-t *t*-vel kell átírnunk, hogy a mongol adatok közé félreértés nélkül beilleszthetők legyenek.

[1] A kérdéssel bővebben foglalkozom egy ó-mandarinról szóló, készülő dolgozatomban.

Természetesen nem minden barbár nyelvben ez a helyzet. Így az ujgúrban ismeretlenek a zöngétlen mediák,[1] helyettük zöngétlen tenuisok vannak, amelyek sohasem aspiráltak, a zöngések pedig mindenkor media ejtésűek. Itt a kínai az átírásban következetlen: minden szabályosság nélkül hol a zöngétlen mediáját, hol a zöngétlen tenuis aspiratáját használja átírásra. Az ujgúr szavak rekonstruálásában ez pereze nem kis nehézséget okozhat.

A dzsürcsivel szerencsére ilyen nehézségünk nincs, mert pontosan a mongol típusú nyelvek közé tartozik épúgy, mint a mandzsu. Íme néhány mongol példa: *k'i-č'i* 'mustár'[2] (116.), *kiči; ha-pan* 'vadkan' (136.), *qaban; t'ao-lai* 'nyúl' (150.), *taulai*. Ugyanígy alakul a dzsürcsi szavak átírása is: 44. *če-č'e* 'határ', ma. *ječen;* 234. *ki-ta* 'lándzsa', ma. *gida;* 6. *t'u-ki* 'felhő', ma. *tugi;* 439. *pa-sa* 'ismét', mong. *basa*.

A kínai *ts-* és *ts'*-nek ezek szerint a mongol típusú nyelvekben normálisan *dz-* és *ts-* felelne meg, ezt várnók a dzsürcsit átíró kínai nyelvjárásban is, de nem ezt tapasztaljuk. A *ts* és *ts'* átírási értéke *z* és *s* (esetleg csak *s)*, annak ellenére, hogy a kínainak volt egész sereg szókezdő *s*-t tartalmazó szava, amelyeket ugyanebben az értékben különben használt is. Íme a dzsürcsivel egy nyelvjárásba tartozó ujgúr szótárból néhány eset: *ts'ang* 'raktár' (II, 1a), *sang; wu-tsun* (I, 12b) 'szőlő', *üzüm;* a *yingüsi* (I, 19a), *küdägüsi* (I, 23a), *köz-i* (I, 25b) *si*, illetőleg *zi* szótagját a kínai (548) *tsi* írja át. A dzsürcsiben magában látszólag nem lehet megfogni a kérdést, mert nem ismeri a *ts-*, *dz-* és a *z*-hangot, de sokat mond az a tény, hogy a [111] *co* és a [260] *so* írásjegyet mindössze egy pont különbözteti meg egymástól; alighanem ugyanarról az írásjegyről van szó, s olyan grafikai tévedéssel van dolgunk, mint amilyenről az előbb szóltam. Nem hiányzanak azonban szójegyzékünkből ebben a vonatkozásban a félreérthetetlen bizonyítékok sem: 308. *cung-ping* 'brigád-generális' átírása *su-wen pi-yin*, azaz tehát *sun-pin;* 532. *su yi-men-ki* kifejezés *su* írásjegye nem más, mint a kínai *c'u* 'ecet' átírása. Nyilvánvalóan ezzel a nyelvjárási *ts-* > *s-* megfeleléssel magyarázandók a mandzsu nyelv régi, dzsürcsi közvetítésű kínai jövevényszavai is: *sui* 'bűn' < kín. (1612) *cui* (a szó *sui* alakban ismeretes az ujgúrban is), továbbá *maise* 'búza', *leose* 'emelet', *wase*

[1] A török nyelvek, az egészen sajátságos fonétikai állományú csuvas kivételével általában nem ismerik a zöngétlen mediákat, mindössze egy-két nyelvben (turkomán, oszmánli) fordulnak elő szóvégi helyzetben; még a gondolata sem merült fel annak, hogy régi török nyelvekben ilyeneket keressünk. Az ujgúrra vonatkozólag formális bizonyítékunk is van a XIII-XIV. századból: a 'phags-pa írásos mongol anyag török jövevényeiben a zöngétlenek tenuis jellegét speciális betűkkel jelöli. Arra sem gondolhatunk, hogy az ujgúr-kínai szójegyzék nyelve tulajdonképen nem is ujgúr, hanem valamilyen keletturkesztáni török nyelvjárás lévén, benne a régi zöngétlenek helyett bizonyos esetekben zöngésekkel kell számolnunk. A szójegyzékben ugyanis olyan helyzetekben is zöngéseket kellene ily módon olvasnunk, amikor semilyen török nyelv ilyeneket nem ismer, viszont zöngétleneket találnánk ott, ahol esetleg — az analógiák alapján — zöngéseket várnánk. A téves olvasásmód keresztülvitele ilyen szavakat jelentene: **ada* 'atya' (I, 18a, helyesen *ata*), **qidat* 'kínai' (I, 23b, *qitat*), **bidik* (II, 12a, *bitig*), **üsdün* 'fent' (II, 14b, *üstün*), **soqun* 'hagyma' (I, 12a, *soγun*).

[2] A mongol adatok után a () zárójelbe tett szám a *Hua-yi yi-yü* mongol-kínai szójegyzékének tételszámait jelenti; a dzsürcsi szavak elé tett számok szintén a szójegyzék tételszámaira utalnak. Az ujgúr adatoknál az ujgúr-kínai szójegyzék kötet- és lapszámát idézzük a budapesti példány nyomán.

'tégla, cserép', *χose* 'doboz'; ez utóbbiakban a *se* a kínai (1532) *cï* átvétele. Ugyanezek a *cï* végű szavak megtalálhatók a dzsürcsi szójegyzékben is, ahol kétségtelenül *sï* (= ma. *se)* az olvasatuk.[1]

A dzsürcsi szavak átírásának a kínai nyelvjárásában a szókezdő *c* és *c'*- körül egyéb furcsaságokat is tapasztalunk. Amikor ugyanis a két szókezdőre szóvégkezdő *i (i* médial) következik, az dzsürcsi nyelvi *j*- és *č*- átírására szolgál: a [349] *c'ien* értéke ugyanis világosan *čen*, mint az a 804. *c'ien-t'e-mei* 'megvizsgálni' szóból kiderül; vö. ma. *čende*- 'ua.'. De találkozunk e sajátságos jelenséggel a mandzsu nyelv dzsürcsi közvetítésű kínai jövevényszavaiban is: *mujan* 'asztalos' < kín. *mu-ciang, benčan* 'tőke' < kín. *pen-c'ien, čoo, čo* 'lapát' < kín. *c'iao*. Hasonló fejlődést figyelhetünk meg a szókezdő *s*- körül is, ha utána szóvégkezdő *i* következik: dzsürcsi [527] *sien* írásjegy értéke kétségtelenül *šen* a *mu-sien* 'faedény, serpenyő' és *ču-sien* 'dzsürcsi' szavakban, amelyek egybevetendők a mandzsu *mušeku* és *jušen* adatokkal. A mandzsu régi kínai elemei közül idetartozik pl. *dašose* 'gyerek' < kín. *ta siao-cï*.

Szövégek.

A közép-mandarinban általában változatlan formában megtaláljuk a szóvégi *-ng*-t; ez a helyzet a mongol szójegyzék és a perzsa írásos *Tangsuq nāme*[2] nyelvjárásában is. Az ujgúr és a dzsürcsi szójegyzékek kínai nyelvjárásában viszont az *-ng* helyén világosan *-n* jelentkezik. Nem térve most ki az érdekes T'ang-kori előzményekre, meg kell jegyeznünk, hogy a szóvégi *-ng* egész sor mai mandarin nyelvjárásban eltűnt, ill. naso-oralis magánhangzót ejtenek helyette; a szóvégnek van dentalis nasalis változata is, amely a hakkában, továbbá a mandarin nyelvjárások

[1] A *ts*- szókezdő-sor *(ts-, ts'-, dz'-) s* képviseletével már a VIII. századtól kezdve találkozunk a türk rovásírásos anyagban *(sängün, lisün)*, az ujgúr írásos emlékekben *s*- és *t* + *s*- gráfiák jelentkeznek; vö. P. PELLIOT: T'oung Pao XXVI (1929.), 321. 4. jegyz. A *t* + *s*- jelölésmód, melyet az ujgúr írás szórványosan használ, végeredményben idegen a törökben, s elképzelhető, hogy a jóval gyakoribb *s*- török hatásra keletkezett, s esetleges nem is kínai nyelvjárási sajátságot jelent, vö. P. PELLIOT, Sur un passage du Cheng-wou ts'ing-tcheng lou: The Ts'ai Yüan Pei Anniversary Volume (Peiping, 1934.) 926. A kérdés azonban még sem tekinthető lezártnak, ha figyelembe vesszük a sino-japáni megfeleléseket, amelyek az egész *ts*-sorra kiterjedő nyelvjárási *s*- lehetőségét vetik fel, a hakka és a wencsoui adatok pedig a c'ung szókezdőre *(dz'-)* korlátozódó *s*- *(z-)* megfelelést valószínűsítenek. Az itt felvetődő problémákkal nem azonos a dzsürcsi szójegyzék közép-mandarin nyelvjárásának az esete, amikor is a régi szókezdő *ts*- csak tiszta, *i médial* nélküli helyzetekben fejlődött *s*-szé. Az említett mandzsu és dzsürcsi *maise, leose* stb. szavak *se* szókezdőjével kapcsolatban utalnunk kell arra, hogy bizonyos északkínai nyelvjárásokban a kérdéses *cï* szó (mai szemmel: képző) kiejtése *zï*, éppen a fenti helyzetekben. KARLGREN a jelenséget futólag sem említi — sem a fonétikájában, sem pekingi szövegeiben —, de a magam ilyen irányú, helyszínen végzett megfigyelésein kívül hivatkozhatom L. WIEGER, Chinois parlé', 16 megállapításaira, ahol ezt írja: „*Tseu* (ɔ: *cï)* est le vrai son du caractère; mais, comme suffixe, après les terminaisons en *ll, nn* et *ng* sauf *ang*, *t* est fortement atténué. Après *ang* et toutes les autres terminaisons, *t* disparaît plus ou moins entièrement. Pour ce qui est de *eu* qui lui fait suite, il se réduit toujours à un *e* muet à peine perceptible. Reste donc, comme terminaison, selon les cas, *ze* ou *tze*. L'exagération du *t*, ou du son *eu*, rend la prononciation grièvement incorrecte".

[2] A. DRAGUNOV, A Persian transcription of ancient mandarin: Izv. Ak. Nauk SSSR. 1931, 367.

közül a szecsuaniban ismeretes[1]. Az utóbbi két nyelvjárásban az *-n* csak palatalis magánhangzók után fordul elő, nálunk viszont minden hangtani helyzetben. Íme néhány ujgúr példa: *kädin* 'nyugat', *kündin* 'dél', *taγtïn* 'észak' (valamennyi: II, 14a) e szavak *-din, tïn* szóvégét kínai *ting* írja át; *ying-č'ï-k'o* 'vékony' (I, 19b), *inčkä; ngan-ting* 'arany' (II, 14b), *altïn*. A dzsürcsiben ugyanez a helyzet: 659. *ning-ču* '60', ma. *ninju;* 2. *t'a-li-kiang* 'villám', ma. *talkiyan;* 356. *t'o-hing* 'álom', ma. *tolxin;* kínai szavak fan-c'ie rendszerű átírásában: 198. *t'a-'an*, mai kínai *t'ang;* 218. *hia-'an, hiang;* 305. *ši la-'an, ši lang;* 320. *kao č'a-'an, kao č'ang*. A mandzsu régi kínai jövevényszavaiban (de csakis azokban) az *-ng* helyén szintén *-n*-t találunk: *taifin* 'béke' < kín. *t'ai-p'ing; χóuašan* 'buddhista pap' (a mellette előforduló *χoošang* újabb jövevény) < kín. *huo-šang; bančan* 'bendő' < kín. *pan-č'ang; bandan* 'pad' < kín. *pan-teng; xiyan* 'illatszer' < kín. *hiang*.

A szóvégi *-m* az ó-mandarinban még teljesen általánosnak mondható, a közép-mandarinban is megvan még a mongol szójegyzék nyelvjárásában és a Tangsuq name-ban, az ujgúr és a dzsürcsi szójegyzékek nyelvében viszont már a modern *-n* jelentkezik helyette. Az ujgúr *kälin* 'sógornő, menyasszony' (I, 23a), *qalïn* 'vastag' (II, 24a), *ärin* 'ajak' (I, 25b), *qarïn* 'has' (I, 26b) *lin, rin* szótagját a kínai (3560) *lin* < *lim* írja át. A dzsürcsi szójegyzék *fan-c'ie* tagolású szavaiban ugyanezt az állapotot találjuk:[2] 621. *la-'an, lan* < *lam;* 820. *k'o-'an, k'an* < *k'am*. A mandzsu nyelv régi kínai jövevényszavaiban az eredeti *-m*-nek általában nyoma veszett: a mandzsuban ugyanis *-m* nem állhat szóvégen, így a kínai *-m* > *-n* fejlődés bizonyítására ez az anyag nem alkalmas.

A dzsürcsi szójegyzék kínai nyelvjárásának anyagából kiemelem még az átírásokban oly nagy szerepet játszó ó-kínai *-ă* és *-vk* szóvéget, amely az ó-mandarinban *o*, illetőleg *ėy* alakban folytatódik. Szójegyzékünkben az első csoport a gutturalisok után, a második minden hangtani helyzetben *-ə*-val van képviselve, amely a mandzsu és dzsürcsi szavakban (igen zárt) *e*-t ír át. Néhány példa: 758. *ko-se* 'hasonló', ma. *gese;* 370. *ko-le-le* 'félni', ma. *gele-;* 483. *me-ti-'o* 'hír', ma. *mejige*. Annyira általános, szinte közismert ez a jelenség, hogy ujgúr, mongol anyagot felesleges támogatására idézni.

3. A hanghelyettesítés, pontosabban talán szótaghelyettesítés igen nagy szerepet játszik szójegyzékeink kínai átírásában: íme néhány jellegzetesebb típus.

A kínai hangkészletből hiányzó *r* hangot sokszor a megközelítően hasonló *rh*-val helyettesítik, de használják e célra a korábbi gyakorlat alapján (az *rh* csak a közép-mandarinban fejlődött ki) az *l*-t is: ujgúr *pu-li* 'farkas' (I, 15b), ujgúr írással *böri; ha-la* 'fekete' (I, 17a), *qara; pu-lun* 'orr' (I, 25b), *burun;* mongol *na-lan* 'nap' (2.), *naran; mu-lien*

[1] B. Karlgren, Etudes sur la phonologie chinoise: Archives d'Etudes Orientales XV (1915—1926.), 793—817, 848—56.

[2] A kései, Ming-kori dzsürcsi kínai nyelvjárásának az *-m* > *-n* fejlődését felismerte már P. Pelliot: T'oung Pao XXVIII, 170—1. Egyetértek Pelliotval abban, hogy ez a változás csak a Ming-kori átírásokra (pontosabban csak szótárunkra) érvényes, a Kin-korban még az eredeti *-m*-mel kell számolnunk. E korai kínai *-m* a mandzsuban természetesen szintén *-n*-né fejlődött a leggyakrabban, s igen ritka az olyan eset, amikor az változatlanul megmaradt, mint pl. a *lamun* 'kék' szóban (az *-un*-ra nézve vö. *nomun, gïyamun, kemun* stb. adatokat).

'folyó' (24.), *müren; t'a-li-yen* 'szántóföld' (31.), *tariyan;* dzsürcsi 345. *ki-lu-č'u* 'szégyen', ma. *giručun;* 753. *su-le* 'okos', ma. *sure;* 573. *ši-li* 'réz', ma. *širin.*

A barbár szótagvégi mássalhangzók átírására különböző megoldásokhoz kellett folyamodni,mert a kínai szóvégi *-k, -t, -p* már a X—XI. században eltűnt; ez a készlet különben sem lett volna elegendő valamennyi barbárnyelvű szótagvégi mássalhangzó jelölésére.

A legáltalánosabb gyakorlat szerint a barbár szótagvégi mássalhangzókat a kínai külön szótaggal írja át: ujgúr *tö-po-la-ti* 'mozog' (I, 3a), *täprädi; t'a-ši* 'kő' (I, 5a), *taš; a-ti-si* 'magas' (I, 5a), *ädiz; yi-ha-č'ī* 'fa' (I, 10a), *yīγač; mu-rh-č'a* 'bors' (I, 13a), *murč;* mongol *mo-lö-sun* 'jég' (9.), *mölsün; a-rh-sī-lan* 'oroszlán' (123.), *arslan; k'o-rh-pi-šī* 'tégla' (243.), *kerpiš; su-pu-t'i* 'gyöngy' (382.), *subut; a-pu* 'venni, kelleni' (586.), *ab;* dzsürcsi 605. *ta-le-pa-la* 'oldal', ma. *dalba;* 1. *a-pu-ha* 'ég', ma. *abqa;* 547. *ma-hi-la* 'sapka' (= *maχla*), ma. *maχala.* Ezt az eljárást tökéletesítette a Mongolok Titkos Története oly módon, hogy a mongol szótagvégi mássalhangzókat kisebb írásjegyekkel, kissé a sorból kiugratva jelezte, nehogy valaki e kisegítő írásjegyeket teljes szótagértékben olvassa.[1]

E kisegítő írásjegyeket gyakran teljesen elhagyják a kínaiak az átírásban, a szóvégi mássalhangzó ilyenkor jelöletlen marad, s csak az illető barbár nyelv ismeretében lehet azokat helyesen kiegészíteni. Ilyenek: ujgúr *ya-mu-rh* 'eső' (I, 1b), *yaγmur; pu-li* 'felhő' (I, 1b), *bulīt; ya-lu ya-šu* 'fény' (I, 3a), *yaruq yašuq; ngo-lu* 'szilva' (I, 11a), *ärük; yi* 'kutya' (I, 14b), *it;* mongol *tie* 'sörény' (223.), *del; mang-ho* 'mongol' (452.), *mongγol;* ISHIDA-nál *pu-la* 'forrás', *bulaq; hu-tu* 'kút' (25.), *quduq; su-pu* 'gyöngy', (307.), *subut;* dzsürcsi 104. *huo-to* 'fenyő', ma. *χoldon;* 280. *'o-č'i* 'követ', ma. *elčin;* 156. *šu-mu* 'ölyv', ma. *silmen;* 723. *sa-ta-la* 'csöpög', ma. *sabda-;* 84. *ši-se-li* 'későn', ma. *sikseri;* 774. *ko-'en* 'sokan', ma. *geren;* 315. *fa-ši* 'kézműves', ma. *faqsi;* 445. *so-t'o-ho* 'részeg', ma. *soqtoχo.*

A barbár szótagvégi *-l*-et sokszor kínai szótagvégi *-n*-nel szokás átírni: ujgúr *ngan-t'un* 'arany' (I, 3b), *altun; k'uan* 'tó' (I, 4b). *köl; yin-čī* 'követ' (I, 22a), *ilči;* minthogy ebben a nyelvjárásban a szóvégi *-ng* értéke *-n*, ez természetesen szintén felhasználható az ujgúr szóvégi *-l* átírására: *ying-ti-sī* 'gyökér' (I, 11b), *yiltiz; ping-ku-čī* 'bölcs' (I, 21a), *bilgüči; t'ing* 'nyelv' (I, 25b), *til;* mongol *šen-tie-yen* 'falu' (37.), *šilde'en; wu-pen* 'tél' (61.), *übül; pa-wen* 'karom' (218.), *ba'ul; t'u-šī-mien* 'miniszter' (392.), *tüšimel;* dzsürcsi 217. *han-ma* 'kard', ma. *χalmari;* 568. *'an-č'un-wen* 'arany', **alčun,* vö. mong. *altan,* tör. *altīn.*

Ahol a szóvégi *-m* hiányzott, így az ujgúr és a dzsürcsi szójegyzék kínai nyelvében, ott az *m*-et szóvégi *-n*-nel írták át: ujgúr *yen* 'postaállomás' (II, 2a), *yam; k'un* 'homok' (I, 4a), *qum; yung-ša* 'küldeni' (II, 25b), *yumšap; sing-ta* 'lusta' (II, 26b), *sīnta;;* dzsürcsi 411. *'an-č'a-pie* 'üldözni', ma. *amča-;* 29. *'an-pan* 'nagy', ma. *amban;* 401. *t'an-sun-mei* 'gyűjt', ma. *tomso-;* 108. *yin-ma-la* 'eper', ma. *imalan.*

[1] Vö. E. HAENISCH, Wörterbuch zu Manghol un niuca tobca'an (Leipzig, 1939.), 188. Uő., Untersuchungen über das Yüan-ch'ao pi-shi : Abh. d. Sächs. Ak. d. W. XLI (1931.), 51—3.

A palatalis magánhangzók egy részét (bizonyos szótagokban) a kínai átírás nem jelöli, hanem helyettük is a megfelelő velaris magánhangzókat használja. Ez nem egyszer nehézséget okoz az ujgúr és a mongol nyelvi szavak értelmezésében, főleg ha eddig fel nem jegyzett szavakkal állunk szemben. A dzsürcsiben látszólag nincs ilyen nehézségünk, mert a mandzsu helyesírás nem tesz különbséget az *u* és *ü* között[1] (ezek okozzák a legtöbb bonyodalmat); az eredeti *ö* amúgy is ritka, mert általában egybeesett az *ü*-vel, olykor az *e*-vel. A mandzsu régibb állapotában, így a dzsürcsiben is számolnunk kell azonban az *u : ü* (esetleg *o : ö)* különbséggel, annál is inkább, mert az élő mandzsu beszédben végzett kutatások alapján megállapították, hogy a régi *ü* folytatása ma is palatalis jellegű *(ù)*.[2]

Íme néhány példa az *ü*, *ö*, *ä*-nek *u*, *o*, *a* által történő átírására; az ujgúr velaris *ï*-jét a kínai palatalis *i*-vel írja át: ujgúr ***t'u-rh-lu*** 'darab' (II, 5a), ***türlüg; ɯu-cun*** 'szőlő', ***üzüm; so-ko*** 'fa' (I, 10a), ***sögüt; mo-lien*** 'folyó' (I, 4a), ***möräп; pa-tu*** 'nagy' (II, 1b), ***bädük; a-rh-ma-sï*** 'nincs' (II, 22a), ***ärmäz; k'ang-li*** 'kocsi' (II, 3a), ***qanglï; k'i-sin*** 'vörös' (II, 16a), ***qïzïl;*** mongol ***ɯu-tu-rh*** 'nap' (64.), ***üdür; ɯu-ču-ɯu-rh*** 'vége vminek' (760.), ***üjü'ür; ɯu-lu*** 'nem' (766.), ***ülü; mo-rh*** 'út' (46.), ***mör; ɯo-to-ko*** 'medve' (124.), ***ötögö; tuo-lo-ngo*** 'kengyel' (270.), ***dörö'ö; ɯu-t'u-kan*** 'kicsi' (779.), ***üčügän; hu-nie-kan*** 'róka' (141.), ***hünegän;*** dzsürcsi 541. ***hu-hun*** 'emlő', ma. ***xuxun (xüxün);*** 15. ***ču-hei*** 'jég', ma. ***juxe (jüxe);*** 65. ***fu-le-ki*** 'hamu', ma. ***fulenggi (fülenggi).***

A hanghelyettesítésnek hasonló típusával van dolgunk akkor is, amikor a kínai ***mie*** szótag egyaránt jelentheti a dzsürcsi ***mje*** és ***mja*** szótagot, vagy a ***nie*** a dzsürcsi ***ne***-t és ***nja***-t: 160. ***mie-hei*** 'kacsa', ma. ***niyexe;*** 166. ***ɯu-mie-ha*** 'féreg', ma. ***umiyaχa;*** 713. ***ko-nie-hai*** 'elmenni', ma. ***gene-;*** 159. ***nun-nie-ha*** 'lúd', ma. ***nongniyaχa.***

4. A mandzsu-tungúz nyelveket nyelvészeti szempontból két nagy csoportra kell osztanunk: északi és déli ágra; az északi csoportba tartoznak a tungúz nyelvek, a délibe a tágabb értelemben vett mandzsu nyelvek és nyelvjárások.[3] Nyelvtörténeti szempontból a déli ág a fontosabb, mert számos olyan régiséget őrzött meg, amely az északiban nyomtalanul eltűnt. Ebből a szempontból a déli ágon belül a mandzsu a legjelentősebb, márcsak ránk maradt szókészletének terjedelménél fogva is. A mandzsu azonban külön életében számos újítást hajtott

[1] Hasonló nehézséggel a mandzsu helyesírás előzményében, a mongolban is találkozunk: a ***nidün*** 'szem', ***kimusun*** 'karom' típusú szavakban az *u* és *ü* jelölése azonos (u), és csak egyéb források alapján állapítható meg pontos értékük.

[2] N. N. Poppe, Dagurskoe narečie (Lgd., 1930) 113. Uő., Materialy po sclonskomu jazyku (Lgd., 1931.) 90.

[3] A mandzsu-tungúz nyelveket Kőkin a következőképen osztályozza: I. tungúz nyelvek: 1. tulajdonképeni tungúz nyelvek: a) tungúz, b) orocson, c) manegir, d) birar, e) szolon; 2. lamut nyelvek: a) lamut. b) kamcsatkai-okhocki lamut; 3. negidál nyelvek: negidál-amgun; II. mandzsu nyelvek: 1. tulajdonképeni mandzsu; 2. gold: a) Amur-, Uszuri-, Szungari-menti gold; b) olcsa; c) orok; d) szamagir; e) kilen; 3. orocs: a) orocs; b) kjakar; c) udihe (vö: P. Pelliot: T'oung Pao XXIX, 178; Ligeti: MNy. XXX, 46). Kőkin osztályozása több pontban módosításra szorul. Most nem térhetünk ki Shirokogoroff és P. Schmidt osztályozási kísérleteire, és az egyes nyelvek hovatartozandóságáról folytatott vitákra, azt azonban jeleznünk kell már itt is, hogy a szamagirt a tungúz nyelvek közé kell sorolnunk, helyette viszont a mandzsu nyelvek közé kell iktatnunk a Kőkinnál nem szereplő szamart.

végre, mégpedig szókészlete és fonétikai állománya tekintetében egyaránt. Ha a mandzsu fonétika neologizmusait vissza tudjuk vezetni kiindulópontjaira, akkor egyben a mandzsu-tungúz nyelvek egy igen régi állapotának pontos és hiteles rajzához is hozzájutunk. A minket most érdeklő kérdések szempontjában ennek többek között az a jelentősége, hogy a mandzsu nyelvnek ez a régibb állapota, amelyet egyelőre ó-mandzsunak nevezünk, sok vonásában megegyezik a dzsürcsivel.

A mai mandzsu-tungúz nyelvek segítségével rekonstruálható ó-mandzsu jellegzetesebb sajátságai közül néhányat az alábbiakban mutatunk be.[1]

Az ó-mandzsu *p-* a mandzsuban *f*-fé változott: ma. *fol-χo* 'kalapács', g. *palú*, *pálloa*, t. Am. *falo*, or. *χaluká*, t. Ner. *aluka;* ma. *ful-χa* 'nyárfa', g. *poló*, ol. *púlu*, t. Ner. *holo*, t. K. *hulá*, mgr. *óluχa;* ma. *fufun* 'fűrész', g. *pófu*, ol. *põfõ*, t. K. *χuún*, mgr. *owun*, *ūhūn*. Az eredeti szókezdőt egyedül a gold (és nyelvjárásai, ezek közé tartozik tulajdonképen az olcsa is) őrizte meg. P. SCHMIDT és G. J. RAMSTEDT előzetes kutatásai után P. PELLIOT tisztázta a kérdést mongol vonatkozásban is: vö. Les mots à *h* initiale. aujourd'hui amuie, dans le mongol des XIIIe et XIVe siècles: Journ. As. 1925 I, 193 kk.

Az ó-mandzsu *χ-* a mai mandzsuban eltűnt, helyét vokalikus szókezdő foglalta el; a mandzsu-tungúz nyelvek közül ismét a gold (olcsa, olykor az orocs) őrizte meg: ma. *edun* 'szél', g. *χiddu(n)*, *χedún*, ol. *χiddu*, or. *edi*, t. Ner. *ädin*, t. K. *odin*, *ödin;* ma. *efi-* 'játszani, táncolni', g. *χupi-*, ol. *χufi*, or *abii-*, *awi-*, t. A. *öwiden*, t. K. *owiren;* ma. *orin* '20', g. *χorin*, ol. *χore(n)*, or. *oi*, t. Ner. *orin*, mong. *qorin*.

Az ó-mandzsu *p-* és *χ-* dzsürcsi megfeleléseiről a dzsürcsi írásjegyek Kin-kori kiejtése kapcsán alább szólunk; vö. II, 4.

Az ó-ma. *t* és *d*-ből — szó elején és belsejében egyaránt — *i* előtt *č* és *j* fejlődött a mandzsuban. Ugyanitt az eredeti *či* helyén *ši*-t találunk, amit a mongol helyesírást követve *si*-nek írnak.[2] A dzsürcsi

[1] A mandzsu-tungúz adatok felsorolásában szándékosan nem törekedem teljességre, az áttekinthetőség kedvéért csak néhány jellemző változatot mutatok be. A nyelvjárások rövidítései ezek: ma., mandzsu; g., gold; t. Am., Amur-menti tungúz, tkp. Amur-menti gold; ol., olcsa; or., orocs; t. Ner., Nercsa-menti tungúz (figyelmen kívül hagyva az Urulga-menti, stb. nyelvjárások különleges jelzését); mgr., manegir; t. A. Am., Alsó Amur-menti tungúz; t. K., kondogir-tungúz; t. A., Anadyr-tungúz; t. Vil., Vilui-tungúz.

[2] P. SCHMIDT: Asia Major VII, 586 szerint a mandzsu írás *c* és *j* betűje *i* előtt *c*-nek és *z*-nek értelmezendő, és csak a többi magánhangzó előtt *č*-nek és *ǰ*-nek. Érvei: 1. a *či* és *ji* hangkapcsolatokat a mandzsu ábécé speciális módon, a *č* és *ǰ*-hez tett félkörrel *(fuqa)* jelöli; 2. a déli mandzsu beszélt nyelvben a *či* és *ji* kiejtése *ci* és *zi* éppúgy, mint a déli mongolban vagy a délmandzsúriai kínaiban. Az egész jelenséget a vidék ősi, azóta eltűnt paleoázsiai lakosságának a nyelvéből származtatja. SCHMIDT tétele azonban sorozatos tévedéseken alapszik, elmélete elfogadhatatlan. Helyszínen végzett megfigyeléseim alapján meg kell állapítanom, hogy szó sincs arról, hogy a déli mongol nyelvjárásokban az *i* előtt *c*-t és *dz*-t ejtenének; *č* és *ǰ* az valamennyi nyelvjárásban, csak az *i* hatása alatt többé-kevésbbé palatalizált változatban, éppúgy mint a többi mongol nyelvjárásban. Ugyanez a helyzet a délmandzsúriai kínaiban is. Kétségtelenül hasonló hibás megfigyelésből származik az is, amit a déli mandzsu *ci* és *zi* kiejtéséről mond, nyilván itt is palatalizált *č*-vel és *ǰ*-vel van dolgunk. De téved akkor is, amikor a mandzsu ábécé karikás *či* és *ji* gráfiáját szembeállítja a normális *či*-vel és *ji*-vel, melyeket szerinte *ci*-nek és *zi*-nek kellene olvasni. Meglepő, hogy SCHMIDT nem vette észre, hogy a karikás *či* és *ji* kizárólag kínai szavakban fordul elő. Ha ezt észrevette volna, akkor az sem kerülte volna el a figyelmét, hogy a párhuzamos jelölés oka korántsem a szókezdők különbségében keresendő, hanem abban, hogy a karikás *č* és *ǰ* *i*-je veláris (tehát *ï*). a másiké palatális *(i)*. A velaris *ï č* és *ǰ* után

az ó-mandzsu állapotot mutatja. a *t* és *d* tekintetében még a Ming-korban is, a *č* helyett azonban már megjelenik olykor az *š* is: ma. *čoqo* 'tyúk' < **čiqo*, g. *čekó*, *čokó*, ol. *čókko*, or. *čeko*, t. A. Am. *töoka* ⌒ dzs. 161. *t'i-huo;* ma. *čirku* 'fejpárna' < *čiru-* 'feküdni, fejet feltámasztani' ⌒ dzs. *t'i-le-ku;* ma. *tači-* 'tanít; hozzászokik', g. *táči-*, ol. *tattamé*, or. *tatiwi*, t. Ner. *tati-*, t. K. *tatį-* ⌒ dzs. 805. *t'a-t'i-pu-lu;* ma. *jilγan* 'hang', g. *jelgá*. ol. *delga*, or. *ďekaninu*, t. Ner. *dilgan*, t. K. *dįlgan* ⌒ dzs. 780. *ti-le-'an;* ma. *ji-* 'jönni', g. *did-* (helyesen: *di-*), *dida-*, *didi-*, *diďú-*, ol. *diďú* ⌒ dzs. 712. *ti-wen;* ma. *ijifun* 'fésű' < *ije-* 'fésülni', g. *sigji-* (< **higji-*), or. *igdį-*, t. Ner. *igdi-*, t. K. *igdįun* ⌒ dzs. 549. *yi-rh-ti-hung;* ma. *aššа-* 'mozog' < **aši-ša-* < **ači-ša-* ⌒ dzs. 447. *'a-č'i-tu-lu;* ellenben ma. *γóšin* '30', g. *goce*, *gučin*, ol. *gutte*, or. *gutį*, t. Ner. *gutį*, mong. *γučin* ⌒ dzs. 656. *ku-šen;* ma. *usi-χa* 'csillag', g. *χoče-ktá*, ol. *oškta*, or. *hosikta*, t. Ner. *ōšikta*, t. K. *óšikta* ⌒ dzs. 12. *wo-ši-ha.*

A mandzsu neologizmusok közé kell sorolnunk a labiális magánhangzó-harmóniát és a labiális illeszkedést is. Bizonyos képzőknek a palatalis és velaris változata mellett a mandzsuban kifejlődött a labialis párja is: *-buru* (régebben *-bürü* is), *-boro; -ta, -te, -to; -χan, -xen, -χon; -qan, -ken, -qon* stb. A labialis harmónia kialakulását még a mandzsu írásbeliség legrégibb emlékeinek figyelembevételével is nyomon követhetjük: *moqto* 'tompa' < régi *moqtu*, *čomon* 'mély csésze' < *čoman*, *orson* 'has' < *orsun*, *χojo* 'szép' < *χoju;* vö. még P. SCHMIDT: Asia Major VII, 580. A Ming-korban a labialis harmónia kialakulása már igen előrehaladott fokon lehetett, mint azt az olyan példák mutatják, mint 717. *huo-čo* 'szép', ma. *χojo*. Viszont még távolról sem érte el a mai mandzsu állapotot, vö.: 628. *pu-č'u-kai* 'szín', ma. *bočo;* 146. *pu-ku* 'szarvas', ma. *buχó*, *buχo;* 559. *pu-su* 'vászon', ma. *boso.*

A mai mandzsu vokalizmus kialakulásában jelentős szerepet játszott a korábbi nyelvállapot elsőszótagbeli *i* magánhangzója. Itt is az történt ugyanis, mint a mongolban,[1] — talán éppen annak a hatására, — hogy ez a régi *i* átvette a rákövetkező szótag magánhangzójának a színezetét. A korai mandzsu figyelembevételével még efféle párhuzamos alakokkal találkozunk: *bile* 'rizs' ⌒ *bele*, *simxun* 'köröm' ⌒ *šumxun*, *simγan* 'lőportartó edény' ⌒ *šumγan*, *nilχôn* 'csúszós, síma' ⌒ *niolχon* (ɔ: *ńolχon*), stb. Vö. még P. SCHMIDT: Asia Major VII, 587, aki más ilyen típusú példákat idéz, de nem veszi észre, hogy az elsőszótagbeli *i* hatásával van dolgunk.

Természetes, hogy a Ming-kori dzsürcsi is tartalmaz eredeti *i*-s alakokat, még olyankor is, amikor annak nyoma veszett már a korai mandzsuban: 112. *ši-lu* 'körte' ⌒ ma. *šulxe* < **šilu-xe*. Viszont a fordítottjára is találunk példát, amikor ugyanis az irodalmi mandzsu őrizte meg az eredeti vokalizmust: 156. *šu-mu* 'karvaly'. E szó első

a kínaiban bizonyos szavakban közönséges (a *čï*-rímekben), a mandzsuban, mongolban viszont teljesen ismeretlen. A palatalis *i* a *č* és *j* után előfordul kínai szavakban is (a *čï* kivételével a többi rímek előtt), a mongol és mandzsu szavakban pedig csakis ebben a hangtani helyzetben. Az állítólagos *ci* és *zi* ejtés eredetét paleoázsiai nyelvekben keresni tehát elhamarkodott kísérlet.

[1] B. JA. VLADIMIRCOV, Sravnitel'naja grammatika mongol'skogo pisjmennogo jazyka i khalkhasskogo narečija. Vvedenie i fonetika. Lgd., 1929., 176—90.

írásjegye szóvégi *l*-lel olvasandó, mint azt a hanghelyettesítés kapcsán említettük; vele egybevetendő ma. *silmen* 'ua.', melynek északi mandzsu kiejtése *šulmen* (P. SCHMIDT: Asia Major VII, 587).

A tő alakulásának számos jelensége szintén jellegzetesen újabb mandzsu fejlemény. Közülük itt röviden csak két kérdést érintek, a tővégi *n*-ét és a tővégi magánhangzóét.[1]

A tővégi *-n* — névszóban, igében egyaránt — a mandzsu szó legingadozóbb elemei közé tartozik. Bizonyos esetekben meglehet, vagy hiányozhatik, a nélkül, hogy azzal a legcsekélyebb funkció-változás járna. Más esetekben meg ugyanannak a szónak csak az *-n* tővéhez vagy csak az *-n* nélküli tővéhez járulhatnak bizonyos képzők. Ilyenek: pl. *amba*, *amban* 'nagy', *suxe* 'magyarázat' *suxen; terki* 'lépcső', *terkin*. Egész sor képző csak az *-n* nélküli tőhöz járulhat: *saχaliyan* 'fekete' ⌒ *saχaliya-qan; sinaγan* 'gyász' ⌒ *sinaγa-la-; orin* 'húsz' ⌒ *ori-ta* stb. Más képzők viszont az *-n-* tövet kívánják: *šan-iyan* 'fehér' ⌒ *ša-χôn* stb. A dzsürcsi anyagnak talán legfeltűnőbb jelensége a magánhangzós tövek nagy szerepe, még azokban az esetekben is, amikor a mandzsu csak az *-n*-tő használatát engedi meg. Maga a 'kis' dzsürcsi írás is az *-n* nélküli tövekre készült szójeleivel, és éppen ezért kellett bevezetnie a *fan-c'ie* átírás segítségével az *-n* végződés vagy tő külön, önálló jelölését. Íme a főbb típusok: 691. *fu-huo-lo* 'rövid', ma. *foχolon;* 65. *fu-le-ki* 'hamu', ma. *fulenggi;* 366. *pa-ha-pie* 'kap', ma. *baχambi* < **baχanbi*.

A mandzsuban a tővégi magánhangzók bizonyos esetekben, főleg palatovelaris zárhangokkal és réshangokkal kezdődő képzők előtt eltűnnek: *ule-* 'varrni' > *ulme* 'tű'; *taqôra-* 'küldeni' > *taqôr-si* 'követ'; *lusu-* 'fáradtnak lenni' > *lus-xun* 'fáradtság'; *nilo-qan* 'fényes' ⌒ *nil-giyan*. Bizonyos esetekben a tővégi magánhangzót csak a rokonnyelvek segítségével állapíthatjuk meg: ma. *ul-xu* 'hermelin', g. *χūlū, χulu, χulu-χsa*, ol. *χōlō*, or. *χoko*, t. A. *oliki*, szol. *ùlù-χi;* ma. *er-xe* 'béka', g. *χirre*, ol. *χirrę-kta*, or. *eki*, mgr. *ęrre-kī*, t. Vil. *örö-ki*. Más esetekben a magánhangzós és mássalhangzós tő még egymás mellett él a mandzsuban: *nomo-χon* 'békés', *nom-χon; ebere-xun* 'törékeny', *eber-xun; eri-ku* 'seprő', *er-ku* stb. A dzsürcsiben a magánhangzós tövek jóval nagyobb szerepet játszanak, mint a mandzsuban. A kínai átírásból azonban ezt nem mindig lehet kétségtelenül megállapítani, mert — mint előbb arról szólottunk, — a kínai a szótagvégi mássalhangzót külön szótaggal is szokta átírni: ilyen esetben hiba volna e kisegítő szótag magánhangzóját dzsürcsi tővégi magánhangzónak magyarázni. Világos példa a tővégi magánhangzó megmaradására azonban a már említett *ši-lu* 'körte'.

Igen tanulságos megfigyelni, hogy a dzsürcsi szavak milyen gyakran más képzővel vannak ellátva, mint a mandzsuban;[2] ez komoly segítséget

[1] A mandzsu tő-kérdés annyira bonyolult és fontos problémáit első ízben röviden a Körösi Csoma-Társaság 1945. december 5.-i ülésén próbáltam jelezni. Az 1947—1948. tanév I—II. félévében pedig egyetemi előadásaimban részletesen kifejtettem a hozzáfűződő leglényegesebb kérdéseket. A mandzsu tő problémáira más alkalommal, remélhetőleg rövidesen, visszatérhetek.

[2] E vizsgálódások során különösen szembeszökő, hogy a mandzsu névszók milyen jelentős hányada tartalmaz ú. n. kicsinyítő képzőt, a kicsinyítés funkciója nélkül.

jelent mindkét nyelvben a szavak etimológiájához. Ilyenek: 618. *so-kiang* 'sárga', ma. *sura-yan* (vö. *so-χon, so-boro, so-ro-)*; 18. *t'a-ma-ki* 'köd', ma. *talman;* 98. *yen-ti-hung* 'este', ma. *yamji;* 173. *yi-ma-la* 'kecske', ma. *imaχó.*

A ragozás terén a dzsürcsi szintén tartalmaz olyan régiségeket, amelyek a mandzsuban esetleg már csak szórványos szólásokban maradtak fenn, mint amilyen pl. a felszólító módok egyikének *-ru* ragja. Ez a mandzsuban már csak bizonyos átokformákban maradt fenn *(abqa saru, fusilaru* stb.), a gold azonban még ismeri és használja *-ro* és *-ru* alakban, mint az I. igeragozás-típus (coniugatio) egyes számú második személyének a ragját a felszólító módban.[1] A dzsürcsiből idetartozik: 467. *hen-tu-lu* 'szólni', ma. *xendu-;* 460. *sang-kuo-lu* 'sírni', ma. *song;o-* stb.

5. Devéria, Maspero, Aurousseau főleg pedig Pelliot kutatásai nyomán tisztázódott, hogy a szójegyzékek, amelyekhez az eddig említettek is tartoznak, — köztük a dzsürcsi is, — nem mind a tolmácsiskolák használatára készültek. Kínában a Ming-dinasztia alatt ugyanis két hasonló intézmény működött, amelyek mindegyikének voltak hasonló segédeszközei. Az egyik a Fordítók Hivatala *(Sï-yi-kuan)*, ahol csak okmányok fordításával foglalkoztak, ez a *Han-lin-yüan*-nak volt alárendelve, a másik, a *Hui-t'ung-kuan* az élőnyelvi tolmácsok kiképzését végezte, és a Szertartások minisztériumától függött. A két iskolában, illetőleg hivatalban nem ugyanazokat a nyelveket tanulmányozták és ismerték.[2] Számunkra most az a fontos, hogy a mi dzsürcsi-kínai szójegyzékünk a Fordítók Hivatalának a használatára készült.

Devéria e hivatal működéséről szóló egyik kínai munkát, a Wang Cung-cai-nak tulajdonított *Sï-yi-kuan-k'ao*-t ismertetve érdekes értesítést közöl Wang Cung-cai művéből, aki a Hivatalnak 1578-ban volt az aligazgatója. E szerint eredetileg a barbár nyelvek tanárai külföldről jöttek, tehát jól ismerték a tanított nyelveket, később azonban, így az ő idejében is, már csak az írással, kérvények, beadványok szerkesztésével foglalkoztak, s a nyelveket többé nem is beszélték kifogástalanul[3] (tehát kínai tanárok kezébe került a tanítás). Ezt bízvást el is hihetjük, legalább is a dzsürcsi és az ujgúr szójegyzékek, valamint a hozzájuk tartozó okmányok alapján, amelyek hangosan tanúskodnak a mellett, hogy a tanárok rosszul megértett régebbi források alapján dolgoztak, és különösebbnél-különösebb hibák hemzsegnek szójegyzékeikben és minta-okmányaikban.

[1] A. Ul'ɪtin, Materialy po gol'dskomu (nanajskomu) jazyku: Jazyk i myšlenie I (Lgd., 1933), 133.

[2] P. Pelliot, Sseu yi kouan tsö (Réglements du Bureau des traducteurs), par Lu Wei-k'i. Kyōto, 1928: T'oung Pao XXVI, 52—61; vö. különösen 60. 1. UŌ., Le Hōja et le Sayyid Husain de l'histoire des Ming: T'oung Pao XXXVIII (1948), Appendice III; Le Sseu-yi-kouan et le Houei-t'ong-kouan, 207—90. Pelliot megállapítása szerint azok a szójegyzékek, amelyek az eredeti írást is tartalmazzák, a Sï-yi-kuan részére készültek, amelyek viszont csak kínai átírásban adják az idegen nyelvi anyagot, a Hui-t'ung-kuan kézikönyvei voltak.

[3] G. Devéria, Histoire du Collège des Interprètes de Péking (Fragment): Mélanges de Charles de Harlez (Leyde, 1896.), 94—102. Wang Cung-cai művét 1924-ben újra kiadta a pekingi Keleti Társaság, vö. T'oung Pao XXXVIII, 224.

A névszók sokszor nem nominativusi, de genitivusi, dativusi, accusativusi, birtokosszemélyragos,[1] többesszámi alakban vannak felvéve a szójegyzékbe. Hasonlóképen az igék is a legváltozatosabb formákban vonulnak fel: különféle felszólító módokban, mult időben, jelen időben, igei adverbiumos alakban. Pl. ujgúr *uruγ-ï* 'mag', (I, 11b), *yingäsi* 'meny' (I, 19a), *išläri* 'barát' (I, 20b), *yam-qa* 'postaállomás' (II, 2a); *yorï* 'menni' (II, 21b), *turayin* 'állni' (II, 21b), *biltürzün* 'érteni, tudomásul venni' (II, 24b), *sïytap yïylap* 'sírni' (II, 21b), *bar ärki* 'van (neki)' (II, 22a), *ärmäz* 'nem lenni' (II, 22a); dzsürcsi 1. *'a-pu-ha-yi* 'ég', ma. *abqa;* 32. *kuo-lun-ni* 'ország', ma. *gurun;* 341. *'o-hei-po* 'rossz', ma. *exe;* 380. *yi-ši-mai* 'elérni', ma. *isi-;* 385. *pei-ye-mei* 'szeretni', ma. *buye-;* 376. *t'a-k'u-la-hai* 'küldeni', ma. *taqóra-;* 713. *ko-nie-hei* 'elmenni', ma. *gene-;* 440. *ha-ča-lu* 'kívánni', cf. ma. *ǯai-;* 805. *t'a-t'i-pu-lu* 'tanítani', ma. *tačibu-*.

Ezek a furcsaságok természetesen már kínai tanároktól származnak, akik a szavakat a korábbi kifogástalan okmányokból olyan alakban vették át szójegyzékükbe, amilyenben azok ott előfordultak. Számunkra ezek a szeszélyes változatok azonban igen becsesek, mert az egyes kevéssé ismert nyelvek, így a dzsürcsi morfológiához hasznos adalékokat jelentenek. Az újabb okmányokban viszont már értéktelenek, mert a kései szójegyzékben előforduló alakban kerülnek újra a szövegbe, akkor is, ha azok szintaktikai szempontból annyira helytelenek is, hogy általuk a szövegrész érthetetlenné válik. Ilyesféle eljárással még a szójegyzékben is találkozunk, pl. egyes jelzős kifejezésekben, mint a dzsürcsi 337. *'o-hei-po nie-rh-ma* 'rossz ember'. Az *'o-hei-po* 'rossz' accusativusi alak (ma. *exe-be)*, teljesen képtelen szerkesztés, amely úgy keletkezett, hogy a 'rossz' melléknév a szójegyzékben függetlenül (341. és 697.) is accusativusi alakban volt felvéve, és ezt — ragos jellegét fel nem ismerve — a szójegyzék szerkesztője teljes egészében alkalmazta jelzőként is.

Még mulatságosabb, még félrevezetőbb tévedések származnak abból, hogy a nyelvet alig ismerő Ming-kori kínai szerző a rendelkezésére álló korábbi, kifogástalan szójegyzék anyagát keveselve azt gyarapítani próbálta.[2] Így keletkeztek az említett *exe-be niyalma*-féle nyelvi torzítások, így jöttek létre még körmönfontabb dzsürcsi, ujgúr, mongol kifejezések.

A kínai nyelv bizonyos fogalmakat igen gyakran két szóból szerkesztett összetétellel fejez ki; a kívánt értelmet a két szó együttesen fejezi ki, egyenként esetleg a szavak egészen mást jelentenek. Mármost a Fordítók Hivatalának kínai tanára sokszor külön-külön fordította le a kéttagú kínai kifejezéseket; ezek persze az illető nyelvben teljesen érthetetlenek, sőt a kínai megfelelő ismerete nélkül megfejthetetlenek

[1] W. Bang, Vom Köktürkischen zum Osmanischen, IV. Mitteillung: Durch das Possessivsuffix erweiterte Nominalstämme: APAW. 1921, 4. l. nyelvi alapon felismerte, hogy a Codex Cumanicus és az ujgúr-kínai szótár birtokos személyragos alakban feljegyzett szavai (legtöbbször testrész-nevek) a feljegyzők pontatlanságával magyarázandók, és nem tartoznak a török nyelvnek ahhoz az anyagához, amelyben a birtokos személyrag a szó szerves részévé vált, s hozzá további birtokos személyrag járulhat.

[2] Ha ez nem sikerült, mert a rendelkezésre álló korábbi források cserbenhagyták az okmányok fordítóját, további töprengés helyett a fordító egyszerűen átírta ujgúr, dzsürcsi stb. írással a nehézséget okozó írásjegyet. Vö. W. Grube, i. m. 146—7.

volnának számunkra is. A mongol szójegyzék egyik pótlékában pl. ilyen 'mongol' szavakat találunk, mint *a'ula qonin* 'zerge'. Ez úgy keletkezett, hogy a 'zerge' kínai nevét, a *šan-yang*-ot, ami szószerint 'hegyi juhot' jelent, a kínai szerző szóról-szóra mongolra fordította. Még érthetetlenebb a *yeke öröne* 'nagy nyugati ló', mert a mongol kifejezés voltaképen a. m. 'nagy nyugat', ugyanaz, mint a kínai lefordítandó kifejezés, a *ta si;* ez utóbbi azonban annyit is jelent, hogy 'nagy nyugati ló'. Ilyen az *ab türgen*, amit mongol soha meg nem értene, ha nem tudná, hogy ez a kínai *yao-kin* nem éppen sikerült fordítása. A kínai szó együttesen 'fontos'-at jelent, de a *yao* külön a. m. 'kelleni, szükségelni, venni', ezt fordították az *ab-* 'venni' imperativusi alakjával; a *kin* külön a. m. 'szoros, sürgős', ebből lett a mongol *türgen* 'gyors, sürgős'.[1]

Szép számmal fordulnak elő ilyesféle fordítások a dzsürcsi szójegyzékben is, főleg a végén, a pótlékban, amely már formája szerint is későbbi hozzátoldásnak látszik. Innen való pl. a 789. tétel, melynek kínai értelmezése *'ming ciang'*, azaz 'tábornokká kinevezni' és 'a tábornoknak parancsot adni' (ez utóbbi Grube értelmezése). A dzsürcsi kifejezés, *fu-li-ki kai-pie* mégsem ezt jelenti. A *ming* jelentése önálló szóként ugyanis 'élet: sors; parancs; parancsolni; kinevezni', e jelentések egyikét fordították dzsürcsire; csak a mandzsu segítségével tudjuk meghatározni, hogy a 'sors' főnévre esett a választás. A dzsürcsi szó ugyan ezúttal sincs meg a mandzsuban, de a rokonságából való a *fulin* az *abqa-i fulin* 'az ég akarata' kifejezésben, továbbá a belőle származó *fulingγa* 'égtől kegyelt: kedvező sors', továbbá a *fulibu-* 'az égtől rendelve lenni'. A kínai kifejezés második tagja, a *ciang* itt a *ciang-kiün* 'tábornok' helyett áll. A fordító ezt azonban figyelmen kívül hagyta, s megelégedett a *ciang* önálló szóként való értelmezésével, ami 'venni, fogni'; ezt adja vissza a dzsürcsi *kai-pie*, amely összevetendő a mandzsu *γai-* 'venni, fogni' szóval, illetőleg pontosabban annak *γaimbi* alakjával, amelyet a dzsürcsi *-n* nélküli töves alakban idéz.[2]

[1] A szójegyzések sinicizmusai közt meg kell még említenünk, hogy a fordítók a tárgyat az állítmány után teszik, úgy mint a kínaiban, még akkor is, ha az a dzsürcsi, ujgúr stb. syntaxissal ellentétben állott. W. Grube a dzsürcsi okmányoknak ezt az idegenszerűségét már előzetes beszámolójában észrevette (T'oung Pao V, 334–40), majd részletesen tárgyalta a dzsürcsi nyelvről és írásról szóló könyvében (VII—VIII. L), de a szójegyzék hasonló tévedései elkerülték a figyelmét. Hasonlóképen nem vette észre, hogy a két szóból álló dzsürcsi kifejezések értelme nem azonos a fordításukra szolgáló hasonlóan kéttagú kínai kifejezések együttes jelentésével, hanem a dzsürcsi kifejezés első tagját a kínai első tagjával, a másodikat a kínai kifejezés második tagjával kell értelmezni, mert hiszen a szójegyzék kínai szerzője ily módon fordította a kéttagú kínai kifejezéseket dzsürcsire. A *Hua-yi yi-yü* szójegyzékeinek, főleg pedig minta-szövegeinek ezek a barbarizmusai sokat foglalkoztatták annak idején már Devéria, újabban pedig Pelliot-t is, aki félig-meddig tanácstalanul állt az okmányok idegenszerűségeivel szemben, s hajlandó volt ezeket a szövegeket afféle iskolai gyakorlatoknak tekinteni; vö. T'oung Pao XXXVIII, 278. Ebbe a különös szöveg-kategóriába tartozik az a híres mongol nyelvű levél, melyet Altan Khán 1580 ban Wan-li császárhoz intézett, s amely annyi fejtörést okozott a mongolistáknak; vö. B. Laufer, Skizze der mongolischen Literatur: Keleti Szemle VIII, 175.

[2] A Ming-kori szerző nem vette észre, hogy a szójegyzékben, a 279. tételben megtalálható a *ciang-kiün* 'tábornok' dzsürcsiben használt formája. Ez utóbbi azonban nem más, mint a kínai kifejezés egyszerű átvétele, amely ebben a nyelvjárásban feltehetően *jan-gün*-nek hangzott.

A szójegyzékben meglehetősen nagy számban fordulnak elő hasonló kifejezések, ezeket azonban tévedés volna minden további nélkül elhárítani. Egyenként megvizsgálva jól felhasználhatók, mert sokszor korábbi források egyébként ránk nem hagyományozott hiteles adatait is tartalmazhatják.

II.

Amikor a dzsürcsi írás alapjául a kínai írás-típust fogadták el, az írás megalkotóinak számolniok kellett ama nehézségekkel, amelyek a két nyelv eltérő rendszeréből erednek. Minden kínai szó egytagú, ezt természetesen nem lehet elmondani a dzsürcsi nyelv szavairól. A dzsürcsi igen lényeges nyelvi eszközei a képzők és a ragok, a kínai ezeket a kategóriákat nem ismeri.

E meggondolások alapján megszerkesztett dzsürcsi írás jegyei két nagy csoportba oszthatók; az elsőbe a dzsürcsi szavakat rögzítő szójelek, a másodikba a képzőket, ragokat képviselő szótagjelek tartoznak.

1. A dzsürcsi szójelek a szó jelentését, tartalmát jegyzik le, tehát ideogrammok; a szó alakjára, fonétikai alkotó elemeire bennük a legcsekélyebb utalás sem történik. Két különböző jelentésű szóban hiába fordulnak elő közös fonétikai elemek, pl. a *b* és *l*, esetleg a *ba* és *lo*, az írásjegyekben ezeknek semmi nyoma sincs. Ebből következik, hogy a dzsürcsi szójelek, éppúgy mint a kínai írásjelek, mindig az éppen aktuális kiejtést adják; magukból az írásjegyekből nem követhetők a szó fonétikai változásai vagy éppen a változások egyes állomásai. A dzsürcsi szójelek fonétikai tartalmának, kiejtésének megfejtéséhez magából az írásból tehát segítséget nem várhatunk; kiejtésük rekonstruálásában egyedül a mellékjük csatolt, kiejtést jelölő kínai átírás igazít útba. A kínai átírás szükségszerűen jelentkező hanghelyettesítési pontatlanságait a mandzsu és a többi rokon nyelv segítségével korrigálhatjuk, az ismert szabályok szerint.

A dzsürcsi szójelek a dzsürcsi szavakat — tekintet nélkül azok szótagszámára — abban az alakban tartalmazzák, amely ragok, képzők hozzáfűzéséhez is alkalmas. Ez az alak a szó töve.

A legtöbb dzsürcsi szó kéttagú, csakúgy mint a mandzsu; akad azonban egy- és háromtagú dzsürcsi szó is:[1] [325] *mu* 'víz', *mu*, ma. *muke* < **mu-ke*; [250] *yi•neng•ki* 'nap, jour', *inengi*, ma. *inenggi*; [537] *mo•lo* 'csésze', *moro*, ma. *moro*; [630] *'a•nie* 'év', *ania*, ma. *aniya* (ɔ: *aña*); [406] *ya•la* 'párduc', *yara*, ma. *yarχa*, *yarγa* < **yara-χa*; [571] *to•li•pi* 'róka', *dolbi*, ma. *dobi* < **dolbi*; [129] *šuang•ki* 'orr', *šongi*, ma. *songgin* 'orrhegy'; [56] *yin•če* 'nevetni', *inje*, ma. *inje-*; [163] *u•me* 'nem', *ume*, ma. *ume*.

A szójelek a szó képző nélküli alakját tartalmazzák ugyan, de szójelük van az olyan képzett és összetett szavaknak is, amelyekben a képzést vagy az összetételt az írás megalkotója már nem érezte. A [236] *či•rh•huan*, '12', *jirχon*, ma. *jorχon* a *jiri-n* '2' és *χon* '10' szavak-

[1] A dzsürcsi szójelek kínai átírásában az egyes szótagok közé kettős kötőjelet (•) teszünk az áttekinthetőség kedvéért. A dzsürcsi szó jelentése után, a mandzsu (ma.) alak előtt, a dzsürcsi szó valóságos kiejtését közöljük különösebb jelzés nélkül.

ból tevődik össze, teljesen úgy, mint az a 11—19 számnevek többi eseteiben is megfigyelhető.[1] Hasonlóképen szójele van a [250] *inengi* 'nap' szónak is, noha az kétségtelenül az *ine-*, *inen* 'nap' *-gi* képzővel ellátott származéka; vö. II, 2 és II, 4.

A szójelek az egyes szavakat tő-alakban tartalmazzák. Ez annyit jelent, hogy hiányzik belőlük az a szóvégi *-n*, amelyet a névszókban sokan képzőnek tartanak, amely azonban bizonyos nyelvállapotban a tőhöz tartozik, illetőleg a magánhangzós, csonka tő mellett a teljes, *-n*-tövet képviseli. Az *-n*-nek ősi, eredeti funkcióját ez ideig nem sikerült meghatározni, magam valószínűnek tartom, hogy az afféle determinativum-jel lehetett.[2]

A dzsürcsi szójelek pontosabban tehát a csonka-tövet rögzítik. A szónak csak ez a töve alkalmas arra, hogy az egyes képzők, ragok jelei bonyodalmak nélkül melléilleszthetők legyenek. A kínai átírás az esetek túlnyomó többségében szintén ezt a tövet tükrözi, de ezt a tövet kell visszaállítanunk abban a néhány esetben is, amikor a Ming-kori kínai szerző tévesen az *n*-es tövet írja át: [201] ***ku-hun*** 'emlő', *xuxu*, ma. *xuxun;* [613] *'o-ning* 'anya', *eni*, ma. *eniye* (ɔ: *ene)*. Ezekben az esetekben az *-n* a Ming-kori átíró pontatlanságainak a rovására írandó; vö. I, 1.

A szóvégi *-n* (az *-n*-tő) jelzésére a dzsürcsi írásnak külön szótagjelei vannak, mégpedig a szerint, hogy a tőszó *a*, *i*, *u*, *o* magánhangzóra végződik-e: a [102] *an*, [104] *in*, [169] *un*, [327] *on* jelek használatosak e célra. Annak ellenére, hogy — mint mondottuk (I, 1) — a kínai átírás nem mindig követi híven a dzsürcsi helyesírásnak ezeket a fínomságait, hanem a legtöbbször a puszta kiejtést regisztrálja, a kérdéses dzsürcsi írásjegyek pontos értelmezése mégsem ütközik semmiféle akadályba. Íme néhány példa, amelyekben figyelembe vettük a kínai átírás ingadozásainak főbb típusait is: 5. *'o-tu-wen* 'szél', *edu-un* (ɔ: *edun)*, ma. *edun;* 569. *ku-wen* 'jade', *gu-un*, ma. *gu;* 570. *meng-ku-wen* 'ezüst', *mengu-un*, ma. *menggun;* 27. *t'u-lu-wen* 'felhős', *tulu-un* (ɔ: *tulun)*, ma. *tulxun* < **tulu-xun;* 39. *'a-li-yin* 'hegy', *ali-in*, ma. *alin;* 50. *wu-ši-yin* 'szántóföld', *uši-in*, ma. *usin;* 580. *wu-li-yin* 'vagyon',

[1] B. LAUFER, Jurči and Mongol numerals: KCsA. I, 112—5. LAUFER helyesen állapította meg, hogy a dzsürcsi számnevek 11—19-ig oly módon vannak képezve, hogy az egyesek megelőzik a tizest (tehát pl. 14 = 4 + 10), továbbá, hogy ezek a számnevek a mongolból valók. W. KOTWICZ, Contributions aux études altaïques: Rocznik Orjentalistyczny VII, 182—90 részleteiben is újra vizsgálja LAUFER megállapításait, figyelembe véve az altaji számnevek különösen gazdag irodalmát, elsősorban RAMSTEDT, POPPE és SCHOTT magyarázatait. KOTWICZ dzsürcsi olvasatai sajnos nem kifogástalanok.

[2] A névszók szóvégi *-n*-jében (még a *morin*-félékben is) a nyugati mandzsu nyelvtanírók, szinte kivétel nélkül, névszóképzőt látnak. LUCIEN ADAM ama kevesek közé tartozik, aki több vonatkozásban eredeti „Grammaire de la langue mandchou" c. munkájában (Paris, 1873.), 30 az *-n* körüli probléma lényegét először érinti. BÖHTLINGK ugyanis a jakutban és a mongolban az ugyanazon szavakban mutatkozó *-n*-es és *-n* nélküli névszói végződéseket egyszerűen töveknek tekinti, mégpedig az előbbieket erős, az utóbbiakat gyenge töveknek. Az *-n* — ADAM szavaival — BÖHTLINGK szemében csak „un suffixe de renforcement". ADAM csatlakozva BÖHTLINGK megállapításaihoz hajlandó az *-n*-et a mandzsuban is hasonlóképen magyarázni, annál inkább, mert az *-n* nemcsak tőszavakban, de képzőkben is jelentkezik. A gondolat azonban még ADAMnál sem tiszta, s főleg nem vonja le az *-n* ilyen értelmezésének következményeit. A probléma természetesen ugyanez a mongolban is, megoldása terén azonban ott sem jutottak előbbre, mint a mandzsuban; vö. SZABÓ TERÉZ MÁRIA, A kalmük szóképzés (Bp. 1943.), 9—10.

ŭli-in, ma. *ulin*; 696. *sai-yin* 'jó', *sai-in*, ma. *sain*; 81. *fu-wan* 'idő', *fo-on*, ma. *fon*. A kínai átírás a szóvégi *n*-et szótagvéggel és külön *fan-c'ie*-val is, tehát kétszeresen jelzi, a dzsürcsi azonban ugyanolyan következetességgel jár el, mint az előbb: 290. *'o-yun-wen* 'néne', *eyu-un*, ma. *eyun*; 286. *'a-hun-wen* 'bátya', *axu-un*, ma. *axôn*; 568. *'an-č'un-wen* 'arany', *alču-un*, ma. *aisin* < **alčin*; 233. *wu-č'eng-yin* 'páncél', *uqči-in*, ma. *uqsin* < **uqčin*; 80. *ha-č'eng-yin* 'ünnep', *xači-in*, ma. *xačin*. A kínai átírás pontos annyiban, hogy a dzsürcsivel együtt jelöli a szóvégi *n*-et, de nem jelzi, hogy a dzsürcsi helyesírás azt a *fan-c'ie* segítségével teszi: 29. *'an-pan* 'nagy', *amba-an*, ma. *amban*; 143. *wei-han* 'ökör', *uixa-an*, ma. *ixan*; 185. *ha-rh-wen* 'hattyú', *yaru-un*, ma. *yaru*; 32. *kuo-lun* 'ország', *guru-un*, ma. *gurun*; 138. *mu-lin* 'ló', *muri-in*, ma. *morin*; 710. *'o-šen* 'nem', *eši-in*, ma. *esi*. A kínai az *-n*-et olykor sehogy sem jelöli, noha a dzsürcsi szokásához híven azt a *fan-c'ie*-val tagolja: 239. *mu-la* 'pad', *mula-an*, ma. *mulan*.

2. A szótagjelekkel kellett lejegyezni a kínai szóval végeredményben egyenrangúnak vett dzsürcsi csonka tövű szónak mindama járulékos többletét, amely a dzsürcsit a kínaitól alapvetően megkülönböztette. A képzők, ragok lejegyzése tehát a szótagjelek segítségével történt. Nem minden szótagjel képvisel szükségszerűen egy szótagot, akad köztük olyan is, amellyel többszótagú formánst rögzítettek.

Egész sor szótagjel félreismerhetetlenül képzők lejegyzésére szolgált. A leggyakoriabbak közül néhány példa:[1]

A [369] *'an*, dzsürcsi kiejtése *yan*, ismert nomen-képző: 270. *ča-ši-'an* 'okmány, parancs', *jaši-yan*, ma. *jasiyan*; 469. *ha-la-'an* 'felderítés', *qara-yan*, ma. *qarayan*; 552. *hu-ši-'an* 'szoknya', *xuši-yan*, ma. *xôsiyan*, *xôsixan*.

A [22] *kiang* olvasata *gian*, a mandzsu helyesírás szerint *giyan*: 13. *šang-kiang* 'füst', *ša(n)-gian*, ma. *šanggiyan* < **ša-n-gian*; 619. *šang-kiang* 'fehér', *ša(n)-gian*, ma. *šanggiyan*; 616. *nun-kiang* 'zöld', *no(n)-gian*, ma. *nioranggiyan* < *ńoa-n-gian*; 617. *fu-la-kiang* 'vörös', *fula-gian*, ma. *fulgiyan* < **fula-giyan*, cf. *fula-xôn*, *fula-buru*, *fula-ra-*.

A dzsürcsiben a mandzsunál is gyakrabban használt nomen-képző a [352] *ki*, *gi*: 6. *t'u-ki* 'felhő', *tu-gi*, ma. *tugi*, vö. *tu-si-xiyen* 'felhős',

[1] A mandzsu nyelvtanok a szóképzést meglehetősen sommásan tárgyalják, a homophon képzőket nem választják szét, funkcióikat nem határozzák meg pontosan, végül mindegyik szerző a képzőknek csak egy részét, a leggyakrabban használtakat veszi figyelembe. Gy. Diószegi Vilmos mindezeket szem előtt tartva 1946-ban doktori értekezésében módszeresen megvizsgálta az egész anyagot; értekezése, sajnos, mindezideig nem jelenhetett meg nyomtatásban.

Az említett *-yan (-gian, -gon)* deverbalis névszóképző, melynek *y*-je *x*-val váltakozik; nomen actionis-t képez. Van egy ugyanilyen alakú denominalis nomen-képző is, ez a leggyakrabban deminutivumnak látszik: *bira-yan* 'patak' < *bira* 'folyó' *yar-yan* 'ág, gally' < *yar*; ez utóbbi alapszót csak a rokonnyelvek (többek között a dzsürcsi) ismerik. A *-giyan* (*-giyen*) névszót képez névszói tőből, vö. *yar-giyan* 'ág' (*yar-yan* 'ua.'). Minthogy a *-giyan*, *-giyen* leginkább *-n* tövű névszókhoz járul, egyesek *-nggiyan*, *-nggiyen* esetleg *-ggiyan*, *-ggiyen* változatáról is beszélnek. Ugyanez a helyzet a szintén denominalis *-gi* képzővel is, amely az *-n* tő után *-nggi* alakban jelentkezik, s amelyből egyes grammatikusok külön képzőt próbálták kikövetkeztetni. Azonban sem *-nggiyan*, sem *-nggi* képző nincs. Vegyük pl. a *giranggi* 'csont' szót, ennek csonka töve *gira*, teljes (*n*-es) töve pedig *gira-n* (ezt az alakot idézik leginkább a szótárak szintén 'csont' jelentésben); a csonka tőből való származék a *gira-tu* 'gyengecsontú', a teljesből a **gira-n-gi*, amelyből szabályosan, de másodlagosan keletkezett a mandzsu helyesírás *giranggi* alakja.

tu-l-xun 'borult'; 17. *yi-ma-ki* 'hó', *ima-gi*, ma. *nimanggi* < *nima-n-gi*, vö. *nima-ra-* 'havazni': 512. *se-ki* 'vér', *se-gi*, ma. *senggi* < **se-n-gi*, vö. gold *sé-ksa*, olcsa *sö-χse;* 626. *yi-č'e-ki* 'új', *iče-gi*, ma. *iče;* 690. *kuo-mi-ki* 'hosszú', *χolmi-gi*, ma. *χolmin.*

Szintén közismert, kicsinyítő képző a [98] *hung*, *χun*, *xun:* 736. *ko-hung* 'fényes', *ge-xun*, ma. *gexun* < *ge-xun*, vö. *ge-n-giyen;* 721. *'o-mu-hung* 'egyedül', *emu-xun*, ma. *emxun* < **emu-xun;* 539. *wu-su-hung* 'vad, nyers', *usu-xun*, ma. *esxun* < **esu-xun.*

Ragokat is aránylag szép számmal találunk szójegyzékünkben, noha normális körülmények között ilyenekre alig lehetne valami reményünk; de vö. I, 5. Íme közülük néhány mutatóba.

Az accusativus ragja a [36] *po, be;* úgy látszik, már a dzsürcsiben is ebben az alakban járult a velaris hangalakú szavakhoz is:[1] 337. *'o-khei-po* 'rossz', *exe-be*, ma. *exe-be;* 398. *wei-le-po* 'ügy, dolog', *uile-be*, ma. *weile-be;* 506. *me-ži-lan-po* 'szív', *mejile-be*, ma. *mujilen-be;* 762. *ho-lu-se-po* 'beszélgetés', *xerse-be.*

A genitivus egyik ragja a [560] *ni*[2] (de megvan a dzsürcsiben az *i* genitivus is): 32. *kuo-lun-ni* 'ország', *guru-un-ni*, ma. *gurun-i;* 272. *han-'an-ni* 'császár', *qa-χan-ni*,[3] ma. *χan-i;* 331, *'o-žan-ni* 'úr', *eje-ni*, ma. *ejen-i;* 754. *'o-mu-ni* 'egy', *emu-ni*, ma. *emun-i;* 853. *mi-ni* 'én', *mi-ni* (gen.), ma. *mini.*

Az egyalakú mandzsu *-me* igei adverbium a dzsürcsiben kettős alakban jelentkezik: [342] *mai, mai:* 380. *yi-ši-mai* 'elérni', *iši-mai*, ma. *isi-me;* [173] *mei, mei:* 394. *ku-li-mei* 'átköltözni', *guri-mei*, ma. *guri-me;* 410. *fu-t'e-mei* 'kiesérni', *fude-mei*, ma. *fude-me.*

A kéttagú szótagjelek száma meglehetősen csekély a rendelkezésünkre álló anyagban. Annyi azonban kihámozható belőle, hogy az első szótag valamilyen igei formans, pl. visszaható, szenvedő igeképző, a második szótag pedig valamilyen gyakori rag. Úgy látszik, a dzsürcsi ige bizonyos képzett formáiban nem képzőt láttak a bennszülött grammatikusok, hanem az igeragozás sajátos alakjait; hasonló szemlélettel a mandzsu nyelvtaníróknál is találkozunk.[4] Ilyen esetek: [660] *tu-lu,*

[1] Ez azért feltűnő, mert a dzsürcsi különben több olyan ragot őrzött meg kettős, velaris:palatalis alakban, amely a mandzsuban már csak egy alakban ismeretes. Közülük való például a dativus-lovativus ragja, amely a mandzsuban csak *-de* alakban ismeretes; a dzsürcsiben még *-du* és *-do* változatával találkozunk (a *-de* anyagunkban — nyilván nem véletlenül — elő sem fordul). Ilyen a dzsürcsi *-mai*, *-mai* igei határozószó, amelyet a mandzsu már csak *-me* alakban használ.

[2] A mandzsuban, mint ismeretes, a genitivus ragja általában *-i*, a *-ni* csak *-ng*-re végződő, kínai szavak után használatos. Ez utóbbival tévedés volna bárhogyan is összekapcsolni a dzsürcsi *-ni* genitivusi ragot. A dzsürcsiben a genitivus ragja kizárólag *-i*, és a *-ni* változatban az *-n-* a tőhöz tartozik, és azt csak helyesírási okokból kapcsolja a tulajdonképeni raghoz nemcsak a kínai átírás, hanem a dzsürcsi szótagolás is.

[3] E dzsürcsi tétel magyarázatául meg kell jegyeznünk, hogy a kínai *han* szótaggal átírt dzsürcsi írásjegy önmagában is a 'fejedelem' jelentésű szójelet képviseli; a kínai átírás szóvégi *-n*-je tehát csak akkor volna lehetséges, ha a szótagjel önállóan fordulna elő, de persze csak úgy, ha azt a dzsürcsi még az *-an fan-ch'ie* jellel is jelölné. A dzsürcsi *qa* végeredményben azonos a mandzsu *χan* szóval (*qa-n* > *χan*), a *qa-χan* viszont mongol, illetőleg kitaj változata ugyanennek a szónak; a változat ez esetben persze nem fonétikai összefüggést jelent.

[4] F. KAULEN, Linguae Mandshuricae institutiones (Ratisbonae, 1856.), 33—34 hét coniugatio-t ismer: 1. activum, 2. passivum *(-bu-)*, 3. reflexivum *(-ja-, -jo-, -je-)*, 4. reciprocum *(-nu-, -du-)*, 5. inchoativum *(-na-, -no-, -ne-)*, 6. factitivum-causativum

duru: 447. *'a-č'i-tu-lu* 'mozogni', *ači-duru*, vö. ma. *ašša-* < **ačiša-*, vö. ma. *-du-*, *-ndu-* reciprocum-cooperativum igeképző. Ilyen a [206] *pu-lu*, *buru* is, amelyben a *bu* passivum-képző, a *ru* pedig, mint az előbbiben, az egyik felszólító mód ragja: 805. *t'a-t'i-pu-lu* 'tanítani', *tati-buru*, ma. *tači-bu-*.

3. Az eredetileg képzők és ragok lejegyzésére szánt szótagjeleknek szójegyzékünkben egészen különös használatával is találkozunk: meglepően gyakran tőszavakat tagolnak velük. Olyan esetet nem ismerek, amikor ugyanazt a tőszót szójel is, szótagjelek is rögzítenék; ugyanazt a szót, úgy látszik, csak egyféleképen volt szabad írni. A szótagírás kétségtelenül nagy haladás a kiejtés pontosabb visszadása terén, s nem lehetetlen, hogy az a reform, amelyet a 'kis' dzsürcsi írás megalkotása jelentett, az hozta magával a szójelek bizonyos fokú visszaszorítását is.

Bárhogyan áll is a dolog, szójegyzékünkben felűnően sok a szótagjelekkel tagolt tőszók száma: 15. *ču-hei* 'jég', *ju-xe*, ma. *juxe;* 16. *pu-nen (nun)* 'jégeső', *bu-no(n)*, ma. *bono;* 33. *hei-č'e-ni* 'város', *xe-če-ni* (gen.), ma. *xečen;* 42. *ha-ša* 'falu', *ya-ša*, ma. *yašan;* 60. *t'i-fa* 'szenny', *ti-fa*, ma. *čifaχan;*[1] 66. *ya-ha* 'szén', *ya-χa*, ma. *yaχa;* 69. *če-č'e* 'határ', *je-če*, ma. *ječen;* 98. *yen-ti-hung* 'este', *yam-di-χun*, ma. *yamji;* 130. *me-č'u* 'szőlő', *me-ču*, ma. *muču;* 131. *hei-k'o* 'tök', *xe-ke*, ma. *xengke* < **xe-n-ke;* 140. *su-fa* 'elefánt', *su-fa*, ma. *sufan;* 160. *mie-hei* 'kacsa', *mie-xe*, ma. *niyexe*[2] (ɔ: *ńexe);* 191. *se-k'o* 'coboly', *se-ke*, ma. *seke;* 208. *t'u-la* 'oszlop', *tu-ra*, ma. *tura;* 254. *ti-hai* 'hajó', *di-χai*, ma. *jaχa* 'csónak' < **jiχa*, *jaχódai* 'hajó'; 342. *ha-sa-'an* 'szerencsétlenség', *γa-sa-γan*, ma. *yasχan* < **γasa-χan;* 385. *pei-ye-mei* 'szeretni', *bui-ye-mei*, ma. *buye-me;* 412. *to-šen* 'bemenni', *do-ši(n)*, ma. *dosi-;* 460. *sang-kuo-lu* 'sírni', *so(n)-γo-ru*[3] (imper.), ma. *songγo-;* 466. *mie-k'u-lu* 'térdelni', *mia-qu-ru* (imper.), ma. *niyaqôra-* < **niyaqón* 'térd', **niyaqô-* 'térdelni', *niya* (ɔ: *ńa);* 559. *pu-su* 'vászon', *bo-su*, ma. *boso;* 516. *ši-li-hi* 'epe',

(-bu-), 7. frequentativum *(-ča-, -čo-, -če-)*. L. ADAM i. m. 46—8, csak hat coniugatioról beszél: 1. activum, 2. passivum-causativum *(-bu-)*, 3. reciprocum *(-nu-, -ndu-)*, 4. cooperativum *(-ča-, -čo-, -če-)*, 5. elativum *(-na-, -no-, -ne-)*, 6. illativum *(-n)i-)*. Az efféle felosztások erősen mesterkéltek, azért is mutatkoznak közöttük eltérések; GABELENTZ, HARLEZ, BUDENZ stb. nem is beszélnek coniugatiókról, hanem igeképzőkről. A mandzsu coniugatio történeti szempontból mégis figyelmet érdemel, mert bennszülött grammatikusok hagyományát tükrözi; nyilván ezért ragaszkodott hozzá ZAKHAROV is kitűnő mandzsu nyelvtanában.

[1] A GRUBEtól idevont ma. *lifaχan, lifaχu* nem tartozik ide.

[2] A mandzsu *ń (nj-)*-vel szemben néhány esetben *mj-*t találunk a dzsürcsiben és a rokon nyelvekben: 466. *mia-qu-ru* 'térdelni', ma. *niyaqóra-*, g. *maχora*, ol. *máχχore*, or. *meχura-*, *megoro*.

[3] A kínai *sang* idegennyelvi *song* átírására meglehetősen ritka, de szabályos hanghelyettesítés, amelyet eddig nem igen vettek észre. Magyarázata az, hogy a közép-mandarin nem ismer *ong* szótagot, csak *ung*-ot; a kínaiak idegennyelvi *ong* átírására nem az *ung*-ot, hanem az *-ang*-ot használják. Ilyen a mongol-kínai szójegyzékből 15. *so-lang-ha* 'szivárvány', *solongqa*; 452. *mang-ho* 'mongol', *monggol*. Igen érdekes, hogy e kínainak kényelmetlen *-ong* szóvéget ugyanez a szótár néha *fan-č'ie*-vel oldja meg, ami itt különben teljesen szokatlan eljárás: 505. *so-wang-ku* 'kiválasztani', *songγu*; 109. *so-wang-ki-na* 'hagyma', *songgina*. E. HAENISCH nem ismerve fel e hanghelyettesítést, a Mongolok Titkos Történetéről közölt munkáiban mindenütt, még a címlapon is, hibásan *manghol*-t ír. Hasonló hanghelyettesítéssel a kínaiak az idegennyelvi *om, on* szóvéget szintén *am, an* írásjegyekkel adják vissza. A mongol-kínai szójegyzékben ilyen például 228. *'an-tie-kan* 'tojás', *ömdegen:* a GRUBE-féle dzsürcsi szójegyzékben ugyanígy magyarázandó: 401. *t'an-sun-mei* 'gyűjteni', *tom-su(n)-mei*, ma. *tomso-*; 682. *nan-ha-hung* 'nyugodt, békés', *nom-χa-χun*, ma. *nomχoqon*; 646. *'an-šo* '11', *omšo*, ma. *omšon*. Az utóbbit tévesen *amšo*-nak olvasta legutóbb FOTWICZ i. m. 185—9, sőt megengedhetőnek tartotta PELLIOT: T'oung Pao XXVIII, 172 is.

ši-li-xi, ma. *silxi* < **sili-xi;* 680. *kai-pie* 'fogni', *γai-be*, ma. *γai-mbi* < **γai-n-bi;* 848. *ča-la-'an*, *ja-la-an* (ɔ: *jalan)* 'nemződék', ma. *jalan*.

A szótagjelek komoly segítséget nyújtanak a szó pontos olvasásához, a kínai hanghelyettesítés által teremtett nehézségek kiküszöböléséhez. Már megállapított értékű szótagjelek segítségével olyan szavakat is el tudunk olvasni teljes biztonsággal, amelyek ez idő szerint sem a mandzsuból, sem a többi rokon nyelvből nem mutathatók ki.

A hanghelyettesítés kiküszöböléséhez, az egyes szótagjelek valóságos értékének a meghatározásához ez alkalommal is a rokonnyelvi adatok vallomásán keresztül vezet az út.

A kínai a [301] és az [561] írásjegyek értékét *le* átírással jelzi. A rokonnyelvi adatok figyelembevételével azonban világos, hogy a [301] értéke a dzsürcsiben valóban *le*, az [561]-é azonban *re*.

A [301] *le*, értéke *le:* 182. *pu-le-hei* 'daru', *bu-le-xe*, ma. *bulexen;* 370. *ko-le-le* 'félni', *ge-le-re*, ma. *gele-re;* 695. *fu-či-le* 'alatt, alul', *fe-ji-le*, ma. *fejile;* 601. *t'u-li-le* 'kívül', *tuli-le*, ma. *tule*, t. Ner. *tůlilä;* 755. *'o-le-hei* 'boldog; megelégedett', *e-le-xe*,[1] ma. *elexe;* 831. *wu-lu-le-pie* 'megengedni', *uru-le-be*, ma. *urule-mbi*.

Az [561] *le*, értéke *re:* 355. *t'e-tu-le* 'aludni', *dedu-re*, ma. *dedu-re;* 370. *ko-le-le* 'félni', *ge-le-re*, ma. *gele-re;* 372. *wo-wen-če-le* 'örülni', *or-gun-je-re*, ma. *urgunje-re;* 537. *'o-pi-le* 'jóllakni', *e-bi-re*, ma. *ebi-re*. Ez a *re* különben a dzsürcsi-mandzsu nomen futuri képzője.

Hasonlóképen egyszerű megállapítani, hogy a kínai *fu* átírás a dzsürcsiben a *fu* szótagértéken kívül *fo* kiejtést is jelent.

A [410] *fu*, a dzsürcsiben is *fu*-nak olvasandó: 231. *t'u-fu* 'kengyel', *tu-fu*, ma. *tufun;* 357. *fu-nie-lu* 'gondolkodni', *fu-nia-ru* (imper.), vö. ma. *funiya;an* 'értelem' < **fūniya-;* 535. *če-fu* 'enni', *je-fu*, ma. *je-* > *jefu* (imper.).

A [606] *fu* viszont a dzsürcsi *fo* szótagot képviseli: 81. *fu-wan-to* 'idő', *fo-on-do* (az *on* az *fan-č'ie*, tehát a szó *fon;* a *do* pedig helyhatározói rag, a mandzsuban *-de)*, ma. *fon-de;* 556. *fu-č'i* 'harisnya', *foči*,[2] ma. *fomoči*, *foji;* 691. *fu-huo-lo* 'rövid', *fo-χo-lo*, ma. *foχolon*.

A kínai *so* a hanghelyettesítés révén nem is két, de három dzsürcsi szótag átírására szolgál.

A [260] írásjegyet átíró kínai *so* mögött a dzsürcsiben is *so* keresendő: 618. *so-kiang* 'sárga', *so-gian*, ma. *suwa-yan*, *so-χon*, *so-boro* stb.; 819. *so-mi-pie* 'elrejtőzni', *so-mi-be*, ma. *somi-mbi*.

A [182] csak egy példában fordul elő, de értéke itt világosan *soq:* 445. *so-t'o-huo* 'részeg', *soq-to-χo*, ma. *soqtoχon*.

A [378]-as írásjegyet a kínai szintén *so*-val írja át, értéke azonban világosan *sol:* 524. *so-ki* 'zöldség', *sol-gi*, ma. *sogi* < **solgi*, vö. gold *şolgé;* 326. *so-kuo* 'Korea, koreai', *sol-γo*,[3] ma. *solχo*, *solγo*, vö. mong. *solγo*, *solongγos*, *solongγod*.

[1] GRUBE a dzsürcsi szóval tévesen a ma. *elexun*-t egyezteti.

[2] P. PELLIOT Journal Asiatique I (1925.), 242 a dzsürcsi szót tévesen **fuči* alakban rekonstruálja, minthogy nem vette figyelembe az eredeti dzsürcsi írásjegyeket, csak a kínai átírást, amely valóban az *u* olvasatot is megengedné.

[3] A szóvég dzsürcsi helyesírásában némi zavar mutatkozik. A szó második tagját alkotó [304]-es írásjegy értéke a 701. tételben ugyanis *kuo-lo*, azaz *γor*. Ez annyit jelentene, hogy a fenti szót *sol-γor*-nak kellene olvasnunk; a kínai átírás ilyen olvasatot nem zárna ki, de a dzsürcsi szóvégi *r* egyelőre megmagyarázhatatlan.

A kínai hanghelyettesítés feloldása, a kínai átíráson keresztül azonos kiejtésűnek látszó dzsürcsi írásjegyek pontos értékének a meghatározása nem mindig ilyen egyszerű. Különösen olyankor állunk szemben komoly nehézségekkel, amikor valamely szótagjel csak egy vagy két példában fordul elő, és a szó rokonsága nem világos, vagy az adatban éppen még valami másolási vagy értelmezési hiba is rejtőzik.

A problematikus esetek jellemzésére vegyük például a kínai *fei* szótagot, amely nem kevesebb, mint hat dzsürcsi írásjegy átírására szolgál.

A [81] *fei* két esetben fordul elő: 270. *ča-ši-'an fei-cī*, a kifejezést GRUBE 'Tafel mit Inschrift, Standarte' értelmezéssel kísérte. A kínai (3581) *ling-* (4193) *p'ai* azonban pontosabban azokat a párszavas, legtöbbször fémből (aranyból, ezüstből, bronzból) készült táblácskákat jelenti, amelyek a Yüan- és a Ming-korban is afféle nyílt parancs céljaira szolgáltak. Különösen jól ismerjük a mongol korból ezeket az ujgúr, 'phags-pa, kitaj, dzsürcsi stb. írásos táblácskákat, amelyeket röviden *p'ai-cī*-nak (*„Paizah"*) nevezünk. GRUBE nem tudott mit kezdeni a [81]-es írásjeggyel, pedig a megfejtés egyszerű: a dzsürcsi írásjegy a kínai *p'ai-cī* átírása, mégpedig *fai-se* alakban. Csak azt kell tudni hozzá, hogy a kínai szókezdő *p-* a Ming-kori átvételekben szabályosan *f-* alakban jelentkezik; vö. pl (4197) *p'ai* 'rend, sor; felállít, csatasorba állít' > ma. *fai-da-*. A *ča-ši-'an* a kínai *ling* szó fordítása, jelentése 'parancs', és *jaši-γan*-nak olvasandó. Magyarázatunk kifogástalanságát mutatja a [81]-es írásjegy második előfordulása: 500. *fei-t'a* 'szemöldök', amely ezek szerint *fai-ta*-nak olvasandó, és kifogástalanul egyeztethető vele a ma. *faitan* 'ua.'.

A [82] írásjegy, mint már rámutattunk (I, 1), GRUBE tévedése folytán kétolvasatú szóként szerepelt: *fei* és *mu-t'a*. Említettük, a *fei* olvasat úgy keletkezett, hogy a [82] írásjegy feltűnően hasonlít a [81]-hez, amelynek — és csakis annak — *fei*, illetőleg *fai* a kiejtése. A *fei-t'a*, *fai-ta* egyszerűen visszatelepítendő a [81] írásjegy alá, a [82] írásjegy olvasata pedig *mu-t'a*, amellyel itt most nincs dolgunk.

A [492] *fei* példaanyaga nem mentes a problémáktól, de értéke nehézség nélkül *fi*-ben állapítható meg: 224. *fei* 'ecset', *fi*, ma. *fi;* 245. *hu-fei* 'fazék', *χu-fi*, vö. ma. *χofin*, mong. *qubing*, *quubing*. Mind a kettő kínai jövevényszó: *fi* < kín. *pi*, *χu-fi* < kín. *hu-ping;* megjegyzendő ugyanis, hogy a Ming-korban nemcsak az ó-mandzsu *p*-ből keletkezett *f-* (vö. I, 4), hanem *i* előtt a *b*-ből (kínai *p-*) is.[1] A 468. *ča-ši-fei* szabályosan *ja-ši-fi*-nak olvasandó. Tulajdonképen csak a jelentése körül volt nehézség, GRUBE ugyanis kérdőjellel a 'verteilen' jelentéssel próbálta értelmezni, azonban a kínai *fen-fu* jelentése nem 'elosztani', hanem 'parancsolni', vö. RÜDENBERG, 184. 1, s. v. *fen*. A *ja-ši-fi* természetesen a fenti *ja-ši-γan* szóval tartozik össze, illetőleg a dzsürcsi *ja-ši* egyik igei adverbiuma.

[1] A *b* > *f* változás a mandzsu szókészlet nem kínai elemeiben szintén közönséges, mégpedig nem csupán *i*, hanem minden magánhangzó előtt: ma. *jafa-* 'fogni', g. *jafa-*, *japo-*, or. *jawa-*, t. Ner. *jawa*; ma. *afa-* 'támad, harcol' < * *awa-*, mong. *abu-*, közép-mong. *aba-*; ma. *xefeli* 'has' < **xeweli*, mong. *kebeli*; ma. *tofoχon* '15' < **towu*, **tawu*, mong. *tabu* (+ *χon*). A fejlődés iránya *b* > *w* > *f* volt. Érdekes, hogy a mandzsuban a *w* ismeretlen az *i*, *o*, *u* előtt, és hogy a mandzsu helyesírásban *wi*, *wo*, *wu*-t írunk, de azt *fi*, *fo*, *fu*-nak kell olvasni; vö. A. ORLOV, Grammatika manjčžurskago jazyka (St. Pbg., 1873., 17. § 26.).

Az [529] *fei* Ming-kori értéke kétségtelenül szintén *fi*, mint az a 829. *ıro-fei* 'lenni', *o-fi*, ma. *o-fi* adatból is kiderül. Ez a *fi* szótag még két másik dzsürcsi szóban fordul elő, GRUBE nem ok nélkül, egyiket sem tudta magyarázni. A 139. *'a-fei* 'oroszlán' szót magam sem tudom kimutatni ez idő szerint a rokon nyelvekben; esetleg idevonható a ma. *afiya tura* 'oszlop a tető alatt' kifejezés, ha az oszlopot oroszlán-figura díszítette, ami elvileg nem lehetetlen, de a szótári feljegyzésekből nem igazolható. A dzsürcsi *a-fi* 'oroszlán' szó mindazonáltal hitelesnek tekintendő, mert megtaláljuk egy eddig szintén feldolgozatlan dzsürcsi-kínai szójegyzékben[1] is, mégpedig a 432. tételben *a-fei-a* alakban, amely egy *afiya* olvasatot tesz fel. Az *i* és *iya* alakok egymással szemben szabályosak, és az *i* a régibb.[2] A kérdéses *fei* szótagot tartalmazó másik dzsürcsi szó szójegyzékünk 247. (és 248, valamint 579.) tételében fordul elő: *fei-pen* 'lámpa', olvasata *fi-bu(n)*. Ebben az alakban hiába keressük a mandzsuban, de ha meggondoljuk, hogy egy dzsürcsi *fi* szótagnak elvileg — mint azt éppen az imént láttuk — *fiya* is megfelelhet a mandzsuban, s így egy **fiyabun*-t következtetünk ki, már nehézség nélkül egyeztethetjük a ma. *xiyabun* 'ua.' szóval. Az *f-* ⌣ *x-* megfelelésre ugyanis magából a mandzsuból is tudunk példát: *fulgiyan* 'vörös' ⌣ *xulgiyan* 'ua.'.

Az [578] *fei* értéke a dzsürcsiben ismét *fi*, noha csak egyetlen egyszer fordul elő, mégpedig olyan szóban, melyet GRUBE nem tudott azonosítani: 626. *fei-č'eng* 'fény, fénylő'. Ilyen szót, illetőleg egy *fi*-tövet ismét hasztalanul keresünk a mandzsuban, de annak újabb *fiya*-változata megint kimutatható, vö. *fiyangya* 'ua.' < **fiya-n-ya*.

Végül, a [602] *fei* szintén csak egy adatban fordul elő: 373. *fei-hi-la* 'mérgelődni, haragudni'. GRUBE a ma. *foxodo-* 'zornig sein' igével próbálta egybevetni, de egyeztetése elfogadhatatlan. Szerintem

[1] A MORRISON féle *Hua yi yi-yü* egyéb szójegyzékeivel együtt a dzsürcsi rész is Japánba került, s ott az IWASAKI- féle Seikado-könyvtárban őrzik. Ez a szójegyzék a dzsürcsi szavakat csak kínai átírásban tartalmazza, tehát a Hui-t' ung-kuan-ból került ki; a szójegyzék 1080 tételt tartalmaz. Nem régiben kiadta ISHIDA MIKINOSUKE a KUWABARA-Emlékkönyvben (1291—1323), sajnos, minden nyelvi magyarázat vagy értékelés nélkül; a kínai írásjegyeket semmiféle átírás nem kíséri. ISHIDA kiadása csak óvatossággal használható, mert sok benne a sajtóhiba. Az AUROUSSEAU-féle *Hua-yi yi-yü* dzsürcsi-kínai szójegyzéke szintén kizárólag kínai átírásban közli a dzsürcsi szavakat, és 1156 tételből áll. PELLIOT: T'oung Pao XXXVIII, 284 a két dzsürcsi-kínai szójegyzéket az eltérő tételszám miatt különbözőnek tartja. Pillanatnyilag nem tudnám eldönteni, hogy a japáni példány 1080-as tételszáma hiteles-e, vagy esetleg ISHIDA kihagyásainak tulajdonítandó-e, mert a háború alatt a KUWABARA-Emlékkönyvem is, a belőle készült különnyomat is elpusztult. Szerencsére megmaradt azonban egy szintén kínai átírásos dzsürcsi-kínai szójegyzéknek a fényképmásolata, amelyet Tokióban a Töyö Bunko-ban készítettek számomra. Későbbi időpontban tudnám csak meghatározni, hogyan viszonylik ez a fényképmásolat ISHIDA és AUROUSSEAU példányaihoz; adataimat ebből a fényképmásolatból merítem.

[2] Az *iya* > *i*. *iye* > *i* váltakozás elég gyakori magában a mandzsuban is: *usixiyan* 'nedves' ⌣ *usixin*. *lasixiya-* 'forogni, birkózni' ⌣ *lacixi-*. *efiye-* 'játszani' ⌣ *efixi-*. *telgiyen* 'nadrágszíj' ⌣ *telgin usixiye-* 'belélekzeni' ⌣ *usixi-*, *fulmiyen* 'köteg, teher' ⌣ *fulmin*, *jelgiyen* 'sapka-pánt' ⌣ *jelgin*. *xefeliye* 'has' ⌣ *xefeli* stb. A régibb állapotot az egyszerűbb *i* képviseli, mint arról a Tongki fuqa aqô xergen-i bitxe is tanúskodik: *ibida*, 'gyűlölő', ma. *ibiyada*; *funixe* 'haj', ma. *funiyexe*: *nečixe-* 'megnyugtatni', ma. *nečixiye-*: *ekixun* 'hiányos', ma. *ekiyexun*; *ekinde-* 'elvenni, ártani', ma. *ekiyende-*: *gučixire-* 'hurcolni', *gučixiyere-*. Vö. W. FUCHS, Beiträge zur mandjurischen Bibliographie und Literatur. Tökyó, 1936. 54.

a ma. *fuxiye-* 'haragudni' igére kell gondolnunk, s szavunkat ennek megfelelően *fui-xi-ra* alakban kell olvasnunk. A ma. *fuxiye*-vel azonos tőből képezték a ma. *fu-če-* 'ua.' szót is. A *xiye* ∽ *xi* megfelelés, mint láttuk, teljesen szabályos, a *fu-* és *fui*-tő pedig úgy viszonylik egymáshoz, mint a ma. *fuifu-* 'főni, forrni' és a *fuye-* 'ua.'. (Nem lehetetlen, hogy a ma. 'mérgelődni' és 'főni' ige etimológiailag is összetartozik egymással.)

4. A szótagjelek hangértékének megállapítása során több esetben felvetődött annak a lehetősége, hogy a kikövetkeztetett, kétségkívül a Ming-korra egyedül érvényes olvasat mellett ugyanannak a szótagjelnek a Kin-korban, tehát az írás megalkotásának az idejében más lehetett az értéke. Így világos, hogy a [492] a Ming-korban *fai* ugyan, de a Kin-korban ugyanaz *pai* lehetett csak; az [529] és az [578] a Ming-korban egyöntetűen *fi*-nek hangzott, az [529] azonban a Kin-korban *bi* lehetett, az [578] viszont *pi*, stb.

Mindezek a mozzanatok arra indítanak, hogy a 'kis' dzsürcsi írás Kin-kori hangértékeivel kapcsolatban is felvessünk bizonyos kérdéseket. Egyedül a jelenlegi, Ming-kori kulcs birtokában megjegyzéseink csak meglehetősen általános, inkább tapogatózás jellegű megállapításokra korlátozódhatnak. Bizonyossággal e területen csak akkor mozoghatnánk, ha a Kin-kori kiejtésre vonatkozólag a szerencsés véletlen a Ming-kori dzsürcsi-kínai szójegyzékhez hasonló, kulcs-értékű forrást hozna napvilágra. Hogy effélékre joggal számíthatunk, elegendő utalnunk a *Wen-yüan-k'o šu-mu* című műre (megjelent a *Siü-hua-čai c'ung-šu* gyűjteményes mű 18. fejezeteként), mely a dzsürcsi könyvek jegyzékében említ egy *Žu-čen cï-mu*-t, azaz egy dzsürcsi ábécét is.[1] Ez az 'ábécé' természetesen nem egyéb, mint az összes dzsürcsi írásjegyek jegyzéke, valamilyen rend szerint, a hozzájuk tartozó kínai kiejtést jelölő átírással együtt.

A rendelkezésre álló Ming-kori anyag alapján is tehetünk azonban néhány megfigyelést. Eleve valószínűnek kell tartanunk, hogy a Kin- és Ming-kori kiejtés nem volt oly mértékben eltérő, hogy az írás használatát lehetetlenné tette volna. Ha meg éppen figyelembe vesszük a Kin-kori dzsürcsi nyelvnek azt a, sajnos, meglehetősen sovány anyagát, amely a *Kin-šï* 135. fejezete végéhez csatolt dzsürcsi szójegyzékben ránkmaradt, akkor nem nehéz megállapítanunk, hogy pl. a szójelekkel, sőt a szótagjelek segítségével írt szavaknak egy része is, teljesen azonos a XII. és a XVI. században.

Íme az egyező anyagból néhány példa: 574. *sele* 'vas' ∽ Kš. 11b *sie-lie* 'kard', *sele* (vö. mong. *selme* 'kard'); 39. *ali-in* 'hegy' ∽ Kš. 11b *a-lin, alin;* 432. *nuši-in* 'békés' ∽ Kš. 11a *nu-šen, nušin;* 568. *alčun* 'arany' ∽ Kš. 12a *ngan-č'un, alčun;* 104. *χoldo* 'fenyő' ∽ Kš. 12a *huan-tuan, χoldon;* 492. *uju* 'fej' ∽ Kš. 10b *wu-šu, uju;* 668. *amba-an* 'nagy' ∽ Kš. 9a *ngan-pan, amban;* 32. *guru-un* 'ország' ∽ Kš. 9a *kuo-lun, gurun;* 620. *saχa-lian* 'fekete' ∽ Kš. 10b *sa-ho-lien, saχalian.*

[1] Vö. A. Wylie; On an ancient inscription in the Neu-chih languge: Journ. of the Roy. As. Society 1860: 336; Terrien de Lacouperie. The Djurtchen of Mandshuria: Journ. R. A. S. 1889 : 450.

De voltak persze a két korszak nyelve között olyan — nem is lényegtelen — eltérések is, amelyek alapján a különbözőség kérdését okvetlenül fel kellett vetnünk.

Bizonyos esetekben a szójelnek más értéke lehetett a Kin-korban és más a Ming-korban. A [116] írásjegy szójegyzékünk szerint *nialma*-nak olvasandó, a *Kin-šï* szójegyzékében viszont ugyanebben a jelentésben *nai* fordul elő. A *naį* alak ismeretes a goldban ma is; változatai: *neį*, *né*, ol. *ńe*, or. *ni*, *ńe*. A *nialma* és a *nai* kétségtelenül összefüggenek egymással, ha ma még nem is látjuk világosan, hogyan. Az is kétségtelen, hogy a *nialma* — származékszó.[1]

A [250]-es írásjegyet a szójegyzék kínai átírása szerint *inengi*-nek kell olvasni. Az *inengi* (ma. *inenggi*) azonban szintén világosan származék. Nemcsak a *-gi* képzőt ismerjük jól hasonló funkcióban (vö. II, 2), hanem a feltehető *ine* alapszó is igazolható a gold *ini* segítségével. Nagyon valószínű tehát, hogy a szójel a Kin-korban *ine (ini)* alakban volt használatos, a szót a Ming-korban viszont már csak a képzős alakban ismerték (mint később a mandzsuban is), és a régi szójelet az új, immár egységnek érzett alak számára is megtartották.

Ismét másfajta problémákat vet fel a [9] írásjegy, amelyet a kínai átírás szerint *ni-hun*-nak kell olvasni, jelentése '16'. A Ming-kori dzsürcsiben a jel olvasata *nilχun*, és összevetendő vele a ma. *niolχon* (ɔ: *ńolχon)* 'az első hó 16. napja'. Ugyanezt a számnevet azonban a *Kin-šï*-ben még *žu-lu-huan*, azaz *jurχon* alakban találjuk meg. A három adat összefüggését szerencsére jól látjuk: *nilχun* és *niolχun* típusú változatokat magából a mandzsuból is ismerünk *(nilχôn* 'csúszós' ∽ *niolχon; nišumbu-* 'hozzáfűzni' ∽ *niošumbu-* stb.). A szókezdő mandzsu *ni- (ńi-)* mongol *ji*-vel szemben szintén szabályos (ma. *niru-* 'írni' ∽ mong. *jiru-* stb.); márpedig a dzsürcsi számnevek 11—19-ig kétségtelenül mongol eredetűek, pontosabban — nézetem szerint — kitaj közvetítéssel kerültek a dzsürcsibe.

Mint említettük (I, 4), a mandzsu szókezdő *f-* a szavak egy részében korábbi *p*-re vezethető vissza. Nos, ez a *p*-előzmény korántsem valami meghatározhatatlan prehistorikus korra nyúlik vissza, hanem a XII. századi dzsürcsibe. A *Kin-šï* rövid szójegyzékében ugyanis ezeket találjuk: *p'o-lu-huo*[2] 'kalapács', *poluχo* vagy *polχo* ∽ ma. *folχo, folγo* < **folu-χo; p'u-lu-hun* 'vászonzsák', *puluχun*, vagy *pulχun* ∽ ma. *fulχô* < **fulu-χo;* mgr. *olokú, ulukú*, dahúr (Ivanovskij) *fologó; p'u-yang-wen* 'a legfiatalabb fiú', *puyangun* ∽ ma. *fiyangγô; p'u-la-tu* 'szemvörösség', *puladu* ∽ ma. *fulata.*

Ebből természetesen az következik, hogy azokat a dzsürcsi írásjegyeket, — akár szójelek, akár szótagjelek, — amelyek az ilyen típusú

[1] G. J. Ramstedt, Die Palatalisation in den altaischen Sprachen: Mélanges de philologie offerts à M. J. J. Mikkola (Helsinki, 1931.), 241—2 kísérletet tett a szó etimológiai magyarázatára. Szerinte a kiindulópont a *nai* (ezt még egy kikövetkeztetett koreai **nŭi*-jal is egyezteti), ennek többesszámi alakja volna a **nai-j*, belőle fejlődött a **nai-*, amelyhez a *-ma* melléknévképző járult; jelentése pedig eredetileg 'menschen-lich, humanus' lett volna, amely később átadta volna a helyét a mai, másodlagos 'homo'-nak.

[2] P. Pelliot: Journ. As. I (1925.), 263 *p'o-lu* alakból indul ki, valóban ebben a formában ismerjük a szót a *Kin-šï* régebbi kiadásaiban. A Huszonnégy Történetíró (köztük a *Kin-šï* Po-na-pen-kiadásában azonban, amely számos esetben eredetibb változatokat tartalmaz, a szó három tagból áll, s a harmadik a korábbi kiadásokban hiányzó *huo* szótag.

szavak szókezdőjét a Ming-korban *ƒ*-fel jelezték, a Kin-korban *p*-vel olvasandók.

Már a Ming-kori szójegyzékben feltűnik, hogy bizonyos szavakban a mai mandzsu *ni- (ńi-)* szókezdővel szemben *i- (yi-)* szókezdőt találunk: 17. *yi-ma-ki* 'hó', *ima-gi*, ma. *nimanggi;* 108. *yin-ma-la* 'eper', *im-ma-la*, ma. *nimala*, sőt *imalan*. A jelenség a Kin-korban, úgy látszik, még általánosabb, ha ugyan nem kizárólagos jellegű. A *Kin-šī*-ben például *i*-t találunk olyankor is, amikor a szójegyzékünk *ni*-t ad: Kš. *yin-ču* '60', *inju* ⌣ 659. *ning-ču*, *ninju*, ma. *ninju;* Kš. *yin-su-k'o* 'gyöngy', *inǰuke* ⌣ 572. *ning-ču-hei*, *ni(n)ǰu-xe*, ma. *ničuxe*. A kérdéses írásjegyek természetesen *i- (yi-)* szókezdővel hangzottak a Kin-korban.

Egyik-másik szótagjel régi, Kin-kori eltérő olvasata olykor megjelenik a Ming kori szójegyzékben is: ott új hangtani értékével keveredve már nem kis zavart okoz.

A [71]-es írásjegy értéke GRUBE szerint *'a* és *ha*. A valóságban a szótagjel értéke a Kin-korban *χa* volt, a Ming-korban azonban már csak *a*. Az ide tartozó esetek nem nélkülözik a külön problémákat sem:

119. *'a-pu-ha* 'levél', Kin: *χabu-χa*, Ming: *a-bu-χa*, ma. *afaχa* < **awaχa* < **abaχa* (vö. *abdaχa* < **abduχa*), g. *χabdatá*, *hábdata*, ol. *hábdata*, or. *abdasa*, orok *hamdatta*, kilin *habdanna*, negidal *kaptaxin;* vö. I, 4;

209. *ƒa-'a* 'ablak', *ƒaχ-χa*, ma. *ƒa*, g. *páwa*, ol. *pawa*, szamar *pāwa*, orok *pāva*, or. *pava*, *pā*, negidal *paga*, *paha;* vö. gilják *paχ;*

349. *ča-'a-ki* 'könnyű', *ja-χa-gi*, ma. *ja*, g. *ja*, *ǯa*, *ďa*, or. *ja*, ol. *dzja*, negidal *ďa;*

497. *ša-ha* 'fül', *ša-χa*, ma. *šan*, g. *šejá*, *še*, *sa*, ol. *sia*, szamar *seja*, *saŋ*, orok *sieni*, kilin *sien*, or. *šo*, *še*, szgr. *šen*, neg. *sen*.

A szótagjel *χa* értékét az első három adatban a Ming-kori dzsürcsi már nem ismerte,[1] ott viszont a rokonnyelvi adatok kifogástalanul igazolják; az utolsó adatban a szójegyzék átírója még jelzi a *χa* értéket, itt a rokonnyelvi adatok mégsem világítják meg kellően a szerepét.

Bizonyos mozzanatok arra mutatnak, hogy a Ming-kori dzsürcsi szójegyzék talán nem is azt a nyelvjárást képviseli, mint a XII. századi, *Kin-šī*-ben közölt anyag.

A *Kin-šī*-ben ugyanis az 'öreg' jelentésű szó *sa-ta* alakban van feljegyezve, amely világosan *saqda*-nak értelmezendő. Pontosan megegyezik vele a ma. *saqda*, g. *sakja*, or. *sagdi*, t. *sagdi*, *hagdi*, *χagdi* stb. Ezzel szemben szójegyzékünkben 718. *sa-la-ta* alakot találunk, ami viszont csak *sarda* olvasatot takarhat.

[1] Felvethetné valaki, hogy a [71] értéke nem *ha (χa)*, ahogy gondolni hajlandók vagyunk, hanem csak egyszerűen *'a*. Valóban, a 41. *ƒa-'a* első írásjegyének, az [542] *ƒa*-nak az értéke *ƒaχ*, mint az a 315. *ƒa-ši* 'kézműves' értelmezéséből kiderül; a *ƒa-ši* ugyanis kétségtelenül *ƒaχ-ši*-nak olvasandó, vö. ma. *ƒaqsi* < mong. *baγsi* < kín. A 349. adat [371] *ča* szótagja csak ebben a szóban fordul elő, s elvileg lehetséges, hogy eredetileg ez is *čaχ* szótagot képvisel. Azt azonban már bajos elképzelni, hogy a 119. *'a-pu-ha* adatát szókezdő *h* nélkül kelljen olvasni, amikor ez a régi *χ-* olyan kétségtelen adatban is jelentkezik, mint 551. *ha-tu*, *χadu*, ma. *adu*. Azt aztán semmiképen nem lehetséges feltenni, hogy a 497. *ša-ha* adatában a kínai átírást nem tekintjük a dzsürcsi tagolás zsinórmértékének (éppúgy, mint a *mu-lin*, *kuo-lun* esetében), és az [583] *ša* szótagjelet szintén *šaχ*-nak magyarázzuk, mert ezt a 42. *ha-ša* 'falu', *χa-ša*, ma. *χašan*; 222. *hao-ša* 'papír', *χau-ša*, ma. *χoošan* adatok végképen nem engedik meg.

Arra nem gondolhatunk, hogy valami rejtélyes elírással van dolgunk, mert pontosan azonos körülmények közt másutt is megjelenik ez a különös *r*: 549. *yi-r-ti-hung* 'fésű', *ir-di-xun*, ma. *ijifun* < **ikdi-fun*, vö. I, 4.

Nem lehet vitás, hogy sajátságos nyelvjárási külön fejlődéssel állunk szemben, amely abban áll, hogy bizonyos szótagvégi mássalhangzók *r*-ré változnak. A jelenség nem ismeretlen előttünk, csak nem a mandzsuból, hanem a kitaj egyenes leszármazottjának tartott archaikus mongol nyelvjárásból, a dahúrból. POPPE szerint (Daguraskoe narečie, 140—1, Asia Major X, 211—2), aki a jelenséget először írta le részletesen, a szótagzáró *γ*, *g*, *s*, *b*, *d* a dahúrban *r* alakban jelentkezik: *χovir* 'kút' < *quduγ*, *kürji-* 'feljönni' < *köbči-*, *olor* 'nép' < *ulus*, *χarχü-* 'szúrni' < *qadqu-*. Érdekes, hogy a ma. *saqda* is megvan a dahúrban, mégpedig a várható *sardī* alakban (Dag. nar. 90). Hasonló változást kimutathatunk a szolonból is, de benne POPPE dahúr hatást keres; vö. POPPE, Materialy po solonskomu jazyku, Lgd. 1931, 104.

A dahúr nyelv sajátságos *-r* fejleménye kétségtelenül nem sorolható e nyelv neologizmusai közé, mint POPPE gondolta; a Ming-kori dzsürcsi azt a XV—XVI. századig visszaviszi, oda pedig csak a kitajból kerülhetett. Ebből viszont az is következik, hogy ha megvolt már a kitajban, a dahúrban is csak kitaj örökség lehet, nem pedig kései, dahúr különnyelvi fejlemény.

A kínai írásjegyek tekintetében szintén felmerül a Kin- és Ming-kori kiejtés közötti különbség. Eleve valószínűtlen, hogy a 'kis' dzsürcsi írás már annak a jellegzetes közép-mandarin nyelvjárásnak az alapján készült volna, mint amelyik a szójegyzékünkben tükröződik, s amelynek hatása a dzsürcsi írás „kínai" írásjegyeiben is felfedezhető. Ellenkezőleg, az a valószínű, hogy a 'kis' dzsürcsi írás kínai írásjegyeket tagoló jegyei nem is közép-, de ó-mandarin nyelvjárásra támaszkodtak.

Bizonyos fokú valószínűséggel egyelőre csak azt állapíthatjuk meg, hogy szójegyzékünk ama írásjegyei, amelyek a kínai szóvégi *-ng* helyén álló közép-mandarin *-n*-et tagolják a *fan-c'ie* rendszer szerint, eredetileg — tehát a Kin-korban — *-ng*-vel hangzottak.[1] A végső szót ebben a kérdésben csakúgy, mint általában a Kin-kori kínai nyelv jellegének a meghatározásában a XII—XIII. századi dzsürcsi feliratok feldolgozása után mondhatjuk ki.[2]

[1] Minden további magyarázat nélkül *-ng* szóvéggel olvassa a kérdéses kínai szavakat S. W. BUSHELL, Inscriptions in the Juchen and allied scripts: Actes du XIe Congrès International des Orientalistes II (Paris, 1898.), 11—35. A szóbanforgó írásjegyek szóvégi *-ng*-jének a magyarázatához fel kell tennünk, hogy a szójegyzék nem a Kin-kori anyag szerint tagolta a kínai szavakat, hanem önállóan, a valóságos egykorú kiejtésnek megfelelően; ez magyarázná, hogy régi, ó-mandarin szóvégi *-n*-et és *-m*-et is tagolhattak olyan írásjegyekkel amelyek eredeti *-ng*-ből fejlődtek *-n*-né. Írásjegyeink Kin-kori *-ng*-je mellett szólna az, hogy a *Kin-ši*-ben ennek a szóvégnek nincs *-n* értéke sehol, továbbá az, hogy az 1224-i nagy felirat futólagos áttekintése során csak olyan kínai szavakban találkoztam velük, amelyekben eredeti *ng*-vel kell számolnunk.

[2] Számolnunk kell még a kínai jövevényszavaknak egy egészen sajátságos csoportjával, amelyet az jellemez, hogy megtalálhatók dzsürcsi közvetítéssel a mandzsuban, továbbá természetesen a Ming-kori, Kin-kori dzsürcsiben, ahová szintén nem közvetlenül, hanem kitaj stb. *közvetítéssel* kerültek. Ezek között kell említenünk pl. az 569. *ku-wen'* jade', *gu-un* szót, amely ismeretes a ma.-ban *gu (gü)* alakban, ránkmaradt a kitajból *(Liao-ši: ku wen, gun)* és végsőfokon a kin. *yü* < **ngjwok* átvétele. *Még* meglepőbb a 261. *yang* 'taël', *yan;* a szót jól ismerjük a mandzsuból szintén *yan* alakban. Forrása a kínai *liang*, de ismét nem közvetlenül, hanem a koreai *yang* kiejtésen keresztül.

5. A dzsürcsi helyesírás az előző fejtegetések alapján igen egyszerűnek látszik: a szójelek után következnek a képzők, a ragok; az interpunctio kérdése a szójegyzékben fel sem merül, de nyoma sincs a minta-okmányokban sem, mint az különben a kínai írás természetéből következik.

A *fan-c'ie* rendszerű tagolás az egyetlen, ami a szavak síma olvasásában némi bonyodalmat okozhat.

A legegyszerűbb eset az, amikor a szójelben foglalt tőszó ugyanarra a magánhangzóra végződik, mint amelyikkel a *fan-c'ie*-szótag kezdődik. Ilyenkor csak arra kell ügyelni, hogy *egy* vokális olvasandó, nem kettő, esetleg hiátussal, mint a mongol átírásokban (pl. *qa'alqa* 'kapu', *üjü'ür* 'vége valaminek'). Ilyen típusú példák. 64. *fa-da-an* 'fal', *fadan;* 848. *ja-la-an* 'nemzetség', *jalan;* 81. *fo-on* 'idő', *fon;* 5. *edu-un* 'szél', *edun;* 569. *gu-un* 'jade', *gun;* 39. *ali-in* 'hegy', *alin;* 580. *uli-in* 'vagyon', *ulin.*

A *fan-c'ie* kínai szabású értelmezéséből következik, hogyha a *fan-c'ie* szótagok utolsó és első magánhangzója eltér egymástól, a második a mérvadó. Szójegyzékünkben ilyen a 820. *ke-an, kan* (kín. *k'an);* 842. *ke-ai, kai* (kín. *k'ai);* 669. *osu-on* 'kicsi', *oson;* 255. *doro-un*[1] 'pecsét', *dorun.*

Ez utóbbi szabály alól kivétel, ha az első szó végén *i* vagy *u* áll; ilyenkor azok is olvasandók: 813. *ki-u, kiu* (kín. *k'iu);* 179. *χali-u* 'vidra', *χaliu* mong. *qaliγun, qali'un* > ma. *χailun;* 118. *su-an* 'kócsag', *suan,* ma. *suwan;* 607. *šu-e* 'igaz, egyenes', *šue,* ma. *šuwe.*

A szójegyzék Ming-kori szerzője alkalmi *fan-c'ie*-ket is gyártott néha; ezekre különösen kell ügyelnünk. Ilyen a 89. tételben előforduló [127]-es szójel, amelyet tévesen *'o·lin*-nak ír át (jelentése: 'évszak, idő'), de helyesen *eri*-nek olvasandó, azaz szóvégi *n* nélkül, minthogy szójellel van dolgunk; vö. II, 1. Az írásjegy szabályosan fordul elő a négy évszak nevében: 73. *nie·nien 'o·lin* 'tavasz', *nienie eri* (a szóvégi *n* jelölése mindkét szóban helytelen), ma. *niyengniyeri;* 74. *ču·a 'o·lin* 'nyár', *jua eri,* ma. *juwari;* 75. *pu·lo 'o·lin* 'ősz', *bolo eri,* ma. *bolori;* 76. *t'u·'o 'o·lin* 'tél', *tue eri,* ma. *tuweri.* A szójelet azonban ezenfelül még teljesen idegen, etimológiailag vele össze nem tartozó szavakban is felhasználták: 517. *'o·lin-'o* 'lélekzet, életerő'. Ha figyelmen kívül hagyjuk a kifogásolt, helytelen szóvégi *-n*-et, a szó nehézség nélkül elolvasható *eri-ge* alakban, és természetesen egyeztethető a ma. *ergen* 'ua.' < **eri-gen* szóval (a GRUBEtól javasolt *oori* 'folyadék' nem tartozik ide). A Ming-kori szerző még itt sem állt meg, hanem szójelünket *fan-c'ie*-ként is felhasználta: 46. (és 176., 177.) *me·t'e-'o·lin* 'tenger', a szó *mede-ri*-nek olvasandó (dzsürcsi helyesírása: *mede-eri);* 768. (és 769., 827) *čo-'o·lin-mei* 'rámutatni, jelenteni', *jo-eri-mei,* azaz *jo-ri-mei,* ez azonos a ma. *jori-* ige *-me* végű adverbium verbale-jával.

[1] Ezek a esetek igen tanulságosan a szójelek Kin-kori kiejtésére vonatkozóan adnak felvilágosítást, mert pl. a jelen esetben az derül ki belőlük, hogy a [43] *wo·su, osu* szójel második magánhangzója még *u* éppúgy, mint a korai mandzsu bizonyos ilyen típusú szavaiban. A [668] *to·lo, doro* semmi meglepőt nem tartalmazna, hiszen második magánhangzója a Kin-korban is az volt, mint ma a mandzsuban, új benne mégis az, hogy ez a bizonyos *o* a Ming-korban, egyelőre ismeretlen okokból, bizonyos ideig, bizonyos nyelvjárásokban *u*-nak hangzott.

A *fan-c'ie* rendszerrel kapcsolatos helyesírási problémák közül említenünk kell még kettőt, a szótaghatáron szórványosan jelentkező geminálást és bizonyos velaris : palatalis hangok közti különbségtevést.

Egyes, igen ritka esetekben, amikor két írásjegy találkozik, a két magánhangzóközti mássalhangzót mindkét szótag jelöli; az első a szótag végén, a második a szótag kezdetén. Ilyen a 346. *po-yang* 'gazdag', *bai-yan* (tkp. *bay-yan)*; 807. (és 824.) *ko-le-ki* 'szokás, törvény', *ger-re-gi*, ma. *geren;* a 375. *šen-na-la* 'bánkódni', *šin-na-ra*, ma. *sinaγan* 'gyász' < **sina-*. Az utóbbi típust csak fenntartással soroljuk ide, tekintettel a szótagjelek szóvégi *-n*-je körül mutatkozó problémák miatt; lehet ugyanis, hogy ez az *-n* nem mindig hangzott a szójegyzék közép-mandarin nyelvjárásában, s helyette esetleg naso-oralis magánhangzót ejtettek, mint bizonyos mandarin nyelvjárásokban még ma is.[1] A geminálás mindenképen helyesírási sajátság, amelyet jelölnünk kell, de belőle messzebbmenő nyelvészeti következtetéseket nem vonhatunk; a *bay-yan*, *ger-re-gi faχ-χa* tehát végeredményben *bayan*, *geregi*, *faχa* alakot képvisel.

A kínai átírás, mint láttuk (I, 3), nem tesz különbséget idegennyelvi *o* és *ö*, *u* és *ü* között. A mandzsu, valamint a mandzsu nyelvtörténet alapján a dzsürcsiben is számíthatunk, ilyen különbségtevésre csak az a kérdés, hogy a dzsürcsi helyesírás jelöli-e ezt a velaris: palatalis eltérést a maga eszközeivel is, vagy, esetleg a kínai mintaképet követve, ez esetben is semleges megoldással elégedett meg. Sajnos, anyagunktól megnyugtató feleletet nem várhatunk, minthogy maga a szójegyzék a nyelvet tökéletlenül ismerő szerzőtől származik (I, 5); hiba volna bizonytalan vallomásából a helyesírás ilyen finomságaira bármilyen irányban is következtetni. Mindenesetre megemlítjük, hogy a [87] *kung* olyan kínai szók átírására szolgál, amelyek az I. kategóriába tartoznak, tehát szóvégük *-ung* (a szójegyzék 300. tételében a 'herceg' jelentésű szó, továbbá az I. okmányban az 'adó' értelmű szó (RÜD. 2163. és 2168. írásjegye). Ugyanakkor az [553] írásjegy az *-üng* végű szavak átírására szolgál (III. kategória); megjegyzendő, hogy a kétféle írásjegy használata csak az *u*:*ü* különbségére vonatkozhatik, mert — kínai szavakról lévén szó —

[1] A problémát elsősorban a szójegyzék anyaga veti fel. Számos esetben szóvégi *-n*-et találunk olyan helyzetben is, amikor azt a dzsürcsi teljes,-*n*-tő segítségével az erőltetés veszedelme nélkül nem magyarázhatjuk meg. Nem egyszer pedig a kínai szóvégi *-n* egyszerűen a kifogástalan dzsürcsi olvasat útjában van: 257. *sa-pen-ha* 'evőpálcikák', *sabu(n)-χa;* vö. ma. *sabqa* < * *sabu-qa* < * *sarbu-qa*, g. *šarbi*, *šarbuj*, *sarbuj*, ol. *salbï*, or. *sapui*, *šapui*, mgr. *čarpu*, *čarpo*, *sarpo*, dahúr *sarp'ă* > szolon *sarpa*; vö. gilják *čavkχ*, *čafk*, *salg*, *r'afg* 'ua.' (GRUBE, Gilj. Wörterb. 77, JAKOBSON: American Arthropologist XLIV, 613). Ebből és ezekhez hasonló esetekből arra kell következtetni, hogy a kínai szóvégi *-n* nem mindig hangozhatott. Ha így áll a dolog, akkor menten érthető, miért találunk szójegyzékünkben olyan dzsürcsi szójeleket, amelyeknek *-n*-es és *-n* nélküli kettős olvasatuk van, mint az [52] *pen* és *pu:* a valóságos értéke ennek az írásjegynek *bu*. Minthogy a szóvégi *-ng*, mint mondottuk, ebben a kínai nyelvjárásban *-n* nek hangzott, várható, hogy az *-ng*-vel kapcsolatban is felmerül ez a probléma. És valóban, a [310] *ting* a 126. *či-ting-k'u* 'tüzelő', *jik-di-ku* szavában csak *di* szótagot képviselhet; a [145]-ös írásjegy *sa* és *šang* olvasata, többek közt, hasonló okokra vezethető vissza. A legrégibb mandzsu emlékek anyagát ebből a szempontból még nem vizsgálták meg, de alighanem érdekes további útbaigazítást kaphatnának innen is, mint arra a *Tongki fuqa aqô χergen-i bitxe* c. mű *Wali* adatából következtethetünk, amely a kínai *Wan-li*-t (az egyik Ming-császár neve) írja át. Vö. W. FUCHS i. m. 54. De a kérdés megfogható kínai oldalról is. A mai északi mandarin nyelvjárások egész sorában naso-oralis vagy éppen oralis magánhangzót találunk az egykori szóvégi *-n* helyén: vö. B. KARLGREN. Etudes sur la phonologie chinoise 753—93.

a szókezdő stb. változatlan. Viszont nem hallgathatjuk el, hogy a dzsürcsi szavak átírására szolgáló [98] és [663] írásjegyek közt, amelyek egyaránt *hung* szótagot írnak át, hasonló különbséget a rendelkezésre álló példák alapján megállapítani nem lehet.

Ami a dzsürcsi írásjegyek dzsürcsi nyelvű olvasatainak latin betűs átírását illeti, a következő eljárást tartottam a legcélravezetőbbnek. A szójeleket alkotó szótagokat egy szóba írtam, mindenegyes szótagjelet külön egységként kezeltem; ha a szótagjel többtagú, azt szintén egybeírtam. Az alapszóhoz tartozó képzőket és ragokat az áttekinthetőség végett — egyben a rokon területeken kialakult gyakorlatot is követve — kötőjellel kapcsoltam a tőszóhoz és egymáshoz.

A részleteket illetően a filológiai átírás elvét tartottam szem előtt, tehát *g*, *d*, *b*-t írtam a megfelelő zöngétlen médiák helyett, a *t*, *č* zöngétlen aspiráltakat jelent; vö. I, 2. Filológiai átírásban a dzsürcsi anyag könnyebben is kezelhető, de a vele elsősorban összetartozó, hasonló átírásban rendelkezésre álló mandzsuval könnyebben is hasonlítható. Innen származik az az igyekezetem is, hogy dzsürcsi átírásomban a mandzsu átíráshoz próbáltam igazodni addig a határig, ameddig anyagom azt tárgyilag is megengedte. Megtartottam ez okból a dzsürcsiben is a *q*, *k*, *χ*, *x*, *g*, *ɣ* jelölést azzal, hogy az utóbbi a mandzsuban is, a dzsürcsiben is elsősorban velaris zöngés zárhangot jelöl, nem pedig spiranst. Megtartom szó elején a *ŋa*, *ŋe* helyett a *ŋa*, *ŋe* átírást, a félhangzó *i*-t egyszerűen *i*-vel jelölöm; az említett okoknál fogva jelöletlenül hagyom az *ö*-t és *ü*-t, illetőleg helyettük egyelőre *o*-t és *u*-t írok.

6. Röviden áttekintettük azokat a fontosabb problémákat, amelyeket a Ming-kori szójegyzék, a 'kis' dzsürcsi írásnak jelenleg ismert egyetlen kulcsa, a dzsürcsi írásjegyek dzsürcsi nyelvi értékeinek meghatározása körül felvet. Végezetül még egy kérdésről kell szólnunk, melyet különben előljáróban jeleztünk, s amelyből voltaképen kutatásainkban is kiindultunk. Miért van GRUBE I. indexe szerint egy- és ugyanazon dzsürcsi írásjegynek egynél több olvasata? Mi az oka annak, hogy GRUBE II. indexében egy- és ugyanazon olvasatnak több, sőt számos dzsürcsi írásjegy felel meg?

Az első kérdésre egyszerű a felelet. Az I. index mindenegyes dzsürcsi írásjegyének csak egy dzsürcsi írásjegy felel meg. Az állítólagos kettős, sőt hármas olvasatok egy része grafikai természetű tévedésekre vezethető vissza, más része viszont a dzsürcsi és a hozzájuk tartozó kínai írásjegyeknek hibás azonosításából keletkezett. Ezek kiküszöbölése után nem marad egyetlenegy olyan dzsürcsi írásjegy sem, amelynek egynél több olvasata volna.

A második kérdés megoldása már bonyolultabb. Az egy-egy kínai átírásos kiejtéshez tartozó dzsürcsi írásjegyek számát bizonyos fokig csökkenthetjük a grafikai tévedések és a hibás azonosítások kiküszöbölésével. Tovább apad ez a szám, ha a kínai hanghelyettesítések kétértelműségeit elhárítjuk. A még megmaradó többlet-írásjegyek egy része bizonyára a helyesírás megzavarodásával magyarázandó: egytagú szójeleket (hibásan?) szótagjelekként alkalmaztak a kései Ming-kori forrásban. Úgy látszik, még mindig számolhatunk egy utolsó töredékkel, amely a fenti okok egyikével sem küszöbölhető ki. Ezekkel kapcsolatban nem háríthatjuk el azt a gondolatot, hogy a 'kis' dzsürcsi szótagjelek egy

része úgy keletkezett, hogy a bonyolultabb 'nagy' dzsürcsi írás szójeleinek egy részét kettéosztották[1]. Legalább is ilyesmire következtethetünk néhány olyan meglepő esetből, amikor bizonyos dzsürcsi szavak mindkét szótagjele csak egyszer, csak ugyanabban a szóban fordul elő. A 118. tétel *yi-le-ha* 'virág' szavát alkotó [20] *yi-le*, azaz *il* és [363] *ha* írásjegye (értéke *χa*) csak ebben a szóban ismeretes. Az eset annál különösebb, mert a dzsürcsi *il-χa* a mandzsu *ilχa*, *ilγa* 'virág' szóval együtt világos származék az *ila-* 'virágzani' szóból, tehát természetesen kínálkozott volna a hasonló funkciójú, gyakran használt *ha* szótagok egyike. Ugyanígy csak egyszer, egy szóban találkozunk a 38. *pu-huo* 'föld' [329] *pu* és [431] *huo* írásjegyével is.

Ebben a kérdésben, néhány más függőben maradó problémával együtt csak akkor láthatunk tisztábban, ha a Ming-kori szójegyzéknél gazdagabb és megbízhatóbb forrásokra támaszkodhatunk kutatásainkban, és nem utolsó sorban, amikor majd a még ismeretlen 'nagy' dzsürcsi írásról is legalább annyit tudunk, mint ma a 'kis' dzsürcsi írásról.

[1] Ez a gondolat nem összeegyeztethetetlen a 'nagy' kitaj írás ma feltehető rendszerével sem; végeredményben ez az írás a 'kis' dzsürcsi írás prototípusának tekintendő. LO ČEN-YÜ a kitaj feliratokról szóló híres művében (vö. T'oung Pao XXXV, 48) kétségbevonja azt az általánosan elfogadott nézetet, hogy a 'kis' kitaj írás azonos volna az ujgúr írással. Véleménye szerint a 'nagy' kitaj írás tulajdonképen kínai írásjegyeknek módosított átvételei (ezek tehát megfelelnének a mi szójeleinknek). A 'kis' kitaj írás ezzel szemben szintén kínai írásjegyek módosított változatai és átvételei, azonban nem játszanak önálló szerepet a kitaj írásban, hanem az előbbi ideogrammokhoz (szójelekhez) járulnak, tehát képzők, ragok stb; lényeges mozzanat: ezeket az utóbbi jeleket az ideogrammokkal egybe is írják. LO ČEN-YÜ nyilván téved, amikor a kitaj szótagjeleket azonosítani akarta a 'kis' kitaj írás jegyeivel, de abban bizonyára igaza van, hogy a 'nagy' kitaj írás bonyolult jelei elemezhetők, és a 'nagy' kitaj írásjegyek magva a szójel, a vele egybeszerkesztett további elemek viszont voltaképen szótagjeleket képviselnek.

A tárgyalt fontosabb dzsürcsi és kínai írásjegyek jegyzéke.

[9]	厶	[144]	尤	[315]	朿	[537]	肖	(548)	卽
[20]	手	[145]	兄	[319]	杀	[542]	佻	(1476)	縛
[22]	乎	[158]	勿	[322]	夆	[548]	王	(1532)	子
[27]	龙	[163]	有	[325]	芝	[553]	赤	(1612)	罪
[27a]	戊	[168]	尾	[327]	夌	[560]	米	(1849)	鏄
[36]	史	[169]	土	[329]	度	[561]	条	(1922)	斡
[43]	冬	[173]	右	[342]	关	[567]	至	(2115)	軨
[47]	勿	[182]	氶	[349]	吏	[569]	盂	(2163)	公
[56]	兮	[188]	友	[352]	兕	[570]	盂	(2168)	貞
[71]	夕	[201]	矢	[363]	支	[571]	盂	(3052)	亦
[81]	卞	[206]	犬	[369]	元	[577]	卦	(3440)	禮
[82]	卞	[208]	走	[371]	兎	[578]	戋	(3560)	林
[87]	王	[236]	乐	[378]	肖	[583]	舍	(3581)	令
[98]	禾	[250]	日	[393]	甬	[598]	仔	(4193)	牌
[102]	米	[258]	岸	[397]	用	[602]	僥	(4197)	排
[104]	匀	[260]	佐	[406]	求	[606]	玫	(4911)	體
[111]	朱	[280]	戈	[410]	东	[613]	斋	(5468)	赤
[116]	件	[282]	尾	[431]	乐	[630]	乘		
[127]	乇	[292]	尿	[443]	庠	[660]	東		
[129]	包	[301]	伐	[492]	平	[663]	焉		
[142]	毛	[304]	伎	[527]	坐	[668]	免		
[142a]	毛	[310]	余	[529]	宋				

Egy XVIII. századi kínai forrás és szolon nyelvi glosszái

A mandzsu dinasztia idején, a *K'ien-lung*-korban jórészt császári kezdeményezésre a mandzsu nyelvű irodalom terén nagyarányú fellendülés bontakozott ki. A fellendülés során számos felettébb kétes értékű tudományos mű is keletkezett, ezek egyike-másika önkényes megállapításaival, apokrif rekonstrukcióival bizony a későbbi tudományos kutatások nem egy művelőjét megzavarta, sőt félrevezette.

Mint ismeretes, a mandzsuk, Kína idegen származású urai kezdettől fogva megkülönböztetett figyelmet szenteltek a helyéről elmozdított *Ming* dinasztiát megelőző három idegen dinasztia (mongol, dzsürcsi, kitaj) viselt dolgainak. Mintha a barbár elődök uralmával is a maguk Kína birtokolásához való „Égi jogát" akarták volna valami módon igazolni! E jog érvényét csak növelte a mandzsuk szemében az a tény, hogy a három nép közül az egyiket, a dzsürcsiket — nem minden alap nélkül[1] — közvetlen elődeiknek, tulajdon őseiknek tekintették.

Nem meglepő tehát, hogy a mandzsuk dinasztiájukat eleinte szintén *Kin*-nek, illetőleg *Hou Kin*-nek nevezték. Jól érthető az is, hogy a legrégibb pontosan datálható művek között ott találjuk a *Liao-ši*, a *Kin-ši* és a *Jüan-ši* mandzsu fordítását; mind a három fordítás 1646-ban jelent meg.[2]

A *K'ien-lung*-kori mandzsu reneszánsz nagy számban hozott létre olyan műveket, amelyek a dinasztia régi, kezdeti dicsőségét idézték fel (és

[1] B. Laufer, Skizze der manjurischen Literatur: Keleti Szemle IX (1908), 45, 4. jegyz. kétségbevonja ezt a nézetet: „Die oft wiederholte Behauptung, dass die Manju die Nachkommen der Niüchi seien, ist ganz unbegründet und unerwiesen. Alles, was sich nach unseren geringen Kenntnis des Niüchi sagen lässt, ist, dass die beiden Sprachen eng verwandt sind und wahrscheinlich eine Verwandtschaft derselben Linien repräsentieren, nicht aber dass die eine aus der anderen historisch entwickelt ist." E sokat vitatott kérdésről vö. még L. Ligeti, Le déchiffrement des „petits caractères" joutchen: Acta Orient. Hung. III (1953), 212. A dzsürcsi nyelvre vonatkozó újabb japán kutatásokra vö. M. Honda és E. B. Ceadel, A survey of Japanese contributions to Manchurian studies: Asia Major V (1955), 91—2.

[2] A fordítást elrendelő császári parancs 1635 (júl. 4)-ből való, a fordítást *Xife (Hi-fu)* vezetésével egy bizottság készítette 1636-tól 1639-ig; vö. Erich Hauer, *Huang-ts'ing k'ai-kuo fang-lüeh*, die Gründung des Mandschurischen Kaiserhauses (Berlin 1926), 373—4 és 671; Walter Fuchs, Beiträge zur mandjurischen Bibliographie und Literatur (Tókyó 1936), 124. Laufer, Skizze der manjurischen Literatur, 28, tévesen 1644-et jelöli meg a fordítás, és 1647-et a kiadás (ez utóbbi évszám egyedül a *San kuo či* kiadásának helyes dátuma) időpontjául. Az 1646-i kiadásokra vö. Li Teh-ch'i, Union catalogue of Manchu books in the National Library of Peiping and the Library of the Palace Museum (Peiping 1933), 40.

túlozták el szertelenül), mégpedig ezúttal nemcsak mandzsu, de kínai írástudók erőfeszítéseinek gyümölcseként. Ekkor keletkezett a híres *Huang-c'ing k'ai-kuo fang-lio*, ekkor vették revízió alá az első császárok történeti forrásanyagát, a *lao-tang*-okat, valamint az azok alapján megírt „titkos történeteket", a *ši-lu*-kat az új mandzsu írásban, közérthető, valamelyest megújított mandzsu nyelven. Ekkor agyalták ki a nagyság-keresésben határt nem ismerő aulikus szerzők az ún. 32 mandzsu írás-változatot stb., stb.

Nem hiányozhatott e szervesen összefüggő programból a három dinasztia története felé forduló megújuló érdeklődés sem. Nem is hiányzott. Császári parancsra egy írástudókból álló bizottság nekilátott, hogy a *Liao-ši*, *Kin-ši* és a *Jüan-ši* idegen neveinek kínai átírását „megreformálja", azaz a nevek átírására szolgáló eredeti kínai írásjegyeket másokkal cserélje fel, olyanokkal, amelyek a bizottság véleménye szerint pontosabban tükrözik az idegen nevek „helyes" kiejtését. A bizottság a munkát nagy szorgalommal el is végezte, és a három történeti mű új kiadása az összes idegen neveket már a „megreformált" átírás szerint adta meg.

Talán mondanom is felesleges, hogy a bizottság hiábavaló munkát végzett: az új átírás minden pontjában önkényes és teljesen értéktelen. Bár az új kiadás az idegen nevek első előfordulása alkalmával az esetek túlnyomó részében jelzi — kisebb írásjegyekkel, glosszaszerűen — a régi „elavult" átírást is, ezek megkeresése és állandó figyelemmel kísérése annyira körülményes, hogy gyakorlatilag célszerűbb a *Liao-ši*, *Kin-ši* és a *Jüan-ši K'ien-lung*-kori „megreformált" átírású kiadását a tudományos kutatásokban egyszerűen mellőzni.[3]

A különös erőfeszítés igazi indítékait egy másik, nem kevésbé kalandos vállalkozás világítja meg. A császár — Voltaire „charmant roi de la Chine"-je — elrendelte, hogy az írástudók bizottsága magyarázza meg a három történeti mű idegen tulajdonneveinek és közszavainak a jelentését. A császári parancs 1772. jan. 17-én kelt, s a mű valóban elkészült és 1781-ben nyomtatásban meg is jelent *Liao Kin Jüan san ši kuo-jü kiai* címen.[4]

[3] Ebben a vonatkozásban vö. P Pelliot jegyzetét, melyet a következő műhöz fűzött: J. Mullie, Les anciennes villes de l'Empire des Grands Leao au Royaume mongol de Bárin: T'oung Pao XXI (1922), 122, 1. jegyz.

[4] B. Laufer, Skizze der manjurischen Literatur, 45, e művet tévesen egy olyan írástudó bizottságnak tulajdonította, amely császári parancsra Tao-kuang alatt működött volna és a közös munka eredményét 1824-ben tette volna közzé. Laufer tévedése onnan származik, hogy a szóban forgó műnek a második (1824-es) kiadása került a kezébe, azt összetévesztette az első kiadással. Egyébként az első kiadás körül is mutatkoznak egynémely zavarok. Az Union Catalogue, 36, nº 903 e műről szintén az 1824.-es, második kiadás alapján emlékezik meg, ugyanakkor azonban e katalógus megjegyzi, hogy e mű, „mandzsu" címén *Kin ding liyoo gin yuwan san ši guwe ioi giyai bitxe*, császári parancsra, K'ien-lung uralkodásának 46. évében [1781] készült. W. Fuchs, Beiträge zur mandjurischen Bibliographie und Literatur 91 szerint a császári parancs dátuma 1772. január 17 (az eredetiben: K'ien-lung 36. évében a XII. hold-hónap 13. napján), ezzel szemben a művet csak 1781-ben adták ki. W. Fuchs szerint: „die Order von 1772 bezieht sich nur auf die Wörter aus der Liao- und Yüan-Geschichte. Die Entstehungsgeschichte des Werkes ist im einzelnen noch genauer zu verfolgen". O. Franke, Geschichte des Chinesischen Reiches V (Berlin 1952), 48, 86, 7. jegyz. viszont a következőkre figyelmeztet: „Ausser zum *Liao schi* gibt es auch solche Glossare, *yü-kie*, zum *Kin schi* und zum *Yuan schi*, die alle von K'ien-lung im 46. Jahre seiner Regierung 1781 angeordnet wurden". M. Courant, Catalogue des livres chinois, coréens, japonais, etc. (Paris 1900), I, 10—11 szerint a három történeti műhöz a név-magyarázó jegyzék egy 1781-ben kelt császári rendelet nyomán jött volna létre; ez persze tévedés.

Ez első kiadás 18 *pen* (füzet)-jéből 4 a *Liao*, 4 a *Kin* és 10 a *Jüan* történet idegen szavainak a magyarázatával foglalkozik. A mű népszerűségét bizonyítja, hogy később még kétszer kiadták: másodszor 1824-ben 16 *pen*-ben, harmadszor 1878-ban 10 *pen*-ben; a 2. és 3. kiadás különben változatlan új lenyomatot jelent. (Megjegyzem, hogy a következőkben az 1878.-i, harmadik kiadást használom.)

A három mű tartalma a következő. I. *Liao-ši jü kiai*, 10 fejezetből áll, ebből: 1. a császári család tagjainak a nevei, 2. a táborok (seregek) nevei, 3. a törzsek nevei, 4—5. földrajzi nevek, 6—9. személynevek, 10. közszavak. II. *Kin-ši jü-kiai*, 12 fejezet: 1. a császári család nevei, 2. a törzsek nevei, 3—5. földrajzi nevek, 6. méltóságnevek, 7. nemzetség-nevek, 8—12. személynevek (a 12. fejezet végén foglal helyet a közneveknek egy igen szűkre szabott listája). III. *Jüan-ši jü-kiai*, 24 fejezet: 1. a császári család nevei, 2. a paloták, táborok nevei, 3. a törzsek nevei, 4—7. földrajzi nevek, 8. méltóságnevek, 9—23. személynevek, 24. köznevek.

Minden egyes tulajdonnév vagy közszó magyarázata általában két sort foglal el, hármat-négyet akkor, ha a név hosszabb (összetett), vagy több változatban is előfordul. Az első sorban található a szó „helyreállított" alakja mandzsu írással, alatta következik a mandzsu írásos alak betűnkénti átírása kínai írással. A második sor élén áll a szó „megreformált" kínai átírásban, ez után következik, hogy a bizottság véleménye szerint milyen nyelvből magyarázandó a kérdéses név vagy szó, továbbá mi a jelentése, végül a vizsgált mű melyik fejezetében fordul elő, s ott mi az eredeti kínai átírása.

A bizottság, úgy látszik, mindenekelőtt megállapodott abban az alapvető kérdésben, hogy a három dinasztia történetének névanyagát, szavait általában az illető dinasztia nyelvéből kell magyarázni, azaz a *Jüan*ét a mongolból, a *Kin*ét a mandzsuból és a *Liao*ét — a szolonból. Ennek megfelelően nem jelezték pl. a *Jüan* dinasztia történetének szavainál, ha a szó mongol eredetű, csak azt, ha az szerintük más nyelvből magyarázandó. A három mű idegen szavait a dinasztiák valódi vagy vélt nyelvén kívül más egyéb nyelvekből is magyarázták. Ezek a nyelvek: a tangut, a valóságban a tibeti, még pedig annak sem irodalmi, hanem egyik élő, nyelvjárási változata; a „mohamedán nyelv" *(hui jü)*, ez gyakorlatilag az arabon kívül a turkesztáni törököt is jelenti; végül az „indiai" (szanszkrit) nyelv.

Meg kell jegyeznünk, hogy a bizottság által létrehozott mű korántsem tartalmazza a három dinasztia történetének valamennyi idegen nevét és szavát, hanem azoknak csak egy töredékét. Mi több, a tárgyalt idegen nevek közül többnél csak a nyelvet jelzi, amelyből az állítólag származik, a nélkül, hogy a név magyarázatát megkísérelné.

A bizottság munkájának érdemi részét legyen szabad néhány szemelvényen bemutatnunk. Példáinkat a *Jüan-ši jü-kiai*-ből választottuk. A *Jüan*-dinasztia nyelve valóban a mongol volt, és számos esetben nehézség nélkül fel lehetett ismerni még a *K'ien-lung*-korban is a XIII—XIV. századi mongol szót, még akkor is, ha az a két korszakban hangtani tekintetben valamelyest eltérő formában jelentkezett. E téren a helyzet lényegében ma sem változott. Az elmúlt húsz-harminc év tudományos kutatásainak eredményeképpen ma is hasonlíthatatlanul jobban ismerjük a mongol kor szókészletét, tulajdonnév-anyagát, mint a dzsürcsi, vagy éppen a kitaj kor hasonló anyagát.

Az amúgyis bőven jelentkező problémák további bonyolítását elkerülendő, mellőztük azokat az eseteket, amikor a bizottság — a legtöbbször az egymást követő nevek esetében — helytelenül állapította meg a szó alakját, vagy úgy, hogy az elejéhez, esetleg a végéhez tartozó írásjegy elhagyásával megcsonkította azt, vagy pedig úgy, hogy egy (esetleg több) oda nem tartozó írásjegyet hozzáadott még.

Természetesen a *Jüan-ši jü-kiai* név- és szómagyarázatai között is akadnak — feltűnően kis számban — olyanok, amelyek kifogástalanok, vagy kisebb pontatlanságaiktól eltekintve végső soron elfogadhatók. Ezek közül idézhetjük a következőket.

K'o-k'o ni-tun (Jüan-ši XII, 16*a*), J XII 13*a* szerint mong. *Kuku nidun* [olv. *Kükü nidün], kuku* 'kék', *nidun* 'szem'; pontosabban olv. *Kökö nidün.*

Č'a-han t'ie-mu-rh (XLII, 22*a*), J XVII 6*a* szerint mong. *Čayan temur, čayan* 'fehér', *temur* 'vas'; olv. *Čaqān temür.*

Pa-la-ha-sun (LXXXII 9*b*), J XXIV 6*a* szerint mong. *balyasun* 'város'. Az irod. mong.-ban valóban ez a szó alakja, a Mongolok Titkos Története, a *Ming*-kori sino-mongol szójegyzékek, valamint a 'phags-pa írásos feliratok a *Jüan-ši*-val egyezően *balaqasun*-t ismernek.

Si-pao-č'ï (XIII, 15*a*) és *Si-po-č'ï* (CXXXV, 12*a*), J VIII 2*a* szerint *sibaoči* (kínai átírásban *šibauči)* 'solymász'; olv. *sibauči* és *sibōči*, figyelemreméltó, hogy mindkét változat szókezdő *s*-t ad. Vö. Pelliot: Journ. As. 1930 II, 262.

Kui-ju-č'ï (XIII 15*a*), J VIII 2*a* szerint mong. *guiči [güiči]* 'kengyelfutó'; olv. *güyüči*. A mongolban a *güiči* alak is lehetséges (a *Jüan-ši*-ban is számos alkalommal előfordul), a jelen esetben a kínai átírás csak a *güyüči* olvasatot engedi meg.

Su-ku-rh-č'ï (XIX 1*b*) és *su-ku-rh-č'ï* (LXXX 1*a*), J VIII 2*b* szerint mong. *šukurči [šükürči*, irod. mong. *sikürči]* 'ernyő-hordozó'; olv. *sügürči*. A mai *š* és *k* helyett az *s* és *g* régi mongol hangtani sajátság; az egykori *sügürči* alak tükröződik különben a *Jüan*-kori tibeti *zu-gur-čhe* átírásban is, vö. B. Laufer: T'oung Pao VIII (1907), 394.[5]

To-rh-čï pan (CVI 4*a*), J I 10*b* szerint tib. *Dorǰi bal, dorǰi* 'gyémánt', *bal* 'dicsőség, fény' [kl. tib. *rdo-rǰe dpal];* a rekonstrukció és a magyarázat egészen kifogástalan, igaz, ez a név máig él, mégpedig ugyanebben az alakban.

A bizottság által javasolt megoldások azonban az esetek túlnyomó többségében teljes mértékben hasznavehetetlenek. Az elkövetett tévedések skálája meglehetősen gazdag. Feltéve, hogy a kiindulópont helyes volt, tehát pl. csakugyan a mongolból kell magyarázni a szót, még akkor is vagy a szó eredeti hangalakját állapították meg tévesen, vagy a jelentését, nem ritkán egyazon szó interpretálásában mind a két hibát elkövették. Ha meg éppen a kiindulópontot is elvétették, akkor menthetetlenül egyszerre jelent-

[5] P. Pelliot (Journ. As. 1930 II, 252) a *Korye sǎ*-ban előforduló *su-ku-č'ï*, olv. *sügürči* kapcsán igen értékes jegyzetet szentelt e szónak. Pelliotnak kétségtelenül igaza van, amikor elutasította azt a magyarázatot, amely a szót a mong. *sigür* 'seprő' szóhoz akarta kapcsolni, mint Shiratori K., aki erre a megoldásra nyilván K'ien-lung írástudóinak a nyomán gondolt. A tib. *zu-gur-čhe* kifejezést, amely mongol eredetű, egy tibeti szöveg alapján sajátságos módon *yeke sikür-tü*-nek fordították vissza mongolra megint; vö. Ligeti, Catalogue du Kanjur mongol imprimé I (Budapest 1942—4), 303, nº 1123, col., 5. sor.

kezett a javasolt „etimológián" szinte valamennyi lehetséges tévedés. A főbb tévedés-típusokat a következő példákon szemléltethetjük.

A szó valóban mongol eredetű, a javasolt megoldás — az említett okok valamelyike folytán — mégis elfogadhatatlan.

Ngao-lu (CLII 2*b*), J XXIV 10*a* szerint mong. *ool* 'törzs-szállás, főszállás'. Helyesen *auruq*. A mongol szót ebben az alakjában egyéb forrásokból is jól ismerjük, az egykorú ujgúr-mongol írásos emlékekben *ayuruy, ayuray* alakban jelentkezik. Vö. P. Pelliot, Les mots mongols dans le Korye să: Journ. As. 1930 II, 259; P. Pelliot—L. Hambis, Histoire des campagnes de Gengis khan I, 164; L. Hambis, Le chapitre CVIII du Yuan che, 141; L. Ligeti: Acta Orient. Hung. V, 319. A mong. *ayuruy, ayuruy* szóról F. W. Cleaves: HJAS. XII, 111—2[102].

Pao-rh-č'ï (CXXXIV, 21*a*), *po-rh-č'ï* (X 6*a*), J VIII 1*b* szerint *boroči* 'szakács'. Helyesen *baurči* és *bōrči*. Vö. Pelliot: Journ. As. 1930 II, 256 és T'oung Pao XXVII, 26—7.

K'ie-li-ma-č'ï (LXXXIII 13*a*), J VIII 4*a* szerint mong. *kelemürči* 'tolmács'. Helyesen *kelimeči;* a mongol szó általánosan használt kínai átírása *k'ie-lie-ma-č'ï*, ez viszont egy *kelemeči* alakot tükröz. Bár *kelemürči* általánosan ismert mongol szó a jelzett értelemben, a kínai átírás alapján csak *kelimeči* és *kelemeči* alakokat vehetünk fel, a szónak azt a változatát, amely ujgúr közvetítéssel került a korai mongolba. Vö. Pelliot: Journ. As. 1930 II, 258 (itt is *kelimeči* olvasattal találkozunk, a javasolt *kelemeči* ez esetben nem fogadható el); Hambis, Le chapitre CVIII, 64, 73; Ligeti: Acta Orient. Hung. V, 323.

K'o-tuan-č'ï (XVII 10*b*), *k'o-tuan-č'ï* (LXXX 2*b*; CLXXV 11*b*), J VIII 2*b* szerint mong. *kuteči [küteči*, pontosabban *köteči]* 'kísérő szolga'. Bár értelemszerűen a javasolt olvasat kifogástalan, de a kínai átírás ezt az alakot nem engedi meg, csak annak egy *kötölči, ködölči* ill. *kötönči, ködönči* változatát. Vö. Pelliot: Journ. As. 1930 II, 259.[6]

[6] Pelliot, i. h., a *kötöčin* olvasat mellett döntött, noha ez bizonyos fonétikai nehézségekbe ütközik. Ám a Pelliottól elfogadott olvasat valóban általánosan ismert és jól igazolható a mongol kortól kezdve napjainkig. Íme a fontosabb előfordulások: Mongolok Titkos Története *kötöčin* 'Hausleute, Dienst-, Gefolgsleute' (Haenisch, Wörterbuch 104); irod. mong. *köteči, kötöči* '1. guide, conducteur; 2. une suite, escorte, convoi' (Kow. III, 2593*a*, 2595*b*); irod. ojr. *kötöči* 'слуга, лакей, прислуга" (Pozdneev, 288*b*); kalm. *kötətši, kötətšn* 'Diener, Arbeiter; Lakai (der Fürsten), Suite' (Ramstedt, 242*a*), ord. *göt'öts'i (= göt'öl)* 'valet' (Mostaert I, 272*b*); khal. *χötöč* 'денщик' (Luvsandêndév, 556*b*). Mongolból származik (a várható *-si* képző helyett mutatkozó *-či* is erről tanúskodik): ma. *kuteči* 'Beamter niederen Ranges, Diener' (Gabelentz 137), 'конюх идущий при всадник, проводник, вожак' (Zacharov 291*b*); 'Pferdeführer, Stallknecht' (Hauer 604). Nem vonható kétségbe, hogy a *köteči, kötöči* alak megvolt már a mongol korban is, azt azonban alig hihetjük, hogy — legalább is ebben a korban — ez lett volna a szó egyetlen lehetséges helyes alakja. Annyi bizonyos, hogy Ibn Muhannā isztanbuli kéziratában három helyen is előfordul a *kötelči* 'szolgáló, szolga' szó (Poppe, MA 440*b*), bár e kézirat közismerten elég gyarló, a szó *-l-s* változatában nem kételkedhetünk, arról nem is beszélve, hogy a második szótagban olvasható *ə* jellegzetesen nyugati nyelvjárási alakra árulkodik pl. egy keleti *kötölči*-vel szemben (vö. erre vonatkozó megjegyzéseimet: Acta Orient. Hung. IV, 153). Ez a feltehető *kötölčin* pontosan tükrözné a kínai átírásban jelzett változatot. Egy esetben gondolhatnánk csak arra, hogy végső fokon a Pelliot javasolta olvasattal van dolgunk mégis, nevezetesen akkor, ha feltesszük, hogy a *kötečin, kötöčin* denominalis névszó, és a kiindulópontul szolgáló *köte (kötö)* névszónak lehetett *n*-es változata is: **köten, *kötön*. Ez azonban ma semmivel sem igazolható puszta feltevés. Igaz ugyan, hogy Ramstedt jelez egy kalm. *kötn* 'Suite, Dienerschaft' szót (Kalm. Wb. 241*b*), ezt azonban ez idő

A-ta-č'ï (X 9*a*), *a-t'a-čï* (XX 16*a*), J VIII 1*b* szerint mong. *aduči* [*adūči*, irod. mong. *aduγuči]* 'csikós'. A kínai átírás csak *aqdači* és *aqtači* 'ua.' alakokat enged meg. A szó értelmezése, melyet különben a *Jüan-šï* glosszája biztosít, ezúttal is kifogástalan. Az *aqdači* változat magyarázatát nem okvetlenül a második írásjegy torzításában kell keresnünk; a szó megvan a törökben is *aqtači* (*> aχtači)* alakban, ennek szabályos „mongolos" átírása is lehet az *aqdači*.

Sa-rh-t'ao-wen (XXXII 12*b*), *Sa-rh-ta-wen* (XLV 1*b*), J XVI 4*b* szerint mong. *surtaγun* 'tan'. A szónak sem a hangalakja, sem a jelentése nem kielégítő. A kínai átírás alapján *sartawul*-t és *sardaul*-t kell felvennünk, a szó jelentése pedig — mint az különben az egykorú mong. *sartaγul (sartaγ, sartaγčin)* alapján közismert — a mongol korban 'mohamedán'. Vö. Pelliot—Hambis, Histoire des campagnes, 151, 253; Cleaves: HJAS. XII, 101[33]; E. Haenisch, Wörterbuch zu Manghol un Niuca Tobca'an, 132 *(Sartaqčin, Sartaqtai, Sarta'ul, Sarda'ul* 'mohamedán').

Ha-la-pan hu-tu (C 5*b*, földrajzi név), J VI 14*a* szerint mong. *Xara bar χôtuq*, jelentése: *χara [qara]* 'fekete', *bar [bars]* 'tigris', *χôtuq [qutuγ]* 'boldogság'. Helyesen *Harban quduq* 'tíz kút'.

Sa-li k'ie-rh (XXXI 8*b*), J V 9*a* szerint mong. *Solǰir* [irod. mong. *solǰigir, solǰir]* 'egyes, páratlan'. E jól ismert földrajzi név itt *Sāri kēr* alakban jelentkezik, a Mongolok Titkos Története *Sa'ari ke'er*-t, Rašīdu-'d-Dīn pedig *Sāri keher*-t ad. A *Sāri, Sa'ari [Sayari]* értelmezése vitás, a *kēr, keher [keger]* a. m. 'völgy'. Vö. Pelliot—Hambis, Histoire des campagnes I, 26—7.

Hu-ko-č'ï (VI 10*b*), J I 16*a* szerint mong. *Xoqči* 'vagyon-kezelő' [vö. kalm. *χoç* 'die Einrichtung des Hauswesens, Hausgerät', ord. *χoç* 'biens, fortune']. Helyesen *Hügeči* 'csordás'. E névről l. Hambis, Le chapitre CVII, 115—6 és Le chapitre CVIII, index.

T'a-t'a-rh-t'ai (CLIII 2*b*), J XXII 10*a* szerint mong. *dotor* 'belső; bent'. Helyesen *Tatartai*, jelentése 'tatár nemzetségből való [férfi]'. E névről, melyet több személy is viselt, vö. Pelliot—Hambis, Histoire des campagnes I, 2—3; a *Jüan-šï* CXIX 15*b*—16*b Tatartai*-nak szentelt életrajzáról l. Hambis, Le chapitre CVIII, 38.

K'i-lie-sï (I 5*a*), J XXIV 1*a* szerint mong. *kerin suruq [kērīn sürük*, irod. mong. *keger-ün sürüg]* 'pusztai ménes'. E közszó helyes alakja *kerēs [< keriye-s, kerege-s]*. Az imént megadott jelentés a bizottságtól származik és helytelen A *Jüan šï* idézett helyén olvasható glossza a mong. *kerēs* a. m. 'az a hely, ahol a lovakat kikötik a tiltott távolságon túl [a fejedelmi sát-

szerint nem tudnám igazolni sem az irod. ojrátból, sem pedig az irod. mongolból; a Ramstedt jelzette *köte* id. adatot nem lelem sem Kow., sem mások szótárában, sem pedig nem szótározott szövegekben. (Végső fokon persze mindez nem jelenti azt, hogy ez a magyarázat lehetetlen.) Ami pedig a *kötelči* etinológiáját illeti, itt két — egyaránt lehetséges — megoldással kell számolnunk. Az egyik szerint a mong. *kötel-, kötöl-* 'mener, conduire, guider, diriger' igéből indulunk ki, és a *kötelči*-t deverbalis nomennek magyarázzuk (a *kötelügči* 'ua.' csak az lehet). Ugyanakkor azonban nem zárkózhatunk el az elől a feltevés elől sem, hogy a kiindulópontot egy *kötel* nomen-ben keressük. Erre a feltett **kötel*, **kötöl*-re szintén felettébb kevés az adatunk, de vö. mindenesetre a már idézett ord. *cöt'öl* alakot, valamint a mongolból kölcsönzött következő ma. szót: *kutule* 'Sklave, Knecht, Magd' (Gabelentz 137), 'стремянный, слуга (прежде из рабов), при военном оффицере в роде денщика, проводник' (Zacharov, 291*b*), '1. dem Herrn folgender Leibeigener; 2. Pferde führender Stallknecht; 3. Bannersklave' (Hauer 605.) A ma. *kutule* mongol *kütül*, ill. *kötöl* alakra megy vissza.

raktól bizonyos távolságra]'. Ezt az eredeti glosszát a bizottság eltávolította a *Jüan-ši* szövegéből és a magáéval helyettesítette. Egyes későbbi kínai szerzők közvetítésével ez az újabb önkényes glossza belekerült a szakirodalomba is. A glosszát értékes kis monográfiában tárgyalta meg PELLIOT; vö. PELLIOT—HAMBIS, Histoire des campagnes I, 187—8.

Egész sor név és szó nem a mongolból való, mint azt a bizottság gondolta, hanem a törökből.

A-la-wa-rh-sï (CXXIII 5*b*—6*b*, életrajz), J XX 7*a* szerint mong. *Aral usu, aral* 'sziget', *usu* 'víz'. Helyesen tör. *Alawars* 'tarka tigris'; hangtanilag igen érdekes ez a változat az általánosan ismert *Ala-bars*-szal szemben.

Ha-la ji-ha-č'ï pei-lu (CXXIV 4*a*—4*b*, életrajz), J XX 10*a* szerint mong. *Xalyači biru, χalyači [χālyači*, irod. mong. *qayalyači* 'kapus, ajtónálló', *biru [birū*, irod. mong. *birayu]* 'két éves borjú'. Helyesen tör. *Qara ïyač buiruq; qara* 'fekete', *ïyač* 'fa',[7] *buiruq* nem más, mint a jól ismert török méltóságnév. Vö. PELLIOT—HAMBIS, Histoire des campagnes I, 298.

Huo-č'ï-ha-rh ti-kin (CIX 2*a*), J XVIII 15*a* szerint mong. *Xorči χara deji, χorči [qorči]* 'tegzes, tegez-hordozó', *χara* 'fekete', *deji [dēji*, irod. mong. *degeji]* 'a legjobb rész, a java'. Helyesen tör. *Qočqar tigin, qočqar* 'kos', *tigin* (mongolosan *digin)*, ismert török méltóságnév. A *Qočqar* személynévről l. J. SAUVAGET, Noms et surnoms de Mamelouks: Journ. As. CCXXXVIII (1950), 52 : 153.

Pa-rh-šu a-rh-t'ö ti-kin (CIX 2*a*), *Pa-rh-č'u a-rh-t'ö* (CXXIV 4*a*), J XVIII 15*a* szerint mong. *Bariju altan deji, bariju* 'fogván', *altan* 'arany', *deji [dēji]* 'java'. Helyesen *Barčuq art tigin* és *Barčuq art*. Vö. CLEAVES: HJAS. XII 100[28]; LIGETI: Acta Orient. Hung. I, 162, 180[41].

Hu-tu-lu tu-rh-mi-ši (XXIV 9*b*), J XV 1*a* szerint mong. *Xotala duri mese, χotala* 'összes, mind', *duri [düri]* 'külső, szín', *mese* 'fegyver [kard]'. Helyesen tör. *Qutluy turmiš* (mongolosan *Qudluq durmiš), qutluy* 'szerencsés', *turmiš* < *tur-* 'áll, van'. *Qutluy* (és *Qutlu)* ismert török név; vö. BROCKELMANN, Mitteltürkischer Wortschatz, 248; SAUVAGET: Journ. As. CCXXXVIII, 53: 176, 177 (vö. még 58). A *Turmiš* névről l. SAUVAGET, i. m. 50 : 129.

Ja-lao-wa-č'ï (II 7*b*), *Ja-la-wa-č'ï* (III 3*a*), *Ja-lu-wa-č'ï* (IV 4*b*); J X 12*b* szerint mong. *iruwači* 'jós, jövendőmondó'. Helyesen tör. *Yalawwač, Yalawač, Yalwač* 'próféta; követ'.[8]

[7] A tör. *qara ïyač* egy sor török nyelvben nem 'fekete fát' jelent, hanem bizonyos fa-fajtát: kaz. tat. *qara ayač* 'der Lärchenbaum', kazak *qara ayaš* 'die Erle' (RADL. II, 135); osm. *karaağaç* 'elm' (HONY 175*a*); ujg. *qaryač* 'szilfa' *(Kao-č'ang kuan-ji šu* I, 10*b*).

[8] A Mongolok Titkos Történetében (263. §; XI, 51*a*, 52*a* kétszer) e név átírása *Ja-la-wa-č'ï*: ezt PELLIOT, HAENISCH, KOZIN egyöntetűen *Yalawači*-nak állította vissza. Ez a helyreállítás valóban lehetséges, ha feltesszük, hogy a név „mongolos" olvasatot tükröz (a mongol ugyanis nem ismeri a szóvégi -*č*-t), sőt, nyelvjárásilag a török változat sem teljesen lehetetlen; egyszóval elképzelhető csakugyan *Yalawači* olvasat is. Ha magam részéről mégis a kétértelműségektől mentesen török változatot képviselő *Yalawač* mellett döntöttem, az azért van, mert ezt a változatot tükrözik a mohamedán források is. Így *Yalawač* alakot találunk Rašīdu-'d-Dīn-nál (vö. BLOCHET szövegkiadását, 85—6), Juwainī-nál (vö. J. A. BOYLE, The History of the World-conqueror I, 97, 1. jegyz.); vö. még Abū-'l Gāzī (DESMAISONS kiad. II, 102—3, 148). *Maḥmūd Yalawač*-ról, a mongol történelem e jól ismert személyiségéről vö. R. GROUSSET, L'empire des steppes[2], 314. A név magyarázatához a következő adatokat kell figyelembe vennünk: türk (rovás írással) *yalabač* 'envoy' (THOMSEN: JRAS. 1912, 198, 227), ujg. *yalabač*,

Hei-sin pa-šï (I 7*a*), J IV 2*a* szerint mong. *Kesiq baqsi, kesik* 'kegy', *baqši* 'mester, tanító'. Helyesen *Qïzïl baš*, a név jelentése kétségtelenül 'vörös fő', ám ez idő szerint nem világos, hogy miért kapta egy tó ezt a nevet. E török eredetű najman helynévről l. PELLIOT—HAMBIS, Histoire des campagnes I, 311—4.

Wo-wu-li-hai-mi-šï (CVI 1*b*), J I 8*a* szerint mong. *Ulaγai esi, ulaγai [ulāγai*, irod. mong. *ulayaqai]*, 'vöröses, kissé vörös', *eši* 'fogantyú'. Helyesen tör. *Oγul-qaimïš*.

Siao-jün-šï t'o-hu-lin (CXXXIV 21*a—b*, életrajz), J. XXI 9*b* szerint mong. *Sur yosutu γorin, sur* 'vitéz, derék', *yosutu* 'illedelmes, illendő', *γorin* 'húsz'. Helyesen tör. *Sävinč toyrïl, sävinč* 'öröm', *toyrïl* 'turul'. A *Sävinč* (mongolosan *Sevinč)* névről l. HAMBIS, Le chapitre CVIII, 165; LIGETI: Acta Orient. Hung. I, 182[144].

A mongolnak tartott nevek között szép számmal találunk arab eredetűeket is.

Tie-rh-pi-šï (XLV 20*a*), J XVII 12*a* szerint mong. *Tarbus* 'görögdinnye'. Ugyanez a név egy másik változatban is előfordul: a *Jüan-šï*-ben: *Tie-li-wei-šï* (CXXIV 3*a—b*), ez utóbbi viszont a J XX 9*b* szerint mong. *Dere uisu*-nak állítandó vissza és a magyarázata *dere [dēre*, irod. mong. *degere]* 'fent, felső', *uisu* 'nyírfakéreg'. A kínai átírás a név *Derbiš* és *Derviš* változatát tükrözi. Végeredményben a két változat a perzsa *darvīš* közszóra megy vissza; *Derbiš* mongol (esetleg ujgúr), *Derviš* perzsa—arab (esetleg török) kiejtést képvisel. A névről l. CLEAVES: HJAS. XII, 121[174]; PELLIOT, Le Ḥoja et le Sayyid Ḥusain de l'Histoire des Ming: T'oung Pao XXXVIII, 139[167].

Sa-tu-lu-ting (XII 8*b*), J XII 16*a* szerint mong. *Sudurdan, sudur* 'történeti mű', *dan* 'valamivel bíró' a mong. többes számi jelentésű képzőnek *-tan, -ten* az alakja, inkább a tib. *dan*-ra lehet gondolni, amely a kl. tib. *ldan* nyelvjárási változata. Helyesen *Sadurdin*, esetleg *Sadrudin;* vö. ar. *Ṣadr-ad-Dīn*, v. *Ṣadru-'d-Dīn*. Az ilyen típusú mohamedán nevek mongol kori kínai átírásáról l. LIGETI: Acta Orient. Hung. V, 321.[9]

A-ho-ma (III, 3*a*), J X 15*a* szerint mong. *Aχamat* 'bátya, a legidősebb fivér'. Helyesen *Aχmat*, vö. ar. *Aḥmad*. E nevet viselte különben Kubilaj rossz véget ért hirhedt pénzügyminisztere is.

Mu-pa-la ša (XXXIV 7*b*), J III 21*a* szerint mong. *Moo bars, moo [mō*, irod. mong. *mayu]* 'rossz', *bars* 'tigris'. Helyesen *Mubārak šā;* a név első fele azonos az ar. *mubārak* 'áldott; boldog; szent' szóval, *šā* pedig nem más, mint a perzsa *šāh*. A nevet többen is viselték, vö. HAMBIS, Le chapitre CVII, 170 és Le chapitre CVIII, 184.

Fa-hua-lu-ting (CXXXIV 13*b*—14*a*), J XXI 8*b* szerint mong. *Bögereden, bögere* 'vese, derék', *den* 'valamivel bíró (többes értelemmel)'. Helyesen *Faχrudin*, vö. ar. *Fahr-ad-Dīn*, v. *Fahru-'d-Dīn*.

yalawač, yalawači 'Bote' (GABAIN, Altürk. Gram., 351*a*), *yalawač* 'посланник' (MALOV, Памятники, 385*b*), Käšγ. *yalabar* 'menschlicher Bote', *yalavač* 'Prophet' (ujg.), *yalavač* 'Bote' (BROCKELMANN 71), csag. *yalauč* 'der Abgesandte, Prophet' (RADL. III, 156).

[9] Vö. még J. H. KRAMERS, Les noms musulmans composés avec Dīn: Acta Orientalia V (1927), pp. 53—67. L. CAETANI—G. GABRIELI, Onomasticon Arabicon I, pp. [199—202].

A mongol korban, mint ismeretes, bizonyos török, sőt mongol törzsek között a nesztoriánizmus meglehetősen el volt terjedve. Ezek a nesztoriánusok vallásuk szokása szerint gyakran viseltek szír eredetű vagy közvetítésű keresztény neveket. A bizottság ezeket a neveket is leginkább a mongolból magyarázta.

K'iü-li-ki-si (VII 10*b*), *K'iü-li-ki-si* (CLXII 5*a*), *K'o-li-ki-si* (XI 6*b*), *K'o-li-ki-si* (XXXI 9*a*); J XI 15*a* szerint a név alakja *Kir ǰisu*, jelentése pedig mong. *kir* 'szenny, folt' és mong. *ǰisu [ǰisü]* 'szín'. A valóságban a kínai átírásokat *Kürgis*-nek és *Körgis*-nek kell olvasni. A név szír közvetítéssel végeredményben összekapcsolható a görög *Γεώργιος* és a latin *Georgius*-szal. Vö. Pelliot, Chrétiens d'Asie Centrale: T'oung Pao XV, 633—4.

Hu-rh-ča-hu-si pei-lu (I 6*a*), J X 2*b* szerint a név olvasata *Xorča χos biliu*, jelentése mong. *χorča* [irod. mong. *qurča]* 'éles', *χos [qos]* 'pár, páros', *biliu [biliü*, irod. mong. *bilegü, biligü]* 'köszörűkő'. Ezzel szemben a nevet helyesen *Qurǰaqus buiruq*-nak kell olvasni. Elemzése sem ütközik különösebb nehézségekbe: első tagja egy szír közvetítésű keresztény név, mely összekapcsolható a görög *Κυριακός*, a latin *Cyriacus*-szal; a második tagja azonos a már említett török *buiruq* méltóságnévvel.

Ma-rh ha-si lie-pan ye-li-k'o-wen (LXXXIX 34*a*), J XXIV 6*b* szerint *Mergen sirben irul kun* a név alakja és mongolból magyarázandó: *mergen* 'okos, bölcs' *sirben* a *mergen*-t értelmezi, *irul kun [irül kün*, irod. mong. *iregül kümün]* 'jövevény'. A kínai átírás eredetije *mar hasi reben erke'ün*, és korántsem személynév, mint azt a bizottság gondolta, hanem két jól ismert nesztoriánus egyházi cím: a *mar hasi* (a szír *mâr hasiyâ* helyi alakja) a nesztoriánus püspökök címe, a *reben erke'ün* (másként *rabban erke'ün)* a papoké és szerzeteseké.[10]

A *Jüan-si ǰü-kiai*-ban a *Jüan* dinasztia nyelvének, a mongolnak az idegen nevek és szavak interpretálásában többé-kevésbé érthető módon igen nagy szerep jutott, és bizony gyakran a legkülönbözőbb nyelvekből került neveket gátlás nélkül ebből a nyelvből eredeztették. Fokozottan ez volt a helyzet, ha olyan nyelvekről volt szó, amelyeket a bizottság tagjai egyáltalában nem ismertek. Néha viszont az idegen nyelvbe került kínai szavak is megtréfálták a bizottságot: az idegen köntösben nem ismerték fel saját szavukat.

Ebből a csoportból valók:

Ma-ča-rh (CXXI 4*a*, *Su-pu-tai* életrajzában), J III 25*a* szerint mong. *manǰilya* 'rojt, bojt'. A szó helyes olvasata *Maǰar* és semmi köze a mong. *manǰilya*-hoz, hanem azonos a magyar nép maga használta nevével.

[10] P. Pelliot, Chrétiens d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient: T'oung Pao XV (1914), 637. O. Franke, Geschichte des Chinesischen Reiches V, 230—2, 242. A. Mostaert – F. W. Cleaves, Trois documents des Archives secrètes vaticanes: HJAS. XV (1952), 439. (Egy *Abayától* kibocsátott menlevélben, amely 1267-ből vagy 1279-ből származik, a mongol szövegben *marǰasiyas-a* alakot olvasunk, azaz a *marǰasiya* többes dat.-át.) A kínai *Ma-rh-ha-si* átírást csaknem mindenki, aki e névvel foglalkozott, romlott, csonka alaknak tartotta (valóban, ez könnyen elképzelhető, hiszen elég hozzá, ha tévedésből elhagyták az utolsó kínai írásjegyet). Ha azonban meggondoljuk, hogy a kínai átírás a kérdéses idegen neveknek és szavaknak nem feltétlenül a klasszikus, hanem sokkal inkább a helyi, nyelvjárási alakját tükrözi, ezúttal sem zárkózhatunk el ama feltevés elől, hogy a *ha-si* esetleg helyi alakot képvisel. Ez annál is inkább lehetséges, hiszen minden további érvelés nélkül világos, hogy a vele együtt említett *lie-pan (reben)* szintén nem „klasszikus" olvasat.

Mi-č'ï-si-lao (CXXI 2*b*, *Su-pu-tai* életrajzában), J XX 1*a* szerint *Mur kiǰar*-nak kell olvasni, és a név a mongolból magyarázandó: *mur [mür*, pontosabban *mör]* 'nyom, lábnyom', *kiǰar [kiǰār*, irod. mong. *kiǰaγar]* 'határ'. A helyes olvasat *Mičislaw*. Gyakorlatilag a sziléziai Miciszláv oppelni hercegről van szó; vö. BRETSCHNEIDER, Mediaeval researches I, pp. 296—9.

Siao-sie (XIV 2*a*), J I 17*a* szerint mong. *Sisi* 'cirok-fajta *(kao-liang)*'. Ezt az olvasatot ugyan az eredeti kínai átírás nem engedi meg, de a megreformált írásnak éppen az volt a célja, hogy az érthetetlen neveket „érthetőekké" tegye. A nevet különben más forrásokból is jól ismerjük. HAMBIS, Le chapitre CVII, 83 (és index) a kínai átírást — úgy látszik, főleg a Rašīdu-'d-Dīn és a *Mu'izz* nyújtotta kétértelmű سوسه hatására — hipotetikusan **Sösä*-nek állította vissza. Figyelembe véve a *Jüan*-kori kínai kiejtést, a név helyes olvasata csak *Seüse* lehet, ezzel egyébként kifogástalanul összeegyeztethető a perzsa átírás is, amely *Säwsä*-nek olvasandó. Az értelmezést illetőleg HAMBIS, i. h., a lényegre tapintott rá, amikor annak a nézetének adott kifejezést, hogy valószínűleg egy elmongolosodott kínai névvel állunk szemben. Valóban, a Mongolok Titkos Történetében (273. §) megtaláljuk a *seüse*-t közszóként 'fiú, legény, szolga' értelemben, kínai átírása *siao sï*, egyben ez az értelmezése is; vö. HAENISCH, Wörterbuch, 134. Könnyen meglehet, hogy a szó végső forrása nem is ez, hanem *siao-cï* 'kisfiú; fiacskám, kicsikém'. Az idézett személynévnek minden kétséget kizáró módon ez a kínai eredetű közszó a forrása.[11]

A bizottság egyéb nyelvekből javasolt magyarázatai sem meggyőzőbbek. Íme néhány mandzsu „etimológia".

Ngai ti-kin (CXXXV 15*b*), J XXI 13*b* szerint ma. *Adaki* 'szomszéd'. Helyesen *Ai tigin*, a név török, vö. *ai* 'hold', *tigin* török méltóságnév. E gyakori török névről l. SAUVAGET: Journ. As. CCXXXVIII, 40 : 41.

Ngan-tun a-šu (I 8*a*), J X 4*a* szerint ma. *Adun aiši*, *adun* 'nyáj', *aiši* 'haszon'. Helyesen *Altun* (mongolosan *Aldun) ašuq*. A név ezúttal is a törökből magyarázandó: *altun* 'arany', az *ašuq* lehetséges értelmezésére l. PELLIOT—HAMBIS, Histoire des campagnes I, 420.

Ja-ngan ša (XLII 11*b*), *Ja-han ša* (XLIII 7*a*); J XVII 4*a* szerint ma. *Yengsi* 'lakoma; lakodalom'. Helyesen *Yaγan šā;* jelentése: tör. *yaγan* 'elefánt', perzsa *šā (šāh)* 'uralkodó, fejedelem'. Vö. HAMBIS, Le chapitre CVIII, 102—3; L. LIGETI: Acta Orient. Hung. V, 316.

Po Ta-ta (I 13*a*), J III 13*b* szerint ma. *Ba dalda*, *ba* 'hely', *dalda* 'titok; rejtek'. Mindenekelőtt a *po* nem idegen, de kínai szó, jelentése 'fehér', a *ta-ta* pedig a *tatar* hagyományos átírása. A kifejezés a. m. 'fehér tatár', mint ismeretes, a mongol-kor elején ez az öngütök kínai neve. Vö. PELLIOT—HAMBIS, Histoire des campagnes I, 4.

A „mohamedán" (török) magyarázatok közül például említhetjük a következőt.

[11] Figyelmet érdemel, hogy az ismert kínai—mongol szójegyzékben, a *Ji-jü*-ben (70*b*) és a *Wu-pi-čï*-ban (6*a*) a kínai *siao-sï*-t a mongol *nu'un* adja vissza. A mongol szó fontosabb adatai ezek: Mongolok Titkos Története *nu'un*, *nu'u* 'Knabe' (HAENISCH 119), 1389.-i kínai—mongol szj. *nu'un* (I 15*a*, ujgur írással *nuγun)*, Lu-lung sai-lio *nu'un* (ISHIDA, 129*b*), Čï-jüan ji-jü *nu'u* (ISHIDA, nº 71); irod. mong. *nuγun*, *niγun* 'fils, enfant, garçon' (Kow. II, 679*a*); a szó a mai mongol nyelvekben és nyelvjárásokban, úgy látszik, nem igen ismeretes.

Pie-ši pa-li (III 3*b*, stb.), J IV 8*b* szerint *Baši beli*, értelmezése: tör. *baši [baš]* 'fej', *beli [bel]* 'derék, öv'. Helyesen *Beš balïq* 'Öt város', az ujgúrok ismert fővárosa. A gazdag irodalomból vö. CLEAVES: HJAS. XII, 104[55].

Tibetiből magyarázott nevek:

K'i-la-si-pa wo-cie-rh (CCII 2*b*), J XXIII 9*a* szerint tib. *Cï raši ba or ǰiyal*, értelmezése: *cï* [kl. tib. *che* 'élet'] 'hosszú élet', *raši* 'boldogság' [kl. tib. *bkra-šis], ba or* 'bátor, merész' [?], *ǰiyal* [kl. tib. *rgyal]* 'győzelem'. A név valóban tibeti, helyes olvasata azonban *Krasba odzer, krasba*, kl. tib. *grags-pa* 'dicsőség; hírnév', *odzer*, kl. tib. *'od-zer* 'fény'.

Pa-ti-ma ji-rh-kien-pu (XXIX 10*b*), J I 17*a* szerint tib. *Batma yar zangbu;* értelmezése: *batma* 'lótusz', *yar* 'fel, felfelé', *zangbu* [kl. tib. *bzaṅ-po]* 'jó; szép'. E tibeti név helyes alakja *Badma irgälbu; badma*, kl. tib. *pad-ma* (< szkr. *padma)* 'lótusz', *irgälbu*, kl. tib. *rgyal-po* 'király'. Az *irgälbu* szabályos *Jüan*-kori keleti tibeti nyelvjárási alak, vö. LIGETI: Acta Orient. Hung. V, 320.

Po-wan (CLXIX 13*a*), J XXIII 1*b* szerint tib. *Ba ot, ba* 'ember' [kissé önkényes elvonása, ill. értelmezése a tib. *pa, ba* ún. partikulának], *ot* [kl. tib. *'od*] 'fény'. Helyesen *Bo'ol*. A név nem tibeti, de mongol, jelentése 'rabszolga, szolga'; vö. HAENISCH, Wörterbuch, 19.

Jü-lung t'a-ši (III 8*a*), *Jü-lung ta-ši* (V 20*a*); J I 15*b* szerint tib. *Yungrung raši*, jelentése *yungrung* [kl. tib. *g-yuṅ-druṅ]* 'svastika', *raši* [kl. tib. *bkra-šis]* 'jószerencse'. A név török, helyes alakja *Ürüng taš*, ill. *Ürüng daš, ürüng* 'fényes, fehér', *taš (daš*, mongolos változat is lehet) 'kő'. Vö. HAMBIS, Le chapitre CVII, 107—8.

Hu-tu-pu-ting (XX 20*a*), *Hu-tu-pu-ting* (CXCVI 6*b*); J XIV 8*a* szerint tib. *Hor dobdan, hor* 'mongol', *dobdan* [kl. tib. *stobs-ldan*] 'erős, erőteljes'. A kínai átírás *Qudbudin*-nak olvasandó, a név arab eredetű: *Quṭb-ad-Dīn*, v. *Quṭbu-'d-Dīn*.

A bemutatott szemelvényekből is látható, hogy a feladat, melynek elvégzésére a bizottság vállalkozott, hallatlanul érdekes, és az összehordott anyag nyers formájában is izgalmas problémákat vet fel. A vállalkozás persze nem sikerült, nem is sikerülhetett, mert eredményes megoldásához az összehasonlító és történeti nyelvtudomány módszerének az alkalmazására lett volna szükség. Ez a módszer akkor pedig nyugaton is első csíráiban éppen hogy jelentkezni kezdett.

Igazságtalan dolog volna tehát a helyes módszerek ismeretében a bizottság tagjainak akkori munkáját mai mértékkel mérni, és erőfeszítéseiket lekicsinyelni. Kétségtelen, hogy ezt a munkát továbbra is érdemes számon tartanunk, már csak azért is, mert az a mai onomatológiai kutatásoknak egyik — használhatatlansága ellenére is — tiszteletet érdemlő kínai előfutára.

A bizottság tagjai megfelelő módszer nélkül és az elengedhetetlenül szükséges történeti és összehasonlító nyelvi anyag hiányában csak a maguk élő mongol, mandzsu stb. nyelvismeretére támaszkodhattak. Ahol ezeknek az eszközöknek a birtokában nem adódott evidens megoldás, ott persze eleve sikertelenségre voltak kárhoztatva. Ebből következik, hogy a *Jüan*-kori névanyag magyarázása volt számukra aránylag a legmegközelíthetőbb vállalkozás. Igaz, mandzsu nyelvismereteik alapján elvileg a dzsürcsi nevek interpretálásával szemben sem állottak teljesen idegenül, hiszen jól tudták, hogy a dzsürcsi meg a mandzsu közel áll egymáshoz (a szemükben nyilván

azonos volt a két nyelv), gyakorlatilag azonban a két nyelv nyelvtanában és főleg szókészletében szükségszerűen megmutatkozó különbségek leküzdhetetlen akadályok elé-állították a bizottság írástudóit. A legsúlyosabb problémát kétségtelenül a kitaj nevek és szavak magyarázata jelentette a számukra. Azt jól tudták a két dinasztia korából származó kínai források alapján, hogy a kitaj nem azonos a dzsürcsi nyelvvel, ahhoz nem is hasonlít. A kitaj tehát nem mandzsu (azt különben is már a dzsürcsivel azonosították), de mongol sem lehet — okoskodhattak tovább —, mert élő mongol nyelvi ismereteik érthető módon cserbenhagyták őket a kitaj glosszák megszólaltatásában. Kerestek tehát egy olyan nyelvet, amelyet földrajzilag elfogadható területen beszélnek, s amelyet maguk is ismertek. Választásuk az Észak-Mandzsuriában beszélt tungúz típusú szolon nyelvre esett: ezt azonosították a kitajjal.

Kissé különösnek tűnhetik, hogy ily hosszan foglalkoztunk a *Liao Kin Jüan san ši jü kiai* megfejtési kísérleteivel. Maguknak a „megfejtéseknek" valóban csak tudománytörténeti értékük van. Az ott felvetett problémák azonban ma aktuálisabbak mint valaha. A mongol anyag magyarázása terén jelentős előrehaladást tettünk P. Pelliot, L. Hambis, A. Mostaert, F. W. Cleaves és mások kutatásainak eredményeképpen. Az eddig feldolgozott anyag azonban csak töredéke a XVIII. századi kínai műben összegyűjtöttnek. A dzsürcsi nevek és szavak magyarázása terén bizony alig történt érdemleges előrehaladás: P. Pelliot néhány időtálló alkalmi megjegyzésétől és K. Watanabe nem teljes értékű kísérleteitől eltekintve szinte a kezdet kezdetén tartunk.[12] A kitaj anyag megfejtése tekintetében pedig jóformán még a dzsürcsinél is kedvezőtlenebb a helyzet.[13]

Nem kétséges azonban, hogy a bizottság kitaj magyarázatainak volt a legnagyobb és legtartósabb visszhangja.[14] Először, úgy látszik, Palladius

[12] Watanabe Kuntarō-nak elsősorban Shimpen Kinshi meijikai (Osaka 1931) c. munkájára gondolunk, amely a *Kin-ši* dzsürcsi nyelvi anyagát tárgyalja. A dzsürcsi nyelvre vonatkozó egyéb japán munkákra vö. M. Honda—E. B. Ceadel, i. m., 91—2. A kérdésre más alkalommal még visszatérek.

[13] Ezúttal is csak elszórt megjegyzésekre, kisebb glosszákra utalhatunk. Minthogy erre a kérdésre is alkalomadtán még vissza szeretnék térni, csak néhány munkára utalnék most. A régebbi anyagról vö. a magam magyar nyelvű összefoglalását (A kitaj nép és nyelv: MNy. XXIII, 293—310), majd később néhány, lényeget érintő újabb megjegyzésemet (NyK. LVII, 298), valamint a következő, fontosabb anyagot tartalmazó kisebb-nagyobb munkákat: Rolf Stein, Leao-tche: T'oung Pao XXXV (1939), 1—154 (a dolgozat tartalmazza Pelliot néhány addig kiadatlan kitaj szómagyarázatát is); K. A. Wittfogel—Fêng Chia-shêng, History of Chinese Society. Liao (907—1125), Philadelphia 1949. Figyelmet érdemelnek a terjedelmes műben K. Mengesnek elszórtan található megjegyzései a kitaj nyelvről. E glosszákkal kapcsolatban vö. F. W. Cleaves talpracsett megjegyzéseit: HJAS. XIII (1950), 231—5. A kitaj írás megfejtéséről vö. L. Hambis, Premier essai de déchiffrement de la langue khitan: Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 1953, 121—34. A kitaj nyelvre és írásra vonatkozó újabb japán munkákról l. M. Honda—E. B. Ceadel, i. m. 87—91.

[14] B. Laufer, Skizze der manjurischen Literatur, 45: „Es kann wohl kein Zweifel sein, dass mit Hülfe dieser Glossare die Lektüre jener drei historischen Werke bedeutend erleichtert und gefördert wird, und dass sie wertvolle Materialien für das Studium der Sprachen der Khitan und der Niüchi enthalten". Laufer e nézete a maga korában is túlzás volt, még akkor is, ha ahhoz hozzáfűzte még: „Doch sind natürlich die Rekonstruktionen immer kritisch nachzuprüfen" (46). Laufer tekintélye nagyban hozzájárult a szójegyzékek képzelt hitelének megszilárdításához és fenntartásához. Azok sorában, akik indokolatlanul hitelt adtak K'ien-lung írástudói szómagyarázatainak, ott találjuk többek közt E. v. Zach-ot, aki fenntartás nélkül magáévá tette ezeket a

használta a szolon glosszákkal kísért kitaj szóanyagot. Tőle került a 22 szóból álló jegyzék A. Wylie-hoz, attól meg H. H. Howorth-hoz, aki figyelembe véve Klaproth korábbi rövid szójegyzékét is egyik dolgozatában az ily módon 37 szóra növelt lista megvizsgálása után arra a következtetésre jutott, hogy a kitaj nyelv a tungúz és a mongol keveréke, a kitajok utódai pedig a mai szolonok. Nagyobb nyomaték kedvéért hivatkozott Wylie-ra és Vasilevre is, akiknek szerinte hasonló a véleményük a kérdésről. A szójegyzék Howorthtól W. Schott-hoz került, aki annak alapján, különösen figyelembe véve a 2, 4, 6 számnevek vallomását (melyeket a bizottság által szolon változatban rögzített formában ismert), kimondta, hogy a kitaj a dzsürcsi és a mandzsu rokona.[15] A bizottság szolon elmélete tehát hol közvetlen, hol közvetett módon az első menetben győzött, sőt az elmélet szívósságát bizonyítja, hogy egy vita során nem régiben megint feleleventették.[16]

Pedig hát a szolon elmélet igen gyenge lábakon állott. Jellemzésül most csak néhány furcsaságot említenénk. Ugyanannak a kitaj szónak a kínai átírását többféleképpen állították vissza, az így keletkezett különböző szavakhoz különböző magyarázatokat fűztek. Így pl. a kitaj *niü-ku* 'arany' (*Liao-ši* CXVI 18*a*) a *Liao-ši jü-kiai*-ban a következőképpen jelenik meg: *a)* L II 1*b* mong. *mônggu [mönggü]* 'ezüst', *b)* L II 4*b* mong. *nigen* 'egy', *c)* L III 10*b* ismét *mônggu [mönggü]* 'ezüst', és végül *d)* L VII 3*a* szolon *nunggu* 'hat'. Megfordítva, ugyanazzal a szolon szóval több, egymással összeegyeztethetetlen kínai átírást is magyaráztak. Így *sigun*-nak olvasták és 'nap'-nak magyarázták: *a) Hi-wen* (L III 13*a*), *b) Si-nu-ku* (L VII 14*b*), *c) Si-kuang* (J IV 11*a*). A legkevesebb, amit e megfejtési kísérletekkel kapcsolatban mondani lehet: a jelzett kínai átírásokat többféleképpen lehetséges visszaállítani, de *sigun*-nak soha. Végül a *Liao-ši jü-kiai* több mint 1600 kitaj nevet és közszót magyaráz különböző nyelvekből, de ebből csak 32-őt a szolonból, azt is 22 szóval. Ezek a számok felettébb vékonyan igazolnák a kitaj és szolon nyelv rokonságát, vagy éppen azonosságát még akkor is, ha az egyeztetések történetesen kifogástalanok volnának.

Persze ma már régen túl vagyunk a szolon hipotézisen, s a kitajt kételkedés nélkül a mongol nyelvek közé soroljuk. Ezúttal azonban nem erről szándékozom szólni, hanem arról, hogy a K'ien-lung-féle bizottság szóanyagát — függetlenül az elhibázott kitaj hipotézistől — érdemes közelebbről vizsgálat alá vennünk, vajon csakugyan a szolon nyelv hiteles emlékei-e ezek a glosszák. Annyit különösebb vizsgálódás nélkül is meg lehet állapítani, hogy a magyarázatokban felhasznált mongol, mandzsu (tibeti stb.) szóanyag valóban hiteles és megbízható; a gazdag Cʻing-kori többnyelvű lexikográfia ezek össze-

magyarázatokat, sőt vita során körömszakadtáig védte azokat; vö. Pelliot: T'oung Pao XXVI (1929), 376—7. Persze bőven akadtak olyanok is, akik korán felismerték a szójegyzékek igazi, negatív értékét is. Ezek közül most csak egyre hivatkozhatnék: E. Bretschneider, Mediaeval researches I, 181—2.

[15] Palladius, Elucidations of Marco Polo's Travels: Journ. of the North China Branch of the R. As. Soc. X, 25. H. H. Howorth, The northern frontagers of China V. The Khitai or Khitan: JRAS. XII, 123. J. Klaproth, Asia polyglotta[2] (Paris 1831), 294—5 és Nouveau Journ. As. VI, 23—4. W. Schott, Kitai und Karakitai. Ein Beitrag zur Geschichte Ost- und Innerasiens: ABAW. 1879, kny. 3—7.

[16] Cf. G. M. Vasilevič, К вопросу о киданях и тунгусах: Советская Этнография 1949, № 1, 155—60.

gyűjtését és elemzését feleslegessé teszi. Korántsem ez a helyzet a ma is csak csonkán ismert szolon szókincset illetőleg.

A következőkben ezt a szolon szóanyagot kívánom bemutatni, amely számszerűen igen szerény: a három történeti mű valamennyi szolon glosszáját figyelembe véve nem több 25 tételnél. Minden egyes szónál utalunk a legfontosabb rokon nyelvi megfelelőkre, külön az északi ág képviseletére (ehhez azághoz tartozik a szolon), külön a déli ágéra.

Rövidítések

szol.	szolon, Butχa-i nyelvjárás; N. N. Poppe, Материалы по солонскому языку. Leningrad 1931;
szol. K.	szolon; Kamimaki Raisaburō, Soron zoku no shakai. Tōkyō 1940;
szol. Iv.	szolon, Butχa-i nyelvjárás; A. O. Ivanovskij, Mandjurica I. Образцы солонского и дахурского языков. St. Pbg. 1894; az S^1, S^3, S^3, S^4, S^5 jelzésű szavak;
szol. Mur.	F. W. Muromskij Turkesztánban (Ili-körzetben) gyűjtött kiadatlan szolon anyaga; W. Kotwicz, Contributions aux études altaïques: Rocznik Orientalistyczny VII, 130—234 után;
szol. Ram.	onkor-szolon; Ramstedt Csugucsakban gyűjtött kiadatlan szolon anyaga; vö. G. J. Ramstedt, Über die Zahlwörter der altaischen Sprachen: JSFOu. XXIV[1], 1—24;
or.-szol.	oroncso-szolon; A. O. Ivanovskij, Mandjurica I S^6 és S^7 jelzésű szavai;
ev. ERS	even vagy lamut, irodalmi nyelv; V. I. Cincius—L. D. Rišes, Эвенско-русский словарь, Leningrad 1957;
ev.	even vagy lamut; V. I. Cincius—L. D. Rišes, Русско-эвенский словарь. Moskva 1952;
ev. kel.	even vagy lamut, keleti nyelvjárások: I = Indigir, Km = Kamcsatka, O = Kolym-Omolon, Ol = Ola (ez a nyelvjárás az irodalmi nyelv alapja), Och = Ochotszk; Cincius—Rišes, i. m.;
ev. nyug.	even vagy lamut, nyugati nyelvjárások; S = Szarkyryr, L = Lamuncha, Ju = Jukagir; Cincius—Rišes, i. m.;
ev. Ar	even vagy lamut, Arman-i nyelvjárás; Cincius—Rišes, i. m.;
lam. Kl.	lamut; J. Klaproth, Sprachatlas XXXII—XXXVIII, 9. oszlop;
lam. Bir.	lamut; A. Bjalynickij—Birulja kiadatlan anyaga alapján; vö. W. Kotwicz: Rocznik Orientalistyczny VII, i. m.;
lam. Str.	lamut; Ph. J. von Strahlenberg, Das Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia. Stockholm 1730;
tung. Och Kl.	ochotszki tungúz (lamut); Klaproth, Sprachatlas XXXII—XXXVIII, 8. oszlop;
tung. Och Sch.	ochotszki tungúz (lamut); A. Schiefner, Beiträge zur Kenntnis der tungusischen Mundarten: Mélanges Asiatiques III, 682—706 (vö. Kotwicz: Rocznik Orientalistyczny VII, 149);
evk.	evenki vagy tungúz, irodalmi nyelv; G. M. Vasilevič, Эвенкийско-русский (тунгусско-русский) словарь, Moskva 1940;
evk. RES	evenki vagy tkp. tungúz, irodalmi nyelv; G. M. Vasilevič, Русско-эвенкийский (русско-тунгусский) словарь. Moskva 1948;
evk. Al. Erb	evenki, nyelvjárás: Alsó-Erbogocsen; G. M. Vasilevič, Эвенкийско-русский (тунгусско-русский) диалектологический словарь. Leningrad 1934;
evk. Al. Np	evenki, nyelvjárás: Alsó Nepa; G. M. Vasilevič, Ev. rus. dial. slov.;
evk. Barg	evenki, nyj.: Barguzin; N. N. Poppe, Материалы для исследования тунгусского языка, наречие баргузинских тунгусов. Leningrad 1927;
evk. CsuGi	evenki, nyj.: Csuljman és Giljuj; G. M. Vasilevič, Очерки диалектов эвенкийского (тунгусского) языка. Leningrad 1948;
evk. Erb	evenki, nyj.: Erbogocsen; G. M. Vasilevič, Ev. rus. dial. slov.;
evk. Fel. Np	evenki, nyj.: Felső Nepa; G. M. Vasilevič, Ev. rus. dial. slov.;
evk. Il	evenki, nyj.: Ilimpijszk; G. M. Vasilevič, Očerki;

evk. Kat	evenki, nyj.: Katanga; G. M. Vasilevič, Ev. rus. dial. slov.;
evk. K. Tung	evenki, nyj.: Kőves Tunguzka (Подкаменная Тунгуска), G. M. Vasilevič, Očerki;
evk. KuUr	evenki, nyj.: Kur és Urma; G. M. Vasilevič, Očerki;
evk. Np	evenki, nyj.: Nepa; G. M. Vasilevič, Ev. rus. dial. slov.;
evk. Szym	evenki, nyj.: Szym; G. M. Vasilevič, Ev. rus. dial. slov.;
evk. Szach.	evenki, nyj.: Szachalin; G. M. Vasilevič, Očerki;
evk. T Fel. Le	evenki, nyj. Tokma és Felső Léna; G. M. Vasilevič, Očerki;
evk. Tgr	evenki, nyj.: Tungir; G. M. Vasilevič, Očerki;
evk. UcsZe	evenki, nyj.: Ucsur és Zeja; G. M. Vasilevič, Očerki;
tung. Al. Tung	tungúz, a régi feljegyzésekben a. m. tkp.-i tungúz, mai nyelvhasználat szerint evenki; nyelvjárás: Alsó Tunguzka; Middendorff után, vö., Castrén, Tung. Sprachl., 119—135, 1. oszlop;
tung. Al. Tung Kl.	tungúz, v. evenki; nyj.: Klaproth, Sprachatlas XXXII—XXXVIII, 10. oszlop;
tung. Am	tungúz, nyj.: Amur-menti; Gerstfeldt után Castrén, Tung. Sprachl. 119—135, 4. oszlop;
tung. Anad	tungúz, nyj.: Anadyr; A. Schiefner, Baron Gerhard von Maydell's Tungusische Sprachproben: Mélanges Asiatiques VII (1874), 323—377;
tung. Barg	tungúz, nyj.: Barguzin; Klaproth, Sprachatlas XXXII—XXXVIII, 4. oszlop;
tung. Barg Rin.	tungúz, nyj.: Barguzin; W. Kotwicz, Le dialecte tongous de Bargouzine. Matériaux recueillis par D. Rinčino: Collectanea Orientalia No 1, Wilno 1932;
tung. Csap	tungúz, nyj.: Csapogir; Klaproth, Sprachatlas XXXII—XXXVIII, 1. v. 2. oszlop;
tung. Fel. Ang	tungúz, nyj.: Felső Angara; Klaproth, Sprachatlas XXXII—XXXVIII, 6. oszlop;
tung. Fi.	tungúz, nyj.; Fischer szójegyzéke, vö. J. G. Georgi, i. m.;
tung. Geor.	tungúz, nyj.; J. G. Georgi, Bemerkungen einer Reise im Russischen Reich im Jahre 1772. I—II, St. Pbg. 1775;
tung. Jak	tungúz, nyj.: Jakutszk; Klaproth, Sprachatlas XXXII—XXXVIII, 7. oszlop;
tung. Jen	tungúz, nyj. Jeniszej; Klaproth, Sprachatlas XXXII—XXXVIII, 2. v. 1. oszlop;
tung. Kang	tungúz, nyj.: Kangalak; Middendorff után Castrén, Tung. Sprachl., K jelzésű szavak;
tung. Kind	tungúz, nyj.: Kindigir; E. T. Titov, Тунгусско-русский словарь, Irkutsk 1926, vö. N. N. Poppe: Asia Major IV (1927), 477—480;
tung. Kond	Czek. tungúz, nyj.: Kondogir; A. Czekanowski, Tungusisches Wörterverzeichnis: Mélanges Asiatiques VIII (herausgegeben von A, Schiefner), 335—416;
tung. Mang	tungúz, nyj.: Mangazeja (= Turuchansk); Klaproth, Sprachatlas XXXII, 3. oszlop;
tung. Ner C	tungúz, nyj.: Nercsinszki körzet; M. A. Castrén—A. Schiefner, Grundzüge einer tungusischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis. St. Pbg. 1856;
tung. Ner Kl.	tungúz, nyj.: Nercsinszki körzet; Klaproth, Sprachatlas XXXII—XXXVIII, 4. oszlop;
tung. Sp.	tungúz, nyj.; Spassky után Castrén, Tung. Sprachl. 119—136, III. oszlop (Udskoe tungúz nyelvjárása, részben az ochotszki lamut, valamint a Felső Maja tungúz nyelvjárása);
tung. Tur	tungúz, nyj.: Turuchanszk; Koževnikov kézirata után W. Kotwicz: Rocznik Orientalistyczny VII, 147;
tung. Ur	tungúz, nyj.: Urulga; Castrén, Tung. Sprachl., az U-val jelzett szavak;
tung. Vil	tungúz, nyj.: Viljuj; W. Grube, Gold. Wörterverzeichnis;
mgr. Gr.	manegir, Maak, Путешествие на Амур (St. Pbg. 1859) és Maximowicz kéziratos szójegyzéke alapján W. Grube, Gold. Wörterverzeichnis;
mgr. Iv.	manegir, az S^8, S^9, S^{10}, S^{11} jelzésű szavak, amelyeket „цилинь" (azaz *kilin*)-nek is nevez a szerző; A. O. Ivanovskij, Mandjurica I;
kilin	kilin v. manegir; Nakanome Akira, Orokko bunten, 7—9, 12—3, 50—60;

szgr. Gr.	szamagir; Schrenck, Reisen und Forschungen után Grube, Gold. Wörterverzeichnis;
szgr. Sch.	szamagir, K. Loginovskij kézirata után P. Schmidt, (Šmits), The language of the Samagirs, Riga 1928, 11—20;
szgr.-gor.	gorin-szamagir, Schrenk, Reisen und Forschungen után W. Grube. Gold. Wörterverzeichnis;
neg.	negidal; V. I. Cincius, Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков, Leningrad 1949;
neg. Sch.	negidal; P. Schmidt (Šmits), The language of the Negidals. Riga 1923 (a szójegyzék magában foglalja a szerző gyűjtésén kívül Barátosi Balogh Benedek, P. Krastin és K. Loginovskij anyagát is);
neg. MC.	negidal; K. M. Myljnikova—V. I. Cincius, Материалы по исследованию негидальского языка: Тунгусский Сборник I, 107—208;
ud.	udihe vagy ude; V. I. Cincius, Sravn. fon.;
ud. Š.	udihe; E. R. Šnejder, Краткий удэйско-русский словарь с приложением грамматического очерка. Moskva—Leningrad 1936;
ud. A	udihe, nyelvjárás: Anjuj; E. R. Šnejder, Материалы по языку анюйских удэ. Moskva—Leningrad 1937;
ud. Sch.	udihe; P. Schmidt (Šmits), The language of the Oroches;
orocs	orocs; V. I. Cincius, Sravnitel'naja fonetika;
orocs C.	orocs; V. I. Cincius, Очерк морфологии орочского языка: Ученые Записки ЛГУ, № 98, Серия Востоковедческих Наук, вып. 1 (Leningrad 1949), 119—60;
orocs Sch.	orocs; P. Schmidt (Šmits), The language of the Oroches. Riga 1928;
orocs Gr.	orocs; Protodjakonov, S. Leontovič és V. P. Margaritov alapján W. Grube, Goldisch-deutsches Wörterzeichnis;
orok	orok; V. I. Cincius, Sravnitel'naja fonetika;
orok Na.	orok; Nakanome Akira, Orokko bunten. Tōkyō 1917;
ol.	olcsa; T. I. Petrova, Ульчский диалект нанайского языка. Leningrad 1936;
ol. Sch.	olcsa; P. Schmidt, The language of the Olchas. (Riga 1923), Acta Univ. Latv. VII, 229—88;
ol. Gr.	olcsa; Maximowicz anyaga alapján W. Grube, Goldisch-deutsches Wörterverzeichnis;
szanda	szanda (az olcsa ajnu neve); Nakanome Akira, Orokko bunten, 8—9, 161—6;
szam.	szamar, az elgoldosodott szamagirok nyelve; P. Schmidt (Šmits), The language of the Samaghirs, 21—33;
nanaj	nanaj vagy gold, irodalmi nyelv; T. I. Petrova, Краткий нанайско-русский словарь с приложением грамматического очерка. Moskva—Leningrad 1935;
gold Gr.	gold vagy nanaj; W. Grube, Goldisch—deutsches Wörterverzeichnis mit vergleichender Berücksichtigung der übrigen tungusischen Dialekten. Dr. Leop. von Schrenk's Reisen und Forschungen im Amur-Lande. Anhang zum III. Bande. Zweite Lieferung. Linguistische Ergebnisse, bearbeitet von —. St. Pbg. 1900;
gold, Pr.	gold; P. Protodjakonov, Гольдско-русский словарь. Vladivostok 1901;
gold Sz.	gold, Szungari menti; V. Kotvič, Материалы для изучения тунгусских наречий I. Образцы языка сунгарийских гольдов: Живая Старина II—III (1909), 206—218;
ma.	mandzsu; Erich Hauer, Handwörterbuch der Mandschusprache. Wiesbaden 1952—1955;
ma. Gab.	mandzsu; H. C. v. d. Gabelentz, Sse-schu, Schu-king, Schi-king in mandschuischer Übersetzung mit einem mandschu—deutschen Wörterbuch. Zweites Heft: Wörterbuch. Leipzig 1864;
ma. Z.	mandzsu; J. Zacharov, Полный маньчжурско-русский словарь. St. Pbg. 1875;
ma. H.	mandzsu; Haneda Tōru, Manwa jiten. Kyōto 1937;
ma. b.	mandzsu, beszélt nyelv; A. Rudnev, Новыя данныя по живой маньчжурской речи и шаманству: ЗВОРАО XII (St. Pbg. 1902), 047—082;
dzs.	dzsürcsi, Ming-kori; a Tolmácsok Iskolájának dzsürcsi—kínai szójegyzéke; a szerző helyreállítása szerint.

dzs. Gr. dzsürcsi, Ming-kori; W. Grube, Die Sprache und Schrift der Jučen. Leipzig 1896; a szerző helyreállítása szerint.
J *Jüan-šï jü-kiai;*
K *Kin-šï jü-kiai;*
L *Liao-šï jü-kiai.*

1. *aya* 'jó'; L II 8*a*, III 14*b*, IX 15*b*.

~ szol. *aja* 'egészséges, jó, jól', *ai* 'jó' (40); *aya* 'jó' (K. 80); *ajá* 'jó; jó napot!' (Iv. 15);

~ ev. *aj* 'jó' (667), tung. Och. Sch. *aj*, *ajá;* evk. *aja*, evk. Barg *aja*, evk. Szach *aja* (330), tung. Am, Ner C., Al.-Tung, Kond Czek., Sp. *aja*, tung. Geor. Fi. *aija*, tung. Anad *ai* (lamut?); mgr. *ajamá* 'jóindulatú' (Gr. 4), kilin *aya* (Na. 150); szgr. *aja* (Sch.); ngd. Sch. *aja;*

~ ud. Sch. *aja;* orocs Sch., Gr. *ajá*, *aaj*, Gr. *ajawi* 'egészséges'; orok *aja;* ol. Schm., Gr. *aja;* nanaj *aja*, gold Gr. *aja*. P. Schmidt az orocs, szgr. stb. szavak kapcsán hivatkozik egy azonos mandzsu szóra is, a mandzsuban azonban az *aya* 'jó' ismeretlen; a ma. *ai*, *aya* 'oh!, ó!' (megvan különben a többi ma.-tu. nyelvekben is) nem tartozik ide, a ma. *ayan* 'nagy' egészen más szó. Hasonlóképpen nem vonható ide a ma. *aisi* 'haszon' (Cincius, Sravn. fon. 136) sem. Az *aya* 'jó' ismeretlen a dzsürcsiben is.

2. *burgu* [olv. *burgù]* 'kövér'; L VII 8*a*.

~ szol. *burgù* 'kövér' (45), *buggu* (K. 41);

~ ev. *bergę*, Ju, Ar *burgę;* evk. *burgu*, evk. *bùrgù* (Vasilevič, Ev. rus. dial. slov.), evk. Barg *bùrgù*, evk. Tgr *bùrgù* (227), tung. Ner C. *bùrgù*, tung. Kond. Czek. *burgú*, tung. Vil *burguǰäm* 'hizlalni', tung. Georg. Fi. *burku* 'zsír', tung. Anad *börgü* 'kövér, zsíros' (lamut?); mgr. Gr. *burgū;* ngd. *boǰgę*, *bodgę*, ngd. Sch. *boggo*, *boigo*, *boigu*, *byrgu* 'zsír';

~ ud. Š. *bogo*, ud. Sch. *bogo;* orocs *beggę* ,orocs Sch. *bogo*, *bugu*, orocs Gr. *buku*, *boggo;* orok *bodo*, orok Na. *bokko* 'has' (a jelentés alighanem félreértésen alapul); ol. *buǰun*, *boǰon*, ol. Sch. *boǰo*, ol. Gr. *bodde;* nanaj *buǰgu*, gold Gr. *buǰgu* 'kövér', *byggu* 'zsír' (ez utóbbi Uszuri-menti), gold Pr. *budkgú*. A szó a mandzsuban ezúttal is hiányzik, amennyiben megvolna, **buǰu* > **beǰu* alakot várnánk.

3. *daχa* [olv. *daγa]* 'közel, közeli'; L IX 9*a*, J XVI 13*b*.

~ szol. *daga*, *dakki* 'közel' (46), *daga* (K. 56);

~ ev. ERS *dali*, *dālī*, *dālīdū*, *dālīlā*, *dālīlī*, *dālītkī* 'közel' (33); evk. *daga*, nyj. *dagama;* evk. *daga*, *dagama*, *dagalta*, nyj. *dā*, *dālta*, *tāma* (RES 23), evk. T Fel. Le *da*, *daa* (91), evk. Kat. *dágama* 'közeli', evk. Al. Np, Erb, Szym *dáγama*, Fel. Np *dā*, evk. Barg *daga*, tung. Ner C., Al. Tung, Kond Czek. *daga*, tung. Vil *dagamakikan* 'közeledni', tung. Geor. Fi. *daakun;* mgr. Gr. *dagakun*, mgr. Iv. *daγaχu;* ngd. Sch. *daga*, *daha*.

A déli ágban a szónak evidens megfelelői nincsenek. Egy-két adatot ugyan esetleg ide lehetne vonni, ám ezek kifogástalan magyarázata jelenleg súlyos hangtani akadályokba ütközik. Éppen ezért erős fenntartással említjük meg a következő hármas adat-csoportot: 1° ma. *ǰaqan* 'nahe, unmittelbar bei'. A szót Hauer (ugyanígy Zachabov és Haneda) csak a következő értelemben ismeri: '1. sogleich, gerade, just, soeben; 2. vor kurzem, unlängst'. Tévedésre mégsem gondolhatunk, mert a Ming-kori Tolmács-Hivatal dzsürcsi—kínai szójegyzékének *ǰaqala [ǰaqan-la]* 'a közelben' szava

kétséget kizáró módon megerősíti GABELENTZ adatát. 2° A Ming-kori Fordítói Hivatal dzsürcsi—kínai szójegyzékében találjuk: *diyasa* 'közel'. 3° Élőnyelvi adatok: nanaj *ǰeǰa* 'közel', *ǰeǰala* 'a közelben', gold GR., PR. *ďiďa, ďiďala* 'ua.' (GRUBE *ďiďala* 'ziemlich nah' értelmezése félreértésen alapul) ol. GR. *ďiďa, ďiďalá.*

Ha az északi adatok *-aga-* hangkapcsolata ősi ma.-tu. *-aga-*ra megy vissza, akkor a déli nyelvekben hosszú magánhangzót (esetleg diftongust) kell várnunk; ez esetben legfeljebb a gold-olcsa adatok idetartozásáról lehet szó. Ha viszont az *-aga-* másodlagos volna (< *-aka-, -aχa-*), akkor talán szóba jöhet az 1. és 2. alatt említett adatok idetartozása. A kérdést ezenfelül a szóképzés egynéhány tisztázatlan kérdése is bonyolítja.

4. *dalyaqa [dalga-ka]* 'süt, pörköl, éget'; L X 2*a*.

~ szol. *dalga-* 'süt, pörköl, éget', *dalgō-* 'sül, ég' (46), *daggoran [daggo-ra-n]* 'sül, ég' (K. 78);

~ evk. *dalga-* 'nyárson, roston süt; félig sült húst enni', evk. Erb, Np *dalgá-* 'nyárson süt';

~ gold GR. *dalgaχa [dalga-χa]* 'süt'.

A szó, úgy látszik, a mandzsu-tungúz szókészlet északi ágára jellemző elemei közé tartozik; mindenesetre érdekes, hogy ott sem általános. Az egyetlen déli adat kétes hitelű: a MAXIMOWICZ nyomán GRUBETól közölt gold *dalga-χá* hiányzik a többi gold (nanaj) szójegyzékből. Hasztalanul keressük a többi déli nyelvjárásban is. Nem meglepő ezek után, hogy e szó a mandzsuban (és a dzsürcsiben) szintén teljesen ismeretlen.

5. *digin* 'négy'; L III 6*a*.

~ szol. *digiⁿ* (47), *zigin* (olv. *ǰigin)* (K 45), *déyi, digen* (Iv. 27), *digin* (MUR.); or.-szol. *diiń* (Iv. 27);

~ ev. *dıgẹn* (674*b*), ev. Ar *dıgnẹ*, lam. BIR. *dygyn*, lam. KL. *dügün*, lam. STB. *degen*, tung. Och SCH. *dǰgẹn*, tung. Och KL. *dygín*, (?) tung. Anad *dügün;* evk. *dıgin*, evk. Erb, Np, Kat *digiⁿ*, evk. Fel. Np *diǰiⁿ*, evk. Barg *digin*, evk. K. Tung *dïyin*, evk. Erb *diyï*, tung. Ner KL. *dygin*, tung. Ner C. *digin*, tung. Barg KL. *dygin*, tung. Al. Tung *dégenn*, tung. FI. *digin*, tung. Kond CZEK. *dygín*, tung. Fel. Ang *digin*, tung. Kind *dyhin* (KOTWICZ: Roczn. Or. VII, 217), tung. Jen, Mang *dǰgin*, tung. Tur *dygin*, tung. Csap *dygyn*, tung. Jak *dygín*, tung. Vil *dǰgin;* mgr. GR. *digín, dui*, mgr. Iv. *diyín, deyin, duin* (GR. és Iv. utolsóul említett adatai a *duin bē* 'negyedik hó' kifejezésben fordulnak elő, amely teljes egészében mandzsu jövevény), kilin *digin* (152); szgr. SCH. *digin;* ngd. *diyin*, ngd. SCH. *digin;*

~ ud. *dī*, ud. SCH. *dui, dī* (a *dui* ezúttal is mandzsu jövevény); orocs *dīⁿ*, orocs SCH. *dī, dui*, orocs GR. *dyi, dy;* orok *ďīn*, orok NA. *ǰīn* (olv. *ǰīn.);* ol. *dūiⁿ*, ol. SCH. *duǰi*, ol. GR. *dui, duǰe*, szanda *dui;* szam. *duǰi, duǰin;* nanaj *duiⁿ*, gold GR. *dúi, duín*, gold PR. *duín;* ma. *duin*, ma. b. *tuǰwäli* 'csak négy', GERST. szerint *tuǰe* 'négy'; dzs. *düyiⁿ*.

G. J. RAMSTEDT: JSFOu. XXIV[1], 9 a ma. *duin*-t egy korábbi **döǰin, *däǰin* alakból vezette le. Úgy látszik, kiindulópontul csak a **düǰin*-t fogadhatjuk el, mégpedig nemcsak a mandzsu, hanem a déli ág valamennyi nyelve és nyelvjárása számára. Ezt a változatot egyébként a dzsürcsi visszamenőleg legalább a XII. századig biztosítja. A déli ág *düǰin* alakja egy még korábbi **dügin*-ből származik (itt elképzelhető egy **dögin* változat is): a **dügin*

*(*dögin)* viszont nemcsak a déli, hanem az északi alakoknak is ma megközelíthető legrégibb forrása. Vö. mong. *dö-r-ben*, tör. *tö-r-t (dö-r-t)*.

6. *dili* 'fej'; L I 8*a*, III 6*a*, VI 5*b*; K IX 5*a*.

~ szol. *dil, dili, dèli* (47), *deli* (K. 23), *dili* 'koponya' (Iv. 27);

~ ev. ERS *dıl [dil]*, ev. *dęl* (116), lam. Kl. *del*, tung. Och Kl. *dell;* evk. *dıl*, nyj. *dęllę* 'koponya', evk. Barg *dil*, evk. CsuGi *dil, del*, tung. Al. Am *zili*, tung. Ner Kl. *déli*, tung. Ner C. *dil*, tung. Barg Kl. *dül*, tung. Al. Tung *dil*, tung. Kond Czek. *dyl*, tung. Fel. Ang *dyl*, tung. Jen, Mang *dil*, tung. Csap *dyl*, tung. Jak *dyll*, tung. Vil *dili*, tung. Anad, Sp. *dil;* mgr. Gr. *dilli*, mgr. Iv. *dýl, dýli* 'koponya', kilin *dili;* szgr. Sch. *del*, szgr.-gor. *dili;* ngd. *del*, ngd. Sch. *del*, ngd. Gr. *dil;*

~ ud. *dili*, ud. Sch. *dili;* orocs Sch. *dili*, orocs Gr. *deli, dyli, dęli;* orok *ďili*, orok Na. *ǰili* (olv. *ǰili);* ol. *dili*, ol. Sch., Gr. *dili*, szanda *dili;* nanaj *ǰeli*, gold Gr. *ǰele, ǰili, dili, ǰelé*, gold Pr. *ǰelē;* Cincius, Sravn. fon., 189 idevonja még: ma. *ǰili* 'a szarvas stb. agancsának a gyökerei'. A mandzsu szó jelentéstani nehézségek miatt aligha tartozik ide, sokkal valószínűbb, hogy ezúttal is mandzsu szókészleti külön fejlődéssel van dolgunk.

Az általánosan ismert szó a mandzsuban *uǰu* 'fej', ezt találjuk meg a Ming-kori dzsürcsiben is *üǰü* alakban, sőt már a Kin-kori dzsürcsi—kínai szójegyzékben is (vö. *Kin-si* CXXXV 10*b*, l. még Ligeti: Acta Orient. Hung. I, 163). A ma. *uǰu* rokonnyelvi megfelelőire vö. Cincius, Sravn. fon., 90; a sorozatból éppen a mandzsu (és orok) adatot hagyja el J. Benzing, Die tungusischen Sprachen, 996.

7. *ɣarbuɣa [garbu-ga]* 'nyilaz'; L X 1*b*.

~ szol. *garpa-, gappa-* 'lő' (52);

~ ev. *garpu-* (Cincius, Sravn. fon., 233); evk. *garpa-*, ev. Barg *garpa-*, tung. Ner C. *garpa-m*, tung. Al. Tung *karpa-ďap*, tung. Gror. *garpara* 'nyilazás', tung. Nor *garma-ďam;* ngd. *gatpa-*, ngd. Sch. *gatpa-;*

~ ud. *gakpa-*, ud. Sch. *gakpa-, gahpa-;* orocs Sch. *hapa-*, orocs (Leontovič) *gappa-;* orok *galpa-;* ol. *garpa-*, ol. Sch. *garpa-*, ol. Gr. *harpé, harpa-;* nanaj *garpa-*, gold Gr. *harpé, harpa-*, gold Pr. *garpa-guri* 'lő'; ma. *ɣabta-* 'nyilazni, lándzsát vetni', ma. b. *kapte-;* a mandzsu alak származék, és egy korábbi **ɣarbu-da-*ra vezethető vissza.

Az idézett ma.-tu. szavak összefüggnek a mong. *qarbu-* 'nyilazni, lőni' szóval, mint azt már igen korán észrevették; vö. G. D. Sanžeev, Маньчжуро-монгольские языковые параллели: Изв. Ак. Наук СССР 1930, 679.

8. *ǰolo* 'kő'; L II 5*b*.

~ szol. *ǰolo* (84), *ǰólo* (Iv. 35), *zolo* (olv. *ǰolo)* (K. 25);

~ ev. *ďol* (217), *ǰol* (Cincius, Sravn. fon., 212), lam. Kl. *džolá*, tung. Och Kl. *ǰol*, tung. Och. Sch. *džól;* evk. *ďolo* (ERS), *ǰolo* (Cincius, Sravn. fon., 212), tung. Am *zolo*, tung. Ner Kl. *ǰálo*, tung. Bar Kl. *ǰolo*, tung. Fi. *ǰola* (sic), tung. Kond Czek. *ǰoló*, tung. Jen *dišóllo* (sic), tung. Mang *dzǰöllo*, tung. Csap *žǰulo, ža*, tung. Jak *džólo*, tung. Sp. *želo*, tung. Vil *ǰolo;* mgr. Iv. *ǰoló, ǯoló*, mgr. Gr. *ǰolõ, ǰolo*, kilin *ǰolo* (olv. *ǰolo);* szgr. Sch. *džolo;* ngd. *ǰolo*, ngd. Sch. *džolo;*

~ ud. *ǰolo*, ud. Sch. *dzǰolo;* orocs *ǰolo*, orocs Sch. *dzǰolo*, orocs Gr. *ǰölo, dčolo, colo, ǰolo;* orok *ďolo*, orok Na. *ǰolo* [olv. *ǰolo];* ol. *ǰolo*, ol. Sch. *džolo*,

ol. Gr. *ǰólo;* nanaj *ǰolo,* gold Gr. Pr. *ǰoló;* szam. *džolo.* A szó a mandzsuban nincs meg.

A ma.-tu. *ǰolo*-t hosszú időn át összekapcsolták a mong. *čilayun* < **tila-γun,* tör. *taš, daš* < *tāš, dāš* szavakkal, vö. Ramstedt: MSFOu XIX, 97; Gombocz: NyK. XXXV, 260; Németh: NyK. XLI, 404. G. J. Ramstedt, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I, 49 azonban már kirekeszti az altaji megfelelők közül, nyilván hangtani nehézségek miatt (a ma.-tu. zöngés szókezdő, többek között, valóban „szabálytalan").

A ma.-tu. *ǰolo* helyett használatos ma. *wexe* 'kő' a régi mandzsu írással írt emlékekben *uwexe* alakban jelentkezik. Jól ismerjük a szót a Ming-kori dzsürcsiből is: dzs. *üxe,* dzs. Gr. *ǒxe.*

9. *ǰuq [ǰuγ]* 'nemezből készült jurta'; L VII 13*b*.

~ szol. *ǰūγ* (84), *zu* (olv. *ǰu,* ill. *ǰū)* (K. 25), *ǰu, ǰū, ʒu* (Iv. 35); or.-szol. *ǰū* (Iv. 35);

~ ev. ERS *ďu,* ev. *ďū* (137), lam. Kl. *ǰu,* tung. Och *ďu;* evk. *ďū* (ERS), *ǰū* (Cincius, Sravn. fon., 212), tung. Barg *ǰū,* evk. KuUr *ǰū,* tung. Al. Am *ǰo,* tung. Ner C. *ʒū,* tung. Kond Czek. *ǰu,* tung. Anad *ďo,* tung. Sp. *žun, žuǰun* (sic); mgr. Gr. *ǰu,* mgr. Iv. *ʒu, ǰu,* kilin *ǰûwu* (olv. *ǰūwu);* szgr. Sch. *džoγ;* ngd. *ǰō,* ngd. Sch. *džo;*

~ ud. *ǰuγdi* ('otthon'?), ud. Š. *ǰuγdi* 'дом, жилище', ud. A *ǰu,* ud. Sch. *dzǰu;* orocs *ǰu, ǰuγ,* orocs Gr. *ďu, čukdi* ('otthon'), orocs Sch. *dzju;* orok *duku,* orok Na. *duhú [duhū];* ol. *ǰu, ǰuγ,* ol. Sch. *džuγ,* ol. Gr. *ǰō* 'ház', *ǰoγdū* 'otthon', szanda *ǰuγu [ǰuγu];* szam. *džo;* nanaj *ǰo,* gold *ǰoγ, ǰō, ǰoγdū,* gold Pr. *ǰoγ.* A mandzsuban nincs meg a szó; ugyanígy a Ming-kori dzsürcsiből is hiányzik.

Valamilyen tungúz nyelvjárásból való a jakut *ǰiä* 'ház', vö. E. K. Pekarskij, Словарь якутского языка II, 817.

10. *ǰur [ǰūr]* 'kettő'; L IX 6*b*.

~ szol. *ǰūr* (84), *ziul* [olv. *ǰūl, ǰūr?]* (K. 4), *ǰur, ǰúru* (Iv. 35), szol. Mur. *ǰuri,* szol. Ram. *ďžùr* 'kettő', *ďžurma* 'iker', or.-szol. *ǰō, ǰúru* (Iv. 35);

~ ev. ERS *ďor,* ev. *ďūr* (125), ev. *ǰūr* (Cincius, Sravn. fon., 212), ev. S, L *ďūēr* (125), lam. Bir. *ǰur,* lam. Kl. *džǰúr,* tung. Och Sch. *ďúr,* tung. Och Kl. *džǰúr;* evk. *ďur* (ERS), *ďūr* (Ev. rus. dial. slov.), evk. Barg *ǰūr,* evk. K. Tung *ǰúr,* tung. Barg Kl. *džǰúr,* tung. Ner C. *ʒūr,* tung. Ner Kl. *džur,* tung. Al. Tung Kl. *ďjuhr,* tung. Al. Tung *ǰur,* tung. Fi. *diur,* tung. Kond Czek. *ǰur,* tung Fel. Ang *džur,* tung. Kind *ǰūr,* tung. Jen *džur,* tung. Mang *dzǰur, ďjur,* tung. Tur *dúr,* tung. Csap *dzǰur,* tung. Jak *džur,* tung. Vil *ǰurä,* tung. Anad *ďor;* mgr. Iv. *ʒur, ǰur, ǰúo,* mgr. Gr. *ǰuru,* kilin *ǰûl [ǰūl? ǰūr?];* szgr. Sch. *džul,* szgr.-gor. *ǰul;* ngd. *ǰūl,* ngd. Sch. *džur, džul;*

~ ud. *ǰū, ǰu,* ud. Sch. *dzǰu, ďju,* ud. Br. *ďú, džú, dzǰúr, džú;* orocs *ǰū,* orocs Sch. *ďju,* orocs Gr. *džur, ďu;* orok *du,* orok Na. *dû [dū];* ol. *ǰuęl,* ol. Sch. *džuō, džuōl,* ol. Gr. *ǰur, ďul,* szanda *ǰûli [ǰūli];* szam. *džur;* nanaj *ǰuęr,* gold Gr. *ǰur, ǰuré, ǰuru,* gold Pr. *ǰur,* ma. *ǰuwe* 'kettő' < **ǰūwer, ǰuru* 'pár', ma. b. *ǰu* 'kettő', *ǰúveli, dzúvēli, ǰúvēli* 'mind a kettő' (Rudnev; Muromskij szerint 'csak kettő'), *ʒoua* (Gerst.); dzs. *ǰǒ,* dzs. Gr. *ǰǒ.*

Ide tartozik még: ma. *ǰorχon, ǰoryon* '12. hónap' < **ǰir-χon,* dzs. Gr. *ǰirχon (ǰirχon)* '12'. Vö. G. J. Ramstedt: JSFOu. XXIV, 196—7; W. Kotwicz: Rocznik Orientalistyczny VII, 184; B. Laufer: Kőrösi Csoma Archivum I, 114; G. J. Ramstedt: MSFOu. CIV, 63; N. Poppe: MSFOu. CX, 243—4.

A régi mandzsu és dzsürcsi adatok — kitaj közvetítéssel — a mongol *ǰirin, ǰirmüsün, ǰitüger* stb. alakokhoz kapcsolódnak.

11. *qačiqa* 'kölyök-kutya'; K IX 10*a*; J XXII 5*a*.
~ szol. *χasχāⁿ* (78); or.-szol. *gaškán* (Iv. 32);
~ ev. ERS *kači, kačikan*, ev. *kačikān, kači* (685), ev. Ar *kaskān;* evk. *kačikān*, evk. Barg *kačikān* 'kutya', *kačikātkān* 'kiskutya', tung. Barg Rin. *kačikān* 'két éves borjú', tung. Barg Kl. *kačikan* 'kutya', tung. Ur *kačikan* 'kölyök-kutya', tung. Kond Czek. *kačikán* 'macska-kölyök', tung. Vil *kačikan* 'kölyök-kutya', tung. Sp. *kačikan* 'kölyök-kutya', *kačikatkan* 'kis kölyök-kutya'; birar *kačikan* 'kutya' (Grube, Gold. Wörterverz.); mgr. Gr. *kačikan* 'kölyök-kutya', *kaccykán* 'kutya'; ngd. *kačiχān, kạčikān*, ngd. Sch. *kačiχan* 'fiatal kutya'.

Úgy látszik, ezúttal is jellegzetesen északi szóval van dolgunk; a Cincius (Sravn. fon., 217) idézte ud. *kasʻanǰiga* idevonása korántsem megnyugtató. Ezzel szemben figyelemreméltó a déli ág egyes nyelveiből kimutatható következő szó: orocs Sch. *köǰöči*, orocs Gr. *kyǰeči, kyǰača;* nanaj *kẹǰẹčẹⁿ* 'kölyök-kutya', gold Gr. *kyǰečé* 'kölyök-kutya', *kyǰečé ejχé* 'szamár-csikó'; gold Pr. *kyečé*. Bár a tu. szóban a *-kan* (kicsinyítő) képző, sőt az evenből a *kači* alak is kimutatható, az északi és déli adatok összekapcsolása nem magától értetődő; Cincius, i. h. fenntartása tehát az etimológiával szemben indokolt.

12. *kimda* 'könnyű (vmit tenni)'; L IV 13*b*.
~ szol. *hende* 'olcsó; könnyű (facilis)' (K. 25, 78).

A többi ma.-tu. nyelvben ismeretlen. A szó a szolon nyelv mongol elemeihez tartozik, vö.: irod. mong. *kimda* 'könnyű (facilis); olcsó', irod. oirát *kimda* (Pozdneev), kalm. *kimdə, kimdᵊ* (Ramstedt), irod. halha *chǰamd* 'olcsó; könnyen' (Luvsandéndév), burját T *χamda* (Podgorbunskij), kel. mong. *χamadă, χamăt, χimdaⁿ* (Rudnev).

A ma.-tu. nyelvek 'könnyű (levis); olcsó'-értelemben a következő szót használják: szol. *ẹnikkūⁿ* (50) ~ ev. *ẹim, ẹjumkūn* 'könnyű (levis)' (246), I, S, L *ejumkūn* 'olcsó' (uo.); evk. *ẹ̄imkūn, ẹńimkūn* (ERS), evk. nyj. *ẹńum* (RES 133), evk. Erb *ẹjim-kùn*, Erb, Np *ẹjùm-kùn, ẹńim-kùn* (Ev. rus. dial. slov.), tung. Barg *ẹńimkun*, tung. Ner C. *änim, änimkùn*, tung. Nor *yǰimkun*, tung. Kond Czek. *onimkún*, tung. Vil *iŋimkún;* mgr. Gr. *eńńemkún* ~ orocs Sch. *χönimi*, orocs Gr *χeńumu, χaǰnimi;* orok Na. *hunumi* 'könnyű (levis)'; ol. *χöńu*, ol. Gr. *χyńńumē;* nanaj *χeńu*, gold Gr. *χeńú, χynnüó*, gold Pr. *χeńú*.

Az idézett szavakban eredeti χ-szókezdőt kell feltennünk, és végső forrásuk egy **küŋün* alak. A mandzsu-tungúz szóhoz kapcsolandó: mong. *könggen, köngyün* 'könnyű (levis); olcsó'. Nincs kizárva, hogy a fentiekkel valami módon összefügg a magyar *könnyű* és finnugor (ugor) megfelelői. (Vö. Szinnyei, NyH⁷., 155, Bárczi, SzófSz. 175.)

13. *mire* 'váll'; K I 3*b*.
~ szol. *mīrẹ, mīri* (59), *mire* (K. 33), *miri* (Iv. 24).
~ ev. ERS *mir*, ev. *mīr* (403), ev. S, L *mīrẹ* (uo.), lam. Kl. *mir*, tung. Och Sch. *mír*, tung. Och Kl. *mir;* evk. *mīrẹ*, tung. Barg *mīrẹ*, tung Barg Kl. *myra*, tung. Ner C. *mīrä*, tung. Ner Kl. *míra*, tung. Kond Czek. *mira*,

tung. Jen *mir*, tung. Mang *míre*, tung. Csap *míra*, tung. Jak *mirjä;* mgr. Gr. *mīra*, kilin *mîlö* [olv. *mirę*] 'felsőkar'; ngd. *miję*, ngd. Sch. *mijö;*

~ ud. *müö*, ud. A *ńüö;* orocs *miję*, orocs Sch. *mijõ*, orocs Gr. *mija;* orok *mujrę;* ol. *ŋùjrę*, ol. Gr. *muira;* szam. *möirõ;* nanaj *mejrę, ŋujrę*, gold Gr. *mujre;* ma. *meiren* < *müiren;* dzs. *müire*. Vö. mong. *mõrü-n* (a P. Schmidttől több ízben idézett tör. *mürä* ismeretlen, ha valamilyen török nyelvjárásban megvolna is, altaji nyelvhasonlítási szempontból értéktelen, mert legjobb esetben csak mongol jövevényszó).

14. *nunggu [ńuŋgú]* 'hat'; L VII 3*a*.

~ szol. *ńùŋún* (63), *nigun* (K. 4), *ninyó* (Iv. 30), szol. Ram. *niŋùn*, szol. Mur. *niŋu;* or.-szol. *ningíń, ningúń* (Iv. 30);

~ ev. *ńungęn* (682), ev. S *ńungęr*, ev. Ar *ńungnę*, lam. Bir. *ńugęn*, lam. Kl. *ńjungün*, tung. Och Sch. *ńuŋgn*, tung. Och Kl. *ńjungún;* evk. *ńungun* (ERS), *ńŭŋùn* (Ev. rus. dial. slov.), evk. Barg *ńuŋun*, tung. Barg Kl. *ńjugún*, tung. Ner C. *ńùŋùn, ńùŋun*, tung. Ner Kl. *ńjungún*, tung. Al. Tung Kl. *núngun* (Grube, Gold. Wvz., 72 *nuriun* alakja sajtóhiba), tung. Fi. *niun*, tung. Kond Czek. *ńuńun*, tung. Fel. Ang *ńjúgun*, tung. Kind *jungun*, tung. Jen *ńjúngun*, tung. Mang *njungun*, tung. Tur *ńunun*, tung. Vil *ńuŋun*, tung. Anad *ńuŋan* (vö. Rocz. Or. VII, 217); mgr. Gr. *ńugun, ńuńun*, mgr. Iv. *ńungún, ńunyún*, kilin *nuńun;* szgr. Sch. *ńungun*, szgr.-gor. *niŋgu, ńuńgú;* ngd. *ńuŋun*, ngd. Sch. *ńungun, ńugun;*

~ ud. *ńuŋu*, ud. Sch. *ńuŋú, ńumu;* orocs *ńuŋuⁿ*, orocs Sch. *ńuŋu*, orocs Gr. *nungu, ńuŋú, ńungú;* orok *nuŋu*, orok Na. *nuńû;* ol. *ńùŋùⁿ*, ol. Sch. *ńuŋgu*, ol. Gr. *ńuńgu, ńuŋu*, szanda *yungu;* szam. *ńuŋgu;* nanaj *ńuŋuⁿ*, gold. Gr. *ńuńgu*, tung. Szung Gr. *ńuŋu*, gold Pr. *ńuńgú;* ma. *ninggun*, ma. b. *ńuŋõ* (Rudnev), *ńuŋuen* (Gerst.); dzs. *ningu*, dzs. Gr. *ningun* (Lo Fu-č'eng kézirata szerint; Gr. kéziratában a *ning-ču* = *ninǰu* alak a kínai másoló hibája).

A ma.-tu. szó összetartozik a mong. *ǰirγuγan (ǰir-γu-γān)* 'hat' számnévvel. Közvetlenül a mongol alakkal függnek össze a következő mandzsu és dzsürcsi adatok: ma. *niolxun* 'az 1. hó 16. napja' < **niolχun* (ez az adat valóban megvan mint régi, elavult változat, vö. Hauer, Handwörterbuch, 706) < **ńur-χun* '16'; Kin-kori dzs. *ǰurχon* '16' *(Kin-ši* CXXXV 10*a*), Ming-kori dzs. Gr. *ńirχun*. Vö. B. Laufer: Kőrösi Csoma-Archivum I, 114; W. Kotwicz: Rocznik Orientalistyczny VII, 184—5; G. J. Ramstedt: MSFOu. CIV, 64; N. Poppe: MSFOu. CX, 244—6. A többi 12—17-ig folyó régi mandzsu és dzsürcsi számnévvel együtt a 16 neve is valószínúleg korai kitaj eredetre megy vissza.

15. *nurakte* 'haj, hajzat'; L VII 7*a*

~ szol. *nūrikte, nŭrittę, nūrtę* (63), *nutt, nute* (K. 33), *nurikté, nuruktó, nuŕukte* (Iv. 30);

~ ev. ERS *ńurit*, ev. *ńūrīt* (75), ev. Ar *nīrit*, lam. Kl. *njurit*, lam. Str. *niuruchta*, tung. Och Sch. *ńurit*, tung. Och Kl. *ńurit;* evk. *ńurikte* (ERS), *ńuriktą* (Ev. rus. dial. slov.), evk. Barg *ńūriktę*, evk. T Fel. Le *ńuriktą*, tung. Barg Kl. *njúriktu*, tung. Barg Rin. *ńūrikta*, tung. Ner C. *ńuriktä*, tung. Ner Kl. *njúrikta*, tung. Am *ńurikta*, tung. Al. Tung *ńurikta*, tung. Al. Tung Kl. *nuriktah*, tung. Fi. *niurikta*, tung. Kond Czek. *ńúrikta*, tung. Jen, Mang *njúrikta*, tung. Csap *njurikta*, tung. Jak *njurítta*, tung. Vil *ńúrikta;*

mgr. Gr. *ńúrikta*, mgr. lv. *ńurekté*, *ńérekté*, kilin *ńûrikta*; szgr. Sch. *ńiuktö*, szgr.-gor. *nuxta*, *nuktέ*; ngd. *ńujiktẹ*, *ńuſktẹ*, ngd. Sch. *ńuruktö*;

~ ud. *ńùktẹ*, ud. Š. *ńŭktẹ*, ud. Sch. *ńuktö*, ud. Br. *ńuktá*; orocs *ńuktẹ*, orocs Sch. *ńuktö*, orocs Gr. *ńukte*, *ńukta*, *ńuktá*; orok *ńūrit*, orok Na. *niröttö*; ol. *ńùktẹ*, ol. Sch. *nuktö*, ol. Gr. *núkta*, *nuktańe*; nanaj *nuktẹ*, gold Gr. *nukta*, *nuktańe*, gold. Pr. *nuktẹ́*. A szó sem a mandzsuban, sem a dzsürcsiben nincs meg.

16. *pišin* '[a növényzet] sűrű[je]'; L I 12*b*.

A rendelkezésre álló szolon szójegyzékekből nem mutatható ki. Pontosabban szólva, a szolon adat nem illik bele a ma.-tu. nyelvek szabályos szolon nyelvi megfelelői közé; szolon nyelvi szókezdő *p*- ugyanis nem tartozik az eredeti szavak szolon nyelvi reflexei közé. A szót mégis hitelesnek kell tartanunk, mert ez a szókezdő mégsem ismeretlen a szolonban. Előfordul mindenekelőtt kínai jövevényszavakban (*pūse* 'bolt', *pi* 'ecset'). De kivételesen találkozunk ezzel a szókezdővel egész sor eredeti ma.-tu. szóban is: ezek természetesen jövevényszavak a szolonban, még pedig nemcsak olyan déli ági nyelvekből, ahol a *p*- szabályos (pl. olcsa, nanaj), hanem a mandzsuból is, amelynek szókezdő *f*-jét a szolon szintén *p*-vel helyettesítette. Ez utóbbi esetre példaként elegendő megemlítenünk a következő adatot: szol. *pẹi* 'seb' ~ ev. *huj*, evk. *huſẹ*, ngd. *χuſẹ*, orocs *χẹſẹ*, orok *puſẹ*, ol. *pùſẹ*, nanaj *puſẹ*, ma. *ſeye* < **ſüye* < **püye*. (A szolon szó mandzsu eredete mellett nem is a szókezdő, hanem az első szótag magánhangzója a legfőbb bizonyíték.)

E meggondolások alapján a szolon *pišin* szót a következő mandzsu adattal kapcsolnánk össze: *fisin* '1. dicht; 2. solide, stark; 3. schier (Fleisch)' (Hauer, Handwörterbuch, 295—6).

A rendelkezésre álló anyag csonkasága miatt csak feltételesen csatolnánk a mandzsu-szolon szóhoz: ev. *higi* 'sűrű erdő' (672); evk. *sigi* 'sűrű erdő, sűrűség'; ngd. Sch. *sigi* 'erdő'.

17. *seldi* 'páncél'; L I 1*b*, IV 14*b*, VII 11*a*.

Ezúttal is ritka szóval van dolgunk, ámbár az eddigi anyagból ez a szó kifogástalanul igazolható: szol. *sẹldi* 'páncél' (66); evk. *sẹlli*, *sẹlliwun* 'páncéling, körpáncél' (ERS 121); vö. nanaj *sẹlẹsu* 'páncél nyíl ellen (régi hadi felszerelési tárgy)', gold Gr. *sēlä su* 'páncélzat', gold Gr. *selésu* 'páncél'. Mindez nyilván összefügg a ma-tu. 'vas' szóval: ev. *hẹl*, evk., szol., ngd., ud., orocs, orok, ol., nanaj *sẹlẹ*, ma., dzs. *sele* szóval, éppúgy mint: evk. *sẹlẹmẹ* 'vasból való', tung. Ner C. *sälämä* 'vasból való; kard', nanaj *sẹlẹmẹ* 'vasból való', ma. *seleme*, *selemu* 'övön hordott tőr'; ma. *selmin*, *selmiyen* 'számszerij', stb.

18. *sigun [sigùn]* 'nap'; L III 13*a*, VII 14*b*; J IV 11*a*.

~ szol. *šigūⁿ* (68), *sigün* (K. 54), *šigun* (Iv. 29);

~ evk. nyj. *šigun*, *sigun* (ERS), evk. Szym *šiγùn*, *šiwùn* (Ev. rus. dial. slov.), evk. Il *hēwun*, evk. CsuGi *sigûn*, evk. UcsZe *siγùn*, tung. Ner Kl. *šiwun*, tung. Nor *sygun*, tung. Csap *šiggun*, tung. Jak *sigúni*, tung. Kang *sigun*; szgr. Sch. *siun*; ngd. *siwun*, ngd. Sch. *siun*;

~ ud. *sū*; ud. Br. *sú*, *šu*, *šju*; ud. Sch. *su*, *siu*; orocs *siuⁿ*, orocs Sch. *siu*, orocs Gr. *siu*, *sjau*, *sjeú*, *sú*; orok *su*, orok Na. *siun*; ol. *siùⁿ*, *sùⁿ*, ol. Sch. *siu*, *su*, ol. Gr. *siú*, *siún*, szanda *siun*; szam. *siuŋ*, *siu*; nanaj *siuⁿ*, gold Gr.

siú, siún, gold PR. *siún;* ma. *šun*, régi helyesírásban *siuwen* (W. FUCHS, Beiträge, 53); dzs. *šiün* (átírása: *šiu-un)*, dzs. GR. *inengi* (a szó tulajdonképpeni értelme 'dies' és nem 'sol', mint a fentieké; nyilvánvalóan a Ming-kori szerzők tévedéséről van szó, akik a kínai jelentés kettős értelmétől félrevezetve adták meg e helytelen értelmezést).

Igen érdekes, hogy a *šiün* < **sigün* csak a déli ág nyelveiben általános, az északiaknak csak egy részében ismeretes. Az északi nyelvek nagyobb részében helyette nem is egy, de két szó járatos.

Ezek közül az egyik az evenre és nyelvjárásaira jellemző: ev. ERS *ńoltęn*, ev. *ńūltęn* (579), O *ńoltęn*, S, L *ńūęltęn*, Ar *joltęng;* lam. KL. *njultān*, tung. Och SCH. *ńúltan*, tung. Och KL. *ńultan*.

A másik szó fontosabb adatai a következők: evk. *dilačā* (ERS), evk. Erb, Np, Kat *diliča, dilača* (Ev. rus. dial. slov.), evk. T Fel. Le *deličā*, evk. Barg *dilačā*, tung. Barg KL. *dülača*, tung. Ner C. *dilacā*, tung. Al. Tung KL. *délača*, tung. Al. Tung *dilläča*, tung. Kond CZEK. *delečá*, tung. Fel. Ang *duljadža*, tung. Jen *dylega*, tung. Mang *deljädzja*, tung. Vil *diläčä*, tung. SP. *deläča*.

19. *talu* 'nyírfakéreg'; L I 10*b*, II 5*a*, IV 5*a*; K IV 8*a*.

~ szol. *talu, tala* 'ua.' (70), *talé, tal* 'nyírfa' (Iv. 25);

~ evk. *talu* 'nyírfa' (ERS), evk. Erb. Szym *tālú*, evk. Fel. Np, Fel. Kat *tālę*, evk. T Fel. Le *tālǫ, tālę*, tung. Am *talo* 'nyírfakéreg', tung. Man *talu*, tung. Kond CZEK. *tálö*, tung. Vil *talu* 'nyírfakéreg'; mgr. GR. *talu*, mgr. Iv. *talú;* szgr. SCH. *talo* 'nyírfakéreg'; ngd. SCH. *talu* 'nyírfakéreg';

~ ud. Š. *taluga*, ud. SCH. *talu*, ud. BR. *talú;* orocs SCH. *tali;* orocs GR. *talú, talu;* orok *tallo;* ol. SCH. *talu*, ol. GR. *talō;* nanaj *talo, talu* 'nyírfa', gold GR. *tallo, tallko* 'nyírfakéreg' (Uszuri); szam. *talo;* ma. *tolχon* 'nyírfakéreg' < **talo-χon*.

20. *taola* 'nyúl'; L X 1*b*.

~ szol. *tōleį* (72). Mongol jövevényszó, alkalmasint a dahúrból. Mint ismeretes, a szolon és a dahúr szókészlet kölcsönösen hatott egymásra; ennek emlékét őrzi a szolonban egy sor dahúr jövevény, a dahúrban pedig néhány jellegzetesen szolon szókészleti elem.

E legáltalánosabb (de nem egyetlen) 'nyúl' jelentésű mongol szó fontosabb adatai a következők.

Nyelvemléki előfordulások. Kínai átírásban: *ta'ulai, taulai (Mongolok Titkos Története), taulai* (Ming-kori szójegyzékek); 'phags-pa írásban: *tawlai (t'aw-layi);* arab írásban *taulai* (különböző helyesírással); grúz Névtelen *tawłai;* Kirakos *thaplqa;* preklasszikus, irod. mong. *taulai;* irod. ojrát *taulai, toulai, tūlai*.

Élő nyelvek és nyelvjárások. Dahúr Hailar *t'aųlē* (POPPE), Cicikar *t'aoł* (LIGETI); monguor *t'ūlī* (DE SMEDT—MOSTAERT); mogol Marda *taųlē* (LIGETI); kalmük *tūlā* (RAMSTEDT), ojrát Ny. Mong. *tūläę* (KARA); irod. halha *tuulaj* (LUVSANDÊNDÊV), halha *t'ūläë, t'ūlā* (VLADIMIRCOV); darhat *tūlā* (SANŽEEV); irod. burját *tuulaj* (ČEREMISOV), Szel, Al, Tun *tulaj*, Bal *tula* (PODGORBUNSKIJ), NU *tūlē*, Tun *tūlei*, Hor, Szel *tūlai* (CASTRÉN); keleti mongol *txǫlā* (MULLIE: T'oung Pao XXI, 164), Durb B *tǭlē, tǭłē, tǭlō*, Hor *tołaį, tōläį*, Gor *töl*, Dzs, Durb B, Hor *tōłäį*, Durb B *tůlle* (RUDNEV); harcsin *t'ūlā* (LIGETI); ordosz *t'ūlā* (MOSTAERT).

Mongolból jövevény: kojb., szag. *tolai* (RADL. III, 1192), tel. *tulai* (RADL. III, 1467); tádzsik Afg. (H, G, K, Qand.) *taɣlaį* (LIGETI), hazara Dz, G, O, T, B *taɣleį* (LIGETI); tibeti *tu-la* 'lepus tolai' (B. LAUFER, Loan-words in Tibetan: T'oung Pao XVII [1916], 497).

Kérdéses, vajon csakugyan ide tartozik-e szamojéd Jur. *taura*. Nem kérdéses viszont, hogy az állítólagos kínai *tao* 'nyúl' (helyesen *t'u)* szónak (RAMSTEDT, Kalm. Wb., 413*a*) semmi köze a dologhoz. A mongol szó összetartozik a török *tabïšyan*-nal; vö. VLADIMIRCOV, Sravnitelnaja grammatika, 255; RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwiss., I, 109.

A ma.-tu. nyelvek legáltalánosabb szava a 'nyúl'-ra: evk. *tuksakī*, evk. CsuGi *tuχakī*, evk. UcsZe *tuksakī*, evk. Barg. *tukšakī*, tung. Barg KL. *toukšakí*, tung. Ner C *tuksakī*, tung. Ner KL. *tóksjaki*, tung. Fel. Ang KL. *tukšaki*, tung. Jen *taušákki*, tung. Jak *tuháki*, tung. Kang *tohaki;* mgr. GR. *tuksaki*, *tóχsakī*, *toksake;* szgr. SCH. *toksa*, *toχsa;* ngd. *toksaki*, ngd. SCH. *tuksaki;* szol. *turčaχi*, *tutčaχi;*

~ ud. *tuksa*, *tukča*, ud. SCH. *tuksa;* orok *tuksa*, orok NA. *tuksa;* ol. *tuksa*, *toksa*, ol. GR. *toksa*, *toχsa;* nanaj *toksa*, gold GR. *toksa*, *toχsa*, gold PR. *toksà;* szam. *toksa* 'nyúl (szidalom)'. A mandzsuból CINCIUS, Srav. fon., 225, idevonja a *tuqsaqa* 'fattyú (szidalom)' szót.[17]

A mandzsuban 'nyúl' értelemben ez mindenesetre ismeretlen, helyette vö. ma. *yôlmaχôn;* dzs. *gulmaχun*, dzs. GR. *gulmaχaï;* vö. még. nanaj *gormahon*, gold GR. *gurmaχō*, *golmaχoṅ*, gold PR. *gurmaχù*.

21. *taryan* 'szántóföld, mező'; L IV 5*b*, IX 14*a*.

~ szol. *targanī buya* 'szántóföld' (67), *taregan* 'ua.' (K. 67); vö. *tara-* 'vetni' (70).

A szó a ma.-tu. nyelvekben érthetően igen ritka, ez idő szerint egyedül a manegirból tudnám kimutatni: *targán*, *taryán* (Iv.). Valamivel jobban igazolható az ige, amelyből e szót képezték: evk. nyj. *tare-* 'vetni' (EvkRS), evk. T Fel. Le *tarē-* (104; burját jövevény), tung. Ner C. *tari-m;* mgr. Iv. *tar-ran* 'vet'; orocs SCH. *tariko* 'ültetni, vetni', orocs GR. *tári*, *tarikuį;* ol. SCH. *tari-*, ol GR. *tattaré;* nanaj *tare-*, gold GR. *tarriaré*, *tarriaχá*, *tari-;* gold PR. *tari-urí;* ma. *tari-*. Tárgyi okokból *tari-* 'vetni, ültetni' aligha tartozik a ma.-tu. nyelvek eredeti szókészletéhez, inkább arra lehet gondolni, hogy az a mongolból való kölcsönzés. Valóban, *tari-* 'ua.' a mongolban nemcsak eléggé általános, de régi is, egyben elválaszthatatlan a török *tarï-*, *tara-* 'ua.' (másodlagos tövid töve *tar-)* igétől.

A szolon *targan (taregan)* szempontjából figyelemreméltó, hogy a mongolban a *tari-* származékaként szintén megtaláljuk a *tariyan* < **tariyan*-t, még pedig 'megművelt föld; gabona; aratás' értelemben. A preklasszikus mongol *tariyan (tariya)* adata jórészt már *tari'an- (tari'a)*-nak olvasandó, s valóban, a különböző írásos nyelvemlékekben *tariyan* és *tari'an* (s ezek

[17] A ma.-tu. *tuksa*, *tuksaki* 'nyúl' szónak a felületes látszat ellenére semmi köze nincs a tör. *tabïšyan*, *tauṣqan*, stb. szóhoz. A ma.-tu. szót G. J. RAMSTEDT több ízben a *tuksa-* 'to leap, to run jumpingly' *(tuksanča-* 'to jump away suddenly', *tuksakta-* 'to be running' (of persons), prob. onom. *tuk-tuk')* igéhez kapcsolta; vö. pl. MSFOu. XCV, 283. E származtatás valóban nem lehetetlen, ámbár a kérdéses ige a nyelveknek csak egy részéből mutatható ki. Ezzel szemben alapos fenntartással kell fogadnunk RAMSTEDT ama másik feltevését, amely szerint a ma.-tu. szóhoz volna csatolandó még koreai *thokki* 'a hare'; vö. G. J. RAMSTEDT, Studies in Korean etymology: MSFOu. XCV, 283; Über Stämme und Endungen in den altaischen Sprachen: JSFOu. LV[2], 103.

szóvégi *-n* nélküli változatai) jelentkeznek. A mai mongol nyelvekben szabályosan folytatódnak ezek a hangtani előzmények: halha *tarıā*, kalm. *tarā* stb.; vö. VLADIMIRCOV, Sravniteĭnaja grammatika, 206. A törökben ugyanebben az értelemben *tarï-γ* és *tar-laγ* ismeretes, ez utóbbi átvétele m. *tarló;* vö. Z. GOMBOCZ, Bulgarisch—türkische Lehnwörter: MSFOu. XXX, 127—8; BÁRCZI, SzófiSz. 303.

22. *tiqde* 'állandó borult [esős] idő'; L III 9*a*; K IX 21*b*.

A szót a szolonból az eddigi források alapján nem lehet kimutatni, de kétségtelenül azonos a következő ma.-tu. megfelelőkkel:

ev. ERS *tid [tid]*, ev. *tīd [tīd]* 'eső (hosszantartó, huzamos)' (136); evk. *tigdę [tigdę]* (ERS), evk. Erb, Kat *tigdę*, Fel. Np *tigdä* (Ev. rus. dial. slov.), evk. Barg *tigdę*, evk. T Fel. Le *tigdä-rä-n* 'esik', tung. Barg KL. *tügdól*, tung. Am *tigdo*, tung. Al. Tung *tygda*, tung. Kond CZEK. *týgda*, tung. Fel. Ang *tygda*, tung. SP. *tigđe, tikate;* mgr. GR. *tygda, tigda;* ngd. *tigdę*, negd. SCH. *tigdö;*

~ ud. *tigdę*, ud. SCH. *tigdö*, ud. BR. *tygdá, tygdę, tikdá, tygdá, tikde;* orocs *tigdę*, orocs SCH. *tigdö*, orocs GR. *tigde, tygda, tygdá, tikdá, tigda;* orok *tugdę*, orok NA *tögdö;* ol. *tùgdę*, ol. SCH. *tugdö*, ol. GR. *tugda;* szanda *tugdu;* szam. *tugdö;* nanaj *tugdę*, gold GR. *tugda, tugdá*, gold PR. *tugda;* a mandzsuból, dzsürcsiből a szó hiányzik.

A szó a következő ma.-tu. ige származéka:

ev. *tık- [tik-]* 'esik, leesik', tung. Och *týk-rem;* evk. *tık- [tik-]* (kel. nyj.), evk. Barg *tik-*, tung. Ner C. *tikim;* mgr. GR. *tyg-;* ngd. *tik-*, ngd. SCH. *tikim, tibgum* 'esem'; szol. *tiχi-, tigi-;*

~ ud. *tiŋmę;* orocs *ti-*, orocs SCH. *tibui*, orocs GR. *tu-ri, ty-ga;* orok *tu-, tuk-;* ol. *tùkù-*, ol. SCH. *tugbi*, ol. GR. *tūye, tūγūχá;* nanaj *tu-rini, tugu-ǰni;* gold GR. *tu-, tūye, tuγūχá;* ma. *tuxe-;* dzs. GR. *tūōχe (tūō-χe*, múlt idő).

Jelentéstani szempontból vö. tör. *yaγ-* 'esik, leesik' > *yaγïš, yaγmur* 'eső'.

A modern forrásokból ki nem mutatott szolon *tigdę* 'eső' szóval függ össze közvetlenül: szol. *tegde-ren* 'esik az eső' (Iv. 25).

23. *tuge [tùge]* 'tél'; L II 9*b*, VIII 1*a*.

~ szol. *tùgù* (73), *toge* (K. 70);

~ ev. ERS *tugęni*, ev. *tugęnī*, (193), ev. *tuvonī*, Ol *tuvunī*, I, L *tugunī*, S, L, Ju *tuvę*, S *tuv*, Ar *tugnī*, tung. Och SCH. *tuguni;* evk. *tugęnī* 'tél', *tugę* 'télen' (ERS), evk. Erb, Szym *tùgę*, Fel. Np, Kat *tùyę* (Ev. rus. dial. slov.), evk. Barg *tugę, tugęnī*, evk. T Fel. Le *tùę*, tung. Am *tugani*, tung. Ner C. *tùgäni, tùgäńi*, tung. Al. Tung *tugani*, tung. FI. *tua*, tung. Kond CZEK. *tuaný*, tung. Vil *tugōni* 'hideg', tung. Anad *tuuni;* mgr. GR. *tuga, túanē;* szgr. SCH. *tuōni;* ngd. *tuγwęni*, ngd. SCH, *tugōni;*

~ ud. *tuę*, ud. SCH. *tuō*, ud. BR. *túa, tuó;* orocs *tuę*, orocs SCH. *tuō*, orocs GR. *tue, tua;* orok *tuwę*, orok NA. *tōa;* ol. *tùę*, ol. SCH. *tuō*, ol. *túă*, szanda *tōa;* nanaj *tuę*, gold GR. *tŭă, tū*, gold PR. *tu*, ma. *tuweri*, ma. b. *tuęri* (RUDNEV); dzs. *tüeri*, dzs. GR. *tüe-erin*, olv. *tüerin*.

24. *tur* 'malac, süldő'; L IV 10*b*.

A szót nem tudom kimutatni sem az eddigi szolon nyelvi forrásokból, sem a többi mandzsu-tungúz nyelvből. Bár jelen formájában meglehetősen

rejtélyes a bizottság által rögzített szolon glossza, hitelességében még sem kételkedném.

Nagyon valószínű, hogy valami módon összetartoznak vele a következő mongol adatok: kalmük *tur* 1. 'das Jungvieh, die Jungviehherde, junges Rindvieh', *tur mal* 'id.'; 2. 'alle wilde Tiere, die in Herden leben'; Ö *turĩn džim* 'Pfad der Wildherden'; 3. D *tur šowūn* 'Schwarm von Zugvögeln. Zugvogel, ein Schwarm Vögel verschiedener Art.' RAMSTEDT, Kalm. Wb. 411*a* idézi még: halha *t'ur* 'ua.', és hivatkozik egy nem igazolt, de kikövetkeztetett irod. mong. *°tur* alakra is; ugyanakkor feltételesen utal egy csag. *tur* 'Böcklein' szóra is. Ugyanehhez a szóhoz csatolandó kalmük *turŋgū* 'állat kicsinye, fiatal állat, nem levágni való állat'; sajnos, a RAMSTEDT idézte irod. mong. *°turungγui* éppúgy kimutathatatlan szótárainkból, mint az imént említett *°tur*.

Szolon adatunk szempontjából figyelembe kell vennünk, nyilván nemcsak jelentéstani okokból: irod. mong. *toroi* 'malac' (KOWALEWSKI III, 1885), kalmük Ö *torā* 'malac (vaddisznó)' (RAMSTEDT), irod. halha *toroj* 'néhány háziállat kicsinye': *gachajn toroj* 'malac', *sarlagijn toroj* 'borjú' (LUVSANDÊNDÊV), irod. burját *gachajn toroj* 'malac' (ČEREMISOV), ordosz *t'orō* 'csacsi' (MOSTAERT). Mongolból: csagatáj *torai* 'malac' (POPPE, Muqaddimat al-adab, 407); kazak *torai* 'fiatal vaddisznó' (RADL. III, 1180), *toraj* 'malac' (SAURANBAEV, 577).

25. *ukuri [ùkùri]* 'ökör, tehén'; L VI 8*a*.

~ szol. *ùχùr* 'szarvasmarha' (77), *ukurú, uγúr* 'bika, ökör' (Iv. 22), *ekür* (K. 28);

~ ev. Ju *hukęn*, S, L *hękęn* 'tehén' (233), lam. KL. *chjukun;* evk. *hukur, ukur* 'tehén, szarvasmarha' (ERS), evk. nyj. *hukur, uku* (RES 126), evk. T Fel. Le *hùkùn* (104; burját jövevény?), evk. Barg *hukur*, tung. Barg KL. *kukúr*, (sic), tung. Ner C. *ùkùr*, tung. Ner KL. *hokör, kukur* 'tehén', tung. Barg RIN. *hùkùr*, tung. FI. *hukur*, tung. Fel. Ang *ukur*, tung. Kind *χukur* (olv. *hukur*, vö. POPPE: Asia Major IV, 479), tung. Jak *húkur;* mgr. Iv. *ukúr*, mgr. GR. *ukúr;* birar *ukur* (GRUBE), orocson *ukur* (GRUBE); a déli ág nyelveiben és nyelvjárásaiban teljesen ismeretlen.

Az idézett adatok összefüggnek a következő mongol szóval. Nyelvtörténeti adatok: kínai átírásban *hüker* (Mongolok Titkos Története), *hüker, hüger, üker, üger* (Ming-kori szójegyzékek); arab írással *hüker, üker;* grúz Névtelen *uk'ur;* Kirakos *akar, ok'ar;* preklasszikus mong. *ükür, üker*, irod. mong. *üker;* irod. ojrát *ükür*. Élő nyelvi adatok: dahúr Cicikár *χùcùr* (LIGETI), Hajlár *ùk'ùr* (POPPE); monguor *fuguor* (DE SMEDT—MOSTAERT); mogol *ukarr* (LEECH), *ùkár* (RAMSTEDT), *ùkar* (LIGETI); kalmük *ükŋ* 'szarvasmarha, kül. tehén' (RAMSTEDT), ojrát Kel. Mong. *ükür, ükkür* (KARA); irod. halha *üchêr* (LUVSANDÊNDÊV); irod. burját *üchêr* (ČEREMISOV), NU, Tun *uker*, Ch *uχur*, S *uχer* (CASTRÉN), Tun *üχër, üχer*, Tun, Al *üχür* (PODGORBUNSKIJ); keleti mongol Hor, Dzs, T, G *ùχùr*, G *uχur*, Durb B Dzs *ùχer* (RUDNEV), harcsin *ùχùr* (LIGETI); ordosz *ù'kχer* (MOSTAERT).

Mint ismeretes, a mongol szóval összetartozik a török *öküz, ögüz, oγuz;* jakut *oγus* > evk. *ogus* (RES), evk. Erb *ęgus* (Ev. rus. dial. slov.); csuvas *vâgâr;* m. *ökör*.

Vö. PELLIOT: Journ. As. 1925 I, 240; VLADIMIRCOV, Sravn. gram., 361; LIGETI: Acta Orient. Hung. IV, 143; GOMBOCZ: MSFOu. XXX, 111; BÁRCZI, SzófSz. 227.

A török (és mongol) szót NÉMETH: Bibliotheca Orientalis Hungarica V, 94, a tohár *okso*-hoz kapcsolja, végső fokon tehát indoeurópai eredetűnek tartja. RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwiss. I, 54, 103, a török, mongol és tungúz szavakat egy altaji **pökü-ŕ* alakból vezeti le, ugyanakkor egyéb megfelelésekre is utal: ajnu *peko* > japán *beko* 'Ochs'; ieur. **peĺu* > óind *paśu*, lat. *pecu, pecus*, gót *faihu* 'Vieh'. Az altaji szó indoeurópai kapcsolata nem lehetetlen; azonban az egymással összeegyeztethetetlen NÉMETH és RAMSTEDT-féle nézet tárgyalása most messzire vezetne.

Probléma az altaji családon belül is van, nevezetesen ez: a tungúz alakok valóban az ősi altaji szó közvetlen folytatásai-e, avagy — mongol jövevények? Ez idő szerint egyenlő súlyú érveket lehet felhozni mindkét lehetőség mellett; megvallom, magam inkább a második feltevésre hajlanék, nem utolsó sorban azért, mert a tung. *hùkùr, ùkùr* szót a déli nyelvekben és nyelvjárásokban még szórványosan sem lehet kimutatni. A déli ágban e helyett a következő szót találjuk:

ud. Š. *ǰehä*, ud. SCH. *iha, ǰeha*, ud. BR. *ǰagá;* orocs SCH. *iχa, eχa*, orocs GR. *ǰeχa, iha;* orok NA. *iha;* ol. SCH. *iχa*, ol. GR. *eχa, erra;* szam. *eχa;* nanaj *ehan*, gold GR. *ǰeχχa, ǰaχá, erra*, gold PR. *ǰaχá;* ma. *iχan*, (elavult) *iγan*, ma. b. *jaγa* (RUDNEV); dzs. *iχa*, dzs. GR. *uiχa*^{n} (dzsürcsi helyesírással: *uiχa-an).*

A gold és olcsa szóra vö. gilják *érra* 'Rind, bos taurus', *ǰȩ̈rχa, ǰȩ̈rχan, ǰȩχan* 'Rind, Kuh' (W. GRUBE, Giljakisches Wörterverzeichnis: DR. L. v. SCHRENK's Reisen und Forschungen im Amur-Lande). TAKAHASHI MORITAKA, Giriyaku zoku ni okeru gairaigo oyobi gairai bunka ni tsuite: Tōyōgaku sōhen (Osaka 1934), 203 szerint a gilják szó gold eredetű. Ez talán lehetséges, az azonban kétségtelen, hogy a gold és olcsa *erra* legjobb esetben — gilják visszakölcsönzés.

A fenti listából kirekesztettem három szót:[18]

1° *tama* 'kísérő tisztviselő' (L IV 4*a*, V 2*a*; K VI 4*b*). A *Liao-ši jü-kiai* idézett helyein nincs megemlítve, hogy milyen eredetű a szó, amiből az következnék, hogy szolonnak tartották a bizottság tagjai. Igen ám, de a *Kin-ši jü-kiai* is mellőzi a szó eredetének megjelölését, ez viszont annyit jelentene, hogy mandzsu. Minderről persze nem lehet szó, a bizottság egyszerűen nem

[18] A. O. IVANOVSKIJ, Mandjurica I előszavában (vö. X—XI. l.) a *Kin-ši jü-kiai* és a *Jüan-ši jü-kiai* alapján 15 állítólagos szolon szóval foglalkozik, de nem vette fel ezeket saját szójegyzékébe, minthogy nem volt meggyőződve a kínai átírás pontosságáról. Nos, IVANOVSKIJ szavai nem teljes mértékben hitelesek csakugyan. Először meg kell jegyeznünk, hogy a szolon szavak legfőbb forrásához, a *Liao-ši jü-kiai*-hez IVANOVSKIJ nem nyúlt, nyilván azért, mert ez a mű a szolon szavaknál külön nem jelzi a szolon eredetet. Második megjegyzésünk: a 15 szó közül valóban hiteles 5 *(mire, tikde, dili, sigun, qačiqa)*, 1-et *(siyanγgun)* a kirekesztendőkhöz soroltunk, a szavak zöme, a megmaradó 9 a *Kin-ši jü-kiai* előszavából származik. Ezek a következők: *amaχa* 'vadász-, vadászó', *meoke* 'település, telep, falu', *talin* 'apró tó, tavacska', *daχuri* 'földmíves, földmívelő', *du* 'magas', *sigune* 'sovány és vékony', *singsiyel* 'serény, szorgos, kapkodó', *šangčin kun* 'erődítést őrző ember', *šorong* 'hegycsúcs'. Mindezek a szavak hiányzanak a K'ien-lung-féle bizottság hiteles szövegéből, egy későbbi kiadásból valók, és semmi közük sem a szolon nyelvhez, sem a K'ien-lung-féle bizottság ténykedéséhez. Valamennyi itt felsorolt szó elemzése feleslegesnek tűnik, talán elegendő megemlíteni, hogy egy részük világosan mongol *(šorong*, irod. mong. 'pic ou sommet de la montagne qui s'élève fort haut par dessus les autres', KOW. II, 1542*b*, GOLST. II, 420*b*; ord. *šoroŋ* 'pointu; pic de montagne; dune à sommet conique' (MOSTAERT III, 628*a—b*), halha *šoron, šoroŋ* 'особенно выделяющаяся высотой среди других гора (или вершина) (LUVSANDÊNDÊV, 657*a*), stb.; *kun*, mong. *kün, kün*, irod. mong. *kümün-* stb.), más részük pedig sem nem mongol, sem nem szolon, hanem egyszerűen fikció.

tudta meghatározni a *tama* nyelvi hovatartozandóságát. A *tama* és *taman*, illetőleg *tamači* jól ismert méltóságnév (és annak változatai), melyet Hiüan-cang mint török szót jegyzett fel, s később a Liao- és Jüan-korban bőségesen igazolják forrásaink. Vö. P. Pelliot, Les Mongols et la Papauté: Revue de l'Orient Chrétien XXIV, kny. 108[3] és Deux mots turcs chez Hiuan-tsang: T'oung Pao XXVI, 220—221; F. W. Cleaves, The Mongolian names and terms in the *History of the Nation of the Archers* by Grigor of Akanc': HJAS. XII, 439—442; K. A. Wittfogel—Feng Chia-sheng, History of Chinese society, Liao (907—1125), 429, 433.

2° *siyanggun* 'méltóságnév' (L V 2*a*; K VI 1*a*). Az előbbivel azonos esettel van dolgunk, annak ellenére, hogy a bizottság véleménye szerint a *siyanggun* félreérthetetlenül szolon: a *Liao-ši jü-kiai* ugyanis hallgat az eredetéről, a *Kin-ši jü-kiai* pedig expressis verbis 'szolon szó'-nak nyilvánítja. Ennek ellenére nem gondolhatunk szolon eredetre, de még az sem nagyon valószínű, hogy valaha is része lett volna a szolon szókészletnek. A szó mindenesetre megvolt a mandzsuban: *siyanggung* és *siyang gung* (a korai mandzsuban *siyan gun)* alakban 'Euer Gnaden, Seine Gnaden' (Hauer, 809), ismerték a Liao- és Jüan-korban is, és nem más, mint a kínai *siang-kung* 'kegyelmes miniszter Úr'. A kínaiak ezúttal sem ismerték fel zenei hangsúlyától megfosztott, kissé más alakban jelentkező szavukat. Vö. Pelliot—Hambis, Histoire des campagnes de Gengis khan I, 334.

3° *Xulun buir* 'szolon helynév' (J XI 6*a*). Magát e különben összetett nevet a bizottság nem tartotta szolon nyelvűnek, s magyarázatát sem kísérelte meg. Az elnevezés a mandzsu korban a *Hei-lung-kiang* tartomány egyik északnyugati körzetének megjelölésére szolgált (vö. pl. Hauer, 463). Eredetileg két tónak a neve *(Xulun* és *Buir)*, vö. Pelliot—Hambis, Histoire des campagnes de Gengis khan I, 3, 396, 415 stb. A Mongolok Titkos Történetében is előfordulnak már: *Buyur na'ur* és *Kölen na'ur* (53. §; I 32*b*), *Buyur na'ur* (176. §; VI 19*b*).

Megbízhatók, hitelesek-e a bizottság szolon szavai? A bizottság névmagyarázó tevékenységével kapcsolatos indokolt fenntartásunkat vajon nem kell-e ezen a téren is érvényesítenünk?

E kérdésekre voltaképpen már megadták az egyértelmű megnyugtató feleletet azok az egyéb szolon nyelvi forrásokból, valamint a rokon nyelvekből való adatok, amelyeket a bizottság minden egyes szolon szavával kapcsolatban éppen a hitelesség megállapítása szempontjából hasznosnak véltünk szemügyre venni. Most már csak az maradt hátra, hogy ez egyeztetések alapján néhány általános megjegyzést tegyünk.

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a bizottság 25 szava között mindössze 4 olyan akad, amely a szolon nyelvről szóló ma ismert egyéb munkákból hiányzik. De ezek hitelességében sem kételkedhetünk. Kettő közülük — *kimda* és *tur* — szervesen beleilleszkedik a szolon nyelv külön (legtöbbször dahúr közvetítésű) mongol elemei közé. A harmadik, *tiqde* nincs ugyan feljegyezve az eddigi szolon szójegyzékekben, de hangtani és jelentéstani tekintetben annyira szabályos, hogy hiánya véletlen lehet csak. Végül a negyedik, *pišin* jövevényszó, vagy a mandzsuból (a szókezdő hanghelyettesítésével), vagy a goldból, esetleg az olcsából.

Ha a 25 szó rokonnyelvi megfelelőkhöz való viszonyát vizsgáljuk, lényegében ugyanolyan képet nyerünk, amely valóban a szolon nyelvre jellemző. A bizottság szolon szavainak megfelelői az esetek egy részében

csak az északi nyelvekben és nyelvjárásokban találhatók meg: *daχa, dalγaqa, qačiqa, seldi, ukuri*. Nem kevésbé érdekes, hogy feltűnően nagy azoknak a szavaknak a száma, amelyeknek egyáltalában nincs mandzsu megfelelőjük. Az előbbieken kívül itt kell megemlítenünk: *aya, burgu, dili, γarbuγa, ǰolo, ǰuq, kimda, nurakte, taola, tarγan, tur*. Ez persze összhangban áll azzal a számos oldalról megerősített ténnyel, hogy a 25 szó nem a *šibo*ból, vagy valamely más kevéssé ismert mandzsu nyelvjárásból, hanem csakugyan a szolon nyelvből való.

Ami mármost a szavaknak azt a nagy csoportját illeti, amelyeknek rokon nyelvi megfelelői megtalálhatók az északi és a déli ágban egyaránt, itt a bizottság szolon szavaiban olyan hangtani kritériumok figyelhetők meg, amelyek valóban az északi ág nyelveire, ezen belül a szolonra jellemzők. Ezek közül hármat emelnénk ki.

1° ma.-tu. **ü* (bizonyos hangtani helyzetekben) > ev., evk., mgr., szgr., ngd., szol. *i* ~ ud., orocs *i*, orok, ol., szam., nanaj, ma., dzs. *u, ù, ü:*

evk. *īję* 'szarv', mgr. *ija, īję*, ngd. *īję*, szol. *īje* ~ ud. *ję*, orocs *iję*, orok *χuję*, ol. *χùíę*, nanaj *χuję*, ma. *uixe, weixe* (olv. szintén *uixe*), dzs. Gr. *üixe;*

ev. *ječę̄n* 'könyök', evk. *īčę̄n*, szgr. *ičan*, ngd. *īčą̄n*, szol. *īsę̄ⁿ, īnčę̄ⁿ* ~ ud. *isö*, orocs *ičo*, orok *ujtę*, ol. *ùnčęⁿ*, nanaj *χujčęⁿ;*

ev. *tiŋęn* 'mell', evk. *tiŋęn*, szgr. *tingön*, ngd. *tiŋęn*, szol. *tiŋęⁿ* ~ ud. *tiŋę*, orocs *tiŋę*, orok *tuŋę*, ol. *tùŋęⁿ*, szam. *tuŋgö*, nanaj *tunggęn*, ma. *tunggen*, dzs. Gr. *tünge*.

Vö. Cincius, Sravniteľnaja fonetika 101—3; Benzing, Die tungusischen Sprachen, 972—3.

Szójegyzékünkből ugyanezt a hangtani fejlődést mutatja: *digin, mire, tigde*.

2° ma.-tu. **g*, két magánhangzó között, > ev., evk., mgr., szgr. *g*, ngd., szol. *g, γ;* a déli ág nyelveiben — a környező magánhangzók természetétől függően — helyén hosszú magánhangzó (ez másodlagosan meg is rövidülhet), vagy diftongus, esetleg *j* vagy *w* jelentkezik. Az északi nyelvjárások egy részében is megjelenik a *j* vagy a *w*, de a déliben a *g* soha.

ev. *tęg-* 'ül, leül', evk. *tęgę-*, mgr. *tege-*, szgr. *tögö-*, ngd. *tęγę-*, szol. *tęgę-* ~ ud. *tę̄-*, orocs *tę̄-*, orok *tę̄-*, ol. *tę̄-*, szam. *tösi-*, ma. *te- [tē-]*, dzs. Gr. *tē-;*

ev. *ujlę̄* 'fel, felfelé', evk. *uγīlę̄*, mgr. *uγile*, ngd. *uγʷilą̄*, szol. *ùgilę̄* ~ ud. *uilę*, orok *uelę*, ol. *ujlę*, szam. *uisi*, nanaj *ujęlę*, ma. *wesi-* 'felszáll, felemelkedik' (régi *uwesi-*), dzs. Gr. *ȫši-* 'felemelkedik'. Vö. mong. *ögede, ö'ede;*

ev. *b̆äγ* 'hold', evk. *bēγa*, mgr. *b̆eγa*, szgr. *bega*, ngd. *bēγa*, szol. *bēγa, b̆ēγa* ~ ud. *beä*, orocs *b̆a*, orok *b̆ē*, ol. *bē*, szam. *bja*, nanaj *bea, b̆a*, ma. *biya*, dzs. Gr. *bia*.

Vö. Cincius, Sravn. fon., 234; Benzing, Die tung. Spr., 978.

Szójegyzékünkből ide tartozik: *digin, sigun, tuge*.

3° ma.-tu. **-rg-* > ev., evk. *rg*, ngd. *jg, dg*, szol. *rg* (változatként olykor *rg* > *gg*) ~ ud. *g*, orocs *gg, g*, orok *d*, ol. *ǰ*, nanaj *jg, g*, ma. *ǰ*, dzs. *ǰ:*

ev. *hęrgīlę̄* 'le, lefelé', evk. *hęrgīlę̄*, mgr. *erγile*, ngd. *χęǰgilą̄, χędgilą̄* ~ ud. *χęgięlę*, orok *pęddelę*, ol. *pęǰilę*, nanaj *pęgięlę*, ma. *feǰile*, dzs. Gr. *föǰile;* vö. mong. *öröne, höröne*, l. Pelliot: Journ. As. 1925 I, 230—4;

ev. *irgę-* 'nevel, táplál', evk. *irgi*, ngd. *iggi-, īgi-*, szol. *irgi-, iggi-* ~ ud. *igisi*, orok *udi-*, ol. *ùǰičù-*, nanaj *uǰi-*, ma. *uǰi- [üǰi-];*

ev. *urgę* 'nehéz', evk. *urgę*, ngd. *ujgęgdi, udgęgdi*, szol. *ùggęrdi* ~ ud. *ugęhi*, orocs *ugęsi*, orok *χudęuli*, ol. *χùǰęùli*, nanaj *χujgę*, ma. *uǰen*, dzs. Gr. *üǰe*.

Vö. CINCIUS, Sravn. fon., 236—238; BENZING, Die tung. Spr. 996. Szójegyzékünkből idetartozik: *burgu*.

Még egy kérdés van hátra, amely a szójegyzékekkel kapcsolatban felmerül: hogyan jutottak K'ien-lung írástudói a szolon nyelv ismeretéhez? Eleve nyilvánvaló, hogy nem külön e célból szervezett tudományos expedíció során fedezték fel maguknak ezt a nyelvet.

A szolonokkal, *Hei-lung-kiang* tartomány nomád tungúzaival a mandzsuk mindjárt hódításaik kezdetén megismerkedtek. A szolonok először meghódoltak Mandzsúria új urainak, de nem sokkal rá szakítottak a kényszerből vállalt függéssel, s a mandzsuknak csak sorozatos hadjáratok árán sikerült megtörni ellenállásukat.[19]

A hódoltság későbbi folyamán a szolonok, legalább is egyes rétegeik, egészen jól megtalálták helyüket a mandzsu-kínai birodalomban. A Kínai Turkesztánba küldött mandzsu garnizonok telepesei között szép számmal akadtak szolonok is. A kisebb, vidéki mandarin-állásokhoz is megtalálták az útat, sőt, úgy látszik, kivételesen egyik-másik szolonnak a mandarinok és írástudók legfelsőbb rétegébe is sikerült bejutnia. Ez annyit is jelent, hogy a szolon végeredményben nem tartozott a teljesen ismeretlen nyelvek közé. Igen valószínű, hogy a K'ien-lung-féle bizottságnak a tagjai között legalább egy szolon származású volt (mint ahogy mandzsu, mongol, tibeti stb. is akadt köztük), aki anyanyelvi ismereteit használta fel a közös munkában.

Végső következésképpen tehát megállapíthatjuk, hogy K'ien-lung bizottságának kis szolon szójegyzéke — ellentétben az általa javasolt név- és szómagyarázatokkal — hiteles és értékes munka, amely egyben becses XVIII. századi emléke a ma még kellően ki nem kutatott szolon nyelvnek, s amelyet mandzsu-tungúz nyelvészeti vizsgálódásainkban ezentúl figyelembe kell vennünk.

[19] A szolon—mandzsu korai kapcsolatokra vonatkozóan íme néhány adat, A *Huang-ts'ing k'ai-kuo fang-lüeh*, ed. HAUER: 1634, „Der Solon-Stamm (Nachkommen der Liao) bringt Tribut (i. m. 359, 669; A szolon és Liao azonosítása természetesen ezúttal is a K'ien-lung-féle bizottság tevékenységére vezethető vissza); 1640, „Rückkehr des Heeres vom Zuge gegen den Solon-Stamm" (502—504; részletes tudósítás a szolon ellenállásról, melynek a vezetője *Bomboyor* volt); 1640, „Einteilung zur Unterwerfung kommender Solon-Familien" (505); 1640, „Siteku und Genossen kehren vom Solon-Stamme nach der Ergreifung Bombogor's zurück" (515—516); 1641, „Begrüssungsmahl zur Unterwerfung kommender Scharen des Solon-Stammes" (523—524). Az északi, tkp. tungúz ághoz tartozó népek, ill. törzsek közül ugyane mű megemlíti, többek között, a kamnigánokat is: „1637, Belohnung von Siteku und Genossen für die Verdienste um die Verfolgung und Unschädlichmachung des Deserteurs Yelei vom Kamnikan-Stamme" (446—447; a kamnigán főnökök nevei igen érdekesek: *Yelei*, *Serteku*, *Bayinai*, *Tuyinai*). A kamnigánokról l. KÄTHE U. KŐHALMI, Der mongolisch—kamnigansche Dialekt von Dadal sum und die Frage der Mongolisierung der Tungusen in der Nordmongolei und Transbajkalien: Acta Orient. Hung. IX (1959), 163-204.

A MANDZSU NYELV RÉGI MONGOL ELEMEI

Ismeretes, hogy az altaji hipotézis legfőbb nehézsége az a mondhatni folyamatos érintkezés, amely egyrészt a mongol és a mandzsu-tungúz, másrészt a török és a mongol nyelvek közt fennállott. A hosszú érintkezés következményeképpen a kérdéses nyelvekben jelentős kölcsönös hatás figyelhető meg a nyelvtan és a szókészlet területén. Különösen szembetűnő a török nyelv hatása a mongolra és a mongolé a mandzsu-tungúzra. Minél régibb időre nyúlnak vissza e hatások emlékei, annál nagyobb a veszélye annak, hogy a kölcsönzésből származó nyelvtani és szókészleti elemeket az ősi, genetikus eredetű elemekkel tévesszük össze.

Az altaji nyelvrokonság tisztázásának szempontjából tehát alapvető fontossága van a kétféle eredetű nyelvi egyezések szétválasztásának.

E meggondolások alapján legyen szabad néhány megjegyzést tennem a mandzsu szókészlet régi mongol elemeinek néhány problémájáról.

Mielőtt mondanivalómra rátérnék, talán nem lesz felesleges két terminust közelebbről meghatározni. A „mandzsu" szót itt kissé tágabb értelemben használom, ugyanis beleértem a dzsürcsit is, minthogy ez a nyelv olyan nyelvi sajátságokat tartalmaz, amelyek világosan elválasztják a déli ág többi nyelveitől, ugyanakkor egészen közel hozzák a mandzsuhoz; végső soron a mandzsut a dzsürcsi egyik nyelvjárásának kell tekintenünk. Régi mongol elemeknek azokat nevezem ezúttal, amelyek a legrégibb időktől a klasszikus mongol kialakulásáig, tehát a XVII. század végéig, a XVIII. század elejéig kerültek a mandzsuba, ill. a dzsürcsibe.

A kérdés mármost az, vajon elválaszthatók-e a mandzsu nyelv régi mongol elemei azoktól az elemektől, amelyek összefüggése a mongol megfelelőkkel nem kölcsönzésből, hanem ősi, altaji rokonságból magyarázandó, illetőleg elkülöníthetők-e azoktól a mongol elemektől, amelyek a XVII. század után jutottak a mandzsuba? Úgy látszik, nagy általánosságban, illetőleg bizonyos megszorításokkal, igennel válaszolhatunk e kérdésekre.

A legrégibb mongol jövevényszavak meghatározása kétségkívül nehéz feladat, hiszen mai ismereteink szerint ezek hangtani tekintetben semmiben sem különböznek azoktól az altaji szókészleti elemektől, amelyek megőrződtek a mandzsuban is, a mongolban is.

Az itt felmerülő problémák eldöntésében szinte kizárólag a szó-geográfia vallomására kell hagyatkoznunk; pontosabban azt kell mérlegelnünk, mennyire van elterjedve a kérdéses szó a mandzsu-tungúz nyelvekben. Számos esetben megfigyelhető, hogy a szó csak a mandzsuban (és a dzsürcsiben) ismeretes, a többi mandzsu-tungúz nyelvben nem; ilyenkor nagy a valószínűsége annak, hogy jövevényszóval van dolgunk. Persze nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ily módon tett következtetéseink nem kivétel nélküli érvényűek.

Ami a régi mongol elemek legfiatalabb rétegét illeti, az altaji összehasonlító nyelvészet szempontjából teljesen közömbös, hogy bizonyos mongol elemek a XVII. században jutottak a mandzsuba, vagy pedig a XVIII. században, esetleg annál később. Nem is ez vezetett bennünket a kronológiai elhatárolásban, hanem a mongol nyelv történetének kutatása, amely nem utolsósorban ösztönzött arra, hogy a kérdést jelen formájában felvessük.

A mongol nyelv története szempontjából a XVII. századdal kezdődik az új-mongol korszak, a XVIII. századdal annak bőséges anyaggal dokumentált szakasza indul meg. Ez utóbbinak a kutatása — történeti szempontból — kevésbé tűnik sürgetőnek, mint a megelőző koroké. A XV—XVI. század még a közép-mongol nyelv korszaka, aránylag kevés emlékkel, telve problémákkal. E kor nyelvének a vizsgálata kell hogy feleletet adjon olyan nem jelentéktelen kérdésekre, mint: hogyan, milyen közbülső fokon keresztül jutott a XIII—XIV. századi mongol nyelv a klasszikus nyelv kialakításához? Mint alakultak ki ebben az átmeneti korban a mai mongol nyelvek és nyelvjárások? Ilyen körülmények között tehát nem lehet közömbös annak a firtatása sem, mint közelíthetjük meg a mongol nyelv eme érdekes korszakát, például a mandzsu nyelv mongol jövevényszavain keresztül?

Érdekes az is, hogy az új-mongol korszak első évszázadáról, a XVII.-ről erről az oldalról is érdemleges anyagot gyűjtsünk. Ezt a gondolatmenetet követve nem kevésbé érdekes azt kutatni, mint tükröződik a XIII—XIV. század mongol nyelve a jövevényszavakban. Megkülönböztetett figyelmet kell szentelnünk azoknak az értesítéseknek, amelyeket a mandzsu, pontosabban a dzsürcsi nyelv nyújt a XIII. századot megelőző idők mongol nyelvére, annak nyelvjárásaira vonatkozólag: a mongol nyelv történetének e korszakáról ez idő szerint ezek az egyetlen vallomások.

A felmerülő kérdéseket két oldalról próbáljuk megközelíteni, a szókészlet és a történeti fonetika oldaláról; mind a két esetben azzal a céllal, hogy segítségükkel reálisan kitapintható kronológiai következtetésekre jussunk. A rendelkezésre álló anyagot szem előtt tartva, külön-külön vizsgáljuk meg a kérdés szókészleti és fonetikai oldalát.

I. A szókészleti elemek kronológiai vallomása egy irányban teljesen kifogástalan: csak korábban kerülhetett a kérdéses mongol szó a mandzsuba, mint amely időből maga a mandzsu nyelvi emlék származik. Ennek a kronológiai megszorításnak különös értéket kell tulajdonítanunk a mandzsu írásbeliség

kialakulása körüli időben. Ma még nemigen tudjuk lemérni, hogy ebben az élő és írott nyelvi hatásban mekkora szerepet játszottak bizonyos keleti mongol nyelvjárások, mint pl. nem utolsósorban a gorlosz.

Elvileg, szép számmal állnak rendelkezésünkre források a mandzsu dinasztia megalakulása körüli időkből, amelyek ebből a szempontból különösen érdekes anyagot tartalmaznak. Elég, ha az 1632 előtti, „pont és karika nélkül írással" *(tongki fuqa aqô xergen*-nel) írt okmányokra, mindenekelőtt a *lao-tang*-okra gondolunk,[1] vagy azokra a mandzsu művekre, amelyek 1700 előtt készültek. Ezek között találunk, többek között három szótárat (közülük egyiket két kiadásban), nem kevesebb mint 24 pontosan datálható szöveget, a legtöbbször kínaiból való fordítást.[2]

Úgy látszik, a XVII. század első felében különösen erőteljes mongol hatással kell számolnunk, amely leginkább a kancelláriai gyakorlat területén mutatkozott meg.[3] Nagyon valószínű, hogy ebben a korszakban is szép számmal kerültek mongol elemek a mandzsu szókészletbe. A XVII. századi mandzsu művek és dokumentumok egykorú mongol elemeit azonban nem lehet gépiesen elválasztanunk a korábbiaktól, pusztán e művek kronológiája alapján.

1. Ezzel szemben a szókészlet oldaláról a dzsürcsi nyelv emlékei már most hasznos tanúságot szolgáltatnak a kérdés vizsgálatához.

Mindenekelőtt megállapítható, hogy a mandzsu nyelv mongol elemeinek tekintélyes része megtalálható a Ming-kori dzsürcsiben. Egyes esetekben a mongol elemek pontosan ugyanolyan alakban jelentkeznek a dzsürcsiben, mint a mandzsuban:

dzs. [= dzsürcsi] *irge-n*, ebben: *irge-be* 'népet (acc.)' (Gr. n° 843); ma. [= mandzsu] *irgen* ~ mong. [= irodalmi mongol] *irgen*, MTT [= Mongolok Titkos Története], Hy [= Hua-yi yi-yü] *irgen*, MTT *irge*; Ks [= Korye sǎ]

[1] L. Ligeti, A propos de l'écriture mandchoue: Acta Orient. Hung. II (1952), 235—301 és Deux tablettes de T'ai-tsong des Ts'ing: Acta Orient Hung. VIII (1958), 213, 1. és 2. jegyz. Vö. még Shunju Imanishi, Study on the sound [*ú*] in Manchu: Monumenta Orientalia I (Tenri 1959), 17—52 (japánul) és IX—X angol kivonat); On some of the specific Manchu letters and their romanisation, i. m. 53—66 és X—XI; The catalogue of Man-wen Lao-tang, i. m. 67—88 és XI—XII; Date of the copying of Man-wen Lao-tang, i. m. 89—93 és XII; The part of the 3rd year of Ch'ung-tê of Man wen Lao-tang, i. m., 94—100 és XIII; Correction of the Photographic Album: part of Ta [= T'ai]-tsung regime of Man-wen Lao-tang, i. m. 101—3 és XIII; Translation and explanatory notes to the Ch'ien-lung annotations of Man-wen Lao-tang, i. m. 104—219 és XIV. Vö. még Tongki fuqa aqu xergen-i bidxe (sic), sokszorosított fényképmásolatban, Prof. Dr. Rinchen mongol nyelvű előszavával. Megjelent mint a Corpus Scriptorum Mongolorum c. sorozat V. köt. 1. füzete (Ulaanbaatar 1959) 2+118+70+81+76.

[2] Walter Fuchs, Beiträge zur mandjurischen Bibliographie und Literatur (Tôkyô 1936), 124—30.

[3] Idevágó jegyzeteimet l.: Acta Orient. Hung. VIII, 201—39, különösen 207—11 és 228—34. Vö. még N. P. Šastina, Письма Лубсан-Тайджи в Москву (Из истории русско-монгольских отношений в XVII в.): Филология и история монгольских народов (Памяти академика Бориса Яковлевича Владимирцова. Москва 1958), 275—88. A két okmány, melynek szövegét, fordítással és magyarázatokkal kísérve közli N. P. Šastina, felettébb érdekes, ugyanis szép számmal tartalmaz az egykorú kancelláriai gyakorlatra oly jellemző beszélt nyelvi sajátosságokat.

irgen (Journ. As. 1930 II, 528); 'Ph [= 'phags-pa írásos emlékekben] *irgen*; MA [= Muqaddimat al-adab] *hirgen*, *irgen*; kalm. [= kalmük] *irgn̥*; ord. [= ordosz] *irgen*; hor. [= horcsin], dzsasz. [= dzsasztu], gor. [= gorlosz] *irgen*, *irgêŋ*, gor. *ǰirgen*, *ǰirgĕŋ*; hal. [= halha] *irgên*;

dzs. *arki* 'pálinka' (Niü-ĕï kuan yi-yü = Ny 44*a*) ma. *arki* (nanaj, ol. [= olcsa], orok, or. [= orocs] *araki*, ud. [= udihe] *ᶜau*; mgr. [= manegir] *arakí*; ngd. [= negidal] *aǰaχi*; szol. [= szolon] *araχi*, *arχi*; tung. [= tungúz] keleti nyj. *arakĭ*) ~ mong. *araki*, *ariki*; dah. [= dahúr] *aŕgĭ*, *aŕiγ*, *arigi*; kalm. *ärkə*; ord. *ari'ᵏχi*; hal. *archi(n)*; bur. [= burját] *ariki* (jellegzetes vándorszó). Más esetekben a mongol szó hangalakja kisebb eltérést mutat a mandzsuval szemben:

dzs. *nemürge* 'nemez-köpönyeg' (Ny. 42*b*); ma. *nemergen*, *nemerxen* 'esőköpeny, esőköpeny sásból' (*nemereku* neologizmus, melyet a *nemerxen* és az *etuku* szavakból alkottak; Hauer, 693) ~ mong. *nemürge* 'köpönyeg' < *nemür-*, *nömür-*[4] felvenni (ruhát), magára venni, felöltözni'; MTT *nemürge* 'ing nemezből', Yy [= Yi yü] *nemerke* 'rövid köpönyeg nemezből'; mgr. [= monguor] *niämʙierge* 'felöltő, esőköpeny, takaró'; kalm. Ö *nemr̥gə* 'burok, burkolat; tető, fedél'; ord. *nömörgö* 'köpeny vagy más ruhadarab, melyet vállra vetve viselnek, védekezésül az eső ellen'; hal. *nómróg* 'körgallér; takaró, pokróc'; bur. *nêmêrge*. A mandzsu és a dzsürcsi szó fonetikai és szemantikai eltérését — egymástól függetlenül —, mongol előzményre kell visszavinnünk;

dzs. *medige* 'hír, újság' (Gr. n° 483); ma. *meǰige* (a nanaj *mẹdẹ* < **mẹdẹ̄* jövevényszó egy másik mongol nyelvjárásból) ~ mong. *medege* 'hír, figyelmeztetés, értesítés; jelentés' < *mede-* 'tudni, ismerni'; MTT *mede'e*; kalm. *medē* 'tudás, ismeret, érzékelés, tudat'; ord. *meᴅē* 'érzékelés, mely az érzékszervek használatából származik, ismeret; az érzékelés képessége, fogékonyság; figyelmeztetés, értesítés, hír'; hal. *mêdêê*; bur. *mêdêê(n)*. A ma. szó pontosan, megfelel a dzsürcsi szónak, a *di* > *ǰi* fejlődés a mandzsuból magyarázandó, ahol ez szabályos. A ma. *medege*, *medexe*, 'ua.' ugyanannak a mongol szónak újabb időkből való átvétele.

Félreérthetetlenül más-más mongol forrásból származnak a következő dzsürcsi és mandzsu szavak: dzs. *χudira* 'farmatring' (Gr. n° 228); ma. *qôdarγan qodarχan* ~ mong. *qudurγa*; MTT *qudurqa*; kalm. *χudr̥γv*; ord. *χu̯ᴅu̯rga*; DB [= Dörböt-bejsze] *χudurγa*; hal. *chudraga*; bur. *chudarga*;

dzs. *χaliu* 'tengeri vidra' (Gr. n° 179); ma. *χailun* 'vidra' ~ mong. *qaliγu(n)* 'egy vidra-fajta; hód'; Hy, Tk [= Ta-tan kuan yi-yü] *qali'un*;

[4] A *nemür-* ige *nemü-*, *neme-* tőből származik. Ez utóbbi alakra vezetendő vissza: Hy *nembe-* 'befed, beborít', MTT *nembe'e* 'fedő, takaró, tető', *nembüle* 'kunyhó' (vö. mong. *embül-ün ger* 'szalmából készített kunyhó'); dah. *nẹmbŭs* 'ruha', *nẹmbĕlgĕ* 'tető', *nembuzú*, *nümbŭ-* 'befedni, beborítani'; mgr. *niämʙie-* 'betakarni magát, ruhadarabot hordani a vállán kabátként'.

MA *qali'un ;* kalm. *χälün ;* ord. *χali'ŋ ;* hal. *chaliu(n) ;* bur. *chalǰun ; kalu* NU, *χaluη* Kh, T *χalū* S (C).Ugyanez a szó ismét más mongol forrásból megtalálható még a következő alakban: mong. *qaliγun (morin)* 'ló, melynek sörénye és farka fekete, teste világos szürkés'; MTT *qali'un* 'pej ló fekete sörénnyel és fekete farokkal'; kalm. *χälün ;* ord. *χali'ŋn ;* hal. *chaliun.*

Megjegyzendő, hogy megkülönböztetett figyelmet érdemelnek a Ming-kori dzsürcsi források ama mongol elemei, amelyek a mandzsuból nem mutathatók ki. Ezek közül valók: dzs. *ǰasa-*, 'rendezni, meghatározni, elrendelni', ebben: *ǰasara* (Gr. n° 782; nomen futuri) ~ mong. *ǰasa-* 'kijavítani, megjavítani; kormányozni; elrendelni, megparancsolni; rendezni; stb.'; MTT, Hy *ǰasa- ;* 'Ph. *ǰasa* ['*ul-*]; MA, IM [= Ibn Muhanna] *ǰasa-*, MA *yasa-* (< tör.); mgr. *sa- ;* kalm. *zas-*, *ǰas-*. ord. *ǯasa-*, *ǰasa- ;* hor. *ǰas-*, *ǰasa- ;* hal. *zasa- ;* bur. *zaha- ;*

dzs. *qūr* 'egyfajta húros hangszer' (Ny 27*b*) ~ mong. *quγur, quur* 'balalajka, gitár, lant, koboz'; Čy [= Čī-yüan yi-yü] *qubur ;* MA *qu'ur ;* kalm. *χūr* 'húros hangszer; hegedű'; ord. *χ̄ūr* 'négyhúrú hegedű'; hor., dzsasz. [= dzsasztu] *χ̄ūr, χūr* 'kínai hegedű *(hu-kin)*' ; hal. *chuur ;* darh. [= darhat] *χūr ;* bur. *chuur ; kur* NU, *χur* T, S, Kh (C);

dzs. *nayaču* 'az anya fivére' (Ny. 29*b*) ~ mong. *nayaču* 'anyai nagybátya'; MTT, Hy, Čy, Tk *naqaču* 'az anya fivére'; dah. *naqtš'ü* 1. az anya öccse; 2. a feleség öccsének felesége'; kalm. *nayᵛtsv* Ö, *naktsᵛ* 'anyai ági rokonok'; ojr. nyj. *nayats ;* ord. *naqatš'i* 'anyai ági rokon', *naqatš'a* 'ua.'; tum. *nagači* 'az anya bátyja', DB *nagč, naχči* 'az anya öccse'; hal. *nagac ;* darh. *nagacă ;* bur. *nagsa ; nagasa* NU, T, *naqaso* Kh, *nagoco* S (C). A ma. *nača (<*nāča)* 'a feleség bátyja' ugyanerre a mongol szóra vezethető vissza, de más időből és más nyelvjárásból; feltűnő és szabálytalan az intervokalikus helyzetben való *-γ-* eltűnése.

A Kin-kori dzsürcsi emlékek mongol elemei közül a legfiatalabbak is általában a XII. századra érvényesek, a legtöbbje persze ennél jóval régibb. E mongol elemek közül való:

dzs. *χuriyan* 'bárány' *(huo-li-han ;* Kin-šī CXXXV, 12*a*) ~ mong. *qurayan, quryan, quriyan ;* MTT *quriqan, quriqa,* Hy *quriqan,* Čy *qurqan ;* Yy *quryan (hu-erh-ngan,* a 2. írásjegy romlott); Ls [= Lu-lung sai-lio] *quriqan* (a 2. írásjegy romlott); MA *qurayan ;* mgr. *χorqa ;* irod. ojr. *χuraya, χuryun ;* kalm. *χuryn ;* ojr. nyj. *χγryan ;* ord. *χγrga ;* gor. *χuraya(n),* tum. [= tumut] *χūrak ;* hal. *churga(n) ;* darh. *χuɬigăη ;* bur. *churigan ; χurigan* T, Al, B, *χurga* S (Podg.); *χuɬega, χuɬegan* T, *χuɬagan* Kh, *χuragu* S (C). Mongol jövevényszavak: tel., szag., kojb., kacs., kmd. *qurayan* (Radl. II, 922); evk. Nercs. *kurkan* (Vasilevič, 223). E szó ismeretlen a mandzsuban, nincs feljegyezve a Ming-kori dzsürcsi emlékekben sem.

Nem közömbös persze az sem, hogy egy sor Ming-kori dzsürcsi szó történetét az epigráfiai emlékek segítségével vissza tudjuk vinni a XII. századba.

Így, például, az 1185-ből való kis dzsürcsi írásos feliratban olyan szavakat is találunk, mint *irge* 'nép', *ǰasa-* 'rendelni' stb.[5]

2. A szókészlet oldaláról a mongol elemek kutatásához értékes segítséget nyújtanak a mongol nyelv XIII—XIV. századi emlékei, amelyekben szép számmal találunk olyan szavakat, amelyek egyéb mongol forrásokban vagy teljességgel ismeretlenek, vagy szemantikai tekintetben nyújtanak újat. A régi mongol szókészlet ezen elemeihez gyakran lelünk párhuzamot a mandzsuban. Példaként hadd említsük meg a Mongolok Titkos Történetéből:

mong. MTT *bitü-* 'valami (pl. part) mentén végigmenni'; mong. *bitü-* 'errer, rôder çà et là, voyager par austérité' (Kow.) ~ ma. *bitu-* 'umgeben, einfassen, säumen, am Rande hingehen' (Gab.); 'einfassen, (um)säumen, umrändern, entlanggehen, verzieren', *birai bitume* 'am Flusse entlang' (Hauer), *bitume yabu-* 'иду по берегу, вдоль берега' (Zakh.);

mong. MTT *bura tara* 'überallhin, verstreut, durcheinander' (Haenisch. Wörterbuch, 22, *tara* helyett javasolt *ḫara* = *qara* olvasata tárgytalan) ~ ma. *buran taran* 'Trennung, Zwist; in Unordnung' (Gab.), 'Hals über Kopf' (Hauer), 'в смятении, расстройстве после разбития (бегу), *buran taran burula-*'в смятении обращаюсь в бегство, разбегаюсь' (Zakh.);

mong. MTT *bili-* 'streichen, streicheln' (Kozin, 598) a szót a mong. *ili-* 'toucher avec la main, tâter ou frotter doucement avec la main, caresser' (Kow.) igéhez csatolta. Haenisch (Wörterbuch, 16), kétkedve ugyan, a mong. *ilbi-*'frotter doucement avec la main; caresser, flatter' (Kow.) metatetikus alakját kereste benne. Nem vitás, hogy az *ili-* és *ilbi-* valahogyan összefügg a *bili-*vel, de nem kevésbé kétségtelen az sem, hogy ez utóbbi alak hiteles, vö.: ma. *bilu-* 'freundlich sein, freundlich aufnehmen, zur Ruhe bringen, in Ruhe halten' (Gab.), '1. streicheln, hätscheln, liebkosen'; 2. liebenswürdig sein, sich annehmen, sorgen für'; 3. besänftigen, beschwichtigen' (Hauer); származékai: *bilubu-* 'streicheln lassen, hätscheln lassen', *biluqô* 'durch Liebenswürdigkeit bestechender Schwindler', *biluša-* 'immerzu zärtlich streicheln' (Hauer).

II. A történeti fonetika segítségével még közelebb lehet jutni a mongol elemek kronológiájának meghatározásához, vagy ami ezzel egyet jelent: ezen az úton megkezdhetjük a mongol kölcsönzések néhány fontosabb rétegének a körvonalait megrajzolni.

Ilyen természetű megfigyeléseinknek az az alapja, hogy a mandzsu történeti fonétika bizonyos jelenségei egyes jövevényszavakon megfigyelhetők, másokon nem, a szerint, hogy a kérdéses mongol elemek mikor kerültek a mandzsuba vagy a dzsürcsibe. Az e téren kínálkozó tanulságok szemléltetésére talán elegendő lesz a következő néhány eset bemutatása.

[5] Vö. Tamura Jitsuzō, Daikin Tokushōda shōhi no kenkyū: Tōyōshi kenkyū II, 413 (XI. sor) és 416 (XXI. sor).

1. A szókezdő *p*-. Eredeti mandzsu szavakban normálisan *f*- a megfelelője ; a Ming-kori dzsürcsiben szintén *f*-et találunk, a Kin-koriban viszont még *p*-t. A mongolra vonatkozólag a szókezdő *p*-t egyesek a pre-mongol-ra, mások a proto-mongolra teszik. Magam még lejjebb szállnék e szókezdő kronológiájával, ui. a szókezdő *p*- kimutatható a kitajból. Ez annyit jelent, hogy, például a kitajból kölcsönzött szó szókezdő *p*-je változatlanul megőrződött a Kin-kori dzsürcsiben, a Ming-kortól kezdve azonban — a többi, eredeti szó szókezdő *p*-ivel egyetemben — *f*-fé fejlődött a dzsürcsiben is, a mandzsuban is.

Ebbe a kategóriába sorolnám a mandzsuban teljesen elszigetelten álló *fon* 'idő' szót:

ma. *fon* 'idő' ; dzs. *fu-wan-to* (Gr. n° 81), olv. *fo-on-do*, ill. *fo-n-do* (tehát *fo-n* 'idő',[6] a *do* a dat.-loc. ragja) <**po-n*, ez valószínűleg jövevényszó a kitajból. A kitaj szót különben jól ismerjük, kínai átírásban *po* alakban van feljegyezve, jelentése szintén 'idő' ; vö. K'i-tan kuo čï, XXVII. fej. 336, 341 ; Liao šï, CXVI. fej. 15*a*, 15*b*. E szó teljesen ismeretlen a többi mandzsu-tungúz nyelvben. MTT, Hy *hon* 'év', Čy *hon (huang)*, Tk *hon*, Yy *hun (huo-wen)*, Ls *hon*, Phy *hon*, ebben: *šini hon ;* 'Ph *hon ;* LN [= Leideni Névtelen], IM, MA *hon ;* mgr. *fān*, *χuān*, szancs. [= szancs'uan] *huan*, srg. [= siringol] *χuan*, *χon*, *fuan ;* dah. *χuan*, *χon*, C [= Cicikár] *χo ;* mong. *on ;* ord. *on ;* kalm. *on ;* hal. *on*, bur. *on*. Vö. még, P. Pelliot: Journ. As. 1925 I, 218—219 ; G. D. Sanžeev, Mančžuro-mongoljskie jazykovye paralleli, 702 ; N. Poppe, Introduction to Mongolian comparative studies, 96 ; G. J. Ramstedt, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I, 53 (a kor. *pom* 'tavasz' szó nem tartozik ide).

Ugyanebbe a kategóriába tartozik szerintem:

ma. *fulgiyan* 'vörös' ; dzs. *fulagian* (Gr. n° 624), *fulian* (olv. *fulgian ;* Ny 47*a*)[7] ~ mong. *ulayan* 'vörös', MTT, Hy, Tk *hula'an*, Čy *hulā*, Yy *fula'an*,

[6] A Tolmács Hivatal kínai—dzsürcsi szójegyzékéből (Niü-čï kuan yi-yü (ez a szó hiányzik, helyette az *eri* szerepel, szintén 'idő' jelentésben *(šï)* (12*a*). Ugyanez a szó viszont a Grubetól kiadott kínai—dzsürcsi szójegyzékben (n° 89) 'évszak' *(ki)*-nak van fordítva. A ma. *erin* mindkét jelentést ismeri ('Jahreszeit, Zeit'; Hauer, 253).

[7] Más mongol nyelvjárásokból valók a következő ma.-tung. alakok: nanaj *folǰen* (Grube); ud. *χulaligi ;* mgr. *olarén*, *ularín*, *χulán ;* ngd. *χulain* (< **χularin) ;* szol. *ularin ;* evk. *χulama*, *χolama*, *χolbama*, *χularin*, *ōlarin*, *ularin*, *χolarin ;* ev. *χulanja ;* vö. G. M. Vasilevič, Эвенкийско-русский словарь, Moszkva 1958; W. Kotwicz, Contributions aux études altaïques I—III: Rocznik Orjentalistyczny VII, 226; Kotwicz szerint az északi ági tungúz szavak csakúgy mint a déliek (mandzsu és dzsürcsi) mongolból való kölcsönzések. G. J. Ramstedt, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I, 53 és N. Poppe, Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen I (Porta Linguarum Orientalium IV, Wiesbaden 1960), 100 szerint az idézett mandzsu-tungúz szavak az ősi, altaji szókészlethez tartoznak. Magam nem tudnám osztani Ramstedt és Poppe nézetét, bár ezúttal nem hárítanám el a koreai megfelelést: *pulǰi* 'vörös'), de ettől függetlenül, feltűnőnek kell tartanunk, hogy a feltett alt. **pula-* 'vörös', a mandzsu és dzsürcsi kivételével, hiányzik a déli ág nyelveiből (a nanaj *foljen* kétséget kizáró módon aránylag kései mandzsu jövevényszó; az ud. *χulaligi* pedig valamelyik északi dialektusból származik). Nézetem szerint közvetlen összefüggést kell keresnünk a ma. *fulgiyan* és a mong. **pulayān* között, ugyanúgy, mint a fent tárgyalt többi színnév esetében is.

Ls *hula'an*, *fula'an* ; Py *ulān* ; LN *hula'an* ; IM *hulān*, MA *hula'an*, *hulān*, *ulān* ; dah. *ulāŋ* (Poppe), *χulá* (Ivanovskij), *χulą̄* (Ligeti) ; mgr. *fulān*, srg. *χulan*, *fulyan*, *χulaŋ* ; mog. *ulōn* (Ramstedt), *ulān*, *ulą̄* (Ligeti) ; kalm. *ulān* ; ord. *ylān* ; hor., dzsasz., tum. *ulān* ; hal. *ulaan* ; darh. *ulāŋ* ; bur. *ulaan*.

A szó, melyet a Ming-kori dzsürcsiből szintén *fulgian*-nak ismerünk, egy eredeti **pula-γān*-ra vezethető vissza ; ugyanezen alak szabályos folytatása a XII—XIV. századi *hula'an* 'ua.' is. Bár a két szóban a szókezdő viselkedése azonos, mégis, a *fulgiyan*-t a *fon*-nál lényegesen régibb kölcsönzésnek kell tartanunk. E feltevés mellett szól a *fulgiyan* szóban megfigyelhető két kritérium.

Az egyik, az eredeti hosszú magánhangzóval szemben mutatkozó diftongus, amely igen réginek látszik ; hasonló mongol elemek:

ma. *genggiyen* 'világos, fényes, ragyogó, csillogó' ; dzs. *gengian* (Ming), olv. *ŋengian* (Kin) 'ua.' (Gr. n° 608) ~ mong. *gegegen*, *gegen* ; MTT *gege'en*, *gegēn*, Hy *gege'en*, *gege'e'en* ; Ls *gege'en*, *gegēn* ; 'Ph *gegēn* ; MA *gegēn* ; mgr. *ccsēn* ; kalm. *gegēn* ; ord. *cegēn* ; gor. *gegą̄* ; khal. *gēgēl(n)* ; darh. *gegēŋ* ; bur. *gēgēl(n)* ;[8]

ma. *šanggiyan* 'fehér' ; dzs. *šangian* (Gr. n° 619), *šangia* (Ny 47*b*)[9] ~ mong. *čaγan*, MTT *čaqa'an*, *čaqān*, Hy, Tk, Čy, Ls *čaqān* ; 'Ph *čaqa'an*, *čaqān* ; LN *čaqān*, IM *čaγān*, *čayan* ; MA *čaγān*, *čaqān*, *čiγān*, I [= Isztanbuli kiadatlan mongol szójegyzék] *čaγān* ; dah. *čiyán* (Ivanovskij), *tš'iyą̄* ; mgr. *tš'igān*, srg. *čikan*, sancs. *chékan* ; mog. *chaghàn* (Leech), *čaγōn* (Ramstedt), *čaγān*, *čayą̄* (Ligeti: Acta Orient. Hung. IV, 130) ;kalm. *tsaγān* ; ord. *tš'agān* ; tum. *ćagān*. DB, udzs. [= üdzsümcsin], B [= barin], hor. [= horcsin], *čagan*. DB *sagan*, *sayn*, *šayan*, ogn. [= ognut] *sagaŋ*, dzsasz. *šagan*, *čšagān* ; hal. *cagaan* ; darh. *cagāŋ* ; bur. *sagaan* ;

ma. *χamgiya* 'egyfajta üröm-fű' ~ mong. *qamqay* 'fehér színű üröm-fajta (fű)' ; kalm. *χamχvg* ; ord. *χamχaĸ* hal. *chamchag*. Az *ā* magánhangzó eredeti hosszúsága nem őrződött meg a mai mongol nyelvjárásokban. Vö. mong. *qamqauul* 'ballagófű, sziksófű (salsola)' ; MTT *qamqa'ulsun*, Hy, Tk *qamqa'ul*

[8] Igen érdekes megfigyelni, hogy a ma. (dzs.) *genggiyen* szorosan csatlakozik a mong. *gegēn*-hez, ugyanakkor viszont a *ge-* tő igen réginek látszik a mongolban (*ge-gēn*, *ge-yi-*, *ge-re-l* etc.) is, a mandzsu-tungúzban is. A szó eredeti szókezdőjét nem a mongol, hanem a mandzsu-tungúz őrizte meg. Vö. ma. *ge-xun* '1. fényes, világos, kivehető; 2. világosság', *ge-lē-rje-* 'csillogni', *ge-l-me-rje-* 'csillogni, ragyogni, villogni', *ge-re-* 'kivilágosodni', *genggiyen* ; nanaj *ŋemli* 'világosabb', *ŋegiⁿ* 'világos', KurUr *ŋemdi-* 'fényleni'; ol. *ŋegiⁿ* 'fényes', *ŋeJe-* 'világítani'; orok *ŋegdę*, *ŋegdę* ; ud. *ŋei* ; ngd. *ŋeJil-* 'fényleni'; szol. *nēri* 'hajnal'; evk. *ŋēril-* 'fényleni', ev. *ŋēril-* 'ua.'; vö. Cincius, Sravniteljnaja fonetika, 985, 969. A szókezdő *ŋ-* kimutatható a XII. századi dzsürcsiből is, vö. L. Ligeti, Note préliminaire sur le déchiffrement des „petits caractères" joutchen: Acta Orient. Hung. III, 224—5.

[9] A szó általánosan ismert a déli ág többi nyelveiben és nyelvjárásaiban: nanaj *čakjean*, Kur Ur *čakjaⁿ* ud. *čaligi* ; szam. *ćagja* ; or. *ćāgja*, *ćjaligi*. W. Kotwicz, i.m. 227 szerint e szavak is jövevények a mongolból. De vö. Ramstedt, Einführung I, 63 és Poppe, Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen I, 99.

(helyesírása: *ḳamqa'ul)* ; mgr. *χāŋǫu* ; kalm. D *χamχūl* ; ord. *χamχṳ̄li* ; hal. *chamchuul* ; bur. *chamchuul*.

A másik kritérium az, hogy a két magánhangzó közti *-γ-* nem esett ki, helyette az első magánhangzó tűnt el, ugyanúgy, mint egy sor más mongol jövevényszóban:[10]

ma. *gurgu* 'vad, vadállat' ~ mong. *görügesü(n)* 'vadállat, négylábú'; MTT *görö'e, görö'esü(n), görögesün* (ez utóbbi alak hapax legomenon); 'Ph *görö*['*ed*] (pl.); IM, MA *görēsün*; mgr. *k'uorosę* ; irod. ojr. *görösün*, kalm. *görī, görīsṇ*, ojr. nyj. *görīs, görīsṇ* ; ord. *görös* 'vad, vadállat', *görö* 'vadászat'; gor., hor., DB, *görös*, gor. *gûrös*, DB, hor. *gûrgēs* ; hal. *góróós(ón)* 'antilop', *góróó* 'vadászat'; darh. *górösěŋ* ; bur. *gûróóhê(n)* ;

ma. *aryan* 'fog' ~ mong. *araγa* 'zápfog'; MTT *ara'a* ; IM *arā* ; mgr. *arā* ; irod. ojr. *arān*, kalm. *arān*, ojr. nyj. *arān* ; ord. *arā* ; darh. *arā* ; hal. *araa(n)* ; bur. *araa(n)* ;

ma. *serguwen* 'friss, hűvös' ~ mong. *serigün, seregün* 'friss, hűsítő'; Hy, Tk, Yy *seri'ün*, Ls *seri'ün* (a 2. írásjegy romlott); 'Ph *seri'ün* ; MA *seri'ün, serün*; dah. *sęrŭŋ*; mgr. *sarin*; kalm. *serün*; D. *sirün*; hal. *serûún*; bur. *hêrjuún*.

Ez a hangtani jelenség azért is érdekes, mert mai ismereteink szerint a kitaj kizárásával más szien-pi nyelvjárások felé utal.

Bizonyos számú szóban a szókezdő *p-* az általános fejlődéstől eltérő módon *χ-* alakban jelentkezik.

Ilyen a dzs. Kin-kori *χulaχu* 'vörös' (Kin šï CXXXV, 12*a*) ~ ma. *fulaχôn* 'vörös, meztelen'. (A képzőre vonatkozólag vö. ma. *ša-χôn* 'fehér, fehéres', *ge-xun* 'ragyogó, fényes', *nio-χon* 'zöldes').

E szóban, ebben az időben, normálisan szókezdő *p*-t várnánk, ugyanúgy, mint ugyanazon szójegyzék egy másik szavában:

dzs. Kin-kori *puladu* 'vörös szemű' (Kin šï CXXXV, 11*a*) ~ ma. *fulata* 'vörös karikákkal a szeme körül, vörös szemű'; vö. Pelliot: Journ. A. 1925 I, 263); l. még hal. *ṷlts'ē-* 'vörös szeműnek lenni', Ramstedt: JSFOu XXVIII-8; 57).

E szó is a *pula-* 'vörös' szóra vezethető vissza. Mindebből világosan az következik, hogy a dzs. *χulaχu* nem ugyanabból a mongol nyelvjárásból származik, mint a dzs. *puladu*.

Ismét más példák azt tanúsítják, hogy mongol szavak akkor is kerültek a mandzsuba, amikor a régi szókezdő *p-* is, a helyén jelentkező *h-* (*χ-*) is eltűnt már a mongolban. Ilyen:

[10] Figyelmet érdemel, hogy bizonyos ma élő nyelvjárásokban eltűnik a két magánhangzó közti pozícióban a *-γ-* (*-g-*), s helyette hosszú magánhangzó áll, más nyelvjárásokban pedig, ugyanezekben a szavakban, megmarad a *-γ-* (*-g-*). Vö. B. Ja. Vladimircov, Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия, 235. Vö. még N. Poppe, On the velar stops in intervocalic position in Mongolian: Ural-Altaische Jb. XXXI, 270—3 és Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen I, 42—9.

ma. *odontu* 'csillagos', ebben: *odontu qailun* 'ló, csillaghoz hasonló pettyekkel' (Zakharov, Hauer) ~ mong. *odun* ; MTT, Hy, Tk, Yy, Ls *hodun*, Čy *hudo*, Py *odu* ; tibeti átírásban *ho.dun* (T'oung Pao XXVII, 168) ; IM *hodun*, *idun*, MA *hodun*, pl. *hodud*, *hodut* ; Kir. *hutut* ; mgr. *fōdi*, sjög. [= sara-jögur] *hotun*, szancs. *hotu*, sznp. [= szuonapa] *hoton*, srg. *χotu*, *χotun*, *fotu*, *χodun* ; dah. *χotó*, C *χodo* ; ord. *ɣdɣ* ; darh. *odoŋ* ; kalm. *odn̥* ; hal. *od(on)* ; bur. *odo(n)*.

2. Az eredeti szóbelseji *-rg-* és *-rk-* a mandzsuban *-ǰ-*vé és *-č-*vé fejlődött. E fejlődés első tekintetre, ha nem is fiatalnak, de erősen regionálisnak tetszik, a mandzsun kívül ugyanis csak az olcsában figyelhető meg. A többi mandzsu-tungúz nyelvben a következő megfeleléseket leljük:

-rk- > nan. *-ǰk-*, *-k-*, *-r-* ; orok *-t-* ; ud. *-k-*, *-ǰg-* ; or. *-kk-* ; szol. *-rk-*, *-kk-* ; ngd. *-ǰk-*, *-ǰk-*, *-ǰk-* ; evk., ev. *-rk-* ;

-rg- > nan. *-ǰg-*, *-g-* ; orok *-d-* ; ud. *-g-* ; or. *-gg-* ; szol. *-rg-*, *-gg-* ; ngd. *-ǰg-*, *-dg-*, *-ǰg-* ; evk., ev. *-rg-*. Vö. V. I. Cincius, Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков, 230—1, 236—7 ; J. Benzing, Die tungusischen Sprachen, 995—6.

Mindenesetre igen érdekes, hogy eredeti mandzsu szavakban ezek a mássalhangzó-kapcsolatok másodlagosak. Ilyenek: ma. *erku* 'seprő' <**eri-ku* < *eri-* 'seperni' ; ma. *ergen* 'lélegzet, lehelet ; élet' <**eri-gen* (vö. Ming-kori dzsürcsi *eri-ge*, Gr. n° 517) ; ma. *dorgi* 'belső, ami belül van' <**do-ergi* ; ma. *birya* 'kis folyó, patak' <**bira-ya*. Számos példa amellett szól, hogy ezek az újabb *-rk-*, *-rg-* mássalhangzó-kapcsolatok nem régebbiek a XV—XVI. századnál. Sajnos, a jelenleg rendelkezésünkre álló anyag túlságosan szegény ahhoz, hogy annak az alapján kétséget kizáró módon meg lehessen állapítani a régi *-rk-*, *-rg-* megfelelőit a XII. századi dzsürcsiben. Annyi bizonyos, hogy a Ming-kori dzsürcsiben már számolnunk kell a mandzsuval azonos *-č-*, *-ǰ-* fejlődéssel ; vö. megjegyzéseimet a dzs. *üǰen* 'nehéz' szóval kapcsolatban: Acta Orient. Hung. IX, 271.

Bárhogyan legyen is a dolog, az *-rk-*, *-rg-* > *-č-* és *-ǰ-* fejlődés megfigyelhető néhány (feltűnően kis számú) mongol jövevényszóban:

ma. *faǰan* 'állati trágya (tehéné, szarvasmarhá, madáré)' <**paryal* ~ mong. *aryal* 'argal, állati trágya, amelyet a mongolok tüzelőül használnak, miután megszárították és a napon megkeményedett' ; IM, MA *haryal* ; mgr. *χarɣar*, srg. *χargal* ; irod. ojr. *aryasun*, kalm. *aryᵘsn̥*, ojr. nyj. *aryasan*, *aryasun*, *àraɣsun*, *aryas* ; ord. *argal* ; hal. *argal* ; darh. *argăl* ; bur. *argal*. Pelliot : Journ. As. 1925 I, 207 ; Ramstedt, Einführung I, 125 ;

ma. *nuǰan* 'ököl'[11] ~ mong. *nidurya* 'ököl', *nudura-*, *nidura-* 'ököllel

[11] A többi mandzsu-tungúz nyelvben e szó megfelelői ezek: ol. *ńuǰa* ; or. *nuga* ; ngd. *nurga* ; evk. nyj. *nurka* (< **nurga*) ; vö. Sanžeev, Mančžuro-mongoljskie jazykovye paralleli, 675; Ramstedt, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I, 77. Itt kell megemlítenünk, hogy a szó a török nyelvekben a következő alakokban jelentkezik: türk,

ütni'; MTT, Hy *nudurqa*, Yy, Ls *nudurγa* ; Čy *nuduryan* ; MA *nudurqa*, *nuduryala-* ; mgr. *nuᴅurga* ; irod. ojr. *nudurγa*, kalm. *nudr̥γᴅ* ; ord. *nu̯ᴅu̯rg̥ą̂* ; hal. *nudarga(n)* ; bur. *njudarga(n)* ; NU *ńodergo*, T. *ńodorgo*, S, Kh *nodorgo* (C.) ;

ma. *xuǰuku* 'fujtató' < *xuǰu-* 'fújtatni (fujtatóval)' <**kȫrgö*[12] ~ mong. *kögörge*, *kögerge* 'kovács-fujtató ; fujtató vagy tömlő, amelynek segítségével fujtatnak, hogy meggyújtsák a tüzet' ; MTT *kü'ürge*, *gȫrge* (*gürege*, HAENISCH hibás olvasata, figyelmen kívül hagyandó) 'kovács-fujtató' ; IM *kȫrge* ; irod. ojr. *kȫrge*, *kȫrgö* ; kalm. *kȫrᵒᵍ*, *kȫrgᵒ* ; ojr. nyj. *kȫrüg* ; ord. *k'ȫrgö* ; hal. *chóóróg* ; bur. *chóórgê* ; T, Al *χȫrgö*, B *χȫrχö* (Podg.).

Ezzel szemben meglepően nagy azoknak a mongol elemeknek a száma, melyekben az *-rq-* (*-rk-*) és *-rγ-* (*-rg-*) változatlanul megőrződött:

ma. *čarki* 'kasztanyetta' ~ mong. *čargil* 'egy hangszernek a neve, amely valamelyest hasonlít a kasztanyettára' ; Hy, Tk *čargi* ; ord. *tš'argi* 'egyfajta kasztanyetta' ; hal. *cargil* 'ua.' ;

ma. *urkuǰi*, *urkulǰi* 'mindig ugyanaz a dolog' (az *urkuǰi* alak másodlagos, és belső mandzsu fejlődés eredménye) ~ mong. *ürgülǰi* 'mindig egymásután, egyik a másik után, kihagyás nélkül, megszakítás nélkül, szüntelenül' ; MTT *ürgülǰi* ; dah. *ùrk'ŭlɒ́ž* ; irod. ojr. *ürgülǰi* ; kalm. *ürgl̥dži* ; ord. *ùrgùlᴅži* ; hal. *ùrgêlž* ; bur. *ùrgêlžê* ;

ma. *irge* 'herélt kos', *irge χoni* 'birka' ~ mong. *irge* 'herélt birka' ; MTT *irge* 'birka', Čy, Yy, Ls *irge* ; mgr. *yerge* 'herélt kos' ; kalm. *irgə* ; ojr. nyj. *irig*, *irgɛ* ; ord. *ī̆rge* ; dzsasz. *irek χöni* ; hal. *irêg* ;

ujg. *yuduruq*, Kāšγ. *yuδruk* ; alt., leb., bar., krm. *yudruq*, tel. *'yudruq* (RADL. III, 565); szag., sór *nuzruq* (RADL. III, 707); kojb. *numzuruk*, karag. *ńuduruk*, szoj. *ťuduruk*, knd. *munzuruk* (CASTRÉN). Itt is felmerül a kérdés, hogyan viszonylanak a három csoport szavai egymáshoz? A ma. *nuǰan*-t (az ol. *ńuǰa*-val együtt) nemcsak a *ǰ* < *rg* fejlődés jellemzi, hanem a *-d-* kiesése is. Valóban, a mandzsuban a három szótagos szavakban a második szótag rövid, hangsúlytalan magánhangzója gyakran kiesik; ilyen esetekben a második szótag *d*-je a harmadik szótag (kettős) mássalhangzója előtt el szokott tűnni. Ilyen eset, például, ma. *γólχa* 'csizma' < **γudul-χa*. Ezt a hangtani jelenséget a többi mandzsu-tungúz nyelvekben nem ismerjük (BENZING, Die tungusischen Sprachen, 98 § 43, nem is említi e kérdést. Egyes nyugati mongol nyelvekben, pl. az ojrátban, egyes mongol nyelvjárásokban szintén eltűnik a második szótag *-d*-je, a harmadik szótag *-s*-e előtt; vö. POPPE, Introduction, 107—8 és LIGETI: Acta Orient. Hung. IV, 132). Mindenesetre feltűnő, hogy a *-d-* a jelen esetben nemcsak a mandzsuban, hanem az olcsa, orocs, sőt negidal és evenki (nyj.) megfelelőkben is eltűnt. Bárhogyan is álljon a dolog, az kétségtelen, hogy a mongol és mandzsu-tungúz alakok szorosan összetartoznak egymással, akár úgy, hogy a mongol és a mandzsu-tungúz szavak ősi egyezésből erednek, akár úgy, hogy a mongol szó igen régen jövevényként került a mandzsuba, s onnan tovább terjedt a többi mandzsu-tungúz nyelvbe (ez idő szerint magam ezt a feltevést tartom valószínűbbnek). A török alakok mindenképpen csak a mongolokkal függhetnek össze közvetlenül.

[12] A többi mandzsu-tungúz nyelvben e szó megfelelői: nanaj *kuęgę* és *kuęgę-* ; ol. *kùęǰę* ; orok *koddo*, *kudu* ; or. *kuggę* ; ud. *kugę* ; ngd. *kujgę*, *kudgę* ; evk. *kurgę* ; ev. *kürgę* ; vö. SANŽEEV, Mančžuro-mongoljskie jazykovye paralleli, 996; BENZING, Die tungusischen Sprachen, 685. Jellegzetes műveltségszó, amely az idézett nyelvekben (a mandzsu és a nanaj kivételével) csak névszói, képzett alakban van meg. Ez az oka, amiért az esetleg szóbajöhető török megfelelők ellenére sem tekinthető az eredeti altaji szókincs emlékének.

ma. *mergen* 'okos, ügyes, értelmes' ~ mong. *mergen* 'okos, tapasztalt, tudós, aki érti a dolgát; ügyes vadász'; MTT, Hy, Tk *mergen*; 'Ph *mergen*; mgr. *mierəən*; kalm. *mergn*; ord. *mērgēn*; DB hor. *mergen*; hal. *mêrgên*; bur. *mêrgê(n)*;

ma. *sirge* 'selyemfonál, kötél, zsinór, fonál' ~ mong. *sirkeg* 'nyers selyem'; irod. ojr. *širkeq*; kalm. *širgəə*, *širkəə*; ord. *šir^{k}χek* 'a szövet fonala, a kő szemcséje, a fa rostja'; hal. *šircheg* 'rost, fonál'; bur. *šêrchêg*;

ma. *terge* 'kocsi' ~ mong. *tergen*; MTT, Hy, Tk *tergen*; Cy *tergen* (a 3. iráshegy romlott); 'Ph *tərged*, pl.: MA *tergen*; mgr. *t'iergə*; dah. *t'ergĕ*, *t'ergə*; kalm. *tergn*; ord. *t'erge*; DB *tɛrgɛ*, hor., DB *terge*, gor. *t'erge*; hal. *têrêg*, *têrgên*; darh. *tergĕ*; bur. *têrgê(n)*. (A ma. *səǰən*, úgy látszik, ugyanennek a mongol szónak igen régi átvétele.)

Ha hinni lehet a dzsürcsi epigráfiai emlékek vallomásának (ezek alapján idéztük fentebb az *irge-n* 'nép' szót), az *-rg-*, *-rk-* aránylag igen régi a mandzsuban (a dzsürcsiben), pontosabban, az *rk* > *č*, *rg* > *ǰ* változásnak a mandzsuban (dzsürcsiben) a XII. század előtt kellett végbemennie.

3. A fonetikai kritériumok közt kell említenünk a szókezdő *k-* képviseletét. Eredeti mandzsu szavakban való képviselete sajnos ez ideig nincsen kielégítő módon tisztázva. Cincius, Сравнительная фонетика, 215—8, véleménye szerint a ma.-tung. szókezdő *k*-nak a mandzsuban megfelelhet *q- (k-)* is, *χ- (x-)* is. Végső soron, úgy látszik, ő arra hajlik, hogy a *q- (k-)* megfelelések régibbek, mint a *χ- (x-)* megfelelések. (Benzing, Die tungusischen Sprachen 976, a kétféle megfelelést megállapítja, de okait nem kutatja.) Azt hiszem, a kérdés jelenlegi megoldatlanságának magyarázata részben abban keresendő, hogy a mongol jövevényszavakat nem választották el az eredeti szóanyagtól, azon túlmenően pedig, még kevésbé tettek különbséget a különböző időkből és nyelvjárásokból származó mongol jövevényszó-csoportok között.

Mindenesetre, a mandzsu nyelv mongol jövevényszavai jelen esetben háromféle megfelelést nyújtanak. Az első közülük a *q-* > *(k-)* > ∅ fejlődés, melynek jól ismert példája ma. *orin* 'húsz', mong. *qorin*.

A fejlődés útja persze *q-* > *χ-* > ∅. Kevés ide tartozó mongol példánk van, nyilvánvalóan azért, mert igen régi fejlődéssel van dolgunk. Ebben az időben a többi eredeti mandzsu szavakban éppúgy, mint a mongol jövevényszavakban szókezdő *q*-t *(k-)*-t kell feltennünk; ha ugyanis *χ- (x-)* szókezdőt tartalmaztak volna, mint ma, akkor ezek a szókezdők is eltűntek volna, mint az *orin* 'húsz' és az *edun* 'szél' stb. szavak szókezdője. Ebből a szempontból igazat kell tehát adnunk Cinciusnak: a *q- (k-)* csakugyan régi.[13]

[13] V. I. Cincius, Sravniteljnaja fonetika, 215—8. J. Benzing, Die tungusischen Sprachen, 900—1, a ma. *edun* 'szél' stb. szavakban mutatkozó *x*-t eredetinek tartja szemben S. M. Shirokogoroff (Notes on the bilabialization and aspiration of the vowels in the Tungus languages: Rocznik Orjentalistyczny VII, 235—63) nézetével, amely szerint „the aspiration of vowels is due to the emphatic incursion" (243. old.). Lényegében

Nézetem szerint azonban ez az állapot nem őrződött meg változatlanul. A *χ* > ∅ fejlődés lezajlása után egy bizonyos (ma meghatározhatatlan) idő múlva megindult egy *q- (k-)* > *χ- (x-)* fejlődés. Ám ez a fejlődés nem mehetett végbe zavartalanul, mert közben — nyilván hosszú időn keresztül, számos alkalommal — belekerültek a mandzsuba újabb *q- (k-)*, sőt *χ- (x-)* szókezdőt tartalmazó szavak, részben a rokon mandzsu-tungúz nyelvjárásokból, részben a mongol nyelvjárásokból.

Ami mármost a mongol szókezdő *q- (k-)* fejlődését illeti, ez a kérdés fő vonásaiban teljesen világos, és röviden abban foglalható össze, hogy a fejlődés fő tendenciája: *q-*>*χ-* és *k-*>*χ-*. Az első esetben a fejlődés a mai nyelvjárásokban lényegében befejezettnek tekinthető, kivétel csak a mongol és a nizsneudinszki burját, valamint bizonyos dél-halha és belső-mongóliai nyelvjárások, ahol disszimiláció útján keletkezett szókezdő *ɣ (ɣ- > ɣ-)* máig őrzi az emlékét (dél-halha, darigangga; ordosz, üdzsümcsin, csahar stb.; más hangsúlyviszonyok miatt, más helyzetekben a monguor szintén *ɣ*-t ad). A másik esetben, a *k-* > *χ-* fejlődés még korántsem általános; az eredeti *k-* megőrződött egész sor nyelvjárásban, így az ojrát nyelvjárásokban, a kalmükben, az ordoszban stb. A fejlődésnek ezt a menetét figyelembe véve megint igazat kell adnunk Cinciusnak, aki a *q-* és *k-* szókezdőt a mandzsuban réginek véli a *χ-*, *x-*val szemben.[14]

Két ponton azonban megjegyzést kell fűznöm a mongol fejlődés most vázolt általános fejlődésének a képéhez.

Az egyik megjegyzés a XIII—XIV. századi mongolra vonatkozik. Ebben a korban valóban *q-* és *k-* szókezdőt kell felvennünk a 'phags-pa írásos mongol emlékekben, a kínai átírásos emlékek közül a Mongolok Titkos Történetében, a Hua-yi yi-yü-ben és az arab írásos emlékekben (az ujgur-mongol írásos emlékek megfelelő jegyeinek a vallomása kétértelmű). Úgy látszik tehát, hogy a premongol és a proto-mongol szókezdő *q-* és *k-*ja változatlanul megőrződött egészen a XIII—XIV. századig. Meg kell mondanom, a dolgoknak ilyen értelmezésével nem tudnék egyetérteni.

A kínai átírás a XIII—XIV. századi mongolra vonatkozóan szókezdő *χ*-t és *k*-t ajánl, ha az átírásokat gépiesen értelmezzük. A kínai átírás azonban a *χ*-t illetőleg kétértelmű, jelenthet *χ*-t is, *q*-t is (veláris *q-* átírására kétértelműségtől mentes más eszköze nincs). Ezt a megoldást a Mongolok Titkos Történetére és a Hua-yi yi-yü-re nem tudnám ugyan elfogadni (az okok taglalása most messzire vezetne), de a Yüan-kori átírásokban (Yüan-šï, Čï-yüan yi-yü stb.), sőt a Ming-kori kínai átírásos mongol szójegyzékek egy részében is

Shirokogoroff nézetét képviseli, ha fenntartással is, G. J. Ramstedt, Einführung I, 72—3. Más meggondolások alapján, de tagadja a szóképző *h- (> χ-)* meglétét a mandzsu-tungúz alapnyelvben N. Poppe Vergleichende Grammatik I, 33.

[14] B. Ja. Vladimircov, Sravniteljnaja grammatika, 413—5; G. D. Sanžeev, Sravniteljnaja grammatika I, 89—90; N. Poppe, Introduction, 129—46; G. J. Ramstedt, Einführung I, 42.

elképzelhetőnek tartom a *χ-*, *k-* szókezdőket. Ugyanezt kell mondanom a XIII. század előtti időkből ránk maradt mongol (elsősorban kitaj) szavak szókezdő *χ*-járól.[15]

Ha emellett a feltevés mellett döntöttünk, abban nem kis része volt — többek közt — annak is, hogy a mandzsu nyelv mongol jövevényszavai közül egy sor szóban a szókezdő *χ-* (sőt *x-* is) meglehetősen réginek látszik. E szavak ugyanis egyéb régi időre utaló hangtani sajátságokat is tartalmaznak:

ma. *χadala* 'kantár, gyeplő' <**χadal* (vö. szol. *χadal*, or.-szol. *kadála*, *χadála*, jövevény a mandzsuból; evk. nyj. [Zeja] *kadal*, evk. nyj. [Barg, Nerč] *kadamar)* ~ mong. *qaǰaγar*, *qaǰiyar* ; MTT, Hy, Ls *qada'ar*, Tk *qata'ar* (olv. *qada'ar)*, Čy, Yy *qadār*, Py *qaǰār* ; LN, MA, I *qadār* ; dah. *χadála* (Iv.), *χaᴅālă* (mandzsu jövevényszó ; Poppe) ; mgr. *ǫaᴅar*, sjög. *kadyr* ; mog. *qadār* (Ramstedt), *qadar* (Ligeti) ; irod. ojr. *χazār* ; ord. *χaᴅžār* ; dzsasz. *χaǰār* ; hal. *χazaar* ; bur. *χazaar* ; NU *kazar*, T, Kh, *χazar*, S *χaʒar* (C.) ;

ma. *χôsi-* 'borítani, befedni' ~ mong. *quči-* 'borítani' ; MTT Hy *quči-* ; MA *quči-* ; mgr. *χoᴅźi-* ; mog. *qu*ⁱ*či-* ; kalm. *χutš*ⁱ*-* ; ord. *ǫu̯tš*ʿ*i-* ; hal. *chuči-* ; bur. *chuša-* ; a török alakokra vö. ujg., csag., kūr., kar. T *quč-* 'ua.' (Radl. II, 1007) ; stb. ;

ma. *χôlχa* 'tolvaj, rabló' < **χulaχai* (vö. dzs. *χulaχai*, Gr. n° 336 ; nanaj *χolχá*, *holhai* ; or. *χurχa* ; mgr. *kolaká* ; a nanaj és a manegir alakok a mandzsuból valók) ~ mong. *qulaγai* ; MTT, Hy *qulaqai*, MA *qulaγai* ; 'Ph *qulaqäi* helyesírása *qulaqayi)* ; mgr. *χorǫu̯ē* ; dah. *χualaγa* ; mog. *qulaγεi* ; kalm. *χulχā̆*, *χulχā* ; ord. *χu̯laq̣ā̆* ; hal. *chulgaǰ* 'lopás ; tolvaj' ; bur. *chulgaǰ* 'lopás'. E névszó mongol eredetű, s ott származék a *quluγ-*, *qulaγ-* 'lopni, rabolni' igéből ;

ma. *χalχôn* 'meleg' < **χalaγun* ~ mong. *qalaγun* 'hőség, fullasztó hőség ; égető, meleg, forró' ; MTT, Hy, Ls *qala'un*, Yy *qalawu* ; 'Ph *qala'un* ;

[15] Ebben az értelemben persze legfőbb bizonyítékunk, hogy a ma. *orin* 'húsz' forrása csakis egy mongol *χorin* lehetett. Ez a mongol szókezdő *χ-* igen régi időre utal: a legrégibb mongol jövevényszavak korára. E régi kor mongol nyelvi viszonyairól ez idő szerint egyébként sajnos igen rosszul vagyunk tájékozva. Bizonyos XIII. századi tulajdonnevekkel kapcsolatban Pelliot igen érdekes problémát vet fel: „les choses se passent comme si *Onggirat* avait été la forme khitan du nom, et *Qonggirat* la forme jürčin". Amit a dzsürcsi nyelvről tudunk, az Pelliot hipotézisének az ellenkezője mellett szól: a dzsürcsi magánhangzós szókezdőt mutat már a XII. században az eredeti mandzsu-tungúz szavak és a mongol jövevényszavak szókezdő *χ*-ja helyén. Pelliot (i. m. 94) még úgy gondolta, hogy a mong. *qorin* magánhangzós szókezdővel került a mandzsuba és a mandzsu-tungúz nyelvek egy részébe. Erről szó sem lehet. A kételynek árnyéka sem férhet ahhoz, hogy ebben a szóban (és egy sor hasonló más szóban) a szókezdő *h-* (< *χ-*) nem másodlagos képződmény az olcsában, nanajban és az orokban, mint azt Shirokogoroff és Ramstedt, más érveléssel Poppe vitatják az *edün* < **χedün* 'szél' típusú szavak kapcsán. Itt (és hasonló esetekben) a mandzsu stb. magánhangzós szókezdet a másodlagos. A fő kérdés azonban továbbra is nyitott: melyik az a mongol nyelv, amelyben szókezdő *χ*-t találunk jóval a XIII. század előtt. Más szóval: melyik mongol nyelvben hangzott a ma. *orin* 'húsz' forrása *χorin*-nak? Vö. P. Pelliot, Les formes avec et sans *q-* *(k-)* initial en turc et en mongol: T'oung Pao XXXVIII, 73—101, különösen 77, 1. jegyz. A kérdés további tisztázásához, főleg kipcsak területen, vö. T. Halasi Kun, Orta Kıpçakça *q-*, *k-* > *ø* meselesi: Türk dili ve tarihi hakkında araştırmalar I (Ankara 1950), 45—61.

IM, MA *qala'un* ; mgr. *χalōη* ; dah. *χalón* (Iv.), *χalōη*, *χalūη* (Poppe) ; mog. *qalūn*, *qalöun* ; kalm. *χalūn* ; ord. *χalū̯n̥* ; DB *χalūn* ; hal. *chaluun* ; bur. *chaluu(n)* ;

ma. *xuǰuku* 'fujtató' ~ mong. *kögürge* ; vö. fentebb ;

ma. *xefeli* 'has' < **xeweli* < **xebeli* < **kebeli* (vö. dzs. *XEFELI*, kínai átírásban *hei-fu-li*, Gr. 508) ~ mong. *kebeli*, *kegeli* 'has, gyomor, bendő, kebel' ; MTT, Hy, Tk, Ls *ke'eli* ; IM *kehel(i)*, MA *kēli* ; dah. *kéli* (Iv.) *k'ę̄l* ; mgr. *k'ēlie* ; srg. *keli* ; kalm. *kę̄l*[1], B *kewl̥'* ; ord. *k'eweli* 'anyaméh, kebel', *k'ēl* 'magzat (állatoké) ; belseje vminek (kúté)' ; hal. *chêêl* ; bur. *chêêli*.

A másik megjegyzésünk a XV—XVI. századi mongolra vonatkozik, pontosabban arra, vagy azokra a nyelvjárásokra, amelyekkel a mandzsu ebben az időben érintkezett. Sajnos, nincs pontos tudomásunk ez idő szerint arról, hogy melyek voltak ezek a nyelvjárások ; magától értetődik, hogy még kevésbé van pontos fogalmunk azok fonetikai sajátságairól. Úgy látszik mégis, bizonyos körülményekből arra következtethetünk, hogy e mongol nyelvjárások — egy részük legalábbis — szókezdő *q*-t (és *k*-t) tartalmaztak.

Nyilván nyelvi háttere volt annak a körülménynek, hogy a megreformált mandzsu írásban a mongol *q- (k-)* jegyet változatlanul, eredeti alakjában *q- (k-)* értékben vették át ; ugyanazt a jegyet viszont mellékjellel (egy körrel) látták el, mikor *χ- (x-)* jelölésére akarták alkalmassá tenni. Ezenkívül, feltűnő a *q-* szókezdőt tartalmazó mongol jövevényszavak nagy száma ; minél régibb valamely jövevényszó-réteg, számbelileg annál jobban összezsugorodik. Végül, az ide sorolható mongol elemek között, nagy számuk ellenére sem találunk olyanokat, amelyek régi átvételre valló egyéb hangtani kritériumot tartalmaznának ; olyanok viszont bőven akadnak köztük, amelyekben csak újabb jövevényszavakban előforduló mongol képzőket (pl. *-sun*, *-sün)* találunk. Ilyenek:

ma. *qatara-* 'ügetni' ~ mong. *qatari-* 'ua.' ; MTT *qatara-* 'ügetni, ügetőlépésben haladni' ; kalm. *χatr̥-* ; ord. *çat'ari-*, *çat'ira-*, *çat'iri-* ; hal. *chatira-* ; bur. *chatar* 'ügetés' ;

ma. *qatun* 'királyné, fejedelemasszony' ~ mong. *qatun* 'királynő, hercegnő ; előkelő hölgy ; feleség' ; MTT, Hs *qatu(n)*, *qadun*, Hy *qatut* (pl.) ; IM *qatun*, MA *χatun* ; mog. *χotun* 'asszony' ; irod. ojr. *χatun*, kalm. *χatn̥* ; ord. *çat'u̯n* ; hal. *chatan* ; bur. *chatan* ;

ma. *qoiqa* 'fejbőr' ~ mong. *quyiqa* 'emberi fejbőr, bőr a fej tetején' ; kalm. *χūχv* ; ord. *χuiχa* 'hajas fejbőr' ; hal. *chujch* ; bur. *chujcha*, *chuucha* ; mongolból való jövevények: szoj. *quiχa* 'fejbőr', szag., kojb., kacs. *quiγa* (Radl. II, 890), tel. *quyuqa* 'ua.' (Radl. II, 906), jak. *kuǰaχa*, *kunǰaχa*, *kïnjaχa* 'ua.' (Pek. I, 1199) ;

ma. *qomo* 'nemez-darab, melyet a teve-nyereg alá helyeznek' ~ mong. *qom* 'nemez-darab, melyet a málha-nyereg alá helyeznek' ; IM *qom* ; irod. ojr. *χom*, kalm. *χom* ; ord. *χom* ; hal. *chom* ; bur. *chom* ; a törökre nézve vö. tar., kirg. [= kazak], alt., tel., csag. *qom* (Radl. II, 667) ; stb. ;

ma. *qomso* 'kevés' ~ mong. *qomsa* 'kevés, kis számú, nem sok'; MTT *qomsa*, ebben: *qor qomsa* 'hiány, kár; pazarlás'; irod. ojr. *χomso* 'veszteség, kár'; kalm. *χomsɒ*; ord. *χomso*; hal. *choms*;

ma. *qonǰosu* 'fenék, hátsó' ~ mong. *qongǰusu* 'ua.', *qondolai* 'comb, a comb felső része'; MTT *qonǰiyasun*; mgr. *ǫuänɒ́źiäsę*, *ǫonɒ́źiosę*, srg. *konǰösy*; irod. ojr. *χondolai*; kalm. *χoη*, *χondᵛlä*; ord. *χonɒolᵃ*; hal. *chondloj*; bur. *chondoloj*;

ma. *qôča* 'kos' (vö. ma. *γôča*) ~ mong. *quča* 'kos, még nem herélt bárány'; Hy, Tk, Yy, Ls *quča*; IM *quča*, MA *γuča*, *quča*; mgr. *χuɒ́źiä*; irod. ojr. *χucu*, ojr. nyj. *χuts*; kalm. *χutsɒ* ord. *ǫutš'a*: DB *χosę*, *χoši*; dzsasz.; *χoši*t hal. *chuc*; bur. *chusa*. Az alt., tel., sór, szag. *quča* 'ua.' (Radl. II, 1007), küer. *quʒa* (Radl. II, 1012) jövevények a mongolból. A tulajdonképpeni örök; alakok *qoč* és *qočqar*;

ma. *qôtan* (olv. *qutan*) 'gödény, pelikán' ~ mong. *qutan* 'ua.'; kalm. *χutn̥*.

Beszélhetnénk még az intervokalikus helyzetben levő *-γ-* (*-g-*) képviseletéről a mandzsu nyelv mongol elemeiben, az eredeti *č* és *b* kettős megfeleléséről (*č* és *š*; *b* és *f*), az első szótagbeli *i* „töréséről" (breaking), a mongol eredetű képzőkről, morfológiai kölcsönzésekről stb.

Úgy gondolom azonban, ennyiből is világos, hogy a proto-mongol egyemássalhangzóinak (és magánhangzóinak) többféle képviselete, csakúgy mint a szókészlet történetének kutatása számos esetben hozzásegíthet bennünket a különböző rétegek szétválasztásához. Hangsúlyozni kívánom, hogy a fones tikai és egyéb eltérések korántsem magyarázhatók kizárólag kronológiai okokkal; az eltérések nemegyszer nyelvjárási eredetűek.

E kutatások során felmerülő számos kérdés közül most csak egyre hívnám fel nyomatékosan a figyelmet. A nyelvi érintkezések feltételét jelentő történeti érintkezések ez idő szerint jól ismert tanúsága alapján minden okunk megvan arra, hogy a mandzsuban — dzsürcsi közvetítéssel — jelentős számú kitaj jövevényszóval számoljunk. E kitaj elemek felkutatása jövő vizsgálódásaink egyik legszebb, legvonzóbb feladata, amely minden erőfeszítést megér.

Tibeti források Közép-Ázsia történetéhez [1]

Mikor mintegy száz esztendővel ezelőtt Kőrösi Csoma Sándor úttörő munkái fényt kezdtek deríteni egy addig jóformán ismeretlen nyelvre, a tibetire, már akkor nyilvánvaló lett, hogy az új stúdium jelentősége nem is annyira a nyelvi és nyelvészeti természetű anyag érdekességében és gazdagságában gyökerezik, mint inkább abban, hogy mindez az új nyelvtani és szótári munka kulcsot ad a kutatók kezébe egy terjedelmes vallási irodalom tibeti fordításának a feltárásához. E vallási irodalom szanszkrit nyelvű, meglehetősen gyér számú emlékei alapján épen akkoriban kezdtek kibontakozni, Hodgson és Wilson értekezései nyomán, Ázsia egyik legfontosabb vallási és filozófiai rendszerének, a buddhizmusnak a körvonalai.[2]

Könnyen elképzelhetjük azt a bámulattal vegyes meglepetést, amikor Csoma munkáiból arról értesült a tudós világ, hogy a buddhizmus északi ágának szanszkritból fordított tibeti nyelvű kánona teljes egészében ránk maradt, s hogy több tibeti láma-kolostorban megtalálható ez az egész könyvtárt jelentő gazdag anyag. Ma, amikor a buddhizmus történetét főbb vonásokban jól ismerjük, még jobban megnőtt a tibeti nyelvű kánon iránti megbecsülésünk; tudjuk, hogy hányatott sorsa alatt a szanszkrit kánon jórésze elveszett, s ha egyes szövegek teljes egészükben, vagy csonkán, széltől, homoktól tépett papyrusokon elő is kerültek, bizonyos tractatusokra vonatkozólag az eredeti helyett mindvégig a tibeti fordításokra leszünk utalva.

[1] A Kőrösi Csoma-Társaság 1933. okt. 19-i ülésén tartott felolvasás.

[2] E. Burnouf, Introduction à l'histoire du Bouddhisme indien I. Paris 1844, 1, 6—7.

A szanszkrit kánonban természetesen hasztalanul keresnénk Közép-Ázsiára vonatkozó történeti értesítéseket, mégis a buddhizmus, szent könyveivel együtt, elválaszthatatlan e hányatott sorsú földdarab történetétől.

A buddhizmus röviddel keletkezése (Kr. u. VI. sz.) után súlyos válságba jutott. Először is belső versengés, hosszas egyenetlenkedés eredményeképen, a negyedik zsinaton, visszavonhatatlanul két részre szakadt az egyház: északira (ez az ú. n. *mahāyāna*-buddhizmus) és délire (*hīnayāna*). Az előbbi kánonikus nyelvül a szanszkritot fogadta el, míg az utóbbi a pāli nyelvet választotta. Rövid virágzás után politikai sorsa is megpecsételődött, ellenséges uralkodók üldözései elől menekülni volt kénytelen tulajdon szülőföldjéről. A hīnayāna délre, Ceylonba vonult vissza, s onnan próbált kelet és délkelet felé továbbterjeszkedni, a mahāyāna-iskola pedig Nyugat-Indiából Afganisztánba, s onnan Közép-Ázsiába húzódott.

Közép-Ázsiában fölöttébb termékeny talajra talált a mahāyāna-buddhizmus. Iráni és nem iráni, de azért indoeurópai, török és tibeti-fajta nomád, vagy többé-kevésbbé nomád törzsek szomjasan szívták magukba az indiai tanokat, papjaiknak, isteneiknek díszes hajlékokat építettek, lefordították nyelvükre szent könyveiket, stb.

De jött az Iszlám, elsöpörte a buddhizmust Közép-Ázsiából, elpusztította még az emlékeit is. Az utolsó ötven esztendő kutatóútjaira, tudós munkájára volt szükség, hogy ennek a régi műveltségnek legalább a romjai napvilágra kerüljenek.

Ma már megmentett freskók, selyemre, fára applikált festmények, stukkók, bas-reliefek, stb. beszélnek nekünk a középázsiai buddhizmus művészetéről. Sőt ott tartunk, hogy elég világosan több áramlatot is meg tudunk különböztetni ennek a művészetnek a történetében. Időrendben legelső közöttük az ú. n. Gandhāra v. graeco-buddhista irányzat, mely a mai India északnyugati és Afganisztán északi határán ömlött Közép-Ázsiába. Gandhāra, Haḍḍa, Bāmiyān művészete, (hogy csak a fontosabb gócpontokat említsük) végighúzódik Turkesztán oázisain egészen Turfánig, másfelől Khotantól jóval keletre. Legelső emlékei időszámításunk első három századából valók, de Közép-Ázsia egyes helyein még a VIII. században is virul.

Buddhista tárgyú görög művészet ez (pl Buddha képmását is Apollóról mintázták meg), de színéhez természetesen még helyi elemek is járulnak. Jóval később, a VI—VIII. sz.-ban mutatkozik csak India befolyása a középázsiai buddhista művészetben. Ez az ú. n. gupta-hatás, emlékeit leginkább Dandan-uilik, továbbá Kucsa és Karasár vidékéről ismerjük. Harmadik, igen fontos hatás az iráni, perzsa-szaszanida művészeté; befolyása különösen a Kucsa környéki (Kumtara, Kizilbas, Kiris) buddhista művészetre számottevő. Vándorlásának útját az újabb afganisztáni kutatások magyarázzák kellően. Beszélhetnénk természetesen még Közép-Ázsiának arról a szerepéről is, amelyet e művészetnek tovább, Távol-Kelet felé való nyomulásában játszott; de ha nincs is most terünk ennek az igen érdekes kérdésnek a vizsgálatára, emlékeztetnünk kell legalább a Wei-kori buddhista művészetnek, mely Kína művésztörténetének egyik legragyogóbb fejezete, fontos és gazdag középázsia elemeire.[1]

[1] Az új, középázsiai és Közép-Ázsia szempontjából fontos anyagból kiemelendők a következő becses anyaggyűjtések: A. Foucher, L'art gréco-bouddhique du Gandhâra. Paris I. 1905. II 1. 1918, II 2. 1922. — A. és Y. Godard—J. Hackin, Les antiquités bouddhiques de Bāmiyān. Paris 1928. — E. Chavannes, Mission archéologique dans la Chine Septentrionale. Főleg a II. rész: La sculpture bouddhique. Paris 1915; a hozzátartozó táblákon vö. szintén a második részt (287—488. tábla, Paris 1909). — Shinkai Taketaro, Rock Carvings on the Yun-kang Caves. Peking 1921 (200 tábla in folio). — A Stein, The Thousand Buddhas. Ancient Buddhist Paintings from the Cave-temple of Tun-Huang on the Western Frontier of China. With an Introduction by L. Binyon. London 1921. — P. Pelliot, Les grottes de Touen-houang Paris I VI, 1914—1924. — A. Stein, Ancient Khotan. Oxford I—II, 1907. — A. Stein, Serindia. Oxford I—V, 1921, — A. Stein, Innermost Asia. Oxford I—IV, 1928. — A. v. Le Coq, Chotscho. Berlin 1913. — A. v. Le Coq, Die buddhistische Spätantike in Mittelasien, Berlin I—[VII], 1922—1933. — A. v. Le Coq, Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittelasiens. Berlin 1925. — A. Grünwedel, Altbuddhistische Kultstätten in Chinesisch-Turkestan. Berlin 1912. — A. Grünwedel, Alt-Kutscha. Berlin 1920. — A részletkérdések gazdag könyvészetére vonatkozólag vö. H. Cordier, Bibliotheca Sinica[2] megfelelő hasábjait, különösen IV. köt. 2803—2878 és 3225 3230, továbbá V. köt. 4299—4360. Hiányos orosz bibliographiája kiegészíthető P. E. Skačkov Bibliografija Kitaja (Moszkva-Leningrad 1932) alapján. Megjegyezzük, hogy szándékosan mellőztük ez alkalommal Közép-Ázsia északibb részein virult barbár, vagy szkíta-szibériai művészet tárgyalását (és természetesen köny-

Ahol a buddhizmus gyökeret vert, ott szent könyveit mindjárt a benszülöttek nyelvére kezdte fordíttatni: persze legtöbbször csak egyes, fontosabbnak tartott szövegeket választottak ki erre a célra. Nem is volna most ezeknek a szövegeknek nagyobb jelentőségük, ha az előkerült töredékekből azt nem látnók, hogy a modern kutatók eme becses zsákmányai írott emlékekkel eladdig egyáltalában nem, vagy alig rendelkező nyelveken, sőt mi több, ma kihalt, eltűnt nyelveken készültek. Közép-Ázsia története, nyelvi és népi viszonyai szempontjából megbecsülhetetlen értékű forrásokat jelentenek ezek az emlékek még akkor is, ha unalomig ismert buddhista mesécskéket tartalmaznak, vagy ha csak lokális érdekű levelezéseket és elszámolásokat is őríztek meg számunkra.

Ilyen újonnan felfedezett, homokból kiásott nyelv a szogd. Ez a keleti iráni nyelv szoros kapcsolatban áll a szkíta-alánoszét (nyugati iráni) csoporttal, s valamikor Közép-Ázsia legfontosabb műveltségi, kereskedelmi nyelve, Pelliot szavaival élve, valósággal *lingua franca*-ja volt. Nem túlságosan meglepő tehát, hogy ha ilyen nyelvű emlékek Közép-Ázsiának nemcsak Szogdiána néven ismert területéről kerültek elő, hanem olyan távoli pontokról is, mint északon Erdeni dzu környéke Külső-Mongóliában, Kanszu tartomány Nyugat-Kínában és Ladakh Észak-Indiában.[1]

vészetét), mert hiszen csak azokra a történeti, művészeti, nyelvi, stb. mozzanatokra kívántunk vázlatosan rámutatni, amelyek új adatokkal világíthatók meg az új és régi tibeti források segítségével.

[1] Nem lehet most célunk a szogdokra és nyelvükre vonatkozó kutatások részletes áttekintése, egy-két fontosabb dolgozatot azonban mindenképen meg kell említenünk. P. Pelliot, Les influences iraniennes en Asie Centrale et en Extrême-Orient (Revue d'Histoire et de Littérature religieuses, Paris 1911) címen megjelent, a Collège de Franceban tartott megnyitó előadásában nagy vonásokban összefoglalta az iráni befolyás történetét. Ma talán valamivel kisebbnek látszik ez a hatás, mint annak idején, a felfedezések lázában. Ami most már a szogdok legkeletibb emlékeit illeti, megemlíthetjük az egyik, Lob-nor-vidéki szogd kolóniára vonatkozó kinai forrás feldolgozását: P. Pelliot, Le „Che tcheou tou fou t'ou king" et la colonie sogdienne de la région du Lob Nor: Journ. As. 1916 I, 111—123. Nyugat-Kanszuból, ill. Tun-huangból származó szogd kéziratokkal foglalkozott P. Pelliot, R. Gauthiot, L. de la Vallée Poussin, Reichelt, Benveniste, stb. Egy Ladakhból származó szogd felirattal F. W. K. Müller foglalkozott: Eine sogdische In-

Szent nyelve volt a szogd a középázsiai manicheizmusnak, ennek a kereszténységből, mazdeizmusból és buddhizmusból keletkezett sajátságos keverék-vallásnak. De szent nyelve volt a buddhizmusnak is, és ezt a vallást is — épúgy mint a manicheizmust — ez a nyelv, ez a nép ismertette meg a vele politikai kapcsolatban álló török népekkel, elsősorban az ujgurokkal. A szogdok a valással együtt művészetet, vallásos irodalmat, irodalommal együtt természetesen írást is közvetítettek ezeknek a harcias lovas nomádoknak. Egyesek szerint szogd eredetre volna visszavezethető maga a türk rovásírás is. De ha minden kétséget kizáró módon ma még nem is dönthető el az orkhoni, stb. türk rovás-jegyeknek bizonyos tipusú szogd írásból való származtatása, aziránt semmi kétség nem merülhet fel, hogy a szogd írás későbbi, kurzív változatának egyszerű átvétele az ujgurnak nevezett írás, mely csekély változtatással napjainkig fennmaradt mint a mongolok nemzeti írása.[1] Ez utóbbi alapján keletkezett — mint tudjuk — a mandzsu, a kalmük és egészen későn a burját ábécé. Az ujgur írás az ujgurokhoz ugyan inkább a manicheizmussal együtt került, igazi felvirágoztatása mégis a buddhizmushoz fűződik. Érdekes, hogy a szogd eredetű buddhista terminológia egyes emlékei szintén napjainkig megőrződtek: a mongolok buddhista szókincsük javarészét az ujguroktól kölcsönözték, s az ujgur terminológiával együtt átvették és mai napig megtartották annak szogd elemeit is.[2]

schrift in Ladakh: SPAW. 1925, 371—2. Vö. még A. Stein, Ancient Khotan I, 59—60 (A. H. Francke megjegyzései). A legfontosabb északi emléket, a híres karabalgaszuni feliratot egy ideig, Radloff nyomán, ujgurnak tartották. E meglehetősen rossz állapotban levő emlék részleges megfejtését l.: F. W. K. Müller, Ein iranisches Sprackdenkmal aus der nördlichen Mongolei: SPAW. 1909, 726—30. Újabb megfejtése, ill. magyarázata: O. Hansen, Zur sogdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun: JSFOu. XLIV, 3.

[1] Vö. pl. E. D. Ross—R. Gauthiot, L'alphabet sogdien d'après un témoignage du XIIIe siècle: Journ. As. 1913 I, különösen 526. l.

[2] B. J. Vladimircov, Tureckie elementy v mongol'skom jazyke (St. Pbg. 1911), 162—9, továbbá ugyanő: Mongolica I: Zapiski Kollegii Vostokovedov pri Azijatskom Muzee Rossijskoj Akademii Nauk 1925 I, 304 és köv. Néhány közismertebb szóval Laufer, Poppe is foglalkozott, sőt iranisták is tárgyaltak egy-két ilyen esetet. A legteljesebb jegyzékét e szavaknak Vladi-

Előkerült Közép-Ázsiából még több más eddig ismeretlen nyelv is. Az egyiknek, az I. nyelvnek mindjárt két dialektusa került napvilágra. Az egyik nyelvjárás emlékei főleg Kucsa vidékéről, a másikéi leginkább Karasár és Turfán környékéről származnak. A Kucsa-vidéki nyelvjárást eleinte egyszerűen A-nyelvjárásnak, a Turfán környékit B-nyelvjárásnak nevezték, de amikor pontos azonosításukról lett volna szó, valóságos zűrzavar keletkezett. Az A-dialektust felváltva nevezték kucsainak, tohárnak. A B-nyelvjárás emlékei számosabbak, jelentősebbek lévén (leginkább kéziratok), csakhamar sikerült megállapítani a segítségükkel, hogy az I. nyelv nem iráni, hanem nyugati indoeurópai típusú nyelv, és hogy közel áll többek között a szlávhoz, az italo-keltához. De a B-dialektus nevét illetőleg sem tudtak a kutatók dülőre jutni. Nevezték *arśinak*, tohárnak, karasárinak és tartották a kínai történetíróknál emlegetett jüecsik nyelvének is.[1]

mircovból ismerjük, azonban még ehhez is rengeteg hozzáfűzni való van. A mongol szókincsben egyesek a szogd elemeken kívül tohár és kucsai jövevényeket is sejtettek. Mongol szempontból a lényeg azonban más: melyek azok a jövevények, amelyek ujgur közvetítéssel kerültek a mongol buddhista szókincsbe, s melyek azok a szanszkrittól eltérő hangalakú, prákritos jellegű szavak, amelyek más csatornán (néha, de nagyon ritkán, tibeti közvetítéssel) kerültek a mongolba.

[1] A tohár kérdésnek kitűnő magyar nyelvű összefoglalása és kritikája: Gaál László, A tochár nép és nyelve: KCsA. II, 244—67. Megjegyezzük, hogy az italo-kelta és a szláv mellett emlegetni szokták közös vonásokra hivatkozva az örményt, a görögöt, a trák-frígot, sőt a hittitát is, azonban Meillet és Benveniste véleménye szerint ez nem jelent szorosabb kapcsolatot, rokonságot a tohár és a felsorolt nyelvek között, hanem egyszerűen megőrzött indoeurópai sajátságok összecsengéséről van szó. Az újabban megjelent fontosabb dolgozatok közül megemlítjük: Sten Konow, War „Tocharisch" die Sprache der Tocharer?: Asia Major IX, 455—66. S. Konow arra a végeredményre jut, hogy a tohárnak nevezett nyelv csakugyan a jüecsik nyelvét jelenti, de csak attól az időponttól kezdve, hogy a jüecsik a tohárokat meghódították. A régi tohár nyelv szerinte valamilyen iráni nyelv lehetett, mely a ma śakának nevezett keleti iráni nyelvhez hasonlíthatott. Sylvain Lévi, Le „Tocharien": Journ. As. 1933 I, 130 c. cikkében megint állást foglalt a tohár elnevezés ellen, s rámutatott arra is, hogy E. Sieg—W. Siegling tohár nyelvtanában (Tocharische Grammatik, Göttingen 1931) már nem találkozunk az 1908-ban hangoztatott és hevesen védett állásponttal, hogy: „tocharisch, die Sprache der Indoskythen." Főleg e két dolgozat indította P. Pelliot-t arra,

Történeti szempontból különösen nagy ennek az utóbbi nyelvjárásnak a jelentősége, mert hiszen két olyan fontos néppel hozták összefüggésbe, mint a tohár meg a jüecsi vagy indoszkita nép. Ismeretes, hogy miután a jüecsik az ázsiai húnok *(hiung-nu)* nyomása alatt kettészakadtak, a nagyobbik részük Közép-Ázsiába vándorolt a régi, Nyugat-Kanszu és Kuku-nor vidéki hazából. Ez a messze nyugatra vándorolt töredék meghódította a toharokat. Nyilván ez az oka annak, hogy már igen korán összetévesztették, ill. azonosnak tartották a két népet.

Egy másik újonnan felfedezett nyelvet a kutatók kezdetben II. nyelvnek neveztek. Emlékei a Kr. u. VI—X. sz.-ból valók, még pedig a régebbiek Khotan, az újabbak Tun-huang környékéről származnak. Ezt a nyelvet Leumann árjának, Pelliot keleti iráninak, újabban Lüders nyomán pedig *śakának* nevezik. Általában Khotan nyelvének tartják. Talán nem felesleges megjegyeznünk, hogy egyidőben Stäel-Holstein ezt a nyelvet akarta tohárnak nevezni.[1]

De nincs most terünk valamennyi Közép-Ázsiával kapcsolatban felmerült újabb nyelvi problémának még oly vázlatos megvitatására sem. Érdemes azonban megemlíteni, hogy a híres T'ang-kori buddhista zarándok, Hiüan-cang munkájának egyik helyén felsorolt hat középázsiai nyelv és írás közül csak egyetlen egyet tudunk teljes bizonyossággal azonosítani.[2]

Ezek az újonnan előkerült indoeurópai (iráni, stb.) nyelvű emlékek legnagyobbrészt szintén buddhista töredékeket tartalmaznak.

Futólag említettük már az ujgurok buddhizmusát is.

Talán nem is meglepő, hogy amint tagadhatatlan kapcsolatot látunk Közép-Ázsia és Kína buddhista művészete között, épúgy felismerhetjük az előbbinek a befolyását a buddhista

hogy idevonatkozó megjegyzéseit közzétegye. Vö. P. Pelliot, Tokharien et koutchéen : Journ. As. 1934 I, 23—106. Következtetéseit a kínai adatok és a vonatkozó ujgur colophonok pontos mérlegelése után vonja le : az I. nyelv A-dialektusa csakugyan toharisztáni nyelv, amelyet megillet a tohár elnevezés annak hangsúlyozásával, hogy pontosabban ez a kuṣanák nyelve ; az I. nyelv B-nyelvjárása Kuča (Kuci, Küsän) nyelve és szorosan rokon a toharisztáni tohárral.

[1] Vö. legutóbb P. Pelliot : Journ. As. 1934 I, 51—2, 62.

[2] P. Pelliot : Journ. As. 1934 I, 51.

szent könyvek fordítására is: jelentős számú szöveget nem szanszkritból, hanem különböző középázsiai nyelvekből fordítottak kínaira. Persze csak az első időkben érvényesült ez a befolyás, később éppen fordítva, a kínai kezdett bizonyos közvetítő szerepet játszani ezen a téren is.

Elég korán megismerkedtek a buddhizmussal maguk a tibetiek is. Nemcsak a hagyomány, de történeti források alapján is kétségtelen, hogy a VII. sz-i nagy tibeti uralkodó, Sroṅ-bcan sgam-po (meghalt 650-ben) vezette be országába a buddhizmust, még pedig két buddhista feleségének (az egyik nepáli, a másik kínai hercegnő volt) a hatása alatt. A kegyeletes hagyomány persze erősen kiszínezte ezt a történeti eseményt.

Az írást természetesen az első szent király vezette be, csak azért, hogy a szent könyveket népe nyelvére lefordíttathassa. A buddhista hagyomány szerint Sroṅ-bcan sgam-po minisztere Thonmi Sambhoṭa Indiába ment, egyesek szerint Magadhába, mások szerint Kasmirba, s itt egy Li-byin nevű írástudó segítségével hozzá is jutott a tibeti betűkhöz. Útjáról a tibeti miniszter egész sereg indiai *paṇḍitá*val, írástudó fordítóval tért haza.[1] A hagyomány szerint hazatérése után azonnal meg-

[1] A tibeti írásról Kőrösi Csoma Sándor (Grammar 204) azt mondja, hogy Közép-Indiában a *dēvanāgarī* írásból keletkezett. A középtibeti hagyomány szerint Magadhából hozta a tibeti írást Thonmi Sambhoṭa, a *lañcha*-írásból keletkezett volna a *dbu-čan*, és a *vartula* jegyekből a *dbu-med* írás; az indiai 24 jegyhez saját maga adott volna hozzá még 6-ot. A nyugattibeti hagyomány Kasmírból eredezteti a tibeti írást, és A. H. Francke szerint 24 *gsal-byed*-re (mássalhangzóra) és 6 *riṅs*-re osztja fel a betűket (*riṅs*-nek nevezi Francke a következőket: *c, ch, j, w, z, ž, '*, szóval nem hatot, de hetet). Megjegyzi e hagyomány még, hogy összhangba hozták a tibeti betűket a nāgara-jegyekkel. A. H. Francke, The Tibetan Alphabet: Epigraphia Indica XI, 1912, 267 ezzel a hagyománnyal foglalkozva elveti a nāgara-jegyekre való utalást, és a gupta-írásból származtatja a tibeti betűket. Francke a hagyományban előforduló *Li-byin* névből — valljuk meg, merészen — arra következtet, hogy *Li* Khotan neve lévén a tibeti írás Khotanban alakult ki. Élesen bírálja és nem fogadja el Francke nézetét Laufer, egy csomó tévedésre mutat rá, így pl. a *riṅs* közönséges szövegromlás, a helyes magyar magyarázat: „saját maga talált ki még hatot". Vö. B. Laufer, Origin of the Tibetan Writing Journ. of the American Oriental Society XXXVIII 1918, 34—46. Már az első VIII. sz.-i kéziratok előkerülésekor kételkedni kezdtek a buddhizmusra és az írásra vonatkozó helyi hagyomány hitelességében. Vö. pl. Barnett megjegy-

kezdődött a fordítói munka. A nyugati tibetisták egyrésze csakugyan ezeknek az indiai panditáknak tulajdonítja az írásbeliség bevezetését, mások viszont arra hívatkoznak, hogy harcias hegyi pásztornép minden pallérozottság nélkül való nyelvére nem lehetett volna mindjárt olyan bonyolult vallási munkát fordítani, mint amilyenekből a buddhista szent-irodalom áll. Ez utóbbiak véleménye szerint a tibeti írás már Sroń-bcan sgam-po előtt megvolt (ha nem is régóta), sőt eredetileg minden valószínűség szerint más vallási irodalmi termékek lerögzítésére — nevezetesen a *bon* valláséira — használták volna. Akármint is van a dolog, az nem lehet vitás, hogy a buddhizmussal terjedt el és népszerűsödött az írás, és hogy a legrégibb írásos emlékek jórésze buddhista tárgyú.

Eleinte persze a tibeti nyelvre is csak egyes fontosabb munkákat fordítottak le, később azonban sorra kerítettek minden számbajöhető szöveget és a X—XI. században nagy kánonikus gyüjteménybe egyesítették valamennyit.

Ez a tibeti kánon azonban bizonyos részekben már eléggé eltért az eredeti szanszkrit kánontól. A szanszkrit kánon, a Tripiṭaka, vagy a 'Hármas Kosár', tudvalevőleg három részből áll : a filozófiai tartalmú *Abhidharmá*ból, a papság fegyelmére vonatkozó *Vinaya*ból és végül a Buddha életeit, reinkarnációit elbeszélő *Sūtra*-csoportból. Az új tibeti kánonban változatlanul megtaláljuk a Vinayat, a Sūtrat, az Abhidharma már több részre bomlik benne (Prajñāpāramitā, Avataṃsaka, Ratnakuṭa), végül teljesen új, középázsiai és helyi eredetű a Tantra-Dhāraṇi-csoport, mely bűvös abrakadabrákat, ráolvasásokat, stb. tartalmaz.

A tibeti nyelvű kánont *bKa'-'gyur*-nak (ejtsd : Kandzsur), azaz tibeti nyelven „Lefordított tan"-nak nevezik. Jóideig kéziratban ismerték csak, de már meglehetősen korán falemezek segítségével nyomtatott kiadásokat is készítettek belőle. Hogy mikor jelent meg az első nyomtatott kiadás, ma nem tudjuk

zését a JRAS. 1903, 112 : „it is singular, that a nation, which according to tradition had been hitherto burried in barbarism, should within a century and half have accepted a new faith, assimilated its doctrines in the most scholastic form of Mahāyāna and concurrently developed a culture and political organisation, which made it a formidable rival to the older homes of civilisation on its north-western frontier."

teljes határozottsággal, annyi azonban bizonyos, hogy a XIV. sz.-ban már egy kínai nyomtatott kiadással rendelkeztek egyes kolostorok. Azóta persze számos nyomtatott kiadás készült Tibetben is, Kínában is, terjedelmük 100—108 kötet között ingadozik.[1]

A Kandzsuron kívül igen korán egy másik, jóval terjedelmesebb kánonikus gyüjtemény is keletkezett tibeti nyelven, a szintén szanszkritból fordított *bsTan-'gyur* (ejtsd: Tandzsur). vagy a 'Lefordított kommentárok'. Csak tantrákat, dhāraṇīkat és sūtrákat tartalmaz ez a gyüjtemény, mindössze egy kisebb csoport himnuszt találunk benne még. A Tandzsurból is több nyomtatott kiadás készült, ezek mindegyike 225 kötet körül mozog.[2]

Ha figyelembe vesszük, hogy e két hatalmas gyüjteményen kívül még számos kisebb, nem kánonikus, de szintén szanszkritból fordított munka ismeretes tibeti nyelven, akkor könnyen megérthetjük, hogy a buddhizmus tanulmányozása szempontjából micsoda felbecsülhetetlen értéket jelent a tibeti nyelvű buddhista irodalom.

[1] A kötet-szám alapján próbálkoztak egyesek eleinte különbséget tenni az egyes kiadások között. Így pl. Waddel, The Buddhism in Tibet or Lamaism, London 1895, 158 a 100 kötetes kiadást Narthang-i kiadásnak (*sNar-thaṅi*) nevezte s keletkezését, ill. nyomtatását 1731-re tette, a 108 kötetes Kaṅjurt pedig Derge-kiadásnak (*sDe-dge*) tartotta. Ma már tudjuk, hogy nem ilyen egyszerű a dolog. A Csoma-féle tibeti Kaṅjur is 100 kötetes, anélkül, hogy Narthang-kiadás volna. Vö. Asiatic Researches XX 183ff, 41—93, 393—552; francia fordításban megjelent az Annales du Musée Guimet II. (Paris 1881) kötetében. Kőrösi Csoma Sándor első Kaṅjur-leírása óta a fontosabb Kaṅjur-katalógusok: Schilling von Canstadt katalógusát kiadta és előszóval ellátta (s rendszerint az ő neve alatt ismerik is) I. J. Schmidt (St. Pbg. 1845). A berlini kéziratos Kaṅjur nagyjában egy pekingi kiadás másolata, katalógusát H. Beckhnek köszönhetjük: Verzeichnis der tibetischen Handschriften. Erste Abteilung. Berlin 1914. A pekingi ú. n. palota-kiadásról először B. Laufer számolt be részletesebben: Die Kanjur Ausgabe des Kaisers K'ang-hi. St. Pbg. 1909, 567 köv. Pekingi kiadást ir le az új japán index is: A Comparative Analytical Catalogue of the Kanjur Division of the Tibetan Tripitaka. Kyoto 1932.

[2] Kőrösi Csoma Sándor vázlatos Taṅjur-indexét l.: Asiatic Researches XX, franciául az Annales du Musée Guimet II. köt. Teljes index: P. Cordier, Catalogue du Fonds Tibétain de la Bibliothèque Nationale II—III. Paris 1909—1915, a mutató mint IV. rész M. Lalou összeállításában jelent meg 1933-ban.

De érdemes kutatni ebben a hatalmas anyagban akkor is, ha nem kizárólag vallástörténeti problémák, szanszkrit szövegmagyarázatot illető kérdések érdekelnek is. Különösen erre az utóbbi körülményre kívánunk nyomatékosan rámutatni, mert kezdettől fogva szinte napjainkig úgy tekintették a tibeti nyelvet, mint a szanszkrit filológiának szerves részét, vagy legalább is elengedhetetlen járulékát. Már Laufer több ízben rámutatott arra, hogy a tibetinek e tagadhatatlanul fontos szanszkrit-kapcsolatán kívül még más, nem kevésbbé fontos oldala is van : kínai történeti, nyelvi vonatkozások, melyek kutatására a szanszkritisták nem vállalkoztak, s nem is vállalkozhattak. Az újabb középázsiai anyag ismerete óta most már rámutathatunk arra is, hogy igen nagy mértékben becses e tibeti nyelvű irodalom — közvetlenül és közvetve — Közép-Ázsia történetének, műveltségének kutatása szempontjából is.

A régi, jórészt budhista anyagban is találunk már érdekes adalékokat bizonyos kérdések tárgyalásához, melyeket természetesen az újabban napvilágra került középázsiai leletek még időszerűbbekké tettek.

Vegyük csak az ismert nyelvek történeti emlékeire, vagy az egészen ismeretlen nyelvekre vonatkozó fontosabb adatokat.

Buddhista művek tibeti fordítása mindenkor a mű eredeti címével kezdődik (néha kettő is akad), s csak azután következik az idegen cím vagy címek tibeti jelentése után maga a mű. Legtöbbször természetesen szanszkrit címmel van dolgunk, de néhány esetben ott találjuk azt a megjegyzést is, hogy a régi buddhizmus másik szent nyelvéből, a pāliból készült a fordítás. (Vö. Kőrösi Csoma Sándor Kanjur-katalógusát.)

Szempontunkból szanszkritnál, pālinál jóval fontosabb már az a néhány kínai nyelvű cím, melyet a tibeti buddhista fordítások őríztek meg számunkra. Hozzátehetjük még azt is, hogy ilyen, kínaiból fordított tibeti munkák szövegében is bőven találunk kínai nyelvtörténeti adatokat. Ugyanis nyelvtörténeti emlék a kínai szempontjából minden, tibeti fordításban, tibeti betükkel átírt kínai írásjegy, mert e fordítások a IX—XI. században készültek. Annál becsesebbek ezek a nyelvtörténeti adatok, mert a kínai írás hangtörténeti szempontból jóformán teljesen hasznavehetetlen : a kiejtésben időről-időre végbemenő változásról képtelen számot adni.

Csak magában a Kanjurban négy terjedelmes, kínaiból fordított, kínai címmel ellátott művet találunk, az egyebütt előforduló kisebb, kínaiból fordított értekezések stb. száma pedig igen nagy. Érdemes megjegyeznünk, hogy e régi, kínaiból fordított tibeti művek kínai nyelvemlékei — legalább részben — olyan hangállapotot mutatnak, amelyet ma T'ang-korinak tartunk. (VII—X. sz.) Csak egy érdekes korhatározó adatra hívjuk fel a figyelmet. A szóvégi *-k, -t, -p*-t ma csak a délkínai nyelvjárások ismerik, régebben azonban az északkínai dialektusokban is megvoltak ezek a hangok. A T'ang-korban ez az állapot megváltozott a nyelvjárásoknak legalább is egy részében, abban mindenesetre (így a fővárosban is), amelyikkel az egykorú középázsiai népek megismerkedtek, mint az ujgurok, szogdok, stb. A T'ang-korban pl. a régi szóvégi *-t*-ből *-ð* lett, s azon keresztül *-r*, vagy olyan hang, amelyet ujgurok, szogdok, tibetiek, stb. *-r*-nek hallottak.[1] Ilyen T'ang-kori hangállapotot mutat pl. az egyik tibeti fordításban előforduló kínai *par* 'nyolc', amelynek a megfelelői a következők : mai északkínai *pa*, délkínai (kantoni) *pat*, régi kínai (Karlgren) *p^{w}at*, szino-japáni *hatsu* (<**patu*), *hat'si* (<**pati*), szino-annámi *bát* (J. Bonet, Dict. annam. I, 22) ; a szino-koreai *hpal* (*hpari*) pedig szintén T'ang-kori kiejtést tükröz vissza. Meg kell jegyeznünk, hogy ezzel a kiejtéssel, illetőleg jelöléssel a T'ang-kor után megint nem találkozunk többé.

Egy régi mongol címet is megőrizett a tibeti kánon. A Kanjur egyik sutrájának mongol címe ez : *Do'-lon e-bu-gan ne-re-tu ho-dun-nu su-dur*, 'A Hét-öreg nevű csillag (Göncölszekér) szutrája'. Másutt rámutattam már, hogy a *hodun* 'csillag' XIII—

[1] Tibeti emlékek régi kínai szavaival, ill. átírásaival rendszeresen nem igen foglalkoztak, szétszórva azonban igen sok becses adalékot találhatunk F. W. K. Müller, Laufer és Pelliot dolgozataiban. A T'ang-kori *-ð* középázsiai átírásairól l. H. Maspero, Dialecte de Tch'ang-ngan sous les T'ang : Bull. de l'Ecole Française d'Extrême-Orient XX 1920, 2, továbbá Luo Charngpeir, The Northwestern Dialects of Tarng and Five Dynasties : Academia Sinica, Shanghai 1933. Ez utóbbiról vö. H. Maspero kritikai megjegyzéseit : Bulletin de la Soc. de Linguistique XXXV 1935, főleg 209—10. A T'ang-kori *ð*-ről vö. még P. Pelliot : Journ. As. 1934 I, 32. A kérdéses kínai *par* ‚nyolc'-ról vö. B. Laufer : T'oung Pao XVII, 427—30, P. Pelliot : T'oung Pao XXVII, 169.

XIV. sz.-i kiejtést őrzött meg a mai *odun*-nal szemben.[1]

Ismeretlen nyelvvel buddhista-tibeti munkákban nem is egygyel találkozunk.

Az egyik tantrának a címében pl. azt olvassuk, hogy a *bruža* nyelvből fordították tibetire, s mindjárt utána olvashatjuk is a bru-ža nyelvű címet. Mai napig ismeretlen ez a bru-ža nyelv. De ha a nyelvet még nem is sikerült eddig pontosan megfejteni, illetőleg hovatartozandóságát megállapítani, a többi tibeti adat segítségével legalább azt sikerült végérvényesen tisztázni, hogy miféle helyen beszélték ezt a nyelvet.

Elsőnek B. Laufer foglalkozott e fontos kérdés vizsgálatával, s mindjárt az első adatokból bizonyos fontos következtetéseket sikerült levonnia.

Az ú. n. ladakhi *Rgyal-rabs* szerint (ed. E. Schlagintweit) Khri-sroń lde-bcan tibeti király a VIII. sz. második felében nyugaton meghódította sBal-ti és 'Bru-šal tartományokat (népeket). Egy másik, későbbi tibeti uralkodó. Ral-pa-čan megint meghódítja ugyanezt a két tartományt, melyekről most a történeti munka azt is megjegyzi, hogy Perzsiával határosak. Ugyanerről az eseményről kínai történetírók is beszélnek, az ő tanuságuk alapján mindjárt kész a következő azonosítás : sBal-ti a.m. Baltisztán, 'Bru-šal a.m. Gilgit. Egy igen ismert buddhista szanszkrit szövegben pedig különféle írások felsorolása alkalmával (melyeket Śākyamuni ismert) a tibeti szöveg *bru-ša* írása a szanszkrit *darada* fordítása. Laufer ebből joggal azt a következtetést vonta le, hogy indiai szempontból bru-ša azonos Dardisztánnal, mely magában foglalja Gilgitet is.

A nyelv megfejtésével meg sem próbálkozott Laufer, mert nem tartotta lehetetlennek, hogy a tibeti fordítás, ill. a ránkmaradt másolat eltorzított alakban adja vissza a bru-ža címet. De másfelől azt is meglepőnek tartotta, hogy a megfelelő címek közül, melyek egyikének a fordítása volna a bru-ža nyelvű érthetetlen szöveg, a szanszkrit 59 szótagot, a tibeti 50-et tartalmaz, a bru-ža cím viszont nem több 32 szótagnál.[2]

[1] Vö. L. Ligeti, La collection mongole Schilling von Canstadt à la bibliothèque de l'Institut : T'oung Pao XXVII, 168.

[2] B. Laufer, Die Bru-ža Sprache und die historische Stellung des Padmasambhava : T'oung Pao IX 1908, 1—46. A bru-ža név változatai a követ-

Igen fontos még az a körülmény, hogy a bru-ža nyelv a legtöbbször a tibeti buddhizmusnak egy igen jellegzetes, régi tanításával, Padmasambhava iskolájával kapcsolatban fordul elő. Ez a mágiával és sok minden különös, az igazi buddhizmustól merőben idegen elemekkel megtömött tan bizonyos egyéb vonatkozásokban is iráni oldal felé vezet bennünket.

Padmasambhava iskolájával, másfelől a bon vallással kapcsolatban hallunk egy másik ismeretlen nyelvről is, a *žaṅ-žuṅ*-ról. Žaṅ-žuṅ-ot a mai Guge tartománnyal szokás azonosítani, magáról a nyelvről azonban vajmi keveset tudunk. Az a néhány cím, amellyel tibeti fordításokban találkozunk, teljesen elégtelen pontos meghatározására.[1]

Ha nyelvi szempontból ugyanolyan bizonytalanságban tévelygünk is az *'a-ža* nyelvet illetőleg is, mint akár a bru-ža, akár a žaṅ-žuṅ nyelv tekintetében, legalább az azt beszélő népről tudunk egyet-mást részletesebben.

T'ang-kori kínai források alapján sikerült Pelliotnak kimutatnia, hogy a tibeti fordítások és eredeti művek gyakran emlegetett 'a-ža népe a kínai történelemben jólismert t'u-yü-hun néppel azonos. Az egyik kínai feljegyzés még azt is megjegyzi, hogy a t'u-yü-hun-okat a bárbárok nyelvén *a-č'ai*-nak (<**a-žai*, **a-jai*) nevezik. A t'u-yü-hun-ok Kr. u. 250-ben jöttek Észak-Kanszuba keletről, a Leao folyó vidékéről, ahol a sien-pi népbe tartoztak. Ez a töredék Észak-Kanszuból tovább vándorolt a Kuku-nor felé, és a IV. sz.-ban *k'iang*, azaz tibeti-fajta tör-

kezők : *'bru-ža, gru-ža, gru-ša, 'bru-šal, bru-šal*, A. H. Francke szövegeiben még *bru-šad* és *sbru-šal* alak is előfordul : A. H. Francke, Antiquites of Indian Tibet, Part II, The Chronicles of Ladakh and Minor Chronicles, ed. F. W. Thomas, Calcutta 1926. Különben az itt kiadott ladakhi *Rgyal-rabs* szintén ismeri Khri-sroṅ lde-bcan sBal-ti és 'Bru-šal elleni hadjáratát (i. m. 87—8) valamint a Ral-pa-čan, másként Khri-gcug lde-bcan idejére vonatkoztatott említést is (uo. 90). A kisebb krónikákban is találkozunk a bru-ža névvel (i. index). Gilgittel való egybevetést senki sem vonta kétségbe. A nyelvet F. W. Thomas előbb Khotanéval azonosította, majd egytagú nyelvre gondolt, s megemlítette a burushaskit ; vö. már Laufer : T'oung Pao IX, 3, 1. jegyzetet.

[1] Két žaṅ-žuṅ nyelvű címről vö. T'oung Pao XXVII, 122. A. H. Francke, Antiquities II, 167—71 : The Kings of Gu-ge. Továbbá ugyanő : Dokument aus Turfan in tibetischer Schrift, aber unbekannter Sprache : SPAW. 1927, 129—30.

zsek között erős nomád birodalmat alapított, melyet 663-ban vertek le a tibetiek.[1]

A t'u-yü-hun (ill. ily módon az 'a-ža) nyelvet Parker, Chavannes, Franke tunguznak tartotta, Rockhill, Laufer viszont mongolnak. Ehhez az utóbbi nézethez csatlakozott Pelliot is, aki a kínaiaknál fennmaradt néhány szó alapján próbálta igazolni ezt a nézetét. A mongol-feltevésnek egyelőre nem mondanak ellent a tibeti források, mert mint említettük, ezek nem tartalmaznak semmiféle 'a-ža-nyelvű feljegyzést. Az bizonyos, hogy egyik fennmaradt ismeretlen nyelvű szöveg, vagy szórvány-emlék sem mongol jellegű.[2]

[1] B. Laufer, Die Sage von der goldgrabenden Ameisen: T'oung Pao IX, 450–1 a tibeti Rgyal-rabs gsal-ba'i me-lon alapján a kínaiaknál *t'u-jü-hun* néven szereplő népet a tibeti forrás *thu-lu-hun* népével azonosítja. P. Pelliot, Les noms tibétains des T'ou-yu-houen et des Ouïgours: Journ. As 1912 II, 520—23 L. A. Waddel: JRAS. 1909, 936–7; 1910, 1263 *drug* ill. *drug-gu* és *t'u-yü-hun* azonosítását cáfolva hivatkozik a Bibliothèque Nationale *Inventaire Pelliot* 2762. sz. kéziratára, amelyben több kínai-tibeti népnév-azonosítás közül kiemeli a tibeti *'a-žu*-t is, amelynek a kínai *t'ui-hun* (a t'u-yü-hun ismert változata) a megfelelője. A. H. Francke több izben (Stein A., Ancient Khotan II, 1462; JRAS. 1914, 46) Lahullal azonosította 'a-ža-t. P. Pelliot megcáfolta ezt a nézetet is: Journ. As. 1914 II, 124. (Legutóbb erre vonatkozólag megint A. H. Francke, Antiquites II, 71, 279.) A Journ. As.-ban közölt megelőző megjegyzését figyelmen kívül hagyva, újra foglalkozott e kérdéssel Pelliot, Note sur les T'u-yu-houen et les Sou-p'i: T'oung Pao XX, 321—31 címen, s újabb kínai adatok segítségével bizonyított. F. W. Thomas, The Ha-za of Chinese Turkestan: JRAS. 1926, 311—12 csak részben fogadja el Pelliot érvelését, s nézete szerint két különböző népet tévesztettek össze a kínaiak. Egy újabb cikkében a turkesztáni tibeti leletek alapján az 'a-ža nép történetére vonatkozó adatokat gyüjtötte össze F. W. Thomas, Tibetan Documents concerning Chinese Turkestan. I. The Ha-ža: JRAS. 1927, 51—85.

[2] Elkerülte P. Pelliot figyelmét, hogy a kínai forrásokban előforduló t'u-yü-hun szórvány-nyelvemlékeket már K. Shiratori is magyarázta, mégpedig hasonló módon (Über die Sprache der Hiungnu und der Tunghu-stämme, 1902.) F. W. Thomas, A new Central Asian Language: JRAS. 1926, 312—3 újabb tibeti kéziratok alapján azt igyekszik bizonyítani, hogy az 'a-ža ú. n. indokínai tipusú nyelv volt, állítása igazolására mindjárt fel is sorolja az „'a-ža" számneveket egytől hétig, pl. *'ir* '1', *lug* '6' stb. A felsorolt számnevek csakugyan indokínai nyelvtipust mutatnak, mégpedig azon egyszerű okból, hogy azok nem 'a-ža, hanem a T'ang-kori kiejtés szerinti kínai számnevek. Thomas csunya tévedés áldozata lett és később magának is látnia kellett, hogy az 'a-ža nyelvűnek tartott tibeti betűs kézirat nem más, mint egy T'ang-kori kínai nyelvű buddhista szöveg, mellyel Clauson társaságában később

A tibeti források mindig együtt emlegetik az 'a-ža népet egy másikkal, a *sum-pa*-val. A sum-pa népet is ismerik a kínaiak. Azt tudják róluk, hogy a t'u-yü-hun-októl délnyugatra, Tibettől északkeletre laktak. Régi nevük a kínai feljegyzések szerint *su-p'i* (<**su-bi*, **su-vi*), később azonban a tibetiektől a *sun-po* (<**suən-pua*) nevet kapták.[1]

Szinte ugyanazok a források az 'a-ža és sum-pa néppel együtt még egy másik országról, *Li yul*-ról is beszélnek. Ma már tudjuk, hogy ez az ország Khotant jelenti, nyelve pedig az a nem túlságosan régen felfedezett II. nyelv, amelyet északi árjának, keleti iráninak is neveztek s ma leginkább śaka néven emlegetnek, mint ahogy arról fennebb már szóltunk. Erre a Li yul-ra vonatkozó összes tibeti forrásokat pár évvel ezelőtt összegyüjtötte F. W. Thomas, de ha csak a régóta ismert vallási szövegeket vesszük is, még akkor is találunk eddig fel nem használt ide vonatkozó adatokat. Nem régiben magam is jeleztem egy kisebb tractatust a Kanjurból, mely eddig elkerülte a kutatók figyelmét, s ahol a sum-pa és az 'a-ža népen kivül szó esik Li yul-ról is.[2]

Ilyen esetekben aztán különösen becses a tibeti források nyujtotta segítség bizonyos, hiányosan ismert kérdések más oldalról való megvilágítása folytán. Kár (vagy talán szerencse), hogy a középázsiai anyag ebben az esetben csaknem kizárólag nyelvi természetű, a tibeti források viszont inkább történeti jellegűek: a legfontosabb forrás az eddig csak kivonatosan és főbb vonásokban ismert, Khotan történetéről szóló mű, mely a Tanjurba van bekebelezve. Khotan történetének tibeti forrásait kinai történeti munkák adataival is összevethetjük.

Szorosan a középázsiai eddig ismert anyaghoz csatlakoz-

maga is foglalkozott. A tévedést F. W. K. Müller is felismerte, vö. A. H. Francke: SPAW. 1927 i. h.

[1] Vö. T'oung Pao XX, 330—1. A kínai *su-p'i* alakkal hozható összefüggésbe minden valószínűség szerint az egyik tibeti forrás *so-byi* neve, melyet eddig még nem tárgyaltak.

[2] F. W. Thomas, The Language of Khotan: Asia Major II, 251. köv. Ugyanő: Names of Places and Persons in Ancient Khotan: Festgabe Hermann Jacobi 48—73. A. H. Francke, Königsnamen von Khotan: SPAW. 1929, 671—6. Ugyanő: Notes on Khotan and Ladakh (from a Tibetan point of view): Ind. Ant. 1930. L. Ligeti, Rapport préliminaire, 51. l.

nak azok a tibeti nyelvű értesítések is, amelyek egy *Šu-lig* nevű népre vonatkoznak. Régóta ismerték a kínai forrásoknak (főként az egyik híres buddhista zarándoknak az útleírásából) azt az értesítést, mely egy *su-li* nevű népről beszél. Ez a nép a kínai szerző szerint Szamarkand táján élt, és politikailag a türköktől függött. R. Gauthiot, a kiváló iránista ezt a népet a szogddal azonosította, megjegyezvén, hogy a kínai átírás egyben érdekes nyelvészeti adat, mert az eredeti *Sugδik* szónak egyik nyelvjárási alakját őrizte meg. Ez a nyelvjárás különben ugyanaz, mint amelyikben az *adamas* 'gyémánt'-ból a türkbe, ujgurba is átkerült *almas* szó keletkezett.[1]

A tibeti források a szogd nép nevének ugyanezt a nyelvjárási alakját őrizték meg: *Šu-lig*, ebben az alakban fordul elő lépten-nyomon a már említett, Tanjurban található történeti szövegben. Meg kell jegyeznünk, hogy a szogdokra vonatkozó tibeti értesítéseket eddig még nem gyüjtötték össze, ill. nem vizsgálták rendszeresen.

Mindezeket a középázsiai, vagy Közép-Ázsiával szoros kapcsolatban álló népekre és nyelvekre vonatkozó adatokat a régóta ismert buddhista irodalom szolgáltatja. Pedig most csak a fontosabb adat-csoportokat vettük figyelembe, és nem beszéltünk arról a sok más kis népről, törzsről, amelyekről a tibeti források elszórtan, egy-két meglehetősen sovány adatot tartalmaznak.

Természetes, hogy tibeti nyelven — a vallási irodalomhoz viszonyítva ugyan elenyésző mennyiségben — találunk kimondottan történelmi irodalmat is. Már Kőrösi Csoma Sándor közzétett egy kisebb értekezést, amelyben az előtte ismeretes tibeti nyelvű történelmi munkákat tárgyalta; tudjuk, őt különösen érdekelték az ilyenfajta munkák. Ezek a történeti munkák azonban igen késeiek, legtöbbje a XV—XVIII. sz.-ból való, de a legrégibb sem öregebb a XIII. sz.-nál (pl. a híres *Rgyal-rabs gsal-ba'i me-lon*). Közép-Ázsia régibb története szempontjából ezek legfeljebb másodrangú források.[2]

[1] R. Gauthiot fejtegetését l. Essai de grammaire sogdienne I. (Paris 1914—23) előszavában. A kínai *su-li* alakra a legrégibb említést P. Pelliot adja: Kr. u. 409 körülről, vö. Journ. As. 1934 I, 36.

[2] A. Csoma de Kőrös, Enumeration of Historical and Grammatical Works to be met with in Tibet: JASB. VII, 1858.

Forduló pontot jelentettek ezen a téren is azok a kutatások, amelyek az elmult évtizedek folyamán Közép-Ázsiában egész sereg nyelvet, történelmi, művészeti emléket hoztak napvilágra, s amelyekről egészen röviden már szóltunk.

Ezekkel a kutatásokkal egyidejűleg lettek figyelmesek arra, hogy már a régtől ismert tibeti szövegek kétféle nyelvről beszélnek. Így pl. a Kanjurban található munkák egyikének-másikának a végére ragasztott colophonban a szerző, fordító neve után még egy írástudó nevével kapcsolatban ezzel a mondattal találkoztak: *skad gsar čhad kyis kyaṅ bčos nas gtan la phab pa.* H. Beckh a Kanjur-katalógusában még 1914-ben is ezt mondta: „Die Übersetzung dieser eingentümlichen und schwierigen Phrase ist nicht über Zweifel erhaben". A Beckhet (s vele együtt sok mást) annyira zavaró *skad sgar* mongol nyelvű fordításokban *sin-e ayalyu*, tibetiből fordított ujgur, ill. ujgur írásos szövegekben *yangï til* egyszerűen 'új nyelvet' jelent. A fenti tibeti mondat helyes fordítása tehát: 'átnézte és új nyelvre átjavította', nem pedig: 'átnézte és nyelvi megvizsgálás után rendezte', mint Beckh javasolta.[1]

Lassanként észrevették, hogy a tibeti nyelvű irodalomban voltaképen jól ismert fogalom a *skad gsar* 'új nyelv' és a *skad rñiṅ* 'régi nyelv'. Hosszas vizsgálódás után kiderült, hogy kb. a IX. sz.-tól kezdve a tibeti nyelv fokozatosan eltávolodott régi állapotától (ez a *skad rñiṅ*, a régi nyelv), és hogy a változás egyaránt kiterjedt helyesírásra, szókincsre stb.

A tibeti feljegyzés szerint az áttérés a régi nyelvről az újra nem lassanként, magától, hanem felsőbb beavatkozásra történt. A IX. sz. első felében Khri-lde sroṅ-bcan uralkodása alatt a sKa-ba-ba való dPal-brcegs ('Śrikūṭā) és a Čog-ro-ból származó Lu'i rgyal-mchan (Nāgadhvaja) vezetése alatt egész bizottság foglalkozott a régi nyelv reformálásával.[2]

A nyelvújítás munkája mindinkább érezhetővé vált. A XI.

[1] L. Ligeti: T'oung Pao XXVII, 142. jegyz.

[2] B. Laufer: T'oung Pao XV 1914, 64—6. Laufer Khri-lde sroṅ-bcan-t tévesen Ral-pa-čan-nal azonosította. (Vö. pl. i. m. 3. jegyzet.) Khri-gcug lde bcan, akit Ral-pa-čan jelzővel is illettek, Khri-lde sroṅ-bcan-nak azonban az apja vagy a nagyapja volt. Vö. J. Hackin, Formulaire sanscrit-tibétain du Xe siècle. Paris 1924, 68—71.

sz.-ban a szakadás már kézzelfogható, a XIII. sz.-ban pedig egyes tibetisták, pl. A. H. Francke, szerint, a tibeti nyelvű buddhista kánon lezárásával teljesen befejeződött e folyamat: eltűnt teljesen a régi nyelv, minden szöveget 'új nyelvre' javítottak át.

A 'régi nyelv' elfelejtődött, lassanként még az emlékei is elpusztultak. A szanszkrit grammatika emlőin nevelkedett tibeti paṇḍitáknak azonban volt érzékük a tibeti nyelvtannak eme régi sajátságai iránt, s nem akadt jóformán tibeti nyelvtan, amely pár szót ne szentelt volna a régi nyelv eltéréseinek. Ismertünk néhány olyan tibeti nyelvű szótárt is — ilyen pl. a Li-ši'i gur-khaṅ — amelyben szótárszerűen felsoroltatnak a régi nyelv elavult, helytelennek bélyegzett kifejezései a helyettük használandó kifogástalan megfelelőkkel egyetemben. Mindezt azonban a tibetisták inkább csak afféle kuriózum-gyüjteménynek tekintették egészen addig, amíg az első középázsiai expedíciók tibeti anyagából ki nem derült, hogy a mai tibeti nyelvtől bizonyos pontokon lényegesen eltérő emlékekkel állunk szemben, és hogy megfejtésükhöz, magyarázatukhoz a rendelkezésre álló nyugati és bennszülött szótárirodalom igen sok esetben elégtelen.[1]

Ekkor kezdtek csak komolyan foglalkozni a régi tibeti nyelv sajátságaival.[2]

[1] A Li-ši'i gur-khanról vö. B. Laufer: T'oung Pao XV, 65, utóbb B. J. Vladimircov, O tibetsko-mongol'skom slovare Li-çiḥi gur-khaṅ: Doklady Akademii Nauk SSSR. 1926, 27—30. Laufer ezen a szótáron kívül (i. h.) még három tibeti munkát említ, mely hasonlóképpen kitér a régi nyelv sajátságaira. A harcsinoknál alkalmam volt lemásolni egy mongol fordítással kísért rövid tibeti nyelvtant, melyben szintén olvashatunk a régi és az új nyelv különbségeiről.

[2] Elsőnek a középázsiai régi tibeti leletek sajátosságairól L. D. Barnett irt: Preliminary Notice on the Tibetan Manuscripts in the Stein Collection: JRAS. 1903, 109—114. Vö. W. W. Rockhill megjegyzéseit: Tibetan Mss. in the Stein Collection: JRAS. 1903, 572- 5, valamint L. D. Barnett további megjegyzéseit: JRAS. 1903, 821—3. Részletesebben foglalkozik a IX. sz.-i tibeti emlékek helyesírásával, paleográfiájával B. Laufer, Bird Divination among the Tibetans (Notes on Document Pelliot No. 3530. with a Study of Tibetan Phonology of the Ninth Century): T'oung Pao XV 1914, különösen 53—64. Újra áttekinti a régi nyelv sajátságait a Stein-féle kéziratok és a lhasszai feliratok alapján A. H. Francke, Antiquities I, 92. A párizsi Pelliot-féle régi tibeti kéziratokról B. Laufer fentebb idézett dolgozatában és J.

A VIII—X. századból eddig ismert legrégibb tibeti kéziratok és sgrafittik mindjárt grafikai szempontból is mutatnak bizonyos jellegzetességet. Így pl. az *i* jelét visszafordítva írják, nem úgy mint ma; az *r* jegye nagyjából olyan, mint egy mai visszafordított *ṅ*, stb.

A helyesírás körébe utalhatjuk valószínűleg azt a jelenséget, hogy a szóvégi mássalhangzót az első mássalhangzó alá írjuk, nem pedig melléje, mint ma. Semmiesetre sem tarthatjuk azonban puszta helyesírást illető változásnak a következő eseteket:

a) az *m* alatt ú. n. aláírt *y*-t találunk, ha utána *e* vagy *i* következik, pl.: *myi* 'ember' (ma: *mi*), *myiṅ* 'név' (ma: *miṅ*), *mye* 'tűz' (ma: *me*);

b) az aspiráció eltérő a maitól, így *čh* és *ch* helyett *č*-t és *c*-t találunk, pl.: *byaṅ-čub* (ma: *byaṅ-chub*);

c) a ma használatos *pa, po* „névelő" helyett *pha, pho* található;

d) a szóvégi mássalhangzó után igen gyakran még egy odaíüggesztett ' (hiatus) következik (Barnett magánhangzó megnyujtás jelének vette, Laufer, igen helyesen, elvetette ezt a magyarázatot);

e) az előbbieknél sokkal többet fejtegetett sajátosság az ú. n. *da drag*.[1] Még pontosan meghatározni sem tudták eddig.

Hackin, Formulaire sanscrit-tibétain, 85 köv. találunk megjegyzéseket. Természetesen olvashatunk idevonatkozó megjegyzéseket a későbbi szövegkiadá-okban is.

[1] Már Kőrösi Csoma Sándor (Grammar 28) foglalkozik a *da drag* magyarázatával. A régibb, utána következő felfogásokat B. Laufer ismerteti és bírálja a T'oung Pao XV, 56 köv. l. Szerinte a *da drag* különben nem a régiség jele, mert 1. nincs meg a Pelliot-féle, Bacot által kiadott tibeti kéziratban, 2. hiányzik a 783-i (!) lhaszai feliratban is, 3. egy XVIII. sz.-i tibeti Astasāhasrikā-másolatban viszont következetesen megtalálható. Laufer érvelése azonban nem meggyőző, mert a lhaszai felirat Waddel-féle kiadása, melyet L. ismert, távolról sem kifogástalan, a helyesírás benne önkényesen meg van változtatva; a XVIII. sz.-i régi helyesírású kézirat pedig csak annyit bizonyít, hogy egy régi kézirat nyomán készült a másolat (XIV. sz.-i mongol nyelvemlékeink jórésze XVII—XVIII. sz.-i másolatokban maradt ránk.) Ami pedig a X. sz.-i Pelliot-féle kéziratot illeti, az csak azt bizonyítja, hogy a X. sz.-ban a *da drag* az eltűnés útjára lépett (már a VIII—IX. sz.-i emlékekben is találunk bizonyos ingadozást: hol kiírják, hol nem). J. Przyluski—M. Lalou, Le *da drag* tibétain: BSOS. VII 1933, 87—9. fonetikai alapon próbálja magya-

Lényege az, hogy *r, l, n* után a régi emlékekben még egy *d-t* találunk, pl.: *'grol* 'magyarázni' ~ *khrold, 'don* 'kiejteni' ~ *thond, 'jur* 'kikerülni' ~ *zurd*, stb. A mai tibetiben (sőt az emlékek egy részében) sem nem írják, sem nem ejtik, valami nyoma mégis maradt. Vegyük pl. a praeteritum ragját. Ez a rag 'o, mely mindig illeszkedik az előtte lévő végmássalhangzóhoz: *bris-so* 'írt'. Ezzel szemben a mai tibetiben ezt találjuk: *gsan-to* 'hallott', *gyur-to* 'lett', *gsol-to* 'kért', tehát azt látjuk, hogy a praeteritum ragja úgy illeszkedik, mintha e három példában a szó végén nem is *n, r, l* állana, hanem *d*, a régi, ma már eltünt *da drag*. Ez a *da drag* a mai nyelvben egyéb esetekben is érezteti hatását, pl.: *gsol ba* 'kérni', *gsol pa* 'kért'; ez utóbbi esetben azért nem találunk *pa*-t, mert a régi *da drag*-os alak *(gsold)* hatása alatti illeszkedés változatlanul érvényesül a mai napig. A tibetiben szigorúan illeszkedik minden rag az előtte álló mássalhangzóhoz, éppen ezért európai tibetisták régebben nem lévén tisztában a *da drag* hatásával, tibeti és pekingi nyomtatványokban a *da drag*-os alakok egy részét hibáknak nézték, és nem késtek kijavíteni azokat.

Nem beszélve a szókincs eltéréséről,[1] ezek a VIII—X. sz.-i tibeti nyelvnek a lényegesebb sajátságai.

Fentebb már említettük, hogy a XI. sz-ban a régi nyelv sajátságai lassan kezdtek eltűnni. Egyes régiségek azonban még itt is megtalálhatók, a régi nyelv kutatása szempontjából tehát ezeket is figyelembe kell vennünk. Néhány kisebb jelentőségű kéziraton kívül egy-két fontosabb feiratot is ismerünk ebből a korból:

a) A Poo (sPu)-kolostor felirata Lha-bla-ma Ye-šes 'od

rázni azt, hogy egyszer kiírják egyszer pedig nem. Azonban láttuk, hogy az ilyen ingadozás nem egyedül a *da drag* tulajdonsága, hanem valamennyi ú. n. helyesírásbeli régiségé, a belőle levont következtetés tehát nem állhatja meg a helyét.

[1] Stuart N. Wolfenden, Significance of Early Tibetan Word Forms: JRAS. 1928, 896—9 azt a mások által is hangoztatott felfogást juttatja kifejezésre, hogy a régi emlékek szókincsbeli sajátosságainak jórésze nyelvjárásbeli különbségekre vezethető vissza. Néhány példával mindjárt alá is támasztja nézetét, pl. a régi tibeti *gñi* 'nap' (ma: *ñi*) szokatlan *g* prefixumának nyomai megtalálhatók a mai nyelvjárásokban, így Jyarung *ki-ni, ka-ni*, sifan *gni-ma, gnê-ma*, moso *gni-ma, stb*.

idejéből (kb. 1025); a felirat mindössze 11 sor, és sajnos, meglehetősen rossz állapotban van.

b) Tabo-kolostorban két fontos feliratot őriznek Byan-čhub 'od idejéből (kb. 1050).

c) Ugyanebből a korból való Alchi kolostorának néhány felirata.

Ezekben a XI. sz.-i feliratokban már csak két sajátságot találunk meg: először megvan a *da drag*, másodszor még használatos az *e* és *i* előtt álló *m*-nél az ú. n. aláirt *y*.[1]

Ha összevetjük e XI. sz.-i emlékeket a VIII—IX. századiakkal és ha figyelembe vesszük a bizonyos tekintetben átmenetet képező X. sz.-i kéziratokat is, nem lehet kétségünk afelől, hogy a mesterséges beavatkozás ellenére sem változott meg egyszerre, ugrásszerűen az ú. n. régi nyelv, hanem csak bizonyos idő mulva, fokozatosan. De tanulságos közelebbről megvizsgálni magukat a legrégibb emlékeket is, mert azt látjuk, hogy már a VIII. sz.-ban is találkozunk bizonyos ingadozásokkal. Ezek az ingadozások azt bizonyítják, hogy a tibeti nyelv ránk maradt legrégibb emlékeinek a korában már folyamatban volt az a változás, amely a mai nyelvállapothoz vezetett, és amely a XII—XIII. sz.-ban végképen befejeződött.

A régi tibeti nyelv emlékei közt találjuk elsősorban a híres lhaszai feliratokat. Ezeket a feliratokat, több más kisebb jelentőségű emlékkel együtt régóta ismerik a tibetisták, kielégítő, pontos kiadásuk azonban máig nincs. Történeti szempontból igen becsesek ezek a feliratok.[2]

[1] A. H. Francke, Antiquities I, 18—9. 40, 89—91; egyéb feliratokról beszél: Antiquities II, 88. (Ba-lum-mkhar-i felirat: Ind. Ant. XXXIV, 203, ZDMG. XLI, 583), 93 (Sheh-i, Alci-mkhar-gog-i, Bya-i feliratok: Ind. Ant. XXXV—XXXVI.) Vö. még A. H. Francke, First and Second Collection of Tibetan Historical Inscriptions, Leh 1906—7.

[2] L. A. Waddel, Ancient Historical Edicts at Lha-sa: JRAS. 1909, 923 köv.; 1910, 1247 köv.; 1911. 394. köv. A. H. Francke, Tibetan Inscription in front of the Ta-chao-ssu-Temple at Lhasa: Epigraphia Indica X, 89 köv. Ugyanő: List of Ministers' Names found in the Tibetan Inscription of Ta-chao-ssu-Temple (Jo-khang) in Lhasa, 822 A. D.: Ep. Ind. XI, 272—5. Waddel szerint az egyik felirat 822-ből származik, egy másik pedig 783-ból P. Pelliot, Quelques transcriptions chinoises de noms tibétains: T'oung Pao XVI, 2 annak a gyanújának adott kifejezést, hogy ez a felirat is Khri-gcug

A régi tibeti nyelvű kéziratos anyag az ismert középázsiai expedíciók során került elő nagy mennyiségben. Legjelentősebb Sir Aurel Stein gyűjteménye: csak a Mazar Tagh és Miran lelőhelyek tibeti anyaga nem kevesebb, mint 2000 régi kéziratot foglal magában. A németek turfáni tibeti gyűjteménye meglehetősen jelentéktelen az angolhoz képest: alig 100 kéziratot tartalmaz. Igen gazdag a párizsi, Tun-huangból származó Pelliot-féle kéziratanyag. Kell számolni ezeken az igen fontos nagy gyűjteményeken kívül azzal a kisebb kézirati anyaggal is, amelyre orosz, japán expedíciók, valamint egyes kisebb kutatók tettek szert.

E gazdag régi tibeti anyagnak csak igen kis részét adták ki eddig. Az angol gyűjteményekkel A. H. Francke foglalkozott eleinte, majd F. W. Thomas közölt tárgyi csoportok szerint összeválogatott töredékeket. Az anyag roppant nehéz, történeti és filológiai kérdéseivel állandóan határterületeken mozog, nem csoda tehát, hogy c s a k tibeti nyelvtudással egyikük sem tudott végleges, kielégítő szövegmagyarázatot adni. A párizsi kéziratokból még kevesebbet adtak ki. Az első mutatvánnyal J. Bacot próbálkozott meg, azonban az egész rövidke kéziratot is velejében félreértette: villámlások alapján történő jóslás könyvének nézte, holott holló-károgás jó és rossz előjeleleiről szól a kis X. sz.-i mű, mint arra B. Laufer azonnal rámutatott. Egy másik párizsi kéziratot J. Hackin adott ki. A berlini anyaggal röviden szintén A. H. Francke foglalkozott.[1]

lde-bcan ral-pa-can idejéből, szintén 822-ből származik, mint az első. Röviddel rá a lhaszai felirat pacskolatának megvizsgálásakor csakugyan kiderült, hogy Waddel olyan másolat alapján dolgozott, amelyben a másoló Khri-cug lde-bcan nevét önkényesen Khri-sroń lde-bcan-ra változtatta, innen a 783-as dátum. Vö. J. Hackin, Formulaire 69—70.

[1] L. D. Barnett, Preliminary Notice of the Tibetan Manuscripts in the Stein's Collection: JRAS. 1909, 109—114. A. H. Francke, Notes on Sir Aurel Stein's Collection of Tibetan Documents from Chinese Turkestan: JRAS. 1914 37—59. F. W. Thomas, Notes on the Tibetan Manuscripts: Stein, Innermost Asia II, 1084—1090. F. W. Thomas—Sten Konow, Two Mediaeval Documents from Tun-Huang. Oslo 1929. A. F. R. Hoernle, Manuscript Remains of Buddhist Literature found in Eastern Turkestan. Oxford I, 1916. F. W. Thomas, Tibetan Documents concerning Chinese Turkestan I. The Ha-za: JRAS. 1927, 51—85; II. The Śa-cu Region: JRAS. 1927, 807—44 és 1928, 63—98; III.

A régi tibeti kéziratok anyagát szemügyre véve röviddel az első tájékozódó tapogatózások után arra lettek figyelmesek a kutatók, hogy a tibeti írásos emlékek egy része nem tibeti nyelvű. Egyikről-másikról azonnal sikerült megállapítani, hogy milyen nyelvű, sőt a megfejtés sem ütközött nagyobb nehézségekbe. Marad azonban néhány olyan kézirat, amelyről mind a mai napig nem sikerült megállapítani a nyelv hovatartozandóságát, fordításáról és magyarázatáról természetesen még kevésbbé lehet szó.

Már a buddhista kánonikus munkák idegen nyelvekre vonatkozó filológiai anyagának a jelzésénél röviden szóltunk kínai glosszákról és azokról a nyelvemlékekről, amelyeket a tibeti írással átírt kínai tulajdonnevek jelentenek. A középázsiai kéziratok váratlanul megduzzasztották ezt az eddig meglehetősen sovány anyagot. A párizsi gyüjteményből régóta ismert, de eddig ki nem adott tibeti átírásos *C'ien ce wen* alakjainak H. Maspero a T'ang-kori fővárosi kínai nyelvről írott, s már idézett dolgozatában alapos hasznát vette. A londoni anyagból egész terjedelmes buddhista kínai szövegeket közölt a tibeti átírás alapján F. W. Thomas; G. L. M. Clauson, S. Miyamoto. Hasonló természetű szöveggel foglalkozott Toru Haneda is.[1]

The Nob Region : JRAS. 1929, 555—95 ; IV. The Khotan Region : JRAS. 1930, 47—94 és 251—300 ; V. The Dru-gu. a) Great Dru-gu and Drug-cun ; the Dru-gu cor and the Bug-cor ; the Bru-gu and Ge-sar ; the little Bog-do ; conclusion; b) the Hor ; c) the Phod-kar : JRAS. 1931, 807—36 ; VI. The Tibetan Army. A) General Description ; B) Documents (1. Services, departments and divisions ; 2. Provisions, rations, pay ; 3. Armature ; 4. Grades and commissions ; 5. Military instructions : Incidents ; 7. Personalia ; 8. List of Regiments.): JRAS 1933, 379—400 és 537—68. — J. Bacot, La table des présages signifiés par l'éclair. Texte tibétain publié et traduit : Journ. As 1913 I, 445—9. B. Laufer, Bird Divination among the Tibetans : T'oung Pao XV 1914, 1—110. J. Hackin, Formulaire sanscrit-tibétain du Xe siècle. Paris 1924. A. H. Francke, Tibetische Handschriftenfunde aus Turfan : SPAW. 1924, 2—20, 3 tábla. Ugyanő : Weitere tibetische Handschriftenfunde aus Turfan : SPAW. 1924, 110—8, 2 tábla. Ugyanő : Drei weitere Blätter des tibetischen Losbuches von Turfan : SPAW. 1928.

[1] P. Pelliot, Sur un manuscrit du Ts'ien-tseu-wen en transcription tibétaine : Journ. As. 1920 I, 268. Toru Haneda : Töyo gakuho XVI 1923, 390—411. F. W. Thomas—G. L. M. Clauson, A Chinese Buddhist Text in tibetan Writing : JRAS. 1926, 508—26. Ugyanők : A Second Chinese Buddhist

Akad néhány türk (vagy ujgur) nyelvű szöveg is a tibeti betűs idegen nyelvű szövegek közt. A berliniekkal maga F. W. K. Müller foglalkozott, átírta, részben le is fordította, halála azonban meggátolta kiadásukban. A párizsi kéziratok között egy buddhista katekizmust jelzett ezen a nyelven P. Pelliot, azonban eddig ez sem jelent meg.[1]

Félig ismert nyelvnek nevezhetnénk a *si-hia* vagy *tangut* nyelvet. Sikerült megállapítani róla, hogy a tibetivel rokon nyelv, de szókincsének csak kis részét ismerjük. Nem mintha nem rendelkeznénk szép tangut nyelvű, tangut írásos anyaggal, hanem mert ez az írás a kínai irásjegyek alapján készült s kulcs nélkül nem olvasható el. Ilyen átírással kísért anyagunk (pl. szótár) pedig túlságosan kis terjedelmű ahhoz hogy eredményesen lehessen dolgozni a segítségével. Nagy haladást jelentett ezen a téren is a tibeti glosszákkal kísért, vagy egyszerűen tibeti írásos tangut anyag előkerülése.[2]

A londoni anyag alapos átvizsgálása után F. W. Thomas közzétett rövid mutatványt nem is egy, de egyszerre két eddig ismeretlen nyelvből. Az egyikről azt próbálta bizonyítani, hogy *dru-gu* vagy *tu-ku-hun* (értsd: *t'u-yü-hun)* nyelvhez tartozik. Tudjuk, hogy a dru-gu és tu-ku-hun azonosítás még Waddel ötlete, melyet eleinte F. W. Thomas is magáévá tett, és még P. Pelliot ellenében is védett. Későbbi közleményeiben azonban maga is belátta e feltevés tarthatatlanságát. A másik ismeretlen nyelvről azt állitotta, hogy a lepcsával közeli rokonságban áll, vagy esetleg egyenesen ó-lepcsa, s mindjárt meg is próbálta történetileg is valószínűsíteni a lepcsa vagy lepcsa-féle nyelvű emlék Tun-huangba vezető útját. Erről a második ismeretlen nyelvű emlékről azt is megjegyezte, hogy minden valószínűség szerint orvosi tárgyú munka. Később megint visszatért erre a kéziratra,

Text in Tibetan Characters: JRAS. 1927, 281—306. F. W. Thomas—S. Miyamoto—L. M. Clauson. A Chinese Mahāyāna Catechism in Tibetan and Chinese Characters: JRAS. 1929. 37—76.

[1] P. Pelliot: Un catéchisme bouddhique ouigour en écriture tibétaine: Journ. As. 1921 II, 135—6.

[2] N. Nevsky, A Brief Manuel of the Si-Hia Characters with Tibetan Transcriptions: Research Rewiew of the Osaka Asiatic Society 1926. Stuart N. Wolfenden, On Tibetan Transcriptions of Si-Hia Words: JRAS. 1931, 47—52. Vö. még P. Pelliot tartalmas ismertetését: T'oung Pao XXIV, 399-403.

s régi felfogásától eltérőleg most már žaṅ-žuṅ nyelvvel próbálta azonosítani, sőt egyes szavakat magyarázni is próbált.[1] Thomas utóbbi nézetében kétségtelenül helyesnek látszik az, hogy a žaṅ-žuṅ épúgy mint a sum-pa, a bru-ža, az oḍḍiyāna (vagy u-rgyan) mind olyan nyelv, amelyeket Tibet nyugati határán, Északnyugat-Indiában és Afganisztán határos vidékein beszéltek. Logikusnak látszik az is, hogy az ismeretlen nyelvek között előfordulhat valamelyikük, hiszen a régi tibetieknek annyi kapcsolatuk volt velük.

Közép-Ázsia régi történetében nagy szerepet játszott Tibet. Hogy csak a legkimagaslóbb mozzanatot említsük: a VIII. sz.-ban az arabok segítségével a tibetiek elfoglalták Kasgárt, s ezzel elzárták a kínaiak elől a Pamir felé vezető utat; ugyanebben a században a tibetiek hatalmuk csúcspontján egészen Kína fővárosáig, Csang-ngan-ig kalandoztak, ahol pedig ekkor a hatalmas és ragyogó T'ang-dinasztia uralkodott. Ebben az időben a tibetiek Közép-Ázsia csaknem minden népével kapcsolatban állottak.

Az expediciók gazdag tibeti nyelvű emlékei e régi történetnek igen sok részletét teljesen új világításba helyezték. Tibet legrégibb története, legrégibb fejedelmei körül megfejthetetlennek látszó zűrzavar uralkodott; az újonnan előkerült emlékek alapján ma már meg tudjuk állapítani a legrégibb tibeti uralkodók pontos sorrendjét. Tibet régi hadseregéről, államszervezetéről azelőtt jóformán semmit sem tudtunk, ma számos becses dokumentum áll rendelkezésünkre, segítségükkel a régi Tibetnek nemcsak nagy vonásai bontakoznak ki előttünk, de sok kérdésről hihetetlen aprólékossággal vagyunk tájékoztatva.

Az újonnan előkerült emlékek gazdag anyagot hoztak a tibetiekkel érintkező középázsia népekről is. Az 'a-ža, bru-ža, žaṅ-žuṅ, sum-pa népekről már eddig is hallottunk, beszélhetnénk még a kínaiakról, s rajtuk kívül számos iráni és egyéb

[1] F. W. Thomas, Two Languages from Central Asia: JRAS. 1926, 505—6. Ugyanő: The Žaṅ-žuṅ Language: JRAS. 1933, 405—10. A. H. Francke, Ein Dokument aus Turfan in tibetischer Schrift, aber unbekannter Sprache SPAW. 1927, 124—30, a berlini gyűjtemény egyik 25 soros ismeretlen nyelvű kéziratáról próbálja megállapítani, hogy tibetivel rokon nyelvhez tartozik, hét szót egyeztet is.

törzsről is, melyekről a régi tibeti emlékek mind tartalmaznak valami új adatot, nem egyszer pedig terjedelmes új anyagot.

Nem hallgathatjuk el, hogy a tibeti források középázsiai népei és törzsei között bennünket közelebbről érdeklő törököket is találunk. Ilyen pl. a *hor*. Ez a név eredetileg alighanem ujgurt jelentett, idővel azonban mindenféle északi nomád nép jelölésére szolgált. A hor-t egyesek (így pl. Kotvicz is) a kínaiaknál jól ismert *hu* népnévvel hozták összefüggésbe. A *hu* is több népet jelentett: eleinte az ázsiai húnokat *(hiung-nu)* értették rajta, majd a Kr. u. III—IV. századig csaknem kizárólag iráni népek jelölésére foglalták le, később általában középázsiait, sőt indiait is jelentett. A kínai és tibeti szó összevetése nyelvészetileg elfogadhatatlan.[1]

Kimondottan török népet jelöl a régi forrásokban a *gar-log*. A *gar-log* vagy ahogy a törökök hívták, a *qarluq* nép már az orkhoni feliratokban szerepel, később ők voltak azok, akik a türkök helyére lépő ujgur birodalmat 841—42-ben a kirgizek szövetségében megdöntötték. Érdekes, hogy a mai tibeti nyelvben a *garlog* már indiai mohamedánt jelent, akik — tibeti források szerint — *turuṣka* nyelvet beszélnek.

Már említettük a *drug*, vagy *dru-gu* néven ismert népet. Waddel, majd nyomán F. W. Thomas a tu-ku-hun, másként t'u-yü-hun néppel próbálta azonosítani. Pelliot kezdettől fogva török népet, az ujgurt sejtette benne, és ezzel kétségtelenül helyes nyomon is járt. Hangtanilag a *türk* névnek felel meg a tibeti *drug* v. *dru-gu* átírás. Azt is említettük, hogy F. W. Thomas már összegyüjtött a Stein-féle gyüjteményből egy csokorra való érdekes értesítést erről a dru-gu népről.[2] Most még hoz-

[1] Vö. különösen F. W. Thomas: JRAS. 1931, 832—3. P. Pelliot: Journ. As. 1930 II, 271, jegyzet. A kínai *hu* régi alakja (Karlgren) *γuo*, tehát nincs szóvégi mássalhangzója.

[2] F. W. Thomas: JRAS. 1931, 807—36. Ami a *dru-gu*∼*türk* hangtani megfelelést illeti, megjegyzendő, hogy a szókezdő *d-* tibeti átírásokban szabályos. Bonyolultabb a *dr-* kezdet, egyelőre nem tudjuk, hogyan kell olvasnunk a régi, VIII—IX. sz-i tibeti ú. n. praefixumos szavakat. Esetleg „indiai módra" mint *darugu* v. *durugu*-t? Mindenképpen gondolnunk kell a szanszkrit s onnan tibetibe, mongolba került *turuṣka* szóra, valamint a páli *tarukkha* és birmán *tarok* megfelelőire. Vö. már P. Pelliot: Journ. As. 1914 II, 418—9. A tibetiben, mongolban *turuṣka* indiai mohamedánt, a birmán *tarok* pedig kínait jelent.

zátehetjük, hogy a rájuk vonatkozó igen érdekes anyagot korántsem merítették ki, s pl. a párizsi gyüjteményben többek között egy különösen becses kéziratot is őriznek, melyben a drug-guk törzsei részletesen fel vannak sorolva, s e nevek között több olyan népével is találkozunk, amelyet a magyar őstörténetből — ha közvetett kapcsolataik révén is — de jól ismerünk.

Közép-Ázsia régi történetének kutatásában tehát, amelynek a magyar őstörténeti vizsgálódások szempontjából közvetve bár, de egyre nagyobb a jelentősége, haszonnal fordulhatunk ezentúl a gazdag és értékes tibeti nyelvű forrásanyaghoz is.

Addenda.

354. l. Bármennyire világos és magától értetődő Beckh fordításának a javítása, még ma is vannak, akik nem vesznek róla tudomást; vö. L. D. Barnett: AM VII, 157.

358. l. Hackin idézett munkájának bírálatában P. Pelliot: T'oung Pao XXIV, 73 rámutat, hogy nemcsak a felirat dátumában van hiba a lhaszai felirat Waddel-féle kiadásában (783 a helyes 822 helyett), hanem Waddel szövege használhatatlan, mert a kőről készült másolat lapjai összekeveredtek, továbbá a másolat készítője önkényesen megfiatalította a felirat helyesírását és nyelvét, elhagyta a *da drag*-ot, stb. Világos ezek után, hogy a 822-es lhasszai felirat Waddel-féle kiadása nyelvészeti, történeti szempontból egyaránt teljesen értéktelen

A tun-huang-i barlangok

A tun-huang-i barlangok. Tun-huang Tang-ho-tól nyugatra fekszik Kan-su tartományban (Kína). Kr. e. 111-ben alapította Wu császár (Han dinasztia) s egyike volt annak a négy katonai állomásnak, amely a hiung-nuk-tól Tibetbe vezető utat megszállva tartotta. Tun-huang-tól mintegy tizenöt kilométernyire esnek az ú. n. Ezer-Buddha barlangjai, a Ts'ien fo tung, melynek körülbelül ötszáz barlangja van s kevés kivétellel valamennyit a Kr. u. V—XI. században rendezték be kinai buddhista zarándokok.[1]

Ez az egykori szenthely szerencsére egészen kívül esik az újabb közlekedés útvonalain s így a barlangok tartalma szinte ugyanabban az állapotban maradt ránk, amelyben a Sung-dinasztia idejében, még a tangut hódítás előtt ezeket lezárták. Európai utazók közül először Prževalski jelezte a tun-huang-i barlangokat, majd gróf Széchenyi; Ch. E. Bonin (1898—1900) feliratmásolatokat is hozott haza innen.[2] Magyar szempontból különösen érdekes, hogy Lóczy Lajos volt az, aki 1902-ben felhívta rá Stein Aurél figyelmét. Stein Aurél második kutatóútja alkalmával 1907 május 20-án csakugyan fel is kereste a Ts'ien fo tung-ot. Az egykori buddhista kegyhelyet, a sors különös iróniájából, egy taoista pap, Wang őrizte, aki hosszas alkudozások után feltárta a lezárt barlangokat. Kápráztató gazdagságukból Stein Aurél huszonnégy láda kéziratot, öt láda festményt szállított Londonba a British Museumnak.

Ep ezidőtájt tartózkodott Középázsiában Paul Pelliot,[3] aki értesülve Stein Aurél szerencsés felfedezéséről, maga is Tun-huang-ba sietett (1908 március 3-án) s az otthagyott anyagból került ki expedíciójának mondhatni legértékesebb eredménye.

[1] Hasonló rendeltetésű, persze kevésbbé jelentékeny Középázsiában a Gutšen-tól nyugatra fekvő *Ming-oi* s egy másik Kutša és Sairam között.

[2] H. Cordier, Les fouilles en Asie Centrale. Mélanges d'histoire et de géographie orientales, II. Paris, 1920. 165. l.

[3] P. Pelliot középázsiai kutatóútja 1906—1909-ig tartott. A francia közoktatásügyi minisztérium, az Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, a Société de Géographie, a Comité de l'Asie Française és néhány magános támogatásával a Section française du Comité international pour l'exploration de l'Asie Centrale szervezte ezt az utat, melynek Pelliotón kívül tagjai voltak még dr. Louis Vaillant gyarmat-orvos és Charles Nouettes fotográfus. 1906 június 15-én indult el társaságukban P. Párizsból, szeptember 1-én Kašgarba érkezett, ahonnan október 17-én Kutšába ment. Maralbaši közelében felfedezte Tumšuqot, ahol érdekes hellenisztikus leletekre bukkant. Qalmaqdavanon át Yulduzba, majd Dulduraqurba jutott, ahol egy régi templom romjai közt egy brahmi-tekercset, feliratos falemezeket, pénzt, stb. talált. Visszatérve, Kutšából folytatta útját Urumtšiba, Turfánba, majd Qomulba s végül Tun-huang-ba, ahonnan 1908 májusában Pekingbe, onnan Indokínába utazott. Még egyszer visszatért Šanghaiba és Pekingbe s mintegy harmincezer kötet kinai könyvet vásárolt a Bibliothèque Nationale számára.

Közben a kinai kormány is tudomást szerzett a dologról s azonnal gondoskodott a még ottmaradt kéziratoknak, festményeknek Pekingbe való szállításáról. Ezek közt volt az a híres kinai nyelvű manichaeus tractatus, amelyet Lo Tšen-yü munkája után Chavannes és Pelliot fordítással és magyarázatokkal újra kiadtak. (Journ. As. 1911, 499—621.)

Stein Aurélnak tun-huang-i kutatását, érdemeit a magyar közönség jól ismeri, ezért csak P. Pelliot becses leleteiről emlékezünk itt meg röviden.

Pelliot középázsiai útjának eredményeiről egy „Mission Pelliot en Asie Centrale" című sorozatban számol be. Még pedig in 4° kiadja az archaeologiai, művésztörténeti emlékek fényképeit, nagy 8°-ben szövegek facsimiléjét, bizonyos esetekben szövegeket is fordítással, stb., a kis 8° pedig kisebb terjedelmű szövegkiadásokat, nyelvészeti munkákat tartalmaz.

A Tun-huang-ban talált jelentősebb kéziratok közé tartozik egy ujgur tekercs, körülbelül negyven brahmī tekercs, néhány töredék, közel száz pothilap, körülbelül húsz ujgur irásos buddhista szöveg és töredék, sok tibeti kézirat, kinai nyelvű buddhista művek, melyek közül négy selyemre irott teljesen kifogástalan állapotban van, egy eddig ismeretlen kinai zarándok és számos, nestorianismusra vonatkozó értékes okmány.

Már megjelent a Sūtra des causes et des effets du bien et du mal facsimiléje, mely egy kinai nyelvű buddhista sūtrának T'ang-kori szogd fordítása. Az átírást, fordítást, stb. tartalmazó kötet sajtó alatt van,[1] P. a háborúban elesett kitünő francia iránista. Gauthiot közreműködésével készítette el még. Sorozaton kívül látott napvilágot Kalyāṇamkara és Pāpamkara hercegek történetének ujgurnyelvű fordítása (a X. századból) Cl. Huart (J. A. 1914. I. 5—57. l.), majd P. Pelliot (T' P. 1914, 225 -272.) kiadásában. A kis nyolcadrét sorozatban adta ki pl. Gauthiot szogd nyelvtanát s a szogd írásról szóló különnyomatát. Rövidesen sor került ugyanott egy szanszkrit-tibeti buddhista katekizmus publikálására is, melyet Hackin végzett. E sorozatban fognak megjelenni a tun-huangi gyüjtemény kinai, szanszkrit, „tokhár", szogd, keleti-iráni, török (= ujgur), mongol, tangut (si-hia) és tibeti szövegei is.

E kéziratokat most nagyrészt a Bibliothèque Nationale kézirattára őrzi külön Fonds Pelliot-ban. Minthogy nálunk talán érdeklődésre tarthat számot, megjegyzem, hogy a 2212., 2909., 2961., 2988., 2998., 3046., 3049., 3071., 3072., 3075., 3134., 3407. sz. kéziratok kinai nyelvű buddhista sūtrák, a legtöbbje a Mahāprajñāpāramitāsūtra egy-egy fejezete, vagy töredéke s valamennyi hátlapján rövidebb-hosszabb ujgurírásos szöveg olvasható (ujgur, vagy szogd nyelven). A 3509. egy ujgurnyelvű füzet, 3511. szogd, 4521. egy XIV. századi töröknyelvű buddhista kézirat. A 3419. a Ts'ien tse wen kinai szövege tibeti átírással a X. századból, melynek nyelvészeti értéke igen nagy; sajnos erősen megrongálódott állapotban került elő.

A feliratok facsimiléi már megjelentek Pelliot, Les grottes de Touen-houang című műve 6. kötetében.[2] Nevezetesen a 352. lapon a 181. barlang

[1] Első fele már megjelent. (Korr. jegyzet.)

[2] I—VI. köt. Paris, 1920—1924. Peintures et sculptures bouddhiques des époques des Wei, des T'ang et des Song.

falának ujgur és tibeti felirata, a 353. l. (182. b.) si-hia, tibeti, ujgur graffitik, 354. l. (38. b.) egy brahmī felirat, 354. l. (163. b.) egy tibeti felirat, 356. l. (116. b.) si-hia, 357. l. (135. *c*, b.) tibeti, 358. l. (120. *n*, b.) si-hia inskripció, 359, 360. l. (167. b.), 362. l. (120. *o*, b.) tibeti feliratok, 364. l. (58. *b*, b.) brahmī, 365. l. (63. b.) si-hia, 366. l. (70. b.) 'phags-pa és ujgur, 367. l. (70. b.) ujgur felirat.

Az előbb említett munka hat kötetben a tun-huang-i barlangok, illetőleg azok műkincseinek fényképeit tartalmazza 367 táblán. Művészettörténeti becsük abban rejlik, hogy mig a T'ang s különösen a Wei-kori buddhista művészetet eddig csak haut-reliefek és szobrok képviselték, a tun-huang-i barlangok számtalan becses festménnyel gazdagították, amelyeknek kronológiáját egyben epigráfiai emlékek és helyi vonatkozású kéziratok biztosítják. Több tun-huang-i festményt őriznek a Louvre és a Musée Guimet Pelliot-termei, az utóbbiakat nagy tudással és művészi érzékkel J. Hackin magyarázata.[1] A legszebb darabok közt kell említenünk Buddha megkísértését (vagy Māra, a buddhista ördög támadása), melyet a Lalitavistara leírása után festettek meg, az Avalokiteçvara Boddhisattvát, Avalokiteçvara csodáit s több Kṣitigarbhát, a poklok „jó bíráját". Pelliot a tun-huangi emlékekről írt magyarázatait eddig még nem tette közzé.

Amiért az Ezer-Buddha barlangjai műemlékeinek fokozottabb figyelmet szentelünk, az a Wei-kori művészet. A Wei-dinasztia idegen, minden valószínűség szerint török eredetű népből származik, mely magát *to-pa*-nak[2] nevezte s Kr. u. 386—534 Kinának tekintélyes része felett uralkodott. A hódítók hihetetlen gyorsan idomultak a meghódított kinaiakhoz s mint vakbuzgó buddhisták nemcsak a vallásnak, de a buddhista művészetnek is ihletett terjesztőivé lettek. Beszédes emlékei a már jó idő óta ismert *yün-kang*i (Śan-si-ban) és *lung-men*i (Ho-nan-ban) barlangok buddhista szobrászata (amelyben nagy mértékben jelentkezik különben a gandhāra művészet befolyása). Ezek mellé kell sorolnunk a jövőben a tun-huang-i barlangok Wei-kori festett emlékeit is.

[1] Guide-Catalogue du Musée Guimet. Les collections bouddhiques (Exposé historique et iconographique). Inde Centrale et Gandāra, Turkestan, Chine Septentrionale, Tibet. Paris—Bruxelles 1923, 33—47. l.

[2] H. Cordier és mások szerint *toba*, ily olvasatot azonban a kinai hangtörténet nem enged meg. To-pa nyelven bitāgčin íródeák, qapaγčïn kapus, kālmārčin tolmács, stb., vö. legutóbb P. Pelliot, Journ. As. 1925. I. 254—5. l. Ha az ezekből vonható következtetések helytállók, akkor a to-pa nyelv ugyanolyan fontos szerepre volna hivatva a török, mint a kitaj és a dzsürcsi, a mongol és a tunguz nyelvek életében.

KELETKUTATÁSUNK HELYZETE

A magyar orientalisztika sajátos arculatát az alakította ki, hogy művelői figyelmüket és erőfeszítéseiket kezdettől fogva az orientalisztikai kutatások egy bizonyos területére összpontosították. Arra a területre, amely a magyar nép és nyelv eredete és története szempontjából, a magyar nép és a magyar nyelv keleti kapcsolatai folytán a legvonzóbbnak, a legjelentősebbnek látszott. Ezért vált orientalisztikánk gerincévé a turkológia, majd ennek szerves folyamányaképpen az altajisztika, a mongolisztika, a mandzsu-tunguz filológia. A belső-ázsiai filológia azért gyökeresedett meg nálunk, hogy új fényt derítsen azokra a történeti népmozgalmakra, amelyek valamilyen formában összefüggésben állhattak a magyar nép vándorlásaival, s amelyek végső soron elindították a magyar nép nyugatra törését és honfoglalását. A belső-ázsiai nomád népek történetére, vándorlásaira vonatkozó gazdag forrásanyag megszólaltatását, első kézből való magyarázatát vártuk a sinológiától. Ismeretes, hogy Kőrösi Csoma Sándor a magyar őshaza fellelésének délibábjától csalogatva kelt útra Keletre, s ha a keresett őshazát nem is lelte meg, helyette megteremtette a tibeti filológiát. Az ő halála után száz esztendővel újjászülető tibetisztika - a régi romantikus álmodozás helyett - korszerű tudományos programot készített magának; az új programban első helyen áll az ótibeti források belső-ázsiai nomádokra vonatkozó értesítéseinek a kutatása. Az arab, szír stb. források magyarokra s a velük kapcsolatban álló nomádokra vonatkozó történetét tárgyaló források kutatása régi hagyományunk. Iranisztikánk művelőit régóta megragadták s máig fogva tartják a perzsa nyelvű mohamedán történeti források problémái, történeti és nyelvi kapcsolataink az alánokkal és leszármazottaikkal, a jászokkal, nem is beszélve most a finnugor nyelvek eleddig nem tisztázott régi iráni kapcsolatairól. A meglévő stúdiumokhoz ebből a szempontból is felzárkózott korszerű armenisztikánk, és remény van arra, hogy a kaukázusi nyelvek kutatásának előmozdítására fordított erőfeszítéseink előbb-utóbb meghozzák a gyümölcsüket.

Az orientalisztika mindezen tartományai szervesen csatlakoznak nemzeti stúdiumainkhoz, rendszeres művelésük elsősorban a mi feladatunk, bár mint eddig, a jövőben is számítunk külföldi kollégáink eredményes segítségére. Nem véletlen műve, hogy hazánkban az orientalisztikának azok az ágai honosodtak meg és virágoztak fel, amelyeknek kapcsolatai voltak nemzeti stúdiumainkkal. Nem véletlen az sem, hogy orientalistáink a magyar kapcsolatok kutatásának különös figyelmet szenteltek. Mindamellett tisztában voltak azzal, hogy a különös problémákat eredményesen csak azok tudják megközelíteni, akik a szakma általános kérdéseit is ismerik és nemcsak ismerik, hanem megoldásukon eredményesen munkálkodnak is. A csak magyar problémákban való megrekedés menthetetlenül szakmai beszűküléshez, provincializmushoz vezet, onnan pedig a tudománytól idegen sovinizmus ingoványába.

A felszabadulás óta orientalisztikánk sem egyszerű folytatása a réginek. Hagyományainkból mindent felhasználunk, ami érték és előremutató, azonban számos vonatkozásban gazdagodtunk, fejlődtünk. A korábban szükségszerűen kialakult történeti érdeklődésünk mellett figyelmet szentelünk a mai kelet népeinek, harcaiknak, felemelkedésüknek, kultúrájuknak, mai életüknek. Ebben a vonatkozásban különösen serkentően hatott és hat az az egyre növekvő érdeklődés, amelyet közönségünk a keleti népek klasszikus és mai irodalma, továbbá történelme iránt tanúsít. Gazdagodtunk ideológiai tekintetben. Igaz, tudományterületünk különböző ágaiban az ideológiai kérdések nem egyforma intenzitással jelentkeznek. Teljes élességgel vetődnek fel a filozófia, a történelem, az irodalomtörténet stb. tematikájában, áttételesen jelentkeznek az alkalmazott nyelvtudomány, a filológia területén. De akár így, akár úgy, jelen vannak orientalistáink kutatási eredményeiben: köztük akad nem egy olyan, amely főmondanivalójában a marxizmus-leninizmus elméleti kérdéseinek terén jeleskedik.

Gazdagodást (egyben új gondot is) jelentett orientalisztikánk területén a tervszerű munka megszervezése, hiszen ennek útjában a specialisták kis száma, az érdeklődés homogénnek nem éppen mondható iránya nem jelentett akadályt. Az elmúlt hosszú esztendők jó tapasztalatai azt mutatják, hogy ezen a téren is vannak eredményeink, anélkül, hogy az kutatóink érdeklődésének, kutatási területeinek nemkívánatos szűkülését vonta volna maga után.

Az igazi veszély más irányban jelentkezik, abban a törekvésben, amely orientalisztikánkat újabb, eddig nálunk nem művelt területekkel kívánja idő előtt bővíteni. Úgy véljük, hogy az erők szétforgácsolása helyett a rendelkezésünkre álló erők koncentrálására kell törekednünk: ez volt korábban elért sikereink forrása, ez marad jövendő eredményeink záloga. Mint tudományos életünk annyi más területén, az orientalisztikában is hiba volna "önellátásra" berendezkednünk: erőnket meghaladó szükségleteinket ezúttal is kifogástalanul ki tudjuk elégíteni: a baráti országok között kialakult tudományos együttműködés már eddig is jó eredményeket hozott és továbbra is szép eredményt, hasznos segítséget ígér.

A következőkben a magyarországi orientalisztika jelen helyzetéről kívánunk röviden számot adni; ez a beszámoló az elmúlt negyedszázad főbb eredményeire szorítkozik, ez eredmények gyökerei persze sokszor régebbi előzményekre nyúlnak vissza, ugyanakkor az időszak kutatásai egy részének igazi eredményei csak az elkövetkező években fognak teljes egészükben megmutatkozni.

A magyar orientalisztika legrégibb és legszebb hagyományokkal rendelkező ága, a turkológia továbbra is megőrizte vezető szerepét. A vizsgált időszakban sokféle érdekes kutatás folyt ezen a területen, egy bizonyos területen azonban különösen kimagasló eredmények születtek. A XVI. és XVII. században Magyarország területének egy jelentős része 150 éven keresztül oszmán-török fennhatóság alá tartozott. Turkológusaink kutatásaikat a török hódoltság korára koncentrálták. A cél az volt, hogy e kor eddig ismeretlen nyelvi és történeti, elsősorban gazdaságtörténeti problémáira török források segítségével fényt derítsenek. Az akkori időkben Magyarországon beszélt török nyelv ill. nyelvjárások megismerése céljából jól átgondolt terv szerint végigkutatták a Balkánon beszélt mai török nyelvjárásokat. A sok-sok apró monográfia közül terjedelménél, alaposságánál fogva messze kimagaslik a vidini török nyelvjárást feldolgozó kötet. Nem utolsósorban e kutatásoknak köszönhető, hogy segítségükkel pontosan meg lehet határozni a balkáni

török nyelvjárások nyelvészeti felosztását. Feltártak és feldolgoztak egy sor olyan latin betűs török nyelvemléket, amely az akkori időkből maradt ránk, s rendszerint magyar ember tolla alól került ki. E kutatások kiemelkedő eredménye az a két tudós monográfia, amelyek közül az egyik Illésházy török kéziratait, a másik Harsányi Nagy Jakab művét dolgozza fel; mind a két emlék a XVII. századból való.

A török hódoltság korára vonatkozó gazdaságtörténeti kutatások is jelentős új eredményeket hoztak. Egész sor alapvető fontosságú török forrást tártak fel és dolgoztak fel turkológusaink, közülük is kiemelkedik fontossága révén a nehezen interpretálható szijákat-írással készült okmány-gyűjtemény, amely egyszerre forrása a kor gazdaságtörténetének és a török paleográfia egyik fontos fejezetének. A XVI. századi gazdasági viszonyokra új fényt derítenek a budai török számadáskönyvek, amelyek az 1550-től 1580-ig terjedő évek iratait tartalmazzák.

Turkológusaink a Balkánon kívül másutt is végeztek nyelvészeti terepmunkát; így az afganisztáni ausár, a Nyugat-Kanszuban beszélt szalar, a csuvas, a dunai tatár s az özbeg nyelv kipcsak nyelvjárásairól folytattak fontos nyelvészeti kutatásokat. A kutatások eredményei részben már napvilágot láttak, részben ezután kerülnek csak ki a kutatók tolla alól. A közeljövőben kerül sor a turkológusaink által régebben gyűjtött török nyelvi anyag feldolgozására és közzétételére is (kazáni és krími tatár, baskír, miser; afganisztáni török nyelvjárások).

Jelentős kutatások folytak és folynak a khvárezmi török, továbbá a kipcsak nyelv emlékeinek feltárása és feldolgozása területén; külön említést érdemelnek azok a kutatások, amelyek az örmény-kipcsak emlékeivel foglalkoznak. Ki kell emelnünk azokat a kutatásokat is, amelyek az ujgur nyelv kései szakaszára derítenek fényt; ezek a Ming-korszakból ránkmaradt ún. sino-ujgur emlékek (XV-XVI. század) szolgáltatták azt az eleddig hiányzó láncszemet, amely világosan mutatja azt az utat, amelyet az ujgurnak nevezett török nyelv a VIII. századtól megtett a mai, ún. modern ujgurig. Ez az emlékcsoport különben cáfolhatatlan bizonyítékát nyújtja annak a számos turkológustól kétségbevont ténynek, hogy a mai, modern ujgur valóban egyenes leszármazottja a régi ujgurnak, s hogy ezen a téren nem tévedett a helyi hagyomány, amikor ehhez az ősi elnevezéshez visszatért.

A mongolisztikában szintén jó eredménnyel jártak a helyszínen végzett nyelvészeti kutatások. Erről tanúskodnak az északnyugat-mongóliai ojrát nyelvjárásokról, a halha nyelvjárásokról (dariganga, hamnigan) eddig ismeretlen belső-mongóliai nyelvjárásokról megjelent kisebb monográfiák (üdzsümcsin, abaga stb). Külön említést érdemel a dzsarút nyelvjárásról készült, testes kötetet kitevő monográfia. Meg kell jegyeznünk, hogy a helyszínen végzett nyelvi gyűjtések során előkerült bőséges szöveggyűjtemények folklórkutatásokhoz is kitűnő alapot nyújtottak. Korábbi terepmunkából származnak azok a feldolgozások, amelyek az afganisztáni mogol nyelvről és annak nyelvjárásairól láttak napvilágot.

Itt említem meg azokat a kutatásokat, amelyek az altaji szempontból kulcsfontosságú mongolról éppen az altáji összefüggések felderítése céljából készültek; említést érdemelnek azok a kutatások is, amelyeket a mongolnak az általános nyelvészet szempontjából kínálkozó tanulságainak tisztázása céljából végeztek.

Mongolisztikánk egyik nagyszabású vállalkozása a régi mongol nyelv kutatása. Ennek első fázisaként a régi mongol nyelv és irodalom legrégibb emlékeit gyűjtöttük össze; a XIII-XIV. századi emlékek feldolgozásában teljességre törekedtünk, a XV-XVI. századiakat – óriási terjedelmük és nehéz megközelíthetőségük miatt –

csak szemelvényesen vettük figyelembe. A kiszemelt szövegek összegyűjtése befejeződött, kis példányszámban, mongolista kollégák számára 15 kötetben munkapéldányként, mint kéziratot sokszorosítva tettük közzé. Második lépésként a már összegyűjtött és kiadott szövegeket, javított és bővített formában, francia előszók és magyarázatok kíséretében adtuk ki. A szövegeket tartalmazó Monumenta sorozaton kívül kiadtuk és kiadjuk a közzétett szövegek szókészleti anyagának mutatóit egy Indices verborum sorozatban. A két sorozatból eddig 4-4 kötet látott napvilágot.

Mongolisztikai kutatásaink felölelik a mongol buddhizmus tanulmányozását is. Eddig megjelent a buddhista kánonnak, a nyomtatott mongol Kandzsurnak a katalógusa: a kánon címeit, kolofónjait, magyarázatait tartalmazó kötet munkálatai most folynak. Figyelmet fordítunk a mongol népi buddhizmus írásos emlékeinek tanulmányozására. Innen csak egy lépés volt a mongol samanizmus írásban is rögzített hiedelmeinek a kutatása.

A mandzsu-tunguz filológia területén mindössze néhány alapvető kérdés kutatására koncentráltuk erőinket.

A legfontosabbnak látszik e nyelvcsalád ma ismert legrégibb ágának, a kihalt dzsürcsi nyelvnek a tanulmányozása. Ez a nyelv a mandzsu legközelebbi rokona, ugyanakkor közvetlen kapcsolatok fűzik a déli ág többi nyelveihez is. Számos emléke maradtak ránk, mégpedig nemcsak szókészleti anyag, de összefüggő szövegek is. Kronológiailag az emlékek két csoportra oszlanak: Kin-koriakra (XII-XIII. sz.) és Ming-koriakra (XIV-XVI. század). A két csoport között azonban nemcsak kronológiai, de nyelvjárási különbségek is mutatkoznak: a Ming-koriak a mandzsuhoz közelítenek, a Kin-koriak a déli ág többi nyelveivel mutatnak erősebb affinitást.

A dzsürcsi nyelv emlékei részben kínai átírásban, részben saját írásukkal lejegyezve maradt ránk. A saját írás, az ún. kis dzsürcsi írásjegyek, egyike azoknak a kínai írásra támaszkodó írásoknak, amelyek a mongol kort közvetlenül megelőző századokban keletkeztek; ilyen a kitaj és a tangut írás is. Az elvben megfejtettnek tekinthető dzsürcsi írásnak különben a máig megfejtetlen kitaj írás szempontjából is nagy a jelentősége: terjedelmes feliratos szövegek, feltehetően ómongol nyelven ezzel az írással maradtak ránk. Nem lehet kétséges, hogy a kitaj írás is kétféle elemből tevődik össze, mint a dzsürcsi: ideogrammákból és szójelekből. Az ideogrammák hangtani megfejtése megfelelő kulcs nélkül lehetetlen, a szótagjeleké - szerencsével és türelemmel - külső segítség nélkül is lehetséges.

A kis dzsürcsi írás megfejtését az tette lehetővé, hogy ilyen kulcs (kínai átírásban és kínai magyarázatokkal) fennmaradt, s ez nem más, mint a Ming-kori Fordítók Irodájának kínai - dzsürcsi szójegyzéke. E szójegyzék régóta ismeretes, de csak kínai átírásban, hangtani megfejtés, az eredeti kiejtés visszaállítása nélkül. Ezt a munkát elvégeztük, s megkíséreltük a dzsürcsi írásjegyek pontos hangértékét meghatározni. A teljes dzsürcsi nyelvi anyag korszerű feldolgozása folyamatban van.

Bizonyos mértékben a dzsürcsi programhoz csatlakozik a preklasszikus mandzsu nyelvről folytatott kutatómunkánk. E munka első fejezeteként elkészült egy preklasszikus mandzsu szójegyzék feldolgozása.

A mandzsu-tunguz samanizmusról és etnogenezisről eddig folytatott kutatásaink egyik kitűnő munkatársunk korai halálával megtorpantak, s csak szerényebb keretek között folynak tovább.

A hosszú szünet után megindúló tibeti kutatásaink régi hagyományainkhoz nyúl-

tak vissza, amikor Széchenyi Béla szógyűjteményéből kiindulva az északkeleti archaikus tibeti nyelvjárások hangtani viszonyait tettük vizsgálódás tárgyává. Ugyanebbe a témakörbe tartozik az a monográfia, amely a kanszui archaikus monguor nyelv archaikus tibeti jövevényszavait vizsgálta.

Körösi Csoma örökségét kívántuk ápolni, amikor a buddhizmus tibeti nyelvű kánonának, a Kandzsurnak különös figyelmet szenteltünk. Erre annál inkább szükségünk van, mert a mongol nyelvű kánon tanulmányozása a tibeti eredeti ismerete nélkül számos tanulságtól fosztja meg a kutatót.

Eredményeink vannak a preklasszikus tibeti emlékek értelmezésében, feldolgozásában is. A vizsgálatba fogott emlékek elsősorban Tibet VIII-IX. századi történetére, földrajzi viszonyaira vonatkoznak, s nem utolsó sorban Tibet török stb. kapcsolatait firtatják. Készülőben van az ún. régi nyelv több magyarázó szójegyzékének a feldolgozása.

Tibeti és sinológiai stúdiumainkhoz csatlakozik szervesen a tangut vagy szi-hia nyelv tanulmányozása; első jelentősebb termékei a közeljövőben látnak napvilágot.

Aránylag fiatal sinológiánknak nem volt könnyű megtalálnia helyét a nagy múlttal rendelkező, erős nemzetközi mezőnyben; néhány területen azonban, úgy hisszük, sikerült olyan eredményeket elérnünk, amelyek elismerést hoztak számunkra.

Az eredmények egy része egy sor elméleti kérdéshez fűződik, ezek: a régi kínai irodalom műfaji kérdései, a kínai filozófiatörténet számos részletkérdése, és nem utolsósorban az ázsiai termelésmód annyit vitatott problémája.

Eredményeink vannak a kínai nyelvtörténet területén. Itt elsősorban a kínai nyelv külső forrásait fogtuk vallatóra, így a T'ang-kori ujgur, tibeti és bráhmi írásos kínai glosszák tanulságait vizsgáltuk meg. Hasznos tanulsággal kutattuk a Jüan-kori 'phags-pa írásos kínai átírásos anyagot. Ez utóbbi különösen azért nyújtott becses tanulságokat, mert egy olyan betűírásban adott értelmezést, amely a kínai nyelv igényeire készült, s amelyben az átírást nem a lejegyző spontán megfigyelőképessége irányította, hanem egy eleve jól átgondolt kínai rím-szótár rendszere. Nyelvtörténeti kutatásaink tovább folynak: újabban a sino-koreai kérdései kerültek napirendre.

Biztatóan bontakoznak ki sino-barbár kutatásaink körvonalai. Jó monográfiák jelentek meg a karluk-kínai, ujgur-kínai, mongol-kínai, tangut-kínai kapcsolatokról. Nem hiányoznak a közvetlenül magyar témák sem, így terjedelmes tanulmány készült a magyar irodalom kínai fogadtatásáról, továbbá az Osztrák-Magyar Monarchia Kína-politikájáról.

A nagy hagyományokkal rendelkező hazai sémi ill. arab kutatás nem lett hűtlen egykori vallástörténeti hagyományaihoz, ezeket immár marxista igénnyel folytatják szakembereink, és eredményeikkel elismerést vívtak ki maguknak.

Arabistáink folytatták a geográfiai és históriai vonatkozású irodalom vizsgálatának régi hagyományát, miközben a régi forrásanyag magyarázatát új szempontú problémák felvetésével világították meg, és az ismert régi források körét újakkal bővítették. Érdeklődésük központjában változatlanul a magyar őstörténetre, a korai magyarokra és a velük érintkezésbe került török és más törzsekre vonatkozó középkori arab (és a tőlük elválaszthatatlan egykorú, hasonló tárgyú perzsa) tudósítások állnak. Készül e tudósítások szövegének corpusa, melyet majd fordítás és magyarázatok kísérnek.

Elsősorban a steppei népek történetének kutatásához csatlakoznak armenisztikai

és kaukázusi tanulmányaink; legfőbb eredményeik e kérdések terén születtek, s a folyó tervmunkák is ilyen körben mozognak. Persze, ha kisebb mértékben is, sor kerül az armenisztika és a grúz filológia, néprajz és irodalom sajátos, belső problémáinak a kutatására is. Új színt jelentenek azok a munkálatok, amelyek a komplex módszer alkalmazásával veszik vizsgálat alá a steppei nomád népek történetét, kultúráját.

Nagy nemzetközi visszhangja támadt hebraistáink Geniza-kutatásainak, s nem kisebb érdeklődés kísérte a magyarországi zsidóság történetére vonatkozó héber (és latin) nyelvű forráskiadásainkat s a hozzájuk csatlakozó tanulmányokat.

Az iranisztikai kutatások hazánkban igen változatos, széles skálán mozognak, legkiemelkedőbb sikereiket azonban az ó- és középiráni írásos emlékek megfejtésével és feldolgozásával, nyelvi és történelmi-társadalmi elemzésével érték el. Ki kell emelnünk ezek közül is azokat a kutatásokat, amelyek a szkíták, szarmaták, alánok problémáit vették vizsgálat alá, főleg pedig azokat a nemzetközi sikereket, amelyeket egy sor középiráni emlék megszólaltatásával és helyes értelmezésével értek el.

A klasszikus perzsa és a tadzsik nyelv számos nyelvtani problémájának felvetése mellett, ezen a területen is megmutatkozik orientalisztikánknak a nyelvi historizmus iránti fogékonysága. Ennek bizonyságául elegendő megemlítenünk a perzsa nyelv nem arab betűs emlékei iránt megmutatkozó érdeklődést, melynek egyik terméke a Codex Cumanicus perzsa szókészletének, nyelvi feldolgozásának szentelt monográfia.

Bár a magyar nyelv alán-óoszét elemeinek kritikai feldolgozásával még mindig adósak vagyunk, megjelent egy XIV. századi jász-latin szójegyzéknek, az eddig egyetlen Magyarországon előkerült jász nyelvemléknek a kiadása. A legfrissebb iranisztikai monográfia az obi-ugor nyelvek iráni elemeivel foglalkozik.

Tájékoztató beszámolók jelentek meg a korábbi gyűjtésekből származó kiadatlan oszét kéziratokról, valamint a Vámbéry-hagyatékból származó perzsa kéziratokról. Afganisztáni tadzsik nyelvjárások, szókészleti gyűjtések kiadására való előkészítés folyamatban van.

Indológusainkat elsősorban nyelvészeti kérdések érdekelték mégpedig az óind és újind problémák területéről egyaránt. Tevékenységük jelentős részét mégis az indiai nagy mesegyűjtemények alapvető kérdései és egyes részletkérdéseinek kutatása tette ki; e tevékenységüket élénk érdeklődéssel kísérték tibetistáink és mongolistáink is, akik számára az indiai mesegyűjtemények tibeti és mongol hagyományozódása izgalmas kérdéseket vetett fel, nem mindig egyértelmű megoldásokkal.

Az egyiptológia területén nem nagy számú, de lelkes és tehetséges gárda tevékenykedik. Érdeklődésüket a pannoniai egyiptomi emlékek hagyományos kérdéscsoportján kívül nemzetközi jelentőségű kérdések foglalkoztatják. Munkájukat nagyban megkönnyíti, hogy a tanulmányaikhoz szükséges információkat a helyszínen tett látogatásaikkal és - különösen núbiai - kutatásaikkal is megerősíthetik.

Az ókori Közel-Keletnek is vannak jeles magyar művelői, eredményeiket ismerik és becsülik külföldi kollégáik. Itt kiemelnénk egyik jeles, azóta sajnos elhúnyt képviselőjüknek a monográfiáját Rasz Samra mitológiai és kultikus szövegeiről.

Az elmúlt negyedszázad hazai orientalisztikai kutatásairól vázlatos és szükségszerűen tökéletlen formában tudtunk beszámolni. Hiszen csak a korszak tudományos munkásságáról számot adó bibliográfia jelen beszámolónak a többszörösét ten-

né ki. Az arányok kialakításában kutatásaink nemzetközi visszhangjához igyekeztünk igazodni.

Az elmúlt időszak orientalisztikai kutatásainak egyik legfőbb sajátsága, hogy szinte teljes egészében a nemzetközi nyilvánosság előtt, annak állandó ellenőrzése alatt zajlott le. Korábban csak egyes kimagasló, vagy annak gondolt értekezések láttak napvilágot idegen nyelven. Azóta munkásságunk zöme az orientalisztika négy nagy nemzetközi nyelvének egyikén (francia, angol, német, orosz) látott napvilágot.

Magyar nyelven orientalistáink elsősorban azokat a műveket tették közzé, amelyek belső magyar problémához fűződnek, vagy teljes egészükben magyar vonatkozásúak voltak; az általános orientalisztikai problémák közül többnyire csak a jelentősebbeket, olyanokat, amelyek valamilyen szempontból elvi tanulságokat ígértek.

Magyar nyelven orientalistáink nagyszabású ismeretterjesztő tevékenységet fejtettek ki. Ez érthető is. Közönségünk érdeklődése a régi és a mai Kelet népei, kultúrája stb. iránt hallatlan mértékben megnőtt. Elmondhatjuk, hogy a klasszikus keleti irodalomnak alig van számottevő terméke, amely valamilyen formában - szemelvényesen vagy teljes terjedelmében - ne látott volna napvilágot. A régebben megjelenteket is újra kiadták, felfrissített, átdolgozott formában. Nem maradt el a klasszikusok művei mögött a mai keleti irodalmak írói, költői tevékenysége iránt való érdeklődés sem. A megszólaltatott keleti művek nemcsak abban különböztek korábbi magyar tolmácsolásaiktól, hogy most lényegesen nagyobb mennyiségű mű magyar tolmácsolására került sor, s hogy példányszámuk messze sokszorosa a korábbi példányszámoknak, hanem abban is, hogy ezek a műfordítások hitelesebbek, művésziebbek mint a korábbiak, mert mindenkor az eredeti nyelvből fordították őket a korábban oly gyakori közvetítő kizárásával, s a verses műveket vagy prózai művek verses részeit orientalistáink filológiailag hű nyers fordítása alapján legjobb költőink ültették át magyar versbe. Csak kivételesen került sor közvetítő nyelv bevetésére, másodkézi fordítás kiadására.

Népszerűsítő tevékenységünk nem korlátozódott a szépirodalom tolmácsolására: nagy számmal tettünk közzé értekező műveket, összefoglaló tájékoztatókat, fontos részkérdéseket bocsátottunk ki a szélesebb közönség elé.

Könyvkiadásunk a fentebb elmondottaknak megfelelően meglehetősen sokrétű volt. Ismeretterjesztő tevékenységünk ellátására igénybevettünk szinte minden magyar könyvkiadót. Tudományos tevékenységünknek szinte kizárólagos tolmácsolója az Akadémiai Kiadó volt, amely ezt a feladatát kitűnően látta el.

Az Akadémiai Kiadónál jelennek meg idegennyelvű monográfiáink. Közülük a legfontosabbak a Bibliotheca Orientalis Hungarica sorozatban látnak napvilágot. A sorozat jelenleg a XX. kötetnél tart, és francia, német, vagy angol nyelven leginkább turkológiai és mongolisztikai tárgyú témákat dolgoz fel. E sorozaton kívül is megjelentek ugyane kiadónál orientalista tárgyú monográfiák, a legtöbbször valamely külföldi kiadóval közös kiadásban. A gyakorlatban e kiadói együttműködés bevált, és a Bibliotheca Orientalis Hungarica sorozatára is kiterjesztettük. Sorozatunk népszerűségének bizonyítéka, hogy újabban külföldi szakemberek is kérték művüknek ebbe a sorozatba való felvételét.

Az Akadémiai Kiadónál jelenik meg a Kőrösi Csoma Kiskönyvtár is. Ez a sorozat 1966-ban indult, és magyar nyelven közöl tudományos-népszerűsítő monográfiákat. Eddig 12 kötet jelent meg, s népszerűségüket mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy egy-egy kötet hetek alatt elkél.

Tudományos folyóiratunk az Acta Orientalia (Academiae Scientiarum Hungaricae); 1950-ben jelent meg először, s jelenleg a XXVII. köteténél tart. Folyóiratunk a négy orientalista világnyelv valamelyikén közli orientalistáink tudományos kutatásairól szóló beszámolóit; helyt ad emellett külföldi kollégáink bennünket közelebbről érdeklő témájú cikkeinek is. Folyóiratunkat ismerik, s úgy látszik becsülik is, terjedelmünk korlátai sajnos nem engedik, hogy a nemzetközi együttműködés eddig kialakult kereteit folyóiratunk lapjain tovább bővítsük.

Szándékunkban áll Kelet címen egy magyar nyelvű tudományos folyóiratot indítani. Ez a folyóirat magában foglalná azokat a magyar vonatkozású orientalista tudományos közleményeket, amelyek ez idő szerint a legkülönbözőbb magyar nyelvű tudományos folyóiratokban szétszórtan jelennek meg. Ezek mellett persze helyet kapnának a legfontosabb általános orientalisztikai tárgyú közlemények is. A folyóirat gondozását a Kőrösi Csoma Társaságra kívánjuk bízni.

Hazánkban az orientalisztikai kutatások legfőbb szervezője és irányítója - mint minden más tudományos kutatás esetében - a Magyar Tudományos Akadémia. Ezt a feladatát az Akadémia egy külön szakbizottság, az Orientalisztikai Bizottság útján látja el. A Bizottság, amelynek tagjai közt a hazánkban művelt orientalista szakok legkiválóbb képviselői foglalnak helyet, koordinálja a nálunk folyó orientalista kutatásokat, megvitatja a legfőbb elvi kérdéseket, gondoskodik az Akadémia tudományszervezési intézkedéseinek végrehajtásáról, s ellátja az akadémiai felsőbb szerveket az orientalisztika területéről a szükséges tudományos stb. információkkal.

A Bizottság - különösebb végrehajtási hatáskör nélkül is - jelentős szerepet tölt be, mert központi kutató intézet híján annak központi irányító feladatát is kénytelen ellátni.

Korábbi szervezési megoldások következményeként orientalisztikánk bizonyos, nem központi témájú területei (egyiptológia, ókori Közel-Kelet stb.) az MTA Ókortudományi Bizottságának irányítása alá tartoznak; ez azonban nem okozott eddig komolyabb fennakadást, a szükséges esetekben a két bizottság együttes tanácskozás útján oldotta meg a mutatkozó nehézségeket. Jellemző, hogy idáig ritkán, csak kivételesen került sor ilyen közös tárgyalásra.

Tekintetbe véve sajátos viszonyainkat, orientalista kutatóintézet létrehozása nem látszott szükségesnek, helyette a Magyar Tudományos Akadémia, majd a Művelődésügyi Minisztérium a tudományos kutatómunka előmozdítására kutatói státushelyeket hozott létre, és nemrég a Belső-ázsiai Tanszék mellett kutatócsoportot alakított ki. E Tanszéki Kutatócsoport az altajisztikai stúdiumokat (török, mongol, mandzsu-tunguz) hivatott előmozdítani, a nálunk folyó ilyen jellegű kutatásokat országos szempontból koordinálni és segíteni, s a külföldi hasonló szervezetekkel együttműködést kialakítani. A Művelődésügyi Minisztérium a Török Filológiai Tanszéken, a Kelet-ázsiai Tanszéken egy-egy kutatóhelyet alapított, a Sémi Filológiai Tanszéken pedig - egyelőre szerény keretek között - kaukazológiai munkaközösséget szervezett.

Az orientalista kutatói utánpótlás bázisaként a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészeti Karán az Orientalista Tanszékcsoport laza szervezeti keretein belül négy tanszék működik: a Török Filológiai, a Belső-ázsiai Filológiai, a Sémi Filológiai és Arab, valamint a Kínai és Kelet-ázsiai Tanszék. A legújabb egyetemi reform intézkedései értelmében - a keleti szakokra indokolatlanul nagy számban való áramlás elhárítására, egyben a helyes kiválasztás biztosítása céljából - az első évben harmadik szakként (előkészítő tanfolyamként) hallgathatnak

csak orientalista előadásokat. Az első év eredményes elvégzése után - a korábbi két szak közül az egyik elhagyása után–válhatnak aztán valóságos orientalista hallgatókká.

Orientalista előadásokat más tanszékeken is hallgathatnak az érdeklődő hallgatók, s az előbbiekkel hasonló feltételek mellett vizsgázhatnak belőlük. Így az Általános Nyelvészeti Tanszéken iráni nyelv és irodalom, az indoeurópai nyelvészeti tanszéken iranisztika és indológia, az Ókori Történeti Tanszéken ókori közelkeleti nyelvek és irodalmak, az Ókori Keleti Történeti Tanszéken egyiptológiai oktatás is folyik.

Legújabban a budapesti egyetemen kívül a Szegedi József Attila Tudományegyetem Bölcsészeti Karán az Uralisztikai Tanszéken létesített akadémiai kutatóhely segítségével folynak altajisztikai előadások.

Orientalisztikai kutatásaink kötetlennek nevezhető hálózatában jelentős helyet foglal el a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteménye. Nemzetközi híre van török, mongol, tibeti és héber kéziratgyűjteményének. Ez a Gyűjtemény kitűnő példája annak, hogyan lehet aránylag szerény anyagi eszközökkel jól, gyorsan ellátni orientalistáink igen széles körét olyan könyvtári dokumentációval, amely kifogástalanul biztosítja a nemzetközi szintű tudományos információt. Az eredményes információ gyakorlati megvalósításában a Gyűjtemény állandóan igénybeveszi az MTA Könyvtárának reprográf szolgálatát, melyről csak a legnagyobb elismerés hangján szólhatunk.

A magyar orientalisták társadalmi szervezete a Kőrösi Csoma Társaság, mely az MTA támogatásával és felügyelete alatt működik. A Körösi Csoma Társaság tudományos fórum, ahol orientalistáink beszámolnak legújabb kutatásaikról, megvitatják legégetőbb tudományos problémáikat. A felolvasó és vitaülések népszerűek, szakembereken kívül érdeklődők is szép számmal látogatják. A Társaság szélesebb érdeklődésre számottartó tárgykörből tudományos üléssorozatot, több napos symposiont is rendez, ebben az esztendőben a magyar őstörténetről készített elő tudományos értekezletet.

A Társaság szerény keretek közt kiadói tevékenységet is folytat. A fontosabb, több folytatásban megjelent idegen nyelvű tanulmányokat újra közzéteszi Budapest Oriental Studies c. sorozatában. A Társaság gondozásában új, fénymásolatú kiadásban tesz hozzáférhetővé régi tanulmányokat és forrásanyagot.

A Kőrösi Csoma Társaság, mint a magyar orientalisták legfőbb tudományos testülete, tiszteleti tagokat is választ. E tagok közé azok a külföldi orientalisták kerülnek, akik szakmájukban egyetemesen elismert tekintélyek, emellett olyan területen értek el kimagasló tudományos eredményeket, amelyek a mi sajátos kutatási programunkhoz különösen közel állnak, azonkívül pedig a magyar orientalisztikát tudományos céljaik elérésében hathatósan segítették.

Mindent egybevéve, orientalisztikánk rendelkezik azokkal a személyi és dologi feltételekkel, amelyek további eredményes működését, eddigi sikereinek gyarapítását lehetővé teszik.

Deskó Endre csuvas-magyar nyelvhasonlítása

A hún-magyar rokonságnak volt az ötvenes években távol Oroszországban is egy képviselője, egy magyar ember: Deskó Endre. Beregmegyében született[1]) 1816-ban Ilosván (Szinnyei szerint Deskófalván, l. M. írók II. 808), iskoláit Mármarossziget en, Ungváron, Szatmáron és Kassán végezte, majd papi pályára lépett, de nem volt kedve hozzá s csakhamar otthagyta. Pestre ment jogot hallgatni. Itt megismerkedett a magyar származású Balugyánszkyval, a cári kabinetiroda főnökével. Biztatására Oroszországba ment. Letette a tanári vizsgákat s mint tanár működött hosszú ideig. 1874-ben Szentpéterváron meghalt.

A hazája iránt való lelkes érdeklődés itt is megmaradt benne. Tudott Reguly és Kőrösi-Csoma Sándor kutatásairól s a magyarság eredetének a kérdése őt magát is erősen foglalkoztatta. De sehogysem tudott megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy Reguly is a finnel rokon nemzetnek tartja a magyart. Neki tetszetősebb és előkelőbb a hún rokonság.

1855-ben egy orosz-magyar grammatikát adott ki Szentpéterváron: *Vengerskaja grammatika s russkim tekstom*. Ebben a grammatikában kel álláspontja védelmére.

Egyik főérve a nemzeti hagyomány, melynek alapján végső konkluziója: „a' mai Magyarokat vegyületnek lehetne nevezni, Hunnokbúl — Avarokbúl és Magyarokbúl állónak" (i. m. XXII—XXIII. o.).

Hogy pedig mennyire különbözik a magyar a finn nyelvektől, annak bemutatására „minden beszéd rész után össze fogom hasonlítani könyvembe a' Magyar nyelvet, olly Fin nyelvekkel, mellyek közöttök első helyet foglalnak, úgy mint a' Csuvaszok és Cseremiszek nyelveivel" (i. m. XXXVIII—XXXIX. o.).

Könyvében négy ilyen hasonlító-fejezet van. Paragrafusokba szedve előadja minden egyes beszédrészre vonatkozó összehasonlító megjegyzését.

[1]) Lehotzky Tivadar: Beregvármegye monographiája, Ungvár 1881. II. 133—134.

Számos példát hoz fel a két nyelv különbözőségének bizonyítására: névszókat, igéket, számneveket, indulatszókat, kötőszókat és alaktani sajátságokat.

De azért hasonlóságot is talál a magyar és a csuvas nyelv között. Ezek közt felemlíti, hogy egyik nyelvben sincs nemkülönbség (i. m. 97. o.), a főnév előtt álló névmás (i. m. 115. o.), fokozott melléknév (i. m. 103) ragozás közben változatlan marad, az összetett szavaknak csak az utolsó tagját ragozzuk (i. m. 97. o.) stb.

Elismeri azt is, hogy vannak a két nyelvben hasonló szavak is, „amelyek ezen nyelvek közös ázsiai származását bizonyítják". Ez azonban Deskó terminológiája szerint korántsem jelent rokonságot.

A következő szavakat hasonlítja, melyek közt persze egykét helytelen hasonlítás is akad. Atya — *attja*, orosz — *vyrys*, kemence — *kumagga*, alma — *olma*, szalma — *olym*, per — *pereggešj*, borsó — *purzja*, bors — *pursj*, gyertya — *sjurda*, sarló — *sjurla*, szappan — *sobynj*, disznó — *sysna*, tenger — *tinizj*, ész — *us*, komló — *χumla*, tinó — *tyna*, szakál — *sagal*. A csuvas szavak fenti hangalakjai Deskótól származnak. Viszont azok közt a szavak közt, melyeket a két nyelv különbözőségének a bizonyítására válogatott össze, van ilyen is, mint pl.: *sira-dyb* „irni".

Először *Szabó Endre* ismertette Deskó grammatikáját. (Nemzet 1888. 54. reggeli szám.) Szabó Deskót orosznak tartja. A következő (55. reggeli) számban Csopey László rámutat erre a tévedésre s helyreigazítja.

A magyar-mongol nyelvhasonlítás történetéhez

A magyar-mongol nyelvhasonlítás történetéhez. „Mongolos jövevényszavaink kérdése" című dolgozatomban (NyK XLIX, 190—3) röviden érintettem a magyar-mongol nyelvhasonlítás újabb irodalmát; a régebbi egybevetéseket Gombocz Zoltán sorolta fel a BTLw. bevezető fejezetében. Ehhez az ismert anyaghoz pótlásul megemlíthetünk még egy, eddig figyelembe nem vett adatot.

A „Gróf Széchenyi Béla keletázsiai útjának tudományos eredményei" című négykötetes mű (a negyedik, térképeket tartalmazó mappa-kötet igen ritka) hetedik szakaszában „Hasoneredetű- és jelentőségű szavak a magyar és mongol nyelvben" címen (III [1897.], 362—4) egy 117 tételből álló kis összehasonlító szójegyzéket találunk. Közvetlenül utána (364—5) következik egy másik, rövidebb szójegyzék, amely a magyar és a „tatár nyelvek" hasonlóságait veszi számba. A hasonlított tatár nyelvek Yarkand, Kirgiz, Sárikul, Vákán, Kalmák néven szerepelnek; az első kettő e nyelvek közül valóban „tatár", illetőleg török, a „Sárikul" és a „Vákán" iráni, a „Kalmák" vagy kalmük meg mongol.

A szójegyzékeket tartalmazó fejezetben semmi kísérő vagy magyarázó szöveg nincs, az előszóban (I. köt. X. l.) azonban gróf Széchenyi Béla azt mondja, hogy e szavakat részben Pekingben gyűjtötte az ottani mongoloktól, részben a sziningfui kormányzó mongol tolmácsaitól, továbbá az altini, kumbumi és tun-kurri kolostorokban a lámáktól. Figyelmen kívül hagyva most a magyar-mongol nyelvhasonlítás nem nagy tudományos eredményt ígérő szempontját, maguk a fentebb említett helyekről származó mongol szavak sokat érnének. Ezen az sem változtatna, hogy különben nem sokat tudunk gróf Széchenyi Béla egyébirányú mongolisztikai érdeklődéséről, mert hiszen Északnyugat-Kína mongol és török nyelveiből való szójegyzékeink nagyrészt nem-nyelvész utazók pontatlan, olykor téves feljegyzéseiben is jól használhatók. De maga Széchenyi gróf is bizonyságot tett arról, hogy ezen a téren hasznos, forrásértékű munkát tudott végezni: az úgynevezett modern tangut nyelvből gyűjtött szójegyzéke bővebb, értékesebb, mint pl. Przsevalszkié.

A mongol-magyar szóhasonlítás épenúgy, mint az ott idézett mongol szavak, úgy látszik, mégsem tekinthetők Széchenyi gróf eredeti feljegyzésein alapuló egyéni munkának.

Mint ismeretes, a Széchenyi expedíció tagjai közé tartozott Bálint Gábor is, a „Párhuzam a magyar és a mongol nyelv

terén" című művecske szerzője. Igaz ugyan, hogy BÁLINT összekülönbözött az expedició vezetőjével és még Sanghaiból visszafordult, mielőtt Kína belsejébe elindultak volna, de a végzett munkálatokról beszámoló szerzők közt évek múlva me[illegible]t ott találjuk őt is szerencsétlen dravida-magyar nyelvhasonlításával. BÁLINT GÁBORnak nyilván megmutatta mongol gyűjtését SZÉCHENYI, az meg túlzott buzgalmában belejavított, s kibővítette a bizonyára szerény terjedelmű anyagot. E buzgó tevékenység eredménye mindenesetre az lett, hogy az eredeti gyűjtés jóformán teljesen eltűnt, helyét valami redivivus „Párhuzam" foglalta el, amelyben jóformán csak a sajtóhibák újak.

Valószínűleg SZÉCHENYI gyűjtéséből származik az *árpa—arbai* mellett zárójelbe tett *arabai* alak (vö. az O szójegyzék kalmük *arava*-ját). Ilyen lehet még: *járni — júbó, jábu, ölni — alan, húsz — huori, alacsony — ologhocsi.* Jellegzetesen BÁLINT GÁBOR-féle, északmongóliai adatok: *bátya — badza, tócsa — taczu, zokog — dzogosz, irha — aruhan* stb. Félreismerhetetlenül elárulják az idegen, pontatlanul felhasznált forrást: *kés — khito* (BÁLINTnál *khito-* 'vágni'), *kucsma — khussi* (B. *kucsi-* 'beföd', a *kussi ss*-e sajtóhiba), *kígyó — ghulgho* (B. *ghulgho-* 'csúszni'), *üng, ümög — ümösz* (B. *ümösz-* 'felvesz, felölt'), *hang — khangira* (B. *khangira-* 'hangzani'), stb. SZÉCHENYI szótárának szűkszavúsága nemcsak az érthetőség rovására megy, hanem még attól a kevés valószínűségtől is megfosztja a magyar-mongol egyeztetéseket, amely BÁLINT pontosabb adatai alapján legalább elvben fennállott.

SZÉCHENYI GRÓF magyar-mongol szóegyeztetései tehát elválaszthatatlanok a kérdés történetében BÁLINT GÁBOR „Párhuzam"-ától. Ami még nagyobb baj, eredeti mongol szófeljegyzései használhatatlanok BÁLINT nagytömegű idegen anyagának a belekeverése miatt.

Gyarmathi Sámuel és a nyelvhasonlítás

Gyarmathi Sámuel és a nyelvhasonlítás. Zsirai Miklós, Finnugor rokonságunk 503 és MNy. XXXVII, 291 Gyarmathi Sámuel tudományos érdemeit méltatva rámutatott arra a különös körülményre, hogy a magyar nyelvtudós érdemeit a külföldön sokkal inkább méltányolták és számon tartották, mint idehaza. A legrégibb vélemények közül Zsirai Max Müllerére és G. Gabelentzére hivatkozik, az újabbak közül Sandfeld Jensen és V. Thomsen elismerő ítéleteit részletesebben is ismerteti. A magyar nyelvtudomány történetének megírói közül bizonyára akad majd valaki, akit ezek az elszórt, olykor nehezen megközelíthető helyen közzétett tudós-vélemények érdekelni fognak, sőt talán lesz vállalkozó, aki ezeket olyanféleképen próbálja majd összegyűjteni, mint ahogyan a mi Schmidt Józsefünk a Kőrösi Csoma Sándorra vonatkozó, csaknem kivétel nélkül elismerő kritikai megjegyzéseket csokorba szedte (vö. KCsA. I, 8 kk.).

Ebből a meggondolásból kiindulva hívom fel a figyelmet Lucien Adam „Grammaire de la langue mandchoue" című munkájának (Paris, 1873. 100—1) következő helyére: „Mais je supplie les jeunes linguistes de ne jamais perdre de vue le programme si sage que se traçait, en 1799, Samuel Giyarmathi (sic!), le fondateur méconnue de la *grammaire comparée:*

„Similitudinem, quam ego statuere allaboro, sequentia constituunt momenta.

I.[1] Terminationes[2] Substantivorum et Adjectivorum, quae vocibus certum aliquem characterem imprimunt, ope cujus significatio earum illico detegi potest.

II. Similitudo modi declinandi et comparandi.

III. Varia Pronominum significatio et formatio, praecipue Pronominum Possessivorum coalescentia cum Numinibus et Praepositionibus possessivis.

IV. Suffixa et Possessiva, quae concursu Suffixorum, cum vocibus oriri solent.

[1] A római számok helyett Gyarmathi eredeti kiadásában *Primo, Secundo* stb. olvasható.

[2] Utána kimaradt: *Nominum.*

V. Conjugatio, et significatio Verborum multifaria.[1]

VI. Natura Adverbiorum, imprimis autem Praepositionum, quae rectius Postpositiones dici merentur.[2]

VII. Syntaxis vocum.

VIII. Similitudo vocabulorum multorum QUOD QUIDEM MOMENTUM MIHI SEMPER ULTIMUM IN ISTIUSMODI DISQUISITIONIBUS ESSE SOLET." (A kiemelés Adamtól származik.)

Adam Gyarmathi módszertani elveit a híres „Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammatice demonstrata" című műből (Gottingae, 1799.) idézi, mégpedig a közelebbről meg nem jelölt XII—XIII. lapokról. Megjegyzendő, Gyarmathi a jelzett helyen nem nyolc, de kilenc pontról beszél, a kilencediket azonban (Collatio locorum biblicorum ope cujus multo facilius et clarius plurimarum vocum similitudo offendi poterat, quam auxilio lexicorum, aut grammatices) Adam érthető okokból mellőzte.

Végeredményben nem új az, hogy Adam Gyarmathit az összehasonlító nyelvtudomány megalapítójának, vagy éppen fel nem ismert megalapítójának tartja; hasonló megállapításokat Gyarmathival kapcsolatban eddig is ismertünk. Az azonban már igen figyelemre méltó, hogy az elismerés ezúttal nem abból a szokványos fajtából való, amely érdemes, de letűnt nagyságokat is megillet. Adam ugyanis azokat a nyelvhasonlítási elveket, amelyeket Gyarmathi 1799-ben vallott, nemcsak magára nézve ismerte el kötelezőknek, aránylag későn, 1873-ban, hanem az utána következő fiatal nyelvész-nemzedék elé is követendő példaképen állította.

Lucien Adam Gyarmathiról vallott elismerő véleménye annál nagyobb súllyal esik latba, mert maga is egyik legismertebb művelője volt az összehasonlító nyelvtudománynak. A francia származású tudós 1833-ban született Nancyban, jogot tanult, majd a közigazgatásban szolgált; közben egyre-másra írta figyelmet keltő nyelvtudományi műveit. Az ú. n. altaji nyelvek közül a mandzsut tárgyalta már említett könyvében, amelyet Budenz: NyK. XX, 307 nem ok nélkül nevezett, a maga sajátos szóhasználatával, elismeréssel „takaros" nyelvtannak. Hasonló tárgykörből való „Grammaire de la langue tongouse" című (1874.) könyve is. De magukénak vallják Adamot az amerikanisták is, akik az indián nyelvekről írt két művét tartják számon: „Esquisse d'une grammaire comparée du cree et du chippeway" (1875.) és „Examen grammatical comparé de seize langues américaines" (1878.). A kreol specialistái viszont jól ismerik „Idiomes négro-aryen et maléo-aryen" című (1883.) munkáját.

[1] Az eredetiben még: *quae in lingua Lapponum et Finnorum tam varia est, ut hungaricam superare videntur.*

[2] Az eredetiben tovább: *et quae per Numeros et Personas, tamquam reliqua Possessiva flexibilia inflectuntur.*

A kevert nyelvrendszer kérdéséhez
Hozzászólás Németh Gyula előadásához

Németh Gyula tagtársunk nagy horderejű kérdést vetett fel, amikor Sztálin nyelvtudományi tanításaira támaszkodva azt kívánta vizsgálni, illetőleg bizonyítani, hogy az oszmán-török az ú. n. „kevert nyelvrendszerű" nyelvek közé tartozik. A kérdés jelentőségében messze meghaladja nemcsak annak a török nyelvjáráskutatásnak a problémáit, amelyből kinőtt, hanem a tágabb értelemben vett török nyelvészet kereteit is, és joggal támaszthat igényt arra, hogy az általános nyelvészet nagy kérdései közé soroljuk.

Az oszmán-török nyelv rendszerét Németh Gyula „kevert nyelvrendszernek" nevezi.

Meg kell vallanom, e meghatározásban használt műszóval szemben némi idegenkedést érzek. Nemcsak szokatlan, újszerű a magyarban ez a műszó, hanem a tartalma is valahogy bizonytalan, kétértelmű. Azt hiszem, egyszerűbb, ha egyelőre — jobb híján — megmaradunk a különben Németh Gyula által is használt keveréknyelv elnevezés mellett. Ez a műszó kétségtelenül tág, különösen tág az a mód, ahogy egyesek a nyelvkeveredést magyarázni, meghatározni szokták. A legtágabb értelemben természetesen minden nyelv keveréknyelv, mert mindegyikben van több-kevesebb idegen elem. Az ilyen értelmezés azonban tulajdonképen már semmitmondó, mert „nem-keverék", „tiszta" nyelveket nem ismerünk.

De bárhogyan is magyarázzuk a keveréknyelv fogalmát, kétségtelen, hogy a legtágabb értelmezés mellett is számolnunk kell a keveréknyelveknek egy sajátos csoportjával. Ebbe a csoportba azok a nyelvek tartoznának, amelyek oly mértékben fogadtak magukba rendszerint egy valamely, néha több más nyelvből főleg szókészleti (sőt bizonyos nyelvtani) elemeket, hogy azok a nyelv eredeti elemeit mennyiségileg elérik, illetőleg meghaladják, ily módon lényegesen meghaladják a jövevényszavak, sőt az idegen szavak egyszerű mértékét. Az idegen elemeket ily nagy számban befogadó nyelv alapszókincsének nyelvtani szerkezetének lényeges elemei változatlanul megmaradnak, a nagy tömegben bezúduló idegen elemek azonban a nyelv korábbi külső képét megváltoztatják.

Tisztában vagyunk minden meghatározás, definíció korlátolt értékével, azéval is, amelyet az imént megadtunk. Merev korlátokról ez esetben különösen nem lehet szó, mert hiszen eleve világos, hogy a vázolt csoporton belül helyet foglaló keveréknyelvek jellege erősen különböző lehet, aszerint, hogy milyen mértékben terjesztette ki hatását a befogadott nyelv a befogadó nyelvre.

A keveréknyelvek közé sorolhatunk számos keleti nyelvet is, hogy csak a legismertebbeket említsem, ilyen a koreai, a japán, természetesen az oszmán-

török és ilyen az afganisztáni mogol is, amelyről hozzászólásomban voltaképen beszélni kívánok.[1]

Mielőtt a mogolra vonatkozó mondanivalómra rátérnék, legyen szabad néhány megjegyzést tennem az oszmán-török nyelv egy-két problémájával kapcsolatban, melyeket Németh Gyula felvetett.

Igaza van Németh Gyulának, mikor rámutat arra, hogy a perzsa-arab hatás különböző mértékben jelentkezik az irodalmi nyelvben, a köznyelvben és a nyelvjárásokban. Tökéletesen egyetértek vele abban is, hogy itteni vizsgálódásai anyagából kirekesztette az irodalmi nyelvet. Ez a nyelv, különösen régen, valóban annyira telítve volt perzsa és arab elemekkel, hogy nem volt, nem is lehetett az oszmán-török társadalom valamennyi osztályának érintkezési eszköze. Korántsem túlzás az, amit Németh Gyula egyes oszmán-török „stílusművészekről" mondott. Nem is voltak olyan ritkák az ilyen szerzők, próbaképen elegendő megvizsgálni Wickerhauser khrestomathiájának néhány lapját[2]: sokszor sorokon keresztül alig találunk eredeti török szót, s amit találunk, azoknak is legnagyobb része valóban segédige. Akadémiánk I. osztálya egyik közeli ülésének napirendjére tűzte az irodalmi nyelv kérdésének vitáját; azt hiszem, igen tanulságos volna, ha ez alkalommal figyelmet fordítanánk az oszmán-török irodalmi nyelv vizsgálatából adódó nem mindennapi tanulságokra is.

De azt hiszem, nem volna helyes, ha most már teljesen elhatárolnánk magunkat az oszmán-török irodalmi nyelvtől. Nemcsak azért, mert ez az irodalmi nyelv kétségtelenül hatással volt a köznyelv kialakulására, hanem azért is, mert itt találjuk meg teljes formájában annak a magyarázatát, amit Németh Gyula lényegében helyesen állapított meg: az oszmán-török köznyelvben az arab-perzsa elemek igen nagy számban, de többé-kevésbbé eredeti, alig változott állagukban, szinte elkülönített idegen elemekként használatosak. Az irodalmi nyelv magyarázza meg, hogy e különös állapot kialakulásának az oka nem valami török purizmusban, nem a török nyelv sajátságos védelmében keresendő, hanem abban, hogy az oszmán-török irodalmi nyelv művelőinek a szemében „műveltség" kérdése volt az arab és a perzsa nyelv kifogástalan, tökéletes ismerete. A példakép számukra az arab és a perzsa irodalom volt, még pedig nemcsak tartalmában, hanem szinte betűjében is. Ezért igyekeztek az arab, illetőleg a perzsa nyelvtant árnyalatokig menő finomságaiig elsajátítani és ilyen ismereteiket török nyelvű műveikben fitogtatni. Az oszmán-török irodalmi nyelv ilyenforma alakulásának persze megvoltak a maga társadalmi okai.

Ez a különös arab és perzsa purizmus már nem tudott ilyen kifogástalanul érvényesülni az oszmán-török köznyelvben. Nem pedig azért, mert az azt beszélők perzsa és arab grammatikai tudása nem mindig volt gáncs nélkül való, de meg azért sem mert az oszmán-török köznyelv bizonyos mértékben a nyelvjárásokra: a népnyelvre is támaszkodott.

Persze az oszmán-török népnyelvnek is voltak és vannak arab és perzsa elemei. Ezek a — jórészt szókészleti — elemek már merőben más forrásból

[1] A keveréknyelveknek itt tárgyalt csoportjától feltétlenül különválasztanám azokat, amelyek idegennyelvűek ajkán keletkeztek, így a pidgin English-t, a petit nègre-t, stb.

[2] *M. Wickerhauser*, Wegweiser zum Verständniss der türkischen Sprache. Eine deutsch-türkische Chrestomathie. Wien 1853.

erednek, mint az irodalmi nyelv hasonlíthatatlanul gazdagabb hasonló elemei: egy tekintélyes részük közvetlen nyelvi érintkezésből származik, más részük a köznyelvből „hullott le". Az előbbiek igen érdekesek, igen becsesek a perzsa (részben az arab) nyelvtörténet, sőt nyelvjárástörténet szempontjából, éppen mert élő, nyelvjárási anyag átvételei. Az utóbbiakban különösen gyakran érvényesülnek a jól meg nem értés, a rosszul emlékezés ama torzításai, amikről Németh Gyula is beszélt.

Az oszmán-török beszélt nyelv (köznyelv és népnyelv) perzsa és arab elemei valóban számos meg nem oldott, sőt fel sem vetett problémát tartalmaznak. Azt hiszem azonban, hogy nem helytelen, ha már itt is hangsúlyozzuk: ezek az elemek geográfiailag két elég jól elválasztható területről származnak. Az egyik ezek közül a perzsa nyelvterület, a másik Mezopotámia, Szíria, Egyiptom, stb. arab nyelvei, ill. nyelvjárásai. Különösen fontos ezt szem előtt tartanunk, amikor az oszmán-török beszélt nyelv arab elemeiről beszélünk és mindenkép ügyelnünk kell arra, hogy ilyen elemek nemcsak perzsa közvetítéssel, hanem közvetlenül arab forrásból is jutottak a törökbe.

Kronológiai szempontból kétségtelenül hatalmas idővel kell számolnunk a perzsa-arab elemek kutatása során. És itt egyetértek Németh Gyulával abban is, hogy feltétlenül vissza kell nyúlnunk egészen az oguz vándorlás koráig és hogy a legrégibb ilyen természetű kölcsönzések közvetítésében jelentős szerepe lehetett a szeldzsukoknak.

Azt hiszem, ezen a ponton érdemes volna még tovább mennünk és megvizsgálni azt a hatást, amelyet a perzsa nyelv gyakorolt (arab elemeivel együtt) az oszmán-török legközelebbi rokonaira, az azerbajdzsánira és a turkománra. Ezeknek a vizsgálódásoknak az eredményeként nemcsak tisztábban tudnánk megítélni a perzsának az oszmán-törökre gyakorolt hatását, hanem új, eddig fel nem ismert törvényszerűségeket is figyelhetnénk meg a nyelvkeveredés terén. Úgy vélem, ez utóbbi szempontból nem kevésbbé hasznos tanulságokat igér annak a kutatása, hogy miféle hatást gyakorolt a perzsa más szomszédos nyelvekre. Ismeretes, hogy ilyen hatással számolnunk kell Afganisztán, India, Pamir, Turkesztán egész sor nyelvében.

Éppen ez utóbbi meggondolás indított arra, hogy Németh Gyula értekes dolgozata kapcsán röviden megemlékezzem az eddig kevéssé ismert mogol nyelvről, melyet 1936—37-ben Afganisztánban tanulmányoztam. A mogol a XIII.—XIV. század során került Afganisztánba és ott fokozatosan, egyre erősebben a helyi perzsa (tádzsik) nyelv hatása alá került. A mogol ma keveréknyelv, amely a kihalás útján van. Számos mogol törzs már elvesztette korábbi nyelvét, helyette perzsául beszél. Azok a törzsek, illetve egyének, akik még használják a mogolt, már szinte kivétel nélkül bilingvisek; a mogol ezek számára afféle házi nyelv, amely más alkalommal, idegenek előtt csak titkos nyelvül szolgál.

A mogol igen korán kiszakadt a mongol nyelvközösségből, önálló irodalmi- vagy köznyelvet nem alakított ki magának, amit ismerünk belőle, az népnyelv, pontosabban: néhány nyelvjárás. Ezt a nyelvet persze inkább az oszmán-török népnyelvvel kellene egybevetnünk, azonban, úgy vélem, így is érdekes következtetésekre juthatunk, mert a Németh Gyula által megvizsgált jelenségek jórésze, mutatis mutandis, a török népnyelvben is megtalálható, csak azt nem szabad szem előtt tévesztenünk, hogy a török népnyelvre gyakorolt perzsa (-arab) hatás lényegesen kisebb, mint az, amellyel a köznyelvben számolnunk kell.

A Németh Gyula által tárgyalt főbb esetek alakulását a mogolban a következőkben vázolhatjuk.

A magánhangzó- és mássalhangzó-harmónia a mongolnak is a jellemző sajátságai közé tartozik. Ezzel szemben azt látjuk, hogy a mogol nemcsak hogy nem terjesztette ki ezt a sajátságát a befogadott perzsa és perzsaközvetítésű arab szavakra, hanem ellenkezőleg, teljes hangrendszerében a helyi perzsához (tádzsikhoz) alkalmazkodott. Különösen feltűnő ez az olyan esetekben, mint: *kúragân* 'sógor' ~ mong. *kürgen*, régi mong. (MTT) *güregen*; *eljigân* 'szamár' ~ mong. *eljigen*; *küŋgân* 'könnyű' ~ mong. *könggen, künggen*; *semajin* 'zsír' ~ mong. *semejin*; *keja* 'mikor' ~ mong. *kejiy-e*; *nera* 'név' ~ mong. *ner-e*. Érdemes ezekkel egybevetni a mogolba került hasonló hangalakú perzsa (arab) szavakat: *kenár* 'part', *rebâb* 'egy húros hangszer', *rezâ* 'kicsiny', *mēwa* 'gyümölcs', *rešma* 'zsineg', *enqelâp* 'forradalom', *zemistân* 'tél', stb.

Meg kell jegyezni, hogy az iráni hangrendszer kisebb vagy nagyobb mértékben éreztette a hatását az afganisztáni és turkesztáni úgynevezett iranizált török nyelvjárásokra is, igen figyelemreméltó ezt a jelenséget megfigyelni főleg az iranizált özbeg nyelvjárásokban.

Az ú. n. igei összetételek különösen érdekes képet mutatnak a mogolban.

Mindenekelőtt meg kell azonban jegyeznünk, hogy az afganisztáni tázsik nyelvjárásokban az összetételeknek ez a fajtája lényegesen gazdagabb, lényegesen gyakrabban használatos, mint akár az irodalmi perzsában, akár az ismert perzsa nyelvjárásokban. Íme mutatóba néhány példa: *naqol kina* 'elbeszél' ~ p. *naql kardan*; *rat kina* 'visszadob' ~ p. *rad kardan*; *qasam idana* 'megesküszik' ~ p. *qasam χordan*; *šèkast idana* 'vereséget szenved' ~ p. *šikast χordan*; *keif òguna* 'elkábul' ~ p. *keif dādan* (*òguna* 'ad'); *roχsat òguna* 'elenged' ~ p. *ruχṣat dādan*; *karnâ ògguna* 'trombitál' ~ p. *karnā zadan* (*ògguna* 'üt'); *láf ògguna* 'dicsekszik' ~ p. *lāf zadan*; *sar barina* 'elkezd' ~ p. *sar giriftan*; *zāmat tâtâna* 'szenved, fáradságot vesz' ~ p. *zahmat kašīdan*; *safar orčina* 'útra kel' ~ p. *safar raftan*; *war irana* 'feljön, megkel (tészta) ~ p. *bar āmadan*, stb.

Mint a fenti példákból is láthatjuk, a mogolban az igei összetételek ugyanúgy keletkeznek, mint az oszmánliban, vagyis az első tag perzsa (arab) eredetű, a másik mogol. Érdekes azonban, hogy a mogolban szórványosan már olyan esetekkel is találkozunk, amikor — ugyanerre a mintára — mind a két tag mogol pl. *kelan ògguna* ~ p. *ḥarf zadan*.

Ami a ragozást illeti, érdekes, hogy a mogol a tömérdek idegen elem ellenére sem használ perzsa ragot, sem a névszó-, sem az igeragozásban. A perzsa izáfetet is csak megkövesedett, készen átvett kifejezésekben ismeri. Eredeti mogol szavakban tehát természetes az olyan szerkezet, mint *nârani kēi̯ni* 'keleti szél', tkp. 'a nap szele', 'a napkelte felől fújó szél' (*nâran* 'nap', az *i* a birtokoseset ragja, *kēi̯* 'szél', *ini*, vagy *ni* a harmadik személyű birtokos személyrag), vagy *qaβari dâreini* az orr belseje) *qaβar* 'orr', *dâra* 'valaminek a belseje, belsőrész'. Ugyanezzel a szerkezettel találkozunk a tisztára idegen (perzsa-arab) szavakból álló hasonló kifejezésekben is, pl.: *deraχti balgni* 'fának a levele = falevél'.

A képzők alkalmazásában már korántsem ennyire következetes a mogol. Az általános elv itt is az, hogy a mogol szavakhoz mogol képzők járulnak, perzsa szavakhoz perzsa képzők. Az igeképzők terén ez a szabály csaknem teljesen általános, talán csak a *-la-* denominalis igeképző volna valamelyest kivé-

telnek tekinthető, amelynek segítségével perzsa (arab) névszókból képezhető ige, pl. *larzalana* 'reszket' (*larzah* 'reszketés'), *auβâzlana* 'úszik' (vö. hazara *aubâzî mukana* 'ua', a szó alapja helyi tadzsik szó, amelynek irod. perzsa *âb* 'víz' + *bâzî* 'játék' és *kardan* felel meg). A *-la-* azonban ugyanebben a funkcióban más mongol nyelvjárásokban, sőt a törökben is ismeretes, és érdekes módon szintén leginkább ezzel képezik az idegen szavakból származó igéket.

A névszóképzés terén viszont elég gyakran találkozunk az olyan esetekkel, mint *rezakan* 'kicsike', ahol perzsa az alapszó (*reza* 'kicsiny') és mogol a képző (*-kan*, kicsinyítő képző), vagy *časundâr* 'havas', itt viszont mongol az alapszó (*časun* 'hó') és perzsa a képző (*dâr*, valamivel ellátottságot fejez ki).

Az oszmán-török jellegzetesen arab sajátságaira a mogolban érthetően nem igen találunk teljes értékű analógiákat. E helyett hadd említsek meg két sokatmondó mogol nyelvi sajátságot, amelyet az oszmán-török nem ismer. Az egyik az, hogy az eredeti mogol számnevek csak ötig maradtak meg, egyes mogolok még éppen csak háromig ismerik teljes biztonsággal a számok eredeti neveit. A legnagyobb régi szám a 'tíz', ezt mindenki érti, de nem okvetlenül használja: az eredeti mongol számneveket tehát csaknem teljes mértékben kiszorították a perzsa számnevek. A másik furcsaság az, hogy a mogolban afganisztáni külön életében egész sereg neologizmus keletkezett gyakran használt közönséges főnevek mellett, amelyek egyike-másika ki is szorította a régi szót. Ilyenek pl.: *nisuχči* 'madár' (tkp. 'repülő'), *jâltu* 'ló' ('sörényes'), *quǰčiχči* 'kutya' ('ugató'), *ógguχči* 'kalapács' ('verő') stb.

Befejezésül legyen szabad pár szót szólnom a hangsúlyról. Igen tanulságos az, amit Németh Gyula ezzel a kérdéssel kapcsolatban megállapít.[3] Fejtegetései során azt mondja többek között, hogy az olyan nyelvekben, amelyekben a hangsúly kötött, mint a magyarban, idegen hangsúly átvétele lehetetlen. Ez a megállapítás általában feltétlenül igaz. A mogol azonban ebben a vonatkozásban is meglepetéssel szolgál. A mongolban a hangsúly tudvalevőleg az első szótagon van, ott volt már a XIII. században is, mint azt az akkori versek soreleji rímei bizonyítják.[4] Ennek ellenére azt látjuk, hogy a mogolban a hangsúly rendesen a szó végére esik, mint a perzsában, *yajar* 'föld', *eβasun* 'fű' stb. A mogol nyelv egyéb, nem első szótagra eső hangsúly-esetei, mint *bari'na* 'vesz', *tali'na* 'tesz', stb. alighanem szintén az afganisztán perzsa nyelv hangsúlyviszonyaiból magyarázhatók meg.

Azt hiszem, ebből a néhány rövid megjegyzésből is világos, hogy a mogol a perzsa (arab) hatás tekintetében a szembetűnő eltérések mellett is tagadhatatlanul tartalmaz bizonyos közös vonásokat az oszmán-törökkel. E közös vonások jórészének nyilvánvalóan az a magyarázata, hogy a mogolra és az oszmán-törökre végeredményben ugyanaz az — arab elemeket bőségesen tartalmazó — perzsa nyelv hatott (az oszmán-török *közvetlen* arab elemeit most figyelmen kívül hagyjuk). Nem lehet azonban vitás, hogy a közös kölcsönzési sajátságokat ez a körülmény csak részben magyarázza, mert a nyelvkeveredésnek vannak olyan közös sajátságai, törvényszerűségei, amelyek a legkülön-

[3] Idézett perzsa adataiban mutatkozó ingadozáshoz mindenesetre figyelembe kell venni azt, hogy a perzsa hangsúly ingadozik magában Perzsiában is, bizonyos nyelvjárások szerint, különösen azonban Afganisztánban és Indiában. Vö. *D. C. Phillott*, Higher Persian Grammar (Calcutta 1919), 47.

[4] Minden sorban az első sor első szótagja rímel. Vö.: *a'ula šiqan bawuya | adu'učin bidan-u | alačuq-a gürtügei | qol-tur šiqan | awuya | qoničit qur'qačit bidan-u | qo'olay-a gürtügei* Mongolok Titkos Története, 118. szakasz.

bözőbb hovatartozandóságú keveréknyelvekben egyaránt jelentkeznek. Ahhoz azonban, hogy e tekintetben a részleteket illetőleg is világosan lássunk, ki kell tágítanunk kutatásaink területét és meg kell vizsgálnunk egyéb, nem altaji és iráni nyelvek keveredését, kereszteződését is.

Bizonyos általános, nagy törvényszerűségek azonban az eddig megvizsgált anyagból is adódnak, közülük a legfontosabbaknak a következők látszanak.

A perzsa és az oszmán-török, ill. a perzsa és a mogol közt végbement kereszteződés eredményeként egyik esetben sem keletkezett egy új, harmadik nyelv, „amely egyik keresztezett nyelvre sem hasonlít és minőségileg is különbözik mindegyiktől."[5] Az oszmán-török nyelv jellegét tekintve mindvégig megmaradt török nyelvnek, a mogol pedig mogolnak. Abból a küzdelemből, amely a nyelvek kereszteződését jellemzi, az oszmán-török valóban győztesen került ki, még pedig nézetem szerint nem a közelmúltban lezajlott nyelvújítás során, hanem lényegesen korábban : már akkor, amikor megszűntek azok a társadalmi okok, amelyek a perzsa-arab hatást előidézték. Ami a mogolt illeti, ez a küzdelem még ma is tart az afganisztáni perzsa és a bilingvis mogol törzsek nyelve között. Igen sok más törzsön belül ez a küzdelem viszont már befejeződött : anélkül, hogy más, harmadik nyelv létrejöttére sor került volna, a mogol eltűnt, kihalt és helyét a győztes afganisztáni perzsa foglalta el.

Az oszmán-török és a mongol eredeti török, illetőleg mongol jellege a nyelvkereszteződés során változatlanul megőrződött, mert megőrződött a két nyelv alapja, sajátosságának lényege. „A nyelv nyelvtani szerkezete és alapszókincse alkotja a nyelv alapját, sajátosságának lényegét" — írja Sztálin.[6] Bármennyire is hatalmas méretű volt a perzsa (arab) hatás, az oszmán-törökben is, a mogolban is megmaradt az eredeti nyelvtani szerkezetnek és alapszókincsnek minden lényeges, jellegzetes eleme. Különösen szembetűnő, hogy az oszmán-törökben, ugyanúgy, mint a mogolban, mennyire ellenálló pl. a névszó- és igeragozás az idegen hatással szemben. Amikor a nyelvtani szerkezet, az alapszókincs teljes egészében kicserélődik, eltünik,— eltünik, elhal maga a nyelv is, mint ahogy elhalt, eltünt bizonyos mogol törzsek mogol nyelve is.

[5] *Sztálin*, Marxizmus és nyelvtudomány. A szovjet nyelvtudomány kérdései. Szikra Budapest, 1950, 243.

[6] *Sztálin*, id. mű, 240.

Gombocz Zoltán mint turkológus

1. Száz éve hogy megszületett, több mint negyven éve, hogy tragikus hirtelenséggel eltávozott az élők sorából. Kortárs barátai és ellenségei már mind utána mentek. Évről évre zsugorodik az egykori, deresedő fejű tanítványok kisded tábora. Ezek még személyesen ismerték őt, bámulták káprázatos memóriáját, világos képleteket nyújtó rendszerezését, határozott kritikáját. Tanulmányai olvasásakor ők még mindig hallják a hangját, azt a higgadt, megnyerő, kissé talán tompa színezetű hangot, amely az ő elmúlásukkal örökre elnémul.

Születésének századik évfordulóján összegyűltünk, hogy Gombocz Zoltán emlékét idézzük és számbavegyük: mit köszönhet neki a magyar nyelvtudomány? Nekem jutott az a megtisztelő feladat, hogy Gombocz turkológiai munkásságáról szóljak.

Szeretném elkerülni a kegyeletes megemlékezés szokásos közhelyeit, az alkalmi panegirisz talmi csengésű túlzásait, már csak azért is, mert mindez prózai, mindennapi nyelvre fordítva annyit jelentene: tudományunk történetének egy nagy alakját ünnepeljük, működése felett azonban eljárt az idő. E helyett azt kísérlem meg röviden, egy-két példán felvillantani: mit jelentett Gombocz Zoltán egy-egy munkája a maga idejében, az akkor meglevővel szemben; másrészt arról szeretnék egy-két szót ejteni: mit hagyott ránk és az utánunk következő nemzedékre örökségül a turkológiának általa művelt területén.

2. Gombocz Zoltán, mint ismeretes, az igen széles érdeklődésű nyelvtudósok közé tartozott (kevesen tudják, hogy fiatal korában még egy spanyol regényfordítást is közzétett). Érdeklődése, majd tudományos kutatásai körébe tartozott a turkológia is, pontosabban annak egyik peremterülete. Mint mindig, azúttal is gondosan szemügyre vette az általános összefüggéseket, mielőtt a kiszemelt részterületen megkezdte volna munkáját. A korábbi kutatókhoz képest Gombocznak eleve új, korszerű eredményeket biztosított az a körülmény, hogy ő kitűnő általános fonetikai ismeretekkel rendelkezett (e téren figyelemreméltó saját eredményei is voltak), nem utolsósorban pedig az, hogy az általános nyelvészet, a nyelvelmélet iránt olyan érdeklődést tanúsított, mint hazai kortársai közül kevesen. Itt nem állt meg Hermann Paulnál, hanem érzékenyen reagált minden újabb elméletre, s valamennyinek elsőként lett hazai szószólója.

3. Gombocz Zoltán turkológiai érdeklődése, működése abból a tudományos felfogásból nőtt ki, amely a magyar nyelvet — finnugor eredetének felismerése után — az úgynevezett uralaltáji nyelvek közé sorolta. Ennek a felfogásnak a jegyében keletkezett a budapesti, majd a kolozsvári egyetemen

urálaltaji összehasonlító nyelvészeti tanszék; e katedrák ugyanolyan szerep betöltésére voltak hivatva, mint a német egyetemeken az indogermán összehasonlító nyelvészeti tanszékek.

A budapesti egyetemen BUDENZ még az egész területre kiterjesztette figyelmét, az altaji nyelvekre is, és publikált török, mongol, valamint mandzsu tárgyú dolgozatokat is: fő figyelmét azonban egyre inkább a finnugor stúdiumok felé fordította. Szemmel láthatólag már ekkor túl széles volt a mezőny egyetlen kutató számára. Utódánál, SZINNYEInél az altajisztika — híres Nyelvhasonlításában — sovány bevezető bibliográfiává zsugorodott. A polarizálódás teljesen befejeződött a következő utódnál: ZSIRAI katedrájának már a címéből is eltűnt az *altaji* szó.

Kolozsvárott az urálaltaji összehasonlító nyelvészet tanára 1897—1912-ig SZENTKATOLNAI BÁLINT GÁBOR volt. Ő teljesen ignorálta az uráli, illetőleg finnugor nyelveket. BÁLINTOT az altaji nyelvek érdekelték csupán, használható, jó anyagot közölt törökből (kazáni tatárból) és mongolból (burjátból). Összehasonlító nyelvészetből csak meghökkentően dilettáns műveket produkált (magyar—mongol, magyar—dravida, magyar—kabard nyelvrokonság). Az ő helyére került 1914-ben Gombocz Zoltán, megjelenése a katedrán alig mérhető színvonal-emelkedést jelentett.

Gombocznak nem került nagyobb fáradságába, hogy tanszéke címéhez igazodjék, hiszen már budapesti magántanár korában (1906 és 1914 között) előadásokat tartott a finnugor—szamojéd, a finnugor—indogermán, a finnugor—török nyelvviszonyról, finnugor hangtörténeti kérdésekről, a Kalevaláról, a magyar nyelv török elemeiről. Kolozsvári előadásaiban igen érdekes módon nyilvánul meg az új problémák közti válogatása. Szinte természetszerűleg adódik az új téma: Bevezetés az urál-altáji nyelvek történetébe. A finnugor nyelvek közül ott találjuk a finnt (a Kalevalával) és a vogult. Az altaji nyelvek közül azonban csak a törököt, mégpedig igen színes tagolódásban: a török nyelvek összehasonlító hangtana, török nyelvemlékek, csuvas nyelvtan, csuvas olvasmányok, oszmán-török nyelv, oszmán-török nyelvtörténeti alapon, oszmán-török olvasmányok, török nyelvemlékek. A „magyar nyelvtudomány" címszó alatt fő helyen találjuk: török jövevényszavaink, külön a bolgár-török és külön a kun-besenyő hatás. (Az előadások címére és idejére vö. MNy. XXXII, 87—8, ÚRHEGYI EMILIA összeállítása alapján.)

4. Az egyetemi előadások sajátságos módon nem tükrözik Gombocz Zoltán korábbi érdeklődését az altajisztika általános problémái iránt, nem is beszélve a mongolról és a mandzsu-tunguzról. Érdeklődése az egyes altaji nyelvek iránt továbbra sem szűnt meg, annak ellenére, hogy — ma már alig hihető — mennyire szegényes volt akkor az ilyen természetű kutatásokhoz szükséges anyag. Ám ami ebből az első világháború előtti időkben hozzáférhető volt, Gombocz azt mind begyűjtötte könyvtárába, szívós utánjárással, nem kevés szerencsével.

Megvolt könyvtárában — hogy csak néhány példát mondjak — ZACHAROV mandzsu szótára, GABELENTZ mandzsu szótára a hozzá tartozó mandzsu szövegekkel együtt, IVANOVSKIJ „Manjuricá"-ja, GRUBE gold szójegyzéke, és nem utolsósorban SCHIEFNER valamennyi nyelvtana, szójegyzéke (CASTRÉN anyagának feldolgozásaként), valamint azok az akkor is ritkaságszámba menő kis tunguz szójegyzékek, amelyek a pétervári akadémia „Mélanges Asiatiques" című sorozatának kötetkéiként láttak napvilágot.

Ismerete és használata I. J. SCHMIDT mongol szótárát. KOWALEWSKI

három kötetes szótárában való könnyebb eligazodás céljából készített a maga számára egy nagy alakú diáriumba gyöngybetűivel rótt mutatót, amely csak a tőszavakat tartalmazta, francia értelmezéssel, figyelmen kívül hagyva a származékszavakat. Megvolt neki PODGORBUNSKIJ orosz—burját szótára, RUDNEV könyve a keleti mongol nyelvről (ez utóbbiról recenziót is írt: NyK. XL, 471—3). RUDNEVvel különben — úgy látszik — közvetlen összeköttetésben is állt, mert az megküldte neki az irodalmi mongol nyelvtanról 1903—4-ben tartott egyetemi előadásainak a dedikált sokszorosított jegyzetét, amely 1905-ben jelent meg.

Török könyveiről meg sem kísérlem hasonló szemelvényes jegyzék közlését.

GOMBOCZ altajisztikai érdeklődéséből egy jelentős tanulmány született: Az akaji nyelvek hangtörténetéhez: NyK. XXXV, 241—82; megjelent németül is: Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen: KSz. XIII, 1—22. E dolgozatában fogalmazza meg a rotacizmus és a lambdacizmus ismert elméletét, továbbá a szóbelseji és szóvégi helyzetben jelentkező d^1 és d^2 fejlődését az altaji nyelvekben. A d^1 fejlődéséről mondottak elsősorban a török nyelveket érintették, megállapításai a turkológia közhelyei közé kerültek, amelyek azóta minden kézikönyvben megtalálhatók (persze Gombocz nevének említése nélkül). A rotacizmusról és a lambdacizmusról mondottaknak kissé bonyolultabb lett a sorsa. Tanulmányának német változatában óvatosabban fogalmazott, sőt felvetette, hogy a fejlődés iránya fordított is lehetett. Tőle függetlenül G. J. RAMSTEDT a modern mongol nyelvészet egyik megalapítója ezt a „fordított irányú" fejlődést tette magáévá, pontosabban szerinte altaji *ŕ*-ből és *ĺ*-ből magyarázandó a köztörök *z* és *š* egy része, valamint a csuvas és mongol (mandzsu—tunguz) *r*, illetőleg *l* megfelelés.

Gombocz két ízben is reagált RAMSTEDT elméletére (KCsA. I, 83 és MNy. XX, 173—4), melyet „Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen" című munkájában tett közzé (JSFOu. XXXVIII/1: 1—34). RAMSTEDT nézetét tanítványai széles körben elterjesztették, később — egyetemi előadásaiban — Gombocz maga is hajlott e felfogás felé; érdekes módon az ő eredeti nézetét mások védték és védik tovább.

5. Gomboczot az altajisztika nem tudta tartósan lekötni. Számára ez a stúdium csak háttér, fontos és nélkülözhetetlen háttér volt érdeklődése igazi nagy témájához, a magyar nyelv régi török jövevényszavainak a kutatásához.

Szinte pályája kezdetétől fogva foglalkoztatta őt ez a problémakör. Régi dolgozatait, apró kis etimológiáit olvasgatva nyomon követhetjük a turkológia területén egyre táguló érdeklődését. A századfordulón indult meg a török nyelv emlékeinek feltárása, feldolgozása. A régi emlékek mellett szinte napról napra bővültek az élő török nyelvekről és nyelvjárásokról való ismeretek. Gombocz figyelemmel kísérte és követni tudta a gyülemlő anyagot. Ismerte a türk rovásírásos feliratokat, tudott az ujgur nyelvről, használta RADLOFF akkoriban megjelenő nagy szótárát, tudott — THOMSEN nevezetes cikkének ismeretében — RADLOFF helytelen ujgur olvasatainak tarthatatlanságáról.

A nyelvemlékek egyre növekedő anyagában mindinkább nehezebbé vált az eligazodás. Az emlékek ugyanis nemcsak nyelvi matériát, de izgalmas, eddig ismeretlen információkat nyújtottak a régi török nyelvű buddhista, manicheus és történelmi irodalomról is. Gombocz ezen a ponton megállt. Megmaradt nyelvésznek, s a különben oly fontos tartalmú szövegekből csak azt pécézte ki, ami a török nyelv története vagy éppen a magyar—török nyelvi

kapcsolatok szempontjából volt értékesíthető. Íme egy példa. A NyK. XLV. kötetében (117—210) „Török nyelvemlékek" összefoglaló cím alatt BROCKELMANNak, F. W. K. MÜLLERnek és LE COQnak egy-egy nyelvemlék-kiadását ismerteti. Az elsőből néhány török nyelvtörténeti sajátságot emel ki; MÜLLERében török párhuzamot talál a régi magyar *Csongor* név feltehető magyarázatául, megtalálja benne *Turul* nevünk legrégibb török előfordulását, valamint *ács* szavunk ritka török adatainak egyikét. LE COQ Manichaicáinak izgalmas I. kötetéből szintén csak egy török és egy magyar problémácska ugrik elő.

De súlyos tévedés volna ezeknek az apró ismertetéseknek az alapján megítélni Gombocz turkológiai jelentőségét. Eleve kitűnő fonetikai iskolázottsággal rendelkezett. Mint a budapesti finnugrista és magyar nyelvészeti iskola egyik legjelentősebb képviselője a nyelvtörténeti módszert olyan színvonalon tudta alkalmazni, mint az ő korában kevesen. Ezen a ponton fölénybe volt még az olyan kimagasló partnerrel szemben is, mint a finn RAMSTEDT. Ebben a korban a nyelvtörténeti módszernek az alkalmazása jelentős előrelépést jelentett a turkológiában.

Kolozsvári tanár korában tevékenységének súlypontja szemmel láthatóan a turkológiára esett. Nemcsak előadásainak címei tanúskodnak erről, hanem egy recenziónak álcázott remek kis tanulmánya is. Címe „Adalékok a török nyelvtanhoz" (NyK. XLIV, 407—27), mondanivalója NÉMETH GYULÁnak a „Sammlung Göschen"-ben frissen megjelent gyakorlati kis török nyelvtanához fűződik. Saját szavai szerint megjegyzései egy majdan megírandó t u d o m á n y o s török nyelvtant tartanak szem előtt. A nemzetközi turkológia szempontjából nagy kár, hogy ez a remekbe szabott művecske csak magyarul jelent meg, amelyben különben Gombocz turkológiai felkészültsége olyan teljességben mutatkozik meg, mint korábban még sehol. Íme egy-két példa.

A képzett általános fonetikus Gombocz játszi könnyedséggel mutatott rá, hogy a korábbi forrásokra támaszkodó fiatal NÉMETH GYULA az arab *'ain*-t az oszmán-török *'ain*-tól megkülönböztető meghatározásában — ugyanazt mondja.

Az akkor még arab írást használó oszmán-török helyesíráshoz Gombocz megjegyzi, hogy a *ǰanlu* helyesírás *ǰanlï* olvasata, csakúgy mint a *degirmen* írásmód *devirmen* kiejtése nem szeszélyes véletlenből fakad, hanem abból, hogy az oszmán-török szavak helyesírása nem igazodott a hangtani fejlődéshez. Ez a megállapítás ma már az oszmán-török hangtörténet közhelyei közé tartozik. Hamarosan jól tudta ezt NÉMETH GYULA is, aki rövidesen a török nyelvtörténeti kutatások kimagasló alakjai sorába emelkedett. Hiszen NÉMETH is azok közé tartozott, akik az oszmán-török hangtörténet szolgálatában a régi, nem arab írásos oszmán-török emlékek feldolgozásán serénykedtek, és nemcsak maga működött e területen eredményesen, de tanítványait is erre biztatta.

Gombocznak érdemi mondanivalója van a török nyelvtan számos fejezetéhez, ezek közül elég, ha a névragozásra utalunk. Kifogásolja, hogy az addig elfogadott hat eset mellé NÉMETH hetediknek felvette a casus privativust; szerinte — helyesen — a *siz* nem rag, de képző *(susuz* 'víztelen'). Abban is igazat kell adnunk Gombocznak, hogy az esetragok közé kívánja sorolni a többé-kevésbé fossilis jellegű instrumentalist, aequativust és directivust. Nyomaik megvannak valóban a mai oszmánliban is, mégpedig nem egyszerűen a névszóragozásban, hanem a határozószók, sőt az igei határozószók között is.

Az azóta megjelent nagy terjedelmű nyelvtanok ezekről az esetekről is szólnak, egy „Sammlung Göschen" kötetkébe ezek talán bele se fértek volna.

Gombocznak a turkológia iránti ilyen fokú intenzív érdeklődése a budapesti magyar nyelvészeti katedrára kerültével megszűnt. Nem hűtlenségből, nem is az új feladatok nyomasztó terhe alatt. Gombocznál a turkológia művelése nem volt öncél, mint ahogy nem volt az az altajisztikai általános problémák felé való fordulása sem. Az ő célja kezdettől fogva a magyar nyelv török kapcsolatainak a tisztázása volt, ezt pedig később sem tévesztette szem elől.

6. Gombocz a turkológián belül nagy figyelmet szentelt a csuvasnak, hiszen tudta, hogy legrégibb török jövevényszavaink olyan hangtani sajátságokat tartalmaznak, amelyek a török nyelvek közül csak a csuvasból mutathatók ki. A török nyelveken kívül pedig a mongolban jelentkeznek.

Rajta tartotta szemét a csuvas szókészlet minden akkor hozzáférhető forrásán. Így jött létre „Csuvas szójegyzék" című közleménye (NyK. XXXVI, 1—23 és 141—164; knv. 1—46) ,amely AŠMARIN egyik munkájának finomabb hangjelöléssel is megadott pár száz szavát tartalmazza, mégpedig a FUF. átírási rendszere szerint. Ez a szójegyzék bőséges csuvas nyelvjárási anyagot nyújt, az esetek többségében a csuvas szavakat, szögletes zárójelben, Gombocz magyarázó megjegyzései követik. A röviddel rá megjelenő PAASONEN-féle csuvas szójegyzék teljesen háttérbe szorította ezt az AŠMARIN—GOMBOCZ-féle jegyzéket, pedig olykor még ma is érdemes egy-egy adatát felhasználni.

Figyelemmel kísérte a csuvas nyelvtani irodalmat az 1775-ből származó névtelen szerző grammatikájától kezdve (Das tschuwassische Praesens-futurum: KCsA. I, 263). Ismerte és használta a bolgari sírfeliratokat. A csuvas nyelv korábbi állapotát próbálta kiolvasni a mordvin, a permi nyelvek, majd a cseremisz csuvas jövevényszavaiból.

7. Ebből az altajisztikai és turkológiai háttérből nőtt ki Gombocz Zoltán tanulmánya, illetőleg könyve, a „Honfoglalás előtti török jövevényszavaink" és a „Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache".

Hogyan fogadták a kortársak? A róluk szóló bírálatok közül ma is érdemes elolvasni a három legfontosabbat: ASBÓTHÉT (KSz. XIII, 322—37), HORGERÉT (MNy. VIII, 446—58) és PAASONENÉT (NyK. XLII, 36—68). Mind a hárman elismeréssel szóltak a nagy műről, mind a három kitűnő tudósnak számított a maga területén, de közöttük egy sem akadt, aki teljes értékű partnere lehetett volna Gombocznak. ASBOTH, a nagy szlavista a bírált mű minden szláv vonatkozásához teljes auktoritással szólhatott hozzá, ugyanúgy a belőlük adódó magyar hangtörténeti tanulságokhoz. Harapós kritikus hírében állott, aki minden apró pontatlanságot, következetlenséget, logikai bakugrást észrevett és kíméletlenül kipellengérezett. A török és a magyar hangtörténeti problematika jó része azonban távol állott tőle.

HORGER a magyar hangtörténet területén volt otthonos, de a török anyagban való teljes tájékozatlansága kritikai megjegyzéseit valahogy bizonytalanná tette. Az információs anyagnak ez a féloldalúsága becsületesen tudományos igazságra törekvő kritikájának — már a maga korában is — kissé provinciális színt kölcsönzött.

PAASONEN szava esett a legsúlyosabban a latba. Csuvas ismeretei Gomboczéinál is biztosabbak, határozottabbak voltak; ugyanezt kell mondanunk csuvas—finnugor kapcsolatokra vonatkozó ismereteiről is. Vele szemben Gombocz csak a magyar hangtörténet és a távolabbi török (és altaji) kapcsolatok megítélésében volt fölényben.

Gombocz művének altaji, közelebbről mongol anyagára közülük senki nem tett megjegyzést. Talán észre sem vették.

Egymástól függetlenül egyszerre vizsgálták a magyar és a német változatot, megállapítva, hogy a második nem egyszerű bővített újabb változata az elsőnek, a kettő között mutatkozó eltérések nem mindig javítások, hanem ingadozás, bizonytalanság jelei. Különösen ASBÓTH a vadászkutya megvesztegethetetlen szimatával még a német kiadásban mutatkozó ellentmondásokat is kinyomozza, s megállapítja, hogy ugyanaz a szó a mű egyik helyén bizonyos, a másikon bizonytalanként fordul elő. Igaz, e következetlenségért nem marasztalja el, ellenkezőleg, ingadozását a nehézségek el nem kendőzésére való törekvés jelének tartja. Persze az sem kerüli el ASBÓTH figyelmét, hogy Gombocz honfoglalás előtti török jövevényszavaink számát kb. 230-ra teszi, de amikor ő ezt is ellenőrzi, az a szám a 200-at sem éri el. E látszólag kaján megállapításához azonban egy igen bölcs megjegyzést fűz, amit ma is sokan szem elől tévesztenek: a nyelvünkbe került török jövevényszavak igazi számát sohasem fogjuk tudni megállapítani, mert a szókészletünkből régóta kihullott szavak számát többé még hozzávetőlegesen sem lehet meghatározni. Hasonló ellentmondásoknak, ingadozásoknak egész kis listáját állította össze HORGER (447—8). Még PAASONEN is utal ilyen természetű „figyelmetlenségre" (37).

Ezek a megjegyzések annál érdekesebbek, mert Gombocz később, előadásaiban és írásaiban az egyértelmű, határozott fogalmazás mintaképe, akinél szinte nincs többé probléma, vagy ha igen, az szót sem érdemel.

8. Gombocznál a török etimológiák vizsgálata, azok nyelvészeti összefüggéseinek tisztázása még mindig nem a végső cél. Felveti és keresi rá a feleletet: hol, mikor, milyen néptől kerültek e szavak nyelvünkbe? Milyen művelődéstörténeti kép rajzolódik ki belőlük?

Az első, magyar nyelvű kiadásban a címben a jövevényszavakat még csak „honfoglalás előtti" meghatározással fogja egybe; a német nyelvű kiadásnak már a címébe nyomul a „bolgár-török" meghatározás. A változáson egyedül ASBÓTH akad fenn, nem mintha kétségbe vonná Gombocznak azt a meghatározását, hogy a csuvasos típusú nyelvet csak a bolgár-törökök beszélték, a kazárok nyelve pedig köztörök jellegű volt, hanem azért, mert a tárgyalt jövevényszavaknak csak egy részében jelentkeznek csuvasos kritériumok, s a többiek „kazárok" is lehetnek.

A csuvas nyelvnek bolgár-törökből való származtatása AŠMARIN nagy tézise volt (érdemet is mondhatnék, ha teljesen egyetértenék vele). Gombocz már a magyar kiadás végén is kacérkodott AŠMARIN nézetével, de dönteni csak a német kiadásban tudott teljes határozottsággal. PAASONEN számára AŠMARIN biblia volt, ő e tekintetben egy pillanatig nem ingadozott.

Bárhogyan is áll a dolog, Gombocz német nyelvű műve külföldön ma is az utolsó szó a magyar nyelv legrégibb török jövevényszavairól; elég ha itt VASMER nagy orosz etimológiai szótárára utalunk. Ennek oka talán nem is mindig az a tagadhatatlan tudományos tekintély, amely e mű és szerzője köré fonódott (hiszen török, sőt magyar példaanyaga jócskán antikvizálódott), hanem az, hogy a kérdésről máig nincs újabb, korszerű idegen nyelvű monográfia.

Idehaza Gombocz művének volt még egy igen jelentős hatása. E mű szolgáltatta az alapot egy török nyelvészeti központú magyar őstörténet-kutatásához. Hosszú időbe került, míg sikerült vele szemben megkísérelni (1943-

tól kezdődően) annak igazolását, hogy a magyar őstörténeti kutatásoknak a nyelvészeten (pláne a török nyelvészeten) kívül számos más igen fontos forrása van.

9. Gombocz Zoltán török etimológiáinak zöme, jövevényszó-kutatásának főbb elvei túlélték a múló időt. Ami ennél is több, az utolsó négy évtized alatt török jövevényszó-kutatásunk az ő művéből merített ösztönzést: eredményeiből, tévedéseiből, hiányaiból. Úgy látszik, e hatása még mindig nem ért végett.

Gombocz Zoltán mint turkológus a magyar nyelv története egyik igen jelentős korszakának feltárásán, megismertetésén fáradozott. Ennek a korszaknak a kutatója többé nem mondhat le a turkológia segítségéről.

AZ AKADÉMIA KÖNYVTÁRA ÉS AZ ORIENTALISZTIKA

A magyar orientalisztikának terjedelemben és eredményekben legjelentősebb ága a török és vele rokon népek nyelvével, történetével, régi és mai életével foglalkozik. Ez a tudományág a magyar nyelv és nép történetének kutatása során szükségszerűen alakult ki.

A magyar nép az ugor közösségből kiválván lovas nomád vándorlásai alatt számos keleti néppel került lazább-szorosabb kapcsolatba. E népek közül eddig sikerült azonosítani egy sor török népet, így a bolgár-törököt, a kazárt, az úzt vagy oguzt és a besenyőt; az iráni népek közül ebbe a kategóriába tartozik az alán és a horezmi. Mindez a honfoglalás előtti századok nehezen megközelíthető eseményeiből hámozható ki. A honfoglalás után már világosabban rajzolódik ki a betelepülő besenyők, úzok szerepe, a kunok megjelenése, a pusztító viharként végigsöprő mongolok tatárjárása, a jászok, kálizok szerepe.[1] A krími tatár és magyar kapcsolatok főbb vonulatai eléggé ismertek; a török hódoltság szinte áttekinthetetlen problemtikájáról itt nem szükséges bővebben szólni.

A legfőbb figyelem kezdettől fogva a honfoglalás és az azt megelőző századok felé fordult. Ahogy megszólalnak első hazai forrásaink, a krónikák, nekik is ez a mondanivalójuk: az őshaza, a honfoglalás, a letelepedés. Ám amit elmondanak, abban szinte kibogozhatatlanul összefonódik a valóság, a monda, a korábbi írott forrás hamis vagy félreértett információja, sőt olykor a valóságos események célzatos módosítása.

E krónikák számos olyan problémát örökítettek tovább, hogy azok pontos értelmezése, megfejtése nemzedékek hosszú sorának erőfeszítésébe került (ha egyáltalán sikerült). E munkához igénybe kellett venni a szóba jöhető egykorú keleti és nyugati forrásokat, majd idővel az egyre gyarapodó nemzetközi tudományos szakirodalmat. Érdekes figyelemmel kísérni az Akadémia folyóirataiban és kiadványaiban, mint alakult e problémák sorsa olykor éles viták közepette, és mint próbálta tartani magát makacsul a régi tévedés az újonnan megismert helyes megoldással szemben. A tudományos nézetek kialakításáért folyó harchoz a muníciót elsősorban az Akadémia könyvtára szolgáltatta.

A lefolyt hosszú viták közül mutatóba most csak néhányra utalunk.

A hun—magyar kapcsolat. Krónikáinkban előbb Árpádnak Attilától való származtatása formájában jelentkezik; nyugati krónikákban rövidesen megjelenik a hun—magyar azonosítás. Ebből az azonosításból keletkezik a Hun krónikában a korábbi fehérló mondát — mint a foglalás jogát igazoló érvelést

[1] Ligeti Lajos: *Régi török jövevényszavaink etimológiai problémái.* Nyelvtudományi Értekezések 87. sz., Bp. 1976. 193—199. és *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van.* Magyar Nyelv LXXII, 1976. 11—27, 129—136.

— helyettesítő hun—magyar kettős honfoglalás. Végül aztán Pray György, a magyar kritikai történetírás megalapítója kilép a krónikák világából, és a hunok, avarok, magyarok történetét széles perspektívából szemléli. Forrása Deguignes, a francia történész — sinalógus nagy műve, amely a kínai forrásokból lefordítja a hunokra, a különböző török népekre és a mongolokra vonatkozó forrásokat, és azokat a nyugati forrásokkal egybevetve próbál e népek történetéről összefüggő képet nyújtani. Elsőként ő azonosítja a kínai források hiungnu népét Attila hunjaival, a zsuan-zsuanokat az avarokkal; az egyéb „tartár" népek között külön fejezetet szentel a magyaroknak. A későbbi kutatások tisztázták, hogy a magyar—hun-monda könyvi eredetű és a honfoglalók még nem ismerték.

Avar—magyar azonosításnak krónikáinkban nincs nyoma, nyugatiaknál azonban igen (Widukind 967; Viterbói Gottfried). Napjainkban azonban nálunk is kialakult a (kései) avar—magyar kettős honfoglalás elmélete. E szerint a 670 táján jelentkező avar hullám avarjai magyarok lettek volna. Ezzel szemben a valóság az, hogy az avaroknál két, kronológiailag is jól elválasztható réteggel kell számolnunk. Az első, a régebbi, mongoloid antropológiai vonásokat, tárgyi emlékeiben dél-szibériai analógiákat mutat, és mongolul beszél. A másik, a későbbi, bolgár (kuturgur) eredetű, ennek megfelelő antropológiai és művészeti jellemzőkkel; nyelvük török.[2]

A hun és avar nép történetének, nyelvének, tárgyi emlékeinek, azok belsőázsiai előzményeinek tanulmányozása orientalisztikánknak továbbra is legfőbb gondjai közé tartozik.

Az őshaza. Krónikáink szerint ez Szkítiában volt. E könyvi eredetű meghatározás történetileg semmitmondónak bizonyult, ám ebből fejlődött később a rosszízű szittya-magyarkodás. Hiába igazolódott be a napnál világosabban hogy a szkíták iráni eredetű és nyelvű nép, a régész Nagy Géza még 1905-ben tartott levelező tagsági székfoglalójában is a szkítákat „tősgyökeres turán népnek" próbálta bemutatni. Az őshaza-kutatás nem is Szkítia felkutatását tűzte ki célul. Régi hazai és külföldi kútfők két Keleten maradt magyar töredékről tudnak; az egyik a „perzsa részek" felé vonult szavárdok voltak, a másik a Maior Hungaria vagy Magna Hungaria magyarjai. E töredékek a tatárjárás alatt és az azt követő időkben elpusztultak, akik közülük megmaradtak, szétszóródtak, beolvadtak a környező népekbe. Felkutatásukra Dr. Gáspár János Theodor expedíció szervezését javasolta az Akadémiának, az ügyben benyújtott „emlék-iratá"-ban Toldy Ferenc titoknok azt válaszolja 1858-ban, hogy az „Akadémia a javasolt utazáshoz sem anyagi, sem erkölcsi részvéttel nem járulhat".[3] Ugyanakkor az Akadémia nem tagadta meg ezt a támogatást hivatott tudós kutatóktól. Így kerültek Keletre finnugor, török—tatár, sőt mongol nyelvi anyag és folklór gyűjtése céljából Reguly Antal, Pápay József, Munkácsi Bernát, Szentkatolnai Bálint Gábor és még sokan mások.

A magyar nyelv eredete. Ismeretes, hogy a korábbi délibábos nyelvészkedések során a döntő összecsapásra e kérdésben az Akadémia két nagy tekin-

[2] Györffy György: *Krónikáink és a magyar őstörténet.* Bp. 1948. G. Pray, Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum ab anno ante natum Christum 220 ad annum Christi 997 deducti, Vindobonae 1761. Deguignes, Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols et des autres Tartares I—V, Paris 1756—1758. László Gyula: *A honfoglalókról.* Bp. 1973. (Tankönyvkiadó).

[3] Nagy Géza: *A skythák.* Értekezések a Tört. tud. köréből XXII: III, Bp. 1909.

tályú tagja, Budenz József és Vámbéry Ármin közt került a sor. Ez az „ugor—török háború" Budenz teljes győzelmével végződött: kétségbevonhatatlanul bebizonyosodott, hogy a magyar nyelv finnugor eredetű, s hogy a szókészletében található török elemek oda jövevényszavakként jutottak. Ugyanekkor Vámbéry legyőzetése sem számított kudarcnak: igen sok hasznos útmutatással szolgált a török–magyar érintkezések történetének további kutatásához. Vámbéry ugyanakkor elévülhetetlen érdemeket szerzett a hazai turkológia ma is érvényes arculatának kialakításával.

De a délibábos nyelvészet még ekkor sem adta meg magát, tovább járt a maga útján, még az Akadémián belül is. Podhorszky Lajos 18 évvel levelező taggá történt megválasztása után megtartott székfoglaló értekezésében a magyar nyelv kínai eredetét próbálta igazolni.[4]

A kun nyelv hovatartozandósága. Talán szűkebb körben, de nem kevésbé szenvedélyes vita folyt e körül is, akárcsak a magyar nyelv eredete körül. A kunok sajátos török nyelvet beszéltek eredetileg, amely a török nyelvek kipcsak csoportjába tartozott. Ezt a nyelvet kunjaink (csakúgy mint az iráni nyelvű jászaink a magukét) eredeti nyelvüket elvesztették s helyette áttértek a magyar beszédre. E nyelvcsere pontos idejét nem ismerjük, de úgy látszik, hogy a folyamat a XVI. század végére lényegében befejeződött. A kunok elmagyarosodása olyannyira általános lett, hogy a XVIII. századtól kezdve senki (még a különben jól értesült Pray sem) kételkedett abban, hogy a kunok eredetileg is magyar nyelvűek voltak. E nézet mellett haláláig kitartott Gyárfás István levelező tag, a jászkunok lelkes történetírója.[5]

E viták még tévedéseikben is igen gyümölcsözőeknek bizonyultak: fokozatosan megvilágosodott, hogy e problémákat eredményesen megközelíteni csak akkor lehetséges, ha azokat szélesebb távlatokba állítjuk. A török kapcsolatok vizsgálatából megszületett a magyar összefüggések kutatásától független turkológia, annak további helyes értelmezése érdekében az altajisztika. A kelet-európai népmozgalmak távolabbi rugóinak a vizsgálata Belső-Ázsiára irányította a figyelmet. Innen már csak egy lépés volt annak felismerése, hogy Belső-Ázsia népei történetének eredményes kutatásához elengedhetetlen a kínai források megszólaltatása, mint azt — ha másodkézből is — már Pray is tudta. Így született meg nálunk a sinológia, amely önálló problémafelvetéseivel csakhamar fel tudott zárkózni a nemzetközi sinológiához. És Végül Kőrösi Csoma halálának századik évfordulóján a budapesti egyetemen megszólalt a tibeti nyelv is. A századeleji nagy belső-ázsiai expedíciók során előkerült tibeti kéziratok fontos új információkat tartalmaztak Belső-Ázsia történetéről. Ugyanakkor az óriási terjedelmű tibeti buddhista irodalom első kézből való tanulmányozása elengedhetetlen az ujgur és a mongol buddhizmus megértéséhez. Végül, de nem utolsósorban a tibetisztikának ez a tartománya egyik hasznos bázisa a korszerű vallástörténeti kutatásoknak.

Az orientalisztika bizonyos területei nálunk is — csakúgy mint külföldön — teológiai eredetűek. Elsősorban a biblikus nyelvek (héber, arami, szír stb.)

[4] Podhorszky Lajos: *A magyar képzők és ragok megfejtése sinai gyökszók által* (1876. III. 13) és *Etymologisches Wörterbuch der magyarischen Sprache genetisch aus chinesischen Wurzeln und Stämmen erklärt.* Paris 1876—1877.

[5] Gyárfás István: *A jászkúnok története I—IV.* Kecskemét 1870—1885. Uő.: *A Petrarca Codex kún nyelve.* Értekezése a tört. tud. köréből X: VIII, Bp. 1882. Gróf Kuun Géza: *A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről.* Értekezések a nyelv- és széptud. köréből XII: XI, Bp. 1885.

tanulmányozására gondolunk. Innen indult el Úri János, aki a XVIII. században az oxfordi Bodleiana kéziratainak katalógusát készítette el, Kmoskó Mihály, aki a szír Patrológia egyik vaskos kötetét adta ki, mielőtt arab nyelvi ismereteit a magyar őstörténet forrásainak kutatásaira hasznosította volna. Aistleitner József az ugariti sémi anyag nemzetközi hírű kutatója, az arabista Goldziher Ignác, korának elismert nagy iszlám-kutatója.

Nem lehet most feladatunk, hogy az orientalisztika egyéb ágaiban végzett régi kutatásokat még oly vázlatosan is áttekintsük. Azt azonban meg kell említenünk, hogy az ókori Közel-Kelet nyelvi, történeti stb. problémái (egyiptomi stb.) ezek közé tartoznak, csakúgy mint a kaukazológia (örmény, grúz), az iranisztika (szkíta, alán, oszét, baktriai, stb), az indológia. Ha az arabot és perzsát még egyszer megemlítjük, azzal hangsúlyozni szeretnénk, hogy itt a régi tiszteletreméltó hagyományok mellett új, korszerű eredményekkel kell számolnunk.

Orientalisztikánk kialakításában, fejlesztésében Akadémiánknak megalakulásától kezdve vitathatatlanul jelentős szerepe volt: felolvasó ülésein fórumot biztosított a vitás nézetek képviselőinek arra, hogy véleményüket kifejthessék (vita-ülések abban az időben még nem voltak); tanulmányaikat sorra-rendre kiadta.

Az Akadémiát ebben a tevékenységében a Könyvtár kezdettől fogva támogatta. A rendszeres könyvvásárlás mellett (melynek lehetőségei közismert módon olykor a minimumra zsugorodtak) a könyvcsere olyan értékes anyagot szolgáltatott, amelyet csak a későbbi nemzedékek tudtak igazán megbecsülni. Példaképpen elegendő az első világháború előtti idők orosz nyelvű anyagára utalni, amely olyan sorozatokat, folyóiratokat, egyes kiadványokat tartalmaz, amelyek turkológus vagy mongolista számára nélkülözhetetlenek, de amelyeket pl. Párizs mienknél összehasonlíthatatlanul nagyobb könyvgyűjteményeiben is hasztalanul keresünk.

Az idők folyamán a Könyvtáron belül szinte észrevétlenül egy egyre értékesebb orientalisztikai anyag halmozódott fel. Ez az anyag a Könyvtár hagyományos gyarapodási módján — a vásárlás és csere mellett – nem utolsó sorban mecénások adományaiból táplálkozott. A keleti anyagon belül megkülönböztetett jelentőségre tettek szert a kéziratok, ezek mellett — bizonyos területeken — a keleti nyomtatványok is a ritkaságok közé tartoznak.

Könyvtárunk története számon tartja azoknak a nevét is, akik alkalomszerűen egy-egy könyvvel, kisebb gyűjteményekkel gyarapították az orientalisztikai anyagot. Ezekről itt most nem szólhatunk. A jelentősebb gyűjteményekről is csak néhányat emelünk ki, hiszen ezek azok, amelyek rendkívüli értéket kölcsönöznek Könyvtárunk keleti anyagának.

Elsőként *Szilágyi Dániel gyűjteményéről* kell szólnunk, melyet Vámbéry Ármin javaslatára szerzett meg az Akadémia.[6]

Szilágyi Dániel, „szegény, egyszerű huszár", a szabadságharc leverése után Konstantinápolyba emigrált, ott élt 36 évig, 1885-ben bekövetkezett haláláig. Szilágyi csakhamar megtanult törökül, ám nem elégedett meg az egyszerű beszéd-tudással (megbecsült tolmács is volt), hanem elmélyült a török nyelv

[6] *Vámbéry Ármin r. tag . . . jelentése a néhai Szilágyi Dániel Konstantinápolyban elhunyt hazánkfiának keleti kéziratok és nyomtatványokból álló gyűjteményéről.* Akad. Ért. 1886. 203—207.

irodalmi, történelmi emlékeinek tanulmányozásában. Hozzáértéssel gyűjtött kéziratokat, amelyek a török—magyar kapcsolatokra vonatkoztak, különös előszeretettel olyanokat, amelyek a régi török nyelvnek 500—600 éves emlékei közé tartoztak.

A Szilágyi Dániel-féle gyűjtemény gerincét mintegy 500 kézirat képezi. Az arab kéziratok számát Vámbéry 25-re teszi, a perzsákét valami 40-re. A többi mind török nyelvű. Közöttük a legtöbb az oszmán birodalom történetével foglalkozik, ahhoz szolgáltat első kézből való forrásokat. E történeti munkák közt több olyan is akad, amely Vámbéry szerint Hammer forrásai közül hiányzik, sőt Feridun bej sem ismeri. Kiemeli a történeti források közül Timur Lenk, Sah Iszmáil, a krími kánok, a „muszka és európai fejedelmeknek a Portához intézett leveleit". Megítélése szerint ez az okiratgyűjtemény sok olyant is tartalmaz, amely nemcsak a török történet számos részletét képes új megvilágításba helyezni, hanem a török—magyar korszak szempontjából is felettébb jelentős. Vámbéry szerint ezek különösen érdekelnék történészeinket és „fiatal orientalistáink ezen részletek lefordításával kiváló szolgálatot tehetnek a magyar tudományosságnak".

„Fiatal orientalistáink", úgy látszik, nem olvasták el Vámbéry jelentését, nem végezték el az abban javasolt fordítások kiadását. Igaz, helyette rengeteg más, hódoltság korát megvilágító okmányt kiadtak, fel is dolgozták őket; ez a munka ma sem ért véget. Eggyel azonban adósok maradtak: máig hiányzik a krími tatárok kapcsolatait megvilágító tatár okmányok kiadása. A krími kánok 1477-től kezdve a Portától hűbéri függésbe kerültek, de a magyarokkal való további kapcsolataik ez időtől fogva nemhogy megszűntek volna, de jelentékenyen megerősödtek.

A hódoltság korára vonatkozó török kéziratok közül Vámbéry kiemeli a Findikli tarihi-t, az Idris Bidlisi-féle *Heşt bihişt* töredék-részletét, Küçük Nişani történetét, Hasan pasa harcainak a leírását, melyeket Szeged és Kanizsa táján, meg másutt vívott, Husein pasa történetét, IV. Mohamed hadjáratának a leírását. Más oszmán-török művek kéziratai a temesvári hadjáratot, Kőszeg Kanizsa, Eger ostromát beszélik el figyelmet érdemlő részletességel.

Van azonban a Szilágyi Dániel-féle gyűjteménynek egy olyan része, amely a budapesti Turcicaknak nemzetközi rangot biztosít. A régi török nyelvnek, az óoszmánlinak olyan páratlan gazdagságú és szépségű gyűjteményét tartalmazza, hogy hozzá hasonlóval kevés európai könyvtár dicsekedhetik. E csodálatos gyűjteményről máig nem készült részletes beszámoló. Közülük csak egyről kaptunk alaposabb tudományos ismertetést. Ez Ibn Ḫatīb költői műve, a *Ferah-nāme* 1425-26-ból (a kézirat 1521-22-ben készült másolat).[7]

A régi török kéziratos emlékek nem szorítkoznak az oszmán-török korra, akad köztük számos olyan mű is, amely a csatagáj nyelv emléke, sőt, úgy látszik, még olyan is, amely ezt a korszakot megelőző időkből származik. Ezek — e keleti török nyelvek és irodalmak újabban előtérbe kerülésével — különös figyelmet érdemelnek.

Szilágyi nagy érdeklődést tanúsított a szótárak iránt. Ennek köszönhető, hogy gyűjteményében szép számmal találunk török—arab, török—perzsa, sőt csagatáj—török szótárakat és szójegyzékeket.

[7] J. Németh: *Das Ferah-nāme des Ibn Ḫatīb. Ein osmanisches Gedicht aus dem XV. Jahrhundert.* Le Monde Oriental XIII, 1919, 145—184.

Szilágyi a török kéziratokon kívül nagy gonddal gyűjtötte a török nyomtatott könyveket is, mégpedig ezek közül is elsősorban a legrégebbieket.

Mint ismeretes, a török könyvnyomtatás megalapítója, úttörője a magyar származású Ibráhim efendi, aki 1674-ben született Kolozsvárott (eredeti neve ismeretlen).[8] Török fogságba esvén megtanult törökül, áttért az iszlámra. Mint tolmács, a rodostói Rákóczi-emigráció körül is tevékenykedett. Nem kis fáradsággal sikerült pártfogói révén leküzdeni a török könyvnyomtatással szemben tanúsított ellenszenvét. Létrehozta nyomdáját, melyben 17 mű 23 kötetben készült el. Nos, Szilágyi nagy buzgalommal összegyűjtött mindent (egyiket-másikat több példányban is), ami csak keze ügyébe került az Ibráhim efendi nyomdájában készült művekből. Vámbéry megemlíti közülük Raşid és Naima történeti művét. De gyűjtött minden elérhető később nyomtatott műből is egy-egy példányt, s Vámbéry megítélése szerint ez a ritka gyűjtemény még külföldön is párját ritkítja.

Jelentése végén Vámbéry javaslatot tett az Akadémia valamennyi keleti kézirata és nyomtatványa magyar és francia nyelvű katalógusának az elkészítésére; e kitűnő javaslat sajnos máig sem valósult meg. Nem valósult meg az a javaslata sem - nyilván nem jószándék híján —, hogy Szilágyi Dániel gyűjteményét külön teremben helyezzék el, és gondozásával hozzáértő orientalistát bízzanak meg. Viszont a javaslatnak megfelelően beszerezték Szilágyi Dániel arcképét. Ezt az arcképet az Akadémia hasonló arcképei között sokáig számon tartották; ma valahol lappang, ha ugyan nem semmisült meg a második világháború során.

A Kőrösi Csoma-gyűjtemény. Alapja az a tibeti kézirat- és fanyomat-gyűjtemény, amely valamikor Kőrösi személyes tulajdonát képezte: a lámakolostorokban gyűjtött tibeti anyag zömét a Bengáli Ázsiai Társaság könyvtárának adta. Ez a személyes gyűjtemény Csoma ajándékaként S. C. Malanhoz került 1839-ben. Ezt a gyűjteményt aztán Malan 1884-ben (vagy utána röviddel) a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának adományozta.

A gyűjtemény Malan korábbi, Dukának tett közlése szerint „mintegy 30" kötetet tartalmazott. Malan Budapestre megérkezett ajándéka viszont 43 számból állott, közülük 14 kézirat, a többi fanyomat. Nagy Lajos Gyula, a Csoma-féle tibeti anyag első rendezője több összetartozó számot egyesített, ezeket tematikai rendbe foglalta, és 38 szám alatt próbálta elemezni az akkor rendelkezésre álló szerény eszközök birtokában. A gyűjteményből újabb, részletes katalógust készített Terjék József.[9]

Mint már Nagy Lajos Gyula is arra rámutatott, e műveket Csoma publikációiban felhasználta, erősen mutatják a kéziratok lapjai a használat nyomait és a lapok magyar nyelvű széljegyzetei alighanem magától Csomától származnak.

A Csoma-kéziratok nevezetes sajátsága, hogy egy részüket az ő kérésére három tudós láma készítette, az általa feltett kérdésekre. Ily módon e művek

[8] Hopp Lajos: *Ibrahim Müteferrika (1674/5—1746), a török könyvnyomtatás megalapítója.* Magyar Könyvszemle 1974. 126—131.

[9] Rev. S. C. Malan: *Tibetan Books and Manuscripts of the Late Alexander Csoma de Kőrös presented to the Royal Hungarian Academy of Sciences at Budapest.* Journ. of the Roy. Asiatic Society XVI, 1884, 494. Louis J. Nagy: *Tibetan Books and Manuscripts of Alexander Csoma de Kőrös.* Analecta Orientalia Memoriae Alexandri Csoma de Kőrös Dicata (Bibliotheca Orientalis Hungarica V, 1942—1947), 29—56. Megjelent külön is: *Dissertationes Sodalium Instituti Asiae Interioris* 1, 1—30. Bp. 1942. J. Terjék: *Collection of Tibetan MSS and Xylographs of Alexander Csoma de Kőrös.* Oriental Studies — Keleti Tanulmányok, No. 2 (Az MTA Könyvtárának sorozata).

a (buddhista irodalomban nem ismeretlen) „kérdések" műfajának elkésett kategóriájába tartoznak. Gyűjteményünk 14 kézirata közül 9 ebbe az érdekes csoportba sorolható.

E kéziratok kolofonjában a Csoma kérését teljesítő tibeti szerzők elmondják, hogy a kérdéses művet Skan-dhar vagy Skandhar-bheg kérdéseire válaszként készítették, aki messze Rum földjéről érkezett a Tan tanulmányozására. Skan-dhar, azaz Sándor éppúgy, mint Rum (vagy Rgya-gar Rum-yul) Európát jelenti, mégpedig a perzsa Iskandar ill. Rum tibetiesített alakjában. Mint magától Csomától tudjuk, ő a perzsa nyelvet jól ismerte, és első ismereteit a tibeti nyelvről perzsául is értő tibeti személytől szerezte.

E kéziratoknak nemzetközi visszhangja lett, amikor 1925-ben Shuttleworth Zans-dkar tartományában tett utazása során Rjoń-khul lámakolostorában egy ilyen kéziratra bukkant, amelyet A. H. Francke, az ismert tibetista *Die Fragen Alexander's* címmel illetett. Utána állapítottuk meg, hogy az újonnan felfedezett kézirat már másolat, s könnyen meglehet, hogy több más hasonló kézirat is forgalomba került — másolat formájában —, legalább is azokban a kolostorokban, amelyekben Csoma élt és dolgozott. Egy indiai kollégánk rövidesen kiadni szándékozik a budapesti *Alexander's Questions* kéziratok fakszimiléit, egy magyar tibetista bevezető tanulmányával együtt.

A gyűjtemény többi darabja Duka Tivadartól, Kőrösi Csoma emlékének lelkes istápolójától, első életrajzírójától származik. Gyűjteményét az Akadémiának ajándékozta, amelyhez később még díszes könyvszekrényt is küldött. Duka Tivadar a szabadságharc (Görgey segédtisztje volt) leverése után Angliába emigrált. Ott megszerezte az orvosi képesítést, majd mint katonaorvos Kelet-Indiába került. Itt aztán Csoma emlékeit módjában állott felkutatni. Akadémiánknak tagja volt, az emlékbeszédet róla Stein Aurél tartotta.

Keleti gyűjteményeink között kimagasló szerepet tölt be *Kaufmann Dávid könyvtára.*

Kaufmann Dávid, 1877 óta a budapesti Országos Rabbiképző Intézet tanára, tudós hebraista, anyagát bámulatraméltó hozzáértéssel és szorgalommal, no meg nem kevés szerencsével gyűjtötte össze aránylag rövid idő alatt; 42 éves volt mindössze, mikor 1899-ben Karlsbadban elhunyt. A könyvtárat teljes felszerelésével együtt a család az Akadémiának ajándékozta.

A könyvtár ritka értékéről aránylag világos képet nyújtottak azok az előzetes beszámolók, amelyeket Weisz Miksa, majd Goldziher Ignác adtak.[10]

Mint arra már Goldziher rámutatott, a Kaufmann gyűjtemény értéke abban rejlik, hogy az nem egy amatőr szeszélyes, véletlenekhez igazodó érdeklődéséből született meg, hanem egy jól informált tudós kutatónak célratörően összeszerzett szakkönyvtára, amely egybehordott mindent ahhoz a tematikához, amely foglalkoztatta. A könyvtár zöme szaktudósok hagyatékából, főleg Olaszországból származik.

A gyűjtemény gerincét 594 darabból álló kézirat alkotja; képviselve van benne a héber irodalomnak szinte minden kora és területe. Köztük jelentős héber szövegek találhatók arámi és arab fordítással, glosszákkal kísérve.

[10] *Dr. Weisz Miksa, Néhai Dr. Kaufmann Dávid tanár könyvtárának héber kéziratai és könyvei.* Összeállítja és ismerteti —. Akad. Ért. XVII, 1907, 197. *Goldziher Ignác, Kaufmann Dávid könyvtára.* Akad. Ért. XVI, 1906. 306—314. M. Weisz: *Katalog der hebräischen Handschriften und Bücher in der Bibliothek des Prof. David Kaufmann-s.* A, Frankfurt a/M 1906., Alexander Scheiber: *The Kaufmann Haggadah.* Bp. 1957.

Goldziher a kéziratos anyag jelentőségét méltatva mondanivalóját három szempont szerint csoportosítja.

Először is azokról a kéziratokról ejt szót, amelyek unikumok, vagy a ritkaságok közé sorolandók. Az iszlám-kutató Goldziher érthetően e csoportból olyan példákat emel ki, amelyek az ő szakmáját közelről érintik, s amelyekből többet maga is felhasznált tudományos műveiben, másokat pedig tanítványaival doktori értekezések formájában dolgoztatott fel.

Ebből a csoportból kiemelt egy érdekes magyar vonatkozású kéziratot. A mű Budavár 1686-ban történt visszavételéről szól héber nyelven úgy, ahogyan azt egy szemtanú elbeszélte, s amely számos érdekes apró részletet tartalmaz. A kéziratot különben maga Kaufmann már 1895-ben kiadta és értékelte.

Másodjára azt a kézirat-csoportot emeli ki, amelynek biblikus darabjai, vallásos költeményei stb. részben arab glosszákkal és jegyzetekkel vannak ellátva, köztük arab nyelvű költemények is találhatók; ezek mind Jemenből származnak. E kéziratokat Jemenből Jeruzsálembe vándorolt jemeni araboktól szerezhette meg Kaufmann. E jemeni csoportnak olyan jelentősége is van, amelyre annak idején Goldziher még nem gondolhatott. Jemen ui. nevezetes arab szellemi központ volt, amely nemcsak az arabistákat és hebraistákat érdekli. A XIV. századból innen kerültek elő napjainkban eddig ismeretlen glosszáriumok, amelyek arab nyelven magyarázták a török, mongol, bizánci, perzsa és örmény szójegyzékeket.

A harmadik csoportba Goldziher az ún. responsumokat sorolta, amelyek vallásos és magánügyekre vonatkozó konzultációkat tartalmaznak; ezek a kéziratok zömmel Olaszországból származnak.

A Kaufmann-gyűjtemény kéziratainak külön kategóriáját alkotják a részben héber, részben arab nyelvű egyiptomi Genizákból származó levelek és töredékek. Az ide tartozó kéziratokat Goldziher két csoportra osztotta; közülük az egyikbe a családi és üzleti levelek, hivatalos okiratok tartoztak (a XI—XIII. századból), a másikba pedig különböző művekből származó töredékek. Elsőnek Goldziher próbált rendet teremteni ebben a fontos, de szét nem válogatott anyagban. Az elmúlt évtizedekben aztán egyik jeles hebraistánk szerzett érdemeket egy részük tudományos feldolgozásával. A kairói Genizáknak különben kb. a fele Cambridge-be került, jelentős részét pedig ma Leningrádban őrzik.

A Kaufmann-gyűjtemény kéziratai közt sajátos helyet foglal el az a 25 díszesen illuminált, leginkább hártya-lapokra írt kódex, amelyek legtöbbje Olaszországból származik, s legrégibb darabja a XIV. századból való. E kéziratoknak elsősorban művészettörténeti jelentőségük van. Közülük egyet, a Kaufmann Haggadah-t Akadémiánk fakszimilében közzétette.

Szólnunk kell még a Kaufmann-gyűjtemény nyomtatványairól. Ezek száma több mint 2000. E gyűjtemény aránylag igen gazdag ősnyomtatványokban és régi nyomtatványokban.

A Vámbéry-hagyaték. A kéziratokból és nyomtatott könyvekből álló gyűjteményt Vámbéry Ármin halála után fia, Rusztem ajándékozta az Akadémiának. Az értékes anyag 660 egységből áll, ebből 56 kézirat. A kéziratok legnagyobb része török nyelvű, 11 perzsa és néhány arab nyelven van írva.

A kéziratok közül egyedül a perzsa nyelvűekről készült katalógus. A perzsa kéziratok között nem akad olyan, amely akár koránál, akár ritkaságánál fogva nagyobb figyelmet érdemelne. Kettőre érdemes mégis ügyelni, mert jól

tükrözi a turkológus érdeklődését még ezen a területen is. Az egyik a *Badāi al-luġat*, amely Ali Šīr Navāyi költeményeihez készült perzsa-csagatáj szótár; ezt azóta a jeles szovjet turkológus, Borovkov egy másik, a mienknél régibb másolat alapján (a fakszimilével együtt) ki is adta. A másik, úgy látszik, mégis ritkaság-féle. Címe *Tārīḫ-i vafāt-i mihr-i Tīmūr*, Timur Lenkre vonatkozó mondákat tartalmaz. Szerzője ismeretlen, modern (XIX. századi) másolat. Érdekessége, hogy közép-ázsiai perzsa nyelven íródott és hemzseg a török szavaktól; a tádzsik nyelv története szempontjából kétségtelenül nevezetes mű. Részleteket, szemelvényeket annak idején maga Vámbéry közölt belőle.

A kéziratokról készült sommás jegyzékben csak két arab kézirat szerepel. Ezek közül az egyiknek az az érdekessége, hogy a hódoltság-korából származik; tartalmilag aligha jelentős: Korán-magyarázatok.

A török kéziratok tüzetesebb vizsgálatot érdemelnének (ez sem történt meg máig). Annyi máris világos, hogy csak egy részük oszmán-török nyelvű. Javarészt modern másolatok, közöttük azonban feltűnik egy *Camasb-name* c. mű, amely legalábbis beható vizsgálatot érdemelne, ti. egy ugyanilyen című óoszmáni nyelvemléket is ismerünk, amelyet 1429-ben fordítottak perzsából. Nyilván nem ez az egyetlen, amely az oszmán nyelv története szempontjából hasznosnak bizonyul majd.

A török kéziratok csoportjába sorolhatók azok, amelyeket csagatájnak és keleti töröknek minősített az ideiglenes jegyzék, nyilván Vámbéry korábbi meghatározása alapján. Ezek közül a csagatáj-csoport tűnik későbbinek.

Legismertebbek ezek közül az *Abušqa* c. csagatáj szótár 1552-ből. A különben szerény terjedelmű szójegyzéket kiadta Vámbéry Pesten 1862-ben és Veljaminov-Zernov Pétervárott 1869-ben. A jegyzékben mindössze még egy kézirat viseli a csagatáj jelzést. Nem kétséges azonban, hogy a „keleti török"-nek minősítettek közt is akadnak ilyenek jócskán, így pl. a *Mahbūb al-qulūb* nyilván nem más mint a híres csagatáj költőnek, Nevájinak egyik műve. A „keleti török" kéziratok közül meg kell említenünk legalább a következőket: *Ferhad u Širin*-t (a kézirat 1533-ból való), a XIV. sz.-i Ahmad Yesevinak *Hikmet* c. művét, valamint a jól ismert *Šeibāni-nāme*-t, melyet szerzője Muhammad Salih 1506-ban fejezett be. A művet német fordítással és rövid jegyzetekkel Vámbéry adta ki egy 1510-ből keltezett másolat alapján, melyet Bécsben őriznek.

A Vámbéry-hagyaték nyomtatványai közt értékes, ritka könyvek egész sorát találjuk, régi és kortárs orientalistáknak szinte minden jelentős műve megvan benne; sajátságos (de talán értnető), hogy saját művei közül egyetlen egy szerepel benne. Ami a nyomtatványokat illeti, külön csoportba sorolandók a keleti nyelven, keleten kiadott művek. Legnagyobb számmal isztambuli kiadású török könyveket találunk itt, de vannak olyanok is, amelyeket Orenburgban, Kazánban adtak ki. Vannak köztük Teheránban nyomtatott perzsa művek, Kairóban és Bejrutban megjelent arab nyelvű munkák is.[11]

Vámbéry emléke megérdemelné, hogy hagyatékáról — a könyvtáron belül — szakértő rendezéssel tárgyi rendbe szedett katalógus készüljön.

Könyvtárunk keleti anyagának további gyarapodását jelentette *Kégl Sándor* egyt. rk. tanár, lev. tag *hagyatéka*. Kégl Akadémiánkra hagyott könyvtára

[11] *Keleti kéziratok és könyvek Vámbéry könyvtárából.* Akad. Ért. XXVII, 1916, 660—683. Éva Apor: *The Persian Manuscripts of the Vámbéry-Bequest.* Az MTA Könyvtárának Kiadványai 62, Bp. 1971.

11 000 kötetből állott. Mint ismeretes, Kégl Sándor az újperzsa irodalom jeles művelői közé tartozott, s könyvtára ennek megfelelően kitűnően el volt látva az ilyen tárgyú művekkel. Ki kell emelnünk gyűjteményéből 75 keleti kéziratát, melynek nagy része perzsa nyelvű. A perzsa kéziratok (köztük egy-két ritkaság is akad) perzsa szépirodalmi és történelmi műveket tartalmaznak. a kéziratok közt találunk szanszkrit, urdu és arab nyelvűeket is; e kéziratok katalogizálása szintén még várat magára. A hagyaték fő értéke a gazdag szakirodalom és a nem kevésbé figyelemreméltó szótári anyag. A hagyaték átvételéről szóló jelentés megemlíti, hogy az a keleti anyag mellett értékes gyűjteményt tartalmaz európai klasszikusokból is.[12]

A nagy donátorok közt kell megemlítenünk *Stein Aurélt* is. Stein Aurél Akadémiánk iránt érzett hálájának és ragaszkodásának már korábban is számos jelét adta. Ezt kívánta kifejezésre juttatni azzal az elhatározásával is, hogy könyvtárát Akadémiánkra hagyta. Könyvtárának egyik, kisebb részét (1112 kötetet) még életében (1926) átadta az Akadémiának. Ez a rész már magában is nagy értéket képviselt, mivel nagy számban tartalmazott olyan ritka és fontos keleti tárgyú műveket, melyek könyvtárainkban addig nem voltak megtalálhatók. Ugyanakkor Stein Aurél átadta az Akadémiai Könyvtárnak egyes műveinek kéziratát és tanulmányaihoz készített jegyzeteit. Könyvtárának hátralevő része halála után, jóval a felszabadulás után érkezett meg Angliából hozzánk hagyatékként.[13]

Végül szólnunk kell *Thury József könyvtárá*ból származó 8 török és 1 perzsa kéziratról (Thury József könyvtára eredetileg a kiskunhalasi gimnázium könyvtárába került; további sorsa ismeretlen). *Pulszky Ferenc* Akadémiára hagyott *könyvtárá*ban szép számmal akadtak szanszkrit nyelvre és irodalomra vonatkozó művek. *Blum Sándor*tól került Könyvtárunkba egy sor fontos keleti szótár, nyelvtan, szövegkiadás.

Az Akadémiai Könyvtár keleti vonatkozású anyagának még e vázlatos áttekintésében sem feledkezhetünk meg egy kis, de nem jelentéktelen gyűjteményről. E gyűjtemény jeles orientalistáink posthumus műveinek kéziratait tartalmazza. Ritkán akad köztük olyan mű, amely befejezett, s valamely okból mégsem jelent meg (de azért akad); gyakoribb az az eset, hogy a mű befejezetlen maradt. Még gyakoribb az, hogy a szerző terepen (vagy az első világháború hadifogolytáboraiban) gyűjtött anyagának feldolgozására, kiadására valamely oknál fogva nem került sor. Mint ez utóbbi kéziratok átvizsgálásából kiderült, számos esetben ez ma is lehetséges, sőt kívánatos volna, csak lelkes hozzáértőkre (olykor megértő örökösökre) volna szükség ahhoz, hogy régi kollégáink adósságát letörleszteni segítsük.

Ebből az anyagból csak néhányat legyen szabad megemlíteni.

Bálint Gábor kalmük és halha szöveggyűjtései kiadatlanok.[14]

Thury József *Magyar—török összehasonlító szótár*a kiadatlan maradt, igaz, csak az első fele készült el teljesen, a második vázlatosan, torzóban maradt. Budenz József még kiadásra javasolta, Gombocz Zoltán — érdemeinek hang-

[12] Akad. Ért. XXXVIII, 1927. 32.

[13] Rásonyi László: *Stein Aurél és hagyatéka.* Az MTA Könytárának Közleményei 18. Bp. 1960, 48 p. 1. t.

[14] L. J. Nagy: *G. Bálint's Journey to the Mongols and his Unedited Texts.* Acta Orient. Hung. IX, 1959. 311—327.

súlyozása mellett — már csak arra tett javaslatot, hogy az Akadémia vásárolja meg a kéziratot.[15]

Munkácsi Bernát oszét nyelvi feljegyzései még mindig kiadást érdemelnének.[16]

Kunos Ignac — hasonlóan Munkácsihoz — hadifogoly-táborokban érdekes anyagot gyűjtött a krími tatárból, a kazániból, a miserből, a nogájból. Ezek kiadására volna avatott vállalkozó is, kívánatos volna e feljegyzéseket minél előbb hozzáférhetővé tenni a kutatások számára.[17]

Végül meg kell említenünk Kmoskó Mihály kézirati hagyatékát, amelyben szír és mohamedán források magyar őstörténeti szempontból értékes anyagát próbálta feldolgozni. A kézirat egy része magyar, más része német nyelvű. A hagyatékot részletesen ismertette egyik jeles társunk; ez az ismertetés komoly visszhangot keltett külföldön, sőt ott kiadására is vállalkoztak. Érdemes volna mérlegelni kiadását, bár a legjelesebb kiadatlan kézirat felett is eljár az idő.[18]

Bármennyire és értékesek voltak az egyes gyűjtemények, folyóiratok, sorozatok, amelyek a Könyvtárban alapítása óta ajándékozás vagy vásárlás útján felhalmozódtak, rendszeres gyarapítást szolgáló, központi gondoskodás nélkül nem szolgálhatták elég eredményesen az orientalisztikában is meginduló tervszerű munkát. E feladat megoldására jött létre az 1949-es átszervezés után a Könyvtár *Keleti Gyűjteménye*.

Az elmúlt negyedszázad fényesen igazolta, hogy a Gyűjteményre valóban szükség volt, és hogy az feladatát kitűnően látta el. A Keleti Gyűjtemény mai 44 000 kötete, 800 folyóirata, 5000 keleti kézirata valójában a kézikönyvtár szerepét tölti be, mögötte áll a Könyvtár teljes anyaga, a Mikrofilmtár, a Xerox- és a Sokszorosító Osztály. Ennek az eredményes együttműködésnek köszönhető, hogy a Keleti Gyűjtemény a hazai keleti kutatásoknak nélkülözhetetlen tudományos műhelyévé vált.

[15] Gombocz Zoltán: *Thury József „Magyar—török összehasonlító szótár":* ÖM. I, 9—16, Bp. 1938.

[16] Éva Apor: *Ossetic Material among the Literary Remains of Bernard Munkácsi.* Acta Orient. Hung. XVI, 1963. 225—240.

[17] Suzanne Kakuk: *Poésie populaire tatare recueillie par I.* Kunos. Acta Orient. Hung. XVI, 1963, 83—97.

[18] K. Czeglédy: *Monographs in Syriac and Muhammadan Sources in the Literary Remains of M. Kmoskó.* Acta Orient. Hung. IV, 1954. 19—91.

Régi török eredetű neveink

I.

1. Több mint ötven éve annak, hogy egy kis cikket szenteltem az *Álmos* névnek (MNy. XXII, 80–2), amelyben azt próbáltam kimutatni, hogy az — amennyiben török eredetű — szervesen illeszkedik törökből származó személyneveink közé, melyek „kivétel nélkül *j*-török nyelvekből valók s egy sincs köztük, amely abból a bolgár-török nyelvből származnék, amelyikből a magyar nyelv legrégibb jövevényszavait kapta". Bizonyítékul arra hivatkoztam, hogy az *Álmos* feltehető török eredetijében, az *Almïš*-ban a *-mïš* képző, ennek pedig a csuvasban — a mongol alapján — *l*-re végződő változata volna várható. E képzőt a lambdacizmus példái közé sorolta RAMSTEDT, nézetét elfogadta COMBOCZ is. Felderítettem, hogy a várható alakú képző nem mutatható ki a csuvasból, ennek azonban nem tulajdonítottam különösebb jelentőséget. Már akkor tisztában voltam az etimológia egynémely gyengéjével, de csak később világosodtak meg előttem bizonyos nehézségek, így a lambdacizmusnak sajátos tükröződése csuvasos típusú jövevényszavainkban, egymást keresztező török és magyar hangtani jelenségek stb. Igaz, mindez nemigen befolyásolta volna az *Álmos* etimológiáját.

Különben az *Álmos* körüli problémák több lényeges pontját tisztázta később MORAVCSIK GYULA (1926., 1938.) és NÉMETH GYULA (1930.).

Hogy annyi idő múltán mégis visszatérek e név magyarázatára, azt nem csak azért teszem, hogy megkíséreljem egy-két hozzá fűződő szívós tévedésnek a kigyomlálását, ugyanakkor ráirányítsam a figyelmet a vele kapcsolatban felmerült török formánsnak egyéb magyar vonatkozásaira, hanem főleg azért, hogy napirendre tűzzem csuvasos típusú neveink kérdését. Az újravizsgálásnak az elmúlt évtizedek alatt megértek a feltételei. Úgy látom, hogy IX–XII. századi török eredetű neveink tüzetesebb magyarázata lényeges segítséget nyújthat régi török jövevényszavaink új szempontú értelmezéséhez.

2. A közvetlen indítékot ezúttal is a kitűnő TESz. szolgáltatta.

A TESz.-ben ugyanis (I, 142) ismét találkozunk *Álmos* nevével, mégpedig az *álom* címszó élén, imigyen: 950 k.: *"οἱ τοῦκοι τὸν ἀρπαδὴ γενέθαι προέκριναν ἄρχοντα ἔπερ σαλμοὺτζη τὸν αὐτοῦ πατέρα"* [= „A türkök pedig jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem, mintsem atyja Álmos". MORAVCSIK GYULA fordítása] sz. szn. (ÓMOlv. 7); 1150 k. (13–14. sz.): „Quia ergo somnium in lingua Hungarica dicitur *almа*" (An. 3); 1291–4: *Alumas* sz. szn. (MNy. XXII, 300). Ez után következik három közszói adat, majd a jelentések, végül a származékok, élükön az *Álmos* már letarolt adataival.

(Néhány kisebb lapsust nem árt mindjárt kiigazítani: az idézett szövegben *γενέθαι* helyett *γενέσθαι* található, *ἕπερ* helyett *ἥπερ*, a váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzékéből idézett *Alumas* nem szn., hanem falunév, melyet a későbbi *Álmosd*-dal azonosított BUNYITAI.)

Az *Álmos* név valóban az *álom* szó származéka?

3. Megjegyzéseinket kezdjük Anonymusszal.

A korábbi, rész-idézetekből fakadó félreértések kiküszöbölése céljából lássuk az *Álmos*-ra („De *Almo* primo duce") vonatkozó 3. fejezetet teljes egészében:

„Anno dominice incarnationis DCCC-o XVIIII-o Vgek, sicut supra diximus, longo post tempore de genere Magog regis erat quidam nobilissimus dux Scithie, qui duxit sibi uxorem in Dentumoger filiam Eunedubeliani ducis, nomine Emesu, de qua genuit filium, qui agnominatus est Almus. Sed ab eventu divino est nominatus Almus, quia matri eius pregnanti per sompnium apparuit divina visio in forma asturis, que quasi veniens eam gravidavit et innotuit ei, quod de utero eius egrederetur torrens et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur, sed non in sua multiplicarentur terra. Quia ergo sompnium in lingua Hungarica dicitur almu et illius ortus per sompnium fuit pronosticatum, ideo ipse vocatus est Almus. Vel ideo vocatus est Almus, id est sanctus, quia ex progenie eius sancti reges et duces erant nascituri. Quid ultra." (E. SZENTPÉTERY, Scriptores Rerum Hungaricarum I, 38.)

Fordítás: „Az Úr megtestesülésének nyolcszáztizenkilencedik esztendejében Ügyek, amint fentebb mondottuk, nagyon sok idő múltán Mágóg király nemzetségéből való igen nemes vezére volt Szcitiának, aki feleségül vette Doni-Magyarban Önedbelia vezérnek Emes nevű leányát. Ettől fia született, aki az Álmos nevet kapta. Azonban isteni, csodás eset következtében nevezték el Álmosnak, mert teherben levő anyjának álmában isteni látomás jelent meg turulmadár képében és mintegy reá szállva teherbe ejtette őt. Egyszersmind úgy tetszett neki, hogy méhéből forrás fakadt és ágyékából dicső királyok származnak, ámde nem a saját földjükön sokasodnak el. Mivel tehát az alvás közben feltűnő képet magyar nyelven álomnak mondják és az ő születését álom jelezte előre, azért hívták őt szintén Álmosnak. Vagy azért hívták Álmosnak — ami latinul annyi, mint szent —, mivel az ő ivadékából szent királyok és vezérek voltak születendők. De erről ne többet." (PAIS DEZSŐ, Magyar Anonymus 25—6.)

Álmos neve minden bizonnyal szerepelt már a XI. századi Ős-Gestában is, de névmagyarázata aligha. Ez utóbbi ugyanis szembeszökően magán viseli Anonymus név-etimológiáinak jellegzetes jegyeit.

A magyarázatnak ugyan ez esetben némi hitelt látszik kölcsönözni az, hogy az az Álmos-nemzetség szent totem-madarának, az *astur*-nak (a turulnak) a legendájához kapcsolódik. Ha azonban végigolvassuk a névmagyarázat teljes szövegét, világosan láthatjuk, hogy Anonymus itt nem hagyományos magyarázatot rögzít, csak saját ötletét közli, s ezt az ötletet — az *Álmos* névnek az *álom*-ból való magyarázatát — maga sem találta különösebben meggyőzőnek, mert elmondása után azon nyomban felajánlja helyette a latin *almus*-ból való eredeztetést. (A latin etimológiából annyit mindenesetre kiolvashatunk, hogy a latin *-us*-t már Anonymus is *-us*-nak, nem pedig *-usz*-nak olvasta.)

4. Mindkét magyarázat népetimológia a javából.

Ugyanezzel a problémával egészen távoli területen is találkoztam. A mongol Gesta (A mongolok titkos története és az Altan debter) névtelen szerzője gyakran fűz nyelvi értelmezést nevezetes személyek és helyek nevéhez: e „magyarázatok" — népetimológiák, melyek átkerültek a mongol forrásokat felhasználó perzsa történetíró, Rašīdu-'d-Dīn művébe is. A perzsa források mongol elemeinek jeles feldolgozója, Gerhard Doerfer e magyarázatokkal szemben teljesen elutasító álláspontot foglalt el, magam viszont rámutattam arra, hogy az elutasítás indokolt a kérdéses tulajdonnevek népetimológiáival szemben, viszont a népetimológia alapjául szolgáló közszó hitelességéhez nem fér kétség; vö. AOr. XVII, 345.

Nincs ez másként Anonymusnál sem.

A *Szerencs* (Zerenche) név értelmezése értéktelen népetimológia, ellenben a vele összefüggésbe hozott *zerelmes* és *zerelmu* hiteles emléke az akkori magyar nyelvnek („et nominaverunt locum illum amabilem, quod interpretatur in lingua eorum zerelmes eo, quod multum dilexerunt illum locum, et a die illo usque nunc a zerelmu locus ille vocatur Zerenche": Scriptores I, 57; „mivel pedig nagyon megszerették, úgy nevezték el, hogy nevének latinul amabilis, a saját nyelvükön pedig szerelmes az értelme; attól a naptól egészen mostanáig a szerelemről Szerencsének hívják a helyet": Pais 47).

Népetimológia a *Mén-Marót* név magyarázata is, de hiteles a magyarázat alapjául szolgáló *menu* (mén) 'csődör' („cuius nepos est ab Hungaris Menu-morout eo, quod plures habebat amicas": Scriptores I, 49; „kinek az unokáját a magyarok Mén-Marótnak mondták, még pedig azért, mert több asszonya volt": Pais 38).

Végül népetimológiának gondolom az *Esküllő* magyarázatát is („in loco illo, qui dicitur Esculeu, fidem cum iuramento firmaverunt et a die illo locus ille nuncupatus est Esculeu eo, quod ibi iuraverunt": Scriptores I, 68; „A helyen, melyet Esküllőnek mondanak, esküvel erősítették meg hűségüket. S attól a naptól kezdve hívták ezt a helyet Esküllőnek azért, mert ott esküdtek": Pais 114). Pais szerint (i. h.) a helynévnek „az *eskü*-ből való származtatása nem épen lehetetlen"; a latin szöveg kommentárjában (68, 1. jegyz.) helyette javasolt török etimológiáról sajnos ez már kevésbé mondható. A TESz. I, 796 úgy véli, hogy a helynév idevonása kevéssé valószínű. Népetimológiáról lévén szó, ez mellékes kérdés; a lényeg az, hogy mögötte egy nem könnyen meghatározható hiteles igealak áll.

A népetimológiák közé tartozik a *Munkács* név magyarázata is, mégpedig azon esetek közé, ahol a magyarázat alapjául szolgáló magyar *munka* szóra csak maga a magyarázat utal, anélkül, hogy azt külön rögzítené. („Et cum illuc pervenissent, locum, quem primo occupaverunt, Muncas nominaverunt eo, quod cum maximo labore ad terram, quam sibi adoptabant, pervenerant": Scriptores I, 51; „Midőn pedig oda megérkeztek, azt a helyet, amelyet először foglaltak el, Munkácsnak nevezték el azért, mivel igen nagy munkával, fáradsággal jutottak el arra a földre, amelyet maguknak annyira áhítottak": Pais 39.)

Anonymus név-etimológiáinak van egy kategóriája, amely már népetimológiának is alig nevezhető. Ezek közé az „etimológiák" közé tartoznak az olyan esetek, mint pl. amikor a *Hungaria*-t és *Hungarus*-t *Hungvariá*-ra és *Hungvarus*-ra torzítva *Hungvár (Ungvár)* nevéből akarja magyarázni, vagy amikor a *Moger* nevet a *Magog*-gal próbálja összekapcsolni.

Anonymus népetimológiái közé szervesen illeszkedik az *Álmos* magyarázata. Az értelmezés alapjául szolgáló *almu* 'sompnium; álomkép' hiteles emléke az Anonymus korabeli magyar nyelvnek. Az *Álmos* név magyarázatának azonban nem az a célja, hogy a név j e l e n t é s é t tisztázza, hanem az, hogy viselőjének természetfeletti elhivatosságát, isteni küldetését magyarázza, sőt: bizonyítsa. Álmos szent királyok, jeles fejedelmek dicső őse, akinek rendkívüli elhivatottságát neve is bizonyítja. Erről Anonymus mindjárt Előbeszédében vallomást tesz: „miképen született Álmos s mi okból nyeri az Álmos nevet Magyarország első vezére, akitől a magyarok királyai erednek" (PAIS 19–20; „qualiter sit generatus dux Almus aut quare vocatur Almus primus dux Hungarie, a quo reges Hungarorum originem duxerunt": Scriptores I, 33).

A dicső ős elhivatottságát jól bizonyítja Emesu álma, de jól bizonyítja a latin *almus* név is. Ebből a szempontból a két etimológia közt valóban nincs különbség. . .

Az Anonymus közölte mondával kapcsolatban még két rövid megjegyzést kívánok tenni: az egyiket az *astur*-ról, a másikat magáról az *álom*-ról.

5. Az *astur*-nak *turul*-lal való helyettesítése Kézaitól származik; vö. GYÖRFFY GYÖRGY, Krónikáink és a magyar őstörténet 46. GYÖRFFY (42) GÁLDI LÁSZLÓ egyik jeles dolgozatára támaszkodva hangsúlyozza, hogy *astur* a latin *accipiter* 'ölyv, héja' szónak francia–olasz ihletésű vulgáris latin változata. A. DAUZAT szerint (Dictionnaire étymologique de la langue française. 1938. 62) a mai fr. *autour* valóban a vulg. lat. *auceptor*-ra vezethető vissza (< lat. *accipiter*), ebből *acceptor* lett, amely később keveredett a fr. *auceptor* 'madarász' szóval. A francia szó, melyet korán kiszorított szinonímája (*épervier*, *faucon*), csak a költői nyelvben maradt fenn és a természettudományi terminológiában, ahol az *astur palumbarius* megjelölésére foglalták le. A francia szó története jól példázza sorsát máshol is, így a törökben és a magyarban is. A latin szó régen a magyarban kétségtelenül egyfajta ragadozó, solymászmadarat jelentett. A XIV. századi krónikaíró *austur* alakja (Scriptores I, 263 [Attila pajzsán], 284 [Emesu álmában]) nem szükségszerűen szövegromlás. A mai francia szó jelentése: 1. 'karvaly (Accipiter)'; 2. 'vándorsólyom, galambászhéja (Falco peregrinus)' (ECKHARDT, modern madártani precizitással). A latin szó különben előfordul a Codex Cumanicus első, olasz részében is, mégpedig *astor* alakban (109); KUUN GÉZA (Codex Cumanicus 377) a ritka latin szavak közt így értelmezi: '„astur", accipiter major, ital. astore'. A lat. *astor* perzsa és kun megfelelője a CC.-ban *Çarçiga*, helyesen *Carçiga*, azaz *qarčiya*. A perzsa szó MONCHI-ZADEH szerint (122) 'Habicht; héja', BODROGLIGETI értelmezésében (182) 'windhover; vörös vércse', a kun szót pedig GRÖNBECH (194) 'Habicht'-nak fordítja. A török *qarčiya* megfelelőit G. DOERFER (TMEN. I, 404–5, no. 278 és IV, 392, no. 278) összeállította a török, mongol, iráni, kaukázusi, finnugor és szamojéd nyelvekből. Az egyes adatok változatos jelentésárnyalatokat mutatnak. A török nyelvek többségében jelentkező értelmezés alapján DOERFER e madarat héjának: *astur palumbarius*-nak tartja.

Hogyan lett Kézainál az *astur palumbarius*-ból *turul*? SCHENK JAKAB „Magyar solymászmadárnevek" (Aquila XLIII–XLVI) című érdemes tanulmányában sajnos nem nyújt a kérdéshez használható madártani útmutatást. A *turul* szintén török eredetű szavaink közé tartozik. DOERFER (TMEN. III, 346–8, no. 1345) ezúttal is összegyűjtötte megfelelőit a törökben, perzsában, mongolban; a régi adatokat megtaláljuk CLAUSONnál (EtymDict. 172; ezek

a IX. századdal kezdődnek). Pontos meghatározásuk körül itt is sok a bizonytalanság, így Kāšγarī csak annyit mond róla, hogy nagyobb a *sïngqur*-nál (ez a magyar *szongor*-sólyom). A török-perzsa sólymászati könyvekből azonban kiderül, hogy ez is egy *astur*-fajta solymászmadarat jelent, PHILLOT szerint pontosabban: 'Crested Goshawk; *Astur Trivirgatus*'. Ezzel el is jutottunk a kérdés nyitjához. Az *astur*-nak a középkorban szélesebb jelentéstani skálája volt: a török nyelvek egy részében *qarčïγa*-t jelentett, más részében pedig *toγrïl*-t. Anonymus és Kézai számára az *astur* csak egyféle solymászmadarat jelentett, azt, amelyet magyarul *túrul*-nak neveztek.

6. Az álom mint rendkívüli esemény előzetes bejelentése széles téma, itt persze annak csak egyik szűk szektoráról van szó: előzetes híradás egy dinasztiaalapító nagy személyiség születéséről. Ez az előzetes híradás, prófécia természetszerűleg utólag történik meg, mert hiszen csak akkor vitathatatlan. Másfelől a rendkívüli személyiségek születését rendkívüli jelek előzik meg, legalábbis a lovas nomádok körében. Az Álmos-legenda kettős mozzanatával tűnik ki más hasonló mondák közül: tartalmazza a dinasztiaalapító születésének álom útján való előre jelzését és a solymászmadár totem-ős keletkezését.

A nagyszámú, eddig nem jelzett hasonló esetek közül mutatóba hadd utaljak néhányra.

Az ázsiai hunok (hiungnuk) déli ágának egyik törzsfője, név szerint Liu Jüan (uralk. 304–307.; megh. 310.) Észak-Kínában új dinasztiát alapított, a Korábbi Csao-t. Születését megelőzően anyja álmában egy nagy halat látott, melynek a fején két szarv ékeskedett; e hal férfivá változott, kezében tartott valamit, amiből erős fénynyaláb sugárzott. Ez híradás volt arról, hogy fia születik, akinek három nemzedéken keresztül kiváló utódai lesznek. Vö.: Cin-šï 101. fej., 1a–b; DEGUIGNES, Histoire générale des Huns I, 145.

Az ő alázatos híve, majd esküdt ellensége a másik hun dinasztia, a Későbbi Csao dinasztia létrehozója, Šï-lö (319–330.). Kezdetben hivatásos rabló volt, mikor azonban császári trónra került, kiderítették, hogy ő is rendkívüli körülmények között született: égi fény és mennydörgés jelezte érkeztét. Vö. Cin-šï 104. fej., 1a–6a. Ő volt különben az a császár, aki számára Fu-t'u-teng azt a híres hun nyelvű jóslatot mondta, melyről annyian annyit vitáztak, mégis máig megfejtetlen; vö.: BENZING, Fundamenta I, 686–7; LIGETI: MNy. XXXV, 59.

Másik két példámat „A mongolok titkos történeté"-ből veszem.

Alan-koa férjétől, Dobun-mergentől két fiat szült, Belgünütejt és Bügünütejt. Férje halála után özvegységében még három fiút hozott a világra, Bukukatagit, Bukatu-szaldzsit és Bodoncsart. Belgünütej és Bügünütej anyjuk és három féltestvérük háta megett pusmogni kezdett. Erre Alan koa az öt nyílvessző ismert példájával fiait egyetértésre intette, majd így szólt: „Fiaim, Belgünütej és Bügünütej, ti engem magatok között gyanúsítgattok, hogy kié, kinek a nemzetségéből való a három fiú, akit szültem. Hogy gyanakodtok, igazatok van. Éjszakáról éjszakára egy ragyogó, aranyos férfi jött hozzám a jurta fényeresztő nyílásának vagy az ajtóhomlokzatnak a fénynyalábján, megcirógatta hasamat, és fénysugara méhembe hatolt. Amikor elment, a nap és a hold sugarán távozott kúszva, mint valami aranyos eb." Majd versben így folytatta (a szöveget ezúttal a magam szó szerinti fordításában közlöm): „Mit fecsegtek esztelenül; | Hisz, ki gondolkodik, érti: | bizton az Ég fiai ők; | Fekete fejűekhez mérve | hogy beszélhettek ti róluk; | Mikor mindenek kánjai

lesznek, | a köznép akkor majd észretér". A fordítás: LIGETI LAJOS, A mongolok titkos története. Bp., 1962. 11 (A vers itt KÉPES GÉZA költői tolmácsolásában olvasható); mongol szöveg: LIGETI, Histoire secrète des Mongols: Monumenta I, Bp., 1971. 25—6.

Az égi fénysugár, az aranyos eb, aki voltaképpen férfi, a nomád mongoloknál valóban a nagy tettekre elhivatottak csodálatos születésének kísérő jelenségei. De nemcsak Alan koa fiai, hanem a köznép is jól tudhatta, hogy az „aranyos eb" nem más, mint a Bajaut-nembeli Maalik. De meglehet, hogy mindez a kései olvasó profán értelmezése csupán. A névtelen mongol krónikás Alan-koa iránt táplált rokonszenve tagadhatatlan. Alan-koa is az „arany nemzetség"-hez tartozott, Dzsingisz kán ősanyáinak egyike volt. Talán maga a krónikás próbálta — Alan-koa száján keresztül — a fattyakat isteni származással ékesíteni.

Más. Jiszügej, Temüdzsinnek az apja elment leánykérőbe. Mielőtt azonban terve szerint a „sógor-nemzetség"-hez, az olkunuthoz ért volna, összetalálkozott az Onggirat-nembeli Dej-szecsennel, akinek éppen volt egy eladó lánya, Börte. Dej-szecsen örvendezve így szólt: „Jiszügej sógor, álmot láttam az éjszaka. Egy fehér *szongor*-sólyom repült oda hozzám, karmai közt a nappal meg a holddal, és a kezemre telepedett. Álmomat elmondtam az embereknek: a napot meg a holdat csak tekintetünkkel látjuk, most meg a szongor odahozta hozzám a karmai közt, és a kezemre telepedett. Leszállott a fehér madár. Ugyan milyen szerencsét jelent ez a számomra? Azt jelentette az álmom, Jiszügej sógor, hogy eljössz a fiaddal hozzám. Hogy mit jelent ez az álom? Megmondta előre, hogy a Kijat-nemzetség szerencsét hozó hírnökeiként eljöttök ti ide." Fordítás: LIGETI i. m. 17; mongol szöveg: Monumenta I, 38.

Ez az álom is nevezetes eseményt jelez előre: hiszen Jiszügej fiával, Temüdzsinnel, a későbbi Dzsingisz kánnal érkezett a házhoz kéróként. Az esemény nagyságát persze ezúttal is csak utólag állapíthatta meg az igricek szövegét rögzítő névtelen krónikaíró. Viszont figyelmet érdemel, hogy a sólyom ezúttal nem totem-állat, hanem szabályos vadászsólyom, hagyományos tevékenysége közben, amely azonban a megszokott vadászzsákmány helyett a napot és a holdat, azaz a világ fölötti uralmat hozva telepedik vissza solymász gazdája kezére.

Egy percig sem lehet kétséges, hogy az Álmos személye köré szövődött turul-monda nem a dinasztiaalapító vezér születése előtt, de nem is közvetlenül utána keletkezett. Jól látta ezt GYÖRFFY GYÖRGY (Krónikáink 41), sőt azt is, hogy az később mint finomodott, igazodott a körülményekhez. Kérdés, hogy mikor keletkezett ez a monda? A honfoglalás előtt aligha. Talán a X—XI. században? Értelme, célja világos: igazolni a turul-nemzetség jogát a hatalomhoz.

A turul-monda, mint műfaj, nyilván nem előzmények nélkül jött létre, kellett lennie valami korábbi modellnek, melynek mintájára a krónikás (?) megalkotta. Az álom-motívum lehetne akár nyugati eredetű is. ám a totem-ős szerepe félreérthetetlenül keleti, török ihletésre utal.

De térjünk vissza Álmoshoz.

7. Az *Álmos* név görög betűs változata szintén nem problémák nélkül való.

Ezek közül az egyik abból fakad, hogy a görög betűs alak *sz*-szel kezdődik. Igaz, MORAVCSIK GYULA kristálytiszta érveléssel eltakarította az útból,

azonban megállapításait sajátságos módon nem vették kellően figyelembe. Ezért talán nem lesz felesleges újra betekintenünk az ügy aktáiba.

A név Konstantinos Porphyrogennetos ismert művének 38. fejezetében fordul elő, mégpedig nem is egyszer, de háromszor. Arról van szó a kérdéses helyen, hogy a kazár kagán magához hívatja Levedit, hogy megtegye a magyarok fejedelmévé. Levedi mondja a kagánnak: „*ἀλλὰ μᾶλλον ἔστιν ἕτερος ἀπ'ἐμοῦ βοέβοδος, λεγόμενος Σαλμούτζης καὶ υἱὸν κεκτημένος ὀνόματι Ἀρπαδήν · ἐκ τούτων μᾶλλον εἴτε ἐκεῖνος Σαλμούτζης εἴτε ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ἀρπαδὴς ἵνα γένηται ἄρχων*": „azonban van rajtam kívül egy másik vajda, akit Álmosnak neveznek, akinek fia is van, név szerint Árpád; ezek közül akár az az Álmos, akár a fia, Árpád legyen inkább fejedelem". A kagánnak tetszik ez a beszéd, emberei hazakísérik Levedit, s ott történik meg a végső megállapodás Árpád személyében. E megállapodásnak már láttuk a szövegét, ezt idézi a TESz.

A görög szöveget BEKKER bonni kiadása alapján idéztük, mely mind a három esetben szigmával kezdi Álmos nevét.

Nos MORAVCSIK GYULA már 1926-ban tisztázta e parazita szigmák eredetét „Levedi és Álmos" című cikkében (MNy. XXII, 82—4). Szövegkritikai munkájához felhasználta a görög szöveg fényképeit, mégpedig a párizsi XII. századi kéziratról (P^1), annak XVI. századi másolatáról (P^2), végül a vatikáni 1509-ből származó kéziratról (V).

Ezek alapján MORAVCSIK megállapította, hogy P^1-ben mind a három esetben megtalálható a szókezdő *σ*, azonban a harmadik esetben — szabad szemmel is láthatóan — utólag toldották be a *σ*-t az *εἶπερ* és *'αλμού* közé. A V-ben és a P^2-ben az első esetben *σ*-szel kezdődik a név, a másodikban azonban *ἐκεῖνος ὁ ἀλμούτζης* van, a harmadikban *ἶπερ ἀλμούτζη*. A P^1-ben egyszerű szövegromlással van dolgunk: az első esetben a szókezdő *σ* a megelőző *λεγομενὸς* szóvégének dittografikus hatásaként keletkezett, a másodikban pedig a *ὁ*-t a másoló *σ*-nak nézte. A vatikáni kézirat az első esetben tartalmazza a hibás *σαλμούεζης*-t *ὁ ἀλμούτζης* helyett. A vatikáni kézirat alapján a MEURSIUS-féle kiadás (1611.) mindenütt kifogástalanul magánhangzós szókezdetet ad, a későbbi BANDURI-kiadás (1711.) a P^1 alapján mindenütt helytelenül szigmával kezdi Álmos nevét. Innen kerültek a hibás olvasatok BEKKER bonni kiadásába, onnan meg MARCZALI jóvoltából hozzánk, a MHK.-ba.

MORAVCSIK tizenkét év múlva visszatért a kérdésre „A magyar Álmos név legrégibb feljegyzéséhez" című cikkében (MNy. XXXIV, 186—8). A három kézirat helyszínen történt megvizsgálásáról beszámolva megerősítette korábbi megállapításait. Új mozzanat mindössze annyi, hogy sikerült megállapítani: a V nem független a P^1-től, hanem annak egyszerű másolata. Ebből következően „a vatikáni kézirat nem függetlenül a párizsitól, hanem épen mint róla készült másolat őrizte meg az eredeti alakot, amelyet a párizsi kódexben egy későbbi ismeretlen kéz kiegyenlítő törekvésből származó javításaival eltorzított".

Ily módon sikerült a téves *Σαλμούτζης*-t, „amely a nyelvészeknek korábban oly sok fejtörést okozott", véglegesen kiküszöbölni — gondolta MORAVCSIK. Úgy látszott, úgy is van, hiszen NÉMETH GYULA (HonfKial. 281—2) fenntartás nélkül elfogadta MORAVCSIK javításait.

Közben azonban megjelent JAKUBOVICH EMIL és PAIS DEZSŐ Ó-magyar olvasókönyve (Pécs, 1929.), amely a bizánci császár könyvéből is közölt magyar szórványemlékeket tartalmazó szövegrészeket, többek között azt, amely Álmos nevének harmadik előfordulását tartalmazza. A két tudós szerző szövegét a P^1 kéziratnak a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában őrzött teljes

fényképről másolta, olyan akribiával, hogy még a sorvégeket is jelölték, a szóvégi szigmák helyett is megtartották az eredeti σ gráfiát. Természetes, hogy szövegükben ily módon *σαλμού-τζη* olvasható; igaz, jegyzetben utalnak MORAVCSIK közlésére, amely szerint a vatikáni kéziratban kétszer *ἀλμούτζης* olvasható. Már nem természetes az, hogy nem jelezték, hogy a név elején a σ szövegromlás eredménye, ezt ugyanis az 1926-os cikk alapján már sejteni lehetett. Igaz, csak 1938-ban közölte MORAVCSIK helyszíni vizsgálatainak eredményeként, hogy a σ későbbi betoldás. Ezt bizonyítja egyrészt az a körülmény, hogy a σ feltűnően kicsire van írva, nyilván azért, hogy a már korábban ott levő két betű közé beférjen, másrészt az, hogy az ά felett kissé jobbra nagyítóval tisztán kivehető valami vakarás, amely által egy későbbi kéz az α felett eredetileg meglevő spiritus lenist eltűntette.

A lényeget tömören így foglalta össze GYÓNI MÁTYÁS (A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Bp., 1943. 16): „A P^2-ben mindhárom előfordulási helyen, a V-ben és a P^1-ben az első helyen mutatkozó *σαλμούτζης*-ról MORAVCSIK GYULA kimutatta, hogy nem tekinthető alakváltozatnak, hanem csak átvitelből és későbbi kéz torzításából keletkezett, illetőleg továbbvitt szövegromlásnak." Vö. még MORAVCSIK GYULA, Bíborbanszületett Konstantin, A birodalom kormányzása. Bp., 1950. 170–5 és Byzantonoturcica. Berlin, 1958. I, 63–4.

A magyar fejedelem nevét BEKKER görög szövegében mind a három helyen torzított formában rögzítette, tőle került hozzánk így. Azaz hogy a torzulás nálunk még tovább is fejlődött. MARCZALI lemásolva BEKKER szövegét kifelejtett belőle 11 szót (MNy. XXII, 84. jegyz.), a kimaradt szavak közé tartozott az egyik *σαλμούτζης* is. A két előfordulást tovább apasztotta egyre az ÓMOlv.; ez az egy — változatlanul hibás alakban — tovább vándorolt a MSzFgrE.-be és a TESz.-be.

Úgy gondolom, itt az ideje, hogy végre visszatérjünk Konstantnos eredeti, helyes névalakjához, amely *ἀλμούτζης* (alanyeset), és *ἀλμούτζη* (tárgyeset).

8. Korábbi felfogás szerint a görög gráfia magyar *Almucsi* vagy *Almucs* alakot takarhatott, azonban GYÓNI (i. m. 18) világosan kimutatta, hogy csak az *Almucs* olvasat a helyes.

Almucs és *Almus* egyazon névnek két magyar változata. A magyarázatul szolgáló *cs* > *s* változásról, amely nem ritkán az *s* > *cs* változással kereszteződik, számos hosszabb-rövidebb megjegyzés látott napvilágot, de az egész kérdést áttekintő monografikus feldolgozás még várat magára, bár égető szükség volna rá egész sor függőben levő kérdés megnyugtató megoldásához. Török jövevényszavaink kapcsán magam is utaltam néhány vonatkozására, legutóbb vö. MNyTK. I, 185 (= LIGETI LAJOS, A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van: Budapest Oriental Reprints, Series A 1. Bp., 1977.; Editors E. SCHÜTZ–E. APOR).

Figyelemre méltó, hogy *Almucs* nem az egyetlen a Konstantinos feljegyezte nem nagy számú magyar név között, amely *cs*-t tartalmaz a későbbi *s*-es alakkal szemben. Ilyen: *Tarkacsu (Tarkacs), Termacsu (Termacs), Jutocsa, Falics;* ezek később (főleg helynevekben) *Tarhos, Tormás, Jutas* (és **Falis)* alakban tükröződnek. Különben Konstantinos magyar szórványemlékei megkülönböztetett figyelmet érdemelnek, mert egyetlen forrásból származó, egységes nyelvi (nyelvjárási) anyagot tartalmaznak.

Az *Álmos* személynév, mint arra már Gombocz „Árpádkori török személyneveink" című tanulmányában (MNyTK. 10. sz. 26) utalt, a XV. századig elég gyakori. Közülük érdemes kiemelni Álmos hercegnek, Kálmán király testvérének a nevét; e név ugyanis okleveleinkben *Almus*, bizánci forrásokban (Kinnamos) viszont *Αλμούζης* (Moravcsik, ByzTurc. II, 63–4) alakban jelentkezik. A görög átírás rendhagyó, a zétának *š* értékben való használatára Moravcsiknak ez az egyetlen példája (i. m. 33), Gyóninak (i. m. 17–8) sincs rá kielégítő magyarázata. Lehet, hogy idegen közvetítésre támaszkodik a bizánci átírás (Kinnamos magyar glosszáira; vö. ÓMOlv. 99–100).

Már korábban felvetődött a kérdés, vajon valamennyi Álmosunk Álmos vezér nevéből sarjadt-e? Gombocz a szolganevek közt való előfordulásai miatt ebben kételkedett, s feltette, hogy két azonos hangzású névvel lehet dolgunk: az egyik magyar (finnugor), a másik török előzményre menne vissza. A feltevéseknek erre az ingoványos terepére nem követném Gombocz-ot, itt inkább arra szorítkoznék, hogy néhány szót ejtsek arról, hogy egy *Almiš* típusú névnek mi lehetett a sorsa a törökségen belül.

A köztörök (jóideje ezt a műszót használjuk a korábbi *j*-török helyett) nyelvekben szabályosan illeszkedik a névadás rendszerébe: *-miš (-miš)* képzős igei származék. Gombocz (i. m. 26–7) utal fő forrására, Houtsma kipcsak névanyagára, ahol valami 20 ilyen típusú név található (Sauvaget: Journ. As. 1950: 31—58, gyűjtése nem módosítja számottevően ezt a képet), de utal a X. századi rovásírásos Jóskönyv, továbbá a Qutadγu bilig ilyen jellegű neveire is. Árpád-kori neveink közül ide sorolja az *Álmos*-on kívül még az *Atlamos*-t és az *Ötömös*-t.

Maga az *Almiš* név török területről régóta ismeretes a 920 körüli volgai bolgár fejedelem neveként. Rásonyi László kiadatlan „Onomasticon Turcicum" című műve becses műve további példákat tartalmaz. Ezek közül való — szíves közlése szerint — több kazak *Almis* és *Almes* (P. P. Rumjancev, Kirgizskoe chozajstvo, St. Pbg., 1912—3. 50, 218, 114), *Almis-batïr*, aki 1798-ban a kazak *Botbaj*-ág feje volt (Tynyšpaev, Materialy k istorii kirgiz-kazakskogo naroda. Taskent, 1925. 65). A történeti anyagból ide vonható egy IX. századi ujgur emlék *Il-almiš sängün* neve (F. W. K. Müller, Zwei Pfahlinschriften 12). Természetesen megtaláljuk e nevet a folklór-anyagban is; ilyen az altaji török *Almïs-χan* (Nikiforov, Anosskij sbornik. Sbornik skazok altajcev s primečanjami G. N. Potanina. Omsk, 1915. 36, 212), valamint a telengit *Almïs* (A. K. Kalačev, Neskoljko slov o poêzii telengetov: Živaja Starina VI, 499).

Gombocz az *Almiš* nevet előbb 'vétel'-nek, majd 'vett'-nek értelmezi; mind a kettő lehetséges, azzal, hogy egyik is, másik is csak lazán közelíti meg a valóságos (nem szükségszerűen kizárólagos) jelentést. A tör. *al-* 'vesz' számos jelentésárnyalattal rendelkezik: 'levesz (ruhát, nyerget)', elvesz '(feleségül)', 'behajt (adósságot)', 'megvesz (megvásárol)', 'megvesz, bevesz (erődítést, meghódít népet)'; stb.; Vö.: DTS. 36; Clauson, EtymDict. 124.

Mi a helyzet csuvasos vonatkozásban?

9. Ramstedt tézise (pontosabban: hipotézise), amely a mong. *-mal*-t és a tör. *-miš*-t összekapcsolta, ma is használható altaji relációban, arra azonban sohasem volt alkalmas, hogy egy IX. századi ócsuvas problémához döntő bizonyítékot szolgáltasson. Persze jól tudjuk, hogy a nyelvi jelenségek ritkán jelentkeznek vegytiszta állapotban. Jól tudjuk – sajnos gyakran megfeled-

kezünk róla —: jövevényszavait az átvevő nyelv nem mindig meríti az átadó nyelv eredeti szókészletéből, olykor bizony belemarkol annak jövevényszavaiba is.

Régi nézetét később is fenntartotta RAMSTEDT, bár azt némi fenntartással körülbástyázta (Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II, 106, 108), ezzel kapcsolatban viszont lehetségesnek tartotta a köztörök és csuvas 60 és 70 számnevek idevonását. Nézetéhez csatlakozott — óvatos formában — RÄSÄNEN is (Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen 137).

Ismeretes valóban, hogy a köztör. *altmïš* '60' és *yetmïš* '70' megfelelője a csuvasban *utmăl* és *śitmĕl*, azaz a köztör. *-miš-*, *-miš*-sel szemben a csuv.-ban *-măl*, *-mĕl* jelentkezik. A két számnévben világosan felismerhető az *altï* '6' és *yeti* '7'; CLAUSON (EtymDict. 130) szerint ezeknek a származéka, mégpedig egy „szokatlan képző" (with the unusual suffixe) segítségével. Tehát képzőre gondol ő is, ha nem is a török participium perfecti és praeteritum indefinitum képzőjére, mint RAMSTEDT.

A két számnév jelentősebb adatai a következők.

Az első közülük előfordul a jeniszeji feliratokban, mégpedig *altmïš* [ᵃltmiš] és *altmıs* [ᵃltmis²] alakban (S. E. MALOV, Enisejskaja pisjmennostj tjurkov. M.-L., 1952. 1, 41, 48 és 26). Az elsőként említett adat talán ókirgiz, s a IX. századra tehető. A többi régi török emlékben bőségesen van adatolva e számnév, így az ujgurban mind a három korszakból *altmïš* (GABAIN: TTT. VIII, L 1; KARA-ZIEME: BTT. VII, 83; LIGETI: AOr. XIX, 129); horezmi, QB., csag. *altmïš* (BODROGLIGETI, Gulistan 198; DTS. 40; PDC. 31); kipcsak *altmïš* (HOUTSMA 22; stb.), *altïmïš* (ZAJĄCZKOWSKI, Bulgat 7; TELEGDI, Qawānin 292; nyilván másodlagos alakkal van dolgunk, vö. ugyane források *yetmiš* alakját); Ibn Muhanna *altmïš* (BATTAL 10). Mai nyelvekben: *altmïš* (oszm., az., tkm., gag.; tat. bask., kar. stb.), *altmuš* (kumük), *altïmïš* (kar. T.), *alpïs* (kzk., nog., kkalp.); *ăltmiš* (özb.); *altmïš*, *atmïš* (turki, mai ujg.). Vö. CLAUSON, EtymDict. 130; SEVORTJAN, Etimologičeskij slovarj tjurkskich jazykov 141 (teljes felsorolással).

A *yetmiš* '70' szintén előfordul már a legrégibb emlékekben. A feliratokban: *yätmis* [y²t²ms²] (Kül tägin 12, Ongin 9) és *yätmiš* [y²t²mš] (Bilgä qaγan 11; vö. TALAT TEKIN 402), valamint ókirg. *yetmiš* [y²et²miš] és *yätmiš* [y²t²mš] (MALOV, En. 49, 41); ujg. *yitmiš* (Man. I, 20, 15; LIGETI: AOr. XIX, 286); Rabg. *yätmiš* (MALOV, Pamj. 387); IM. *yitmiš* (BATTAL 90); kipcsak *yätmiš* (HOUTSMA 12); stb. A mai nyelvekben: oszm. *yetmiş* (HONY 401), az., tkm. gag. *yetmiš* (ARS. 80; TRS. 312; GRMS. 180); turki *yetmiš* (JAR. 155), mai ujg. *yätmiš* (NADŽIP, URS. 783); kar. L. *yätmis*, kzk. *yetmiš* (RADL. III, 367, 368); bar. *yitmiš* (RADL. III, 525); szalar *yimiš*, *yémuš* (KAK. 195); kzk. *jetpïs* (RADL. IV, 83); tat. *jitmïš* (RADL. IV, 153); kkalp. *jetpis* (RKkS. 920); karacs.-balk. *jetmiš* és *üč jïyïrma bla on* 'három húsz és tíz' (RKBS. 570); stb.

Merőben más eljárást követnek a szibériai török nyelvek (és a sárga ujgurok nyelve). Ezek a nyelvek az *altï* '6' és *yeti* '7' számneveket nem *-miš (-miš)*-sel kombinálják, hanem az *on* 'tíz' számnévvel, vagyis a '60' és '70' fenti alakjai helyett a 'hat tíz' és a 'hét tíz' kifejezést használják.

Példáink: altaji török (ojrot) *altan (< altï on)* '60' (RADL. I, 403; ORS. 17); teleut, sór, lebed, kacsa, küerik *alton (< altï on)* (RADL. I, 404), szagáj, kojbál *alt'on* (RADL. III, 1315); hakasz *alton* (ChRS. 24), tuvai *aldan* (TRS. 54), jakut *alta uon* (PEK. I, 81); sárga ujgur *alton* (MAL. 14). Továbbá: alt. *jättän* '70' (RADL. III, 366), küer. *jätton* (uo.), kojb., kacsa *jetton* (uo.), tel. *'jätton*

(uo.), alt. *jeten, ďeten* (ORS. 54), hak. *čëton* (ChrS. 318), tuv. *čeden* (TRS. 524), jak. *sättä uon* (PEK. II, 2181), sárga ujg. *jeton, ǰeton* (MAL. 40).

Amíg 60 és 70 *on* ('tíz')-nal szerkesztett alakja a török régiségben ismeretlen, és a mai török nyelveknek csak egy szűk körén belül használatos, addig 80 és 90 *on*-nal kombinált alakja általánosnak és kizárólagosnak mondható a régi és a mai török nyelvekben egyaránt.

A fontosabb adatok ezek: türk *säkiz on* (TALAT TEKIN 367), ujgur *säkiz on* (a legrégibb emlékektől a XV. századig; vö.: ZIEME: BTT. V, 85; HAMILTON, Un conte bouddhique 126; LIGETI: AOr. XIX, 193); Kāšγ. *säksōn* (BROCK. 175: *säksōn;* CLAUSON: *säksōn;* DTS.: *seksün);* horezmi *säksän* (FAZYLOV II, 279); IMuhannā *säksän* (BATTAL 59); csag. *seksän* (PDC. 370). A mai nyelvekben összevont palatalis hangrendű alakban él tovább a szó: oszm. *seksen* (HONY 310), az. *säksän* (ARS. 180), tkm. *segsen* (TRS. 570), gag. *seksän* (GRMS. 407) stb., stb. A szibériai csoport még őrzi a régi állapot emlékét: alt., tel. *säγisän* (RADL. IV, 447), alt. *segizen* (RAS. 68, ORS 126), hak. *sigizon* (ChRS. 186), tuv. *sezen* (TRS. 371; *ses* '8'), jak. *aγïs uon* (PEK. I, 24), sárga ujg. *saqïson, saqson* (MAL. 99). Szerkezetileg ide tartozik a csuvas *sakărvunnă* (RČS. 91) is.

Hasonló a helyzet a 90 török nyelvű adataival. Ezúttal is elegendő néhány példa: türk *toqquzon* (MALOV, Pamj. 432); ujg. *toquzon* (GABAIN, Alttürk. Gram. 103; TEZCAN: BTT. III, 58; LIGETI: AOr. XIX, 266); Kāšγ. *toqsōn* (BROCK. 214; DTS. 577: *toqsun);* IM. *toksan* (BATTAL 74); Tefsir *toqsan* (BCR. 307); kipcsak *toqsan* (HOUTSMA 22); stb. A mai nyelvekben szintén összevont, de velaris hangrendű alakban él: oszm. *doksan* (HONY 86), az. *doχsan* (ARS. 74), tkm. *togsan* (TRS. 637, de *dokuz* '8'), gag. *doksan* (GRMS. 150); a nem oguz nyelvekben *toqsan* (vö. RADL. III, 1165), hak. *toγïzan* (ChRS. 229), tuv. *tozan* (TRS. 414; *tos* '9'), jak. *toγus uon* (PEK. III, 2702), s. ujg. *toqson* (MAL. 12ö). Csuvas *tăχărvun(n)ă, tăχărvun* (RČS. 152).

A kérdéses számnevek puszta áttekintése meggyőz arról, hogy *altmïš* '60' és *yetmiš* '70' nem képzett, de összetett szavak, s a bennük második elemként használt *-mïš* ugyanazt a jelentéstani funkciót tölti be, mint a '80' és '90' nevében az *on*, más szóval a *-mïš* eredetileg szintén 'tíz'-et jelentett. A két elhomályosult összetételen kívül azonban ismeretlen a szó a törökségben, s oda feltehetőleg idegenből került, egy ez idő szerint közelebbről meg nem határozható időpontban.

Magyarázásukra több kísérlet történt (felsorolásukat lásd SEVORTJAN-nál), közülük egyedül NÉMETH GYULÁé érdemel figyelmet; vö. Az uráli és török nyelvek ősi kapcsolatai: NyK. XLVII, 82 és Probleme der türkischen Urzeit: BOH. V, 82. E szerint a tör. *-mïš* finnugor megfelelőkhöz kapcsolandó.

Valójában a finnugor nyelveket ezúttal csak a magyar és a permi nyelvek képviselik. Sajátságos módon ezek a megfelelők itt is csak összetételekben fordulnak elő. Az ide tartozó magyar *harminc* < *χarm-misz* (csökevényei a *nyolc* és *kilenc* számnevekben) ősmagyar kori permi jövevényszó, a permi nyelvek *-mi̯s, -mi̯s* szavának nincs finnugor kori előzménye, mert e korban még nem alakult ki a tizes számrendszer; vö. MNyFgrE. II, 268. Nem kevésbé feltűnő, hogy pl. a zürjénben a *neľami̯s* '40', *veti̯mi̯s* '50', *kvai̯te̯mi̯s* '60' mellett ugyanebben a nyelvben a *nèľàmi̯n* '40; *negy-ven'*, *veti̯'mi̯n* '50', *kvai̯ti̯'mi̯n* '60' alakok is megvannak; vö. SZINNYEI, NyH⁷. 56.

NÉMETH GYULA a finnugor (uráli?) és török nyelvek viszonyát több száz éven át tartó szoros, ősrokonságszerű érintkezésből magyarázza. Kronoló-

giai okokból ezzel a magyarázattal összeegyeztethetetlen az imént tárgyalt egyeztetés, mert az csak a török és a permi nyelveket érinti.

Az egyeztetés helyességében azonban nemigen kételkedhetünk. Mellette szól a jelentéstani azonosságon kívül a használatában mutatkozó szerkezeti azonosság, sőt a hangtani hasonlóság a teljes azonosságnál is nagyobb súllyal esik latba.

Több lehetséges körülmény mérlegelése után arra gondolhatunk, hogy az őstörök is, az őspermi is — egymástól függetlenül — egy harmadik, ez idő szerint közelebbről meg nem határozható nyelvből kölcsönözte a *miš* 'tíz' szót.

10. Régi török jövevényszavaink közt is akad olyan, amelyet *-miš* képzős igei származéknak tartanak. Ilyen a *gyümölcs*. Fontosabb adatai a következők.

A legrégibb adatok a IX. századi ujgurral kezdődnek; a még korábbi rovásírásos türk emlékekből tematikai okokból hiányzik a szó. De lássuk: ujg. *yėmiš* [yymyš] 'fruit' (HAMILTON, Un conte 136; CLAUSON, EtymDict. 88). A kései (XV. sz.) ujgurban kettős alakban jelentkezik e szó, a Fordító Iroda szj.-ében régiesebb formában: *yämiš* (ujgur írással), ill. *jemiš* (kínai átírásban; ez mongolos alak), 'gyümölcs' (LIGETI: AOr. XIX, 283), a Tolmács Iroda szj.-ében viszont a mai ujgurhoz közelítő formában: *yämiš* 'gyümölcs', *qïzïl yämiš* 'egyfajta piros színű kis gyümölcs' (13a és 14b; csak kínai átírásban, kiadatlan). Egyéb nyelvemlékekben: Kāšγ. *yämiš*, *yėmiš*, *yėmiš* (BROCK. 85, 90; CLAUSON i. h.); Rabγ. *yimiš* (MAL., Pamj. 388); horezmi *yemiš* (BODROGLIGETI, Gulistan 139); Tefsir *yemiš* (BOR. 151); csag. *yemiš* (PDC. 559); kun *yemiš* [yemis, jemis, giemis, jemiş, iemiz] 'Frucht, Obst' (GRÖNB. 121); Leideni Névt. *yämiš* [y'mš] 'Frucht' (HOUTSMA 102); TZ. *yämiš* (ATALAY 284); Qawānnin *yämiš* (TELEGDI 312); jemeni ötnyelvű szj. *yėmiš* [**mš olv. yymš] 'gyümölcs', j. négynyelvű szj. *yämiš* [ymyš]; örm. kip. *ịėmiš*, *ịemiš*, *ịemiz* 'fruit' (TRYJ. 335); stb.

Mai török nyelvekben: oszm. *yemiş* 'fruit' (HONY 400), N 1. 'incir; füge'; 2. 'kavun; dinnye'; 3. leblebi; 'pörkölt borsófajta'; 4. 'söğüt tuhumu; fűzfamag' (Söz Derleme Dergisi III, 1513); az. N. *jemiš* 'szárított gyümölcsök; mazsola; gyümölcs' (Dial. slov. az. jaz. 1964. 245); tkm. *ijmiš* 'termés; gyümölcs' (TRS. 348); gag. *jemiš* 'bogyó; mazsola' (GRMS. 176); krm. *ǰämiš* 'Frucht' (RADL. III, 392); kar. T *ịemiš* 'Frucht' (KOW. 202), kar. L *jemis* (MARD. 34); kum. *jemiš* (KRS. 1085); nog. *jemis* (NRS. 106); tat. *ǰimeš* (TRS. 765), *qara ǰimeš* 'getrocknete Pflaumen' (RADL. IV, 152), N. *jemeš* 'gyümölcs' (Dial. slov. tat. jaz. Kazan, 1969. 171); miser *ǰiməš* (PAASONEN: JSFOu. XIX/2: 5); bask. *jemeš* (BRS. 183), *ǰiməš*, *jiməš* (PRÖHLE: KSz. V, 236); kkalp. *jemis* 'bogyó' (RKkS. 1122), kirg. *jemiš* 'gyümölcs; bogyó; étel; takarmány' (KRS. 247); kzk. *žemiš* 'fruit; results' (SHNIT. 102); özb. Q *ǰėmiš* 'étel, eledel; mazsola; takarmány' (LIGETI), irod. özb. *jemiš* 'étel, eledel, ennivaló' (URS. 138); turki *jemiš*, *jeimiš* 'fruits and sweets; fruit' (JAB. 154); mai ujg. *jimiš* 'bogyó; gyümölcs' (URS. 803); Hak. *imes* 'mag; gyümölcs' (ChRS. 58); tuv. *čimis* (TRS. 534); szag. *čimiš* 'die Speise, das Essen; Frucht' (RADL. III, 2159); alt. *ǰämiš* 'Speise, Futter' (RADL. III, 392); szag., kojb. *nämis* 'Lockspeise, Köder' (RADL. III, 691).

A szó a csuvasban *śimĕś* alakban és 'étel, eledel; takarmány; gyümölcs, zöldség' jelentésben él' (ČRS. 363).

A mongolban a szó a XIV. századtól fogva van adatolva. Itt említendő az 1389-ből való Hua-yi yi-yü *jemiš* 'gyümölcs' adata (I, 4a; vö. M. LEWICKI 24 'fruit d'un arbre'). A többi kínai átírásos mongol szójegyzék a XV—XVI. századból való. A Fordító Iroda mongol szj.-ében szintén *jemiš*-t találunk, kiegészítésül mellette olvasható még e szó ujgur írásos változata is *jimis* alakban (14a; vö. HAENISCH, Sinomongolische Glossare I, 11, no. 91; az itt közölt *jemiši* olvasat téves). A Tolmács Iroda mongol szójegyzéke (Tk. 135b) szintén *jemiš*-t ad. A másik két Ming-kori szójegyzékben *jemis*-t (Ls: ISHIDA 135b) és *jenis*-t (Yy 74b) tartalmaz. Az arab írásos többnyelvű szójegyzékek közül megtaláljuk szavunkat a következőkben: IMuhannā *jimiš* (MEL. 134; KR. 218; POPPE 439); MA. *jimiš* (POPPE 120); Jemeni négynyelvű szj. *jemiš* [ḥmyš olv. ǰmyš] 'gyümölcs' (9a8: 2); prekl. mong. *jimis* 'gyümölcs', *jimis-tü modun* 'gyümölcsfa, tkp. gyümölcsös fa' (LIGETI, Indices IV, 144; V, 223); irod. mong. *jimis* 'fruit, berries, dates' (LESS. 1056); irod. ojr. *zemes* (POZDN. 262).

Megvan a szó a mai mongol nyelvekben is: ojr. nyj. *džimŋ* (KARA 137), kalm. Ö. *zemŋ*, D. *zemš* 'Frucht, Früchte, Obst' (RAMST. 473); ord. *dzimis* 'fruit' (MOST. 199); üdzs. *džimis* (KARA; 11); kel. mong. *jims* (RUDN. 89); hal. *žims* 'gyümölcs, bogyó' (LUV. 180); bur. *žêmês* 'gyümölcs, bogyó' (ČER.[2] 237), *üzêm žêmês* 'szőlő' (ČER.[2] 497).

A mongol szó török eredetű. Ennek világos bizonyítéka a régi adatokban jelentkező szóvégi *š*, amely idegen a mongolban, s rövidesen el is tűnt, illetőleg *s*-szel helyettesítődött a mongol helyesírásban is. A szókezdő *j* sem különösebben meglepő, mert nem az egyetlen a mongol kori török jövevényszavakban (ilyen pl. a *ji'aq*, *ja'aq* 'dió' ~ köztör. *yayaq)*. Szokás egyszerű mongolizmusnak magyarázni, de az sincs kizárva, hogy e szavak olyan (kipcsak) török nyelv(ek)ből kerültek a mongolba, ahol a *y* szókezdő helyett *j* állott. Meg kell jegyezni, hogy a *jimis* 'gyümölcs'-nek nincs etimológiája a mongolban; a mellette található *jimislig* 'fruit garden, orchard; fruit-bearing' (LESS. 1056) szintén török jövevényszó, vö. ujg. *yemišlik* 'orchard' (CLAUSON, EtymDict. 939).

A tatárból való a cser. *jèməš* 'Frucht', *deməš* 'Naschwerk', *deməš* 'Gemüse, Obst' (RÄS. 30), hasonlóképpen a votj. *jemiš*, *jomiš*, *jumiš* 'Frucht' (MUNKÁCSI: UgFüz. 5. sz. 131). Behatolt a török szó több kaukázusi és balkáni nyelvbe is (ez utóbbiak az oszm.-ból); felsorolásukat lásd: DOERFER, TMEN. IV, 195.

A tör. *yemiš* végső soron kétségtelenül a *yē-* 'eszik' (a mgh. hosszúságát igazolja a jak. *siä-* és Kāšγ. *yē-)* igére megy vissza. Általánosnak mondható felfogás szerint a fentebb már említett *-miš*, *-miš* képzőt látják a végződésben. E képzőnek azonban nem ez a fő funkciója, főnévként csak ritkán fordul elő. Már GOMBOCZ írja: „önálló főnévi használatára (mint pl. a kazáni tatárban: *tormôš* 'élet', *kâlmôš* 'cselekedet') nem találok biztos példákat (MNyTK. 16. sz. 26). Az ótörökben GABAIN említi még: *ögmiš* 'dicséret', *atï kötrülmiš* 'neve magasztos (Buddha)' (AlttürkGr. 73, Fundamenta I, 36). RÄSÄNEN példái sem különösen nagyszámúak: GOMBOCZ két kazáni tatár példáján kívül ott van a *jiməš* 'Obst', kzk. *turmuš* 'Leben' (Morphologie 137). CLAUSON (i. m. 938) szintén a *yē-* ige *-miš* képzős származékának tartja a szót, ám megjegyzi, hogy konkrét tárgyat jelölő főnévben a képzőnek ez a funkciója szokatlan. Ez igaz, a többi ismert (itt fel nem sorolt néhány további) példa elvont fogalmat kifejező főnév. Még sem kétséges, hogy ezt a szót a török nyelvi tudat a nagyon gyakran használt *-miš*, *-miš* képzős igei származékok közé sorolta be.

Van a szónak más etimológiája is, ezt először EGOROV (EtymSlov. 214), majd újabban HAMILTON (Un conte 136) vetette fel. E szerint a *yĕmiš* 'gyümölcs; étel' a *yē-* igéből képzett *yĕm* 'étel, takarmány' névszónak *-š* képzős származéka. A kiindulási pontul választott *yem* jól ismert a török régiségben (az ujgurtól kezdve), és megfelelő módon van képviselve a mai török nyelvekben is. Az *-š* deverbalis nomenképző általánosan elterjedt a törökségben, temérdek példával igazolható. Ezzel szemben az *-š* denominalis nomenképző ritkának mondható; funkciója GABAIN szerint (i. m. 63) nem világos, HAMILTON (i. h.) viszont nagyító (augmentativ) képzőnek tartja. Példák: ótör. *bayïš* 'Stricke' *(bay* 'Band'), *bügüš* 'Weisheit' *(bügü* 'weise'), *tärkiš* 'Hast' *(tärk* 'ua.'), *arqïš* 'Bote, Karavane', *yoquš* 'Aufstieg' (RÄSÄNEN, Morphologie 112).

A *yĕm-iš* magyarázat mellett szól az a körülmény, hogy ugyanezen *yem* szónak van egy másik származéka, amely ha nem is gyümölcsöt, de egy növénynevet jelent. Ez a csag. *yimlik* [olv. yémlik] 'ein breutblättiges Gras' (RADL. III, 533), 'une plante (meg nem határozott perzsa és arab megfelelésssel)' (PDC. 559); oszm. *yămlik* 'der Bocksbart (Tragopogon)' (RADL. III, 396; magyarul 'bakszakáll, babszakáll, bakfű, kakukkszaláta, kígyómarást gyógyító fű, tejesfű': CSAPODY—PRISZTER, MNövSz. 26).

A csuvas *šimĕš* elválaszthatatlan a *šime* 'takarmány; étel, eledel', valamint a *ši-* 'eszik' (ČRS. 362) szótól. Egységes szócsaládot alkotnak, mégpedig hosszú idő óta, hiszen a szókezdő *š*-t együtt alakították ki. A *šimĕš* ugyanakkor azonban egy félreismerhetetlen rendhagyó sajátságot is tartalmaz: a szóvégi *š* helyett ugyanis *l*-t várnánk.

A jelenlegi *š* csak kétféleképpen magyarázható. Vagy korábbi *č*-ből keletkezett: *ĭvăš* 'marok' (tör. *avuč*, tat. *uäč, uč)*; *juš-* 'savanyodik' (tat. *ačï-)*; további példák felsorolását feleslegesnek tartom, mert — figyelembe véve a török szó történetét — ez a lehetőség eleve kirekesztendő. Vagy pedig a szóvégi *š* korábbi *š*-re megy vissza: *piš-* 'érik, fő' (tat. *piš-), kĕšen-* 'nyerít' (tat. *kešnə), puš* 'fej' (tör. *baš), šiš-* 'villámlik' (tör. *yaš-), šišem* 'villám' (tör. *yašïn), šuraš-* 'megbékül' (tör. *yaraš-*, tat. *yäräš-), šipeš-* 'hozzáragad' (tör. *yapïš-), χirĕš* 'elébe, ellen' (tör. *qarïš)* stb. Ez esetben a csuvas szó jövevény valamely török nyelvből. RÄSÄNEN némi kétkedéssel a kazáni tatárból próbálja magyarázni a csuvas alakot; e nézet felé hajlik BENZING is. A bizonyosság azonban hiányzik ítéletükből, és nem ok nélkül.

Helyesen állapítja meg POPPE (Die tschuwassische Sprache: KCsA. II, 82—3): „Was in der tschuwassischen Sprache kompliziert ist und oft grosse Schwierigkeiten bereitet, das sind die chronologisch verschiedenen Entlehnungsschichten, welche dem Lautsystem des Tschuwassischen ein höchst buntes Aussehen verleihen". Kétségtelen, hogy az imént felsorolt példák, amelyekben a csuv. szóvégi *š* korábbi *š*-ből keletkezett, nem tartoznak a jövevényszavaknak egyetlen kronológiai rétegébe. Közülük a *šimĕš* éppen igen korai rétegből való.

Ez a szó nem lehet kazáni tatár eredetű, nemcsak azért nem, mert a csuvas ilyen jövevényszavai nem *j*-, de *j*-nyelvjárásból valók, és megőrizték eredeti *j* szókezdőjüket, de nem lehet azért sem, mert olyan korán került nem is a csuvasba, de annak előzményébe, mégpedig eredeti *š*-es szóvéggel, amikor kazáni tatár nyelvről még beszélni sem lehetett.

Ebből a — ha tetszik, ócsuvasnak tekinthető — *jimiš* alakból keletkezett ugyanis a mi *gyümölcs* szavunk; a TESz. igen helyesen ugyanebből az alakból indult ki.

A magyar nyelv történetében nem eléggé jártas jeles külföldi turkológusok — a magyar *gyümölcs* bűvöletében — megpróbálták védelmükbe venni az „eltűnt", nem létező csuvas szóvégi *l*-t tartalmazó alakot. Így RAMSTEDT (Zur Frage 33) a csuv. *śimĕś*-t egy korábbi **śimül-č*-ből próbálta magyarázni, ahol az *l* természetesen az általa posztulált altaji kiindulópontot jelentette, mely a köztörökben *š*-sé fejlődött; a járulékos *-č* képzőt a félreértett magyar alakon kívül semmi sem indokolta. DOERFER (TMEN. IV, 195) hivatkozik ugyan, idézőjelben, egy pontatlan ócsuv. **śimiś* alakra mint a magyar szó forrására, zárójelben azonban hozzáfűzi, hogy e helyett helyesebbnek tartja egy ócsuv. **śimelš* vagy hozzá hasonló alak feltevését, ahol az *lš* megfelelne a köztör. *š*-nek, az őstör. *l*-nek. E feltevés melléktermeke az ócsuv. szókezdő *ś* felbukkanása (*y*, ill. *j* helyett), melyet CLAUSON (i. m. 938) expressis verbis is megfogalmazott, nem sejtvén, hogy a *gy* magyar fejlemény átvett ócsuv. *j*-ből.

A *gyümölcs* nem az egyetlen török szavunk, melyben az *lcs* tör. *š*-re megy vissza. Ilyen még: *bölcső* < *bišik* (van *bĕšik*, *bŏšük* és *bŭšük* változata is), *bocsát*, *bocsánik*, *búcsú* (a magyar régiségben van e szavaknak *l*-es változatuk is); vö. tör. *bošat-*, *bošan-*, *bošuy*.

Mindennek semmi köze nincs sem az ócsuvashoz, sem az őstörökhöz; az *l* a magyarban jól ismert járulékhang, mellyel sokat foglalkoztak. Ugyanezzel a jelenséggel találkozunk különben a *cs* > *lcs* esetében is: *bölcs* < *bügüči*, *ács* (az *ács*-nak van *álcs* változata is) < *ayači*, *szűcs* (a *szűcs*-nek is van a régiségben *szülcs* változata) < *śivči*. Ilyen különben a *szemölcs* is, melyet korábban helytelenül a *gyümölcs* párjának tartottak.

11. A TESz. I, 1140 a *gyümölcs* alatt említ még egy szót, a *gyümölcsény*-t, a nélkül, hogy jelentéséről vagy származék jellegéről szólna. GOMBOCZ (BTLw. 82) is a *gyümölcs* alá sorolja, de a címszótól elkülönítve tárgyalja, megemlíti, hogy származékszó, jelentéseit is közli, de nem foglalkozik velük bővebben. Pedig erről is érdemes egy-két szót ejteni, mert *gyümölcsény* szavunk jelentése távolról sem azonos a *gyümölcs*-évei; azonosítása nem könnyű sokszor általános, nehezen megfogható értelmezései miatt.

A NySz. meghatározása szerint a *gyümölcsény* jelentése: 'arbor ulmus; dumus; Strauch, Gestrüppe'; a latin meghatározásnak a német nem éppen pontos fordítása. Az OklSz. közli ugyan e meghatározást is, de indokoltnak tartja, hogy kérdőjellel kísérje SZARVAS GÁBOR olykor nagyvonalú értelmezéseit. Az OklSz. a következő meghatározásokat nyújtja: *gyümölcsény:* értelmezés azonos a fentivel; *gyümölcsény-bokor:* 'dumus ulmorum, dumus; Ulmenstrauch, Strauch?'; *gyümölcsény-fa:* 'ulmus; Ulme?'. Egyetlen egy adat van, az 1386-os oklevélből, amely a *gyümölcsény*-t *ulmus*-nak nevezi, nyilván tágabban vett 'cserje' értelemben.

A *gyümölcsény* szó különben a XIV—XV. században jelentkezik utoljára forrásainkban, azután eltűnik nyelvünkből, s helyét — úgy látszik — egy újabb, máig használatos szó foglalta el.

A *gyümölcsény*-re (ebből: *gyümölcsényes)* vonatkozó adatainkat latin megközelítéseik szerint a következőkben tekinthetjük át. (Adatainkat az OklSz.-ból vettük.)

Az oklevelek gyakran a *gyümölcsény* meghatározására általános megjelöléseket használnak. Ilyen a *arbor* 'fa': 1251 1255: *gemelchen;* 1255: *ghumluchyn;* 1269: *Gymulchen;* 1272: *Gymylchen;* 1296: *gymilchyn*. Ugyane latin meghatározást követően a magyar szóban is előfordul a *fa* megjelölés: 1311:

Gymulchynfa; 1323: *gumulchenfa;* 1382: „ad duas arbores quarum una pirus [körtefa!] et altera *Gymulchenfa* nuncupatur"; 1416: *Gymelchenfa* és *Gyvmelchenfa*. Anonymus híres helyén (40) *silua* '(gyümölcsényfákból álló) erdő' a megjelölése: „iuxta *siluam Gemelsen*". Az egyik adatban *lignum* '(kiszáradt) fa' „pervenit ad *lignum Gymelchenfa* nominatum".

Számos esetben nem 'fa', de 'bokor, cserje' a meghatározása. Gyakran *dumus* '(sűrű) bokor': 1272: „ad *dumum Gumulchen*"; 1287: „ad *dumum* quendam *Dymulchen*"; 1313: „*dumus* wlgariter *gyumulchen* dictus"; 1339: „ad *dumum Gymulchin* és sub alio dumo similiter *gymulchin* nominato". A magyar névben a 'bokor' meghatározás is megjelenik: 1332: „ad vnum *dumum Gemulchen*bukur vocatum"; 1383 k.: „ad unum *dumum* qui wlgariter *Gymelchen*bukur appellatur"; 1471: „ad *dumum Gyumelchen*bokor". Hasonló értelemben használatos a *rubus* is (a latin szónak erre a jelentésére vö. BesztSzj. 873): 1374: „sub quodam rubo *gymulchin* vocato". Más cserjék meghatározására is használatos e latin szó: 1324/1363: „venit ad *rubum* Tyuisbokur vocatum"; 1344: „*dumus* rubi qui wlgo dicitur Chypkebokur" (a latin szó itt eredeti értelmében jelentkezik); 1394: „quodam *rubo* galagonyabokor vocato"; 1363: „in vno *rubo* vlmi Zylbukur dictum"; 1351: „quidam *rubus* sumbukur vocatus".

Közelebb visznek a *gyümölcsény* meghatározásához azok a latin megjelölések, amelyek tövises cserjére utalnak. Ilyen a *spina* 'tövis': 1284: „*spinae Gymulchin* uocate". *Dumus spinarum* 'tövises bokor': 1335: „*dumus spinarum Gymulchen* vocatarum". Ehhez: „ad *dumum spinarum* vulgo tyuysbokur dictus". *Spinetum virgultum* 'tövises bokor': 1411: „ad *spinetum virgultum* quod dicitur *Gymelchenbokor*". Vö. még: „sub vno *dumo spineto* wlgo Chypkebokor dicto", *Spineum virgultum* 'tövises bokor': 1095: „dirigitur ad *spineum uirgultum* quod dicitur *gemissenbugur*".

Az eddigiekből úgy látszik, hogy a *gyümölcsény* egy tövises cserjét (fát), illetőleg annak a gyümölcsét jelenti. Teljes bizonyossággal a fenti adatok alapján nem azonosíthatjuk e növényt, azonban a következő adatok közelebb visznek bennünket ehhez. Ezek szerint a galagonyáról lehet szó, amelynek ebben a korban *alba spina* a neve: 1277: „*Alba spina Gyumulchen* uocata". Ugyanez a meghatározás egy másik oklevélben így hangzik: „quasdam arbores *albe spine* wlgo Galagonya". Vö. *galagonya-bokor* 'spina alba' (OklSz. 290), továbbá TESz. I, 1015: „*galagonya* 'tüskés cserjefajta, melynek fehér virága és piros bogyójú termése van', szakny. Crataegus". Érdemes megjegyezni, hogy a *galagonya* szó a magyarban akkor jelenik meg, amikor a *gyümölcsény* eltűnőben van, a XIV—XV. században.

A *gyümölcsény : galagonya* botanikai azonosítása dolgában Prisztер Szaniszlóhoz fordultam, aki levélben (1978. I. 28.) volt szíves közölni a következőket: „Amint az a szó értelmezései legtöbbjéről feltételezhető, alighanem galagonyáról (Crataegus) van szó. Ezt bizonyítaná a növény mindenütt említett tövises, szúrós volta és a piros termése, valamint az a tény, hogy mindkét galagonya-faj (Crataegus oxyacantha és C. monogyna) közönségesnek mondható az országban." Prisztер Szaniszló utal különben Jávorka „Magyar flórájá"-ra (1924—5.), ahol a galagonya régi magyar nevei közt megtalálható a „fehér tövis" is.

Gombocz szerint a *gyümölcsény -ény* képzős magyar származékszó, a benne előforduló képző támogatására felhozott *kökörcsin* nem éppen szerencsés példa, mert az utóbbi szó teljes egészében török származék. Helyette hirte-

lenében a *szemölcsény*-t tudnám javasolni, ha a szó csakugyan magyar származék. Ez azonban korántsem magától értetődik.

A magyar *gyümölcsény* szótól ugyanis bajos elválasztani a következő török adatokat: csag. *yimišän* [yymyš'n] 'nèfle; naspolya' (PnC. 559), RADL. (III, 393) szerint e szó jelentése 'die Steinmispel; kőnaspolya'; Šejχ Sul. ugyane szót így értelmezi: 'yavşan, bir nev'i hafif ot ve giyah dir' (ed. Ist. 314), KÚNOS szerint (106) 'eine leichte Grasarte' (a fordításból hiányzik a *yavşan* értelmezése). A csag. *yemišän* helyes értelmezése CLAUSON szerint (i. m. 939) a Sanglāḥ alapján 'a redcoloured fruit like a wild cherry *(ālū bālū)*, called in Pe. *gūmaç* (?) and in Ar. *za'rūr* (medlar)'. A perzsa szó helyes olvasata *kūhiǰ*, jelentése 'the Oxyacanth-fruit; a bramble; galagonya-gyümölcs, szeder' (STEING. 1065a).

Ide tartozik Kāšγ. *yimšän* < *yimišän* adata is, mely BROCK. szerint (90) 'ein wilder Obst in Qyfčaq'. A jelentés közelebbről is megfogható, mert Kāšγ. szerint szinonimája *yaβïšγu* 'Mispel' (BROCK. 72), ill. 'the medlar, Crataegus azarolus' (CLAUSON i. m. 881). Ezt a galagonyafajtát korábban magyarul *azarol-fá*-nak nevezték. Kikopott nyelvünkből, de a Pallas-lexikon még ismerte (II, 384), és azt is tudta róla, hogy ezt a miénktől különböző galagonyafajtát naspolya nagyságú gyümölcse miatt *vad naspolyá*-nak is nevezték.

Nyilván ide sorolandó még oszm. N. *yemişen*, amely számos nyelvjárásban él, és jelentése 'siyah veya kırmızı tatlıca ufak meyveleri olan dikenli ve yabanı bir ağaç; egy vadon termő tüskés fa, melynek fekete vagy piros, édeskés gyümölcsei vannak' (Söz Derleme Dergisi III, 1513). Végül megemlítendő még a türkmen N. (nohur) *jemšan* 'egy piros gyümölcsű növény, mely az irod. tkm. *alič* fajtához tartozik. (S. ARAZKULIEV—S. ATENIJAZOV—R. BERDYEV—G. SAPOROVA, Kratkij dialektologičeskij slovarj turkmenskogo jazyka. Aščabat, 1977. 101) Az irod. tkm. *alič* jelentése 'боярышник ложносомнительный; valódi(?) galagonya' (TRS. 43). DALJ orosz szótárában (I, 121—2) csak a боярышник található, jelentése 'bozótos, bogyós fa, Crataegus; C. Oxyantha et monogyna'.

A tör. *yimišen -n* képzős származéka a *yimiš* 'gyümölcs' szónak; vö. BROCKELMANN, Osttürkische Grammatik 150 (a példák közt a miéinkből ott találunk kettőt, a csagatájt és Kāšγari-ét).

Meg kell ismételnünk ezek után a kérdést: a *gyümölcsény* belső magyar fejlemény-e, vagy önálló török jövevényszó? A török és a magyar ugyanabból a szóból képez egy újabb szót: ez lehet véletlen. A képző mind a két nyelvben hangtanilag pontosan fedi egymást, a nélkül, hogy genetikailag közük lenne egymáshoz: ez is lehet véletlen. De hogy az ily módon képzett két szó szemantikailag igen bonyolult tartalommal ismét pontosan fedje egymást: ez már a véletleneknek oly mértékű találkozása volna, amely a valószínűség tűrési határát meghaladja.

Fel kell tehát tennünk, hogy a m. *gyümölcsény* 'Crataegus; galagonya' forrása egy régi török *ǰimišen* lehetett, melynek a jelentése — mai forrásaink tanúsága szerint — a galagonya (Crataegus; C. oxyantha és C. monogyna) és egyfajta (vad) naspolya (Crataegus azarolus) között ingadozott. Ismerve a népi botanika terminológiai ingadozását, a magyar és a török szó egyezése jelentéstanilag kifogástalannak mondható. Ehhez még hozzávehetjük, hogy középkori botanikánk kitűnő ismerője, RAPAICS RAJMOND szerint (A magyar gyümölcs. Bp., 1940. 18) „csontáralma termése révén a naspolya rokona a galagonya".

A *gyümölcs* és a *gyümölcsény* tehát ugyanolyan „jövevényszó-bokor", mint a *bocsát*, *bocsánik* és *búcsú*.

12. Régi magyar és török eredetű neveink közt szép számmal találunk olyanokat, amelyeknek kifogástalanul érthető és vitathatatlan a jelentése. E nevek összegyűjtésére és elemzésére eddig is számos érdemes kísérlet történt, további tennivaló természetesen e téren még mindig bőven akad.

Álmos — mint láttuk — nem tartozik neveinknek ebbe a könnyen értelmezhető kategóriájába. Mégis figyelmet érdemel, mert az előbbiekkel szemben egy újabb kategória élére kívánkozik; a mögéje sorakozó nevek csak vitatható módon vagy sehogy sem értelmezhetők, azonban olyan nyelvi és egyéb elemeket tartalmaznak, amelyeknek vizsgálata a magyar nyelv török kapcsolatainak további tisztázásához elengedhetetlen.

A következőkben e problematikus nevek néhány jelentősnek gondolt kérdésére szeretnénk a figyelmet ráirányítani. E kérdések főként rendhagyó csuvasos jellegű és más török nyelvi jelenségekből adódnak, ezekből próbálunk majd néhányat kiragadni és megvitatni.

Régi török eredetű neveink

II.

1. Legrégibb török eredetű neveinket korábban MELICH, GOMBOCZ, PAIS kizárólag köztörök nyelvekből magyarázták, az ő nyomdokukon haladva valaha így gondoltam magam is.

NÉMETH GYULA előbb „Gézá"-ról írt cikkében (MNy. XXIV, 147—51), majd „A honfoglaló magyarság kialakulása" című művében (297—8) e korábbi véleményt módosítandónak tartotta. Könyvében megpróbálta részletesen bizonyítani, hogy köztörök eredetű neveinken kívül vannak „bolgár-török" eredetűek is. Ez utóbbiak közé sorolta az erdélyi *Gyulá*-nak, valamint két lányának, *Karoldu*-nak és *Saroldu*-nak a nevét, valamint *Gézá*-ét; ugyanilyen eredetű véleménye szerint *Bő* helyneveink egy része, továbbá *Ölbő* nevünk. „E szerény, de biztos kezdet után minden reményünk megvan arra, hogy bolgár-török eredetű neveink száma még szaporodni fog" — mondta NÉMETH. Végső következtetésként úgy vélte, hogy „a bolgár-török nyelv a magyarságnál még a vezérek korában is élt".

Továbbra is megmaradt nyílt kérdésnek: vannak-e olyan kétségbevonhatatlan érvényű nyelvi kritériumok, amelyek alapján „bolgár-török" eredetű nevekről beszélhetünk? Ha igen, találunk-e kielégítő feleletet arra a kérdésre: hogyan élhettek a magyar régiségben „bolgár-török" és köztörök eredetű nevek egyidejűleg egymás mellett? Mielőtt ezekre a kérdésekre feleletet próbálnék keresni, néhány megjegyzést előre kell bocsájtanom.

Neveken természetesen tulajdonneveket értek, vagyis személyneveken kívül törzsneveket, méltóságneveket és helyneveket. A bennünket érintő ilyen természetű anyag ma sem csekély, jelentős gyarapodására számíthatunk az Árpád-kori Személynévszótár megjelenésével (PAPP LÁSZLÓ, Beszámoló az Árpád-kori Személynévszótár munkálatairól: PAIS MIKESY szerk., Névtudományi vizsgálatok 126—31) és az Árpád-kori helynévanyagot is felölelő nagy munka (GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp., 1965.) befejezésével.

A rendelkezésre álló névanyagnak ma csak csekély töredékét tudjuk törökből hitelesen (vagy feltevésszerűen) magyarázni. Ez utóbbi szerény terjedelmű anyagból is válogatni kellett: azokat a neveket emeljük ki, amelyek valamilyen irányban „vallanak". Ez a vallomás olykor negatív is lehet. Egyelőre tartózkodunk a nyelvi anyag etnikai meghatározásától a „bolgár-török" kategóriában. Bolgár-török helyett „ócsuvast" vagy „csuvasos" megjelölést használunk. Mellette a „köztörök" műszó is határozatlan, ezúttal is etnikai kötöttség nélkül, inkább csak abban az értelemben, hogy „nem csuvasos". Kivételt képeznek azok az esetek, amikor forrásunk világosan jelzi, hogy pél-

dául besenyő vagy kabar személyekről van szó. Különös figyelmet szentelünk minden olyan nyelvi (hangtani, jelentéstani) jelenségnek, amely rendhagyó és útbaigazítással szolgálhat a nyelvtípus meghatározásában; vannak ezek között eddig fel nem ismert csuvasos sajátságok is. Kronológiai tekintetben nagyjában a IX—XII. század anyagát vizsgáljuk, korábbi és későbbi adatok csak mankóul szolgálnak felvetett magyarázatunk megtámogatására.

Szándékosan használjuk a „török eredetű" meghatározást, mert a törökből átvett, befogadott tulajdonnevek éppúgy magukon viselik nyelvünk hangtani jegyeit, mint török jövevényszavaink. Mindebből következik, hogy minden török eredetű névkategória helyes értelmezéséhez — a törökön kívül — különös súlyt kell vetnünk a megfelelő magyar névkategória tanulságaira.

2. A magyar névkutatásnak nagyszerű eredményei vannak. Legjelentősebb képviselői közül is itt csak néhánynak egy-egy művét tartjuk szem előtt; ily módon szándékozunk elkerülni ismert dolgok ismétlését, egyben általános hitelű nézetekhez fűzhetjük megjegyzéseinket. E művek: MELICH JÁNOS, Keresztneveinkről: MNy. X, 97—107, 149—56, 193—9, 249—55; GOMBOCZ ZOLTÁN, Árpádkori török személyneveink: MNyTK. 16. sz.; PAIS DEZSŐ, Régi személyneveink jelentéstana: MNyTK. 115. sz.; BENKŐ LORÁND, A régi magyar személynévadás: Magyar Névkutatás Kézikönyve (Bp., 1949.); NÉMETH GYULA, A honfoglaló magyarság kialakulása; RÁSONYI, LÁSZLÓ, The Psychology and Categories of Name Giving Among the Turkish People: Hungaro-Turcica, Bp., 1976. 207—23; BÁRCZI GÉZA, A magyar szókincs eredete[2] 122—62. BÁRCZI nemcsak a korábbi kutatásoknak adja kritikai áttekintését, hanem saját maga eredményeit is beleolvasztotta összefoglalásába. Hogy azóta is eredményesen folynak a kutatások, arról folyóirataink és a névtudományi konferenciák beszámolói tanúskodnak.

Ismeretes, hogy személyneveink a XIV. századig egyelemű nevekből állottak. Egyetértés van abban is, hogy e neveknek — durva megközelítéssel kezdettől fogva két kategóriája különböztethető meg: a IX—X. században vezérek, törzsfők, nemzetségfők, kimagasló személyek nevei, mellettük a közmagyarok (félnomád pásztorok) nevei. E két kategória a honfoglalás után is megmarad, az egyiket úri nevekként, a másikat mint szolganeveket szokás emlegetni. Abban is egyetért az eddigi kutatás, hogy a honfoglalás előtt magyar és török eredetű neveket találunk (a megfejthetetlenekkel egyelőre nincs mit kezdeni); a török nevek használata lassanként „divattá" válik, lecsúszik a szolganevek közé (így kerülhetett az *Álmos* is közéjük), s csak a XIII. század végén kezdenek eltűnni: ekkorra megritkulnak a szláv nevek is, és helyüket keresztény neveknek adják át.

Lényegében igaza van BÁRCZInak (és azoknak, akik előtte ezt a feltevést már megkockáztatták), hogy a XII. századdal meginduló gazdag magyar eredetű szolganevekből következtethetünk arra, hogy ezeket (legalább egy részüket) viselhették a közmagyarok a honfoglalás előtt és a vezérek korában.

A magyar (finnugor) eredetű szolganevek felbecsülhetetlen értékű anyagot szolgáltattak. Jórészük mai magyar nyelven is könnyen érthető, a magyar nyelv történetét ismerő pedig a nehezebbjét is játszi könnyedséggel megszólaltatja. Ám még mindig marad egy jelentős mennyiségű névanyag, melynek értelmezése csak kétes értékű feltevések árán kísérelhető meg.

A XII—XIV. századi egyelemű magyar neveknek elsősorban a jelentéstana ragadta meg nyelvészeinket, csakúgy mint történészeinket. PAIS DEZSŐ

e magyar neveknek finom, szövevényes hálózatát dolgozta ki, két főcsoporttal, számos csoporttal, további alcsoportokkal, s ez utóbbiak is tovább tagolódtak; a széles részletezés olykor bizony zsákutcába torkollott, főleg ha kétes értelmezésű neveket kellett besorolni valahová. BÁRCZI GÉZA számot vetett PAIS e jeles dolgozatán kívül az ő és mások egyéb, hasonló tárgyú munkájával, és úgy próbálta meg összegezni az eddigi szerteágazó eredményeket. Új nála a történetiség fokozottabb érvényesítése, a gyerekkori, felnőttkori név figyelembevétele ugyanannál a személynél stb.

Annyi bizonyosnak látszik, hogy e bonyolult egyelemű névrendszer nem telepíthető át változatlanul a IX—X. századba, annak egy része későbbi időben keletkezhetett, sőt számolnunk kell olyan nevekkel is, amelyek a XII. században kihalóban voltak (s véletlenül nem fordulnak elő okleveleinkben), más részük végképp eltűnt már korábban.

Nem megképő, ha a már helyesen értelmezett személynevek osztályozása körül eltérők a vélemények.

BÁRCZI a sort az óvónevekkel, vallási hiedelmekben, babonákban gyökerező nevekkel kezdi (PAISnál ez az első főcsoport 10. alcsoportja): *Nem-való, Nem-vagy, Nem-él, Haláldi*; BÁRCZI ide sorolja még: *Hitvánd, Nevetlen*. Ugyancsak BÁRCZI szerint ide tartozik az állatokról és hasznos növényekről vett nevek egy része is, mint *Bika, Farkas, Farkasd, Kakasd, Tikudi, Ebed, Agárd, Ravasz* stb. Ugyanakkor PAIS az állatneveket az első főcsoport (kezdetleges nevek) harmadik csoportjába sorolja, élükön a ragadozó madarak neveit, mégpedig nemcsak törökből kölcsönzött alakjukat, hanem magyar megfelelőiket is: *Ölyves, Kaba, Kánya, Hollód, Keselőd, Baglyad*; úgy véli — GOMBOCZ nyomán —, hogy ezek legtöbbször török megfelelőik magyar fordításai. BÁRCZI ezzel szemben a madárneveket a XI—XII. század úri nevei közt tartja számon.

Egyelemű személyneveink igen feltűnő sajátságai közé tartozik, hogy bennük a kicsinyítő-becéző képzők nagy szerepet játszanak. Közülük a leggyakoribbak: *-di, -du, -dü, -d; -t, -ti; -cs, -s; -a, -e; -i; -ay, -eÿ; -n; -csa, -cse*; alapos magyarázatukat l. BÁRCZI, TihAl. 14—82. NÉMETH GYULA (HonfKial. 283—5) nyomatékosan utal személyneveink e sajátságára, mert a törökben ez teljesen ismeretlen, viszont török eredetű személyneveinkben is megtalálhatók szerinte e képzők, még akkor is, ha az alapszó ismeretlen nyelvünkben (pl. *Vajk*). Ez az elv régi török jövevényszavaink magyarázatába is behatolt (pl. *sólyom*), ezt magyar nyelvészeink egy része határozottan elutasította. Kétségtelen, hogy török (idegen) szó és magyar képző összekapcsolása csak bilingvizmus esetében képzelhető el.

Török párhuzamok miatt hadd utaljak itt neveink közt található képzett szavakra (*Látomás, Hallomás, Fegyveres, Kérő* stb.) és összetételekre (*Nemvaló, Nemvagy* ~ tör. *Bolmaz* > *Balmaz* vagy *Opaforcos* tör. *Tonuzaba* > *Tonuzoba*); ezekről is l. BÁRCZI, TihAl. i. h. és 182—4 (ez utóbbi helyen főleg helynevek közül valók a példák).

3. A finnugor névadás kérdései iránt nálunk korábban szerény érdeklődés mutatkozott. Újabban e téren örvendetes változás tapasztalható. Elegendő utalnunk Sz. KISPÁL MAGDOLNA „Vizsgálódás a vogul személynevek egy ősi rétegében", A. KÖVESI MAGDA „A névtudomány és a finnugrisztika", VÉRTES EDIT „Karjalainen déli osztják szövegeinek személynevei" című dolgozataira (NytudÉrt. 70. sz. 239—53). E fejtegetések érthetően az egyedül rendelkezésre álló folklór-szövegekre támaszkodnak, sajnos, ezek mesevilágából származó

színes „beszélő nevek", nem nyújtanak kellő segítséget. Az élő nevek vallomására van szükség. Itt is van már kezdeményezés: VÉRTES EDIT, Adalékok az osztják személynévkutatáshoz (PAIS MIKESY szerk., Névtudományi vizsgálatok), e rövid közleményből is jól láthatók a feladat nehézségei.

Szempontunkból szükséges volna pontos tájékoztatást nyerni az obiugorok, a permiek, mordvinok, cseremiszek névadásáról. E távoli analógiák jobban hozzásegítenének névadásunk ősi örökségének megítéléséhez, továbbá: mi keletkezett nálunk önállóan, mi idegen (török stb.) hatásra?

E tekintetben tanulságos képet nyújtott az 1968-ban Moszkvában rendezett névtani konferencia, ahol több finnugor tárgyú előadás is elhangzott. Íme közülük néhánynak a címe: A. F. FEOKTISTOV (Moszkva), Az udmurt személynevek eredete az udmurt nyelvekben; T. I. TEPLJAŠINA, A beszermének és az udmurtok személynevei XV—XVII. századi írásos források alapján; S. K. BUŠMAKIN, Az udmurtok kereszténység előtti személynevei; L. L. TRUBE, Mordvin személynevek a Gorkij-kerület földrajzi neveiben és lakossága kialakulásának néhány kérdése; P. I. MOROZOV (Udmurt SZSZK), Mikrotoponimiák mint udmurt nevek nyelvi magyarázatának forrása; Z. P. SOKOLOVA (Moszkva), Obi-ugor családnevek eredete; D. L. LUKIJJANOV (Udmurt SZSZK), Udmurt családnevek.

T. I. TEPLJAŠINA „Udmurtskie ličnye imena XV—XVII vekov" (Vsesojuznaja konferencija po finnougrovedeniju. Joška-Ola, 1969. 72—4) című előadásának téziseiből is látható: szánfunkra használható ez az anyag, amely felsorolja az orosz, török és votják eredetű egyelemű személyneveket, azok fontosabb jelentéstani kategóriáit.

4. A török névtan területén ma már számos jeles dolgozat igazít el bennünket, elsősorban RÁSONYI LÁSZLÓ tanulmányai, mindenekelőtt e szakasz élén idézett műve.

Török eredetű egyelemű személyneveink vizsgálatában tanácsos ma is GOMBOCZ fentebb idézett tanulmányából kiindulnunk. E nevek felkutatásában hármas elvet követett: 1. a kérdéses magyar névnek ki kell mutatni török személynévi alkalmazását; 2. ennek hiányában hasonló jelentésű magyar személynév tanúságára van szükség; 3. a magyar analógiáknál is nagyobb figyelmet kell szentelni a török analógiáknak. Ez utóbbi elv mögött voltaképpen a török névadási rendszerben való tájékozottság igénye nyer kifejezést, s ebben GOMBOCZnak kitűnő forrása akadt, egy XIV. századi (1343.; e helyes dátumot sokáig nem ismerték) ismeretlen szerzőnek (Leideni Névtelennek szoktuk nevezni) arab—török szótára. E szótár kiadója, M. TH. HOUTSMA (Ein türkisch-arabisches Glossar, nach der Leidener Handschrift. Leiden, 1894.) a szójegyzék török nyelvéről írt bevezetésében külön szól a mameluk-török személynevekről (24—35). Ez a rész a Névtelen arab szövegébe fűzött hasonló fejezetre támaszkodik (arab szöveg: 29—30). HOUTSMA azonban nem elégedett meg e sovány anyagnak a közlésével, arab nyelvi történeti szövegeiből saját maga gyűjtötte személynevekkel lényegesen kibővítette. Ellentétben a Névtelen török személyneveivel, melyeket arab magyarázat kísér, a gyűjtött nevek glosszák hiányában nem mindig értelmezhetők biztonsággal.

HOUTSMA a mameluk neveket két csoportra osztotta: egyszerűekre (*Yaγmur* 'Regen') és összetettekre (*Ädgü-tägin* 'jó herceg', *Er-toγrul* 'hímtúrul'); saját gyűjtését — igen helyesen — nem vette fel szótárába. A Névtelennél a személynevek felsorolása egyszerű, a közös elemet tartalmazók mindig

egy bokorban találhatók; pl.: *Bay-bars*, *Qutlu-bars*, *Tay-bars*, *Ay-bars* (arab szöveg: 29). A nevekben előforduló *bars* nem 'Luchs, mint HOUTSMA fordítja, nem is 'tigris', mint SAUVAGET értelmezi, hanem 'vadászleopárd': ar. *fahd* 'the cheetah, or hunting panther, the ounce', mellyel a törökök (és mongolok) éppoly szívesen vadásztak mint a sólyommal. Az első tagként szereplő névrészek: *bay* 'gazdag', *qutlu* 'szerencsés', *tay* 'csikó', *qul* 'rabszolga', *ay* 'hold'. Megjegyzendő, az összetett török személynevek is egy eleműeknek számítanak, mert külön-külön egyik sem használható az egész helyett ugyanazon személy megnevezésére.

HOUTSMA a maga idejében jól volt tájékozva a török névadás szokásairól. Kétségtelenül hatást gyakorolt GOMBOCZra, aki azonban nemcsak világosabban tudta rendszerezni HOUTSMA anyagát, de a rendelkezésére álló magyar névanyag is jelentősen eltérítette a török modelltől.

GOMBOCZ Árpád-kori török eredetű személyneveinket tette vizsgálódása tárgyává, ez egyet jelentett egyelemű neveink török rétegének a vizsgálatával. Jelentette egyben azt is, hogy e személynevek zöme kun eredetű. A szintén kipcsak típusú kun nyelvnek közeli rokona a HOUTSMA-féle mameluk-kipcsak nyelv, melyet azóta más forrásokból is jól ismerünk.

Ezen a ponton kénytelenek voltunk eltérni GOMBOCZ különben kifogástalan koncepciójától: anyagunkból kirekesztettük a kun személyneveket (összehasonlítás céljából persze figyelemmel kísérjük őket, ahol ez szükséges). Célunk éppen az, hogy a honfoglalás korának, az azt megelőző és követő évszázadnak török nyelvi hatását nyomon kövessük, röviden: a kunok bejövetele előtti török hatás emlékeit kutatjuk. Más szóval csak a tatárjárás előtti török kapcsolatainkkal kívánunk foglalkozni. Mégpedig nem ok nélkül. A tatárjárás nyomán kialakuló mongol korban gyökeresen megváltozott Belső-Ázsia és Kelet-Európa etnikai arculata. Ez a hatalmas történelmi változás még krónikáinkban is tükröződik. Az Ős-Gesta és Anonymus szűk perspektívájú Szkitiája alig terjed túl a Donon (DEÉR JÓZSEF, Szkitia leírása a Gesta Ungarorumban. Bp. 1931.; kny. a Magyar Könyvszemle 1930. évi kötetéből), Kézai és a XIV. századi krónika-csoport Szkitiája viszont Tarsiáig és Mangaliáig ér (GOMBOCZ ZOLTÁN, A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány: NyK. XLV, 13—84).

5. Szólnunk kell arról a fenntartásról is, amellyel GOMBOCZ totemizmuselméletével szemben élünk. Ez az elmélet is HOUTSMÁra megy vissza, aki az oguz törzsek totemizmusáról közölt korábban egy cikket (Die Ghuzenstämme: WZKM. II, 219—33). E cikk Rašīdu-'d-Dīn által megőrzött Oguz-mondán alapszik; perzsa szöveg: BEREZIN I, 31—41; orosz fordítás: CHETAGUROV, M.-L., 1952. 87—91. Ez a monda tartalmazza Oguz kán hat fiának, valamint azok négy-négy fiának a nevét; az unokák nevei azonosak a 24 oguz törzs nevével. Mindegyik törzs nevén kívül megadja a perzsa történetíró a törzs tamgáját (*tamya*), *onqun*-ját és *andām-i gošt*-ját 'hús-részét' (az ünnepi lakomán két ló húsát fogyasztották el, mindegyik lónak a húsa 12 részből áll, így mind a 24-nek mindig ugyanaz a hús-rész jutott). A perzsa szöveg új kritikai kiadása (A. A. CHETAGUROV — A. A. ALI-ZADE, Fazlallāh Rašīd-ad-Dīn, text I. Moskva, 1965.) nem tartalmazza a tamgát, az *onqun*-t és az *andām-i gošt*-ot. Ugyanezek az adatok hiányzanak K. JAHN fordításából is (Die Geschichte der Oguzen des Rašīd-ad-Dīn. Wien, 1969. 44—8).

Az *onqun*-t eleinte *ujγun*-nak olvasták, és 'passend, vorteilhaft, einverstanden'-nak magyarázták. NÉMETH (HonfKial. 69) már a helyes *onqun* olva-

satot fogadja el, 'sikert hozó' értelmezése helyett azonban CHETAGUROV ét kell elfogadnunk, ez pedig 'totem'. A szó mongol eredetű; vö. irod. mong. *ongyon* '1. pur, saint; 2. Ongon, génie tutélaire d'un endroit; tertre sépulchral, cimetière d'une famille régnante; mets offerts aux manes' (KOW. I, 353), '(shamanist) spirit inhabiting a material object, genie, guardian spirit, tutelary deity; spirit of a deceased person, ghost; pure, holy, consacrated tomb of a saint or an eminent person, family tomb; shamanist ancestral idol' (LESS. 614); irod. ojr. *ongyo, ongyod* 'ongon, samán istenség' (POZDN. 29); kalm. *oŋgon* 'heilig, göttlich' (RAMST. 287); ord. *oŋgon* 'saint, endroit de sépulture d'un personnage éminent où se pratique un culte publique; sacré, consacré (à une divinité, à un obo)' (MOST. 514); hal. *ongon* '1. tiszta, szent; 2. elsődleges; 3. ősök szelleme, samán szellem' (LUV. 300); bur. *ongon* 'valamilyen szellem ábrázolása, melyet a sámán készít fából, állati bőrből vagy anyagból; védőszellem' (ČEB.[2] 356). Vö. még DOERFER, TMEN. I, 179–81.

Az oguz törzsi genealógia legendájának világos tanulsága: Oguz kán hat fiának van csak ongonja, a tőlük származó unokák közül négynek-négynek azonos az ongon-totemje. Más szóval: ongonja (nemzetség ősapja, védőszelleme) csak vérségi alapon kötődő társadalmi egységnek, nemzetségnek lehet; idegeneket (is) befogadó törzsnek nem lehet ongonja, csak a vezetőjének. A 24 oguz törzs hat totemje ez: *šāhīn* 'fehér sólyom' (perzsa *šāhīn* 'a royal white falcon': STEING. 728); *qartal* 'sas' (jellegzetesen oguz típusúnak tűnik a szó: vö. CLAUSON, ED. 648); *taršanǰil* 'nyulászó sas' (jellegzetesen oguz hangalakú szó); *sonqur* 'szongor-sólyom'; ezután következik egy torzított szó, melyet HOUTSMA *üč quš* 'három madár'-nak. CHETAGUROV pedig, kérdőjellel, *örkī* 'kecské'-nek próbál olvasni; a helyes alak *ügi* 'bagoly' (CLAUSON, ED. 101: „a bird like the sparrow-hawk which can see in the dark"); *čaqïr* 'vörös lábú vércse; Falco vespertinus' (eredetileg 'kékes-szürke', vö. CLAUSON, ED. 409). A perzsa történetíró oguz-hagyományát megőrizte Abulgázi is, némileg torzított formában. Nála is megvan a 24 unoka, illetőleg törzs neve, megvannak a tamgák, de nincs meg többé a hús-részekről szóló rész, nem esik szó a hat totem-sólymászmadárról, helyette mindegyik unokának (törzsnek) megvan a maga „madara" *(quš)*, tarka összevisszaságban; így pl. a *Qayï* törzs madara a *šonyar* (eredetileg ez *songor* alakban a 13–16. törzs ősének a totemje), a *Bayat* „madara" az *ügi* (eredetileg ez a 17–20. törzs ősének a totemje); vö. A. N. KONONOV, Rodoslovnaja turkmen. M.-L., 1958. 53–4, török szöveg 45–7.

Egyetlen magyar fejedelmi személynek lehetett ongon-totemje, Álmosnak, az ő nemzetségét nevezték *Türül*-nemzetségnek, de a nevet nem viselte sem ő, sem nemzetségének más tagja, mint ahogy az oguz nemzetségek totemes ősei sem viselték totemjük nevét sajátjukként.

Érdekes, hogy Kézai vagy forrása ismerhette azt a pogány hagyományt, amely szerint a totemőst ábrázolhatták a címerpajzson is (erről a szokásról l. UNO HARVA, Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker 474); átlátszó kései hamisítvány ez Attila és Álmos nemzetsége azonosságának a bizonyítására.

HARVA szerint (uo.) különben egyes nemzetségeknek mennydörgés a totemje, mert benne egy óriási méretű sast vélnek felfedezni; vö. a *Ši-lö* születésével kapcsolatban mondottakat (I.6).

Végül kár volna megfeledkezni arról, hogy a solymászat szintén hozzájárulhatott nálunk a vadászsólyom-nevek személynévi divatjának a kialakításához. Vö. legutóbb E. SCHÜTZ, Einige Bemerkungen zu den ungarischen Fal-

kennamen: Die Jagd bei den altaischen Völkern (Asiatische Forschungen Bd. 26. Wiesbaden, 1968.), 103—18.

6. Feltűnő, hogy solymászmadár-neveink közt mennyi a török eredetű: *bese, karvaly, keselyű, ölyv, sólyom, szongor, torontál, túrul.* Mind török jövevényszavaink úgynevezett régi rétegébe tartozik, ami korántsem jelenti azt, hogy ugyanabból a török nyelvből kaptuk volna őket. Kétségtelen azonban, hogy Árpád-kori solymászatunkban legtöbbjüknek fontos szerepe volt.

Akad köztük olyan is, amely még mindig további nyelvészeti (hangtani) magyarázatra szorul; ezek taglalásába most nem bocsátkozhatunk. Egyet mégis kiemelünk közülük, a rövid életű *szongor*-t, mert az újabb példát szolgáltat arra, hogy egy török eredetű szavunk helyét egy más (szláv) szó foglalja el.

A *szongor* török eredetére MUNKÁCSI (KSz. VIII, 342) mutatott rá, a „bolgár-török" jövevényszavak közt tárgyalta GOMBOCZ (BTLw. 124—5). Mint kihalt szót mellőzte BÁRCZI (SzófSz.), nyilván ugyanebből az okból a TESz. is, bár a szintén kihalt *torontál*-t felvette címszavai közé (III, 918).

GOMBOCZ (Árpádkori tör. szn. 16—7) a szó régiségét a dunántúli bődi *Zongor* család nevével próbálta igazolni. Személynévi használatára példánk nincs, mint közszót is csak szójegyzékeink tartalmazzák: 1395 k.: „*zongor*: grifalco" (BesztSzj. 1161); 1405 k.: „*zongor*: grifalco" (SchlSzj. 1747). Ezt a nálunk nem honos sólyomfajtát a solymászat divatja hozta be hozzánk, nevével együtt, alighanem török solymászok útján.

Ugyancsak a solymászat terjesztette el széles körben e sólyomfajta nevét, melyből vándorszó lett, többszörös kölcsönzések miatt a szokásos hangmegfelelések erősen keveredtek: mongol típusú alakokat találunk a törökben és törököt a mongolban. A hatás nemcsak a szókezdő mássalhangzót, de a magánhangzókat is érinti. A fontosabb adatok ezek.

Török: Kāšγ. *songqur* 'Falke' (BROCK. 183; kisebb, mint a *toγrïl*, nagyobb, mint a karvaly: *qïrγuγ songqurqa qarïšmaz* 'a karvaly nem száll szembe a szongorral' (vö. CLAUSON); QB. *songqur* 'кречет; kerecset' (DTS. 508); ujg. *songqar* 'gerfaut' (kínai átírásban: LIGETI: AOr. XIX, 199. Fordító Iroda ujg. kín. szj.); horezmi *songqur* (ZAJ., Qutb. 159); csag. *songqur, sonγur* 'faucon' (PDC. 364); kun *sonγur* 'Falke; pielfalchus' (GRÖN. 222); kipcs. L. Névtelen *songur* 'eine Art Falke' (HOUTSMA 78), Bulgat *songur* 'espèce de faucon' (ZAJ. 46); TZ. *sunqur* (ATALAY 242); AH. *somqur* (CAFER. 92); Yemen *sonqor* (8a4: 9; négynyelvű szj.); IM. *sunqur*, olv. *sonqur* (BATTAL 63); kzk. *sûngqur* 'кречет; kerecset' (RKS. 300), 'falcon' (SHNIT. 187); kkalp. *sungqar* 'сокол; sólyom' (RKS. 956); oszm. *sungur* 'falcon' (HONY 326). Személynevekként: LN. *Aq-sonqor, Qara-sonqor* (HOUTSMA, arab szöveg: 29; SAUVAGET, Noms et surnoms de Mamelouks: JournAs. 1950: 37, 32); Qawānin *Sonqur* (TELEGDI 322); *Mänglik Sïngqur, Alp Sïngqur tigin, Alp Sïngqur tarqan, Ügä Sïngqur* (F. W. K. MÜLLER, Pfahlinschriften 12, 24, 31; MÜLLER *Šïngyur* olvasata ebben a korban elfogadhatatlan).

Mongolos szókezdettel: ujg. *šonggar* 'gerfaut' (ujgur írással; LIGETI: AOr. XIX, 199), *šingor* (kínai átírásban; Tolmács Ir. 27a; kiadatlan); Oguzlegenda *šongqor* (41, 46); csag. *šonqar* 'faucon, proprement gerfaut' (PDC. 378). Qaz. *šunqar* 'falcon' (STEPHENSON, Zoological Section 76: nagyobb, mint a *bāz* [= tör. *qarčïγa*], hasonlít hozzá, hideg országokban él, sok van belőle Európában (vö. PELLIOT: BSOS. VI, 576); turki *šunqar, šünqar, šuŋχʷr* (JAR. 289); mai ujg. *šuŋqar* 'сокол, кречет; sólyom, kerecset' (URS. 551); kirg. *šumqar*

'кречет; kerecset' (Jud. 1940. 469); irod. özb. *šunqōr* 'кречет; kerecset' (URS. 549); bask. *šoŋqar* 'кречет, самец; kerecset, hím' (BRS. 660), *šuŋkar* 'a *lašĕn*-nél nagyobb sólyomféle' (Pröhle 264); tat. *šoŋqar* 'кречет; kerecset' (TRS. 662); tkm. *šunqar* 'кречет, сокол; kerecset, sólyom' (TRS. 763).

Mongol: MTT. *šingqor* 'Edelfalke; kín. *hai-c'ing*' (Haenisch, Wb. 141; mongol szöveg: Ligeti, Monumenta I, 164); Hy *šinqor*, tb. *šingqot* (I, 7b; vö. Lewicki, Index 75); Hy *šingqor* (Ford. Ir.; mongol írással *singqor*, vö. Haenisch 14, n° 215); Tk *šingqor* (Tolm. Ir. 14a; kiadatlan); Ls *šinγur* (Ishida 138b) 'gerfaut; *hai-c'ing*'; RD. *šonqor* (I, 169); Qaz. *šonqar* (Stephenson 76; Pelliot 576); prekl. mong. *singqod* (Ligeti, Indices II, 324); irod. mong. *singqor* 'gerfaut (falco gyrfalco)' és *šongqor* (Kow. II, 1462, 1536); irod. ojr. *šonχor* 'кречет; kerecset' (Pozdn. 178); kalm. *šoŋχᵘr* 'eine Falkenart' (Ramst. 351); ojr. nyj. *šoŋχor* D. 'gerfaut' (Kara 159); ord. *šoŋχor* (Most. 627); üdzs. *šoŋᵏχor* (Kara 34); hal. *šonχor* 'кречет; kerecset' (RMS. 1, 411); bur. *šonchor* 'сокол, кречет; sólyom, kerecset' (Čer.² 729).

A törökből átment a szó a szírbe, az arabba, a perzsába, a grúzba, a görögbe (ezekre vö. Doerfer III, 277).

A koreai *soŋkhol*, *soŋkhor mai* 'faucon' kétségtelenül ide tartozik, mint azt Ramstedt (Kor. 242), sőt előtte már Shiratori (A Comparison of Korean Language with Ural-Altaic Languages: Toyo Gakuho V, 315, No. 385) jelezte.

Végül a *szongor* távoli ágát képezi a mandzsu *šongyon*, *šongqon* 'Seeadler' és *šongyoro* 'weisser Seeadler des östlichen Meeres' (Hauer 858); a mandzsu szavak a mong. *šongyor* átvételei. Megemlítendő, hogy e kölcsönzés régi keletű, mert a dzsürcsiben is megtaláljuk már a XV. századi szójegyzékekben: *šinqan* [ŠINQO-an] (Ford. Ir. 13a) és *šimqo* (Tolm. Ir, 20a); ezek az alakok egy XII. századi *šinqor*-ra mennek vissza, az pedig kitaj eredetű. Vö. még: Doerfer, TMEN. I, 360—1, III, 272—7; Clauson, ED. 838.

A fenti példák orosz értelmezéséből látható, hogy a török *szongor* mongol stb. megfelelőivel együtt azonos az orosz eredetű *kerecset* szavunkkal. Ehhez csak Schenk Jakab (Aquila XLIII, 308) megjegyzését fűzhetjük hozzá: „Madárrendszertanilag a *kerecsen* ugyanaz, mint a *zongor*". Gombocz magyarázatai óta világos, hogy a *kerecset* szót orosz solymászok hozták hozzánk igen korán.

Eredeti alakjában az orosz szó (Vasmer, REW. I, 662) ugyanúgy elenyészett, mint a helyébe lépő török *szongor*, mégpedig ugyanazon okból: az idegenben honos solymászmadár behozatala megszűnt. Azaz hogy a *kerecset*-nek fennmaradt a *kerecsen* változata, mely másodlagos, belső fejleménynek látszik; vö. TESz. II, 453.

7. A kun kirekesztése után marad a kabarok, kazárok, besenyők, oguzok és nem utolsósorban a bolgár-törökök nyelve. Sajnos e nyelvek legtöbbjéről nem maradt ránk összefüggő szöveg, legfeljebb szórvány-emlékek, glosszák, nevek nyújtanak rájuk vonatkozólag némi tájékoztatást.

Kabar személynevek, törzs- és nemzetségnevek, ezekből keletkezett földrajzi nevek a mi forrásainkban, mai helyneveinkben rejtőznek, a legtöbbször még azonosítani sem tudjuk őket.

A kazár nyelv összes szórvány-emlékeit összegyűjtötte Peter B. Golden „Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars" című művében, mely a kazárokra vonatkozó forrásoknak a fakszimiléit is tartalmazni fogja. A mű sajtó alatt van, megjelenését nagy érdeklődéssel vár-

juk. Vannak a kazár nyelvnek feltehetően közvetlenül a kazároktól származó emlékei is. Ez idő szerint ezek közé soroljuk azokat a rövid rovásírásos emlékeket, melyek az egykori kazár birodalom területéről kerültek elő. Eddig is tudtuk, hogy a kazárok több írásfajtát ismertek, közülük az egyikről egy 1206-ból való perzsa mű részletesen tájékoztat (vö. LIGETI: MNy. XXIII, 173–6). Ismertek e mellett egy rovásírás-fajtát is, amelynek voltak közös grafikai elemei a türk, a nagyszentmiklósi és a magyar rovásírás jegyeivel, a nélkül, hogy e három közül bármelyikkel azonos lett volna. Emlékei közül megemlítjük a sarkeli ásatásokból előkerült kerámiai tárgyakon, téglákon található rovásjegyeket, a két novocserkaszki kulacs egy-egy soros feliratát (az egyiken 16, a másikon 31 jellel), a Majackoe gorodiscse kőre rótt feliratát, az észak-kaukázusi kumarai feliratot, az alán katakombákban talált rövid feliratokat, végül az eddig kiadatlan, Volga-körzetben lelt, kb. 40 jegyet tartalmazó, bikakoponyára rótt feliratot. Vö.: A. M. ŠČERBAK, Znaki na keramike i kirpičach iz Sarkela - Beloj Veži. M.-L., 1959.; A. M. ŠČERBAK, Les inscriptions sur les pierres de Koumara (au Caucase du Nord) et le problème de l'alphabet runique des Turcs occidentaux: AOr. XV, 282–90; M. A. CHABIČEV, O drevnetjurkskich runičeskich nadpisjach v alanskich katakombach: SovTjurk. 1970/2: 94–9; J. NÉMETH: ALingu. XXI, 40–52. Végül említést érdemel egy Talasz völgyében előkerült emlék, egy lucfenyőágból való bot, mely négy oldalán olyan rovásjegyeket tartalmaz, melyek merőben különböznek a Talasz-völgyi sírfeliratokon találhatóktól, viszont számos esetben megegyeznek a nyugati rovásírásos emlékek jegyeivel; vö. S. E. MALOV, Pamjatniki. 1959. 63–8. Az írás ezúttal eredeti rendeltetése szerint fára van róva, a rovásírásos bot üzenetközvetítésre szolgált. Az idegen írás-környezetbe alighanem Nyugatról, talán éppen Kazáriából hozta magával valamelyik követség.

A besenyő nyelv szórványaiból NÉMETH GYULÁnak sikerült megállapítania, hogy a besenyő a kipcsak nyelvek közé tartozik (és nem az oguzok közé, mint azt egyesek gondolják). Ez a megállapítás szilárdnak tűnik. Ezzel szemben a nagyszentmiklósi kincs görög és rovásírásos feliratainak besenyő emlékek közé sorolását, melyet ő javasolt, többen fenntartással fogadták, sőt magát a megfejtést is vitatják. Vö. NÉMETH GYULA. A besenyők ismeretéhez: MNy. XVIII, 2–7; A nagyszentmiklósi kincs feliratai: MNy. XXVIII, 63–85; angolul ALingu. XXI, 1–52, ez utóbbi szélesebb anyagra támaszkodik, s új érvekkel védi megfejtését. MARQUART, Kultur- und sprachgeschichtliche Analekten: UngJb. IX. 68–103. A besenyő–magyar kapcsolatokról: SZOKOLAY MARGIT, A magyarországi besenyő telepekről: Föld és Ember IX, 65–90; GYÖRFFY GYÖRGY, Besenyők és magyarok: KCsA. I. kieg. k. 397–500.

Kevésbé kedvező a helyzet az egykorú oguz nyelvi feljegyzések összegyűjtése és feldolgozása körül. Kāšγarī nyelvtani megjegyzésein és bőséges szókészleti anyagán kívül (vö. BOCKELMANN: KSz. XVIII, 29–49 és KCsA. I. 26–40, továbbá DTS. 644–8) becses segítséget nyújtanak a ma élő oguz nyelvek régi emlékei.

A bolgár-törökről bizonytalan glosszák után Kāšγarī néhány szórványemléke semmitmondó (O. PRITSAK, Kāšγarīs Angaben über die Sprache der Bulgaren: ZDMG. 109, 1939. 92–116). A volgai bolgár sírfeliratok ezzel szemben értékes csuvasos szórványokat tartalmaznak. Ez az anyag lényegesen archaikusabb állapotot mutat, mint a környező finnugor nyelvek csuvas jövevényszavai. A csuvasos feliratok a mongol korból valók, valamennyi a XIII–XIV. századból származik: vö. G. V. JUSUPOV, Vvedenie v bulgaro-tatarskuju

épigrafiku, M., 1960. (fakszimilékkel; a csuvasos feliratokon kívül tartalmazza a kipcsakosokat is, ezek a mongol kortól a XIX. századig terjednek); vö. Róna-Tas A. Fodor S., Epigraphica Bulgarica. A volgai bolgár-török feliratok. Szeged, 1973. Egy 1307-ből való felirat egy rövid összefüggő mondatot is tartalmaz; vö. A. Róna-Tas, A Volga-Bulgarian Inscription from 1307: AOr. XXX, 153–66 (Feltehetőleg hasonló vízhalálról szól egy 1491-ből való sérült kipcsak nyelvű felirat is: Jusupov i. m., 53. tabl.). A feliratok gazdag anyagából kiemelném még: O. Pritsak, Bulgaro-Tschuvaschica: UAJb. XXXI, 274–314.

A dunai bolgár-török vagy dunai protobolgár körül sem sokkal különb a helyzet, bár ide tartozik a fejedelmi listán kívül számos görög felirat török szórványemléke (még a tíz soros, sérületlen, protobolgár nyelvű katonai leltár sem segít), nem is beszélve arról, hogy egyesek ide sorolják a nagyszentmiklósi kincs görög és rovásírásos feliratait is. Vö.: O. Pritsak, Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955. és Bolgarische Etymologien I–III.: UAJb. XXIX, 200–14; V. Beševliev, Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963. Nem feledkezhetünk meg a korábbi összefoglalásról, melyet J. Benzing tett közzé a Fundamenta I. kötetében (687–91: Das Donaubolgarische és 691–5: Das Wolgabolgarische).

8. E bennünket közelebbről érintő nyelvek személyneveinek az értelmezése bizony gyakran nem kis nehézségekbe ütközik. A nehézségek leggyakoribb oka, hogy idegen eredetű nevekkel kerülünk szembe. Az sem tartozik a ritkaságok közé, hogy a személynév török, csak éppen egy másik török nyelvből való. Így pl. az 1322-ből való bolgari sírfelirat egy *Satulmïš* nevű „bolgár-töröké" (Jusupov 17. t.; Róna-Tas–Fodor 68–9); ez a név persze azonos a mamelukoknál jól ismert *Satïlmïš* '[rabszolgának] eladott' névvel (Houtsma 31, Sauvaget 49), ami minden, csak nem csuvasos.

A nehézségek másik forrása meg sokszor az, hogy e nevek nem mindig követik azt a névadási rendszert, amelyet a mameluk-kipcsak személynevek alapján megismertünk. Itt fokozottan indokolt Gombocz (és Melich) módszertani elvének az alkalmazása: jelentéstani vagy más analógiát kell keresnünk közel egykorú török nyelvből. Nem meggyőzőek az olyanféle értelmezések, mint amilyen például az egyik besenyő törzsfő nevéé: a görög átírásos *Κωσταν* (acc.)-t *Qosta*-nak állítva vissza a szagáj *qosta* szóval magyarázták, melynek a jelentése: 'a hős nyila, amely magától megkeresi az ellenséget'. Ez a szó szemmelláthatóan folklór szövegből származik, egyetlen adat van rá, és a törökben nincs etimológiája.

A keleti török nyelvek személyneveit a VII–VIII. századtól a XII. századig (a mongol korig) kísérjük figyelemmel. A személynevek kutatása ez időszakban bonyolult feladat, mert vezető személyek nevei maradtak ránk elsősorban (a vallási szövegeket külön kell vizsgálni), ezek pedig ritkán egyeleműek, olyan értelemben, hogy a legtöbbször nemzetségük nevét, továbbá címét (címeit) is tartalmazzák. Ezekre később kell visszatérnünk.

Példaként említsük meg a IX. századi turfáni ujgur feliratos cövekeket, melyek buddhista kultikus céllal készültek, de a kegyes cselekedet részeseinek a nevét feliratok örökítik meg (a három közül a második kínai nyelvű). Az elsőn a felsorolt nevek közt szerepel pl. 15 főrangú nő *(tngrikän* 'hercegnő'), 16 magasrangú elöljáró, több tisztviselő, a város parancsnoka, a cöveket készítő ács, a cöveket földbe rögzítő kőmíves, az írnok, a zenész stb. A nevek többsége

török, kommentár nélkül is jól érthető, és címeket is tartalmaz: *Arïγ tngrim, Sarïγ baš tarqan, ïγačči Mängü* stb. Vö. F. W. K. Müller, Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden. Berlin, 1915. (a második ujgur feliratnak csak átírását tette közzé, jegyzetekkel).

De vannak kivételek is. A XI. századi Kāšγarinál vannak szép számmal olyan nevek is, melyeket nem kísér méltóságnév. Ezek közül valók: *Badruq* 'zászló', *Bulγaq, Buluč, Qapan, Qalalduruq, Qutluγ* 'boldog, szerencsés', *Qotan, Toγrïl* 'túrul'; női nevek: *Az* 'hölgymenyét', *Kümüš* 'ezüst (rabnő)'; rabok: *Ai* 'hold', *Ayaz* 'derült idő', *Suli;* szolganevek: *Turumtay* 'torontál' (Vö. Brockelmann 240–51; e nevek egy részét másként is olvassák).

A nyugati türk birodalom, amely fénykorában a Krímig terjedt, az oda tartozó kazárok okán tele volt idegenekkel, elsősorban irániakkal; nem véletlen, hogy követségüket Bizáncba, 567-ben a szogd Maniakh vezette (vö. AOr. X, 303–4). Személyneveik jó része kínai átírásban maradt ránk, ezt a szükségszerűen torzító átírást még az is terheli, hogy a nevek zöme nem török nyelvű. Mindig jelentékeny személyek nevével van dolgunk, s e nevek szinte elválaszthatatlanok viselőik címétől, rangjától. Lényegében hasonló a helyzet az északi (keleti) türkök, az ujgurok, az ókirgizek kínai átírásban ránk maradt személyneveivel is.

9. A törzsi szervezet jellegzetesen török katonai-társadalmi formáció lévén, törzsi szervezetünk, törzsneveink magyarázatához elsősorban erről a területről várhatunk útbaigazító analógiákat.

A nomád társadalmi tagozódásban meg kell különböztetnünk a vérségi köteléken nyugvó nemzetséget és az idegen elemeket (is) tartalmazó törzset. Hogyan nevezték a kétféle csoportosulást a honfoglalás körüli időkben, nem tudjuk. A *had*-nak 'törzs' é. elemben való alkalmazása, mely az utóbbi időkben gyakran olvasható, önkényes és helytelen, mert a *had*-nak 'nemzetség' a valódi jelentése, de ebben az értelemben is csak a XVIII. század óta van feljegyezve (vö. TESz. II, 15). A honfoglalás utáni időkre alkalmazott *dukátus* is kényszer szülte tudós megnevezés, mely a latin nyelvű krónikák szóhasználatára megy vissza.

A nemzetségek, törzsek kialakulásának, szövetkezésének folyamatát kitűnően lehet megfigyelni a „Mongolok titkos története"-ben. Megtudjuk belőle, hogy az erős küzdelemben legyőzött nemzetség férfitagjait (a „csontok"-at) kardélre hányták, a megmaradtakat különböző nemzetségek közt szétszórták; különös kegyként a hűséges, sikeres harcos újra összegyűjthette az ily módon szétszórt nemzetsége tagjait; vö. Ligeti, MTT. ford. 158, 154. jegyz.

A török törzsszövetségek ingatagságát Radloff nyomán Németh Gyula (HonfKial. 207) a szövetséges törzsek egymáshoz fűződő laza kapcsolataiból magyarázza. Valóban, valamely törzs kiválva régi törzsszövetségéből vagy egy másikhoz csatlakozik, vagy a lakóhelyéről kiszorított törzsszövetség tovavonuló tagjait nem követi, megmarad régi lakóhelyén és aláveti magát az újonnan érkező, győztes törzsszövetségnek. Ennek következtében persze megváltozik a törzsszövetség törzseinek a száma is. Így például a besenyőknek a IX. század végén nyolc törzsük volt, az oguz támadás után egy részük ott maradt a régi hazában, csatlakozott az oguzokhoz; a XI. század elején 13 a törzseik száma, majd utána nem sokkal teljesen felbomlik a törzsszövetség; vö.: Moravcsik, Bíborbanszületett 187 kk.; Németh, HonfKial. 15; Györffy: KCsA. I. kieg. k. 137–8. Érdekes, hogy e besenyő-töredéknek nyomait meg-

őrizte az oguz törzsi hagyomány; a legendás RD.-féle 24 oguz törzs közül a 14. a *Bäčänä* (Berezin I, 35; Chetagurov 89), a XI. századi Kāšγarī 22 oguz törzse közül a 19. *Bäčänäk* (Atalay I, 57); megjegyzendő, hogy ez utóbbi megemlíti a Bizánc közelében lakó besenyőket is ugyanezen a néven. Most mellőzzük a kisebb besenyő diaspórák nyomon követését, többek között a tibeti nyelvű követjelentésében előfordulókét is.

Ezután a besenyők, akiket a magyarok a bizánci császár szavai szerint valaha *χαχὰ παιδία*-nak, „fenegyerekek"-nek neveztek (Moravcsik, Bíborban született 56—7), lassanként elmerültek a népek tengerében. Egy részük egykori ellenségük, a magyarok földjén volt kénytelen menedéket keresni.

Az oguz törzsszövetségről Rašīdu-'d-Dīn a 24 törzsével és Kāšγarī a 22 törzzsel lényegében ugyanazt a hagyományt őrizte meg. A kettő között mégis van néhány apróbb különbség: nem azonos a sorrendjük; RD. a törzsnevek hiteles oguzos alakját őrizte meg, ezzel szemben K. a karahánida, klasszikus kiejtést tükrözi e nevekben is. Ezen kívül K. 12. és 13. törzse *Qara-bölük* és *Alqa-bölük*, RD.-nél ezek *Qara-evli* és *Alqa evli* alakban jelentkeznek. Végül pedig RD. nem két, de három K.-nál elő nem forduló nevet tartalmaz; lehet, hogy ezek közül az egyik K. *Čaruqluγ* 'sarus' nevével lesz azonosítható, ez ugyanis RD. listájából hiányzik (vagy felismerhetetlenül eltorzított alakban van meg).

Számos törzsszövetségnek maradt ránk a listája, többnyire kínai forrásokban. Példaként elég utalnunk a *toquz oγuz* és a *toquz uγγur* törzsnevek kínai listáira; vö. Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken. Wiesbaden, 1958. II, 591, nº 831. De bármilyen írással is maradtak ránk e törzsnevek, nyelvi értelmezésük nehézségekbe ütközik. Elég emlékeztetnünk a *toquz oγuz* és az *on uγγur* törzsek neveiről hosszú idő óta folyó vitára, amely — jelentős részeredmények ellenére máig nem zárult le; a gazdag irodalomból elég utalnunk a legfontosabbakra: F. W. K. Müller (APAW. 1912.), H. W. Bailey (BSOS. VIII, 1937.), W. B. Henning (BSOS. IX, 1938.), E. G. Pulleyblank, (UAJb. XXVIII, 1956.), J. Hamilton (Journ. As. 1962.), K. Czeglédy (AOr. XXV, 1972.), legújabban Hamilton (BSOAS XL, 1977.). Emellett még mindig vannak olyan törzsi listák, mint a *Kao-kiü* („Magas Kocsijú") törzsszövetség 12 törzsének a neve Pei-ši 86, 20a—b), melyek magyarázatára még csak kísérlet sem történt.

A magyar törzsnevek helyes értelmezése annak a felismeréséből indult ki, hogy a törzsek neveit mai helyneveink őrzik. Nyelvi értelmezésüket módszeresen elsőnek Németh Gyula kísérelte meg; az ő magyarázataiból indulunk ki.

A magyarokra vonatkozó bizánci tudósítás tartalmazza a törzsek neveit, de nem említi meg a törzsek vezetőit (amit a besenyőknél megtesz), nem azért, mert tudott dolgot elhallgatott volna, hanem azért, mert a 950-es évek táján a törzsek vezetői (ha még ekkor is voltak), nem játszottak többé jelentős szerepet. Ez a magyarázata annak is, hogy Anonymus és a krónikák honfoglaló vezéreinek a listája nem fedi egymást pontosan. A központi hatalom megerősítése, a kereszténység felvétele, a vele járó gyökeres társadalmi változás elkerülhetetlenül a törzsfők hatalmának megtörése árán valósulhatott meg. Az eddig oly gyakran emlegetett „honvédelmi célokon" kívül nyilván e törzsek széttelepítése is jelentékeny szerepet játszott. Vö.: Kniezsa István, Magyarország népei a XI. században: Szent István Emlékkönyv II, 369 kk.; Györffy György, A magyar törzsi helynevek: Pais—Mikesy szerk., Névtudományi vizsgálatok, Bp., 1960. 27—34; Kristó Gyula, Törzsek és törzsi helynevek:

BARTHA—CZEGLÉDY—RÓNA-TAS szerk., Magyar őstörténeti tanulmányok 211—23.

A fel nem jegyzett három kabar törzs nevét helyneveinkből kikövetkeztetni mindez ideig nem sikerült, ami nem is csoda, hiszen e helynevek számos magyar nemzetségnevet is tükröznek. Nincs mód annak megállapítására, hogy a legtöbbször előforduló *Varsány*, *Ürs*, *Berény* és *Ság* helynevek közül csak egy is kabar törzsnév emléke. A kabarokkal kapcsolatban emlegetett *Bercel*, *Böszörmény*, *Ladány*, *Oszlár*, *Tárkány*, *Kazár*, *Káliz (Kalász)*, *Székely* helynevek még több problémát rejtenek magukban (vö. GYÖRFFY GYÖRGY, A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig: Századok 1958: 38, 69, 66, 70, 74).

Hány törzsből állhatott a magyar törzsi szervezet? A honfoglalás idejében talán csakugyan hét volt a törzsek száma a kabar, a nyolcadik, a harcban elöljáró vendégtörzsnek számított), és meglehet, hogy a törzsszövetség a *Hetü-mogyer* nevet viselte, csakúgy mint a hasonló török törzsszövetségek. Nem kétséges azonban, hogy a honfoglalás előtt a kabarok nélkül is legalább nyolc törzse volt a magyaroknak. Ebben az időben ugyanis a *Kürt* és a *Gyarmat* két törzset alkotott. A hirtelen jött besenyő támadás következtében a nyugaton új hazát kereső magyar törzsek egy része ott maradt a régi helyen (mint a besenyők egy része annak idején); világos bizonyítékunk erre a baskíroknál felbukkanó *Gyarmat* és *Jenő* törzs-töredék és a közelükben magából a vezértörzsből kiszakadt *Magyar (Megyer)* töredék. De lehettek törzsek, amelyek teljes egészükben ott maradtak a régi hazában; ezekből hírmondó sem jutott el nyugatra.

Ismeretes, hogy a hétnek mondott nyolc magyar törzs neve helyneveinkben maradt fenn. Érdekes KNIEZSA statisztikája, akkor is, ha csak durva közelítésnek tarthatjuk: 25 *Nyék*, 30 *Megyer*, 21 *Kürt*, 19 *Gyarmat*, 14 *Tarján*, 25 *Jenő*, 41 *Kér*, 40 *Keszi*, *Kesző* (vö. BÁRCZI, Szók.[2] 158); *Kürt-Gyarmat* egy sincs köztük.

10. A törzs, a törzsszervezet, az abból kialakuló nomád birodalom a céloknak megfelelő igazgatási rendszert alakított ki, a tisztségek bonyolult hierarchiájával. A nomád birodalmak létrejöttekor nem maguk gondolták ki, alakították ki uralomra jutásuk pillanatában államigazgatási rendszerüket (erre idejükből sem telt volna), hanem készen megörökölték a megelőző, levert előd nomád állam-apparátusát, melyet aztán később szükségleteik szerint módosítottak. Jól látjuk pl., hogy a keleti türkök egykori uraiknak, a zsuan-zsuanoknak a szervezetét vették át, az egyes funkciók számukra teljesen idegen címeivel együtt. A nyugati türkök birodalmuk megalakulásukkor a megelőző, korai (mongoloid) eftalita rendszert másolták le. De jóval később Dzsingisz kán is legyőzött riválisainak, a kereiteknek és a najmanoknak az államszervezetéből indult ki.

A magyar törzsrendszer kialakulásának körülményeit ez idő szerint teljesen homály borítja. Azt azonban világosan megállapíthatjuk írott források alapján , hogy a kazár birodalomtól való függése idején a magyar törzsszövetség erős kazár hatás alatt állott: kazár hatásra alakult ki a magyar szakrális királyság intézménye is.

A török címek, méltóságnevek nagyon régiek, egy részük nem is a zsuan-zsuanoktól és az eftalitáktól származik, hanem azok elődeitől. Értelmezésük mai napig megközelíthetetlen; persze mindegyik nagy (sőt kis) nomád nép az örökölt címek egy részét elvetette, más részét a maga nyelvéből pótolta.

A méltóságnevek egy része a türk birodalom, közelebbről a nyugati türk birodalom tisztségviselő-nomenklatúrájára vezethető vissza, hiszen oda tartoztak a kazárok, rajtuk keresztül a bizánciaktól turkoknak nevezett magyarok is; e nomenklatúra kisugárzódott a volgai és dunai bolgár-törökök, az oguzok és a besenyők címhasználatára is.

A türk méltóságnév-rendszert (a mögöttük meghúzódó funkciókkal együtt) még nem dolgozták fel módszeresen, az azonban már most világos, hogy ez a rendszer térben és időben nem lényegtelen módosulásokon ment keresztül.

A fontosabb méltóságnevek közül néhányra talán érdemes itt is emlékeztetni (C. = CLAUSON, ED.-ra, D. pedig DOERFER TMEN.-jére utal kötettel és ezúttal a címszó számával).

Qayan (C. 611; D. III, 116) független fejedelem címe, a zsuan-zsuanoktól örökölték a türkök, a cím még annál is régibb. Ennek egy kisebb értékű változatának tartják a *qan*-t. A *qatun* fejedelemasszony (C. 602; D. III, 115). A *qatun*-t egyesek etimológiailag elválasztják a *qayan*-tól, és szogd eredetűnek tartják. A *yabγu* magas és igen régi cím, még i. e. időkből származik (C. 873); hasonlóképpen magas cím a *šad*, a kagán öccse vagy fia viseli. A *šad* iráni eredetű (C. 866; D. III, 1307; vö. még A. BOMBACI, Gururājamañjarikā: Studi in onore di Giuseppe Tucci. Napoli, 1974. 167—93). Etimológiailag talán összefügg vele a *šadapït*, bár még nem teljesen kifogástalan a magyarázata (C. 867; A. BOMBACI, On the Ancient Title Šadapit: UAJb. XLVIII, 32—41). Magas és régi cím a *tigin* (tb. *tigit*) is (C. 483; D. II, 922). Ismeretlen eredetű a *čor* méltóságnév, melyet korábban *čur*-nak olvastak (C. 429). A *buyruq* cím viszont világosan török eredetű, van *bïruq* változata is (C. 387; D. II, 815). Régi a *tarqan* (tb. *tarqat*) is, mely körül vita folyt és folyik ma is (C. 539; D. II, 879).

Egyéb méltóságnevek: *qapγan* (T. TEKIN 341 szerint 'regal name of *Bögü qayan*'; vö. D. SINOR, Qapqan: JRAS. 1954: 174—84; pannóniai avar is); *eltäbär*, törzsfő (C. 134; vö. A. BOMBACI, On the Ancient Turkic Title Eltäbär: Proceedings of the IXth Meeting of the PIAC. Naples, 1970. 1—66); *yuγruš* (C. 905; D. IV, 1867; avar is); *ügä*, főtanácsadó (C. 905; D. II, 614; az újabban terjedő *ögä* olvasat hibás etimológián nyugszik, az *ü* olvasatot kifogástalanul biztosítja a szó kínai átírása; PELLIOT ázsiai avarnak, illetőleg mongolnak tartja); *ilig* (C. 141; D. II, 661; C. *ellig* olvasatának önkényes és hibás etimológia az alapja); *tudun* (C. 457; D. III, 1194; az újabban felbukkanó *todun* olvasat hibás; pannóniai avar is); *išbara* (tb. *išbaras*), jövevényszó (C. 257). A türk méltóságnevek kínai értesítéseiről l.: CHAVANNES, Documents 21; LIU MAU-TSAI, Ost-Türken II, 498—9.

Külön említjük meg a *čabïš* magas katonai méltóságnevet, mert kétszer is eljutott nyelvünkbe — a címek értékesökkenését követve — először besenyő közvetítéssel mint *csősz*, másodszor a hódoltság korában mint *csausz*. A *čabïš* megvan a rovásírásos feliratokban, ahol 'aide de camp' az értelmezése (T. TEKIN 399; C. 399 s. v. *čavuš*). Megvan kínai átírásban is. CHAVANNES, Documents 339 még nem ismerte fel, csak később a Suppléments (29)-ban, de még mindig megtartotta az első írásjegy helytelen *kiü* átírását. Különben CLAUSON figyelmét is elkerülte e méltóságnév kínai átírása; de vö. már F. W. K. MÜLLER, Mahrnāmag II, 32 és P. PELLIOT, Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale: T'oung Pao XXVI, 237. A cím jelentéstani fejlődése szempontjából figyelmet érdemel Kāšγarī adata, amely szerint *čavuš* 'Offizier, der die Schlachtreihe richtet und die Soldaten von Übergriffen zurückhält' (BROCK. 51). Vö. még L.

BAZIN, L'antiquité méconnue du titre turc *čavuš*: Actes du premier Congrès International des Études Balkaniques VI. Sofia, 1969. 243–52.

A türk méltóságnevek közt akadnak kínai eredetűek is, ezek a kínai hódoltság korából származnak; vö. H. ECSEDY, Old Turkic Titles of Chinese Origine: AOr. XVIII, 83–91.

Végül szólnunk kell egy aránylag ritka méltóságnévről, mely bennünket közelebbről érint, de amelyet több oldalról is zavaró mozzanatok kísérnek. A cím megtalálható Kāšγarīnál *čupan* 'Gehilfe des Dorfvorstehers' alakban és jelentésben. Ezt az olvasatot követi BROCKELMANN (59), CLAUSON (ED. 398), DTS. (157), de onnan utal a helyette elfogadott, általa helyesnek tartott *čoban* olvasatra (151). Kétségtelenül ide kell sorolnunk a besenyő τζοπόν méltóságnevet is, amely a 8. törzs nevében található, melyet NÉMETH (UJb. X, 33) *čoban*-nak olvasott. Megtaláljuk e címet a nagyszentmiklósi kincs görög betűs török feliratán *zoapan* alakban, kétszer is (egyszer *o* mikronnal, egyszer o megával írva), melyet THOMSEN egyszerűen átbetűzött, NÉMETH azonban legutóbb *čâban*-nak értelmezett (az első szótagban labialis *a*-val); vö. ALingu. XXI, 14. Ugyane kincs rovásírásos feliratában NÉMETH *čaban (čab^{n}n)*-t olvas. Itt jegyzem meg, hogy e méltóságnév feltűnik kínai átírásban is, mégpedig mint *č'a-pan* (kkín. *t'śi̯wo-pân*), mely *čopan* olvasaton nyugszik (a *čupan* olvasat sincs teljesen kizárva); e méltóságnév különben a „Tíz-nyíl" népének 5. és 10. törzsfőnökének a címei közt szerepel (l. lejjebb).

Vannak mostmár, akik a *čopan* címet a tör. *čoban* 'juhász' szóval kötik össze. E szónak azonban van egy perzsa változata: per. *šobān* 'a shepherd, pastor, herdsman' (STEING. 764); ez világosan iráni eredetű: av. **fšu-pāna*, pehl. *špān* 'Hirte' (HORN, Grundr. d. neupers. Etym. 171). A perzsa *čobān* 'a shepherd; a horsekeeper' és a *čopān* 'a shepherd' (STEING. 401, 402) török hatás alatt keletkezett volna. Vö.: CLAUSON, ED. 397–8; DOERFER, TMEN. III, 108–10.

A másik bonyodalom a nagyszentmiklósi kincs görög betűs *zoapan*, *zōapan* írásmódjából indul ki, melyet egyesek *župan*-nak értelmeznek (PRITSAK, Bulg. Fürstenliste 90); itt NÉMETHtel kell tartanunk, s a kincs görög betűs *zoapan*, *zōapan* írásmódját *čopan (čupan)*-nak olvasva török címnek értelmezzük. Ezzel szemben a dunai protobolgár glosszákat tartalmazó görög feliratokban előforduló *zupanos*, *zupan tarkanos* és *zōpan* adatok (BEŠEVLIEV i. m. 340) már *župan*-nak értelmezendők. Ezúttal világosan a szláv *župan* 'praefectus provinciae' szóval van dolgunk, melynek eredetét vitatják, vannak akik szláv, vannak akik „avar-török" eredetűnek vélik. KNIEZSA (SzlJsz. 225) szerint azonban az avar-török forrás ismeretlen; figyelmét elkerülte, hogy az e nézetet képviselő BRÜCKNER a nagyszentmiklósi kincs fentebb tárgyalt *zoapan* adatát tartotta „avar-török"-nek. A KNIEZSA által reklamált *p* körül tehát nincs probléma, de megmarad az a szókezdőt illetőleg; ameddig itt nem jutunk tovább, a szláv szó török eredete csak feltevés marad. A szláv szó különben átkerült a magyarba; a belőle lett *ispán* körül azonban hangtani nehézségek mutatkoznak; vö.: KNIEZSA i. m. 225–6; TESz. II, 239–40.

A címek mellett a türk feliratok olykor feltüntetik a rokonság fokát is. Így a rovásírásos feliratokban találjuk: *čïqan* 'anyai nagynéni fia', *yegän* 'húg vagy leány fia' (C. 409 és 912); a turfáni harmadik cöveken ott találjuk még: *yängä* 'a bátya felesége', *singil* 'húg', *küdägü* 'vő' (a mongoloknál ez a névrang is), *ini* 'öcs', *qadïn* 'anyós' (MÜLLER, Pfahlinschriften 27). Megjegyzendő, a rokonság egyikének sincs akkora politikai-társadalmi szerepe, mint a tibeti *žaṅ* 'nagybátya' névnek, mely magas politikai rangot jelent (vö. pl. F. W.

THOMAS, Tibetan Literary Texts and Documents Concerning Chinese Turkestan III, 173).

11. Ismeretes, hogy a méltóságnevek előfordulnak törzsnevekként és személynevekként egyaránt.

Példáink közé tartozik a besenyő törzsnevek jó része. Ilyenek: *čur* (az *u*-s olvasat hiteles az újabban szokásos *čor* helyett), *yïla* (regionális), *kül-bey, bay* (regionális), *tulmač* (a *tolmač* olvasat ezúttal sem magától értetődő; regionális). A nyolcadik törzs nevét magam *Čopan*-nak olvasom, mint már említettem (nem *Čoban*-nak, még kevésbé *Čaban*-nak). A hetedik törzs *Qapan* olvasata nem megnyugtató, a *qapyan*-nal való egyeztetése még kevésbé az. A szó belsejében a *γ* eltűnése jellegzetesen oguz sajátság, ami egy kipcsak típusú nyelvben legalábbis magyarázatot kíván (de az is meglehet, hogy a javasolt etimológia hibás).

Még gyakoribb a méltóságnevek használata a személynevekben. Olykor nem könnyű szétválasztani a személynév címrészét és egyéni megnevezését szolgáló részét; adott helyzetben ismert személy megjelölésére elegendő annak a méltóságneve is. A cím gyakran a törzs vagy nép politikai jelentőségétől függ, illetőleg ahhoz igazodik; önálló életet élő nép fejedelme *qayan*, csökkent hatalom birtokában már csak *yabγu*.

A törzsfők összetett (címet, nemzetséget is tartalmazó) nevére példánkat a kazárok révén bennünket közelebbről érintő nyugati türkök tíz törzséről vesszük. E tíz törzs, a „Tíz-nyíl népe" *(on oq bodun)* kétszer öt törzsre oszlott; közülük a keleti öt törzs *(tu-li*, kínai átírás) mindegyikének az élén *čor* állott, míg a tőlük nyugatabbra lakó *nu-šï-pi* (?) törzs mindegyikét *irkin* vezette. A tíz törzs vezéreinek a nevét 650 tájáról megőrizték a kínai források. A törzsfő neve azonos nemzetségével, melyből származik, ezt a kínai források is megemlítik. Vö. CHAVANNES, Documents sur les Tou-kiue occidentaux 35, Suppléments 80 és LIU MAU-TSAI, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-kiüe) II, 605.

A tíz törzsfő a következő (ahol a kínai átírás nem azonosítható, megtartottuk az átírást, utána zárójelben kérdőjel kíséri): A nyugati *(nu-šï-pi)* törzsek vezetői: 1. *Äskäl kül irkin*, 2. *Ko-šu* (?) *kül irkin*, 3. *Barsqan [tu]dun [ï]šbar[a] kül irkin*, 4. *Äskäl nēšag irkin*, 5. *Ko-šu* (?) *čopan irkin*. A keleti *(tu-lu)* törzsfők: 1. *Č'u-mu-k'un* (?) *kül čor*, 2. *Hu-lu-wu* (?) *kül čor*, 3. *Šï-šö-t'i* (?) *[tu]dun čor*, 4. *Türgiš qara šï* (?) *čor*, 5. *Šu-ni-šï* (?) *čopan čor*.

Mint ismeretes, a nyugati türk birodalom bukása után (a 7. század közepe táján) a *türgiš* törzs játszott e térségben vezető szerepet (GROUSSET, The Empire of the Steppes 109), egészen a karlukok uralomra jutásáig, ami a VIII. század közepe táján következett be. Mindez azt jelenti, hogy az utóbbi időkben erősen eltúlozták a nyugati türkök szerepét a honfoglalás előtti magyar nép életében.

A rovásírásos feliratokból valók a következő címeket tartalmazó nevek (T. TEKIN, A Grammar of the Orkhon Turkic): *Tarduš ïnanču čor, Türgiš qayan, Tarduš šad, Uyyur eltäbär, Qapyan Eltäriš qayan, Išbara tamyan čor yabγu, Toñuquq boyla baγa tarqan, Tonga tigin.*

Kínai átírásban maradt ránk (nehézség nélkül visszaállíthatóan): *Čabïš tarqan, Čabïš išbara irkin, Čabïš čor, Tardu qayan, Ïnal tudun kül, Il-itmiš qutluγ bilgä (qara türgäš)*; a teljes címek még díszesebbek: *Išbara qayan čor* avagy *Il kül šad baγa išbara qayan* (a kínai írásjegyek CHAVANNES, Documents-ban); hasonló egy ujgur uralkodó címe, mely szintén kínai átírásban maradt

ránk: *Ai täŋri-dä ülüg bulmïš qutluγ bilgä Huai-sin qaγan* (795–804-ig uralkodott). Az utána következő megelégedett a jóval szerényebb címmel: *Täŋri bilgä qaγan* (804–5). Egyéb kínai átírásos ujgur fejedelmi nevekre vö. COLIN MACKERRAS, The Uighur Empire (744–840), according to the T'ang Dynastic Histories. Canberra, 1968. 136–8 (csak kínai átírásban, olykor hibás alakokban).

Kāšγarī címmel kísért nevei közül idézhetjük: *Arslan tigin*, *Čaγrï tigin*, *Yaγan tigin*, *Tonga tigin*.

Régi török eredetű neveink

III.

1. A következőkben néhány megjegyzést kívánunk fűzni egyes törzsneveinkhez *(Gyarmat, Tarján, Jenő)*, tisztségneveinkhez, melyek egy része mint személynév, törzsnév vagy helynév maradt fenn *(gyula, kündü, karcha, Tarján, Jenő, Bő, Ölbő)*; inkább csak mutatóba régi személyneveink közül egyikről-másikról szintén ejtünk néhány szót *(Géza, Saroldu, Karoldu, Jutocsa, Tas, Ákos, Ajtony)*; végül helyneveink közül is megemlékezünk egy-kettőről *(Gyula, Décs, Küküllő)*.

Megjegyzéseink nem a „tárgyi rendhez" igazodnak, hanem közös vagy feltehetően közös nyelvi jegyek rendjében próbáljuk összefogni azokat, amelyek ezen az alapon valamiképpen összetartozhatnak; néhány esetben egyéb közös vonásokat is figyelembe veszünk. A nevek etnikai meghatározására tán egy későbbi alkalommal térünk vissza.

2. Régi török jövevényszavaink egyik csuvasos sajátsága, hogy az átadó nyelvben a szókezdő őstörök *y (j-)*-nek *ǰ (dzs-)* felel meg. Ez utóbbi szókezdő megtalálható még a XIII—XIV. századi bolgari sírfeliratokon is: *ǰāl* 'év, életkor' ~ kipcsak *yaš; ǰür* 'száz' ~ k. *yüz; ǰiti* 'hét' ~ k. *yeti*, stb. E szókezdő mai csuvas megfelelője *ś* (a fenti példák csuvas párjai: *śul, śĕr, śiччĕ)*, a magyarban az esetek többségében *gy: (gyárt, gyió* > *dió, gyopár, gyümölcs*, stb.). A csuvas *ǰ* > *ś* fejlődés világos: az erősen palatalizált *ǰ*-ből *ź*, abból pedig *ś* lett. A magyar szókezdő *j* > *gy* fejlődést Gombocz korábban hanghelyettesítéssel magyarázta, minthogy a magyar ebben a korban nem ismerte a *ǰ*-t. E véleményét utolsó megfogalmazásában (Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink: NytudÉrt. 24. sz. 18) valamelyest módosította, eszerint az átvett török szókezdő *ǰ* vagy *ď*-féle hang lehetett. Második lehetőségként tehát felvetette az ócsuvas *ď* szókezdőt, mint azt utána jóval később a *gyümölcs* szó kapcsán Doerfer is megkísérelte, nem beszélve Clausonról, aki ugyane szó alapján az őstörökbe vetítette vissza a szókezdő *ď*-t. E feltevésre azonban továbbra sem jogosít fel bennünket a török nyelvek hangtörténete, az azonban valószínű, hogy az átvett *ǰ* valamennyire palatalizált lehetett. Újabban Benkő Loránd a magyar *gy* hang megjelenését a korábbi felfogással szemben lényegesen későbbi időre teszi; vö. A legkorábbi magyar szövegemlékcsoport: Olvasatok. Értelmezések: MNy. LXXIII, 291 kk.

Az őstörök szókezdő *y*-vel szemben mutatkozó *ǰ* nemcsak ócsuvas sajátság, megvan ma is egy sor kipcsak nyelvben. Így a kirgizben, a kazakban, a karacsájban, a balkár egyes nyelvjárásaiban (másokban *y* és *z* is előfordul),

a kazáni tatár egyik nyelvjárásában (ebből lett a mai irodalmi nyelv) stb. A régi kipcsak nyelvek közül megvolt a szókezdő *j* a magyarországi kunok nyelvében is, amiből *gy* lett a magyarban (*Gyalán*; a kun miatyánkban *gyaman* 'gonosz'). Ez annál meglepőbb, mert a Codex Cumanicus mindkét kun (tatár) nyelve *y*-dialektus. Ócsuvas-típusú régi jövevényszavaink persze a kronológiai körülmények mérlegelésén kívül rendszerint egyéb csuvasos sajátságokat is tartalmaznak, legalább is olyan magyar régiség-jegyeket, amelyek kun jövevényszavainkban már nem fordulhatnak elő.

Szókezdő *j*-t tartalmaznak következő régi neveink.

Gyula. Eredetileg a szakrális királyság korában a valóságos hatalmat gyakorló királynak volt a címe. Legrégibb adata 870 körüli időkre utal, s Jaihānī nyomán Ibn Rusta és Gardēzī örökítette meg جلا [*ǰlh*] alakban. Vö. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1958.: a mohamedán forrásokra vonatkozó rész szerzője és fordítója CZEGLÉDY KÁROLY, 51—67, kül. 52.

Megvan a méltóságnév Konstantinosnál is, de már utalás nélkül a szakrális királyságra, sőt megjegyzi a görög szöveg, hogy ez csak afféle bírói tisztség, amely nagyobb rang mint a *karchá*-é. (MORAVCSIK, Bíborbanszületett 178—9). A bizánci forrásban a méltóságnév csakúgy, mint a személynév, *γυλάς* alakban jelentkezik. A görög átírás értelmezése vitát váltott ki az ypsilon értelmezése miatt. Korábban úgy vélték, hogy e betű értéke (gamma után) a XI. századig *ü*, azon túl *i*. Eleinte MORAVCSIK is hajlott az *u* olvasat felé (MNy. XXX, 270—1), és a címet is, meg a nevet is *jula*-nak, illetve *Jula*-nak olvasta; később azonban a *jila* ~ *đila*, *Jila* ~ *D'ila* olvasat mellett tört lándzsát (ByzTurc.[2] II, 155; Bíborbanszületett 21). GYÓNI (Szórványeml. 43—4) szintén elutasította a *jula*, *Jula* olvasatot, helyettük a *jila*, *Jila* alakokat fogadta el. Megjegyzendő, a *gamma* bizánci értéke palatalis magánhangzó előtt világosan *j*, ez hanghelyettesítéssel a magyar *gy* visszaadására is szolgálhat; vö. *Μεγέρης* = *Mejer* = *Megyer*.

A hazai feljegyzések közül a legrégibb Anonymusé, aki persze csak személynévként említi. Így a nagyobbik *Gyulá*-nak, *Horca* fiának a nevét egyszer *Gyyla* (6), kétszer *Geula* (27) alakban jegyezte fel; a kisebbik *Gyulá*-nak, *Zumbor* fiának a nevét egyszer *Gyla*-nak (24), egyszer pedig *Geula*-nak írja. A két Gyula történetéről legutóbb l. GYÖRFFY GYÖRGY, István király és műve. Bp., 1977. 60—1.)

A nagyobbik Gyulát Kézai *Iula*-nak nevezi (Scriptores I, 166). A XIV. századi krónika-csoportban szó esik egy *Iula* comesről is (Scriptores 1426; a hozzá fűzött jegyzet szerint *Iula* comes 1075-ben szerepel, a *Iula* comes curialis pedig Szt. László idejében). Ugyanez a forrás megemlékezik még egy *Gyula* de Kenesichről (Scriptores I, 494). A későbbi adatokat most mellőzhetjük, azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy igen régi idő óta számos helynévben jelentkezik ez a név.

A hazai adatok olvasása nem egészen probléma nélkül való.

Kezdjük a sort a legegyszerűbbel. A fenti adatok közül a *Iula* világosan *Gyulá*-nak olvasandó. KNIEZSA írja: „Előfordul, hogy okleveleink a magyar *đ* hangot *j*-vel (azaz *i*-vel és *y*-nal) írják. Ez főleg két névben szinte következetesen történik. Ez a kettő *Gyula* szn. és *Győr* város neve. Mindkét névben az

I a XII. század legvégén, illetőleg a XIII. század elején tűnik fel" (Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig 70).

A másik probléma súlyosabb, igaz, nem a szókezdőt, de az első szótag magánhangzóját érinti. Az Anonymusnál található legrégibb magyar személynévi adatokról van szó. Ezek közül *Gylá*-t és *Gyylá*-t hagyományosan *Gyilá*-nak, *Geulá*-t pedig *Gyulá*-nak szokás olvasni. Melich ezt nem fogadja el, szerinte (A Konstantinos Porphyrogennetos-féle γυλάς olvasásáról: MNy. XXX, 268 és Még egyszer a γυλάς: MNy. XXXI, 53) a *Gyla* és *Gyyla* másolási hiba, a név helyes olvasata ennek folytán egyöntetűen *Gyula*. Kniezsa (Helyesírásunk 82) Anonymus helyesírásáról szólva megállapítja, hogy a *gy e* és *i* előtt jelöletlen, velaris magánhangzók előtt *ge*. Példái közt ott találjuk *Gylá*-t és *Geulá*-t is, de hozzáfűzött megjegyzéséből úgy látszik, hogy *Gylá*-val kapcsolatban a másolási hibát ő sem tartja teljesen kizártnak. Anonymus kettős olvasatát *(Gyila* és *Gyula)* fenntartás nélkül magáévá tette Pais Dezső (Magyar Anonymus 117).

Melich állásfoglalása a kizárólagos *Gyula* olvasat mellett két indítékból táplálkozott. Először ő még úgy gondolta, hogy a görög átírás *Gyula* olvasatot képvisel. Másodszor valószínűtlennek tartotta egy IX—X. századi *i* — *u* típusú magyar szónak a XI. századtól kezdve *u* — *a* típusúvá válását.

A magyar méltóságnév török eredetije az első szótagban csak velaris *ï*-t tartalmazhatott; ha a magyar a török magánhangzónak ezt a jellegét megőrizte, akkor ez azt jelenti, hogy egy magyar első szótagbeli velaris *ï*-nek *u*-vá válásáról van szó. Bárczi, (Hangt.[2] 53) lehetségesnek tartja az *ï* > *u* fejlődést az első szótagban. A magyarázat egyetlen nehézsége az, hogy egyesek kételkednek a velaris *ï*-nak az ómagyarban való meglétében: régi török jövevényszavaink alapján ezt a kételkedést magam indokolatlannak tartom. Az első szótagban ez a változás ritka, de ilyen a Bárczitól is idézett *szunyog* < *sïnïq* (még csak nem is csuvasos típusú a szó).

A magyar adatokból arra következtethetünk, hogy az eredeti első szótagbeli velaris *ï* csak szórványosan és párhuzamosan jelentkezik az *u*-val a később általánossá váló *Gyula* személynévben. Ezzel szemben a bizánci átírásokban még *Gyïla (gyïla)* az általános. Mindezt mérlegelve az arab írásos [*ǰlh*] gráfiát *ǰïlá*-nak olvassuk, ahogyan már a MHK. olvasta annak idején, és ahogyan ma Czeglédy is olvassa (Numen XIII, 20). Az arab *ǰila* írásmód — ha magyar ajakról származik — természetesen *gyïlá*-nak értelmezendő, az arab írás a m. *gy*-t csak *ǰ*-vel tudja visszaadni.

Megemlítjük, hogy Pais Dezső szerint (Gyila, Julus: MNy. XXXI, 53–4) a *Gyila* és *Gyula* egymástól független (a hildesheimi és altaichi évkönyvekből kikövetkeztetett *Julus* persze csak szellemes ötlet). Ez a nézet ebben a formában ez idő szerint védhetetlen.

Végső soron tehát a m. *Gyula* (< *Gyïla)* szn. korábbi m. *gyïla* méltóságnévre megy vissza, ez utóbbi pedig egy csuvasos típusú *ǰïla* átvétele.

A magyar méltóságnévre, annak török megfelelőjére alább még visszatérünk (vö. III, 10).

Géza. Régóta ismeretes, hogy e ma élő alak egy régi fejedelmi név írott, már nem értett alakjának gépies feleleventéséből keletkezett. Ezt viselte Géza fejedelem, ezt viselte I. és II. Géza magyar király, rajtuk kívül a család

több tagja, de mások is; mindezen felül egy sor helynevünk is őrzi emlékét. Igen sok hazai és külföldi forrás ismeri e nevet, felettébb változatos formákban. A leglényegesebb adatok felsorolása: EtSz. I, 1292—3 és NÉMETH GYULA: MNy. XXIV, 147—51 (JAKUBOVICH EMIL több ritka adatával). Ezúttal is tanácsosnak látszik, ha elsősorban a magyar források által szolgáltatott adatokra támaszkodunk, a külföldiek ugyanis félrehallásokat, idegen közvetítésű változatokat (is) tartalmazhatnak; ez utóbbiakra vö. A. F. GOMBOS—CSABA CSAPODI, Catalogus fontium historiae Hungaricae IV, Index. Bp., 1943. 61.

I. Géza (1074—7.) pénzein *Geyca* olvasható. II. Géza (1141—61.) viaszpecsétjén *Geisa* látható. II. Gézának és fiának okleveleiben e név változatai: *Geisa, Geiza, Geica, Geythsa, Gece* (gen.). Anonymus Géza fejedelem nevét *Geysa* alakban rögzítette (57; Scriptores I, 116). A csatári apátság alapítólevelében (1141/1161) *Geucha*-t találunk. Krónikáinkban e név kettős változatban fordul elő. Géza fejedelem neve Kézainál *Geyche* (gen.), illetve *Geicha* (Scriptores I, 147 és 172). Többi krónikánkban pedig *Geycha, Geysa, Geyza, Geisa* írásmódot találunk. Lényegében ugyanez a helyzet okleveles adatainkkal is Közülük ki kell emelnünk a *d*-vel kezdődőeket. A XII. században II. Géza nevét *Deyce* (gen.) írják. Ugyanezen személynévből származnak helyneveink közül *Décs, Décse, Decső;* az oklevelekben van *gy*-vel kezdődő alakjuk is, vö. EtSz. I, 1292—3, s. v. *Decső.*

A magyar adatok alapján *Gyeücsa* (másodlagosan *Gyeüsa*), *Gyécsa* (ebből *Gyécső*) olvasatokra következtethetünk. A *Décs* helynév (< *Gyeücs*), valamint a szintén idevont *Győ* az előbbinek kicsinyítő-becéző képző nélküli változatát tartamazza.

A külföldi források névváltozatai a várható problémákon kívül egy lényeges ponton egységes vallomást tesznek: a név magyar szókezdő *gy*-vel hangzott, erre szavaz Géza fejedelem kortársának Thietmar merseburgi püspöknek *Deuuix (Deviux)* formája („valószínű" olvasata *Gyeβics;* „még valószínűbb" *Gyeüvics);* ugyanilyen értelemben vall a bizánci forrásokban I. és II. Gézának a neve, *Γειτζάς*, azaz *Gyejcsa* (GYÓNI, Szórványeml. 38—40). I. Gézának a koronán található névváltozata probléma nélküli, viszont teljes alakja, *Γεωβιτζᾶς* annál meggondolkodtatóbb, MORAVCSIK szerint *djeovitša* az olvasata. A török méltóságnévből kikövetkeztetett *Gyeücsa* > *Gyeüsa* azonban „még mindig messze áll a görög *jeovidzās*" átírástól, mint azt helyesen állapította meg GYÓNI. A lehetőségek mérlegelése után GYÓNI a *Gyeüvicsa* mellett döntött. És ez valóban nem lehetetlen. Megjegyzem, ez az olvasat erősen emlékeztett Thietmar fentebb említett *Gyeüvics*-ára.

NÉMETH GYULA e fejedelmi nevet a törökből a következőképpen próbálta megmagyarázni. Kiindulópontul a *yig, yég* szót választotta; példái élére a Kül tegin-felirat (dél 4)-ből vett kifejezést állította: *yég idi* 'fő úr' = 'fő uralkodó'. A jelzett helyen azonban ezt olvassuk: *Ötükän yïš-da yig idi yoq ärmis*, vagyis „A land better than the Ötükän mountains does not exist at all" (TALÁT TEKIN 231, 261); CLAUSON (ED. 909) ugyanígy érti e helyet: „there was positively no better (place to live) than the Ötüken mountain forest". Az *idi* jelentése ezúttal nem 'úr', ugyanis annak homofonjával van dolgunk, amely minősített tagadást jelent ('egyáltalában nem'; vö. CLAUSON, ED. 41b). A félreértés különben THOMSENtől származik (Turcica 212), aki a képzelt *yig idi* kifejezést 'seigneur suzerain'-nek fordította, holott a *yig* az *Ötükän yïš*-hez tar-

tozik, az *idi* pedig a *yoq ärmis*-nek ad nyomatékot. (Megjegyzendő, ugyanebben a hibában leledzettek RADLOFF, MELIORANSKIJ és BANG is, őket próbálta javítani THOMSEN, ezúttal nem sok szerencsével.) Másik félrevezető adata szintén tekintélyes turkológustól, RADLOFFtól való: ujg. *yäg, yig* 'előkelő'. Az idézett forrás RADL. III, 315, ahol ez áll: *yäk* (át nem írt ujgur betűkkel *yäg, yig)* 'gut, vortrefflich, angenehm, vornehm, Aristokrat'. Ehhez csak annyit, hogy az ujg. jelzés hibás, valamennyi idézet ugyanis az ujgur írásos *Qutadγu bilig*-ből származik, amely tudvalevőleg nem ujgur, de karahánida nyelvemlék; javasolt példamondataiban a *yäg, yig* jelentés 'jobb, legjobb'. (Különben a *yäg*-re utaló címszó [III, 320] alatt az ominózus felirat-passzus így hangzik 'in dem Waldgebirge giebt es keine Aristokratie'.) NÉMETH harmadik bizonyítéka a THÚRY JÓZSEF kiadásában megjelent „Behdzset-ül-lugat" című csagatáj szótárból került elő (37): *ig* 'nemes, nemes származású' (különösen a jomutoknál divatos szó). NÉMETH a jomutokra vonatkozó részt elhagyta, pedig ez vezet nyomra. A csagatájban a szó ismeretlen, a jomut türkmen törzs lévén, a türkmenre irányította a figyelmünket, ahol ezt találjuk: *ïg* (elavult) 'valódi, tisztavérű (aki nem keveredik a perzsával — a türkmenekről)' (TRS. 344). A csag., tkm. 'tisztavérű, nemes származású' szó nem tartozik ide; különben a tkm.-ben megvan a bennünket érintő szó is: *jeg* (elavult) 'jobb, legjobb' (TRS. 301).

Maradt tehát a tör. *yig, yėg* 'jobb, legjobb', amely abl.-szal jár, ha ki van fejezve, hogy mihez képest 'jobb'. Ez a szerkezet a mai oszm.-ban is megvan: *akıllı düşman cahil dosttan yeğ* 'an intelligent enemy is better than a stupid friend' (HONY 401). A szó jól ismert a török régiségben, megvan a rovásírásos feliratokban, a karahánidában (Kāšγ., QB), a horezmi, a kipcsak nyelvemlékekben. A mai nyelvek közül csak az oszm. (a régi is) és a tkm. őrizte meg. Részletesebb felsorolásukat l. CLAUSON, ED. 910.

Hangtanilag továbbra is lehetséges volna egy tör. *yig* > *jig* szóból magyar kicsinyítő-becéző képző segítségével magyarázni a tárgyalt magyar neveket, áthághatatlan jelentéstani nehézségek azonban ezt a magyarázatot — mai ismereteink birtokában — lehetetlenné teszik.

Új magyarázatot kísérelt meg CZEGLÉDY KÁROLY, amely szerint a *Géza* név alapszava a jól ismert török *yabγu* méltóságnévre, illetve annak egyik változatára vezethető vissza. E magyarázat két lépésben jött létre. Először a török alapszó történetét próbálta tisztázni „Herakleios török szövetségesei" című cikkében (MNy. XLIX, 319—23), majd az ott nyert tanulságok felhasználásával magát a magyar nevet vette célba „Géza nevünk eredete" című cikkében (MNy. LII, 225—35).

Előre kell bocsájtanom, hogy CZEGLÉDY végső következtetésével egyetértek. Az eredményhez az út most is tények és feltevések kombinációján keresztül vezetett. Úgy érzem, ezúttal is érdemes e két kategóriát szétválasztani és a feltevések egyikéhez-másikához néhány megjegyzést fűzni. Annál is inkább, mert közöttük akad olyan is, amely a magam korábbi nézetének módosítását jelenti; nagy kár, hogy a rendelkezésre álló tér nem teszi lehetővé érvelésem részletes kifejtését. Az érdeklődő azonban kevés szóból is érteni fog.

A kínai források szerint a nyugati türkök „szokásai nagyjából azonosak az északi türkökéivel, nyelvük azonban egy kissé eltér" (K'iu T'ang-šu 194b 1a és Sin T'ang-šu 215b 3a; vö. CHAVANNES, Documents 21, 47). Mit jelent ez

a kis eltérés? Jelenti-e pl. azt, hogy a keleti türk szókezdő *y*-nek a nyugatiban *j* felel meg, mint azt régen magam is feltettem (MNy. XLII, 12, 16).

Íme két glossza, melyből kitűnik, hogy a nyugati türk is *y*-nyelv volt.

Ismeretes, hogy a nyugati türk birodalom központja a Talasz völgyében volt. Tokmak közelében fogadta a *yabγu-qaγan* a bizánci követet. A fejedelmek nyári szállásukat a Felső-Julduz mellett tartották, a télit pedig az Iszik-köl mentén, de attól nyugatabbra, az Ezer Forrás vidékén is szívesen tartózkodtak.

Nos a Talasz völgyéből előkerült tíz rövid (és sérült) sírfelirat; nincsenek datálva, de ebből a korból származnak. E feliratokból az első ötöt kiadta NÉMETH GYULA (KCsA. II, 134–43) és S. E. MALOV (Pamjatniki 1959. 57–63). Első példánk e feliratokból származik. Az öt közül a másodikban fordul elő *yäti* (1. sor MALOVnál, NÉMETH átírásából e szó hiányzik). Ugyanezen emlék 2. és 4. sorában fordul elő még egy bennünket érdeklő szó, melyet MALOV *yazmaz*-nak, NÉMETH *yazïmaz*-nak olvas. A többi öt nem tartalmaz bennünket érdeklő adatot; vö. I. A. BATMANOV, Talasskie pamjatniki drevnetjurkskoj pisjmennosti. Frunze, 1971.

A másik glosszát a híres kínai buddhista zarándok Hiüan-cang szolgáltatja, aki 630 táján, útban Indiába felkereste a nyugati türk fejedelmet, ottani látogatásáról szóló beszámolójában többek közt megemlíti az Ezer Forrásnak helyszínen hallott nevét, ami *Bing-yul* (P. PELLIOT, Le nom turc des „Mille Sources" chez Hiuan-tsang: T'oung Pao XVII, 1930. 180–90; vö. még D. SINOR, Yul: Studia Orientalia XXVIII, 7. Helsinki, 1964. 1–8). A *yul* 'forrás' ismeretes más török nyelvű emlékekből is, a maiak közül csak néhány dél-szibériaiban; vö. CLAUSON, ED. 917–8.

Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a nyugati türk birodalom területén nem a török volt az egyetlen nyelv, melyet beszéltek. Mellette zavartalanul tovább éltek a korábbi nyelvek: a szogd, a horezmi, a baktriai, a saka és egy sor más közép-iráni nyelv meg dialektus, nem beszélve a két változatú indoeurópai tohárról. A türkök samanizmusa mellett tovább virultak a régi iráni vallási hiedelmek, egyre jobban tért hódított a buddhizmus. A türkökről szóló követjelentések ritkán származnak közvetlen türk forrásból, mint pl. Hiüan-cangé, a legtöbbször iráni szűrőn kerülnek tovább az értesítések, melyek főleg akkor éreztetik torzító hatásukat, ha türk nyelvű neveket, szavakat közvetítenek.

Erre a körülményre nyomatékosan utaltam a kitűnő Byzantinoturcicaról írt recenziómban (AOr. X, 301–7), pl. a *δόχια* kapcsán; ugyanakkor felhívtam a figyelmet a félreértéseknek arra a forrására, amely abból táplálkozik, hogy az átírt szót, nevet sokan „klasszikus" „könyvi alakra" vezetik vissza, figyelmen kívül hagyva a valóságos, sokszor nyelvjárási kiejtést, amelyre a hallás útján lejegyzett átírás valójában támaszkodik.

Lényegében a *yabγu* szókezdőjéről folyik a vita. Ez az idegen eredetű méltóságnév a rovásírásos feliratokban kizárólag *yabγu* alakban fordul elő (T. TEKIN 394). Jelentősebb szerepet érthetően a nyugati türköknél játszott, uralmuk elején és végén ez volt a legfőbb címük, sikeres korszakaikban viselték csak a *yabγu qaγan* címet. A nyugati türk fejedelmek e címét CHAVANNES *šï-hu* alakban népszerűsítette, mely az eredeti kínai *γe-hu* (kkin. *jäp-γuo*), azaz *yabγu* alakját *jabγu*-ra módosította. Kár, hogy ezt az alkalmi kínai glosszát CHAVANNES általánosította, mert a nyugati türköknél is a *yabγu* volt a szoká-

sos és a *ǰabγu* a kivételes. Beszédes bizonyíték erre, hogy Hiüan-cang éppen *Tun yabγu*-nál tett látogatást, akinek nevét különben a tibeti évkönyvek *Ton ya-bgo kha-gan* alakban őrizték meg (BACOT, Documents 17, 34, 38—9; ez utóbbi helyen PELLIOT utal a kínai és a tibeti források közt jelentkező kronológiai ellentmondásra, ez azonban nem érinti a név azonosságát; hasonló pontatlanság mutatkozik a *yabγu* halálának éve körül is). Vö. LIU MAU-TSAI, Ost-Türken I, 359, a nyugati türk kagán címét *T'ung-ye-hu*-nak írja át; Hiüan-cang és *Tun yabγu* találkozásáról l. még CHAVANNES, Documents 193—7.

Ugyanilyen értelemben vall egy nyugati türk uralkodónak tulajdonított pénzérem a *ΙΑΠΓΥ*, azaz *iapgu* olvasat (H. GIRSHMAN, Les Chionites—Hephtalites. Caire, 1948. 50).

Volt a címnek a törökségben is *ǰabγu* változata, pl. a karlukoknál, a nélkül azonban, hogy a karluk *ǰ*-nyelv lett volna.

CZEGLÉDY rámutatott arra, hogy e méltóságnév előfordul — egyformán rendhagyó alakban — a kazárokkal és a nyugati türkökkel kapcsolatban. A kérdésnek nagy irodalma van, a lényeges adatokat megtaláljuk CZEGLÉDY két dolgozatában, elegendő, ha azokra utalok.

Azt azonban hangsúlyozni kívánom, hogy a bizánci *(Σιλ)ζίβουλος*, az arab (< középperzsa) *(Sin)ǰibu*, továbbá *(Σπαρ)ζεγγῶν* nem vezethető vissza közvetlenül a török *yabγu*-ra, hanem annak iráni változataira, amelyek nyugatra, elsősorban Bizáncba, iráni nyelvű követek jelentései útján kerültek. Ezeket a neveket a török nyelvtörténet teljes mellőzésével iráni előzményekből kell megfejteni, e téren MARQUARTtól CZEGLÉDYig sok minden történt, de — úgy látom — a kérdés nincs teljesen lezárva. Vö. még CLAUSON, ED. 873 és DOERFER, TMEN. IV, 124—36.

CZEGLÉDY megállapította, hogy ennek az iráni alaknak egyik változata található meg Herakleios 626—628-i perzsa hadjáratában résztvevő kazár kagán első vagy második helyettesének a neveként. Ez a név — pontosabban a hadvezér által viselt méltóságnév — az örményeknél *Jebu*, a grúzoknál *Jibγo*, bizánci átírásban *Ζιεβήλ* alakban van feljegyezve. Valóban feltehető, hogy ez az iráni köntösben jelentkező méltóságnév a kazárban *ǰewü*, *ǰewi* alakban honosodott meg. Ebből a kazár alakból valóban megmagyarázható a magyar *Gyeü*, *Gyeücsa*, *Gyevicsa*.

De még mindig van kérdés, amelyre adós maradok a válasszal. Géza fejedelemnek ez a neve volt, vagy a címe? A nyugati türk *yabγu qaγan*, a kazár *Jebu χaqan* aránylag magas címnek számított. Hogyan kerülhetett (újra?) forgalomba egy kazár cím (vagy név) *Géza* fejedelem idejében (972—997)?

Gyarmat. NÉMETH GYULA e törzsnevünket egy tör. *yor-* 'elfáraszt, elfárad' („bolgár-törökös" változata *ǰor-)* ige *-matï* képzős származékának magyarázta és 'fáradhatatlan'-nak értelmezte.

„Gyarmat és Jenő" című cikkemben (NytudÉrt. 40. sz. 230—9) a javasolt etimológiával szemben fenntartásomnak adtam kifejezést. A törökségen belül e szó csak az oguz nyelvekből mutatható ki, jelentése nem 'fárad', hanem 'fáraszt'. A *-matï(n)*, *-mätï(n)* gerundiális formáns. A feltett szónak tehát 'el nem fárasztván' jelentése tehető fel. Megemlítettem, hogy a törzsnév első magánhangzója *o* helyett *a* is lehet. A régi helyett új etimológiát nem javasoltam, s ezt most sem tenném. Törzsnévről lévén szó a török eredet továbbra is

lehetséges. Érvelésem elfogadta NÉMETH GYULA (Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren: ALingu. XVI, 13—4), de a törzsnevet továbbra is „bolgár-török" eredetűnek gondolja.

Ismeretes, hogy a *Gyarmat* törzs egy része leszakadt és ott maradt Keleten, nevüket a baskír *Jurmatï* törzs őrzi. A baskír alak előzménye *yormatï*, illetve *jormatï* lehetett. Ha az első szótagban eredetileg *a* magánhangzó állott, mint ahogyan BÁRCZI is feltette (Htört.[2] 104), akkor ez azt jelentené, hogy az *a* > *o* változás a baskírban magyar nyelvi sajátság, mely a törzs nyelvében még a szétválás előtt végbement.

A törökségben a *yar-* 'hasít; elválaszt' jól ismert ige a régi és a mai nyelvekben egyaránt (csuv. *śur-*). A magyar törzsnévnek ehhez az igéhez való kapcsolása egyelőre nem világos. Magyarázat igénye nélkül azonban megemlítem, hogy van a szónak egy *yartïm* származéka Kāšγarīnál: *bir yartïm boδun* 'a section of a people which has separated itself from the (rest of the) community'; vö. CLAUSON, ED. 959.

3. Saroltu és Karoldu. Az etimológia MELICH JÁNOStól származik (A honfoglaláskori Magyarország 45—50), azt általános helyeslés fogadta; magáévá tette NÉMETH GYULA, legutóbb pedig GYÖRFFY GYÖRGY (István király 60—1).

Az erdélyi Gyula két lánya közül *Saroltu* Géza fejedelem felesége, István király anyja. Gyula környezetében a török nem számított idegen nyelvnek. MELICH módszeresen építette fel etimológiáját.

A testvérpár neve összecseng, mert a két név összetett szó, melynek második tagja azonos. Az első színnév. *Karoldu* esetében a tör. *qara* 'fekete' magyarázat szinte magától kínálkozik; példákkal igazolja, hogy magánhangzóval kezdődő összetételekben az egyik magánhangzó elenyészik. Anonymus helyesírása biztosítja, hogy *Saroldu* nevét *s*-sel és nem *sz*-szel kell olvasni. ebből következően a *šar* csak csuvasos nyelvből magyarázható, ahol 'fehér' a jelentése. A név második tagja, *oldu* magyar fejlemény, mely korábbi *aldu*, *aldï*-ra megy vissza. Ezt a szót meglelte bizonyos török nyelvekben *alda*, *aldï* alakban, 'vad' és 'coboly' jelentésben; ugyanott *aγ-aldï* 'hölgymenyét, hermelin' is kimutatható. Török párhuzamot nem ismervén a magyar *Nyuszt*, *Nyest*, *Hölgymenyét* női nevekre hivatkozott. A *Karoldu* eszerint 'fekete hölgymenyét', a *Saroldu* pedig 'fehér hölgymenyét'-et jelentene.

Török párhuzamként fentebb már utaltam Kāšγarī *Az (As)* 'hermelin' női nevére. A 'vad' és 'hermelin' jelentésváltozás is érthető. N. A. BASKAKOV szerint (Vestiges de tabou et de totémisme dans les langues altaïques. Moscou, 1968.) az altaji törököknél ugyanis kimutatható, hogy a totemállatok és -madarak, valamint az elejteni való vadak valóságos nevei tabu alatt állnak, s helyettük eufemisztikus megnevezést használnak. E példák közül idézzük: az altaji török *kiš* 'coboly' eufemisztikus neve *albuγa* 'gibier, proie'. Ez utóbbi szót különben megtaláljuk a teleut, sór, lebed, kojbál nyelvben *albaγa* alakban, jelentése a lebedben 'Beute, Jagdbeute' a többiben pedig 'Zobel' (RADL. I, 432). CASTRÉN (Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre 77) jelzi e szót a kojbálból, és utal a paleoszibériai kott *alpuga*, *alpaka* 'fliegendes Eichhorn' szóra. CASTRÉN kott nyelvtanában (197) a kott *alpuga*, *alpuka*,

alpaga 'fliegendes Eichhörnchen' mellett további utalást találunk a kamasz *alboga* 'Zobel' szóra. Mindezek török eredetűek; vö. JOKI, MSFOu. CIII, 60.

A 'hölgymenyét' (olykor 'menyét') jelentésben a törökségben lényegesen nagyobb területen ismeretes egy másik szó: *as*. Legrégibb előfordulása a karahánidák nyelvében található. Kāšγ. *ās* vagy *āz* 'Hermelin, dient auch als Mädchenname' (BROCK. 13), QB. *as* 'hölgymenyét' (DTS. 59); horezmi *as (qara kiš täg sač u aq as täg andām* 'haja olyan mint a fekete cobolyé, teste mint a fehér hölgymenyété' ZAJ., Qutb. 12); TZ. *as* (BATTAL 142); Bul. *as* 'belette' (ZAJ. 8); csag. *as* 'hermine' (PDC. 19); kései ujg. *as* 'hölgymenyét' (Ford. Ir.; LIGETI: AOr. XIX, 131; és Tolm. Ir. 28a, kiadatlan); alt., tel., leb., szoj., kojb., kacsa, küer. *as* 'Hermelin' (RADL. I, 535); csuv. *jus* 'hölgymenyét, menyét' (ČRS. 584). Vö. még: DOERFER, TMEN. II, 57–8; CLAUSON, ED 240; SEVORTJAN, ÊSTJa. I, 191—2.

Hasonlóképpen igen elterjedtnek mondható egy másik prémes vadnak a neve a törökségben: türk *kis* [olv. *kiš*] 'coboly' (BQ. dél 12) karahánida *kiš* (Kāšγ. 'Zobel', BROCK. 109; QB. 'coboly', DTS. 310); horezmi *kiš* (FAZYLOV I, 610–1); IM. *kiš* (BATTAL 41); csag. *kiš* 'martre-zibeline' (PDC. 486); kun *kiš* (GRÖNB. 148); TZ *kiš* (ATALAY 200.); AH *kiš* (CAFER. 50); Qutb. *kiš* (ZAJ. 99); alt., tel., tob. *kiš* 'der Zobel' (RADL. II, 1391); kzk., szag., kojb. *kis* 'der Zobel' (RADL. II, 1385); alt. *kiš* (RAS. 709); tuv. *kiš* (RTS. 549); tat. *keš* 'coboly' (TRS. 249); bask. *keš* (BRS. 255); kirg. *kiš* (KRS. 946); csuv. *kāš* 'coboly' (ČRS. 155); jak. *kīs* 'Mustela zibellina', *χara kīs* 'fekete coboly' (PEK. I, 1109). Vö. még A. JOKI: MSFOu. CIII, 290—1; DOERFER, TMEN. III, 544—5; CLAUSON, ED. 752 (tagadja uráli vagy indoeurópai eredetét a szónak). A szó eredetét valóban vitatják. RAMSTEDT, majd az ő nyomán K. DONNER feltette, hogy a török szó ősi alakja **kiľ*inek hangzott (ez az alak a csuvasban nincs meg), belőle származik a szam. *šili*, *ki* stb. Ezzel szemben RÄSÄNEN (MSFOu. XCVIII, 129) a török szót összamojéd kölcsönzésnek tartja a szamojéd szót pedig egy obi-ugor, lapp és magyar szócsaládhoz kapcsolja. TOIVONEN, JOKI és ITKONEN az egyeztetésből kihagyja a magyar megfelelőt *(hölgy)*. A MSzFgrE. II, 305—6 ezzel szemben a m. *hölgy*-et az obi-ugor és lapp adatokkal egyezteti és figyelmen kívül hagyja a szamojéd-török kombinációt.

MELICH etimológiája mellett szól, hogy a prémes állatok neve többször színnévvel kapcsolódik egybe. Már az orhoni feliratokban *qara kiš* 'fekete coboly' és *kök täying* 'kék mókus' olvasható. A *qara kiš*-t egyes szibériai nyelvekből jelzi RADLOFF (II, 285), szintén 'der schwarze Zobel' jelentésben. Ide tartozik még: alt. *aq as* 'hölgymenyét' (RADL. I, 535); alt. . . . tel. *ās* (< *aγ-as*) 'das Hermelin' (uo.). Végül megvan ugyanez a szó a *sarï* 'sárga' mn.-vel kombinálva: tel. *sarï as* 'das Feuermarder' (RADL. I, 535); alt. *saras* 'szibériai nyérc; Mustela sibirica' (RAS. 250).

MELICH kifogástalannak tűnő etimológiájának azonban van egy gyenge pontja. A szó a török szókészlet peremén él csak: tuba, kojbál, karagasz *alda* 'das Wild', kojb. 'der Zobel' (RADL. I, 412); teleut, sór *aldï* 'Wild', *aγ-aldï* 'Hermelin' (RADL. I, 418); szag. *aq-aldï* 'Hermelin' (RADL. I, 90); tuv. *aldï* 'coboly' (RTS. 549), hakasz *aldï* 'coboly' (ChRS. 54); motor (szamojéd) *alde* 'Zobel', szojot *aldy* 'das Hermelin', ua. (KLAPROTH, Asia polyglotta 159).

Hogy került ez a ritka szibériai szó az erdélyi Gyula udvarába a *Qaraldï* 'fekete hölgymenyét' és *Šaraldï* 'fehér hölgymenyét' női nevek második tagjaként?

Ismeretes, hogy Dél-Szibériából egy fontos kereskedelmi út vezetett Kelet-Európába; ezt az utat — egyik legfontosabb kereskedelmi cikkéről — annak idején a prém útjának neveztem. Ezen az úton áramlottak a pompakedvelő lovasnomádokhoz a nemes prémek: adóba, zsákmányként. A prém a kereskedelemben pénzt helyettesítő fizetési eszközzé vált.

Aligha véletlen, hogy nyelvünkben feltűnően sok a megőrzött ősi prémállat-név: *evet, hölgy(menyét), menyét, nyest, nyuszt, pegyvet*: e nevekre szükség volt akkor is, amikor e prémeket nem vadászat, de kereskedelem útján vagy másképpen kellett megszerezni. Alig lehetett ez másként a bolgár-török, kazár, kabar, besenyő, oguz nyelvet beszélő törököknél sem, közülük egyesek ismerhették az *aldï* 'hölgymenyét' nevet is, nemcsak mint prémet, hanem mint élő prémes állatot is.

Meg kell ugyanis jegyeznünk, hogy a prémesállat nevéből származó női nevek nem a prémnek, hanem magának az állatnak a nevéből keletkeztek. E célra nem minden prémes állat felelt meg, csak néhány, azoknak is a nősténye, amelyik szépségével, kecsességével alkalmas volt kedveskedő, becéző női név céljára. Eleven példát szolgáltat e tekintetben a fentebb idézett horezmi nyelvű hasonlat.

4. Bő és Ölbő. Ezekben és sok más hasonló névben a szóvégi *(ó), ő*-t tartották hosszú ideig „bolgár-török" átvétel nyelvi kritériumának. Több ízben hangsúlyoztam (MNyTK. I, 184—5), hogy ez esetben magyar régiségjeggyel van dolgunk, mely csak azt bizonyítja, hogy a kérdéses szavak az ismert időhatáron belül kerültek nyelvünkbe.

Úgy látszik azonban, hogy ezúttal nem is erről van szó, hanem arról, hogy a két személynévből lett helynév végső soron két „bolgár-török" méltóságnévre megy vissza.

Bö. Németh Gyula a *Bő* „bolgár-törökségét" illetően Pais Dezső etimológiájára támaszkodik (MNy. XXIII, 502—8). Ez utóbbi szerint a *bő* melléknév (a *Bő* tulajdonnévvel együtt) a török *bäg* szóra vezethető vissza. Az EtSz. I, 513 a *bő* mn.-et kétkedve obi-ugor megfelelőkkel köti össze; a SzófSz. 26 „bizonytalan és vitatott eredetűnek" tartja e szót; a TESz. I, 356—7 lényegében elfogadja Pais etimológiáját, illetve véleménye szerint „valószínűleg ótörök eredetű" a *bő*.

Györffy (István király 468, 571) még tovább megy, és nemzetségfőnek értelmezi *bő* szavunkat, melyet a szláv *zsupán* megfelelőjének tart.

A Györffytől magától értetődően 'nemzetségfő' értelemben használt *bő* az a hiányzó láncszem, mely a Pais-féle etimológia ez ideig sajnálatosan nélkülözött bizonyítékát szolgáltatná. Ez az értelmezés azonban önkényes, nincs adat, amely erre jogosítana. Lehet, hogy a török *bäg* méltóságnév átkerült ebben a korban a magyarba, ha igen, onnan nyomtalanul eltűnt.

A török *bäg* szóról gazdag irodalom áll rendelkezésre; vö. Clauson, ED. 322—3 és Doerfer, TMEN. II, 377—406 (itt további bibliográfia). Mindkét szerző megegyezik abban, hogy a tör. *bäg* eredetileg törzsfőt vagy nemzetségfőt jelentett; a cím tartalma persze a történelem folyamán jócskán módosult. Megvolt a bolgár-törököknél, a kazároknál is.

A Pais által tárgyalt személynevek és helynevek részletes vizsgálatot

igényelnek; lehet, hogy egy részük valóban a török méltóságnévből ered, amíg azonban a *bő* melléknév eredete nincs tisztázva, ez a munka nem végezhető el eredményesen. A *bő* mn.-ről ma sem mondhatunk mást, mint BÁRCZI: a javasolt jelentésfejlődés elképzelhető, de nem igazolható.

Ölbő. Ez is PAIS DEZSŐ etimológiája (Ölbő: KCsA. II, 324—6). A XIII—XIV. századi oklevelekből *Ilbej, Elbeu, Elbew* stb. alakban jelentkező helyneveket *Ölbő*-nek olvasva egy török *Ilbäg* személynévből magyarázza, mely eredetileg méltóságnév lett volna.

A törökből valóban kimutathatunk egy *il bägi* 'a nép, törzs ura' méltóságnevet. A Qutadγu biligből való: *qayu yabγu yuγruš bolur il bägi* 'az egyik *yabγu, yuγruš, il-bägi* lesz' (DTS. 168; CLAUSON, ED. 906). Az *il-bägi* cím (névben is) tovább él a mongol korban (pl. Rašid ad-Din, orosz ford. I, 286 III, 320). Az *il-bäg* alak, birtokos személyrag nélkül, rendhagyó; méltóságnévként, ebben az értelemben nem mutatható ki. Az ellenőrzés nélkül megbízhatatlan BLOCHET (Introduction 78—9) nyomán idézett *Ilbeg Kaan* 'állítólagos kínai császár' valójában nem más, mint a jól ismert mongol *Elbek (Elbeg)* kán, aki a XIV. század végén szerepel (GROUSSET, The Empire of the Steppes 503). Megjegyzendő, ez a név mongol, s nem más, mint az irod. mong. *elbeg* 'abundance; abundant, plentiful, rich' (LESS. 306); mongol jövevényként megvan a kunban is: *elbek, elpek* 'reichlich' (GRÖNB. 86).

Ezzel szemben az *ilχan, ilqan* hiteles, de jelentése nem 'Stammes-Chan, Landes-Chan, Regional-Chan', hanem 'Friedenfürst, untergebener Fürst, gehorsamer Fürst' (vö. DOERFER, TMEN. II, 209). E magyarázat helyes, ugyanis az *il bägi* birtokos jelzős szerkezet (ha tetszik, összetétel), az *ilχan* pedig minőségi jelzős összetétel. Az *il* 'nép, ország, tartomány' a mongol korban új jelentést vesz fel: 'önként, harc nélkül behódolt (nép, ország); békés' szemben a *bulγa*-val vagy *yayï*-val, amely a.m. 'fegyverrel ellenálló, ellenséges, lázadó (nép, ország)'. Az *il bulγa irgen* 'meghódolt és lázadó népek' előfordul már Güyük 1246-os perzsa nyelvű levelének mongol pecsétjén; vö. LIGETI, Monumenta II, 20.

Igen érdekes, hogy PAIS ugyanakkor kimutatott egy 1328-ból kelt oklevélből egy *Ilbeg (Jlbegh)* nevű személyt egy olyan vidékről, „ahol gyakran találkozunk török származású népelemekkel, törökből való személy- és helynevekkel".

Ölbő és *Ilbeg* ugyanazon névnek két — korábbi és későbbi — magyar változata. Török eredetük nagyon valószínű, még akkor is, ha jelenleg ezt megnyugtató módon nem tudjuk igazolni.

5. Tulajdonneveink közt akadnak olyanok, amelyek a nélkül, hogy csuvasos sajátságot tartalmaznának, eltérnek ún. „bolgár-török" jövevényszavainkban megfigyelhető egyéb török nyelvi jegyektől. Ugyanakkor feltűnő, hogy több esetben ugyanaz a török szó két különböző alakban került nyelvünkbe. Az *Ölbő* és *Elbeg* átvételében időrendi különbség van; lehet, hogy két különböző török nyelvből érkeztek hozzánk, ennek azonban semmi külső jele nem állapítható meg. Vannak esetek, ahol a török nyelvjárási különbség a magyarba kerültük után is kitapintható. Ilyen a *Tarján* és a *Tárkány*.

Tarján. Az ötödik magyar törzs neve, szintén helyneveink őrizték meg, *Tarján* és *Terény* alakban; e helynévnek a régiségben van *Terján* és *Torján* alakja is. Forrásuk egy török *tarχan* méltóságnév; vö. NÉMETH GYULA, Honf-Kial. 255—9.

Az imét említett alaki kettősség nemcsak a magyarban, de a török forrásokban is jelentkezik.

E cím körül élénk vita bontakozott ki, szerteágazó szálait itt nem követhetjük, helyette utalunk a régi török szókészletet részletesen vizsgáló művekre: DOERFER, TMEN. II, 460—74 és CLAUSON, ED. 539—40, ahol a leglényegesebb további irodalom megtalálható.

A *tarqan* és a többes számú *tarqat* a török méltóságneveknek abba a rétegébe tartozik, amely a zsuan-zsuanoktól származik (PELLIOT szerint ezek mongol nyelvű avarok voltak, innen a mongol többesjel a *tarqat*-ban, a *tigit*-ben és az *ïšbaras*-ban).

E méltóságnév előfordul a rovásírásos türk, ujgur feliratokban *tarqan* alakban. Vita és találgatás folyik a körül, hogy ebben a korban e cím mögött milyen rangot, funkciót kell keresni. T. TEKIN szerint 'a high title'. Ezen a véleményen van CLAUSON is, azzal a megszorítással, hogy kisebb mint a *tegin* és a *šad*. DOERFER szerint előbb 'Ehrentitel (Privilegierter)', később 'Steuerfreier'; ez utóbbi meghatározásokon erősen érződik a mongol kori különleges funkció hatása. A türk feliratokban nevekkel és címekkel kombinálva jelentkezik (tagolásuk sokszor önkényes): *Ïnančυ apa yaryan tarqan, Oyul tarqan* (Kül tegin); *Apa tarqan, Taman tarqan* (Bilgä qayan); *Bilgä ïšbara tamyan tarqan* (Ongin), *Bilgä Toñuquq boyla baya tarqan, Apa tarqan* (Toñuquq); vö. T. TEKIN 375—6. A jeniszeji feliratokból valók: *Čabïš tun tarqan, Tarqan sangun*; vö. MALOV 59, 62; A suji feliratból: *Qutluy baya tarqan ügä* (RAMSTEDT 5). A feliratos anyagból idézzük még puszta címek között: *tarqat buyruq bäglär* (T. TEKIN 376).

A cím később más (pl. arab) írásos feljegyzésekben *tarχan* alakban jelentkezik. Ennek, valamint képzelt etimológiájának alapján egyesek a rovásírásos emlékek *tarqan* olvasatát *tarχan*-ra módosítják; ugyanígy járnak el különben a *qayan* és *qatun* esetében is. A *χ*-val kezdődő alakok valóságos, helyes olvasatok az olyan írásokban, ahol a *q* és *χ* visszaadására külön jegy van, de ezeket az olvasatokat a türk rovásírásos emlékek korába visszavetíteni önkényes és anakronisztikus eljárás. Nemcsak a rovásírásban hiányzott a *χ* jel, de az általa rögzített nyelv sem ismerte ezt a hangot. A rovásírás *tarqan* olvasatát biztosítja különben a kínai *ta-kan* átírás is (CHAVANNES, Documents 164, jegyz.; LIU MAU-TSAI, Ost-Türken I, 179); a kínai írásnak ugyanis módja lett volna a *tarχan* alakot is pontosan visszaadni.

A *tarχan* változat mindenesetre hiteles, s aligha tévedünk, ha a benne jelentkező *χ*-t (ugyanúgy, mint a *χan* és *χatun* szavakban) iráni közvetítésre vissszük vissza. E magyarázat mellett szól a szogd *try'n*, közép-perzsa *trχ'n*. Iráni közvetítésről vall Menandros szövegében a Bizáncba érkező türk követnek, *Tayma tarχan*-nak a neve is. (MORAVCSIK, ByzTurc.[2] II, 299 300), bőséges irodalmi utalásokkal). Hasonló forrásból való Kāšγari *tarχan* 'Befehlshaber' adata is, mely Aryuban és a pogányoknál személynévként is használatos (BROCK. 198). Érdekes, hogy ugyanezen forrás szerint a *χ* az oguzoknál és a kipcsakoknál fordul elő a *q* helyett (BROCK. 239); e megjegyzés nehezen egyez-

tethető össze egyéb forrásokból származó ismereteinkkel (a kérdés részletes tárgyalása most messzire vezetne).

Figyelmet érdemel, hogy a *tarχan* méltóságnév megvan a kazároknál is, mégpedig a Vita Stephani szláv feldolgozásán kívül *(тарханъ)* mohamedán, örmény és grúz forrásokban, szintén *tarχan* alakban (MORAVCSIK, i. h.; NÉMETH, HonfKial. 257).

A későbbi török alakok jelentése a mongol korban alakul ki, melyet pontosan tükröz a csag. *tarχan* 'on appelle ainsi celui qui est exempt de toute espèce de charges, qui ne doit aucun dîme pour le butin dont il s'empare, qui entre chez le roi quand il le veut, qui n'est soumis à aucune enquête quand il commet une faute, Nom d'un tribu djaghatai' (PDC, 213). A mongol *darqan*-ról l. LIGETI, MTT. ford. 164, 187. jegyz. (A büntetlenség joga kilenc esetre korlátozódik.) Erre az időre nyúlnak vissza az olyan adatok, mint a tatár *tarχan* 'kiváltságos ember (tört.)' (TRS. 520); csuv. *tarχan* 'tarhán (tört.)' (ČRS. 444).

A *Tarján* több tanulsággal szolgál. A törzset eredetileg magyarul is *Tarchán (Tarχan)* nak nevezték. A névben észlelhető $r\chi > rj$ változás a magyarban korán ment végbe, hiszen Konstantinos már *Tarján*-t hallott Bulcsutól és Termacsutól. BÁRCZI, Hangt.[2] 134–5 szerint a *tarχan*-ból a magyarban előbb **taryan* lett, nyilván azért, hogy a *bojtorján* < *baltïryan* párhuzam segítségével könnyebb legyen a magyarázat. Azt hiszem, egyszerűbb az ősmagyar **taryan* igénybevétele nélkül a BÁRCZItól is jelzett, „ritkább" $rh > rj$ fejlődést elfogadnunk, amelyet különben NÉMETH is javasolt. Mikor zajlott le ez a változás? Milyen régi a magyar *Tarchán* törzs neve? Melyik török nyelvből származik ez a magyar törzsnév?

Láttuk, ezt a méltóságnevet csagatáj törzsként említi az egyik csagatáj szótár. A mongolban a *Darqad* (a *darqan* többese) szintén nemzetségnév, illetve törzsnév: irod. mong. *darqad* 'the Darkhat tribe in Mongolia; the Mongols charged with the cult of Chinggis Kan in Ordos, who are free from imposts, corvees and requisition (LESS. 236).

Tárkány. Helyneveink őrizték meg ezt a méltóságnevet. Személynévi használata ritka (JAKUBOVICH közölt NÉMETHtel egy XIV. századi adatot), ezért GOMBOCZ habozott is török eredetű neveink közé sorolni. Török eredete azonban nem lehet kétséges, de az sem, hogy egy tőről fakadt *Tarján* törzsnevünkkel. Csupán az a kérdés, mikor került nyelvünkbe ez a név? Úgy látszik, a mai hazában, törökül értő „fekete magyarok" nyelvéből.

A *tarqan* türk kori előfordulásai itt nem segítenek, viszont megkülönböztetett figyelmet érdemel, hogy méltóságnévként kimutatható a dunai protobolgárból, ahol ezt találjuk; *ὁ ζερα ταρκανος; ὁ ζουπαν ταρκανος; ολγου ταρκανου* (gen.); *[ταρ]κανος;* vö. V. BEŠEVLIEV, Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963. 44–6, 341, 218 (ez utóbbi helyen a méltóságnév magyarázata található). A cím Konstantinosnál is előfordul, szintén *ταρκάνος* alakban (MORAVCSIK, ByzTurc.[2] II, 299).

A magyar és a protobolgár alak egyezése aligha véletlen, összefüggésük magyarázata későbbi gondunk.

Viszont néhány eddig vitatott kérdésre már most világos választ adhatunk. A *tarqan*, pontosabban *tarχan* szó 'kiváltságos (nemes) ember' jelentése mongol-kori, nyugatra nem kerülhetett a tatárjárásnál korábban.

A *tarqan* semilyen török nyelvben nem jelent 'kovács'-ot; a „szakrális kovács" intézmény keresése a honfoglalás és a vezérek korában — délibábkergetés.

A *darqan* jelentése a mongolban 'kézműves, mesterember': irod. mong. *darqan* 'artisan, craftsman', *modun-u darqan* 'carpenter', *mönggün-ü darqan* 'silversmith' (Less. 236), *temür-ün darqan* 'smith, artisan' (Less. 800). A kovácsot ezen kívül még *temürči*-nek is mondják (*temürdzsi*-nek nem!). Ezzel szemben Dzsingisz kán fiatalkori neve, *Temüǰin* szintén 'kovács'-ot jelent, nem ugyan mongol, de tatár nyelven (ez akkor egy különleges mongol nyelvjárás volt). Nem azért, mert a kovácsmesterséget gyakorolta, hanem azért, mert születésekor apja egy ilyen nevű tatár foglyot vitt haza, s mongol szokás szerint róla nevezték el az újszülöttet. Különben a *temüǰin* pontosan és szabályosan azt jelentette mint a mongol *temürči* azaz kovácsot; vö. Ligeti, MTT, ford. 16, 145.

A *Tarján* és *Tárkány* összefüggéséről l. korábbi megjegyzéseimet is: NytudÉrt. 40. sz. 204–5.

6. Az imént említett helyen röviden már utaltam arra a török nyelvi párhuzamra, amely a csuvasos jellegű *Jenő* és a köztörök típusú *Inak*, *Ináncs* helyneveinket összekapcsolja. Íme néhány további megjegyzés.

Jenő. A hatodik magyar törzs neve, mely a görög átírásban *Γενάχ*, az oklevelekben, mint helynév, *Jeneu*, *Yeneu*, *Yneu*, *Jener* stb. alakokban jelentkezik, valóban csuvasos típusú név. Jellemzője a másodlagos szókezdő *j* (ennek semmi köze a köztörök nyelvekből kimutatható hasonló, de kései jelenséghez); korábban már utaltam arra, hogy ez a csuvasban is megvan. Ez a szókezdő *j* különben jól bizonyítja, hogy régi török jövevényszavaink *gy*-je nem a magyarban keletkezett eredeti *j*-ből. Rendhagyó a szó palatalis hangrendje is: ez is csuvasos sajátságnak látszik (ha igen, ott is inkább nyelvjárási e jelenség). Az átvétel régisége mellett szól a szóvégi hosszú magánhangzó is. A másodlagos szókezdő *j*-re van még egy példánk.

A csuvasos sajátságokat mutató törzsnév köztörök megfelelője több azonos tőből képzett méltóságnévhez kapcsolódik, melyek közül nem egy, de kettő megvan a magyarban is.

Inak és Ináncs. Mind a kettő személynév is, helynév is. Rájuk vonatkozó adataink elég késeiek (XIII–XIV. század); nem lehetetlen azonban, hogy a kunok bevándorlása előtt kerültek hozzánk. Gombocz (Árpádkori tör. szn. 46–7, 31–2) és Németh (HonfKial. 261–2) az akkor ismert fontosabb adatokat felsorolta. A kiindulópont továbbra is egy **ïna-* ige, mely *ïnan-* 'hinni, bízni' továbbképzett alakjában ismeretes. Az alapszóból vezethetők származékokként a következő szavak, amelyek méltóságnévként is használatosak:

ïnaγ: ujg. *ïnaγ*, ebben: *umuy ïnaγ* 'reménység, hit' (DTS. 611); horezmi *ïnaγ* 'udvari méltóság' (Zaj., Qutb. 205); csag *ïnaq*, *ïnaγ*, *ïnaχ* 'compagnon, camarade; conseiller intime' (PdC. 135), 'Mitregent, der jüngere Bruder des regierenden Fürsten in Chiva' (Vámb., Cag. Sprachst. 239), *ïnaq* 'vezír' (Poppe, MA. 404); kun *ïnaq*, *ïnaχ* 'treu' (Grönb. 273); TZ. *ïnaq* (Atalay 174). A további török adatokra vö. Doerfer, TMEN. II, 217 és Clauson, ED. 182–3. A szó megvan a mongolban is, még pedig a MTT.-től kezdve *inaq* 'Favorit, Günstling', *itegelten ina'ut* 'die zuverlässigen Günstlinge' (Haenisch, Wb. 82), a

többi mongol adatra l. DOERFER TMEN. II, 219. CLAUSON joggal hangsúlyozza, hogy a mongol adatok a törökből származnak: abban viszont aligha követhetjük, hogy a *q*-ra végződő török alakok kivétel nélkül a mongolból való visszakölcsönzések.

Ïnanč és *ïnanču*. A kettő úgy viszonylik egymáshoz, mint *sävinč : sävinčü* és *ögrünč : ögrünčü* (vö. BROCKELMANN, Osttürkische Grammatik 130—2). CLAUSON, ED. 187 szerint tulajdonképpeni jelentése 'bizalom; megbízható, bizalmas', azonban korábban rendesen (vagy csak) méltóságnév volt, mint az *ïnal*, kb. 'confidential minister' értelemben, de nem jelentett szükségszerűen magas rangot. Előfordul már a rovásírásos feliratokban, mégpedig egyszer *in¹nču* (Kül tegin ny. 13), egyszer meg *in²nčw* (Kül tegin ny. 2) írásmóddal; T. TEKIN nem vette észre, hogy egyszerűen „helyesírási hibával" van dolgunk (más, hasonló hibákat is találunk a feliratokban, ahol a mássalhangzónak kettős, velaris és palatalis változata van; legutóbb ilyen hibára az s^1 és s^2 kapcsán mutattam rá). TEKIN ily módon ugyanazt a méltóságnevet ugyanazon a feliraton egyszer *inanču*-nak, másszor *inänču*-nak írta át. A valóságban az első esetben (ny. 13) *Tarduč Ïnanču čor*, illetve (ny. 2) *Ïnanču apa yaryan tarqan*-nal van dolgunk. A jeniszeji feliratokban szintén találkozunk ezzel a címmel-névvel: *Ïnanču külüg čigši bäg* (MALOV, En. pisjm. 44), . . . *il ügäsi Ïnanču bilgä* (48). Ujg. *ïnanč* 'titre signifiant „personne de confiance, féal, ministre" ' (HAMILTON, Un conte boudhique 105); karahánida *ïnanč* (Kāšγ. *ïnanč bäg ;* QB. *qayusï ïnanč bäg qayu čaγrï bäg ;* DTS. 218). További példákra l. CLAUSON, ED. i.h. és DOERFER, TMEN. II, 219—20.

Ïnal. Az említett *ina-* igének *-l* képzős származéka ez a méltóságnév (BROCKELMANN, OsttürkGram. 116), melynek a jelentése eredetileg 'bizalmas, bizalmat érdemlő, hűséges' volt. A Toñuquq-feliratban két alkalommal egy *in²l²* *qyn¹* nevet találunk, melyet DOERFER *Ïnäl qayan*-nak olvasott, s ennek alapján — kissé elsietve — minden *ïnal* adatot *ïnäl*-re módosított. Az *in²l²* valóban egy *ïnäl* vagy *inil* alakot tükröz (ha nem helyesírási hibával van dolgunk ezúttal is); kagáni névnek ez az aránylag alacsony cím amúgy is különös volna, úgy hogy egyelőre mint kétes esetet mellőzném. Megjegyzendő, az *ïnal* cím *in¹l¹* szabályos helyesírással előfordul a rovásírásos feliratokban (MALOV, En. pisjm. 81), ugyanott *Ïnal ügä* formában is találkozunk vele (i. m. 97). A cím előfordul kínai átírásban is *yi-nai* alakban, ennek korábbi kiejtése kkin. *yi-naδ*, ami az *ïnal* szabályos átírása. Ezt a címet viselte a taskenti *tegin*, név szerint *Ïnal tudun külüg* (a kínai írásjegyeket l. CHAVANNES, Documents 331). Ujg. *ïnal* 'titre', a korábban kiadatlan széljegyzetek közt két névben: *Ïnal taš* és *Ïnal toymïš* (HAMILTON, Un conte bouddhique 105). A turfáni cöveken igen gyakori cím: *Kün arïγ ïnal, Ai ayaz ïnal, Arïγ ayaz ïnal*, stb. (F. W. K. MÜLLER, Pfahlinschriften 23). Érdemes idézni MÜLLER után (Uig. II, 97) még a Maitrisimit következő passzusát, amely az *ïnal*-t egy sor már méltóságnévvel együtt említi: *iliglär bäglär buyruqlar, bütrüklär qunčuy qatun-lar tigit-lär ïnal-lar uluγ bay bayaγut-lar* 'die Könige, Fürsten, Befehlshaber, *Vollstrecker, die Königinnen, Prinzen, Minister (*Vertrauten), die grossen, reichen Śreṣthis'. Kāšγ. *ïnāl* 'urspr. Sohn einer Fürstin und eines Untertanen' (BROCK. 67 *inal*-t olvas). További példák: DTS. 218; DOERFER, TMEN. IV, 195—9; CLAUSON, ED. 184.

7. Jelech és Üllő. Ennek a személy- és helynévnek magyar ajkon két, hanem három változata is élt. E három változat közül egyetlenegynek a folytatása a mai *Üllő*.

Az első változatot Bulcsuék szájáról jegyezte fel a bizánci forrás *Ἰελέχ* alakban. Ez a névnek hiteles kazár-kabar változata. Ismeretes, hogy a kazár méltóságnevek közt szerepel a [ylk] helyesírással rögzített *yäläk*, pontosabban talán *yäläg* 'király'. Az egyezés nem véletlen, Bulcsuék ezt a kazár-kabar változatot ismerték, illetőleg továbbították a császárnak. Nem ez maradt meg a magyarban mégsem (ha megmaradt volna, akkor az ma **Jelő*-nek hangzana), mert élt a névnek azonos jelentésű köztörök (besenyő?) változata is a magyarban: *Iliγ*, *Iliχ*, melyet — mint azt Gombocz már megjegyezte — a XV. században *Illeu*-nak írtak. Ebből lett szabályosan mai *Üllő* helynevünk (az *l* > *ll* fejlődést Gombocz kifogástalanul megmagyarázta: i. m. 47—8). A harmadik változat *Hulec*, azaz *Hülek*, ez Anonymus szerint Árpád nagybátyja volt; Györffy (István király 57) szerint pedig Árpád fiával volna azonos. Ez meglehet, ha figyelembe vesszük a genealógiai zűrzavart, mely krónikáinkban megfigyelhető. Az azonban bizonyos, hogy egy Anonymus-kori *Ülek*-ből a magyarban sohasem lett volna *Üllő*. Ez — ha helyes az azonosítás — szintén valamilyen török előzményre megy vissza, a magyarban megmaradt volna a szóvégi *k*-ja, esetleg *g*-vé fejlődött volna. Vö. még: Gyóni, Szórványeml. 58; Pais, Magyar Anonymus, 120, Scriptores 74; Ligeti: NytudÉrt. 40. sz. 236—7.

A török forrásokban általában *ilig* írásmódot találunk; ezt a legtöbben *élig*-nek olvassák (a *yod* polyphon jegy lévén *é*-t is, *i*-t is jelöl; sokan szinte kizárólag *é*-t olvasnak, akkor is, ha *i*-nyelvjárásról van szó). A rovásírásos feliratokban előforduló *illig (éllig)* 'having a state, independent' tkp. 'államszervezettel rendelkező' (T. Tekin 335; DTS. 171 'népi szervezetet bíró, törzsi, népi szövetség'). Clauson, ED. 141 szerint *éllig* eredeti jelentése 'having a realm' (ez helyes), ebből fejlődött aztán rövidesen 'king' jelentés (feltevés); ennek következményeként az *élig* helyett mindenütt (forrásainak vallomását figyelmen kívül hagyva) a 'király' szót *él(l)ig*-nek írja. Ugyanezt az eljárást követi Hamilton (Un texte bouddhique 103). Magam megtartom a források eredeti *ilig* írásmódját.

A szó a feliratokban ritka, de vö. türk *ilig* 'ruler' (T. Tekin 335); ujg. *ilig* és *iläg* (Hamilton, i. h.) 'souverain, roi, chef d' état'; ez a különös *eleg* 'König' megtalálható a bráhmi írásos újgur szövegekben is (TTT. VIII, 89), a „szabályos" persze az *ilig : ilig bäg* 'König' (TTT. X, 44), *ilig qan* (DTS. 170). További példák: DTS. 170: Doerfer, TMEN. II, 210—3; Clauson, ED. 141; Sevortjan, ÉSTJa. 343.

Az *ilig* kétségtelenül török származék (bár etimológiája vitatott). Nem tartozik a legrégibb méltóságnevek közé. Egyes vélemények szerint a *tegin* letűnése után jelenik meg, a mongol korral viszont meg is szűnik a szerepe. Ettől kezdve nincs meg a kipcsak nyelvekben, így a kunban sem; előfordulása a kazárban és a magyarban ezáltal különös jelentőséget nyer. Minthogy a honfoglalás után aligha gondolhatunk közvetlen kazár – magyar kapcsolatokra, magától adódik az a feltevés, hogy a magyarokkal ebben az időben szünbiózisban élő kabarok beszéltek egy csuvasos és (legalább) egy köztörök típusú nyelvet. Ha e feltevés helytálló, nem meglepő, hogy a magyarban ekkor

ugyanannak a névnek kétféle török változata is élhetett egyidejűleg. Ugyanakkor az eddiginél lényegesen nagyobb figyelmet kell szentelnünk a besenyő nyelvi nyomoknak tulajdonneveinkben.

8. Tas, Jutocsa és Ákos. Ezek a nevek világosan köztörök jellegűek, nem tartalmaznak semmiféle csuvasos sajátságot.

Tas. *Üllő*-nek (*Jelech*-nek) a fia, Árpád unokája. A név a tör. *taš* 'kő' szóból magyarázandó, melynek csuvas megfelelője *čul*, mint azt már MELICH JÁNOS (MNy. III, 167) megállapította. Úgy tűnik, hogy *Üllő* < **Ilig* és *Tas* ugyanazt a török nyelvjárást tükrözik.

A szó a törökségben általános, magánhangzója hosszú, az oguz nyelvekben (egy részükben) a szókezdő zöngés: jak. *tās*, tkm. *dāš*, Kāšγ. *tāš*, őscsuv. **tāl* < *ti̯al* > csuv. *ťšu̯l* (LIGETI: JournAs. 1938: 186—7). Vö. még RÄSÄNEN, EWb. 466; DOERFER, TMEN. II, 437—8; CLAUSON, ED. 557.

A *Tas* nevet régóta török eredetűnek tartják, GOMBOCZ (Árpádkori tör. szn. 21—2) ehhez hozzáfűzte, hogy a szó a törökben is használatos személynévként: HOUTSMA idézett helyén (29) azonban csak a *taš*, *daš* olvasható, példák nélkül. A Névtelen személynévanyagában nem fordul elő önállóan, és ez idő szerint más forrásból sincs erre biztos példánk. Összetételekben valóban jól ismerjük, előtagként vagy utótagként: *Taš-buγa*, *Altun-taš*. De még az összetételekben előforduló nevek is mind mongol koriak; figyelemreméltó, hogy a DTS. mindig hivatkozik a szó személynévi használatára is, a *taš* alatt ilyen utalásokat azonban hiába keresünk.

Két eset lehetséges: vagy a magyarországi törökségben, a köztörök nyelvjárást beszélő kabarok (besenyők?) közt ennek ellenére a *Taš* használatos volt személynévként, vagy pedig nem a *Keve* keletkezett a *Taš* mintájára, hanem megfordítva: a magyar személynévnek a tükörfordítása a török.

PAIS DEZSŐ korábban (Magyar Anonymus 143) szintén török *taš*-ból magyarázta *Tas* személy- és helynevünket, később azonban (Névtud. vizsg. 96—7) a tör. *toš-* 'füllen, vollständig machen' alapján egy *tošu* „melléknévi igenevet" tett fel, melynek jelentése 'megtelt, jóllakott' volna. Sajnos e szellemes magyarázat turkológiai okokból elfogadhatatlan.

Jutocsa. NÉMETH GYULA (HonfKial. 288) ezt a nevet egy korábbi *Jutocs*-ra vagy *Jutocsi*-ra vezette vissza, és magyarázatul hivatkozott az oszm. *yutuǰu* 'Feinschmecker, Schlucker' (RADL. III, 562) szóra; ez a név megállapítása szerint jelentéstanilag megegyezik unokaöccsének *Ézelő*-nek a nevével.

Az etimológia megnyerő, hiszen az oszm. *yutuǰu* szabályos származéka a számos nyelvjárásból ismert *yut-* 'verschlucken, herunterschlucken' (RADL. III, 561) igének (régi adatait l. CLAUSON, ED. 885) *-ǰu* (< *či*) nomen agentis képzővel ellátott alakja. Az etimológia kifogástalannak látszik, bár az oszmán-török szó RADLOFF által nyújtott jelentés-árnyalata nem egészen fedi más szótárak értelmezését, így REDHOUSE (1921) szerint a szó jelentése 'a habitual swallower, devourer, or winner' (2212), HONY szerint pedig 'who swallows or devours' A szó jelentése nem annyira 'ínyenc', mint inkább 'falánk, nagyevő'. Ide tartozik az, *uduǰu* 'elnyelő készülék v. anyag (vegytani műszó)' (GUSEJNOV, ARS. 1941. 300).

A névmagyarázatnak kétségtelenül szépséghibája, hogy az oszm. szó végső forrásául jelzett *yutačï* semilyen köztörök nyelvből nem mutatható ki (az azerbajdzsán adat neologizmus), mellette szól viszont, hogy a csuvasban ugyanennek az igének, bár más képzőkkel, de hasonló jelentése található: *šăt-* 'nyel, lenyel', ebből *šătă* és *šătăχ* 'falánk, nagybélű; mohó', valamint *šătkăn* 'mohó, falánk; sóvár, nagybélű; ragadozó' (ČRS. 353–4).

A *yutačï (yutučï)* 'falánk; ínyenc (?)' személynév használatát a törökből ez idő szerint kimutatni nem tudjuk; nincs kizárva, hogy ezúttal is magyar eredetinek *(Ézelő)* török tükörfordításával van dolgunk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az *Ézelő* és a *Jutocsa* szemantikai azonosítása szintén csak feltevés. GYÖRFFY az *Ézelő*-t — kissé szabadon, de nem egészen alaptalanul — 'édesszájú-'nak értelmezi; *Jutocsa* (ha csakugyan helyes eddig javasolt magyarázata) inkább 'faló'-t, 'falánk'-ot jelent. Ínyenc és falánk közt — legalábbis mai fogalmaink szerint — lényeges különbség van. *Jutocsa* fia Konstantinos szerint *Φαλίτζης*, illetve *Φαλῆς*, amit GYÓNIt követve (Szórványeml. 139) *Falics*-nak és *Fali*-nak olvasunk. PAULER e nevet *Fajsz*-szal azonosította; a *Falics*, *Fali* nevet PAIS (MNy. XXVII, 242–3) 'faló, falánk'-nak magyarázta. Az EtSz. (II, 138) PAULER azonosítását „nem valószínű"-nek minősíti, PAIS etimológiáját megemlíti, de a *fal* címszó alatt mellőzi. Ezzel szemben a MNy-FgrE. I, 179 és a TESz. I, 833 a *Falics*-ot a *fal* ige adatai közé felvette, így PAIS etimológiáját elfogadta. A *Falics* 'faló, falánk' értelmezése (ha helyes), lényegesen közelebb áll a *Jutocsá*-hoz, mint az *Ézelő*-höz.

Formailag bármennyire is megnyerők e névmagyarázatok, tartalmilag mégis kétkedést keltenek. Már NÉMETH (HonfKial. 287) megpróbálta magyarázni, védeni az „ínyenc"-féle fejedelmi nevet (a *Falics* 'faló'-ra sor sem került) azzal, hogy a jeniszeji feliratokból vett példák szerint a sírfeliratok hőseinek külön „férfinevük" *(er atï)* is volt. Nos itt nem gyerekkori, kamaszkori, de felnőttkori nevekről van szó, melyeket fejedelmi személyek viselnek, olyan nevekről, melyek nehezen minősíthetők „férfinévnek" vagy éppen fejedelmi névnek. A későbbi századokban az ilyeneket ragadványneveknek ismerik, amelyekből a megbecsülés és tisztelet teljesen hiányzik, helyette bohókás gúnyolódás cseng ki. Lehet, hogy ennek a problémának is megvan a kulcsa; meg kell keresni, s hiba volna felette könnyedén napirendre térni.

Ákos. Legrégibb adatunk 1128 tájáról való, mint egy főrangú személy neve (Kinnamos *'Ακούσης;* vö. GYÓNI, Szórványeml. 14—5); mint bihari ispán, okleveleinkben 1138-tól kezdve szerepel. A név helynévként szintén ismeretes. Az EtSz. I, 51 a nevet nem tudja még magyarázni, de GOMBOCZ Árpádkori tör. szn. 8—9 már török eredetűnek tartja, és *aq-quš*, *aquš* 'fehér sólyom'-nak értelmezi. GOMBOCZ magyarázata kifogástalan.

A törökben ez a név a tatárjárás után válik csak általánossá, mondhatjuk, divatossá. Korai előfordulása a magyarban figyelmet érdemel, egyben a besenyő felé mutat. Alighanem besenyő az az *Akus*, dux Cunorum is, akivel Szt. László 1092-ben az Al-Dunánál harcol (Scriptores I, 414; a Cuni 'besenyők' értelmezéséről ebben a korban vö. GYÖRFFY, István király 50).

A mongol korban a mamelukok közt gyakori az *Aq-quš* név, még pedig *Aquš* alakban (SAUVAGET 38 megemlít egy cserkesz származású mamelukot, aki szintén ezt a nevet viselte). A *quš*, mint már GOMBOCZ is jelezte, nemcsak

madarat jelent általában, hanem igen gyakran ragadozó madarat, vadászsólymot is; DTS. 471; Doerfer, TMEN. III, 547–8; Clauson, ED. 670.

A Névtelennél (arab szöveg 29) a következő személyneveket olvassuk: *Aquš, Qaraquš, Alaquš, Bozyuš*. Más forrásokból jól ismerjük ezeket a madárnevet: *aquš* v. *aq quš* 'fehér sólyom' (teleut 'hattyú'); *qara quš* 'sas', *boz quš* 'korec-et', *il quš* 'sashoz hasonló madár; keselyű'.

Az *Ákos* nevet kunok is viselték; vö. Gombocz 8.

A török név egyik sajátossága az *aq* 'fehér' szó. Már a feliratokban előfordul, de akkor még csak mint lószín-név: *aq adγïr* 'fehér csődör', *aq at* 'fehér ló'. A XI. században is azt írja még Kāšγarī, hogy az *aq* csak az oguzban jelent általában 'fehér'-et. A többi török nyelvben, így a karahánidában is *ürüng* szolgál a fehér szín jelzésére. Valóban, ez utóbbi melléknév általános a törökségben egészen a mongol korig, ekkor eltűnik (a jakut kivételével), és átadja helyét a ma általánosan ismert *aq*-nak; vö. Clauson, ED. 233–4. Érdekes, hogy a Ming-kori (XV. század) Fordító Iroda ujgur szójegyzékében még *yürüng* 'fehér' olvasható. (Ligeti: AOr. XIX, 288), ugyanabban a korban a Tolmács Iroda élő nyelvet tükröző ujgur szójegyzéke már az *aq* szót tartalmazza (34a; kiadatlan). A jemeni öt nyelvű szótárban (1375.) *aq* 'fehér ló' (6aA4) és *ürüng* 'fehér' (6aB14).

Aligha független a török nyelveknek a fehér színnév ingadozásától, hogy az ócsuvas a két fentebb említett megoldás helyett egy harmadikat választott: az ótörök *sārïγ* 'sárga' szót foglalta le erre a célra (tkm. *sārï)*, ebből lett a csuvas *šura, šur* és a kazár *šar* 'fehér'.

Az *aq quš* madárnév a karahánidák nyelvéből is kimutatható a régi szóhasználat szerint: Qutadγu bilig *ürüng quš* 'hattyú' (DTS. 627), Kāšγarī *ürüng quš* 'weisser Falke' (Brock. 166).

9. Ajtony és Küküllő. Mind a kettő világosan török eredetű név, mind a kettő a „fekete magyarokhoz" kapcsolódik.

Ajtony. Személynév, melyet először az István király ellen fellázadt, majd Csanád által levert főember viselt. Később nemzetségnévként és helynévként szerepel. Ajtony származása, illetve etnikai hovatartozása körül ma is folyik a vita. Egyesek szerint besenyő (Melich: MNy. IX, 352, 468 és EtSz. I, 42, mások szerint a kabarok közül való, akik közt bolgár-törökök is élhettek (Györffy, István király 164–5).

A törökben az *altun* 'arany' személynévi használata ez idő szerint csak összetételekben mutatható ki: *Altun-taš* 'arany-kő' (Houtsma 53), *Altunbuγa* 'arany-bika' (Sauvaget 58). Houtsma listájában (29) önállóan is szerepel, azonban érdemi utalás nélkül. Ezzel szemben mongol kor előtti adataink is vannak: *Altun qara, Altun taγ sangun, Altun tamγan tarqan* (DTS. 40).

A török szóról: Räsänen, EWb. 18; Doerfer, TMEN. II, 112–3; Clauson, ED. 151; Sevortjan, ESTJa. 142–3. A magyar névről: Gombocz, Árpádkori tör. szn. 24–5.

Ajtony forrása, az *Altun* alighanem köztörök eredetű. Igaz, a csuvasban *ältăn* (ČRS. 573) a szó alakja, de bizonytalan az első szótag vokalizmusának kora, valamint az, hogy a Magyarországon beszélt csuvasos nyelvjárás(ok)ban megvolt-e már.

Küküllő. A folyó mentén voltak Gyula szállásai. MELICH szerint (Honf-Magy. 35) a folyó mentén délszlávok és „bolgár-törökök" laktak. A folyó neve ezen a szláv nyelven *Tŗnava* 'kökényes', „bolgár-török" nyelven ugyanezt jelenti a *Küküllő* név is; ez utóbbinak eredetét MELICH a tör. *kökänäk* 'Turteltaube' szóra támaszkodva *Kükäläy* alakban jelölte meg. A párhuzamos névadás egyik esetével állunk szemben, s ha figyelembe vesszük az ilyen névadásokról KNIEZSA véleményét, amely szerint ezek nem szükségszerűen egymás fordításai, akkor is bizonyos, hogy a két név jelentése azonos.

A tör. *kök* 'kék' színnév származékai közt vannak *-n*-re, *-m*-re, *-l*--re és *-rčin*-re végződő származékok, amelyek valamilyen növényt vagy madarat jelentenek. A magyarban ezek közül megvan a *kék*, a *kökény* és a *kökörcsin*. Az alapszó a törökben eredetileg hosszú magánhangzót tartalmaz: tkm. *gȫk*, jak. *küöχ*, Kāšγ. *kȫk*, csuv. *kăvak* (vö. LIGETI: Journ. As. 1938, 190, 196; akkor elkerülte figyelmemet, hogy ennek a szónak is megvan a rövid magánhangzós párja: Kāšγ. *kök* 'gyökér', tkm. *kök*, csuv. *kăk)*. Az eredeti hosszúságot a magyar csak a *kék* szóban őrizte meg (R. *keyk)*, a csuvas a 'kék', 'kökörcsin' (itt is 'galamb' a jelentése, mint a többi török nyelvben) és a 'kacsa, gácsér' megfelelőjében. E származékok közül itt csak az *-n*, *-m* és az *-l* képzősekről szólunk röviden.

Az *-n* képzős alakok főbb adatai: Leideni Névtelen *kökän* 'Pflaume, Pfirsich, Kirsche' (HOUTSMA 100; hibásan az arab *ḫawḫ* szóhoz kapcsolja, melyet arámi jövevényszónak tekint; CLAUSON, ED. 712 ezt az alaptalan feltevést elfogadja, és még iráni közvetítést is közbeiktat); AH. *köken* 'erik' (CAFER. 51); TZ. *kögän*, *kögäm*, 'gövem erigi' (ATALAY 206); nog. *kögen* 'терн; kökény' (NRS. 176); kmk. *kökan* 'Schlehe' (NÉMETH 133), *gogan* 'ua.' (RKS. 1009), *qara kokan* 'чернослив; aszaltszilva' (RKS. 1107); blk. *köken*, *kökön* 'Schlehe' (PRÖHLE 230); krcs.-blk. *qara gögen terek* 'терновник; kökény(bokor), Prunus spinosa' (RKBS. 623); tat. *kügän* 'терн, плод терновника; kökény, kökény bogyója' (TRS. 332); bask. *kügän* 'kökény' (BRS. 288); csuv. *küken* 'kökény' (ČRS. 184; tatár vagy más köztörök jövevényszó); kirg. *küken* вишня; meggy' (BUDAGOV II, 159); tkm. *köken* 'астрагол Максимовича; astragalus, csűdfű' (TRS. 412). A törökből: kalm. *kögŋ* 'irgendeine Staude' (RAMST. 236).

Az *-m* képzős alakok ezek: csag. *köküm* 'espèce de prune sauvage' (PDC. 474; a hozzáfűzött megjegyzés szerint perzsa neve *ālu bālū* vagy [*ymš'n*], arab neve *za'rūr*. Ez tévedés, ugyanis az [*ymš'n*] nem más, mint a *yemišän* 'gyümölcsény', ez török szó, és nem perzsa, fentebb már idéztük e név-hármast a *Sanglāḫ* alapján; vö. I, 14); oszm. *göyäm* [*göğem*] 'the blackthorn, sloe, prunus communis spinosa' (REDHOUSE 1599); az. *ǵöyäm* 'терн'; kökény' (ARS. 123); gag. *güvem* 'терновник; kökénybogyó' (GRMS. 121); nog. *kökem* 'чернослив; aszaltszilva' (NRS. 177).

Az *-l* képzős képződmények közt 'kökény' jelentésű szó ez idő szerint csak egy van: kun Cod. Cum. *kükel* 'Schlehdorn' (GRÖNB. 158; helytelenül mongol eredetűnek tartja a szót). Itt említenénk meg a második besenyő törzs főnökének a nevét, amely *Κούελ*, azaz *Küel*, ez egyben korábbi **Kügül*-re megy vissza. Török jövevényszavak a mongolban: irod. mong. *kögül* 'le prunellier, buisson épineux' (KOW. III, 2632), 'the sloe tree, blackthorn, Prunus spinosa' (LESS. 481); irod. ojr. *kögül* 'kökénybogyó' (POZDN. 292); kalm. *kögl* 'Dornstrauch' (Ramst. 236); hal. *chögöl* 'kökény(bogyó)' (RMS. II, 611; ritka).

Ugyanez az alak 'kacsa, gácsér; vadkacsa' jelentésben a következő adatokkal igazolható: csuv. *kăvakal* 'kacsa' (ČRS. 145) < **kŏkăl;* tat. nyj. *kügel* 'vadkacsa-fajta' (Dial. slov. tat. jaz. 278); bask. *kügel* 'gácsér' (BRS. 288); kirg. *kögöl* (KRS. 1940. 266); csulim *kogul* 'Ente, gelbe, wilde' (KLAPROTH, Asia polyglotta 225).

A fentiekben egyben áttekintettük röviden *kökény* szavunk török megfelelőit és azok rokonságát. A m. *kökény* tehát a *kök* 'kék' szó *-n*, pontosabban *-än* képzős származéka, ugyanúgy, mint a *yimiš*-nek a *yimišän* 'gyümölcsény'. Megállapíthatjuk, hogy a *kökény -än* képzős megfelelői csak a kipcsak nyelvekből mutathatók ki (a tkm. adat jelentéstani okokból nem tartozik ide). Megállapíthatjuk azt is, hogy *kökény* szavunk nem tartalmaz csuvasos sajátságot, ami nem akadálya annak, hogy csuvasos nyelvből került a magyarba (a kun kronológiai okokból tárgytalan). A török szó a magyarba *kökän* alakban került, ahol már az átvételkor hanghelyettesítéssel **kükän*-ként jelentkezik (ebben a korban a magyarban ugyanis nem volt *ö*).

Az iménti adatok birtokában szorosabbra foghatjuk MELICH *Küküllő* magyarázatára előadott hipotézisét. A tarancsi *kökänäk* 'Turteltaube' (RADL. II, 1223) kétségtelenül *-k* kicsinyítő képzős alakja egy *kökän* szónak; ez utóbbival egybevethető: mai ujg. *kögän* 'galamb' (URS. 655); kojb., karag. *kögön* 'Enteric' (CASTRÉN 139); hakasz *kögin örtek* 'сизая утка; galambszürke kacsa' (ChRS. 87). Elképzelhető egy tör. **kökel* 'kökény' szónak *-k* kicsinyítő képzős *köküläk* alakja is; ilyen alakot ki is tudok mutatni egy kazáni tatár nyelvjárásból: *kügeläk* 1. 'черника'; 1. 'ежевика'; 1. 'fekete áfonya'; 2. 'földi szeder' (Dial. slov. 278). Figyelembe véve a hasonló elnevezéseket, mégsem erre a feltevésre szavaznék, márcsak jelentéstani okokból sem, hanem arra, amely szerint *-lïq, -lik, -luq, -lük* képzős alakulattal van dolgunk (nem pedig *-lïγ, -lig*-gel!). E képző jelentése 'vminek a lelőhelye': *čičäklik* 'Blumenbeet' (*čičäk* 'virág'), *käbäklik* 'Kleielage' (*käbäk* 'lóhere'), *käbäzlik* 'Baumwollelager' (*käbäz* 'gyapot'), *sögütlük* 'Weidenpflanzung' (*sögüt* 'fűzfa'), stb. (BROCKELMANN, Osttürk. Gr. 123). Ilyen a *yemišlik* 'gyümölcsöskert' (*yemiš* 'gyümölcs'), vö. CLAUSON, ED. 939; végül ilyen az azerbajdzsán nyj. *yemšänlik* 'hely, ahol *y.* nevű fa található', magyarul 'gyümölcsényes' (< *yemšän* колючее дерево с мелкими ягодами; tüskés fa apró bogyókkal' (Dial. slov. az. jaz. Baku, 1964. 245).

Hadd idézzek MELICH hipotézisének a támogatására még egy török adatot: irod. tatár *kügenlek* 'кусты (заросли) терновника'; kissé szabadon: 'kökényes' (TRS. 332). A tatár alak egy köztörök **kökänlik*-re vezethető vissza. Ez kifogástalan forrása lehet a *Küküllő*-nek, csakúgy, mint az eddig puszta feltevésen alapuló **kükällik*. Mindkét esetben csuvasos sajátsággal kell számolnunk: a török szóvégi *-k (-q)* hosszú magánhangzós magyar megfelelése ugyanis ez idő szerint azok közé számít.

10. Kündü, gyula és karcha. A honfoglalás előtti magyar méltóságneveket idézi a három cím. A *gyulá*-ról mint személynévről és helynévről fentebb már szóltunk, itt csak a rangsorban elfoglalt helyét említjük újra.

Nem feladatunk, hogy a szakrális királyság hatalmas irodalmát ismertessük, vagy problémáit újra vizsgáljuk. Itt két kérdésre ügyelünk. Az első: a magyar szakrális királyság kazár eredetű, a kazár függőség megszűntével az intézmény is eltűnik, címei jóideig még őrződnek, változott tartalommal per-

sze. Jaihānī értesítéseit követő arab és perzsa szövegek még szakrális királyként említik a *kündü*-t, és ügyeket intéző valóságos királyként a *gyulá*-t. A másik kérdés: meghökkentő, mennyire némák nyelvészeti szempontból e címek.

Kiindulópontul a kazár szakrális királyság címeit vesszük figyelembe. A X. század elején, Ibn Faḍlān szerint a szakrális király címe *nagy-χāqān*, helyettese, az ügyeket valóban intéző király címe *χāqān bh*, utána következik rangban a *kndr χāqān*, az után pedig a *ǰāwšiγr* (vö. A. ZEKI VALIDI TOGAN, Ibn Faḍlān's Reisebericht 98–104, 256–64). Alig pár évtizeddel később a két kazár főméltóságot Konstantinos *χαγάνος*-nak és *πέχ*-nek nevezi (MORAVCSIK, Bíborbanszületett 182–3); ez utóbbi arab forrásokban [*bk*] és [*b'k*] alakban jelentkezik, az utóbbit KUUN GÉZA óta íráshibának tartják — szerintem is helyesen — [*ylk*] azaz *yäläk* helyett (vö. GOLDEN, The Qazaro-Hungarian title-personal name يلك ~ *'Ιέλεχ*: Archivum Eurasiae I, 1975). A valóságos hatalmat gyakorló kazár király a 9. században a Jaihānīból merítő mohamedán források szerint ['*š*'], ['*bš'd*] címet viselt, melyet egyesek *šad*-ra szoktak egyszerűsíteni, kétségtelenül tévesen. Ibn Faḍlān *χāqān bh* címében a [*bh*] a kéziratok egy részében [*bʷh*] alakban jelenik meg. Az arab források [*bk*], azaz *bäk* olvasata arra indít, hogy IF. [*bh*] gráfiáját részesítsük előnyben és *bäh*-nek, esetleg *bä*-nek olvassuk, annak hangsúlyozásával, hogy ez az írásmód, illetve hangalak a kazárban rendhagyónak tűnik.

A kazár mintára meghonosított szakrális királyság magyar terminológiája — a függőségi viszony miatt — nem másolhatta le változatlanul a kazár modellt. A *bäk* és *yäläk* utat talált ugyan névanyagunkba, de teljesen függetlenül a kazár szakrális királyság hivatalos terminológiájától.

Kündü. A szakrális nagy király neve [*kndh*], ezt csak a Jaihānī hagyományát követő mohamedán szerzők (Ibn Rusta, Gardēzī és Bakrī) őrizték meg; vö. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp. 1958. 51–67; a mohamedán szerzőkre vonatkozó rész CZEGLÉDY KÁROLY műve. Jaihānī adatai 870 körüli állapotokat rögzítenek. A 948 tájáról származó Konstantinos Porphyrogennetos-féle tudósításban alapvetően más helyzet tükröződik. Ezúttal nem esik szó többé a szakrális királyról, a [*kndh*]-ről, nem ezért, mert Bulcsu „elhallgatta", hanem mert ilyen király többé már nem volt, bár a korábbi *gyula* cím megmaradt, tartalma megváltozott: mindössze bírói tisztséget jelentett (MORAVCSIK, Bíborbanszületett 178–9).

A szakrális király címe magyar forrásokban közvetlenül nem maradt fenn, tulajdonneveink közt véljük felfedezni. Személyneveink közül ide tartozik: *Cundu* [= *Kündü*], pater Kurzan és *Cundunec* [= *Kündünek*, dat.], patri Curzan (Anonymus: Scriptores I, 41 és 95), továbbá *Cund* [= *Künd*], az 5. kapitány, fiai *Cusid* és *Cupian* (Kézai: Scriptores I, 166), valamint *Cund*, var. *Kund* [= *Künd*] a 4. kapitány, fiai *Kusyd és Cupan* (14. sz. kr.: Scriptores I. 291), végül *Kusid* filium *Kund*, var. *Kund* [= *Künd*] (14. sz. kr.: Scriptores I. 288). Ide szokás még sorolni *Kend*, *Kendi* helynevet, továbbá a *Kende*, *Kendeffy* családnevet.

A XIII. század elejéről való oklevelek említik a *kék-kend* népet: 1216: populi *keyckend* és 1231/1397 *Keykquend*. PAIS DEZSŐ (Kék-kend: KCsA. I, 270–6) megvilágította, hogy ez a népelem őri szolgálatot teljesített 1200 előtt,

mégpedig az Erdély felőli gyepürendszernek azon a szakaszán, „amely a szatmári síkságba öblösödő Szamos-völgyet a Lápos folyó völgyének irányában zárta el".

Pais e népelemmel kapcsolatban besenyő, kálisz vagy székely eredetre gondolt. Magam csak a besenyőt vagy a kabart tartanám valószínűnek, azzal, hogy e néprész tulajdonképpeni neve *kend* és a rejtélyesnek tűnő *Kék* jelző egyszerűen e néprész fő szállásául szolgáló *Kékes erdő* (Siluam . . . *Keykus)* nevében keresendő. A *kék-kend* népet 1200 táján máshová telepítették őri szolgálatra, tovább nem is esik szó *kék* jellegéről. Györffy (Árpád-kori M.tört. földr. 450) a Bars megyei *Kendi (Kündi)* falut, melyről először 1156-ban történik említés, a magyar *kend* néprész településének tartja. Ugyanilyen eredetű a Sáros megyei *Kendi* és a Vas megyei *Kendszék* is.

Pais (i. m. 274) valamennyi *Kend* helynevet (nemcsak a határvidékieket) a *kék-kend* népelemnek tulajdonítja: e feltevésében nem tudjuk őt követni. Az a nézete viszont elgondolkoztató, hogy a krónikák *Kund* vezére, illetve fiai a Nyírségben szállottak meg; az egykorú birtokviszonyok sugallták a krónikák szerzőinek *Kund* és *Kaplony* nevét a honfoglaló vezérek listájára.

Hangtanilag kifogástalanul magyarázható a *Kündü, Künd, Kend* változatok egymáshoz való viszonya. Nem mondhatjuk el ezt az aránylag későn (XII. század végén) feltűnő *Kende* családnévről: Pais maga három lehetőséget vetett fel, ezek számát tovább szaporíthatnánk.

Az arab írásos [*kndh*] lehetséges olvasata *künde* vagy *kende;* a szóvégi magánhangzó miatt ezek egyikéből sem magyarázható a legrégibb magyar feljegyzésű *Kündü*. Ennek vagy az lehet az oka, hogy a *künde (kende)* nem magyar közlés alapján, hanem idegen (pl. kazár) közvetítéssel került Jaihānī forrásába; vagy pedig az, hogy ennek a méltóságnévnek két változata *(kündü* és *künde)* élt a magyarban, ami előbbi megfigyeléseink alapján nem lehetetlen.

A magyar szakrális király címét régóta próbálták összefüggésbe hozni a harmadik kazár főméltóság címével, a *kndr χāqān*-nal, mégpedig úgy, hogy a *kndr*-t *kndw*-re emendálták, ami simán *kündü* olvasatot biztosítana (Németh, HonfKial. 295—6). Ennek a szinte magától értetődő, mindennapi emendációnak látszólag akadálya, hogy a különböző kéziratok eltérő olvasatai közt nincs *kndw*. Viszont van köztük *kwndwr* variáns (vö. Golden i. m.), ez viszont szinte magától kínálja a *kwndww*, azaz *kündü* emendációt. E másolási hibából eredő szövegromlásra a véletlen érdekes párhuzamot nyújt. A jemeni négy nyelvű szótár (1375), amely szintén másolatban maradt ránk, tömérdek olvasási hibával, a mongol *kündü* 'nehéz, súlyos' szót hibás gráfiával *kndr* alakban adja meg a helyes *kwndww* helyett (9a12 : 15). A *kndr* gráfiára támaszkodva Zajączkowski (Ze studiów 32—3) *köndür qayan*-t olvas. Zeki Validi Togan (IF. 260) a *kndr*-t *knd'*-ra emendálja, és *künda*-nak olvasván a magyar *künde*-vel egyezteti. Megjegyzendő, ugyanezt a *kündä* [*knd'*] alakot vélik felfedezni egy híres kazár származású, fogolyból lett hadvezérnek a nevében, akit Isḥāq ibn Kundāǰiq al-Ḫazarī-nak hívtak; a név lényegét alkotó *Kundāǰiq*-nak van *Kundāǰ* változata is. Más szóval, az arab helyesírás mögött egy török *Kündäčik*, illetve *Kündäč* lappang, mindkét változata török kicsinyítő-becéző képzős alakja a kazár *kündä* méltóságnévnek. Vö. Zeki Validi Togan, IF. 260; D. M. Dunlop, The History of the Jewish Khazars 61; K. Czeglédy: Numen XIII, 22—3, a pontos magyarázat tőle származik.

Végső soron — némi feltevések árán — megállapítható, hogy a kazárban *kündü* és *kündä* alakja van a címnek; ez a kettősség tükröződnék a magyarban is.

A *kündü* méltóságnevet MUNKÁCSI (KSz. X, 179—80) törökből magyarázta: alt., tel. küer. *kündü* 'das zweite wichtigste Amt nach dem Jaisang' (RADL. II, 1444—5); ezekhez hozzávehető még kirg. *kündö* (Kínai Turkesztán, tört.) 'aul-vezető (falusi bíró)' (KRS. 466). Mindezek az adatok a mongolból valók, ahonnan korábban csak köznyelvi előfordulása volt ismeretes. Magam (NyK. XLVIII, 53) jeleztem e kis méltóságnevet a harcsinból és az óhanból, egyben utaltam mandzsu-kori szerepére és főbb adataira. Azóta jelezhetjük e *kündü* címet a kalmükből (RAMST. 246; az itt javasolt kínai etimológia hibás) és az ordoszból (MOST. 456). Az említett mongol adatoknak semmi közük a magyar és kazár méltóságnévhez.

PAIS DEZSŐ (A gyula és a kündüh: MNy. XXVII, 170—6) a teleut *kündü* 'eine Sonne habend (d. h. unter der Sonne lebend)' (< **kün-lüg*) adatra támaszkodva a *kündü* méltóságnevet a *kün* 'nap' származékaként magyarázta. E szellemes etimológia sajnos többek közt török hangtörténeti okokból is elfogadhatatlan.

ZAJĄCZKOWSKI a kazár *kndr*-t *köndür*-nek olvassa, és egybeveti a kar.T *końdar-* 'führen, leiten, fortführen, forttreiben' (KOW. 221) igével, s ennek alapján feltesz egy sehol nem igazolt **kündür* 'leitender Machthaber, Führer', sőt talán 'Richter' jelentést is (vö. DOERFER, TMEN. III, 611). ZAJĄCZKOWSKI hipotetikus karaim adata helyett azonban csak valóságos kar.L *kenerüci* 'Administrator, Leiter' < *konder-* 'leiten, führen' (MARD. 41) mutatható ki. A *köndür-* maga is ige, a *kön-* (*-dür-* műveltető képzős) származéka; ez utóbbiról l. CLAUSON, ED. 730.

Gyula. Mint már láttuk, a szakrális királyság idején, 870 körül, ez a valóságos hatalmat gyakorló király címe, a szakrális királyság megszűnte után, 948 táján, már csak *gyula*-bíró.

A törökségnél a méltóságnevek értékcsökkenésére számos példát ismerünk, közöttük szélsőséges esetet képvisel a már említett *čabïš*. A *gyula*-bíró nem jelentette többé a legfőbb katonai hatalom birtoklását, de még mindig jelentős politikai hatalmat képviselt (erre utal a Gyulák kimagasló szerepe), amelynek csak István király tudott teljesen véget vetni.

NÉMETH GYULA (HonfKial. 45, 295) a magyar *gyula* címet egy „bolgár-török" *ǰula*-ból származtatta, aminek köztör. *yula* felelne meg. Sajnos, a méltóságnév jelzett két alakja közül egyiket sem tudjuk kimutatni, a helyettük idézett adatok bizonyító hitele nem kielégítő. Így a szag. *aranǰula* 'ein Heldenpferd' (RADL. I, 252) etimológiája ismeretlen (ugyanez vonatkozik a *Qattanǰula* nevű hős-lóra is), csak annyi bizonyos, hogy nem török, de mongol eredetű; vö. irod. ojr. *aranzala* 'mesebeli paripa, mely gyors mint a szél' (POZDN. 12); kalm. *aŋzvlv* 'Helden-, Sagenpferd; Ross von goldheller Farbe (S); gutes Ross (lobend)'; hal. *Arandzal* (RINTCHEN, Folklore mongol II, 37; ford. N. POPPE, Mongolische Epen I, 33). A dunai bolgár fejedelmi lajstromban *dulo* nem méltóság-, de nemzetségnév; fonetikai összefüggése *ǰula*-val lehetséges, de nem kétségtelen. A Kemcsik-dzsirgal-menti rovásírásos feliratban a *Yula* személynév *(er-atï)*; MALOV (En. pisjm. 73—4) e nevet *Yola*-nak olvasta

és szerinte a jelentése 'mécses, fáklya'. Ez utóbbi értelemben a szó helyes olvasata *Yula*, mely megvan az ujgurban, a karahánidában (Kāšγ., QB.), Ibn Muhannānál, a horezmiben, a mai nyelvek közül az altajiban és a teleutban, valamint a tuvaiban. Ez utóbbiban *čula* az alakja (< *ǰula*), ez viszont a mongol *ǰula* 'mécses, lámpa, fáklya' átvétele; a mongol szó általános és nyelvjárásokban, de végső soron törökből származik. Vö. CLAUSON, ED. 919 és DOERFER, TMEN. III, 3—6 kritikáját.

Egy kétségbevonhatatlan hitelű adatunk mégis van. Ez a harmadik besenyő törzs neve, *Γύλα*, teljes alakjában *Χαβουξιγγυλά*; ez is, mint a legtöbb besenyő törzsnév, méltóságnévi eredetű, teljes alakjában az első tag színnév. A feljegyzés ezúttal is Konstantinostól származik, a besenyő törzs neve pontosan úgy van írva, mint Bulcsu bírói címe, következésképpen a törzsnév olvasata *Yïla*, illetve *Qabuqšïn-yïla*. MORAVCSIK azonban úgy látszik — ezúttal megfeledkezett legutóbbi érveléséről, és a törzsnevet régi módon *Yula*-nak, illetve *Qabuqšïn-yula*-nak olvassa (ByzTurc.[1] II, 279 és ByzTurc.[2] II, 332; Bíborbanszületett 167, 169, 171). Arra azonban nincs semmi okunk, hogy az első szótag magánhangzóját másként olvassuk a magyar szóban, mint a besenyőben; a szókezdő mássalhangzó bizánci értéke mindkét esetben *j*-, a magyarban ez — hanghelyettesítéssel — *gy*-t jelent, a besenyőben azonban valóságos szókezdő *j*-vel van dolgunk.

A magyar krónikában a XI. században szerepel egy besenyő vezér, *Gyula dux Cunorum* (Scriptores I, 367; *Gyule* gen.; var. *Gyulie, Gyule*). A besenyő nevet a XIV. századi krónikás persze az általa jól ismert magyar névhez idomította, belőle a valódi besenyő alakot megállapítani nem lehet.

Mindazonáltal eleve nem utasíthatjuk el azt a feltevést, hogy a köztör. *yïla* méltóságnév mellett lehetett annak *yula* változata is. A ragyogó fantáziájú PAIS DEZSŐ (MNy. XXVII, 170—6) a *gyula* címet a török *yula* ~ **yïla* 'Fackel; Licht' szóhoz kapcsolta, és egy *yal-* ~ *yïl-* ~ *yul-* 'fénylik, világít' igéből származtatta. DOERFER kritikájában elutasította ezt a magyarázatot, minthogy szerinte ilyen Ablaut a törökben nincs. E kategorikus tagadás ellenére van a törökben *yïldïz* ~ *yulduz* 'csillag' (CLAUSON, ED 920—3), *tïš* és *taš* 'kívül, külső' (i. m. 556); vö. még HASAN EREN, A török magánhangzóváltozások: NyK. LI, 356—73; M. RÄSÄNEN, Phonetik 556. Mindazonáltal a *yula* 'fáklya' szónak *yïla* változata ma csak feltevés, mint ahogy az e méltóságnév eddig javasolt magyarázata is.

Valószínű, hogy a *gyïla (gyula)* méltóságnév — a *kündü*-vel együtt — onnan jött, ahonnan a szakrális királyság intézménye: a kazároktól. Ehhez pedig nem szükséges, hogy a kérdéses szavak, nevek közvetlenül a kazár terminológia megfelelő elemeivel egyezzenek. Ebben az időben a kazár birodalomban (amelyhez ekkor a bolgár-törökök is tartoztak) és a szomszédos területeken élő török népek politikai—katonai szervezetét olyan tisztségviselők látták el, akiknek címei csak kis részben azonosíthatók a tőlük keletre élt nagy török népek titulaturájával; sokszor olyan méltóságnevekre bukkanunk, amelyek amott teljesen ismeretlenek, s amelyek iráni, kaukázusi és más kapcsolatait ma még csak sejtjük.

A nyugati törökség sajátos címei közül hadd említsünk meg példaképpen egyet, melyet viszonylag jól ismerünk, ez a *yuγruš*. Először a pannóniai avaroknál tűnik fel 782-ben: *Caganus et Iugurrus*. Az avarokkal együtt eltűnik a

cím is, mely a keleti törökségnél — hosszú lappangás után — a karahánidák alatt bukkan fel. Megvan Kāšγarīnál: 'Vezir, im Range unmittelbar nach dem Chakan; für ihn wird ein schwarzes Seidenzelt aufgeschlagen' (Brock. 96; nem sátorról, de ernyőről, van szó, mely eső és hőség ellen véd; a kagán selyemernyője vörös színű); a szó megvan a QB.-ben is; vö. DTS. 277; Clauson ED. 905—6; Zeki Validi Togan, IF. 258—9. A karanhánidák után a hindusztáni haladzsoknál használatos a cím a XII—XIV. században; vö. M. Fuad Köprülü, Zur Kenntnis der alttürkischen Titulatur: KCsA. I. kieg. k. 337—41.

E ritka méltóságnevek közé tartozik a magyar *gyila, gyula* > *jila* és a besenyő *yïla;* semmi sem vall arra, hogy a kettő között közvetlen kapcsolat állott volna fenn.

Karcha. Konstantinos szerint ezt a méltóságnevet a X. század elején *Καλῆ*, azután annak fia *Βουλτζοῦς* viselte (Moravcsik, Bíborbanszületett 178—9). A méltóságnév *Καρχᾶς* alakjából egy eredeti *karχa*-t, illetve *qarχa-t* szokás kikövetkeztetni. Ezt a méltóságnevet azonosítják *Tuhutum (Tétény)* fiának, az Anonymusnál *Horca* alakban feljegyzett nevével, amely helynevekben él ma is tovább *(Horka, Harkány).*

Kál és *Bulcsu* bírói tisztét jelentő *karcha* és *horka* külön-külön is, egymással szembeállítva is, tele van ellentmondással, feloldhatatlannak tűnő nehézségekkel. Egyedül Pais Dezső mert nekivágni magyarázatuknak (A karcha bíró: KCsA. II, 357—63).

Török alapon nehezen egyeztethető össze a szókezdő *q-* a szóbelseji *χ*-val; magyarban nem különös az *rh* megőrzése *(rχ* > *rχ: horhos, horhágy, horhó:* Bárczi, Hangt.[2] 135; de meglepő a *Terkucsu* > *Tarhos* fejlődés), bár ugyanezen forrás a *Tarχan* helyett *Tarján*-t ad. Pais a tör. *qar-* 'összekever vmit vmivel' igéből indul ki (vö. Clauson, ED. 642: 'to mix something with something else' és *-χa* [helyesen *-γa-*] képzős származékának tartja, s jelentése 'keverő, vegyítő' volna. A törökben ilyen nomen agentis képző nincs. Az idézett példák *(süpürge* 'seprő', *yonya* 'gyalulék', *asïrγa* 'fülönfüggő') szerint is a feltett (de ki nem mutatható) *qarγa* jelentése is csak 'keverék', lehetne.

Semmivel sem jobb a helyzet a m. *harká*-val. Pais szerint a szókezdő *h* úgy magyarázandó, mint a *homok* és a *harang h*-ja; a magyar hangtörténet kitűnő ismerője nyilván nem arra gondolt, hogy egy X. századi török *q*-ból a XII. században *h* fejlődhetett volna, hanem csakis arra (ha ezt nem is fogalmazta meg világosan), hogy a m. *h* egy török *χ* szókezdőt tükröz. Pais tárgyi magyarázattal is megpróbálta körülbástyázni etimológiáját, amikor utalt *Bulcsu* „homo sanguinis"-nak *Vérbulcsu* nevére, mely célzást tartalmazna a *karcha* vérszerződés körül feltett tevékenységére *(Kál* ilyen célzás nélkül is *karcha* lehetett).

De nem érheti gáncs Pais Dezsőt: nem ez az egyetlen török méltóságnév, melyet nem tudunk kifogástalanul megmagyarázni. A három itt tárgyalt méltóságnév esetében különös mértékben vagyunk feltevésekre utalva; fokozott mértékben áll ez a három közül az utolsóra.

A *karcha* mögött ugyanis nincs párhuzamos török adat, még feltevés formájában sem. Mindössze néhány megjegyzést kockáztatnánk meg vele kapcsolatban. Úgy látszik, a *karcha* nem tartozott a magyar szakrális királyság méltóságnevei közé; a kabarok hozták magukkal, az ő címük volt, ha nem is a vezéri méltóságot jelentette, mint azt Gyóni (Szórványeml. 67) gondolta.

Ha helyes a méltóságnév görög és magyar átírásos alakjának összekapcsolása, akkor *qarya : χarqa* alakpárral volna dolgunk; a kettősség török nyelvjárási különbséget tükrözhet. Feltéve, hogy a méltóságnév török eredetű, mert az is meglehet, hogy iráni (horezmi? alán?) vagy egészen más oldalon kell keresnünk az eredetét.

A három méltóságnév ködbevesző eredete ellenére világos és beszédes vallomás a magyar nyelv kazár és kabar kapcsolatai mellett, amely az eddiginél jóval nagyobb figyelmet érdemel.

11. Nincs rá terünk, hogy régi török eredetű neveink valamennyi nyelvi és etnikai tanulsággal szolgáló példáját most részletesen taglaljuk. Megemlítjük, hogy az eddigieken kívül figyelembe vettük a következő személyneveket: *Tarkacsu (Tarhos), Termacsu (Tormás), Bulcsu, Tuhutum (Tétény), Kaplony, Koppány, Tiván, Alattyán, Tonuzoba, Aba, Tege, Oluptolma, Bese.* Megállapíthattuk ezek alapján, hogy a csuvasos jelleget tartalmazó nevek száma nem feltűnően nagy. Igaz, e téren még vannak megoldatlan problémáink. Így magyarázatlanok a törökből származtatott *Vajk (Baj-k), Vata (Bota), Vulcsu (Bulcsu), Vejla (Bila), Vajla (Bojla)* nevek szókezdő mássalhangzója. A magyar fejlődés alapján a *v* helyett ebben a korban még bilabialis zöngés spírans-t (*β*) kell feltennünk; Bárczi, Hangt.[2] 113, 127—8. Legrégibb török jövevényszavainkban a zöngés bilabialis zárhang változatlanul megőrződött *(balta, barom, bársony, borjú* stb.); e szókezdő spirantizálódását a törökben ez idő szerint kimutatni, illetve lokalizálni nem tudjuk.

A megvizsgált nevek alapján megállapíthatjuk azt is, hogy azok egy része besenyő hangtani sajátságokat tartalmaz.

Figyelembe véve az elbeszélő források alapján a fejedelmi család és a vezérek családi (házassági) kapcsolatait nehézség nélkül magyarázható, hogy például Árpád családjában köztörök jellegű nevek *(Tas)* mellett csuvasos jellegűek is találhatók *(Géza)*. E nyers fogalmazás természetesen árnyaltabb magyarázatot igényel.

Utoljára hagytunk egy nem lényegtelen kérdést. Beszélték-e Magyarországon a vezérek korában a „bolgár-török" nyelvet? A kérdés török eredetű neveink vizsgálata során merült fel, ez idő szerint továbbra is csak e nevek vallomása alapján kereshetjük rá a feleletet. Melich János (HonfMagy. 15 kk.) kutatásaiból kiindulva Németh Gyula (HonfKial. 126—7) határozott igennel felelt, sőt szerinte csuvasos jellegű jövevényszavaink bizonyos megnevezett elemei a mai hazában kerültek nyelvünkbe.

Mielőtt azonban erre a sokrétű kérdésre csak megközelítő biztonsággal is felelni próbálnánk, számolnunk kell néhány körülménnyel. A kazár birodalom területén, kazár függésben élő magyar nép érintkezésben állt — többek közt — egy csuvasos típusú nyelvvel is (a korábbi időkről ezúttal nem beszélünk). E közösségből kiszakadván a hét magyar törzshöz csatlakozó három kabar törzs a jelek szerint nemcsak köztörök, de csuvasos típusú nyelvet is beszélt. Ennek a nyomait őrzi több „fekete magyar" tulajdonnév. Elvileg fennáll a lehetősége annak, hogy a honfoglaló magyarság magával hozta a köztörök mellett egy csuvasos típusú török nyelv ismeretét is. Ez annyit jelent, revideálnunk kell Gombocz Zoltán korábbi nézetét, amely szerint a kazárok és kabarok csak köztörök nyelvet beszéltek.

MELICH JÁNOS onomatológiai érvek súlya alatt kénytelen volt feltenni, hogy a honfoglaló magyarságnak csuvasos jellegű nevei is voltak (személynevek és helynevek). Ezt úgy próbálta magyarázni, hogy azok egy itt talált csuvasos típusú nyelvet beszélő néptől, a bolgárok török nyelvéből kerültek hozzánk.

Milyen csuvasos nyelvet beszélő török népet találhattak a mai haza területén a honfoglaló magyarok?

Ismeretes, hogy az avar birodalomban bolgárok is éltek. Az avar birodalom felbomlása után e népnek és nyelvnek fennmaradása és a honfoglaló magyarokkal való találkozása ugyanúgy problematikus, mint az avarok találkozása a magyarokkal. Marad a dunai bolgár szlávokra rátelepedett ún. bolgár-törökök nyelvi hatása: erre támaszkodott érvelésében MELICH is. Ezt a nyelvet csuvasos jellegűnek szokás tartani, bár gyér szórványemlékei máig tele vannak megoldatlan kétértelmű problémákkal.

Különös módon nem vetődött fel eddig velük kapcsolatban egy nem lényegtelen, kronológiai kérdés. A bolgár fejedelmi lista a VIII. század második feléig terjed (PRITSAK, Die bulgarische Fürstenliste 39); a török szórványokat tartalmazó görög feliratok zöme IX. századi (BEŠEVLIEV, Die protobulg. Inschr. 82—3; MORAVCSIK, ByzTurc.[2] I, 303—8). Kérdés: a dunai szláv bolgárok török vezető rétegének török nyelve élt-e még a X—XII. században, volt-e akkora kisugárzó ereje, hogy az a szomszédos magyarokat jelentős mértékben befolyásolhatta?

Az új nyomon elindulva talán közelebb kerülünk régi török jövevényszavaink korábbinál pontosabb értelmezéséhez és a bolgár-török—kazár nyelvviszony néhány kérdésének a tisztázásához.

LIGETI LAJOS MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

1924.

1. Deskó Endre csuvas–magyar nyelvhasonlítása = *Kőrösi Csoma Archivum* I, pp. 319–320.

1925.

2. Die Herkunft des Volksnamens Kirgis = *Kőrösi Csoma Archivum* I, pp. 369–383.
3. Die Ahnentafel Attilas und die hunnischen Tan-hu-Namen = *Asia Major* II (Leipzig 1925), pp. 290–301.
4. Kırgız kávm ismin mensei = *Türkiyat mecmuası* I (Istanbul 1925), pp. 235–249.
5. A magyar rovásírás egy ismeretlen betűje = *Magyar Nyelv* XXI, pp. 50–52.
6. Újabb magyar rovásírásos „emlékek" = *MNy* XXI, pp. 218–219.
7. K. B. Wiklund, Finno-Ugrier, Sprache und Anthropologie: Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte, pp. 364–368 = *MNy* XXI, pp. 205–206. (ism.)
8. Melich János, A honfoglaláskori Magyarország. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I. kötete. 6. füzet első fele = *Kőrösi Csoma Archivum* I, pp. 418–422. (ism.)
9. Melich János, A honfoglaláskori Magyarország = *Földrajzi Közlemények* LIII, pp. 218–219. (ism.)

1926.

10. Attila családfája = *Eötvös Füzetek* V (Budapest 1926), pp. 1–17.
11. Álmos = *MNy* XXII, pp. 80–82.
12. A Krisztus születése előtti hunok = *Kőrösi Csoma Archivum* II, pp. 1–20.
13. Kai Donner, Zu den ältesten Berührungen zwischen Samojeden und Türken (*Journal de la Société Finno-Ougrienne* LX, I. Helsinki 1924, 42 p.) = *Kőrösi Csoma Archivum* II, pp. 187–192. (ism.)

1927.

14. A kitaj nép és nyelv = *MNy* XXIII, pp. 293–310.
15. A kazár írás és a magyar rovásírás = *MNy* XXIII, pp. 473–476.
16. A tun-huangi barlangok = *Kőrösi Csoma Archivum* II, pp. 326–329.

1928.

17. Magyar kutatóút Mongolországba = *MNy* XXIV, pp. 265–270.

1929.

18. Ligeti Lajos első jelentése mongolországi kutatóútjáról = *Akadémiai Értesítő* XL, pp. 172–176.

1930.

19. Ligeti Lajos második jelentése mongolországi kutatóútjáról = *Akadémiai Értesítő* XL, pp. 255–259.
20. Les noms mongols de Wen-tsong des Yuan = *T'oung Pao* XXVII (Leiden 1930), pp. 57–60.
21. La collection mongole Schilling von Canstadt à la bibliothèque de l'Institut = *T'oung Pao* XXVII, pp. 119–178.

1931.

22. A jugarok földje = *MNy* XXVII, pp. 300–314.
23. Kündü = *Nyelvtudományi Közlemények* XLVIII p. 53.
24. N. N. Poppe, A dahur nyelvjárás (Dagurskoe narečie, Materialy Kommissii po issledovaniju Mongoljskoj i Tannu-tuvinskoj narodnych respublik i Burjat-mongoljskoj ASSR, vyp. 6., Leningrad 1930, 176 p.) = *NyK* XLVIII, pp. 148–159.

1932.

25. A magyarság keleti kapcsolatai = *Minerva* XI (1932), pp. 49–71. Külön = *Minerva Könyvtár* XXXIX, 25 p.
26. Három év a pusztuló Belső-Mongóliában = *Földgömb* III, pp. 1–7.
27. A mandzsúriai kérdés = *Magyar Szemle* XIV, pp. 105–115.

1933.

28. Rapport préliminaire d'un voyage d'exploration fait en Mongolie Chinoise, 1928–1931. 64 p., 1 carte, 12 tabl. Publié par la Société Kőrösi Csoma. Budapest 1933.
29. Ouvrages tibétains rédigés à l'usage de Csoma = *T'oung Pao* XXX, pp. 26–36.
30. Dió = *NyK* XLVIII, p. 242.
31. Karám = *NyK* XLVIII, pp. 336–338.
32. Dzsingisz khán neve = *NyK* XLVIII, pp. 338–341.
33. Szűcs = *MNy* XXIX, pp. 157–160.
34. Régibb török jövevényszavaink magyarázatához (Kar, kár) = *MNy* XXIX, pp. 218–221.
35. Régibb török jövevényszavaink magyarázatához (Szőlő, őröl, üdül) = *MNy* XXIX, pp. 275–279.
36. Ramstedt G. J. hatvanéves = *MNy* XXIX, pp. 324–326.
37. B. J. Vladimircov, A mongol írott nyelv és a chalcha nyelvjárás összehasonlító nyelvtana. Bevezetés és hangtan (Sravniteljnaja grammatika mongoljskogo pisjmennogo jazyka i chalchaskogo narečija. Vvedenija i fonetika. Izd. Leningradskogo Vostočnogo Instituta imeni A. S. Ênukidze. Lgd. 1929) – N. N. Poppe, A mongol társalgási nyelv gyakorlati kézikönyve. A chalcha nyelvjárás. (Praktičeskij učebnik mongoljskogo razgovornogo jazyka: Chalchaskoe narečie. Izd. Leningradskogo Vostočnogo Instituta imeni A. S. E. Lgd. 1931) = *NyK* XLVIII, pp. 320–326. (ism.)

1934.

38. Sárga istenek, sárga emberek. Egy év Belső-Mongólia lámakolostoraiban. A Magyar Könyvbarátok számára kiadja az Egyetemi Nyomda, Budapest 1934, 500 p., 1 térk. 81 kép.
39. Az altaji és uráli nyelvek = *MNy* XXX, pp. 44–47.
40. Utazás Kukuhotoba, a Kék városba = *Földgömb* V, pp. 201–207.
41. Peking = *Földgömb* V, pp. 264–270.
42. Régibb török jövevényszavaink magyarázatához (Kapu, koporsó) = *MNy* XXX, pp. 200–208.
43. Kajszi = *MNy* XXX, p. 314.
44. Les pérégrinations de Csoma de Kőrös et le pays des Yugar = *Revue des Etudes Hongroises* XII (Paris 1934), pp. 233–253.

1935.

45. Kína = *Kincsestár* 20. sz. Múlt és jelen. Magyar Szemle Társaság, Budapest 1935. 80 p.
46. Régibb török jövevényszavaink magyarázatához (Ökör, ölyv) = *MNy* XXXI, pp. 35–41.
47. Alexandre Csoma de Kőrös = *Nouvelle Revue de Hongrie* 1935, pp. 495–501.
48. Gombocz Zoltán könyvtára = *Könyvtári Szemle* I, pp. 140–141.
49. Régibb török jövevényszavaink magyarázatához (Sűrű) = *MNy* XXXI, pp. 218–222.
50. Régibb török jövevényszavaink magyarázatához. (Saru. Ködmön. Bársony. Ölt) = *MNy* XXXI, pp. 281–287.
51. La phrase nominale en mongol = *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* XXXVI, pp. XXVI–XXVII. (résumé)
52. Mongolos jövevényszavaink kérdése = *NyK* XLIX, pp. 190–271.
53. Szúnyog = *NyK* XLIX, p. 271.
54. Németh Gyula, A magyar rovásírás = A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve II. köt. 2. füz. Budapest 1934: *Egyetemes Filológiai Közlöny* LIX, pp. 94–96. (ism.)

1936.

55. A nominális mondat a mongolban = *NyK* L, pp. 232–239.
56. A kazár Sarkel név jelentéséhez = *MNy* XXXII, p. 45.
57. Nyelvet fogni = *MNy* XXXII, pp. 45–46.
58. Japán és a kelet-ázsiai bonyodalom = *Magyar Szemle* XXVI, pp. 211–221.
59. Pordenonei Odoricus budapesti kézirata = *MNy* XXXII, pp. 160–168.
60. Zoltán Gombocz = *Kőrösi Csoma Archivum* I. kieg. kötet, pp. 69–75.
61. Tibeti források Közép-Ázsia történetéhez = *Kőrösi Csoma Archivum* I. kieg. kötet, pp. 76–103.
62. Egy XVIII. századi kínai munka a magyarokról = *Kőrösi Csoma Archivum*, I. kieg. kötet, pp. 129–138, 2 függelék.
63. Pagoda = *MNy* XXXII, p. 216.
64. G. J. Ramstedt, Kalmückisches Wörterbuch. *Lexica Societatis Finno-ugricae* III. (Helsinki 1935) = *MNy* XXXII, pp. 138–139. (ism.)

1937.

65. Régibb török jövevényszavaink magyarázatához. (Gyomor) = *MNy* XXXIII, pp. 221–227, 280.
66. Régibb török jövevényszavaink magyarázatához. (Kanyaró. Berke. Tok.) = *MNy* XXXIII, pp. 300–304.

1938.

67. Afgán földön. *A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára.* Franklin Társulat. Budapest 1938, 221 p., 61 ábra, 4 térk.
68. A kínai írásjegyek magyaros átírása = *Kőrösi Csoma Archivum* I. kieg. kötet, pp. 249–266.
69. A török hosszú magánhangzók = *MNy* XXXIV, pp. 65–67.
70. Meshedből vissza Afganisztánba = *Földgömb* IX, pp. 410–414.
71. Tőzeg = *MNy* XXXIV, pp. 207–210, 328.
72. Les voyelles longues en turc = *Journal Asiatique* (Paris 1938) I, pp. 177–204.

1939.

73. G. J. Ramstedt, Über den Ursprung der türkischen Sprache. *Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften* 1935 (Helsinki 1937) = *MNy* XXV, pp. 57–61. (ism.)

1940.

74. Az ismeretlen Belső-Ázsia. Budapest 1940. 360 p., 4 térk.
75. Attila hunjainak eredete = Attila és hunjai. Szerk. Németh Gyula. *Magyar Szemle Könyvei* XVI. Budapest 1940, pp. 11–30, 271–273.
76. Az ázsiai hunok = Attila és hunjai, pp. 31–59, 273–277.

1941.

77. A kínai-átírásos barbár nyelvi glosszák kérdése = *NyK* LI, 174–207.
78. A magyar–mongol nyelvhasonlítás történetéhez = *MNy* XXXVII, pp. 336–338.
79. Gyomor = *MNy* XXXVII, pp. 344–345.

1942.

80. Türkçede uzun vokallar = *Türkiyat Mecmuasi* VII–VIII (Istanbul 1942), pp. 82–94.
81. A 'phags-pa írásos nyelvemlékek = Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára, Budapest 1942, pp. 222–237.
82. Alexander Kőrösi Csoma = *Ungarn* 1942, pp. 535–543.
83. A kaukázusi magyarság = *Magyar Szemle* XLIII, pp. 302–310.
84. Kőrösi Csoma Sándor emlékezete = *Kőrösi Csoma Archivum* III, pp. 111–118.

1943.

85. Előszó: A magyarság őstörténete, szerk. Ligeti Lajos. Budapest 1943. pp. 5–8.
86. Az uráli magyar őshaza = A magyarság őstörténete, pp. 36–70.
87. A magyar őstörténet írásos forrásai. Kínai források = A magyarság őstörténete, pp. 258–262.
88. A magyar őstörténet írásos forrásai. Belső-ázsiai források = A magyarság őstörténete, pp. 263–265.

1944.

89. Catalogue du Kanjur mongol imprimé. Vol. I. Catalogue = *Bibliotheca Orientalis Hungarica* III (Budapest 1942–44), 4, 348 p.

1946.

90. Bilinmiyen Iç-Asya. Istanbul 1946. 362 p. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları* No. 52. *Hungaroloji Enstitüsü* No. 2.
91. A török szókészlet története és török jövevényszavaink. (Gyöngy.) = *MNy* XLII, pp. 1–17.

1947.

92. Boszorkány: *MNy* XLIII, pp. 10–17.
93. Ad Lectorem: Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dicata, pp. 3–5. *BOH* V. Budapest 1942–47.
94. Epilogus: Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dicata, p. 223.

1948.

95. Le Subhāṣitaratnanidhi mongol, un document du moyen mongol. Partie 1ère. Le manuscrit tibéto-mongol en reproduction phototypique, avec une introduction = *BOH* VI (Budapest 1948), XIII, 124 p.
96. Egy XII. századi mandzsu-tungúz írás. A 'kis' dzsürcsi írás értelmezése = *Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből* XXVI, 9 (Budapest 1948), 43 p.
97. Gyarmathi Sámuel és a nyelvhasonlítás = *MNy* XLIV, pp. 127–128.

1949.

98. Egy karluk törzs neve kínai átírásban = *MNy* XLV, pp. 168–170.
99. L'étymologie mongole du slave chorogy 'drapeau' = *Etudes Slaves et Roumaines* II (Budapest 1949), pp. 45–56.
100. Hiunğ-nu'ların dili = *Türk Dili Belleten*, Istanbul 1949, seri III. sayı 12–13, pp. 102–105.
101. Le chinois en écriture 'phags-pa = Actes du XXIe Congrès International des Orientalistes (Paris 1949), p. 262.

1950.

102. Mots de civilisation de Haute Asie en transcription chinoise = *Acta Orient. Hung.* I, pp. 141–185.

1951.

103. Une épisode d'origine chinoise du „Geser qan" = *AOH* I, pp. 339–357.
104. Hozzászólás Zsirai Miklós „Sztálin cikkei és a történeti összehasonlító nyelvtudomány" c. előadásához. *I. Oszt. Közl.* I, 1. pp. 47–49.
105. Çin yazısile yazılmış barbar glossalar meselesi = *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi* IX, pp. 301–327.

1952.

106. A propos de l'écriture mandchoue = *AOH* II, pp. 235–298.
107. A kínai nevek és szavak magyar átírása = Budapest 1952, 35 p. (Csongor B.-sal név nélkül)
108. A kevert nyelvrendszer kérdéséhez. Hozzászólás Németh Gyula előadásához = *I. Oszt. Közl.* II, pp. 332–338.

1953.

109. Histoire du lexique des langues turques = *Rocznik Orientalistyczny* XVII (Warszawa 1953). pp. 80–91.
110. Afganisztán mongol és török nyelvei = *I. Oszt. Közl.* III, pp. 231–248.
111. Az uráli és altaji nyelvek viszonyának kérdése = *I. Oszt. Közl.* IV, pp. 333–364.
112. Note préliminaire sur le déchiffrement des „petits caractères" jou-tchen = *AOH* III, pp. 211–218.

1954.

113. Notes sur le colophon du „Yitikän sudur" = Asiatica (Festschrift Friedrich Weller zum 65. Geburtstag gewidmet). Leipzig 1954, pp. 397–404.
114. O mongoljskich i tjurkskich jazykach i dialektach Afganistana = *AOH* IV, pp. 93–114; francia összefogl. pp. 114–117.
115. Le lexique moghol de R. Leech = *AOH* IV, pp. 119–157.
116. Csü Jüan, a kínai nép költője = *Csillag* 1954. pp. 508–516.

1955.

117. G. D. Sanžeev, Sravniteljnaja grammatika mongoljskich jazykov, t. I (Moskva–Leningrad 1953, Institut Jazykoznanija AN SSSR): *Voprosy jazykoznanija* 1955 (Moskva), No 5, pp. 133–140. (ism.)
118. Louis Hambis, Le chapitre XVIII du Yuan che. Les fiefs attribués aux membres de la famille impériale et aux ministres de la cour mongole d'après l'histoire chinoise officielle de la dynastie mongole = *T'oung Pao, Monographie* III (Leiden 1954) = *AOH* V, pp. 315–323. (ism.)
119. G. D. Sanžeev, Sravniteljanaja grammatika mongoljskich jazykov I = *NyK* LVII, pp. 293 – 300, (ism.).
120. Ligeti Lajos belső-mongóliai kutatóútja = A nagyvilág magyar vándorai (Régi magyar világjárók), pp. 218–240. Szerk. Agárdi F. Művelt Nép. Budapest 1955. (Fejezetek a „Sárga istenek, sárga emberek" c. műből.)
121. Kie-fang yi-lai-li Hiung-ya-li k'o-hiue = *K'o-hiue t'ong-pao* (Pékin 1955), pp. 62–66.

1956.

122. Le Po kia sing en écriture 'phags-pa = *AOH* VI, pp. 1–52.
123. Török jövevényszavaink és a vitás etimológiák kérdése = Pais Emlékkönyv, Budapest 1956. Akadémiai Kiadó, pp. 336–346.
124. A magyar orientalisztika időszerű kérdései = *I. Oszt. Közl.* X, pp. 71–79.
125. Hozzászólás Tolnai Gábor „A realizmus kérdései és a régi magyar irodalom" c. előadásához = A realizmus kérdései a magyar irodalomban. Budapest 1956. Akadémiai Kiadó, pp. 85–89.
126. Hozzászólás a „Helyesírás időszerű kérdéseiről" rendezett vitához = *I. Oszt. Közl.* X (1956), pp. 113–116 és *Nyelvtudományi Értekezések* IX. pp. 25–28.
127. Hozzászólás Lakó György „A magyarországi finnugor nyelvtudomány jelene és jövő feladatai" c. előadáshoz = *NyK* LVII, p. 49.

1957.

128. Sur la langue des Afchars d'Afghanistan = *AOH* VII, pp. 115–156.
129. Az 'ajándék' két török-perzsa neve = *MNy* LIII (1957), pp. 157–159.

130. Tádzsik és tadzsik = *MNy* LIII, p. 253.

1958.

131. Deux tablettes de T'ai-tsong des Ts'ing = *AOH* VIII, pp. 201–239.
132. A török szófejtés és török jövevényszavaink (Előljáró megjegyzések. Magyar íz 'artus, articulus', török yüz 'ua.'; gyűrű; gyűszű) = *MNy* LIV, pp. 435–450.

1959.

133. Les mots solons dans un ouvrage chinois des Ts'ing = *AOH* IX, pp. 231–272.
134. A török szófejtés és török jövevényszavaink. (Szérű. A gyűrű és rokonsága. Ocsú) = *MNy* LV, pp. 451–457.
135. Előszó: Mongol szövegek I. Siditü kegür-ün üliger. Az elvarázsolt holttest meséi. Átírta Kara György. Budapest 1959. pp. I–III.
136. Egy XVIII. századi kínai forrás és szolon nyelvi glosszái = *NyK* LXI, pp. 161–191.

1960.

137. Afganistan arşarlarının dili üzerine = VIII. Türk Dil Kurultayında okunan Bilimsel Bildiriler 1957 (Ankara 1960), pp. 57–64.
138. M. Jules Németh = *AOH* XI, pp. 5–9.
139. Les anciens éléments mongols dans le mandchou = *AOH* X, pp. 231–248.
140. Néhány megjegyzés úgynevezett altaji jövevényszavainkról = *MNy* LVI, pp. 289–303.
141. Moravcsik Gyula, Byzantinoturcica. I: Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. II: Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Zweite durchgearbeitete Auflage. *Berliner Byzantinische Arbeiten*. Bd. 10, 11 (Berlin, 1958) = *AOH* X, pp. 301–307 (ism.).
142. Bevezetés és jegyzetek: Gombocz Zoltán, Honfoglalás előtti bolgár–török jövevényszavaink = *Nyelvtud. Ért.* XXIV, 31 p.

1961.

143. Les inscriptions djurtchen de Tyr. La formule oṃ maṇi padme hūṃ = *AOH* XII, pp. 5–26.
144. Trois notes sur l'écriture 'phags-pa = *AOH* XIII, pp. 201–237.
145. A propos des éléments „altaiques" de la langue hongroise = *Acta Linguist. Hung.* XI, pp. 15–42.
146. A mandzsu nyelv régi mongol elemei = (139. sz. magyarul) *I. Oszt. Közl.* XVII, pp. 31–46.
147. Sur quelques transcriptions sino-ouïgoures des Yuan = *Ural-Altaische Jahrbücher* XXXIII, pp. 235–244.

1962.

148. Un vocabulaire mongol d'Istanboul = *AOH* XIV, pp. 5–99.
149. Sur deux mots comans = *Acta Antiqua* XXX, pp. 167–174.
150. A mongolok titkos története. Előszó, fordítás, utószó, jegyzetek, név- és szómutató, időrendi tábla. Gondolat Kiadó, Budapest 1962. 243 p., 2 térk., 42 kép.
151. Dengizikh és Bécs állítólagos kun megfelelői = *MNy* LVIII, pp. 146–152.
152. Sur un passage du Rājāvavādaka-sūtra ouïgour. Németh Armağanı. Ankara. 1962. pp. 319–330.
153. Gombocz a török nomen-verbumokról = *MNy* LVIII, pp. 464–468.
154. Pentti Aalto, Qutuγ-tu pañcaraksā kemekü tabun sakiyan neretü yeke kölgen sudur. Nach dem Stockholmer Xylograph 15, 1. 699 herausgegeben von –. 211 p. = *AOH* XIV, pp. 317–328, (ism.)
155. Attila Hunlarının mensei: Gyula Németh, Attila ve Hunları. Trad.: Şerif Baştav. *Ankara Üniversitesi Dil ve Coğrafya Fakültesi Yayınları*, 106. Istanbul. 1962. pp. 7–26, 266–268.

1963.

156. Asya Hunları. Attila ve Hunları. Ankara. 1963. pp. 29–56, 268–273.
157. Notes sur le Vocabulaire mongol d'Istanboul = *AOH* XVI, pp. 103–174.
158. St. Kałużyński, Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache. Warszawa. 1961 = *AOH* XVI, pp. 325–329. (ism.)
159. Uráli török jövevényszavaink kérdéséhez = *MNy* LIX, pp. 381–393.
160. Préface. Előszó: Hungarian Publications on Asia and Africa 1950–1962. A Selected Bibliography. Magyar szerzők Ázsiáról és Afrikáról 1950–1962. Compiled by Eve Apor and Hilda Ecsedy. Edited by Louis Bese. Budapest. 1963. pp. 5–8.
161. Preklasszikus emlékek 1. XIII–XIV. század. *Mongol Nyelvemléktár* I. Budapest. 1963. 176 p.
162. Drevnie mongoljskie elementy v manjčžurskom jazyke: Trudy dvadcatj pjatogo meždunarodnogo kongressa vostokovedov, III. Moszkva. 1963. p. 257.

1964.

163. Gyarmat és Jenő: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből = *Nyelvtud. Ért.* 40. sz. pp. 230–239, 1 térk.
164. Les voyelles longues en moghol = *AOH* XVII, pp. 1–48.
165. Les fragments du Subhāṣitaratnanidhi mongol en écriture 'phags-pa. Mongol préclassique et moyen mongol = *AOH* XVII, pp. 239–292.
166. Gerhard Doerfer, Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit. Band I: Mongolische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden. 1963. 357 p. = *AOH* XVII, pp. 343–349. (ism.)
167. 'Phags-pa írásos emlékek. Kancelláriai iratok kínai átírásban. *Mongol Nyelvemléktár* II. Budapest. 1964. 156 p.
168. A Mongolok Titkos Története. *Mongol Nyelvemléktár* III. Budapest. 1964. 223 p.
169. A magyar nép mongol kori nevei (magyar, baskír, király) = *MNy* LX, pp. 385–404.
170. Mongoljskie elementy v dialektach chazara v Afganistane: *Kratkie soobščenija Instituta Narodov Azii.* (Mongolovedenie i tjurkologija). 93. 1964. pp. 5–22.

1965.

171. Preklasszikus emlékek 2. XIII–XIV. század és a XVII. század eleje. *Mongol Nyelvemléktár* IV. Budapest. 1965., 191. p.
172. Sa-skya pandita. Bölcs mondások kincsestára. Subhāṣitaratnanidhi. Sonom gara fordítása. *Mongol Nyelvemléktár* VI. Budapest. 1965. 131 p.
173. Kniezsa István = *MNy*. LXI, pp. 129–131.
174. Bilincsek, bilincs = *MNy*. LXI, pp. 281–289.
175. Ajánlás: Kara Gy., A mongol irodalom kistükre. Budapest. 1965. pp. 5–7.
176. A mongolok titkos története. Részl.: Kara Gy., A mongol irodalom kistükre. Budapest. 1965. pp. 16–28.
177. Le lexique mongol de Kirakos de Gandzak = *AOH* XVIII, pp. 241–295.
178. Le Kanjur mongol imprimé de la Bibliothèque Nationale = *Journal Asiatique* CCLIII, pp. 329–339.

1966.

179. Un vocabulaire sino-ouigour des Ming. Le Kao-tch'ang houan yi-chou du Bureau des Traducteurs = *AOH* XIX, pp. 117–199, 257–316. Megjelent még: *Dissertationes Sodalium Asiae Interioris*, Nr. 11. Budapestini MCMLVI.
180. Čhos-kyi 'od-zer, Buddha tizenkét cselekedete. Šes-rab seṅ-ge fordítása, *Mongol Nyelvemléktár* IX. Budapest. 1966. 148 p.

181. Transcriptions chinoises de trois noms propres dans l'Histoire secrète des Mongols. Collectanea Mongolica. Festschrift für Professor Dr. Rintchen zum 60. Geburtstag = *Asiatische Forschungen*. Bd. 17. Wiesbaden. 1966. pp. 123–136.
182. Noms turcs pour „fers; bracelet; bague" dans les langues slaves et dans le hongrois = *Studia Slavica Hung.* XII, pp. 249–258.
183. Az idő és társai = *MNy*. LXII, pp. 385–398.
184. Śāntideva, A megvilágosodás útja. Bodhicaryāvatāra. Čhos-kyi 'od-zer fordítása. *Mongol Nyelvemléktár* VII. Budapest. 1966. 213 p.

1967.

185. A propos de la version mongole des „Douze actes du Bouddha" = *AOH* XX, pp. 59–73.
186. Documents sino-ouigours du Bureau des Traducteurs = *AOH* XX, pp. 253 306.
187. Előszó: Róna-Tas András, A megszabadító. Thar-pa čhen-po. Ayusi átdolgozott fordítása. *Mongol Nyelvemléktár* XI. Budapest. 1967. pp. 3–6.
188. Preklasszikus emlékek 3. Jüan- és Ming-kori emlékek klasszikus átírásban. *Mongol Nyelvemléktár* V. Budapest. 1967. 190 p.
189. Turkológiai megjegyzések szláv jövevényszavainkhoz = *MNy*. LXIII, pp. 427–441.

1968.

190. Documents sino-ouigours du Bureau des Traducteurs = *AOH* XXI, pp. 45–108.
191. Gerhard Doerfer, Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit. Band II. Türkische Elemente im Neupersischen, *dit* bis *ta*. Wiesbaden. 1965; Band III, *gim* bis *kaf*. Wiesbaden. 1967. = *AOH* XXI, pp. 119–130. (ism.)
192. A harang mint csörgő, csengettyü és kolomp = *MNy*. LXIV, pp. 75–78.
193. Monuments en écriture 'phags-pa. Pièces de chancellerie en transcription chinoise. *Indices Verborum Linguae Mongolicae Monumentis Traditorum* I. Budapest. 1968. 127 p.
194. Notes sur le lexique sino-tibétain de Touenhouang en écriture tibétaine = *AOH* XXI. pp. 265–288.
195. A propos du „Manuscrit de Zirni" = Asiatic Studies in Honour of Dr. Jitsuzo Tamura, on the Occasion of His Sixty-Fourth Birthday, May 25. MXMLXVIII. Kyoto. Japan. 1968. pp. 17–44.
196. Stein Aurél = *M. Tud.* XIII, pp. 662–673.

1969.

197. Glossaire supplémentaire au Vocabulaire sino-ouigour du Bureau des Traducteurs. = *AOH* XXII, pp. 1–49, 191–243. Megjelent még: *Budapest Oriental Studies* 2.
198. Tabgačskij jazyk – dialekt sjanbijskogo = *Narody Azii i Afriki* 1969. No. 1. pp. 107–117.
199. A jó szagú gyopártól a havasi gyopárig = *MNy*. LXV, pp. 136–144.
200. Prof. L. Fekete = *AOH* XXII, pp. 379–381.
201. Fekete Lajos 1891–1969. = *M. Tud.* XIV, pp. 633–636.
202. Búcsú Fekete Lajostól = *MTA I. Oszt. Közl.* XXVI, pp. 415–418.
203. Előszó: Sárközi Alice, Preklasszikus emlékek 4. *Mongol Nyelvemléktár* XV. Budapest. 1969. pp. 3–5.

1970.

204. Le tabghatch, un dialecte de la langue sien-pi. Mongolian Studies, ed. by. L. Ligeti. *BOH* XIV, Budapest. 1970. pp. 265–308.
205. Orientalisztika = *M. Tud.* XV, pp. 217–219.
206. Orsó szavunk török háttere = *MNy* LXVI, pp. 412–421.
207. Julius Németh zum Gruss = *ALH* XX, pp. 241–244.

208. Előszó: H. Boros Vilma, Stein Aurél ifjúsága (Hirschler Ignác és Stein Ernő levelezése Stein Aurélról. 1866–1891.) Budapest. 1970. pp. III–V.
209. A propos de quelques textes mongols préclassiques = *AOH* XXIII, pp. 251–284.
210. Monuments préclassiques 1. XIIIe et XIVe siecles: *Indices Verborum Linguae Mongolicae Monumentis Traditorum* I. Budapest. 1970. 170 p.
211. Bilinmiyen Iç-Asya. Macarcadan çeviren: Sadettin Karatay. I. k. XVIII, 270 p.: II. k. 244 p. Istanbul. 1970.
212. Macaristanda Türk dili kürsüsünün kuruluşunun yüzüncü yılını kutlama töreninde bu kürsünün profesörü ve Akademi üyesi Lajos Ligeti'nin açış konuşması: *Türk Kültürü* IX, 98. Ankara. 1970. pp. 181–183.
213. G.D. Sanžeev, Sravniteljnaja grammatika mongoljskich jazykov = Chêl zochiol sudlal. *Studia Linguae et Litterarum Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici.* VIII, 11, pp. 321–339. (ism.)
214. Mongolian Studies. Ed. by L. Ligeti. *BOH* XIV, Budapest. 1970. 590 p.

1971.

215. Fragments mongols de Berlin = *AOH* XXIV, pp. 139–164.
216. Histoire secrète des Mongols. *Monumenta Linguae Mongolicae Collecta* I. Budapest. 1971. 256 p.
217. A propos du „Rapport sur les rois demeurant dans le Nord": Études tibétaines dédiées à la mémoire de Marcelle Lalou, Paris. 1971. pp. 166–189.
218. Autour du Säkiz yükmäk yaruq = Studia Turcica. *BOH* XVII, Budapest. 1971. pp. 221–319.
219. La théorie altaique et la lexico-statistique = *Voprosy jazykoznanija* 1971. No. 3. pp. 21–33.
220. A mongolok titkos története. Részl.: Kara György, A mongol irodalom kistükre, Budapest, 1971. pp. 19–30.
221. Studia Turcica. Ed. by L. Ligeti. *BOH* XVII. Budapest. 1971. 498 p.

1972.

222. Evlija Cselebi magyar szójegyzéke = *MNy*. LXVII, pp. 394–409.
223. Monuments préclassiques 1. XIIIe et XIVe siècles. *Monumenta Linguae Mongolicae Collecta* II. Budapest. 1972. 294 p.
224. Monuments en écriture 'phags-pa. Pièces de chancellerie en transcription chinoise. *Monumenta Linguae Mongolicae Collecta* III. Budapest. 1972. 170 p.
225. Monuments préclassiques 1. XIIIe et XIVe siècles. Deuxième partie. *Indices Verborum Linguae Mongolicae Monumentis Traditorum* III. Budapest. 1972. 382 p.

1973.

226. Trésor des sentences. Subhāṣitaratnanidhi de Sa-skya pandita. Trad. de Sonom Gara. *Monumenta Linguae Mongolicae Collecta* IV. Budapest. 1973. 144 p.
227. Trésor des sentences. Subhāṣitaratnanidhi de Sa-skya pandita. Trad. de Sonom Gara. *Indices Verborum Linguae Mongolicae Monumentis Traditorum* IV. Budapest. 1973. 339 p.
228. Monuments en écriture 'phags-pa. Pièces de chancellerie en transcription chinoise. *Indices Verborum Linguae Mongolicae Monumentis Traditorum* III. Budapest. 1973. 243 p.
229. A propos d'un document ouigour de l'époque mongole = *AOH* XXVII, pp. 1–20.
230. La sacrifice offert aux ancêtres dans l'Histoire secrète = *AOH* XXVII, pp. 145–161.
231. Az altaji nyelvrokonság és a szókészlet-statisztika = *I. Oszt. Közl.* XXVIII, pp. 259–275.

1974.

232. Keletkutatásunk helyzete = *Keletkutatás* 1973. Budapest. 1974. pp. 5–13.
233. Le professeur L. Rásonyi = *AOH* XXVIII, pp. 147–149.

234. Michael Weiers, Die Sprache der Moghol der Provinz Herat in Afghanistan (Sprachmaterial, Grammatik, Wortliste). *Abhandlungen der Rheinisch-Westfahlischen Akademie der Wissenschaften*. Bd. 49. Opladen. 1972. = *AOH* XXVIII, pp. 291–305. (ism.)
235. Les recherches orientales en Hongrie = *Nouvelles Études Hongroises* 1974. pp. 57–68.

1975.

236. Researches in Altaic languages. Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference held in Szeged, August 22–28, 1971. Ed. by L. Ligeti. *BOH* XX. Budapest. 1975. 338 p.
237. La théorie altaique et la lexico-statistique = Researches in Altaic Languages. 1975. pp. 99–115.
238. Quelques problèmes étymologiques des anciens mots d'emprunt turcs de la langue hongroise = *AOH* XXIX, pp. 279–288.
239. Načal jnye smyčnye i affrikaty Cejunja v drevnemandarinskogo v transkripcii kvadratnoj pisjmennostjju = Očerki po fonologii vostočnych jazykov. Moszkva. 1975. pp. 305–319.

1976.

240. Régi török jövevényszavaink etimológiai problémái = *Nyelvtud. Ért.* LXXXIX, pp. 193–199.
241. A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van = *MNy* LXXII, pp. 11–27, 129–136.
242. Százötven éves a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára = *M. Tud. U.E.* XXI, pp. 533–536.
243. Előszó: Terjék József, Kőrösi Csoma dokumentumok az Akadémiai Könyvtár gyüjteményeiben. *Keleti Tanulmányok – Oriental Studies.* 1. Budapest. 1976. pp. 3–7.
244. Boszorkány és bazargán = *MNy* LXXII, pp. 481–482.
245. Preface: János Eckmann, Middle Turkic glosses of the Ryland interlinear Koran translation. Budapest. 1976. *BOH* XXI, pp. 7–10.
246. Százötven éves a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára = Fejezetek a 150 éves Akadémiai Könyvtár történetéből. *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei U.S.* 2 (77) pp. 5–8.

1977.

247. Börtü és világosan török eredetű szavaink = *MNy* LXXIII, pp. 146–154.
248. Gombocz Zoltán mint turkológus = *MNy* LXXIII, pp. 395–401.
249. Az Akadémia Könyvtára és az orientalisztika = *Magyar Könyvszemle* 93,1. pp. 3–13.
250. Rapport préliminaire d'un voyage d'exploration fait en Mongolie Chinoise. 1928–1931. Reprint. Kőrösi Csoma Társaság. Budapest. 1977. 64 p. 1 térk., 12 tábla.
251. A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van I. *Budapest Oriental Reprints. Series* A 1. Ed.: E. Schütz – É. Apor. [Cikkgyűjt. Repr.] Budapest. 1977. 430 p.
252. Budenz József, Rövid mongol nyelvtan. Előszóval ellátva újra közreadja Ligeti L. *NyK* XXI, 274–320. pp. Kőrösi Csoma Társaság. Budapest. 1977.
253. Budenz József, A mandzsu nyelv alaktana. Előszóval ellátva újra közreadja Ligeti L. *NyK* XX, 307–319, 380–400, 475–476. Kőrösi Csoma Társaság. Budapest. 1977.
254. Preface: Bulletin of the Csoma de Kőrös Symposium. Library of the Hungarian Academy of Sciences. Budapest. 1977. pp. 5–6.

1978.

255. Proceedings of the Csoma de Kőrös Memorial Symposium held at Mátrafüred, Hungary 24–30 September 1976. Ed. by L. Ligeti. *BOH* XXIII. Budapest. 1978. 586 p.
256. Le mérite d'ériger un stūpa et l'histoire de l'éléphant d'or = Proceedings of the Csoma de Kőrös Memorial Symposium held at Mátrafüred Hungary 24–30 September 1976. pp. 223–284.
257. Régi török eredetű neveink I. = *MNy* LXXIV, pp. 257–274.
258. La Bibliothèque de l'Académie et les études orientales = Jubilee Volume of the Oriental Collection 1951–1976. *Keleti Tanulmányok – Oriental Studies* 2. Ed. by É. Apor. Budapest. 1978. 7–21.

1979.

259. Régi török eredetű neveink II = *MNy* LXXV, pp. 26–42.
260. Régi török eredetű neveink III–IV. = *MNy* LXXV. (nyomás alatt)

Összeállította:
Horváth Anna

Budapest Oriental Reprints – Ser. A

1. *Ligeti Lajos:* A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van . 1. köt. Bp. 1977. IV, 430 p.

Felelős kiadó: az MTA Könyvtárának főigazgatója
Alak B/5 — Terjedelem 29,5 A/5 ív
Megjelenés 1979 — Példányszám 800
Készült az MTA Könyvtára házi
sokszorosító részlegében

Ára: 55,- Ft